

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ГАРВАРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ім. ПЕТРА ЯЦИКА

ПАМ'ЯТКИ
ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ
УКРАЇНИ

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

В ОДИНАДЦЯТИ ТОМАХ,
ДВАНADЦЯТИ КНИГАХ

НАУКОВА ДУМКА

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ VI
ЖИТЄ
ЕКОНОМІЧНЕ,
КУЛЬТУРНЕ,
НАЦІОНАЛЬНЕ
XIV-XVII
ВІКІВ

Редакційна колегія:

П. С. СОХАНЬ (голова), Г. В. БОРЯК (відповідальний секретар),
Л. ВІНАР, І. Б. ГИРИЧ, Г. ГРАБОВИЧ, Я. Р. ДАШКЕВИЧ,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, О. ПРЦАК, Л. В. РЕШОДЬКО,
Ф. СИСИН, В. А. СМОЛІЙ (заступник голови), О. П. ТОЛОЧКО,
П. П. ТОЛОЧКО, Ф. П. ШЕВЧЕНКО

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту української археології НАН України*

Репринтне видання

Редакція видань історично-культурної спадщини України

Редактор *Н. О. Климентьєва*

Грушевський М. С.

Г91 Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — (Пам'ятки іст. думки України). ISBN 5-12-002468-8.

Т. 6. — 1995. — 680 с. — ISBN 5-12-004322-4 (в опр.)

Том завершує другий цикл фундаментальної серії, присвячений литовсько-польській добі. Простежується розвиток міського ремесла й сільського господарства, торгівлі, національних відносин, культури і побуту від часів інкорпорації українських земель до складу Великого князівства Литовського й Речі Посполитої до 20-х рр. XVII ст. — часів Козаччини. Особливу увагу приділено питанням освіти, створення братств, боротьби з унією. Відтворюється фототипно за другим виданням (К.—Львів, 1907).

Для істориків, етнографів, філологів, усіх зацікавлених історією України.

Г 0503020902-022
221-95 134-95

ББК 63.3(2Ук)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ VI

ЖИТЄ ЕКОНОМІЧНЕ, КУЛЬТУРНЕ, НАЦІОНАЛЬНЕ
XIV—XVII ВІКІВ.

КИЇВ—ЛЬВІВ, 1907.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

Друкарня П. Барського, Київ, Хрещатик 40.

I.

Економічне життя: торгівля і промисел міський.

Представивши в попереднім ті політичні обставини, під впливом яких укладали ся відносини на Україні в сих століттях, та суспільно-політичні форми, устрій і організацію управи, як вони сформували ся під впливом фактів політичних відносин, ми переходимо тепер до представлення життя, як воно розвивало ся під впливом тих відносин, в тих змінених суспільно-політичних формах — як змінiali ся під впливом тих змін і укладали ся відносини економічні, форми побуту й культурне життя українських земель XIV до XVII вв.

Розумієть ся, сі сторони життя були разом факторами, що впливали з свого боку і на уклад та модифікацію суспільно-політичного устрою (а в пізнійших часах — і на факти зверхнього політичного життя), — особливо обставини економічні. В попереднім я нераз зазначував їх впливи на уклад суспільно-політичних відносин і буду мати нераз нагоду вказати їх і в дальшій. Але при тій переважно вповні пасивній ролі, яку грав український нарід в сих століттях (XIV—XVI), — і суспільно-політичні відносини, а навіть і уклад економічного життя в більшій мірі залежав від впливів політичних подій, що розвивали ся поза Україною, від суспільно-політичних форм чужих, українському народови накинених, ніж самі на них впливали. Тому йдучи в своїм огляді від подій політичних, які викликали такі глибокі зміни в життю й відносинах України, до огляду тих змін, які повстали в її суспільно-політичній організації, ми аж по них переходимо до огляду життя економічного, — дарма що воно також мало свій дуже значний вплив на декотрі моменти суспільно-політичної еволюції. Ще далеко значніший вплив сі фактори економічні, культурні й національні зробили на події XVII століття, котрих огляд попереджую сим образом змінених форм і явищ економіки, побуту й культури з XV—XVI вв.

Дати одначе повний образ економічного життя в українськоруських землях XIV—XVI вв. являється задачею неможливою. Матеріал, яким ми розпоряджаємо тепер, територіально і хронологічно беручи, представляється дуже нерівномірно, і його прогалини тільки до певної міри можуть бути заповнені аналогіями, або виводами від явищ пізніших чи ранішніх¹⁾. Тому при теперішнім стані матеріалу (а нема надії, щоб єї прогалини заповнилися вповні і в будучности) ми можемо зазначити лише декотрі моменти в історії економічного життя на Україні, які в сумі виправді можуть нам пояснити загальний напрям його розвитку, але суцільного образу з них зложити не можна. Тим пояснюється і характер викладу в сих розділах.

Як найперший і найголовніший момент, як найбільша переміна, що переходить в економічній еволюції цього періоду українського життя, виступає перед нами насамперед перехід центра тяжкості економічного життя з міста на село, з міського промислу й торгівлі — торгівлі заграничної передовсім, на сільське господарство, спеціально рільне. В сій переміні властиво полягає вся есенція економічного життя сих століть, а повільний розвиток цього переходу надає цьому періоду в значній мірі переходовий характер, особливо для дальшого на схід положених частин України.

Як величезне значіння в староруських часах мало міське життя, розвиток торгівлі і купецької верстви, се ми знаємо. Сконцентроване на середнім Подніпров'ю, се міське життя послужило підвалиною політичного, суспільного й культурного розвитку давньої Русі, а інтереси купецькі, торговельні водили політикою й державним процесом київської держави. Одначе вже в XI—XII вв. міське життя почало унадавати тут — наслідком неприхильних колонізаційних і економічних обставин, а також і через появу нових центрів політичного й культурного життя, і в XIII в. воно підупадає вже сильно²⁾. До певної міри відливає воно відси на захід, в західноруські землі — волинські й подільські, але й тут неприхильні зверхні обставини не дають йому можливості розвинути ся на добре. Устрій Польської, а також Литовської держави, куди увійшли потім українські землі, як ми бачили вже³⁾, був в високій мірі ненаручний містам і міському життю, і воно тут упадає далі, а центр ваги економічного життя й його впли-

1) Огляд матеріалів і літератури до історії економічних обставин на Україні див. в прим. 1.

2) Див. т. III² с. 333 і далі.

3) Див. т. V с. 233 і далі.

вів на відносини суспільно-політичні й культурні переходить на господарство шляхетське, сільське. Тон і напрям економічному життю дають інтереси привілейованого землеволодіння, і від коли властитель-шляхта стають, кінець кінцем, панами держави, — інтереси шляхетського фільварка стають фокусом, в яким збирається економічне життя Польсько-литовської держави, а в тім і його українських провінцій в міру того, як їх опановував шляхетський режим і шляхетське господарство.

Торговля була житевим нервом, першою підмогою економічного життя Подніпров'я в часах сформованя Руської держави, і дійсно вправляла його в рух, з другого боку — оживляла також місцевий промисел, заплodнюючи його новими ідеями, новими змаганнями: місцеві робітні й артисти присвоювали й переробляли чужоземні мотиви й форми, виготовляючи й пускаючи в торговельний оборот власні вироби на мотиви візантійські, перські, арабські... Утрати в сій, щоб так сказати — інтензивній силі торгівлі значили ще далеко більше, ніж утрати в самім руху її. Властиво рух держав ся, держав ся віками, давно стративши вже се давнє своє значіння для економічного й культурного життя. Торговельні каравани переходили далі в XV—XVI в. через Київ, але се були переважно чужосторонські купці, для яких Київ був лише дорожною стацією, котру старали ся перепереперити як найскорше, щоб іти на властиві свої торги. Унадок державного й економічного життя, тривоги й небезпечности розігнали відси давній боярсько-міщанський патриціат, богатих капіталістів, купців; не стало дворів княжих і митрополичих; зникли за ними артисти і ремісники. І коли від перехожих караванів лишали ся у місцевій людности різні дорогі товари, — як наслідок примусової торгівлі (т. зв. складу) й різних драчок з купців, вони вражали стороннього чоловіка контрастом з бідною й невибагливою обстановкою того пізнішого Києва, як описує його в середині XVI в. Михайло Литвин. Оповідши, як з тих перехожих караванів тягнуть різні зиски Києане, почавши від воеводи й кінчаючи фірманам, шинкарями та тими волоцюгами, що грабують, або знаходять різні товари, як караван заблуdivши ся згине в снігах, — він підносить, що в убогих київських хатах стрічають ся в великих масах дорогі шовкові річи, камінне й корінне — так що шовку тут бувало як лєну в Вильні, а перець дешевший від соли...¹⁾ В сих словах, розумієть ся, треба числити ся з звичайним у сього автора гіперболізмом; але коли справді в Києві можна було за безцін купувати

¹⁾ Michalonis fragmina, вид. 1615 с. 36, пор. Мемуари вид. Антоновичом I с. 52—3.

ті дорогі караванові товари, то се найліпше свідощтво, як слабо була звязана з місцевим житем та торгвля. Правда, що то був час може найбільшого упадку Київа як міста. Загалом же взявши, хоч як стратила в тих часах на значінню загранична торгвля — без впливу на жите й культуру наших земель вона так не лишила ся і має право на повну нашу увагу.

В часах сформовання Руської держави ми бачили в торгвлі дві головні артерії — дніпровсько-чорноморську і орієнтальну (каспійську), що сходили ся в Київі. Кольонізаційні й всякі иньші нещодади підтяли ще в X в. орієнтальну торгвлю. Торгвля Болгара й Саксіна, що заступив місце Ітиля, обороти Тматорокана й азовського побережа, де в XII—XIII в. бачимо Руський порт, а в XIV славну Тану, — тільки в части могли заступити ту давню торгвлю Руси безпосередно з Каспійським побережем, Туркестаном та Каліфатом. В XIII в. сформованне великої монгольської держави отворило виправді караванову дорогу далеко в глибину середньої Азії, й її вихідною точкою, европейською стацією стала згадана Тана. З другого боку тісні торговельні відносини кримського побережа з побережем малоазійським, слідні уже в першій половині XIII в., зробили кримські міста торговищами для товарів малоазійсько-сирійських і ще дальших: Транезунт в тих часах (другій половині XIII в.) був подібною фіршкою як Тана для далекої караванової дороги через Арменію й Персію в Індію й Середню Азію¹). Але з тих дальших доріг українські купці, здасть ся, дуже мало користали і не виходили здебільшого поза свої чорноморські порти. На кримські і взагалі чорноморські торги перейшов також той торговельний обмін, який давніше (в X—XI вв.) руські купці вели в Царгороді й середземельних портах; ми не можемо слідити докладно за сим процесом, але в кождім разі упадок Царгорода в 1204 р. й повне ослабленне грецької торгвлі в тім часі мусіли його остаточно закінчити²).

З тим усім, колись величезний простір руської торгвлі, що протягав ся, можна сказати, від Середземного моря, Сирії й Єгипту, до полудневого каспійського побережа й Каліфату³), зійшов властиво на північне чорноморсько-азовське побереже та сконцентрував ся тут в кількох важнійших торговельних огнищах. Крайнім на заході портом, візантійсько-середземельним передовсім, був Білгород-Монкастро, з Генуезькою кольонією. В центрі кримські міста, і поміж ними

¹) Про се див. в т. IV с. 249 і далі, а більше і спеціальнійше у Гайда (Heyd), *Geschichte des Levantehandels* II с. 77 і далі.

²) Див. т. IV с. 250—1.

³) Див. т. I с. 248—6, 257—9.

особливо Кафа і Сурож-Сольдая, що як сказано, торгували не тільки товаром Середземельного моря, а й малоазійсько-сирійським, і довозом з дальшої Азії. Вкінці — Тана, як великий склад передно- і середно-азійської караванової дороги¹⁾. З початку XIII в. руські купці в своїх торговельних зносинах і дорогах мусли виходити ще досить часто за сю чорноморсько-азовську лінію факторій (так маємо ще з середини XIII в. звістки про подорожі руських купців з кримських міст в малоазійські порти)²⁾. Але пізійше вони випускають з рук навіть зносини з сими чорноморсько-азовськими факторіями, і торгівля з ними переходить переважно в руки тутешніх купців. Караванової дороги через Сарай в передню Азію — до чого Київ був так мов би сотворений, вони здасть ся й не пробовали проторити, не маємо принаймні на се вказівок, а навпаки, з одної звістки початку XV в. довідуємо ся, що руські, взагалі східноєвропейські товари по азійських торгах розвозили також купці татарські³⁾.

Причиною того всього був упадок Київа, як міста, і київського купецтва — зубожіння його і відплив від тутешнього трівожного життя в інші, безпечніші, спокійніші центри. Се мусло почати ся уже з XII в., і власне з середини XII в. почавши в наших джерелах починають виринати звістки про чужосторонні купецькі колонії в Київі, як перед тим не було. Не значить се, щоб чужих купців перед тим не було в Київі — навпаки, але зріст значіння таких чужоземних купецьких колоній, безперечно, стояв у звязку з ослабленням місцевої київської торгівлі й купецтва. Давнійша чужоземна торгівля вела ся купцями київськими, що самі їздили по товари до чужих країв і вивозили їх з Київа на чужі торговища; тепер везуть їх до Київа і через Київ на дальші торги купці сторонські. Давнійше руські купці сиділи цілими оселями в Італію, Царгороді, торгуючи тут; тепер сторонські купці пересиджують в Київі більшими громадами, ведучи тут торгівлю. Так треба толкувати собі появу в наших джерелах таких розмірно численних звісток про чужосторонні купецькі колонії в Київі з другої половини XII і першої XIII в.: про колонію новгородських купців, що мали тут свою церкву на Подолі⁴⁾, і такіж більші колонії купців західноєвропей-

¹⁾ Див. про них т. IV с. 351—2 (там і література).

²⁾ Рубруквіс каже, що до Сольдаї приходять mercatores venientes de Turchia volentes ire ad terras aquilonares et a converso venientes de Roscia et terris aquilonaribus volentes transire in Turkiam (Recueil de voyages IV с. 215), пор. Історію т. I² с. 253.

³⁾ Клявіхо — витяг в Чтеніях моск. 1864 IV с. 217.

⁴⁾ Див. т. II с. 194, 197—8.

ських, що теж мали тут свої церкви: >Німців<, німецьких купців, і >Латини< — сим іменем могли означати ся купці й німецькі й італіанські, з італійських міст і ріжних факторій¹⁾. Про побут у Києві німецьких купців маємо звістки і в німецьких джерелах. Так в житті одного з реґенсбурських абатів довідуємо ся, що на будову монастиря оден з його монахів дістав у Києві, в першій половині XII в. більші жертви в дорогих футрах і привіз їх до Реґенсбурґа разом з купцями — правдоподібно німецькими, може реґенсбурськими-ж²⁾. В третій четвертині XII в. ньшому реґенсбурґському монастиреви жертвує значнійшу суму його підданий Гартвіґ, що пробуває в Києві, і сі гроші виплачують монастиреви його реґенсбурські кредитори³⁾. В тім часі звістні в Німеччині навіть спеціальні компанії купців, що ходили на Русь, т. зв. гузаґії, як побачимо ще низше. Про італіанських, взагалі левантинських купців у Києві, поруч німецьких і західно-словянських, дає докладну звістку Пліано-Карніні з 1246—7 р.⁴⁾. Як на свідків правдивости свого оповідання він поклянується на купців з Вроцлава, що йшли разом із ним до Києва, на численних купців з Польщі й Австрії, які прибули до Києва по нім, і компанії левантинських купців, що прибули з Царгорода через чорноморські порти до Києва⁵⁾; деяких

¹⁾ Іпат. с. 393, 1 Новг. с. 245; про їх церкви в Києві див. т. II² с. 273.

²⁾ ad regem Russiae perveniens ab eodem rege et principibus urbis ditissimae Chiòs de ferinis pellibus pretiosis valentibus centum marcas recepit atque easdem vehiculis ferens cum negotiatoribus Ratisponam pacifice pervenit. Vita s. Mariani abbatis ratisonensis — Acta Sanctorum з 9/II, с. 369. Про сі зносини Реґенсбурґа з Київом Нейд ор. с. II с. 719 і спеціальна розвідка Васілевского Древняя торговля Києва съ Реґенсбурґомъ, Ж. М. Н. П. 1888, VII (автор одначе попрягав тут до Києва, трохи довільно, ріжні звістки, де йде мова про зносини з Русію взагалі); він також приходить до виводу, що в другій половині XII в. торговля з Київом була в руках німецьких — роля Києва була в ній пасивна.

³⁾ Quidam ecclesiae familiaris Hartwic nomine, habitans in regione Rusciae in civitate Chiebe dicta pecuniam suam videlicet X et VIII talenta per manus civium hujus urbis Grimoldi, Heinrichi et Chunradi, qui ejus debitores erant, obtulit ecclesiae nostrae — Codex traditionum S. Emmeramensium, Pez Thesaurus Anecdotorum I, 3, p. 173.

⁴⁾ Recueil de voyages с. 772; ранійшу звістку про венецьких купців бачать часто в звістних словах Слова о полку Ігоревім — див. про них в т. II² с. 273.

⁵⁾ mercatores de Constantinopoli, qui per Tartaros in Rusciam venerunt et erant in Kiovia.

з них він називає поіменно, і бачимо між ними Французів, Венеціан, Генуезців, може Пізанців¹⁾; назвавши поіменно десятьох, Карпіні додає, що було їх багато ще, котрих на імя не знає.

Сі припадкові згадки лишають ся на довгий час останньою докладнішою звісткою про київську торгівлю. Як бачимо, був в Києві і в тих часах упадку значний торговельний рух, хоч по всякій правдоподібности — торг вів ся головню чужими, приїзжими купцями. Про місцевих Карпіні не згадує — може не мав до того нагоди, але безперечно, був се таки час упадку місцевої торговельної класи: в другій половині XIII в., з упадком державного життя на середнім Подніпров'ю, вона відливає відси в спокійніші краї.

Чорноморська торгівля в сих часах, як знаємо, переходить головню в руки Італіанців, Генуезців передовсім²⁾; вони-ж мусли в значній мірі забрати в свої руки довіз полудневих товарів на Русь, в тім і до Києва. Поруч них займають ся ним також Вірмени, що наслідком тісних торговельних зносин Криму з Малою Азією (де Вірменія грає в тих часах важну роль в каравановій торгівлі з Азією) напливають тоді в великім числі до кримських міст і відси, а також і з Турції прибувають на Русь³⁾. Коли потім Турки, з початком останньої четверти XV задають останній удар генуезьким кольоніям Чорномора, й італійська торгівля на Чорнім морі упадає, Вірмени здобувають в полудневій торгівлі дуже важну роль — можемо се бачити особливо в західній Україні XIV—XVII вв. Брали в ній участь також Жиди, Греки й Турки і різні левантинці неозначеної національности — „франки“ як їх називали на Сході.

Торговля вела ся караванами. Ся форма взагалі панує в тих часах, при неособливій безпечности доріг і комунікацій, навіть серед оселої кольонізації, в середині держав. В чорноморських же степах, відколи тут з'явили ся турецькі орди, инакше як під оружною охороною, більшими кунецькими валками ходити було не можна. Ми бачили докладну опись такого кунецького каравана з другої четвертини X в. у Константина Порфирородного; вона виправляєть ся на весні з Києва і десь перед кінцем навігації мусила вертати ся. З другої половини XII в. маємо кілька деталей про такі каравани в київській літописи: каравани і тоді ходять більше-менше періодично; князі знають, коли вони мають іти, і як в степах було занадто неспокойно від Половців, посилають їм на зустріч військо або

1) Цитати й толковання див. т. II² с. 273.

2) Т. IV с. 249 і далі.

3) Див. т. V с. 251—2.

й самі ідуть — до Канева чи ще й далі. Так нпр. князь київський Ростислав скликає князів і з ними йде під Канів — >и стояша у Канева долго веремя, дондеже взиде Гречникъ и Залозникъ<. Очевидно, каравани були великі, коли приходило ся довго чекати їх переходу¹). Близших подробиць про них не маємо, лише одну піднесу: князі у сіх звістках посилають ескорту все, коли каравани йдуть до Київа, але се не поворот караванів. В 1168 р. київський князь Мстислав під весну вибираєть ся походом на Половців, аби відстрашити їх від перешкод, які вони чинять торговельним караванам на „Гречеськім пути, Солонім і Залознім“, а погромивши Половців, скоро по великодні збирає князів наново і висловивши їм свої побоювання, що Половці таки не перестануть чинити пакости „Гречнику нашему і Залознику“, іде з ними під Канів „протиу Гречнику“. Караван ішов з початком навігації, і до Київа: очевидно, се йшли каравани, споряджені десь в иньших городах, а не з Київа, як було в X в. Виходить, що се приходили караванами чужоземські купці до Київа, а наші до них приладжували ся в своїх операціях — ілюстрація до того, що ми вище сказали про насивність в торгвлі Київа часів його упадку. Те саме приходить ся думати й про каравани >залозників<, що як ми бачили — ішли в тім самім часі що й гречники, можливо — з азовського побережя²). Натомість не виступають разом з ними каравани „Солоного путя“.

В кримській торгвлі тих часів руські купці брали ще діяльну участь, судячи з пізнійшої звістки Рубруквіса. Він дає взагалі хоч не багаті, але все таки найбільше цінні вказівки про караванову торгвлю середини XIII в. Руські купці приходять з Русі (української) і з північних країв до Криму; з Криму ходять купці на Русь і до північних країв. Каравани сі сухопутні, не річні, які бачили ми в X—XII вв. Русини, каже Рубруквіс, привозять футра — головний свій товар, на запряжених волами возах. Такими-ж возами возили вони з кримських озер сіль³). Отже торговельна дорога йшла на Перекоп. Руські купці, що хотіли з кримських портів іти з своїми товарами за море, муіли пересідати на чужі кораблі. Можливо, ся обставина, що на місце берегового (каботажного) перевозу, який бачимо в X в. (здовж чорноморського берега до міст подунайських і до Царгороду), торговельні дороги йшли тепер впоперек моря,

1) Іпат. с. 361, пор. 360 і 270.

2) Пор. караван з Подоня в Іпат. с. 429.

3) Ор. с. с. 218 і 219.

кудою руські дніпровські човни не могли йти, — вилинула на заміну річної Дніпрової дороги на сухопутну, на Перекоп. Міг на се вилинути також упадок торговельних стацій на нижнім Дніпрі, Олешя передовсім¹⁾. Може бути одначе й те, що в XIII—XIV вв. якийсь час попри сухопутну комунікацію держала ся ще й річна — Дніпровва; в кождім разі одначе перевагу взяли сухопутні вкінці дороги.

Головною з них була кримсько-дніпровська, на Перекоп. В першій половині XVI в. вона зветь ся „дорога звькляя з давныхъ з вечныхъ часовъ“, „дорога стародавняя“. Ішла з Перекопу на дніпровський брід Тавань, недалеко давнього Олешя, і відти на Черкаси, Каїв і Київ²⁾. Звістний уже нам мемуарист середини XVI в. Михайло Литвин каже, що на Тавани стояв будинок мурований, званий Витовтовою банею, і що купецька традиція пам'ятала, що там була давнійша митна комора з кн. Литовського³⁾. В документах бачимо сю караванну дорогу, як звичайну й утерту, при кінці XV в.⁴⁾. Дорогу сю часом проходили цілу сухопутем, часом на середнім Дніпрі перенаковували ся на човни; так плили часом також від Київа Десною на московську границю⁵⁾. Інша дорога з Перекопа, оминаючи подніпровські городи, провадила на верхівє Самари — т. зв. Муравським шляхом, і потім на Путивль і Брянськ⁶⁾. Після татарських погрозів кінця XV в. вона стала одначе дуже небезпечною, й її уживали з великою обережністю, коли хотіли обминути литовські замки⁷⁾.

1) З уривкових звісток, які ми маємо (зібрані у Гайда II с. 387), видно, що під татарською зверхністю Олеше вело дуже трівожно і непевне жите. Там була генуезька осада, але вкінці Татари зруйнували город, і генуезьке правительство заборонило своїм людям там осідати. В першій половині XV в. поодинокі генуезькі негоціанти пробували відновити тут осаду, але се не вдавало ся.

2) Книга посольская метрика в кн. Литовского, вид. Оболенским і Даниловичом (1843) с. 27, 29. Руліковскій ор. с. каже, що з Тавани йшли на Торговицю на Синюсі, і відти на Черкаси. Таке збочінне одначе досить мало правдоподібне.

3) Ор. с. с. 35 = Мемуары къ исторіи Южной Руси I с. 51.

4) Памятники сношеній Москов. госуд. съ Крымомъ I с. 222 і 261 (тут альтернатива — йхати на Тавань або на Очаків, але ся остання можливість залежить від спеціальних обставин посольства).

5) Архивъ Югозап. Россіи VII, I с. 72—3, 96, Памятники с. 222, пор. низше, с. 11 — епізод з р. 1570.

6) Див. маршрут в Памятн. сношеній съ Крымомъ II с. 612, пор. т. I с. 213. Про Муравський шлях див. Книгу більшого чертежа с. 8 і далі, і мою статейку: Козаки в 1470-х рр. (Записки т. LVI і Розвідки й матеріали т. V).

7) Коли каравани, пише Михайло Литвин, оминаючи дві пере-

З Київів крім переконської була ще дорога на Білгород¹⁾. В XVI в., по зруйнуванню останнього замка в полуднево-західній Київщині — Звенигороду, вона дуже підупала, але давніше, по Витовтових заходах в степах, а перед спустошеннями починеними Мендлігером, в сій напрямі мусіли бути також живійші зносини. В XVI в. держала ся пам'ять про старі комунікаційні тутешні дороги (Витовтів міст і баня на Богу у Броньовського)²⁾. З XV маємо звістки про порти й замки польсько-литовські на боцько-дніпровським побережжю. До них ще верну ся — тепер лише згадую про се, як натяки на живіший торговий рух з Київів в напрямі полуднево-західнім перед погромами кінця XV в.

Поменьших доріг, тим менше — ріжних манівців, яких уживали часом каравани, аби обминути тяжке мито, здиране на тих „звклих дорогах“, не будемо слідити. Рух на них не був значний. Правительство і місцева адміністрація литовсько-польська протегувала „звкли“ дороги і брала відвічальність за безпечність караванів тільки на них — коли каравани йшли за відомостію адміністрації й під її охороною. Инакше не тільки побирала з них „промито“, але що гірше — поблажливо дивила ся на громленне таких караванів ріжними людьми. Для ілюстрації може послужити досить голосний свого часу епізод про погромленне козаками великого турецько-татарського каравану в 1545 р. Правительство в. кн. литовського на скарги відповіло тоді, що в сій справі завинили головно самі купці, бо не хотіли йти давнім звичаєм на Черкаси, Канів і Київ, а „опустивши дороги свої звечисты, стародавныя, иншими дорогами незвычайными, где есть великая небезпечность, съ товари своими пошли“. Так потім сі самі купці в своїм поквітованню мусіли признавати: „уезджаючи отъ мытъ замъковъ е. милости и опустивши туя звечную дорогу, пошли есьмо зъ мѣста съ Перекопа на дорогою, черезъ поля яловыя, где николи купцы, предкове наши, ани мы сами не хоживали“. Тут на ур. Санжарові (на Ворсклі, коло

прави на Дніпрі й не хотячи платити мита в. кн. Литовського, від Перекопу ідуть в долину і потім через дикі степи йдуть у Московщину на Путивль або вертають ся сею дорогою, то часто трапляеть ся, що їх грабують ріжні люде та розбійники, що волочать ся в сих краях — ор. с. с. 36 = Мемуары I с. 52. Пор. дальше поданий епізод і Памятники I с. 484, Акты зап. Россіи I ч. 151.

1) Пор. Памятники снош. съ Крымомъ II с. 337 (про проект дороги з Білгорода престо на Путивль, очевидно — поминувши литовські замки) і Посольская книга I с. 271.

2) Пор. т. IV с. 265 і 475.

ниїшної Полтави) й погромили їх козаки¹⁾. Правительство литовське вправді дало вєїнци відшкодованне кунцям, аби не дражнити Татар і Турків, але тільки з ласки, і пограблені кунці мусіли дати те по-квітованне і там признати свою вину: що на тій офіціальній кївськїй дорозі вони й иньші кунці ніколи не мали ніяких прикростей і шкоди, а потерпіли тепер через те, що пішли „полями, не дорогою“. А правительство в. кн. Литовського поручало хану, аби не було таких історій, — наказати купцям, щоб вони „шли бы съ кўпцями своїми дорогами стародавньими, яко и первой бывало; и коли они до паньства е. милости пойдуть и на Тавани будуть, они бы нехай упередь до воеводи (кївського) и старосты е. милости черкаського и каневського водлугь давнього обычаю посылали, и о себе имь знати давали, а воевода и староста черкаський²⁾ мають противько ихъ посылати и ихъ выпроважати и казати провадити — естли въ паньство нашо, або до земли Московскоє³⁾. В противнім разі правительство не приймає за себе ніякої відвчальности за цілість караванів⁴⁾.

Рух на тій „стародавній“ дорозі перекопсько-кївськїй був досить значний, навіть по татарських спустошеннях кінця XV в., а перед тим ще більший, і вона мала дійсно значінне головної артерії для цілого Подніпров'я. До нас дійшли арендні контракти тутеш-

1) Книга посольская I с. 26 і 29—30.

2) Старостою канївським і черкаським в тих часах бувала звичайно одна особа, як знаємо.

3) Книга посольская I с. 27.

4) Зачіпка з адміністрацією, або не додержанне правил служило просто знаком для ріжних спеціалістів від „душення“ караванів, і навіть сама адміністрація могла давати такий знак ім. Так в 1570 р. на соїмі була справа турецьких підданих Вірмен з кївським каштеляном Сопїгою. Кунці закидали йому, що то за його наказом або позволеннем погромили їх козаки, коли вони, спустивши ся на його заповнення безпечности й обцянку дати їм своїх провідників і комангу (великий човен), пустили ся з Камінця до Московщини на Кїв. Сопїга відновив, що він, навпаки, не дозволяв купцям іти за московську границу, з огляду на війну з Москвою, і казав або вертати до Камінця, або йти на Вильно. Кунці тоді без позволення кївськїй адміністрації пішли Десною до московськїй границі, і коли остерськїй староста також їх не перепустив, в ночи обійшли Остерськїй замок, і пішли далі, але тут їх зараз погромили козаки. Супроти того скарга кунців була відкинена, але справа виглядає все таки дійсно так, що козаки їх погромили „за ведомостю и порозуменемь або за росказанемь“ кївськїй адміністрації, як казали кунці. — Див. мою статейку „Кївськїй каштелян і козаки“ в Записках Наук. т. ім. III. т. VI.

нього мита, безпосередно по перших татарських нападах, коли не знали ще, що сі напади стануть хронічними, і виходили з рахунку давніших доходів. Київське мито з вишгородським і житомирським видержавлено в 1486 р. за 950 коп широких грошей річно; мито путивльське, разом з корчмою, за 360 коп річно; мито брянське, з корчмою і перевозом і доходом від ваги — за 120 коп річно¹). З сих цифр насамперед бачимо, що торговельний рух на Подніпров'ю концентрував ся головню в Києві (мито путивльське супроти київського значно низше, як бачимо, а що мито житомирське попри київське мало підрядне значінне, так само як і вишгородське — се видно з інших взазівок)²). Далі, бачимо також, що сей рух був дуже значний. Сама по собі цифра 950 коп річного митного доходу досить висока. Коли нпр. числити мито більше менше на $2\frac{1}{2}$ —3% вартости (судячи з того що головне мито в Києві в серед. XVI в. рахувало ся по 2 гр. від копи, і так брали від караванів і взагалі приїзжих купців, а свійські мита не платили), то прийдець ся, рахуючи кошти адміністрації, числити товарний оборот річно на яких 35 до 40 тисяч коп. Але ся цифра також висока і релятивно: західні комери (Бересте, Дорогичин, Більськ і Городно) в тім самім часі було виарендовано за 1100 коп річно, а мито луцьке — за 1525 коп річно³).

Татарські погроми кінця XV в. сильно підрізали сю полудневу торговлю. Мито далеко не доносило давніх сум, і арендарі не хотіли брати його. До того ще прилучило ся і вигнання з в. кп. Литовського Жидів, що займали ся державленнем мит. Правительство стало адмініструвати мита само, але доходи дали далеко низші суми — київське мито дало за рік 1498 коло 380 коп, а з промитом понад 500, за 1499 — 758 коп; путивльське 377 кін; луцьке мито в тім самім часі було державлене за 500 коп, а західне (Бересте — Городен) — за 430 коп⁴). Але в 1506 р. київське мито видержавлено підприємцями Жидови за 700 коп річно (і то з задержаннем ще ча-

¹) Бершадській, Документи и регесты къ исторіи литовскихъ Евреевъ I с. 10, 11, 13. В сих контрактах маємо, очевидно, стару норму доходів, бо з огляду на погроми, „для исказы поганское, што се мыто наше вменшило“, зроблено арендарям иньшу пільгу: до арендних років додано по чотири місяці безплатного держання мит.

²) Каравани на Житомир ходили дуже рідко — в 1532 р. казали, що за двадцять літ на Житомир перейшло тільки два каравани — Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 146.

³) Бершадській ор. с. ч. 14, 15 і 22.

⁴) Акты лит. рус. госуд. I ч. 54, 56, 57, 60, 64.

стини „аргиша“ — караванного мита)¹⁾. Луцьке державлено в тім часі по 800 коп. Верестейське (з Дорогичином) по 400 (але уважаючи на умови контракта треба його властиво числити значно вище — може до 500 коп навіть)²⁾.

Таким чином і по Менглі-герасевих погромах Київ, хоч і потернів в своїй торгівлі, все таки задержав ся на позиції одного з головніших торгів, чи ліпше сказати — торговельних стацій. Бо торгівля ся в переважній масі транзитна: кївська дорога при всіх недогодах зіставала ся ще найбільше безпечною для східніх товарів, і сюдою ішли товари в московські, білоруські й лятоські землі, і навіть для балтійського експорту. Михайло Литвин каже про Київ, що він багатий на чужосторонські товари, бо нема звичайнішої дороги, як старинний, давно проторений і здавна звістий шлях з чорноморської Кафи через перекопські ворота на таванський перевіз і відти степом на Київ: „що тільки йде з Азії, Персії, Індії, Арабії и Сирії на північ в Московщину, Псков, Новгород, Швецію і Данію східнього товару — дороге камінне, шовк і золотвані матерії, кадило і тельян, шафран, перець і иньше корінне“, — йде тудою³⁾. Се оповідання мусимо вважати вірним образом сеї торгівлі для середини XVI в.

Переважне значінне для неї мав торг московський. Се виступає в наших джерелах з усею виразністю. Не кажучи вже про різні епізоди, де ми стрічаємо ся з караванами, що йдуть в Москву або з Москви⁴⁾, і загальніші характеристики подніпрянської караванної торгівлі в описах подніпрянських замків та иньших джерелах представляють московський торг головним огнищем сеї торгівлі: в гору Дніпром ідуть каравани зі східніми товарами до Москви, в долину Дніпром ідуть каравани з московськими товарами в Крим чи в турецькі міста. „Куды купцы чужоземцы идут в корованехъ з Турковъ, з Орды, з Москвы, даютъ воеводе мыто головное отъ кони по 2 гроши, а к тому поклонъ по доброй воли даютъ: з Турковъ идучи речами едwabными, а з Москвы собольми и иньшими товарами

1) „А который аргишъ тыми разы пришелъ до Кіева, тотъ аргишъ выняли есмо на насъ, а мытнику Шамаку въ тотъ аргишъ не надобъ вступати ся и мыта съ тыхъ купцовъ брати“. Я не знайшов об'яснення сього слова, і тому ставлю здогад — чи не походило воно від Аргішова — мунтапської столиці?

2) Акты Зап. Россіи II ч. 1, Акты Юж. і Зап. Рос. II ч. 82—84, 86.

3) Ор. с. с. 35 = Мемуары Юж. Россіи I с. 51.

4) Ми вже бачили кілька таких епізодів; в джерелах маємо їх більше.

тамошніми“, каже люстратор 1552 р., описуючи доходи київського замку, і теж більше менше кажуть люстрації інших подніпрянських замків: в гору ідуть товари „ординські“, очевидно до Москви, в долину „московські“¹⁾). Найчастіше виступають в наших звістках кунци турецькі й татарські, себто піддані султана й кримського хана, що ідуть до „Москви“ з східними товарами, а звідти потім везуть товари московські, як читаємо в однім актї про козацькі погроми, що вони „громили по колку кроть коровани купцьовъ турецькихъ и перекопскихъ, которые того году инъшие шли зъ Орды къ Москве черезъ поля, а инъшие вжо зъ Москвы назадъ до Орды“²⁾).

„Москву“ туж одначе треба розуміти в ширшій значіню — як землі Московської держави, до котрої тоді (в середині XVI в.) належав також Новгород і Псков і Смоленськ з горішнім Дніпром. Каравани сюди мусіли йти з Києва в гору Дніпром, і сею дорогою, на Смоленськ і Новгород, транспортували ся східні товари далі в балтійські порти, як каже зовсім правдоподібно Михайло Литвин³⁾). Се було продовження — слабеньке тільки, старої великої торгівлі на „пути изъ Варягъ въ Греки“, і східні товари мусіли бути головною рубрикою серед тутешнього товарового довозу з полудневого Дніпра. Але се не було одинокє джерело східного товару для тутешньої торгівлі, бо він ішов також Волгою з передньої Азії, і в часах по прилученню псковсько-новгородських і смоленських земель до Москви, волзька торгівля, що була в руках купців московських, мала всі шанси брати, що далі, рішучу перевагу над дніпровським транзитом. Головним-же торгом для нашого дніпровського транзиту була безперечно сама Москва. Сюди каравани з Києва йшли Десною на Остер, що стояв при московській границі, й на Чернігів — такий маршрут ми дійсно стрічаємо в наших документах⁴⁾). Сюди-ж ішла згадана вище дорога з Перекопа на Путивль, „полями“.

Про склад такого більшого каравана з тих часів може нам дати досить добре понятє караван, розбитий козаками на Санжаровім в 1545 р. (тому досить добре нам звісний з дипломатичної кореспонденції)⁵⁾). Ішов він до Москви; на чолі його стояв „стар-

1) Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 112, пор. 82, 96, 595.

2) Посольская книга I с. 20.

3) Про західню торгівлю Смоленська і Новгорода праці: Голубовського Історія Смоленской землі і Никитского Історія економ. быта В. Новгорода.

4) Див. нпр. маршрут кримських „послів і гостей“ з Москви до Києва, з 1510 р. — Акты Зап. Рос. II с. 74, пор. вище епізод 1570 р.

5) Посольская книга I ч. 22—26.

ший купець у головах" — Хаджи Велі, турецький купець з Царгорода; крім нього багато інших, з яких по імені названі п'ятнадцять купців царгородських, вісім купців з Кафи — Турків і Вірмен, турецьких підданих, і четверо татарських, з Кірейора, що везли з собою гроші кримського хана — правдоподібно на закупню московських товарів; крім того були ще купці інші, не названі поіменно. Караван був великий і багатолюдний, тому й осмілювався йти „алювими полями“, і навіть, як оповідали козаки, стрівши козаків-промисловців на дорозі, напав на них і погромив¹⁾, але потім напали на них інші ватаги, з більшими силами, і погромили караван. Що в нім було, по частині можемо судити з тих річей, які знайшлися ще у козаків при слідстві: оксамит в штуках і в „газуках“, золототканий і без золота, в різних кольорах; камка — шовкова матерія сильніша (перське „камха“), звичайно з кольоровими зорами, часто ткана золотом або сріблом, різних сорт: „бурска“ (від Бруси, на малоазійським березі), куктерь (кахтир, кіхтир, особливо сильна сорта камки), „наклеювана“ (клеєна, підліїша); тафта (перс. тафте) легша шовкова матерія — різних кольорів, гірший сорт її звав ся китайкою; шовк не тканий (бурський і „чериковий“), на вагу, на „літри“. Отже все товари шовкові²⁾. Чи цілий караван тільки їх лише віз, се одначе сумнівно. Загальну вартість товарів його купці рахували на 862 тисячі — не сказано, чого; як турецьких аспр, то було-б се коло 20 тис. золотих, як московських „денег“, то було-б 8.620 рублів³⁾. Як частинне відшкодування (бо самі признавали свою вину в сій інциденті) купці потім згодилися взяти від правительства в. кн. Литовського 5.000 золотих червоних, або 3300 кон грошей (6600 злотих).

Шовкові товари, що виступають в сій епізоді, були одною з найважніших, може — найважнішою навіть категорією орієнтального довозу. Крім них возили: східне й полудневе корінне, коври, вироблені шкєри, вироби шкєрані, бавовняні, металічні. В заміну

1) Ся точка одначе лишаєть ся неясною; пізнійше козаки тільки казали, що думали на сих „караванщиків“, що се вони їх товаришів погромили — ів. с. 26 і 30.

2) Про різні роди й назви матерій див. Саввайтова Описаніє старинныхъ русскихъ утварей, sub vocibus. Костомаровъ Очеркъ торговли Московскаго государства. Alw. Schulz Höfliches Leben zur Zeit der Minnesinger.

3) Тодішній московський рубель що до змісту свого відповідає нинішнім трем рублям. Покупну ж силу рубля 1550 р., особливо в порівнянні з цінами збіжа, Ключевский числить на 63 нинішних рубля (Русский рубль XVI—XVIII в. — Чтенія 1884. I, с. 72).

„з Москви“ везли на полудне передусім різного рода футра, в шкірках і в шубах, і „московські товари“ — шкіру вироблену, також шкіряні вироби, „рибій зуб“, і т. и. „Коли караван іде з Орди, старості дає такі дарунки, каже ілюстрація черкаського замку: камка александрійська на золоті, літра шовку, ковер, тижми (черевики), тебенья (шкіряні убори для коня), сафян; підстарості від каравану: чамлят („чемліт“ укр. пісень, вовняна матерія¹⁾), півлітри шовку, гривенка (пів фунта) перцю. А коли караван іде до Орди, тоді старості від каравану: шуба лисяча „завийскова“ (від вия, шия — з певних частей шкірки), сагайдак, сідло, шлик (шана) лисячий“²⁾. А от як вичисляє товари „турецькі“ й „московські“ трохи пізнійша (1569), але на давнійшій практиці оперта тарифа мита волинських і підляських комор³⁾:

Товари турецькі: камка шажська, куфтир, байберка (матерія з крученого шовку, часом з золотом, відти наш байбарак — шовковий або брокатовий кафтан), китайка бурська, турецька і бробиха, фарар (матерія тоїж вартости що китайка), чамлет, муховар (матерія бавовняна з вовною або шовком), кіндяк (бавовняна матерія, на підшивки), шовк бурський і царгородський на літри, бавовна на камні, пояси (чинкатори — *cingatura*) — золототкані, шовкові й бавовняні, коври, коні й кінські убори — кутаси, сідла, узди, футра рисів, росомах, лисів, сафян, фарби, лак, клей, корінне: шафран, імбір, цинамон, гвоздики, мускатний горіх, кмін, перець, кадило, ладан, міддали, риж й ин.

Товари московські: футра в шкірках („сороках“ — по сорок штук) і в шубах та ковнірах — соболі, куницї, горностаї, норки, видри, медведі, бобри, вовки, песці, лисиці, білки й ин., юхт (виправлена шкура), „рибій зуб“.

¹⁾ Ой скинув чумака свитку ще й чемліт,

Припадає к сирій землі, бо болять живіт — пісня яку я чув за молодих часів від батька (з Київщини). Пояснення сього слова я не знайшов в літературі, але значіння його ясне: се італ. *ciambello*, *zabiloto*, німецьке *kamelott*, що толкується звичайно як матерія з верблюжої вовни, але означає сукенце з козячої (може й верблюжої вовни) вироблюване в Мал. Азії — *rannus hircinae lanae, capre di quella fano li ciambelotti* (текст у Гайда II с. 693). Правдоподобно се т. зв. козячий пух, як його звуть в сучасній російсько-орієнтальній торгівлі — м'якче, волохате сукенце.

²⁾ Архивъ Югозап. Россіи VII I. с. 82.

³⁾ Видані — волинська в Памятниках кiev. ком. II² ч. 559, підляська у Довнара-Запольского Госуд. хозяйство в. кн. Литовського дод. 4 (на жаль не в автентичній формі).

Участь місцевої, української людности в сій торгівлі була тоді, як я вже сказав, дуже мала. Перед київським погромом 1482 і спустошенням Київщини вона мусіла бути більша. В одній грамоті ми маємо згадку, що за Казимира Ягайловича в Києві був склад заграничних товарів, як і в Луцьку, то значить, що всі заграничні купці могли з своїми товарами йти тільки до Києва й тут спродавати свої товари, а транзитом з ними йти не могли¹⁾. Виїмок робив ся тільки для турецьких купців, що прибували з турецькими послами (посольства взагалі в тих часах використовували ся для купецьких цілей, а особливо посольства турецько-татарські й московські. Така привілейція складу (про неї будемо говорити ще низше) давала ся в інтересах місцевих купців: заграничні купці, не маючи права перевоза транзитом, мусіли продати товари місцевим купцям. Таким чином київські купці XV в. мусіли-б бути посередниками в торгівлі купців московських з купцями східними. Можна одначе сумнівати ся, чи з такого права складу, коли воно дійсно було, робили Києане певний ужиток. Ми маємо звістки Контаріні з 1474 р., отже ще перед погромом, і він оповідає про московських купців, що через Київ ішли з товарами до Криму: сюди приїздить, каже він, багато купців з північної Русі (Rossia alta, що означає очевидно також і купців московських)²⁾ і караванами їдуть до Кафи³⁾. В тих привілейціях і пільгах, які давали ся Києву після його погрому, нема ніяких вказівок на право складу, ані на якусь участь київських купців в транзитній, заграничній торгівлі: іде мова про торгівлю внутрішню, увільнення київських купців від мит на коморах Київської землі, а потім і цілого в. кн. Литовського, та про різні доходи від заграничних купців, що приходили до Києва⁴⁾. Не можна, розумієть ся, вповні покласти ся на таке замовчання, але в кождім разі якусь виднійшу участь київських купців в заграничній торгівлі при таким мовчанню трудно припустити — в першій половині XVI в. спеціально. Описи й инь-

1) Skarbiec diplomatów ч. 2096 — відповідь в. кн. Олександра московському послови з р. 1496 — на жаль, вона досі не опублікована в автентичній формі, а на переклади й реєстри Даниловича не завжди можна спускати ся (в московській редакції — Памятники сношений с в. кн. Литовским, с. 225, нема згадки про київський склад) Коротка згадка про київський склад в пізнійшій відповіді, з 1499 р. — Акты Зап. Россіи I ч. 154: „а тамъ въ нашей земли: въ Кіевѣ и въ Луцку склады издавна бывали всякимъ купцомъ заморскимъ“.

2) Пор. його оповідання про торг футрами в Московії — розд. VIII.

3) Библиотека иностр. писателей о Россіи с. 135.

4) Акты Зап. Россіи I ч. 120, 149, 207.

ші джерела середини XVI в., окрім оплати мита, також говорять про різні зривки від приїзжих купців і караванів, але нічого не згадують про участь місцевої людности в сій торгівлі. Окрім мита, каравани складали місцевій адміністрації дарунки за опіку й охорону (иноді за се діставали від неї потрібні запаси поживи, або робили їм учту); брала ся з них т. зв. „обвѣстка“ — певна оплата при оповіщенню по приїзді; провідників до караванів і людей до човнів, коли хотіли їхати водою, купці мусіли брати з людей місцевих, і човни від них. В Каневі нпр. се було привілеگیєю міщан: „наймают ся подъ нихъ с чолънами мешане тутошныє татлице, а земаньскимъ ани жадънымъ инымъ найматися не вольно“, в Черкасах — самих Черкашан; завдяки тому можна було, розумієть ся, жадати ціни можливо високої, і зривок сей уважав ся так значним, що староста від себе вже брав з кожного такого наймленого човна від його властителя по золотому¹⁾. В Києві була уставлена висока такса — дванадцять коп грешей на іновірних купців (Турків, Татар і Вірмен), зловлених на інцесті, а тому що купці, аби менше платити мита, переладовували вози, переїздячи Київ, була практика, що коли віз уложить ся під татарем на київських горах в границях міста, від Золотих ворот до р. Почайни, то весь той віз із товаром забирали на київського воеводу „подле киевського права“²⁾. Михайло Литвин оповідає, що від перехожих караванів в Києві потягають значні зиски воеводи, митники, купці, міняйли, властителі човнів, фірмани, корчмарі й шинкарі, й т. и.³⁾.

Одинока галузь заграничної торгівлі, що вела ся місцевою людністю й для потреб її, се була торгівля сіллю. Сіль на Поділлі в XVI в., як і давнійше, в XI—XIII в., приходила двома дорогами — сіль „біла“ — топчаста, в „головажнях“, галицька, що приходила сюди з Поділля, і сіль чорноморська, що приходила „знизу“⁴⁾. Оя остання ішла з двох джерел — з кримських озер, „з Перекопа“, і з чорноморських лиманів. Михайло Литвин, мішаючи се до куни, каже, що сіль привозять з таврійських лиманів званих Качібейськими: за десять стріл, славних київських стріл, з орлиними

1) Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 82—3, 96, 112, 595, II с. 369 (kolinskiх тут — читай kafinskiх очевидно).

2) Акты Зап. Россіи I с. 194 і 195, Литов. Метрика I с. 578, практику сю потверджують звістки Михайла Литвина і Герберштайна — Fragmina с. 36 = Мемуары къ ист. Южной Руси с. 52, Матеріали по исторіи Києва с. 9.

3) оп. с. с. 36 = Мемуары I с. 52.

4) Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 112.

перами, Татари дозволяли набирати цілий човен солею, каже він¹⁾. В дипломатичній кореспонденції середини XVI в. маємо близькі звістки про довіз солі з Качібею: „соляники“ приходили туди з Київів і Луцька, і за оплатою „стародавнього мита“ мали свobodно набирати сіль: кримський хан відповідає за їх безпечність і забезпечує їм „сторожу людей наших“, тільки козакам не ручить безпечності, противно — скаржить ся, що їх соляники, приходючи по сіль, побивають і беруть в неволю його Татар²⁾. Партії соли, що везли сї соляники, звали ся десятками³⁾. Сіль йшла в гору Дніпром, возами й барками (комягами) до Київів, і дальше — на Дніпру й Припети, на Мозир, до Білої Руси⁴⁾.

Окрім соли з низу ватаги „уходників“ привозили з степових промислів в значних масах мід, віск, сало, мясо, шкiри й особливо рибу — щуку, коронів, лещів, сомів і красу Дніпровського полюву — осетря; рибу сю везли сьвіжу, вялену й солену, в бочках⁵⁾. Риба ловила ся також в великих масах і вище, в околицях Київів, і особливо на Припети, на устю р. Тура: Михайло Литвин оновідає, що там з початком марта риба йшла нечувано збитою масою, і туди на сей час масами з'їздили ся кунці по рибу (він каже, очевидно — побільшуючи, що за день наповняли там рибою до тисячки возів)⁶⁾. Крім місцевої людности на сї промисли приходили люде з горішнього Дніпра — з Мозира, Бихова, Могилева, „й иньші чужогородці“, що оплативши ся старостам за право промислу і віддавши потім певну частину здобутого (черкаський староста нпр. брав восьму частину „з рибь, з сала, з мяса, зь кожъ и зо всего“), везли потім продукти собі до дому⁷⁾.

Мід в великих масах споживав ся в подніпрянських містах, по корчмах; в Черкасах старости навіть не дозволяли мінцанам возити мід до Київів, ані продавати кому, тільки забирали до корчом, по певній примусовій ціні⁸⁾. Збіже мусіло приходити в значних масах

1) ор. с. 34 = Мемуары I с. 50, пор. 48.

2) Посольская книга I с. 22 і 67.

3) Архивъ Югозап. Рос. VII. I с. 83.

4) Ibid. с. 618.

5) Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 85 і 86, 112, Акты Зап. Россіи I с. 194, Fragmina с. 34 = пор. Мемуары Юж. Руси I с. 49—50.

6) I. с. = Мемуары I с. 49. Що на усте р. Тура (котрий саме з притоків Припети тоді так називав ся, не знати) дійсно з'їздили ся по рибу, видно і з мозирської люстрації — Архивъ VII. I с. 618—9.

7) Архивъ VII. I с. 85.

8) Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 83 і II с. 357, Акты Зап. Россіи II с. 353.

з горішнього Дніпра, бо в першій половині XVI в. хліборобство в Київщині так упало, що навіть для тутешніх залог привозили хліб з північних волостей Дніпром¹⁾). Черкаські міщане, як оповідають, везуть до Києва мід і рибу, щоб купити собі „житя і інших живностей“²⁾ — очевидно, теж привозних переважно. Однак й залюднення тутешнє в першій половині XVI в. було таке слабе, що ціла та місцева торгівля, абсолютно взявши, була зовсім не велика. До експорту з місцевих продуктів в сїм часі міг іти віск і шкіри; з кінцем XVI в. розширяєть ся на Поділлянську Україну вивіз лісових продуктів, але про нього будемо говорити низше. Тут згадаю іще про оден місцевий продукт, що далі служив sui generis важним продуктом заграничної торгівлі — був ним невільник.

Про торгівлю невільником в давніших столїтях була мова на своїм місці³⁾). Уже в X—XII вв. кримські міста й Царгород були великими торговищами для руського і взагалі східно-европейського невільника, що в великім числі довозив ся чи то руськими купцями, чи то Половцями, що продавали в кримські міста людей, взятих в полон під час їх нападів. Заснування в Криму італіянських кольоній і торговищ росширило й оживило торг східноєвропейським невільником — його почали вивозити в великих масах в західні порти Середземельного моря. XIII—XV столїтя були часом нового розвою невільництва в краях Середземельного басейна; під впливом ріжних чинників, а передовсім — запотрібовання й браку робітника, розвиваєть ся там попит на невільника, і його в великих масах починають довозити з ріжних „невірних“ країв — католики, як ми знаємо, не могли бути, в принципі, рабами, а що до невірних зачисляли всіх не-католиків, тож не було перешкод в уживанню нашого невільника. Венеція і Генуя в XIV—XV вв. були як раз найбільшими торговищами невільників⁴⁾), і поруч ріжних інших невільників — татарських, чернеських, болгарських і т. я., вони вивозять в західні порти також в великім числі невільників і невільниць з наших країв, тим більше що татарські напастники постачали їх в великім числі, а по-

1) Архивъ Югозан. Россіи VII. I с. 80, пор. Акты Зап. Россіи II с. 347.

2) Архивъ Югозан. Россіи VII, II с. 367.

3) Див. т. I² с. 250, 256 і далі.

4) На підставі побраних державним скарбом оплат з рабів нпр. числять число рабів в Генуї 1397 р. на 3.400 голов, — *Cibrario Della schavitù e del servaggio*. В Венеції невільників було так багато, що в 1368 р. там спокій горожан був ними zagrożений — *Lazari* у *Гайда Levantehandel* II 548 (спеціальний екскурс про торгівлю невільником).

нит на них був навіть більший ніж на інших. Тана і Кафа були головними експортними місцями, а як широко вів ся сей експорт, показують сучасні корабельні приписи, що забороняли з санітарних мотивів везти на поменьших галерах більше як 30 невільників, а на більших — найвище 60¹⁾.

В XIV—XV вв. торг чорноморським невільником захоплює ціле побережжя Середземного моря. Нпр. статистика невільників з крайнього кута Середземельного моря — Русілона, на французько-гішпанським пограниччю, для XV в. виказує цілу третину рабів з чорноморських країв, і близько четвертину — невільників „руських“ і „білих Татар“ — себто татарських невільників з земель українських і великоросійських. Ціна на них була найвища — за них платили 50 до 100 ліврів, тим часом як за інших не платили вище 60 ліврів²⁾. В Італії ціни були значно вищі й ішли тягом в гору — в XV в. платили по 30—50 дукатів і вище, і найдорожше платять ся знову таки руські невільники, а ще вище невільницї — платили за них часом до 100 дукатів; цінили їх за красою, тому уживали ся вони не тільки до роботи, а й на інші цілі. Флорентійська патриціанка сїньора Строщі дає нпр. такі науки своєму синові (лист з 1455 р.): „як ожениш ся, тобі буде потрібна невільниця; напиши, яку схочеш — чи Татарку — вони витривалі на роботу, чи черкеську — всі вони визначають ся здоровем і силою, чи руську — з Росії, що визначають ся приємністю й красою (*sono piu gentile di compressione e piu belle*)“³⁾. Пані Строщі вкінці радить синові купити Татарку — з мотивів господарських, але упадок родинного життя і моральности тоді власне піддавав інші мотиви пониту. І власне в XV в. появляеть ся на італіянських торгах в великих масах руський невільнич, особливо невільницї: їх бувало все значно більше ніж муцин (кілька разів більше), і пересічно вони цінили ся дорожше. Положення їх зрештою при тїм всім і в сих цивілізованих краях, серед розцвіту італіянського відродження, зовсім було незавидне: їх трактовано з цілою консеквенцією старого принципа, що невільнич становить тільки річ і власність сього пана, і хоч їх часто хрестили (а в Флоренції

1) Pardessus Collection des lois maritimes IV с. 515 і далі.

2) A. Brutails Etudes sur l'esclavage en Roussillon du XIII au XVII s. — Revue historique du droit français, 1886, VII, витяги у Лучицького: Руські раби і рабство в Руссілоні в XIV и XV в. — Унив. изв. кийські 1886.

3) У Лучицького Рабство и руські раби во Флоренції в XIV и XV вв. — Унив. извѣстія кийські 1885.

охрещення навіть вимагало ся приписами), ся католицька віра не причиняла ся зовсім до набутя якихось людських прав. Всякі роди кари були дозволені панови супроти невільника, і навіть забите його не уважало ся переступом. За те незвичайно острі кари — аж до кари смерти, накладають сучасні кодекси за порушення прав власности пана над невільником — крадіж його і т. и.¹⁾

Замкнення Чорного моря для італіанських купців в другій половині XV в. (властиво від коли Турки здобули Царгород) ослаблює експорт чорноморського невільника. Уже в 1449 р. венеціанський сенат застановляє ся над справою довозу невільників супроти скарг на все більший брак невільника²⁾. Генуезці пробовали урядити експорт невільника з Кафи суходелом, через Галичину, і кілька звісток про таке транспортованне невільників сюдою маємо з 1460—70 рр.³⁾. Унадок італіанських чорноморських колоній в 1470-х рр. задав останній удар сьому торгу їх, і в звязку з сим упадає невільництво в Італії з кінцем XV в. В XVI—XVIII вв. на західнім попережку Середземельного моря воно ще існує правно, але в житю невільники стрічають ся все рідше.

Далі вивозив ся натомість чорноморський невільник, як і перед тим, на східні торговища. В великих масах вивозили невільника до Єгипту — там окрім робітників куповано невільників, уже від XIII в., до султанського війська, т. зв. мамелюків, в великих масах: в XIV в. річний довіз мамелюків до Каіро досягав 2.000 голов! Сюди отже вивозили більше мушкін, як невільниць, і для мамелюцького війська особливо пожадані були Татари — за них платили 130—140 дукатів за голову⁴⁾. В великих масах вивозили чорноморського невільника до Туреччини, Малої Азії. В великім числі уживали їх в своїх господарствах самі кримські Татари. Михайло Литвин, що з гіркою іронією росписуєть ся про сей масовий вивіз невільника, каже, що й тут наші земляки мали дуже добру, хоч не дуже похвальну для них самих репутацію: при продажі невільників, каже він, продавець вибликає, що се невільники нові, ще не попсовані, з землі королівської (Литовсько-польської держави), а не московської — бо москов-

1) Цитовані розвідки Чібаріо, Брютайля, Лучицького.

2) У Zanelli *Le schiave orientali in Italia* — Nuova Antologia 1868 с. 244.

3) Див. привилей Казимира для Генуезців 1466 р., що уставляє особне мито від голови кожного невільника перевезеного через землі Польщі — оден золотий: *Acta gr. i ziem. VI ч. 67* і витяги з львівських міських актів у Лозинського *Kurietwo* с. 430 і Кутшеби *op. c. c.* 72.

4) Пільоті у Гайда *op. c. c.* 546.

ські невільники, як брехливі і хитрі, на невільничім торзі мають низький курс¹⁾. Товар сей, каже він, дорогою ціною купують чужосторонні купці, що перепродують його потім в дальші краї — Сарацинам, Персам, Арабам і т. д. Торг невільниками іде у всіх кримських містах, а найбільший в Кафі; тут їх часом цілими юрбами женуть з торговища просто на кораблі, і через те Кафу, каже наш мемуарист, можна назвати отидною ненаситною пащею, що пожирає нашу кров.

Переходимо до Західної України. Її загранична торгівля має для нас остільки більший інтерес, що веде ся з більшою участю місцевої людности, а з тим — мала і для місцевого життя далеко більше значіння і вплив.

Давнійші стадії тутешньої торгівлі для нас майже не існують. Такі пункти, як Володимир, Вересте, Перемишль, Галич мусіли здавна визначити ся своїм торгом, але детальніших звісток про їх торгівлю ми не маємо майже аж до XIV віка; ми можемо лише виробити собі деякий суд про торговельні дороги, загальні напрями й характер торгівлі, та про те значіння, яке мусіли в ній мати згадані городи в попередніх століттях, і сям поки що приходить ся й задовольнитися.

Розумієть ся, торговельна діяльність сих міст мусіла розвивати ся головню в західнім напрямі, і на зносинах Київів з центральною західно-європейськими землями, на посередництві в них мусіла розвивати власна торгівля західно-українських міст. Сі зносини були досить живі, хоч ми й не маємо особливо докладних відомостей про них. Знаємо, що вже в IX—X вв. ходили західні купці до Київів і взагалі на Русь, а про руських купців чуємо, як вони ходять до Кракова й Праги, або привозять свої товари в городи горішнього Дунаю²⁾. І з дальших століть не бракує звісток про живі зносини з Русію західнословянських і німецьких земель. Ми бачили вище звістки про торгівлю з Київом Регенсбурга, торговельного центра горішнього Дунаю, з XI—XII в.; окрім них стрічають ся й загальніші звістки про зносини з Русію взагалі. З 40-х рр. XII в. маємо кореспонденцію німецького цісаря Конрада III з цісарями візантійськими в справі якихось німецьких підданих, правдоподібно купців, побитих і пограблених на Русі (in Rossia)³⁾. Маємо при-

1) оп. с. с. 11 = Мемуари I с. 20.

2) Див. т. I² с. 255—6.

3) Ottonis Gesta Friderici cap. 23.

нагідні звістки про різних подорожних з Руси (*peregrinantes de Ruzia*)¹⁾, й торговельні каравани, що на возах везли різні товари з Руси й на Русь²⁾, а з привилеї м. Еннсу (на Дунаю, в Штирії) з 1192 р. довідуємо ся, що німецькі купці, які ходили на Русь з караванами, звали ся спеціальним іменем *guzarii*. Вони ходили через Еннс на Русь і з Руси далі в німецькі краї, особливо знов таки до Регенсбурґа, і привилеї забезпечують їм свобідну дорогу за оплатою певного мита (12 денарів від воза)³⁾.

Звістку Карніні про численних купців австрійських, німецьких і польських в Києві по татарським погромі ми вже знаємо. В давнійших століттях Польща не мала особливого торговельного значіння: польський хроніст з початку XII в. Мартин Галь каже про чужоземних купців, що вони лише в дорозі на Русь переходили через Польщу⁴⁾. Але при тісних політичних і династичних зв'язках з Польщею вона не могла зістати ся поза обрієм руської торгівлі: коли з Руси спроваджували туди навіть майстрів, то певно не обходили ся й без руських товарів. Так само і з Угорщиною. Вже київський княжик XI в. каже кн. Святославу вчислати предмети угорського торгу (в подунайських городах) — мусів він бути добре знаий. З Західньою Україною Угорщина стояла в найтіснійших зносинах, і торгівля мусіла тут вестися досить жива. Принагідні звістки потверджують таку апіорну гадку. Так випадком довідуємо ся, що селяне села Залуки, на Тисі, в тең. Саболчеськім комітаті при кінці XII в. (за кор. Емерика) пограбили якихось купців що йшли з Руси⁵⁾ і за те були судом віддані тим купцям головою; очевидно тут мова ту про торговельну дорогу з Руси, з Галича на Синевідськ, з горішнього Стрия⁶⁾. В наданню тогож кор. Емерика остригомський кашітулі на право нобирання мита згадується про купців з Руси, що везуть свої товари до Пешту, Остриґому й иньших міст⁷⁾. Кор. Людовик в звіснім своїм листі до Дмитра Дедька уминається за

1) *Scriptores germ. hist. Scr. XII p. 642*, див. у Васілевського оп. с. с. 138.

2) *plaustra in Ruziam vel de Ruzia tendentia* — привилеї м. Еннса з 1191 р.

3) Привилеї м. Еннса з 1191 і 1192 р. — *Archiv für österr. Geschichtsquellen* т. X с. 83 і далі.

4) *Galli Chronicon*, вид. 1899 с. 4.

5) *a quibusdam mercatoribus de Ruzia venientibus, qui rusticos predictae ville super spoliatione rerum suarum in Budensi ecclesia ferri iudicio convicerant* — *Fejér* т. VII. V с. 208.

6) *Pop. т. II² с. 470*.

7) *Fejér* VII. V с. 143.

угорськими купцями з Кошиць, що галицькі митники беруть з них мита більші як з польських і иньших чужосторонніх¹⁾, а в иньшій, виданій тогож року (1344), згадує про купців, що приходять до Угорщини з Руси, Польщі й иньших країв²⁾.

Ми дійшли часів, коли галицькі й волинські міста вели вже вповні самотійно сю торговлю з західними сусідами, і коло них ся торговля обертала ся. Перше, поки центром східноєвропейської торгівлі був Київ і вповні домінував над нею, західні українські міста мусіли брати участь в торгівлі головню як посередники в зносинах Києва з західноєвропейськими землями. Члени руської дружинно-купецької верстви, уміщені по залогах і урядах в більших городах Західної України, розуміють ся, брали від початку участь в сих зносинах і торгівлі. Вивозили ся в західні землі східноєвропейські продукти — футра, віск, невільнички, а також товари, що приходили до Києва й на Русь взагалі зі Сходу і з Візантії — шовк, корінне, фабрикати; могли йти також і деякі руські фабрикати — нпр. вироби руського золотництва XI—XII в.: недурно Київ і взагалі Русь сих часів представляла ся західноєвропейському чоловіку сих часів чимсь невимовно блискучим, розкішним³⁾. До тих транспортів, що йшли з Києва, князі, дружина і купці західніх українських міст мали що прилучити й свого з того, що здобували з даней, війни й торгів: футра, віск, невільничка⁴⁾. Для своїх ближних сусідів — земель польських і угорських, вони служили посередниками в обміні на предмети київської торгівлі, київського транзита. Але досить скоро — ще перед упадком київської торгівлі, протеребили західні українські землі й свої власні дороги до тих торгів, звідки приходили візантійські й східні товари на київський ринок — до грецьких портів Чорноморя.

Се особливо важно було для Галичини: супроти непевних, напружених відносин галицьких князів до київських і ближних сусідів — волянських, для галицької торгівлі дуже важно було увільнитися від залежності від київської торгівлі, від можливости замкнення

1) Fejér IX. I с. 209.

2) Ibid. IX. I с. 210, пор. т. IV с. 27—8 і 377.

3) Пригадаймо здивованне Німців перед богацтвами Святослава, поголоски про нечисленні богацтва, які дав за свій викуп Володар, або легенди про скарби, вивезені з Галичини Казимиром — див. т. II² с. 64, 415 й ин.

4) З товарів, що приходять на Угорщину з Руси, в привілею Емерика згадують ся дорогі футра; між товарами, що приходять до Еянса, віск і шкіри — се мабуть товари з Руси.

границі, і вітворити собі дороги до тих джерел, звідки київські купці діставали свої товари.

Се до певної міри удало ся галицьким купцям досягнути. Галичина в XI—XII вв. сильно рушаєть ся на полудне, колонізує дністрясько-прутське Пониззє¹⁾ й стає в XII—XIII вв. досить міцною стопою на чорноморським побережю. Дуже правдоподібно, що сей похід на полудне диктували галицьким князям в значній мірі власне торговельні мотиви. В середині XII в., галицькі князі держали вже в певній залежності від себе усте Дунаю: досить загальні згадки Слова о полку Ігоревім про владу галицького князя на Дунаю потверджують ся оповіданням про похід Івана Берладника; з нього бачимо, що тут не тільки промишляли галицькі риболови, але ходили галицькі кораблі („изби двѣ кубарѣ и взя товара много“ — мова, судячи з контексту, про кораблі галицькі)²⁾. З першої половини XIII в. маємо вже зовсім виразні звістки про торговельний рух між Галичом і чорноморським побережєм: Данило стрічає за Дністром вози, що йшли „къ плаву“ — правдоподібно до Дністрової пристани, щоб ладувати товари на човни, а низше стрічають на Дністрі „лодья из Олешья“ — човни, що прийшли з Олешья на усте Дністра, і Дністром пішли в гору; вони везли між иньшим рибу й вино — чорноморські продукти³⁾.

Таким чином Галич в сім часі стояв в безпосереднім отриманні з чорноморськими портами. Білгород на місці старої Тіри, на устю Дністра, стає портом Галича, як Олеше було портом Київа. Але так же як Київ Олеше, не потрапив Галич Білгорода задержати трівко в своїх руках — розширення Татарської орди розриває залежність від Галича нижнього Дністра й Дунаю (Татари інтрігують і на Пониззю), а пізнійше бачимо Білгород (Монкастро), так само як і Олеше, в руках Генуезців⁴⁾. Не знати від коли, але правдоподібно — уже з першим своїм розпросторенням на чорноморським побережю, мусіли вони засісти в обох сих важних торговельних пунктах, що давали їм ключ до торгівлі Дністра і Дніпра. Чи задержали ся (або може — відновили ся) якісь галицькі факторії на Чорноморю де инде — се так само трудно сказати, як і заперечити⁵⁾. В кож-

¹⁾ Див. т. II² с. 416. ²⁾ Слово о полку Іг. X, Іпат. с. 341.

³⁾ Іпат. с. 491 (рік 1220). Про топографію епізода див. т. II² с. 611.

⁴⁾ Про владу Генуезців над Білгородом (Монкастро) згадують подорожники XV в. — Гільбер Ляноа і Жан Ваврен — див. у Гайда ор. с. I с. 583.

⁵⁾ До сього питання верну ся в звязку з „портами“ XV в.

дів разі перехід в руки Генуезців не знищив (може навіть підніс іще) значіння Білгорода як чорноморського порта для західної України. Під генуезькою, ба навіть і пізнійше — під турецькою власттю Білгород зостає ся важною торговельною стацією, звідки приходили в Галичину й на Волинь предмети східної й полудневої, левантинської торгівлі, котрими Володимир, Луцьк, Галич, Львів торгували з своїми ближніми і дальшими сусідами, а ще більше — висилали їх через Польщу в землі німецькі, разом зі своїми місцевими продуктами, в заміну за товари західноєвропейські.

Кілька звісток, принагідно кинених волинським літописцем про Володимир 1280-х рр., досить добре ілюструють нам торговельні зносини тодішніх волинських (і галицьких) міст. Поруч тубильців літописець згадує в Володимирі як його більше менше постійних мешканців (торговельні колонії) Німців, Сурождів, Новгородців, Жидів¹⁾. Сурожді — се безперечно не самі тільки люде з Сурожа (Судака), а взагалі купці з чорноморських італійських факторій, що вели в Володимирі торг своїми товарами і тут осідали. Новгородці приїздили сюдиж по ті товари (бо товари німецькі та східноєвропейські мали у себе дома). Що до Німців, то з иньших вказівок²⁾ можна думати, що в Володимирі була тоді громада німецька на німецькім праві. Такі громади, звістні нам з часів перед Казимиром також у Львові і Сяноку, а можливо — фундовані ще й по иньших більших містах, служили натуральними посередниками в торгівлі з німецькими краями. З другого боку колонії чорноморських купців — як володимирські Сурожді, як Вірмене, що осідають іще десь за руських часів у Львові, і дуже рано, ще за Коріатовичів, у Каменці, як колонії караїмів у Галичу і Луцьку — служать посередниками в торгівлі з чорноморськими портами, звідки сї колоністи напивали.

В другій половині XIII в. розвивають ся німецькі городи Прусії на долішній Вислі й стають важними торговельними стаціями для цілого вислянського басейна, а з тим і для західної України. Буг і Висла служили дуже вигідними дорогами на Волинь і до Галичини, і пруські міста — особливо Торн, також Кульм, пізнійше Гданськ, розвивають широкі зносини з західними українськими землями, служачи посередниками для них в торгівлі з західно-європейськими краями — головно Фляндрією, що розвиває в тих часах дуже інтензивний промисл, і взагалі з побережем Північного моря. Творить ся таким чином велика торговельна дорога: Чорне море —

1) Іпат. с. 605.

2) Дяв. т. V с. 224—5.

Білгород — Володимир і Галич (з XIV віком Львів) — пруські міста — Фляндрія, півн. Франція, Англія. Славна католицька мапа, рисована коло 1375 р., при Львові (ciutat de Leo) зазначає, що сюди приїзять східні купці і далі йдуть через німецьке море до Фляндрії¹). Вказівку сю треба спростувати лише, як бачимо, остільки, що сю дорогу не проходили східні каравани наскрізь, бо торгівля розбивала ся на кілька етапів, а в сумі така транзитна дорога дійсно існувала для східних і інших товарів. Сею дорогою йдуть на північ і товари східні та орієнтальні (передусім шовк і корінає) і продукти українські, литовські, польські (футра, віск), а з півночі — продукти західноєвропейської мануфактури, передусім сукно.

Уже з тих же 1280 рр. (1286) маємо грамоту Володислава Локєтка, князя лєнчицького і кувєського, видану на прошенє купців з Торуня й Хєлмина (Кульма), що пробували на Русі: князь дає їх човнам свободну дорогу через свої землі²). З 1320 р. маємо грамоту князя волинського Андрия громаді м. Торуня³); князь заявляє, що для розвою своєї землі й для вигоди купців, які-б хотіли іти в його землі з сукнами й иньшими товарами, він постановив, аби митники не сміли наперед брати сукон ані иньших товарів від купців; всяка шкода, яку-б вони понесли в його землі, буде винагороджена їм у двое, і всякі права, які купці мали на Русі за часів його батька Юрия, будуть служити їм і на далі. Грамота ся служить таким чином документом давніх і уставлєних торговельних зносин пруських купців з Волинею і Галичиною. Теж саме говорять лист Дєдєка до торунських купців, висланий ним по першій поході Казимира⁴). Він повідомляє їх, що з Казимиром уже прийшло до згоди, й вони можуть безпечно їхати до Львова (через польські землі); він обіцяє винагородити шкоди, починєні Львовянами в розрухах по смерті Юрия-Волєслава; хто хотів би осєлєти ся у Львові на все, дістане горожанські права й річну свободу від повинностей, як і давнійше бувало.

Тут бачимо слід давнійшого протєговання німецьких купців і заохочування їх, аби осєдали в руських містах. Такі купці, осєдаючи на Русі, служили натуральними посередниками в сій торгівлі та

¹) Вид. Buchon et Tastu с. 19, у Гайда II р. 719.

²) Codex dipl. Prussiae II ч. 12 (cives de Thorun et Culmine mercatores qui sunt in terra Russie).

³) Hansisches Urkundenbuch II ч. 271.

⁴) Hansisches Urkundenbuch II ч. 690, пор. нашої Історії т. IV с. 27.

улекшували в ній участь як Німцям заграничним, так і тубильцям. Зі звісного листу володимирської міської громади до громади м. Штральзунда (на Рігені), з 1324 р.¹⁾, бачимо, що володимирські купці ходили не тільки до пруських міст, але й далі, до першого джерела пруського торгу — до Фляндрії. В листі єм читаємо, що володимирські горожане Вертрам Русин і Миколай його брат закупили собі у Фляндрії 88 штук сукна: 14 іпрського (з Ypres), решта турнейське (dornenses — з Tournai) і поперінгського (poppeneses — з Popperingen), і дали на фрахт на якийсь корабель, який спіткало нещасте — коло Рігену він мав аварію, і володимирська громада поручає штральзундській, аби вставила ся за тими володимирськими купцями — аби їм те сукно віддано.

Попри пруську лишили ся в уживанню давні дороги на Краків і Вроцлав до середно- і полуднево німецьких міст. Пізнійший венеціанський подорожник (Ал. Рончіното) переказує традицію, що за давніх часів східні товари йшли сухою дорогою з Астрахани через Польщу й Німеччину навіть до Італії²⁾. Полишаючи на боці, як не дуже певні крайні части сеї караванної дороги, дорога з Русь до полудневої Німеччини через Польщу дійсно мала чимале значінне для полудневих товарів. Ніренберський купець з другої половини XIV в. лишив в своїх записках виразний слід сеї тодішньої дороги, записавши, що в Тані важать на кантари, сеї кантар відповідає у Львові 4¹/₂ камям, а на ніренберську вагу се дає четнар без 4¹/₂ фунтів³⁾. А яке значінне сій торгівлі признавали її ближші посередники — купецькі громади Кракова і Вроцлава, дуже проречисто показує взята боротьба за торговельні дороги на Русь, яка вивязала ся після польської окупації Русь⁴⁾.

Краківські купці дістали певні торговельні привілеї ще за руських князів. Одного дня зі згаденою грамотою для купців торунських (1320 р.) князь волинський Андрій видав також привилей для купців краківських, написаний подібними-ж словами з тим торунським, але з важною відмінкою в змісті: тим часом як грамота купцям торунським обіцяла їм лише захованне на пізніше давніших прав та забезпечала їх від надужиття митників, привилей купцям краківським знижав давніше мито, побиране в Володимирі, з 3 грошей від кожного коня (de quolibet animali) до одного гроша. Тому що

¹⁾ Див. т. V с. 225.

²⁾ Viaggi alla Tana p. 161 — у Гайда II р. 789.

³⁾ Chroniken der deutschen Städte I р. 103, у Гайда II р. 719.

⁴⁾ Її представив недавно др. Кутшеба в своїй праці про торгівлю Кракова.

грамота торунським купцям нічого не каже про висоту оплат, не можемо знати, чи оплата визначена для краківських купців була низшою від торунських чи ні, але в кождім разі воно виглядає на певного рода конкуренцію краківських купців з пруськими. В повній силі така конкуренція дала себе знати пізнійше.

Ще перед окупацією Руси Казимиром Вроцлав підіймає крик на якісь нові мита й труднощі, заведені Казимиром на дорозі до Руси, і просить свого зверхника цісаря Кароля IV вставити ся за ними перед Казимиром. Справу сю одначе полагодити не удало ся, і Кароль дав позволенне Вроцлавлянам арештовувати польських купців в границях Чеського королівства¹⁾. Чи був у тім роспорядженню Казимира якийсь глибокий план, се ще тяжко сказати. Кілька місяців пізнійше по тих скаргах Вроцлавлян Казимир видає грамоти, де дає свободні дороги через польські землі купцям торунським, й нормує сі дороги, ведучи їх і на Русь, до Володимира (через Мазовше, на Сецехов, Казимир і Люблин), а захопивши в осени 1349 р. Галичину й Володимир, видав нову грамоту пруським купцям (а спеціально торунським) на свободну дорогу до Володимира, дозволяючи їм вести свободно торг і пробувати, та прирікаючи винагородити можливі шкоди, як би вони які понесли в його руських провінціях²⁾.

Незадовго одначе Казимир зміняє таку політику „вітвертих дверей“. Краківським купцям, що в тяжкі хвилі виручали короля своєю монетою і саме тоді на руський похід (1352 р.) позичили йому більшу суму³⁾, удасть ся, очевидно, прихилити Казимира до свого плану — змонополізовання заграничної торгівлі з сусідніми Руськими землями в руках краківських купців. В 1354 р. видає король привилей, де дозволяє заграничним купцям продавати товари в Кракові тільки купцям краківським або взагалі польським, не заграничним. Було се загостренням привилею складу (наданого в лекшій формі ще 1306 р.): заграничні товари, звідки-б вони не приходили до Кракова, не тільки не могли піти транзитом дальше, але мусіли бути примусово продані купцєви польському (головно, очевидно, купцям краківським)⁴⁾. При тім, видно, око мали особливо на торгівлю руськими товарами і з Руськими землями, бо кілька місяців наперед Казимир замкнув зовсім дорогу на Русь заграничним купцям. Даремно Вроцлавляне старали ся його переконати й випросити

¹⁾ Korn, Breslauer Urkundenbuch I s. 169. Mosbach, Przyczynki do dziejów polskich z archiwum m. Wrocława s. 79.

²⁾ Hansisches Urkundenbuch III ч. 147 і 159.

³⁾ Див. т. IV Історії с. 35.

⁴⁾ Kodeks m. Krakowa I ч. 29.

собі дорогу на Русь — він повторяв все, що здобув Русь силами своїх підданих, інші були йому неприхильні, отже він і руську торгівлю заховує виключно для своїх підданих¹⁾.

Тут бачимо уже виразний, далекосяглий план: зробити торгівлю з руськими землями виключною привілеєм, монополем польських підданих, передовсім Бракова, що й перед тим вів визначну торгівлю з Руссю і в своїх руках держав торговельні дороги далі на захід. Купці вроцлавські й німецькі на далі мали купувати руські товари в Бракові від польських купців. Торговля руських міст з німецькими торгами мала бути перервана й передана містам польським. Держачи в своїх руках дороги на Русь, що вели через Польщу, Казимир міг надіятися на успіх такого плану.

Однак він не удав ся. Тим часом як вроцлавські купці звернулися на дорогу репресій — задержувати та завертати польських купців, і за посередництвом цесаря до такихож репресій хотіли намовити інших інтересованих — купців пруських²⁾, ті пустилися на іншу дорогу: вони заходжують ся вітворити собі нову дорогу на Русь до Володимира через землі в. кн. Литовського і входять в порозуміння з литовськими князями в справі вітворення їм такої дороги через литовські землі. Чутки про се зараз пішли по Німеччині. Уже в осені 1355 р., на перші вісти про старання пруських купців в сій напрямі³⁾, вроцлавські купці просили цесаря, у котрого тоді були послы з Пруссії, аби заохотив їх з свого боку до такого утворення нової, безмитної дороги на Русь, поза границями Польщі, та щоб

¹⁾ se terra Russye propriis suis hominibus expugnasse et quod via illa solum suis hominibus mercatoribus patere debet — Korn, Breslauer Urkundenbuch c. 170; пор. пазнійшу (о півтора року) відповідь його *ibid.* c. 172: de stratis versus Russyam quomodo rex Polonie dedit responsum, ita quod nulli hominum vellet favere nisi suis, qui sibi adiuti fuissent contra Tartaros et ad alios sibi inimicantes. Перший лист Вроцлавлян до цесаря в сій справі датований 19/II 1354, отже дорогу на Русь Казимир замкнув не пізніше осені 1353 р., бо Вроцлавяне встигли вже удати ся до Казимира й дістати від нього відмовну відповідь не пізніше лютого 1354. Др. Кутшеба в своїй розвідці про східню торгівлю (с. 12) кладе се замкнення доріг на р. 1352, але виходить з помилки, датуючи папську булю в сій справі 1352 роком. В розвідці про краківську торгівлю кладе він замкнення доріг уже на кінець 1353 р. (с. 76).

²⁾ Breslauer Urkundenbuch c. 170.

³⁾ quomodo per mercatores inter dominos terre Prussye et Lythwanos tractatum sit de quadam strata propinque ducente de Prussia per Lythwaniam versus Russiam, ubi metas regni Polonie attingi non oportet — Breslauer Urkundenbuch c. 172.

вистарав ся, аби до участі в сїм транзитї прийняли вони також купців з цїсарських земель.

Дїйсно, до порозуміння прийшло, і в 1356 р. пішли каравани через землі литовські на Русь, з поминеннем польських земель, як потім, на підставі Казимирових скарг, писав пруському магістру з докором папа: „Ви відчинили їм (Литви) проходи й дороги, що в літї¹⁾ були звичайно замкнені, побудували небувалі мости, і тим дороги купців і ріжних людей, що з ваших і чужих навіть земель звичайно переходили до Татарських і Руських земель через Польщу, повернули ви через землі невірних (Литви); з того польському королеви й його підданім приходили всякі користи й вигоди, а тепер їх дістають ті невірні“²⁾. Заносило ся дїйсно на поминенне польських доріг в торговлі Німеччини зі Сходом і Русію, і Казимир мусїв занепокоїти ся. Тим більше, що в гру входили не тільки самі митні доходи, а й політичні інтереси: на ґрунті торговельних інтересів готово було прийти до трівого порозуміння між Прусією й Литвою, готова була спинити ся вічна війна пруських рицарів з Литвою, що відтягала сили Литви й робила диверсію, незвичайно цїнну для Казимира в його боротьбі з литовськими князями за руські землі.

Казимир епішить ся ужити впливів папи, свого вірного союзника в руській справі, і папа шле пруським рицарям докори та жадає зірвання всяких порозумінь з невірною Литвою. Заразом одначе мусїв і Казимир поустити в своїх торговельних респорядженнях, бо потім ми не чуємо вже нічого про замкненне границь. Вправді маємо з 1360 р. скарги торунських купців на якісь труднощі на польських дорогах, і вони в сїй справі звертають ся до купців краківських і вроцлавських³⁾, але про замкненне доріг не чуємо. А при уложенню „вічної“ згоди з литовськими князями в 1366 р. трактатами була запоручена свобода торговельного руху по старим дорогам: „а мыто не примышлати, но какъ извѣка пошло, а по старымъ дорогамъ гостемъ пойти куда хочеть, а госта не приневолити, но куда хочеть, туды поидеть“⁴⁾. Се застереженне містить ся в трактаті з Любартом спеціально, але мусить мати ширше значінне. Спеціально пруським купцям мусїла бути дана свобода руху: пруські рицарі були союзниками Казимира в руській кампанії 1366 р.

З тих часів до нас доховали ся цікаві записки про мита на

1) Мова йде мабуть саме про літо 1356 р.

2) Theiner Monumenta Poloniae I с. 769.

3) Hansisches Urkundenbuch III ч. 532 і 533.

4) Archiwum Sanguszków I ч. 1, про сей трактат див. т. IV Історії, с. 41 і примітки.

дорогах до Володимира і Львова, що дають нам досить живий образ тої пруської торгівлі¹⁾. Тут означені дороги: з Торуня до Володимира і з Володимира до Торуня, з Торуня до Львова і зі Львова до Торуня старою дорогою, і з Торуня до Львова новою дорогою. Подаю виписки з них, як ілюстрацію сеї торгівлі:

Старі мита на дорозі з Торуня до Володимира: в Бобровниках на Вислі від коня що везе сукно 6 гр., а митнику 4 денари, від коня з футрами або полотвом 3 гр. В Плоцку, Вишгороді, Закрочимі, Варшаві і Черску від коня по 3 гр. і 4 денари. На перевозі через Вецр, чи буде вода, чи ні, від коня півгр., в Сецехові від коня 8 гр., так само в Казимірі (давніше 1 гр.) і в Любляні. Тут іще 2 гр. митнику, а від 4 штук сукна торунського 1 гр., стількиж від двох штук сукна понерінгського або подібного і від одної штуки сукна брігського (Brügge) або подібного; від 100 ліктів полотна (tele) півгр., від тисячі лисячих шкір 6 гр., стількиж від тисячі овечих²⁾; від наги товарів 12 гр., від мінка половину.

За руською границею в Холмі платили від коня по грошу, а від каравану, скільки-б в нім не було возів, 33 гр., від сукна брали два рази так як у Любляні, але сукно шарлатанне і полотно було вільно від мита; від 100 ліктів матерії грін, від шкір спеціальні оплати³⁾. В Городлі 5 гр. від коня. В Володимірі брали 2¹/₂ процента від вартости товару.

Дорога з Володимира до Торуня: В Городлі по... гр. від коня⁴⁾. В Холмі по 1 гр. від коня, від круга воску 1 гр., від тисячки шкір 8 гр., від каменя (близько чверть сотнара) шовку 2 гр., від каменя коріння (species) 1 гр. В Любляні по 8¹/₂ гр. від коня. і спеціальні оплати від товару — низші ніж в Холмі. Далі також оплати від коней, як в дорозі до Володимира.

1) *Hänsisches Urkundenbuch* III ч. 559. Записки не мають дати, вони мусять належати десь до третьої четвертини XIV в. Деякий коментар до них окрім сього видання ще у Кутшеби в цитованих працях — про Краків с. 8 і далі, про східню торгівлю с. 14 і далі, також мапа Раверса.

2) Кутшеба правдоподібно здогадуєть ся, що тут подекуди товари помішані, і прим. лисячі й овечі шкіри ішли не до Володимира, а звідти.

3) Сі оплати подані в якійсь незрозумілій валюті; правдоподібно тут маємо німецькі означення руської монети, нпр. ¹/₂ шг. правдоподібно — ¹/₂ гривни, кипе може бути куною. Справа утруднюєть ся тим, що ми не маємо інших рахунків на волинські гроші середини XIV в.

4) Дюри в папері.

Дорога отже йшла через Мазовше, від Торуня до Казимира над Вислою, від Казимира сухою дорогою чи до самого Володимира, чи може тільки до Вуга, за Холмом.

Дорога з Торуня до Львова; в Берестю (куявським) від коня 6 гр., і 8 гр. митнику, в Ковелю 2 гр. (давнійше 1 гр.), в Гостиню 2 гр. 4 ден., в Ловичу 1 гр., в Раві 3 гр. 4 ден., в Горі на Піліці 1 гр., в Радомі 2, в Опатові 3 (давнійше 1). В Сендомирі 2¹/₂ гр. від коня і крім того оплати від сукна такі самі як в Любліні, від інших товарів також подібні, сукно шкарлатне і полотно вільне. Відти дорога, що від самого Берестя йшла суходолом через землі Ленчицьку й Сендомирську, переходила через кілька дрібних, приватних мит (в сумі 2¹/₂ гр.) до Сяну й перейшовши його йшла на Русь на Крешів (1 гр. від воя), Любачів (так само), Городок (2 гр.) — до Львова. В сумі оплати на сій дорозі були значно нижші як на володимирській, майже о третину. Може се певна тарифова політика в інтересах Львова. У Львові як і в Володимирі платили 2¹/₂ процента; особний податок був від оселедців: від бочки 42 оселедці.

Дорога зі Львова до Торуня — стації й оплати ті самі. В Сендомирі від воза беруть 36 гр., від мішка перцю або зінзіберу 2 гр., від круга воску 1 гр., від тисячки шкірок 6 гр. На кінцевих стаціях оплата низша (в Ковелі гріш, в Берестю два).

Окрім сеї старої дороги була нова — з Берестя вона йшла на Ленчицю і Іновлодзь, з Сендомиру на Ярослав, звідти на Череминшль і Городок. Оплати були трохи вищі (стацій було менше, але оплати більші). В Сендомирі брали так само, як і на старій дорозі.

Товари бачимо тіж, як ми вище їх загально означили: з півночі йшли передовсім сукна, також матерії вовняні, полотна, оселедці, різні вироби; з полудня — футра, шкіри, віск, корінне, шовк.

По смерті Казимира ся торгівля тернить нові перешкоди від польського правительства. Новий король Людовик, несвідомий попередніх проб, дав себе краківським купцям намовити на нове замкненне доріг на Русь заграничним купцям. Разом з потвердженням права складу для Кракова, в 1372 р., видано грамоти, де Львів і Русь вітворено тільки для купців польських і угорських, всі інші — „чеські, моравські, шлезькі, пруські і спеціально — торунські“ під страхом конфіскації товарів не мали ходити на Русь — не могли йти дальше Кракова й Сендомира¹). Таким чином головним торгом для них мав би бути Краків, де спеціально для торунських товарів установ-

¹) Kodeks m. Krakowa I ч. 41—40. Hansisches Urkundenbuch IV ч. 529.

ляв ся склад. Привід до того дали якісь кривди від пруських купців при торгу сукнами й проміні грошей¹⁾. Вправді, Володислав Опольський, діставши Галичину, не признавав сього замкнення, навпаки захоплював торунських купців, аби прибували на Русь²⁾. Але що дороги йшли через Польщу, тож пруським купцям не легко було скористати з сих Володиславових запрошень. Скоро одначе їм удалося добути від Людовика відчинення дороги на Русь: в осени 1373 р. Людовик, на їх прошення, відчинив їм давню Казимирівську дорогу на Русь і прирік, що як би з якихось причин схотів замкнути сю дорогу на ново, то упередить про се торунських купців шість місяців наперед³⁾.

З часів Людовика ми не знаємо більше таких замкнень. Наступило воно з початком королівства Ягайла, і знову з ініціативи Кракова, що дістає тоді нову грамоту з потвердженням права складу: дальше Кракова, Сендомира і Люблина не можуть іти чужі купці, ані обминати їх якимись неприємними дорогами⁴⁾. І на сей раз правительство польське завзяло ся дуже. До чисто торговельних мотивів прилучили ся політичні: пруські рицарі підтримували Витовта протів Ягайла, і сей мав з Прусією свої власні рахунки. Пруські міста, для пресії, хотіли заборонити вивіз товарів з Прусії до Польщі, одначе не відважили ся здійснити сю гадку. Натомість власне в сїм напрямі іде правительство і купецтво польське. Навязують ся зносини з портами Поморя, через них — безпосередні зносини з Фляндрією⁵⁾, а пруську границу король з кінцем 1390 р. замикає зовсім: пруським купцям не вільно зовсім іти до Польщі, їх арештують і відбирають товари⁶⁾. Заходи пруських купців і правительства нічого не помагали, й заборона, з невеликими перервами потривала кілька літ.

Розуміть ся, мусіла вона, як і попередні заборони, відбити ся на руській торгівлі дуже сильно. Краків зміряв до того, щоб стати одним торгом для Руси що до західніх товарів, і підтинаючи торгівлю Руси з Прусією й Вроцлавом та замикаючи руським купцям

1) Hansisches Urkundenbuch IV ч. 454.

2) Codex dipl. Prussiae III ч. 106.

3) Hansisches Urkundb. IV ч. 454.

4) Kodeks m. Krakowa I ч. 63.

5) Див. Kutrzeba Handel Krakowa с. 34—5. В уложеннях тоді з поморськими містами трактатах вітворена була дорога до моря і купцям з руських земель (uth Rutzenlande Rutzen — Kodeks m. Krakowa с. 92, 95, 98, 105), але не знати, чи користали вони з сеї можности.

6) Scriptorum regum prussicarum III с. 168, 623, Najstarsze księgi Krakowa II с. 231.

дорогу на захід своїм правом складу, він зближався по волі до сей ціли — поки не досягнув її дійсно.

Торговля Пруссії зі Львовом ще потягнула ся. Пруські купці цінили її сильно і коли знесено замкненне пруської границі, в останніх роках XIV вв. бачимо її ще дуже живою. Міру дають переховані з останніх літ XIV і першої половини XV в. торговельні рахунки пруського правительства, що само вело торгівлю через своїх шафарів¹⁾. Шафарі ці висилали своїх агентів (dupes), але у Львові мають свого т. зв. wigt-a, комісонера з місцевих купців. Вартість товарів пруських шафарів на львівській складі разом з претенсіями по обрахунку 1402 р. виносила 219 гривен. Шафарі посилали фляндські сукна і бурштин, зі Львова діставали, в промін або кунном, футра, шовкові матерії й корінне — як і давніше²⁾. Волинських міст в сих рахунках не стрічаємо вже. Правдоподібно, всі ті перешкоди відбили ся на волинській торгівлі ще сильнійше і скорше, ніж на галицькій, і ослабили її торгівлю з Пруссією. Не забудьмо, що протягом цілого ряду літ, аж до Ягайла, Волинь стояла на ворожій стопі з Польщею, через котру ішли торгові дороги з Пруссії до волинських міст, і рух на них мусів ще далеко частійше переривати ся, як з Галичиною, що все була за той час в польській окупації.

Але й торгівля львівська не довго потягнула. Війна з Пруссією, розпочата в 1410 р., наново зірвала торговельні зносини з Польщею й замінила дорогу на Русь. Від сього часу на довго нивнуть всякі сліди торгівлі на Русі в пруських джерелах; фігурують тільки ще якийсь час довги львівських купців за побрані товари³⁾. Східне корінне, давніше вивожене з Русі й експортоване до Фляндрії, пруські міста починають спроваджувати з Фляндрії⁴⁾. Нема ніяких звісток про якісь зносини Торуня не тільки з Володимиром, а й зі Львовом, а Торунь був досі головним, майже виключним посередником Пруссії в руській торгівлі (Гданське тільки пізнійше здобуває значінне для руських земель — вивозом продуктів лісових і рільничих). В своїх скаргах на польське правительство, предложених панській курії в р. 1432, пруські рицарі підносять між иншим, що невважаючи на приобіцане мельненським трактатом (1422) відчиненне Польщі й Литви для пруських купців, вони ніяк не могли допросити ся відчинення дороги на

1) Sattler Handelsrechnungen des Deutschen Ordens, 1887. Kutrzeba Handel ze Wschodem s. 32.

2) Ibid. s. 102—3, 137, 181, 266.

3) Sattler 279, 291, 299, 301.

4) Kutrzeba op. s. s. 32.

Русь¹⁾. Вкінці ся ситуація знайшла своє розв'язання в повстанню пруських міст против рицарського правительства, викликанім між иньшим також і сею різкою суперечністю політики правительства з торговельними інтересами міст, що вимагали як тіснішої звязи з Польщею — їх найголовнішим ринком. Підданне міст під власть польського короля (1454) привело вкінці до прилучення до Польщі всієї західньої Прусії (1466), і пруські міста на підставі інкорпораційного привилею дістали повну свободу торгу на всіх дорогах Польщі — „до Угорщини, Руси, Моравії, Шлезка, Австрії, Саксонії, Волощини,“ з застереженням одначе, що „склади, мита і старі дороги в інтересах міст Корони й її провінцій задержують ся в повній силі далі“²⁾.

Поки се наступило, пови безпосередні торговельні відносини Руси в пруськими містами могли відновити ся й скріпити ся серед сих перешкод, які поставили їм тим часом сї склади, дороги і т. д., Краків вповні осягнув свою ціль: торговельні зносини Руси з пруськими містами були розірвані, пруські купці мусїли приїздити до Кракова по товар руський і східній, руські купці — діставати німецькі й иньші західні товари від кунців краківських³⁾. З своїм правом сьладу й заборонаю торгівлі між заграничними кунцями в Кракові краковане розривають комунікацію Заходу з Русією і стають примусовими посередникам між ними. Заграничний купець в Кракові не міг продати свого товару заграничному купцеві, лише місцевому, з вїймом ярмарок, ані не міг перевезти через Краків заграничного товару чи з дому чи до дому, а мусїв продати його в Кракові польським підданим.

Конкуренцію робив Кракову ще Вроцлав. Обминаючи Краків з його складом, вроцлавські купці — а з ними й німецькі, ходили на Сендомир і Люблин до Галичини й далі, в землі в. кн. Литов-

1) Multociens domino regi per expertos senes mercatores certa strata a Prussia ad terras Ruthenorum descripta est, et per litteras autenticas sive fidem facientes talem fuisse stratam et a longis retroactis temporibus a mercatoribus usitatam eidem domino regi comprobatum est, et instanter in multis placitis petitum est ab eodem, ut iuxta inscriptionem suam predicta strata esset libera, hoc tamen non obstante articulo supra dicto non potuit obtinere — Codex epist. saec. XV, т. II с. 277.

2) Volum. legum I с. 81.

3) В високій мірі характеристично — супроти прийнятої в польській літературі аксіоми, що Польща була посередником Заходу на Сході й прилучила руські землі до західньої культури, — що в дійсности як раз Польща, польське правительство й суспільність заборонами й иньшими насильними способами розірвали безпосередні зносини Руси з західніми, німецькими землями, навіязані й розвинені в часах староруських!...

ського і на полудне до Волощини і „до Татар“. Вроцлав здобуває собі велике значінне також як місце вивозу волів з українських земель. Кракову така конкуренція була дуже немила, але замкнути Вроцлав-наш дорогу довго не удавалося. Ягайло признав їм свободну дорогу не тільки на Русь, до Львова й Луцька, а й далі „до країв поган-Татар або Волохів,“ з тим тільки, аби вони ходили старими дорогами — на Львів і Луцьк і інші приписані городи¹⁾. Від його сина Вроцлав дістав привилей на свободне ходження з волами й усякими товарами по всій Польщі, в. кн. Литовському й Угорщині²⁾. У Львові в першій половині XV в. стрічаємо Вроцлавян не тільки приїзжих, з товарами, а й на сталім житю, так що згодом вписують ся до львівського міщанства. Люблинські ярмарки, куди приходили з своїми товарами вроцлавські купці³⁾, здобувають важне значінне — з українських земель особливо для Волини й Побужа⁴⁾. А ходячи з транспортами волів до Шлезка з руських земель, купці галицькі й інші мали спромогу й нагоду набувати тутешні товари в Шлезку. Дорога їм була вільна до Шлезка на Сендомир, з поминенем Кракова, і сею дорогою західноєвропейські товари, котрі Краків хотів змонополізувати у себе, йшли на Русь поза його руками бодай в части.

Краківські купці не залишали заходів против сеї конкуренції. Уже повисше згадані грамоти вроцлавським купцям служать мовчливими свідками сих заходів, бо в першій лінії були призначені для забезпечення від краківського складу. Але не забезпечили. По-кликуючи ся раз у раз на своє право складу, краківські купці жадають, аби вроцлавські ходили до Польщі не инакше як на Краків, і дістають в тім напрямі накази від правительства. В 1457 р., на скаргу краківської громади, що купці з усяких міст Польщі й Руси ходять до Шлезка і спеціально — до Вроцлава, везуть відти товари, поминаючи Краків, і за їх прикладом роблять се собі й купці заграничні, — кор. Казимир заборонив своїм підданім і чужоземським купцям, ходячи до Шлезка чи зі Шлезка, поминати краківський

¹⁾ Mosbach, Przyczynki do dziejów polskich z archiwum Wrocławia с. 91 (1417).

²⁾ Ibid. с. 98 (з р. 1447).

³⁾ Pomniki m. Lwowa II pag. 73, 79, 140, 183, 249, 274 — перед р. 1414; для пізнішого нпр. Akta gr. i ziem. VI ч. 24, реґести з книг радецьких львівських у Кутшеби Handel ze Wschodem с. 44—5.

⁴⁾ Кутшеба бачить доказ розвою сих ярмарок уже в цитованім привилею 1414 р. Се ледво, але в процесі 1485 р. справді маємо на се вказівки.

склад¹⁾. З 1473 р. маємо припущення на адресу купців шлезьких та угорських, аби не ходили іншими дорогами як лише на Краків і тут продавали свої товари. Але вроцлавські купці, тримаючи ся давніших дозволів, не слухали ся й поминали Краків далі. Се привело до процесу в р. 1485. Краківські купці сваржили ся на вроцлавських, що вони поминають Краків. Головно справа йшла про їх торг у Львові й Любліні. Вроцлавяне покликували ся на привилей Володислава Ягайловича. Визначена королем комісія уневажила сей привилей супроти краківського права складу й заборонила знову вроцлавським купцям поминати Краків²⁾.

Як бачимо з сих актів, вроцлавські купці не дуже таки слухали королівських наказів і ходили собі далі на Русь з товарами, поминаючи Краків. Так само українські міста, не вважаючи на претензії Краковян і королівські заборони не хотіли вирікати ся своїх безпосередніх споконвічних зносин з Угорщиною та ходити на Краків. В 1470 р. король на прошенне громади м. Сянока видав привилей, (на місце давнішого якогось, мовляв спаленого), що купці з Русі й Поділля, ідучи на Угорщину й навпаки, повинні ходити через м. Сянік, не инакше³⁾. Отже була в уживанню ся стара руська торговельна дорга на Угорщину, а ходили в дійсности й іншими (розуміть ся не на Краків). Але правильного й успішного розвою таких безпосередніх зносин серед вічних заборон — під карою конфіскації, розуміть ся, не могло бути... І хоч кінець кінцем торговлю українських міст не удало ся удержати в такій тісній залежності від міст польських (Кракова передовсім), як то собі бажали сі міста, а з ними й правительство, і навіть з упадком міського життя в Польщі, в XVII в. нпр., краківські впливи навіть в Галичині йдуть на друге місце перед операціями купців пруських і шлезьких, як іще побачимо, — але ослаблення української торгівлі, стиснення її в узькі локальні рами, перенесення ролі посередників на польські міста (поруч Кракова особливо Люблін і Познань) було в значній мірі досягнене тою торговельною політикою.

Стративши безпосередні зносини з західною Європою завдяки привилеям Кракова, Львів — що від середини XIV в. рішучо стає головним торговельним центром Галицької Русі, стараєть ся зате задержати виключно в своїх руках торговлю зі східними краями. Він іде тож дорогою монополій і привилегій, взагалі характеристич-

1) Kodeks m. Krakowa I ч. 143.

2) Ibid. ч. 195.

3) Akta gr. i ziem. III ч. 123.

ною для середовічних західноєвропейських відносин, Польщею пересаджених на Русь. Він змагає також до права складу і — до сконцентровання у себе всіх торговельних доріг через Русь, так як Краків, — щоб купці східні не могли везти своїх товарів далі на захід чи північ, а спродавали їх у Львові, і купці з польських чи німецьких міст не могли самі ходити „татарською дорогою,“ а купували східні й руські товари у Львові і щоб не вільно було обминати Львова та ходити через інші міста. Уживши тих способів, яких звичайно уживано — то значить сипнувши грошем на королівським дворі, Львів дістав від кор. Людовика привилей, котрим замкнув „татарську дорогу“, як потім скаржили ся інші купці¹⁾. Був то очевидно привилей на склад м. Львову — на жаль, не захований, бо відібраний потім назад королем. Як можна було надіятися, замкнення Львовянами татарської дороги викликало реакцію серед інтересованих купців, що вели самі торговлю на сій дорозі. На чолі їх стає Краків.

Ми знаємо, що він ще від руських князів дістав привилей на торговлю в галицько-волинських землях. І пізнійше Краковяне не залишали старань коло задержання свободної дороги на схід, о скільки тривожні політичні події лишали можливість для торговельних зносин на сій дорозі. Маємо нпр. з 1375 р. грамоту видану Олександром Коріатовичом, як князем подільським, краківським купцям на свободну торговлю в його землі і на свободний перехід через неї — то значить через Камінець до Білгорода, на ту „татарську дорогу“²⁾. Була се відповідь на заходи Львова коло її замкнення. Коли-ж Львовяне дістали від короля Людовика свій привилей, Краковяне ужили всіх заходів на королівським дворі — і добили ся його відкликання. Людовик видав нову грамоту, в 1379 р., де пояснив, що купці з різних міст (а передовсім очевидно — краківські, що сю грамоту вистарали ся) представили йому, які шкоди діють ся їм через замкнення татарської дороги, і довели йому свідочтвами різних поважних осіб і міст, що ся дорога була вільна за часів Казимира. Тож він відкликає свій привилей м. Львову і відчиняє „татарську дорогу“ для купців з усіх польських міст — мають нею свободно ходити, куди і коли хто схоче — тільки платити мито у Львові³⁾.

¹⁾ Racione preclusionis et prohibitionis vie thartarice — Kodeks m. Krakowa I ч. 54 і теж ч. 58. Д. Кутшеба (Handel ze Wschodem с. 112) припускає, що було таких привилей два — Єлисавети і потім потвердження Людовика, але в тих документах (цитованих вище—ч. 54 і 58) не видно того: Людовик говорить лише про оден свій привилей.

²⁾ Kodeks m. Krakowa I ч. 47.

³⁾ Ibid. ч. 54.

Се був удар для Львова, але він з ним не помирився і дороги не відікнув. Противно, він входить ще в порозуміння з князем Любартом волинським що до снільного удержання „складів в Володимирі, в Луцьку і Львові як вони здавна існували“¹⁾. Любарт обіцяє Львовянам, що доки король не зломить силоміць²⁾ львівського складу—не відерне дороги чужим купцям до „поганської землі“, доти й він, Любарт, не пустить купців польських чи німецьких країв до поган³⁾. Таким чином забезпечали себе Львовяне від можливости, що сторонські купці, не маючи переїзду через Львів, почнуть обминати Львів та шукати дороги через волинські міста. Заразом львівська громада робить всякі заходи на королівським дворі, аби вернути собі право складу. Людовик оинив ся в досить труднім положенню між конкурентами, і вкінці зробив такий компроміс, що признав Львову склад неповний, який не загорожував чужим купцям татарської дороги вповні: всі купці з польських і угорських міст, що йшли на татарську дорогу, мали снинити ся у Львові на 14 днів і тут торгувати, а по тих чотирнадцяти днях могли собі йти далі до Татарщини й усяких татарських міст; вертаючи ся назад з товарами, так само мусіли стати у Львові на чотирнадцять день, а не продані товари могли везти далі⁴⁾.

Вигравши таким чином справу зі Львовом, Краковяне рядом дальших привилеїв забезпечали собі свободний торг в руських землях. Ще перед порішенням свого спору з Львовянами вони вистарали ся собі від Любарта привилей на свободний торг в його краях і переїзд через них, за оплатою тільки половини цла⁵⁾. Далі, маємо трохи піз-

¹⁾ dass dy Nyderloge blybe czu Ladymir czu Luczk und czu Lemburg, als is alders her von mols gewest ist.

²⁾ welde uch ober unzer Herre der Konig gewolt tun und hyse den gast durch uwer lant ken Heydenlant czyn...

³⁾ Akta grodz. i ziem. III ч. 30. Грамота видана 18/XI. 1379, уже по відкликанню Людовиком його привилею для Львова (що наступило 21/VIII), і у Львові мусіли вже знати про се відкликанне, але хотіли й надіят ся удержати ся при праві складу. Толкувати їх порозумінне з Любартом тає, що Львовяне не знали тоді ще про відкликанне, як робить др. Кутшеба (ор. с. 112), не можна: пришлось бы думати, що у Львові по трох місяцах не знали про відчиненне татарської дороги. Але вповні можливо, що Любарт не знав, видаючи свою грамоту, про знесенне львівського складу.

⁴⁾ Kodeks m. Krakowa I ч. 58

⁵⁾ Kodeks m. Krakowa I ч. 56; грамота безімени князя і без дати, має тільки латинську напись, що означає її час. Грамота стоїть в певній суперечности до грамоти Любарта Львовянам з попереднього року. Мабуть Краковяне представили йому, що львівський склад уже

нійший привилей Краков'янам від Константина Коріатовича на свободний торг в його подільських землях і свободний переїзд через них (як його брата Олександра); потім привилей від Ягайла й Витовта на свободний торг в землях руських і литовських і свободний перехід через них (спеціально згадана дорога на Львів до Волощини і на Камінець до „Тартарії“) і т. д.¹⁾

Та збираючи грамоти на свободну дорогу через Львів, краківські купці не мали її в дійсности. Ходити на Львів змушувало їх правительство — аби не ухиляли ся від мита, що з них там поберало ся до державного скарбу; а львівські купці користаючи з того, робили їм труднощі й не перепускали з товарами через Львів. Кілька разів розпочинають краківські купці процеси з львівськими і покликаючи ся на привилей з 1380 р. виграють справу. Але Львов'яне все обстають при своїм і далі роблять труднощі, і тим, безперечно, утруднюють торгівлю Кракова в руських і східніх землях та ослаблюють його конкуренцію²⁾.

Програвши на правній дорозі справу з Краковом, тому що сей був сильніший, багатіший, впливовіший, Львів зате, користаючи з такої переваги своєї супроти поменьших галицьких і подільських міст, виграє в своїх претензіях супроти них. Хоч річ була очевидна, що право свободних доріг, признане Кракову, мали тим самим і всі руські міста в границях Польської корони, та рішають тут, як я кажу, фінансові сили й впливи Львова. При окупації Галичини Ядвігою 1387 р., Львів дістав від неї привилей, де між иньшими в досить неясних і обережних виразах згадано було про львівське право складу³⁾; при пізнійшій потвердженню цього привилею (1424 р.) слова

скасований, і зобов'язанне дане Любартом Львов'янам тим самим стратило силу.

¹⁾ Kodeks m. Krakowa I ч. 60, 103, і 104.

²⁾ Див. акти процесу їх з краківськими купцями з р. 1396, 1403 і 1406—Kodeks m. Krakowa I ч. 83, 102, 108 (з оригіналів у Прохаски Mateyały ч. 18, 21). В 1400-х роках трактовано спеціально ще питання про дорогу до Волощини, що тоді починає наберати важкого значіння: чи дотикають її тіж обмеження що до татарської дороги. Львів стояв на сім становищу. Судці признали противне: волоської дороги не дотикає право Львова на примусовий двотижневий торг сторонських купців у Львові.

³⁾ Statuimus insuper, quod depositio salis et mercimoniorum in civitate nostra Lemburgensi prenotata fore debeat, veluti tamen fuit temporibus ab antiquis—A. g. z. III ч. 42; тамже потверджене Ягайла з тогож року ч. 44. Се признанне не мало, очевидно, сили супроти виразних постанов привилея з 1380 р., і тому в своїх процесах з краківськими купцями Львов'яне навіть не згадували про нього.

про склад постилізовано загальніше і в сій новій стилізації виглядало воно на повне признание права складу¹⁾. Ужити сього привилея против Кракова Львовяне очевидно не відважують ся²⁾, але опираючи ся на нім, замикають дорогу на захід і північ купцям з міст полудневих і виграють справу на королівським суді. Коли громади міст Галича, Коломиї й Стрия звернули ся до короля зі скаргами на Львів за сі перешкоди, король прийняв інтерпретацію Ядвігової грамоти, яку давала львівська громада—що тут признано м. Львову право складу. Він постановив, що купці з Галича, Коломиї й Стрия не мають дійсно свобідної дороги поза Львів: ідучи до Перемишля, Ярослава, Ряшева, Белза й дальших міст, вони мусять спродавати свої товари у Львові, і так само йдучи з тих міст з поворотом. При тій нагоді Львовяне покликали ся на купців камінецьких, що вони ніколи не оспорювали львівського права складу, і камінецька громада дійсно підтвердила, що вона се право вповні признає³⁾.

Опираючи ся на сїм королівським рішенню, львівська громада виконує пізнійше право складу супроти галицьких, волинських і подільських міст: не пускає їх з товарами через Львів і потягає до відвчальности, або арестує товари, коли вони поминають Львів⁴⁾. В парі з тим ідуть вічні скарги на уживанне недозволених і незвичайних доріг і поминанне Львова. Львівські акти повні сїх справ та королівських наказів і розпоряджень, щоб купці ходили законними дорогами, не поминали Львова, і щоб урядники того пильнували⁵⁾. Даремно нпр. Камінчане допрошували ся у короля позволення ходити не на Львів, а ближшою дорогою на Олесько і Луцьк; Львовяне доводили, що ся дорога не була уживана, і король не дозволив її Камінчанам: Супроти тодішнього тяжкого положення подільської торгівлі

¹⁾ При підтверженню 1424 р. згадані слова змінено так: *depositio salis et omnium mercanciarum... fore debeat et permanere*, і додано застереженне, що купці не мають обминати Львова (ib. ч. 98).

²⁾ З Краковом дійсно було неможливо вийти на своє. Навіть коли Львів дістав в 1503 р., для поліпшення свого добробуту, привилей такий, що сторонським купцям не вільно торгувати ні з ким, тільки з львівськими горожанами, Краковяне не піддали ся сьому, і король признав їм правду—*A. g. z. IX ч. 147, 154 і Kodeks m. Krakowa I ч. 223.*

³⁾ *Akta gr. i ziem. VI ч. 36.* Одначе кілька літ перед тим (1456) як раз львівські купці процесовали ся з камінецькими за се право складу—*A. g. z. V ч. 143.*

⁴⁾ *Akta gr. i ziem. IX ч. 143, Consularium leopoliensium lib. II с. 7, 160, 162, 176, (м. Стрий, Теревовля, Галич, Тисьмениця) — вказані у Кутшеби ор. с. 120.*

⁵⁾ Нпр. в *Akta gr. i ziem. т. V ч. 64, 130, VI ч. 103, VII ч. 73—74, IX ч. 143 і т. и.*

король сам одначе просив Львовян, аби без нарушення їх прав дали Камінчанам на якийсь час певну пільгу, і Львовяне на прошенне короля, „з великою трудностю“, дали таку пільгу Камінцєви, що намінецькі купці у Львові будуть винні тільки торгувати своїми товарами два тижні, а непродане можуть везти далі¹⁾. Отже як велику ласку признали, і то лише на два роки те, що по аналогії Кракова, було правом всіх міст Польської корони й без того.

Що до купців чорноморських і східніх, Львів вистарав ся ще в 1444 р. привилей від короля, яким замкнув їм дорогу поза Львів: „купці італійські й иньші з заморських країв, чи погане чи християне“ мусіли спродати свої товари у Львові, далі везти їх не могли. Грамота навіть закуплені у Львові товари забороняла їм продавати з поворотом в волоських містах, аби не робили тут конкуренції Львовянам, але се розумієть ся, була заборона пуста, бо не було на те ексекутиви²⁾. Але замкнення дороги на захід мало повне значінне, і коли Турки замкнули генуезьким колоніям морську дорогу, вони доперва особним королівським привилєєм здобули собі право перейзду з товарами через Львів далі на захід, до Генуї і до иньших країв. Як вони помирили ся при тім з Львовянами і їх претенсіями, не знати³⁾. Мусіли зробити якийсь компроміс, бо не чуємо скарг ані з тої ані з сеї сторони⁴⁾.

Так уложила ся галицька торговля, її характер, відносини, її район. Мусіла вона відступити посередництво з Заходом Кракову (почасти Вроцлаву). Натомість Львів узяв в свої руки як монополію — торговлю зі Сходом. Заразом своїми заходами і привилєями розтинає він Галичину на дві половини — полуднево-східню й північно-західню. Весь транзит з полудня і сходу на північ і захід мусить іти на Львів, і тут він перериваєть ся львівською монополією — львівським складом. Руські міста на полудневий схід від Львова можуть торгувати тільки зі Львовом і полуднево-східніми краями; міста на північ і захід від Львова — зі Львовом і з північними та західними містами (малопольськими і великопольськими). Характеристичну ілюстрацію такого розграничення сфери торгівлі, що тепер досягаєть ся ріжними тарифовими і митними поставами, системою желізниць і т. п., а тоді досягало ся простими наказами і заборонами, дає нам процес м. Львова з Комарном. Засноване на ґрунтах маґнатів Ходєцьких, се містечко мало сильних протекторів і не під-

1) Akta gr. i ziem. VI ч. 46.

2) Ibid. V ч. 104.

3) Ibid. VI ч. 67.

4) Кілька здогадів у сій справі у Кутшеби op. c. c. 119.

давало ся претенсіям Львова. Вкінці справа пішла перед короля. З огляду що Комарно лежить на одній лінії з Городком, за лінією Львова, справду рішено так, що Комарнянці можуть торгувати свободно за лінією Львова „в тій стороні від Львова, що звернена до Польщі“ (на захід), натомість на схід за лінією Львова — „в тій стороні, що лежить в напрямі Русь й Поділя“ вони не можуть торгувати безпосередно, а мають свої орудки залагоджувати ві Львові¹⁾.

На північ галицькі міста поза лінією Львова мали дорогу відкриту. На заході замигав їм дорогу склад краківський, як на полудневім сході — львівський. На схід торговельні претенсії Львова кінчили ся на лінії польсько-литовської границі — на границі Галичини й Поділя з Волинею.

Переходимо тепер до них.

Торговельні інтереси Поділя концентрують ся іще сильнійше, як у Галичини, коло полудневого транзита: волосько-чорноморського і волосько-турецького. Уже в звісних нам привилеях Коріятовичів для краківських купців виступає се значінне Поділя в полудневій торгівлі. Центром її стає тут Камінець: він виступає в сій ролі в грамоті Ягайла для краківських купців 1403 р. і в дещо пізнійшій привилею Олександра молодавського (ним ми займемо ся ще низше). Таке центральне значінне Камінець здобув і держав, здасть ся, силою фактичних обставин свого положення і силою свого купецтва, а не дорогою привилеїв. Принаймні таких привилеїв не знаємо, аж до XVI в.: в 1543 р. король наказує камінецькому старості пильнувати, аби турецькі й волоські купці не обминали Камінця²⁾.

Не мав Камінець також і привилею складу—заграничним купцям він був часто лише торговельною станцією в дальших дорогах. Наслідком того, що камінецькі купці в середині XVI в. були звільнені від мит, взаміну певних оплат на укріплення Камінця³⁾, правительство навіть почало обмежати камінецький торг. Так 1571 р. король наказує камінецьким купцям не скуповувати товарів від заграничних купців, бо через те пропадає мито: заграничні купці, везучи товари далі, обов'язані були платити мито, а коли везли сі товари купці камінецькі, то мита не платили⁴⁾.

Як ми вже знаємо, Львів в XV в. старав ся сю камінецьку торгівлю взяти в свої руки: все що ішло з Камінця завернути до себе і піддавши своему праву складу змусити до продажі на своїм торгу.

¹⁾ Akta gr. i ziem. т. VII ч. 35.

²⁾ Przewdzieski Podole, Wołyń, Ukraina I с. 158—9.

³⁾ Akta gr. i ziem. X ч. 862, 958, 1160. ⁴⁾ Ibid. ч. 1654.

Камінчане піддали ся сим претенсіям, о скільки товари з Камінця йшли в район львівського торгу — до Галичини¹⁾. Але Львів тим не вдоволив ся і пішов далі, жадаючи, щоб усякий експорт з Камінця, куди-б не йшов, ішов на Львів. Се було жадання дуже претенсійне. Через Поділе, на Камінець окрім доріг до Галичини здавна йшли иньші важні дороги на північ і схід. В звісних нам петиціях про вітворенне дороги поза Львовом на північ, камінецькї купці підносили, що вони здавна свобідно ходили на Луцьк через Олесько²⁾, і ми не маємо ніякої причини тому не вірити. Хоч львівські відпоручники заперечили тоді се й переконали короля, але все се був тільки виник львівських претенсій на права складу, які не могли мати значіння перед XV віком. Друга дорога вела з Камінця до Луцька на Кремінець: ми знаємо її з деяких вказівок XVI в.³⁾, але вона мусить бути значно старша—мабуть старша як XV в. Дорогу східню ми знаємо в сих часах головно як солянну—нею ішла сіль з галицького підгір'я на схід, до Подніпров'я. Як посередня стація звісний нам тут Бар (давн. Ров); люстрація 1564 р. так каже про тутешнє мито: тамжє беруть мито в Барі від соли, що з Коломиї возять до Київа, і від декотрих кунців, що з Волощини тудою їздять до Білої Руси (взагалі північних земель) — його арендують за 90 золотих⁴⁾. Се, з певними змінами, які робили тут колонізаційні заверюхи — стара дорога з Галичини до Київа, звісна нам ще з XI—XII вв. Коли в середині XVI в. вона йшла головно на Бар, то иньшими часами мусіла йти на иньші замки й городи, але загалом узавши, комунікаційний рух мусів в сїм напрямі існувати, розмірно, досить значний.

Львів з кінцем XV в. хоче весь подільський транзит, весь рух в сих напрямках завернути до себе. Правительство підтримує сї претенсії львівських купців. Як довідуємо ся з королівської грамоти 1526 р.⁵⁾, король нераз наказував камінецькому старості, аби не пускав купців

1) Не було й тут без нарушень — так в 1511 р. король видає новий наказ камінецьким купцям, аби не минали львівського складу: маючи позволенне обминати його лише їдучи за припасами для власного ужитку (*pro victu et amictu*), аби не обминали з товарами. — Матеріали для історії сусп.-пол. і екон. відносин Зах. України ч. 48.

2) *Quam viam temporibus antiquis asserebant esse eis expositam* — А. г. з. VI ч. 46.

3) Нпр. скарга перед луцьким судом пинського купця Андруховича, що ішов з Туреччини з товарами і кремінецькї митники у нього забрали товари—Опись актовий книги кївського архива ч. 2043 док. 552. Пор. низше скаргу кремінецького старости в справі перөгнаних без мита волів.

4) Архивъ югозап. Россіи VII. 2 с. 134.

5) Матеріали ч. 75.

ходити з Камінця до Литви (земель в. кн. Литовського, себто Волини й Київщини), і звідти до Камінця з поминенням львівського складу. Камінецькі купці одначе не піддавали ся сим претенсіям, ходили далі, а староста не тільки що не робив їм в тім трудности, але навіть охороняв їх своїми служебниками від можливих неприємностей зі сторони Львовян. На соймі 1526 р. послы подільські просили короля знести сю примусову дорогу з Камінця на Львів, але львівські відпоручники поспішили предложити королеви грамоти на львівський склад, і король рішучо відкинув прошення Подолян, і ще раз остро наказав камінецькому старості не позволяти купцям, що йдуть з Камінця або через Камінець „з дальших країв до земель в. кн. Литовського, обминати львівський склад, а непослушних арестовати“.

Претенсії львівської громади одначе ішли тут занадто далеко, аби їх можна було виконати, і в дійсности не були виконані. Звернути торговий шлях камінецько-луцький, або камінецько-київський на Львів, було-б рівнозначно властиво з повним скасуванням камінецької дороги. Інтереси купців подільських і турецько-волоських, подільської шляхти й подільської адміністрації, що побирали доходи з тої торгівлі, занадто сильно були звязані з сею справою, і накази короля й далі лишали ся без виконання: кілька тижнів по останнім наказі короля львівська громада вже висилає своїх відпоручників до Камінця на вість, що через Камінець ідуть якісь купці з Волощини чи Туреччини до земель литовських і московських з поминенням Львова ¹⁾. І практика ся удержала ся й на далі. В люстрації 1564 р. ми читаємо: „мито камінецьке, що побирають з купців тих, що ідуть з Туреччини до Москви, Литви, або до Львова, іде на замок; воно винайнято річно за 600 зол. польських, бочку мальвазії й півкаменя перцю, вартости 10 зол., але з тою умовою, що як буде вітворена Московська земля ²⁾, то ціна має бути підвишена, а яби Турецька або Волоська земля була замьнена, то має бути зроблена відповідна знижка; иньшими часами, як купці свобідно ідуть з Московської землі до Туреччини, а Вірмени з Туреччини і т. и., мито буває значно більше ³⁾. Отже транзитний рух далі йшов з Поділя до земель в. кн. Литовського (головно на Луцьк) і до Московщини на Київ, з поминенням Львова. Вище, в історії того каравана пограбленого коло Остра, ми бачили дійсно такий караван, що йшов з Камінця на Київ до Московщини. Камінець таким чином задержав за собою значінне транзитної стації,

1) Записка у Iorga Relatiile с. 18.

2) Був то час війни з Московою.

3) Архивъ Югозап. Россія VII. II. с. 169, пор. Жерела до іст. України-Руси VII с. 88 (люстрація 1570 р.).

самостійного огнища торгівлі зі Сходом. Але запаси товарів західних для торгу з волоськими й турецькими кунцями та вивозу туди камінецькі кунці робили головно у Львові, як побачимо нижче. Дальшу дорогу замикав їм львівський склад, а в порівнянні з Луцьком або Берестем Львів був і ближшим і більшим торгом на такі товари.

На Волини Володимир протягом XIV в. тратить поволі своє першенство в торгівлі, з яким бачили ми його вище. З кінцем XIV в. починає брати над ним перевагу Луцьк і як признана нова столиця Волини в XV—XVI в. з'являється також головним торговельним центром волинським. Вага його лежала головно в полудневій торгівлі. Ще за Любарта, як довідуємося з його грамоти 1378 р., були в Володимирі й Луцьку склади для торгівлі з „поганськими краями“. Володимир, маючи від полудневого сходу склад в Луцьку, а від полудневого заходу — склад у Львові, до того опинився ще в дуже невигідній позиції з прилученням до Польщі земель по верхній Прип'яті. Через те мусів пізніше стратити зовсім своє значіння в полудневій торгівлі, Луцьк же лишається далі важним центром сього торгу. Сюдою мусіли йти товари до земель білоруських і литовських, почасти також на балтійське Помор'є. В згадуваних уже листах в. кн. Олександра говориться, що для кунців заморських (розуміються тут полудневі) в землях в. кн. Литовського були два склади — один в Києві, другий в „Великім Луцьку“. Війми по його словам, робилися тільки під час перемирь з Туреччиною, коли кунці, що приходили разом з турецькими посланцями, перепускалися разом з ними до дальших литовських земель¹⁾. Отже, поза тими війми, мало бути се право складу абсолютне, без права переїзду з товарами.

За браком документального матеріалу не можемо перекопати ся, о скільки остро Луцьк пильнував і виконував се право складу. Взагалі-ж торговельний примус в в. кн. Литовським хоч практикувався, не був так гостро переведений як у Польщі, й тутешні міста не показували такої пильності й завзята в використуванні й розвиванні своїх торговельних привілеїв²⁾. Не вхожу в се явище, що мусіло мати причину взагалі в слабшій розвиненості тут тих корпоративних, ексклюзивних форм міського життя, принесеного з німецьким правом. Констатую тільки, що як можна вивести з усього, — Луцьк не подбав так сконцентрувати коло себе торговельні дороги, як то зробив Львів.

¹⁾ Skarbicec ч. 2096, Акты Зап. Р. I ч. 154.

²⁾ Про регуляцію доріг правительством в. кн. Литовського див. у Д.-Запольського Госуд. хозяйство с. 532—3 — приклади переважно з невиданих актів, але на жаль — тільки з голими цитатами сих актів.

Так з привилеєю кн. Острозькому 1578 р. довідуємо ся, що до Острога були здавна признані купцям зі всякими товарами свобідні дороги, „без усяких перешкод зі сторони луцьких митників“, „як з Польщі так і з в. кн. Литовського, зі Львова, Камінця, Київа й иньших наших замків, з Волощини й иньших заграничних земель“. Що більше, по словам кн. Острозького, на ярмарки, які були по иньших його містах і містечках (в Полонім, Колодні, Красилові, Дорогобужу, Дубні, Ровні, Степани) купці мали також право привозити й відвозити товари, не платячи луцького мита, й в. князь потвердив свобідну дорогу всякого рода купцям, коронним, литовським і заграничним до Острозьких маєтностей, під час ярмарків і поза ними, з поминенням Луцька й без оплати луцького цла¹⁾. Хоч уже усильне акцентування тої свобідности від луцького складу й мита дає дорожувати ся, що та свобода в дійсности не була такою певною чи признаною, але й луцький примус в кождім разі не стояв міцно. З иньшого документу довідуємо ся нпр., що люде з Острога й Дубна їздили звичайно по сіль і иньші товари до Дрогобича й Коломиї й иньших галицьких міст і навнаки — їздили відти на Кременець, минаючи Луцьк; доперва в 1520-х рр. митник луцький в інтересах своїх доходів почав змушувати їх їздити на Луцьк, і для того поставив своїх агентів у Кременці. В обороні своїх підданих виступив тоді кн. Острозький, покликуючи ся на свій привилей—що його піддані не платили мита луцького, ходячи „в'вчними дорогами великими и малими“, і в. кн. наказав луцькому митнику не чіпати їх²⁾. Отже „ті великі і малі дороги“ полудневої Волини не були сконцетровані на Луцьку³⁾. Право купців їздити до Острога на ярмарки і без ярмарків „с'ь купцями своими зо Львова, с'ь Каменца, с'ь Київа, с'ь Волоское земли и з'ь иньших замковъ и земель нашихъ и тежь чужихъ сторонъ дорогами вечными стародавними“, не платячи луцького мита і не їздячи на Луцьк, а з Острога іти „стародавнюю дорогою“ до дальших земель в. кн. Литовського, минаючи Луцьк і не платячи луцького мита, — і пізнійше не могло бути зломане луцькими купцями та признавало ся правительством.

І вилом сей не був одинокий. В 1529 р. кор. Бона випросила собі від в. кн. позволенне заложити „мыто головное великое“ в своїй пинській державі в м. Городку (теп. Давид - Городок на долішній Горини). Тут мали платити мито купці свійські, що йшли сухими

1) Archiwum Sanguszków III ч. 432.

2) Бернадський Документи и регесты I ч. 112.

3) Документ в уривку у Д.-Запольского оп. с. 527.

дорогами й водою — р. Припетю, Горинею й Ветлицею, чи з Київа чи з Луцька, чи з інших місць, в тім і „вси купци турецкіи и волоськіи и всякіи инни, нашихъ и чужыхъ которыхъ кольвекъ земель“¹⁾. Виходить, що не тільки в Київі, а і в Луцьку не виконувалося вповні право складу супроти таких чужоземських купців: вони могли іти через Луцьк з своїми товарами далі в землі в. кн. Литовського. І дійсно, східні купці з своїми товарами були звичайними гістьми нпр. в. Вильні, як каже в. князь в одній грамоті (1551 р.): „Туркове, Татарове, Урмянове, Москвичи и инни гости приѣзчїи въ томъ мѣстѣ нашомъ виленскомъ всякими куплями и товарами своими добровольне торгуютъ“²⁾.

Таж грамота 1529 р. окрім дороги з Волини на Городок полишає також дорогу на Пинськ. Се була головна дорога з полудневої Волини на північ, протегована правительством в. кн. Литовського з фіскальних мотивів, від коли польська границя врізала ся глибоко в волинські землі любомльсько-ратенським зубом. Сей клин, що сягав околиць Пинська³⁾, розірвав стару комунікаційну лінію з полудня на північ через Побуже, і взагалі мав дуже шкідний вплив на дальшу долю волинської торгівлі. Хто йшов з Луцька або Володимира з товарами на Побуже просто, мусів перейти через коронні землі й платити коронне мито, а потім знову мито литовське — в Берестю. Правительство в. кн. Литовського мусіло старати ся звернути рух круговою лінією на городи в. кн. Литовського — на Пинськ (подібно як то зараз побачимо з рухом в напрямі зі сходу на захід) — не тільки тарифовими, а й просто примусовими способами. Та супроти сього далеко простійшою і менше скомплікованою маршрутою ставала дорога через коронні землі на Львів, і нема сумніву, що ся обставина немало причинила ся до збільшення торговельного руху на львівській лінії й ослаблення його на лінії волинській. Особливо на володимирській торгівлі сї обставини мусіли відбитися дуже некористно. Я мабуть не помилю ся сказавши, що головню через се й захиріла володимирська торгівля XV в.: з остаточним прилученням Любомльської й Ратенської волости до Корони Володимир опинив ся в глухім куті, між польською границею, й був засуджений на локальну торгівлю, а більші торговельні дороги пішли поза ним. Розірвано натуральну звязь територій,

1) Акты Юж. и Зап. Рос. I ч. 92.

2) Бершадскій II с. 20.

3) Див. т. IV—мапу й пояснення до неї. На вплив утворення сього клина на розвій волинської торгівлі, спеціально — на упадок Володимира, як торговельного огнища, досі якось не звернули уваги дослідники української торгівлі.

старі проторені дороги, природні комунікаційні напрями, і сї некористні наслідки утворення митної лінії на українській території відізнали ся тут найбільше сильно. Потерпів від того й Луцьк, хоч і менше. Його торговельний рух, так як бачимо його з кінцем XVI в., мусимо уважити за ослаблений — тими некористними географічними обставинами, і всілякими війнками, які робили в князі на користь різних сусідніх державців — як от кн. Острозькі або кор. Воля.

За тим всім луцький торговельний рух лишаєть ся досить значним. Він домінує над цілою Волинею. Цифри мита дають до певної міри можливість судити про се.

Як ми вже бачили¹⁾, перед упадком торгівлі, викликаним татарським спустошенням 1480-х рр., луцьке мито державили за 1525 коп. річно, що при звичайній податковій нормі (2 гр. від коди) дасть коло 60 тис. коп товарового обороту. В тім самім часі держава володимирського мита давала тільки всього 140 кп! Мито київське в тім часі давало 950, берестейське 1100 кп²⁾. В пізніших часах відносини сї представляють ся так: луцьке мито в останніх літах XV в. давало 500 кп, володимирське несповна 60, берестейське (з Городком) 430, київське коло 750³⁾. За в. кн. Олександра і в початках пановання Жигимонта Луцьк давав 800 кп, Володимир 60, Бересте (з Дорогичином) 500, Київ 700⁴⁾.

Тавими чином в сїм часі Луцьк займає одно з найперших місць як торговельний центр в українських — і взагалі в землях в. кн. Литовського⁵⁾. Володимир зійшов попри нього зовсім на третій план,

¹⁾ Див. вище с. 12—3.

²⁾ Бершадський ор. с. с. 13 і 21, пор. 10 і 14 (у Довнара - Запольського Госуд. хозяйство в. кн. Литов. I с. 559 луцьке мито по-раховано хибно на 2100 кп, а володимирське, на с. 14 дод.—100 кп).

³⁾ Акты литов-рус. госуд. I ч. 53, 56, 57, 64.

⁴⁾ Акты Зап. Рос. II ч. 1, Акты Юж. и Зап. Р. II ч. 82—84, 86, Бершадський I ч. 46—7, Акты лит.-рус. гос. I ч. 89; цифру володимирського мита беру від Довнара - Запольського (дод. с. 14) з невиданого акту.

⁵⁾ Цифри мита з інших земель в. кн. Литовського у Д.-Запольського ор. с. с. 559—562.

Для дальших років цифри мита українських комор не так повні й докладні (вони зібрані у Д.-Запольського ор. с. дод. 21 і далі). В 1510—11 р., за 13 місяців Луцьк разом з Берестем дав 1195 кп, Володимир 67, Біленьк 280, Дорогичини 24 (Акты лит. госуд. ч. 133). В 1519—22 мито берестейське державлено за 1300 кп річно (Д.-Запольський с. 22, в невид.). В р. 1524—6 волинські і побужські мита, з коморами соляними й восковими, державлено за 3000 річно, а від 1529—32 р. знову по 2600 кп і 333 угор. золотих (Бершадський I

в коштом його розвиваєть ся Бересте: туди, як побачимо зараз, примусово звертає в княже правительство торговельний рух, що давніше в значній мірі йшов на Володимир. На значінне спеціально караванної торгівлі в волинськїм обороті вказує роспорядженне в князя: виплачувати з караванного мита луцького по 200 кін річно воеводі кїївськему ¹⁾ — очевидно, ціле караванне мито луцьке було значно вище ²⁾. Яке значінне в загальній сумі торгового обороту мала торгівля самих луцьких міщан, цікаву вказівку маємо з 1550-х рр. Луцькі міщане не платили мита, і правительство якийсь час потручувало з річної оплати державців суму, що відповідала скількості товарів, перевезених через волинські комори луцькими міщанами: мита з них рахували на 200 кін, тям часом як загальна сума волинського мита вносила 2000 кін ³⁾.

Транзит і загранична торгівля волинська в напрямі зі сходу на захід підвала сильним перемінам під примусовими роспорядженнями правительства: з огляду на тойже любомльсько-ратенський клин вона силоміць була звернена на середне Побуже. Ми маємо про се дуже інтересне свідощтво — пояснення давнішого підляшського митника Данька Єсковича пізнішому митнику Міхелю Юзефовичу про митні порядки — вони писані в 1516 р. і кидають світло на практику попередніх десятиліть ⁴⁾.

ч. 78, Акты лит. гос. ч. 192). Потім всі волинські мита, разом з митом острозьких підданих, що давніше належало кн. Острозьким, видержавила кор. Бона за 1300 кін річно (Д.-Запольській с. 24). В 1544—6 рр. волинські мита державлять красноставські купці-Русини Іван і Олекса Борзобогаті за 1800 кін річно, потім в 1553—5 за 2000 і в 1556—8 знову за 1800. Побужські мита разом з городенськими 1546—8 рр. державить дворянин господарський Єрмолич за 3000 кін і 100 зол. річно, і потім, від 1553 р. в тій же ціні переймають їх Борзобогаті; від 1556 р. вони платили за нього 3100 кін і 300 золотих. Волинські мита держали Борзобогаті, потім иньші державці за 1300 кін, від 1565 за 2400, побужські за 3308, потім підвишили до 4000 кін (Д.-Запольській і. с.). Сі цифри остільки різнять ся від попередніх літ, що в них пороховані й доходи від державного торгу солею й воском, що до р. 1520 раховали ся осібю, і їх треба-б дочисляти до цифр мита попередніх років. В 1507—9 рр. по рахунку Д.-Запольского восковнича і солянична комора луцька давала до 388 кін, володимирська до 75 кін, берестейська 750, дорогичинська 35 кін.

1) Акты Юж. и Зап. Россіи II ч. 139.

2) Кілька документальних звістоє з описей луцьких книг і деяких невиданих актів про східних купців у Луцьку зібрані Ал. Верзиловим в цитованій його розвідці.

3) Д.-Запольский ор. с. дод. с. 28 (з невид. акту Лит. Мет.).

4) Видані у Бершадского I ч. 66.

Кияне, Черниговці, Мозиряне, Пиняне, що йдуть до Люблина, Познаня, Варшави, Г'незна, пише він — ніколи не мали дороги на Ратно і Холм, а тільки на Бересте; хто хотів би їхати иньшою дорогою, таких ми конфіскували з віку за промито — половина промита на в. князя, а половина на нас.

Купці литовські — з Городка, Вильна й всіх иньших міст, ідучи до Прусії, до Познаня, Варшави, Г'незна, Рославля (Вроцлава), мусіли ходити на Дорогичин і Ціхоновець, инакше у них забирали товари за промито.

Турки, Кафинці, Кияне, Москвичі — всі давали від копн по 3 гроші. Коли вони не виїздили за границю в. кн. Литовського, то не платили „на обидві руки“ (і за ввезене і за вивезене): брали з одної руки — котра була більша (чи ввезене, чи вивезене); коли ж мали виїхати за границю в. кн. Литовського, до Москви, або до Туреччини, то з поворотом платили другий раз мито від своїх товарів.

З тих пояснень бачимо, що товаровий рух, який з Київщини колись ішов старою володимирською дорогою до північної Волини й далі „в Ляхи ¹⁾), литовське правительство примусовими способами звертало на північ. Тим способом поясняють ся упадок торговельного руху на тій старій дорозі; сей упадок виразно виступає перед нами в різних уривкових звістках уже з кінця XV в. Мито звягельське (на Случи), разом з корчмою державить ся в 1488 р. за незначну суму — 15 кін ²⁾). Про Житомир казали люстраторам в половині XVI в., що тудою з Київля переходять каравани хіба раз на кілька літ: за двадцять літ перейшло два каравани — оден турецький з Москви, отже мабуть вертав на Волощину тудою, иньший незнати який ³⁾). Дорога пішла тепер на Припеть — Дніпром до Чернобиля, потім на Мозир і Пинськ, і в вище наведених поясненнях берестейського митника виступають сі міста, як етапи комунікаційної лінії: Київ (з Черниговом) — Мозир — Пинськ. Люстрація мозирського замку дійсно згадує про каравани чужоземських купців, що переходили тудою. Сею дорогою ішли товари з московських країв: в однім процесі ми стрічаємо ся з Жидами берестейськими й кобринськими, що з московським товаром ідуть до Береста й Кобринна сим шляхом на Мозир — Петриків, понад Припетью ⁴⁾). Митник каже про купців московських, турецьких і кафинських, що йшли сюдою. Що транзитна торговля

¹⁾ Про неї див. в т. I² с. 267—8.

²⁾ Бершадскій I ч. 17.

³⁾ Архивъ Юго-Зап. Рос. VII. I с. 146.

⁴⁾ Бершадскій I ч. 166 і 167.

йшла сею дорогою в значних розмірах, потверджує цитована вже тарифа „старого звиклого“ мита підляшських комор 1569 р.¹⁾ Тут досить повно й детайлічно вичисляють ся товари турецькі й московські, що йшли сюдою (я навів уже сї реєстри товарів). Далі маємо „товари литовські“, себто місцеві, що йшли за границю, — шкіра, лій, дерево, збіже, й „товари німецькі“, що йшли сею дорогою зза границі — сукна й инші матерії, вироби залізні й шкляні та сіль (зрештою до сих реєстрів ми ще вернемо ся).

Огнища сього транзиту митник вказує досить докладно. Товари, не кажучи про місцеві, зі сходу ідуть: з Туреччини (головно через Луцьк і Київ, очевидно), з Криму (через Київ, Дніпровою дорогою), і з Московщини. Вони йдуть до Люблина і тудою далі — до Вроцлава, до Варшави та Познаня й до Пруссії. Звідти — з Вроцлава, Познаня й пруських міст головно ідуть західноєвропейські товари в землі північної Волини й Київщини, також в землі білоруські, литовські й московські.

Люблин і Познань грали отже для північної й східної України подібну ролю, як Краків для західно-полудневої. Ріжниця була лише в тім, що сї міста не мали абсолютного права складу, як Краків, отже й не загорожували нашим купцям дороги далі на захід і на відворот. Люблин мав право складу на десять день: чужоземельний купець мав торгувати в Люблині десять день, і потім міг везти свої товари далі. Познань — лише на три дні. Тож ми стрічаємо ся з подорожами наших купців і далі на захід; нпр. в однім документі Жид з Тикотина їде через Шлезк до Липська і там робить торг з біренберзькими купцями²⁾. Але се, очевидно, стрічало ся рідше — звичайно не їхали далі Люблина та Познаня, задовольючи ся тим, що можна було знайти на тутешніх торгах, особливо — славних тутешніх ярмарках.

Сї ярмарки стягали масу товарів, з заходу, сходу й полудня. Особливо люблинські, як можна судити, мали важне значінне для наших країв — для Побужа, Поліся, Волини — не тільки північної, а й полудневої. Ми знаємо, вже що Люблин здавна служив для вроцлавських купців стацією в торгівлі з руськими, особливо волинськими й поліськими землями. Три великі ярмарки — кожда трівала місяць, притягали в великім числі чужоземних купців й просто заможніших людей, що робили тут всякі запаси. Пізнійший Старовольський — коли місто пережило вже найсвітліїші часи своєї торгівлі, так пише

¹⁾ Д.-Запольскій Госуд. хоз. I дод. с. 46.

²⁾ Акты Южной и Западной России II ч. 92, Бершадскій I с. 277 (див. про се ще низше).

про них: на сї славні ярмарки збирають ся Англіїці, Швоти, Італійці, Німці, Москвичі, Перси, Вірмени ¹⁾. Сюди йшли турецькі й кримські каравани з Києва й Луцька, товари московські й литовські, що йшли на берестейську комору, й замінювали ся на товари західноєвропейські. Тут можна було зробити собі запас сукна і соби, футер московського й литовського привозу, вина й східних товарів, „кранних річей“ місцевого й німецького виробу, й продати свої господарські продукти — віск, лій, шкіри, худобу й ин. ²⁾ (для збіжа й інших продуктів, як зараз побачимо, була иньша дорога). Наслідком того всього люблинські ярмарки в торговельнім руху наших країв становили дуже важну рубрику. Рахунки побузьських комор початку ХVІ в. приладжують ся до люблинських ярмарків, а в 1537 р. в. князь звертає увагу на те, що наслідком ріжних переслідувань (з релігійних мотивів) Жиди з в. кн. Литовського не поїхали на останній люблинський ярмарок, і через те (і взагалі через ті переслідування) в митах показував ся значний недобір.

Друга дорога, з поминеннем Люблина, йшла на Сохачів і Ленцицу з її околицями до Познаня, Вроцлава, Гнезна. Як поясняє правительство, уставляючи митну комору в Сохачеві, сюдою також йшли купці „з Руси, Литви, Московщини“ ³⁾, і познанські та шлезькі торги, що лежали на сій дорозі, мали для української торгівлі також чимале значіння.

Буг, як давійше, служив природною дорогою до Прусії. З ХV в. розвиваєть ся на сій дорозі в великих масах експорт продуктів лісових — ріжного рода дерева, поцілу, смоли; пізнійше (в другій половині ХVІ в.) до сього прилучаєть ся вивіз збіжа.

Про сей експорт будемо говорити низше, тепер піднесу лише, що він оживив ослаблену попередніми заборонами польського правительства торгівлю з Прусією, хоч і не відновив її давнього характеру: стара транзитна торгівля східніми товарами нпр. майже згинула, і зі сторони українських земель вивозили ся майже виключно сирові

¹⁾ Polonia, вид. 1656 с. 29. Пор. Балінського і Ліпінського *Starożytna Polska III* с. 243.

²⁾ Див. нпр. Опись луцької книги ч. 2039 л. 41 — про два вози з товарами, що йшли з люблинського ярмарку до Полонської маєтности Лаского; пор. низше виказ товарів, які віз собі в луцького ярмарку до Острога міщанин Плескач. Кілька дрібніших звісток про ярмарки люблинські й познанські (окрім поданих низше) див. Бершадській I с. 229, II с. 35.

³⁾ Бершадській т. III (Рус.-євр. архивъ III) ч. 26.

продукти свійського господарства, а взаміну їх ввозилися західноєвропейські продукти й фабрикати. З початку ся торгівля концентрувала ся головню в Торні, що своїм правом складу переривав безпосередню комунікацію з балтійським побережжям.¹⁾ Протягом другої половини XV в. сей торнеський склад підпадає завзятим атакам з різних сторін — зі сторони експортерів Польщі й Литви, і зі сторони Гданська, що концентруючи в своїх руках протягом XV в. продажу лісових товарів і збіжжя в західноєвропейські краї, змагав до того, аби вийти в безпосередні зносини з експортерами й завести з ними безпосередній торг західноєвропейськими товарами. По довгій боротьбі, де складове право Торуня то ослабляло ся то скріпляло ся, се закінчило ся знесенням того права складу (1518), з деякими незначними винятками. Північна торгівля для цілого вислянського басейну концентруєть ся тепер в Гданську. Туди йдуть плоти й човни з лісовими товарами, збіжжям й иньшими продуктами господарства²⁾, відти приходять різні західні товари — човни вертаючи везуть в значних масах вино, пиво, рибу — головню оселедців; сухими дорогами ідуть різні иньші товари. Не тільки на Побужу й Волини, але і в Галичині бачимо дуже живі торговельні зносини з гданськими купцями, безпосередні й посередні — через люблинські й познанські ярмарки. В XVI в. і в XVII у Львові довіз пруський (посередній) починає в деяких галузах торгівлі (як нпр. в дуже важній в ті часи торгівлі сукном) знову брати перевагу над довозом краківським³⁾. Роздражене упертістю, з якою Гданськ тримав ся своєї свободи від митних оплат, забезпечених йому інкорпораційним привилеем, і не піддавав ся взагалі балтійській політиці Польщі — торговельній і політичній (в 1576—7

¹⁾ Oesterreich Die Handelsbeziehungen der Stadt Thorn zu Polen von der Gründung Stadt bis zum Ende des XVI Jhrh. (1232—1577) — Zeitschrift des westpreussischen Geschichtsvereines т. XVIII (тут розд. 6 і 7 про торговельні дороги на Україну й предмети торгівлі) і XXXIII, також старші праці: Wernicke Geschichte Thorns, 1839 — 42, Kestner Beiträge zur Geschichte der Stadt Thorn, 1882.

²⁾ Див. нпр. процес про транспорт воску, полотна і хмелю з Тикорина до Гданська 1526 р. — Бершадський III ч. 138.

³⁾ Так з рахункових книг львівської фірми Шольца і Боїма виходить, що в pp. 1600—4 зі всього закупленого сукна від гданських купців куплено 32%, від краківських 28%, що до вартости — від гданських 54% (бо то були дорожші сорти), від краківських 13% (Матеріали до історії торгівлі Львова—Записки т. 65 с. 10—2). З ціннішої рахункової книги Гайдера (1618—34) перевага гданського привозу виступає ще сильніше: від гданських купців закуплено 60%, від краківських 20% загальної вартости сукна (ibid. с. 44).

пришло навіть до відвертої війни між Польщею і з непослушним містом), польське правительство задумало було знищити Гданськ конкуренцією інших міст. Кор. Стефан зніс всі торговельні привілеї Гданська й передав їх Торну й Ельбінгу (Ельблонгу), а з Гданськом заборонив всяких торговельних зносин. Це справді відбило ся на торгу Гданська, коштом котрого почав змагати ся Ельбінг, а ситуація стала тим небезпечнішою для Гданшан, що в Ельбінгу осіла ся англійська торговельна компанія, й сюди почав переходити торг сукнами й іншими західноєвропейськими товарами. Це змусило Гданшан бути більш податливими супроти жадань польського правительства, згодити ся на заведення цла (т. н. Pfahlzoll) і взагалі стати уважнішими до директив польської політики. З свого боку знову польське правительство, в інтересах шляхетського експорту, полишало неутральність Торну й Гданську навіть підчас війн, які вела на балтійським побережжю. Взаїмну своїх уступок і льюльности, Гданшане ждали знесення англійської компанії в Ельбінгу, і правительством нераз видавало розпорядження в тім напрямі, але ославлений брак езекутивни позбавляв сі розпорядження всякого значіння, і Ельбінг вів далі конкуренційну торговлю англійськими й взагалі західними товарами, хоч не годен був перебити в тім першенства у Гданська. В 1628 р., за заслуги й утрати, які Гданшане понесли підчас війни Польщі з Густавом-Адольфом шведським, правительство польське навіть дало було Гданську монополію на довіз до Польщі заграничного сукна: сукно до Польщі не мало довозити ся инакше як за гданською маркою¹⁾. Та при тодійшній анархії ся монополія ледво чи могла бути переведена в дійсности.

Східня чи полуднева торговля західної України, як уже знаємо, в XIV—XV вв. опирала ся головню на Білгород, а її огнищами були передовсім генуезькі кольонії, в першій лінії Кафа. Від другої половини XIV в., з організацією волоських господарств та зближенем їх до Польщі, по при се здобував поважне значінне торговля волоська — з землями долішнього Дністра, Прута й Дунаю. Близші звістки про сю кримсько-чорноморсько-волоську торговлю маємо з останньої чверти XIV в., але нема сумніву, що вона йшла без перерви з XII—XIII вв.

З 1376 р. маємо тестамент львівського Вірменина Тайчадіна, що служить документом торговельних зносин з Кафою: Тайчадін записує жертви на церкві львівські й кафінські — правдоподібно, походив з

¹⁾ Volum. legum III с. 278.

Кафи, а на характер звязей його з вітчизною вказують товари, полишені ним: значний запас (37 каменів) перцю, трохи мушкату, перли й шовк (3 фунти доброго і 5 фунтів гіршого); між довжниками його фігурує Ходжа Мансур, горожанин м. Кафи (винен йому 60 кін франконських)¹⁾. Десять літ пізніше знаходимо в львівських актах поквітованне Лазара Вірменина з Кафи Іванісу й Аміру очевидно — Вірменам львівським, за забрану ними значну скількість сурового шовку (півпята каменя, отже коло сотнара). Іншому кафинському купцю Шададіну ручить львівський Вірменин — товмач Хачерес за якогось — правдоподібно львівського купця в 30 гривнях, жабуть за забраний товар²⁾. В перших роках XV в. стрічаємо у Львові якогось Вірменина-купця з Кафи, з шовковими товарами — камкою: її забирала нераз для дарунків королеви громада м. Львова, тимчасом як Франціск de Santello з Кафи, прийнятий до львівської громади за рекомендацією м. Кафи, постачає для дарунків королеви перець³⁾. В Камінці з сих часів (кінець XIV в.) знаємо звісного Сінана сина Котлубея, фунда-тора вірменської церкви св. Николая, котрій подарував тріодь, писану в Солхаті рукою сьвященника Стефана і ним куллену, як каже надпись⁴⁾.

В сих згадках виступає перед нами торгівля кафинська, кримськo-чорморська. „Татарська дорога“, за котру бороли ся зі Львовом західні міста уже в 1370-х рр., вела зі Львова через Поділе, на Камінець до Тегині (Бендер), і звідти або до Білгорода і морем до Криму, або з Тегині на Тавань і Перекоп⁵⁾. Крім львівської дороги в Камінці сходилася також дорога володимирсько-луцька, котру знаємо ще з грамоти Любарта. Наданне кор. Володислава Фридриху Вучацкому з 1442 р.⁶⁾ вказує як посередню стацію на сій дорозі Каравул (теп. Ранков) на Дністрі, а в сусідстві Білгорода як польськo-литовські замки й порти — Чорний город на Дністровім лимані, і Качибей на місці теп. Одеси. Трудно оцінити з сього одинокого надання, де надають ся отсі „замки з усіма городами, портами, митами водними й сухопутними“, чи йде тут мова про традиції старших

1) Akta gr. i ziem. III ч. 22 і новійше — Pomniki m. Lwowa I с. 94.

2) Pomniki m. Lwowa I ч. 388 і 576.

3) Ibid. II с. 165, 182, 225, 331, 332.

4) Надпись публікована кілька разів — див. в Отчеті петерб. публічної бібліотеки (там тепер ся тріодь) за р. 1891. Съдинській Гор. Каменець с. 179.

5) Див. в прим. 2.

6) Видане мною з ревізії прав 1564 р. в книзі Барское старство с. 26—8.

часів, чи треба то звязати з заходами коло отворення власних портів за повійших, Витовтових часів. Що Качибей в першій половині XV в. функціонував яко порт, на се ми маємо деяке потвердження в звістці про транспорт збіжа для візантійського цісара, висланий Ягайлом в 1415 р. до Качибей¹⁾. А звістка про спір, який Бучацький на підставі того надання завів з королівськими урядниками²⁾, забороняючи їм держати свою сторожу на пересини під Качибеем („де був і єсть малий порт Качибей“), показує, що за сим наданням признавав він зовсім реальне значіння³⁾. З наданням Черногогородського замка можна звязати звістку про замок, побудований в 1421 р. на Дністровім лимані за наказом Витовта його подільським старостою Гедигольдом⁴⁾. Отже можна-б з деяким правом думати, що чи то в останній чверти XIV чи в першій XV Литовсько-польська держава постарала ся (чи тільки старала ся) проторити собі торговельну дорогу Дністром на Чорне море та скріпити її замками й стражницями. Завважу одначе, що саме вже надання 1442 р. дає свідонство убожества сим плянам правительства: в нїм на Бучацького вкладаєть ся обовязок привести ті городи, замки й порти до доброго стану, „як то він і підняв ся зробити“, отже правительство, не подужавши зробити се у власній адміністрації, скидало єю задачу на плечі подільського магната, — який також тої задачі не сповнив. Так тої дороги до моря в своїх руках польсько-литовськими сферам, чи правительственным чи кунецьким у своїх руках удержати й не удало ся.

Дорога на Хотин, Дорогунь (теп. Дорогоу)) і Сучаву лучила Камінець і ту стару дорогу камінецько-луцьку з дорогою волоською. Ся дорога волоська зі Львова провадила через Галич, Коломию, Снятин до Волощини. Вона здобуває важне значінє, як я вже сказав, з другої половини XIV в., особливо з кінцем його, а з її напрямом, товаровими рухом і взагалі цілою сею полудневою, волосько-татарською торгівлею дуже добре знайомить нас привилей виданий волоським воеводою Олександром львівським кунцям в 1407 р., під час побуту його ві Львові. Він служив потім підставою для численних торговельних привилей, видаваних волоськими господарями львівським кунцям⁵⁾.

1) Длугош V с. 188—9.

2) Зміст його подає Чацький O pol. i lit. prawnach, вид. Туровського II с. 200. 3) Див. в прим. 2. 4) Див. в т. IV с. 265—6.

5) Збірка сих привилей, зладжена Ем. Калужняцьким, в Акта гр. і ziem. т. VII. Грамота Олександра тут під ч. 2. Деякі інтересні доповнення до неї дає грамота воеводи Петра з р. 1456 *ibid.* ч. 7; я одповняю ним вказівки Олександрового привилея.

Забезпечуючи певні вигоди львівським купцям, має він на меті й певні фіскальні цілі (нпр. виймає цілий ряд товарів як „запов'їдні“, що служать монополем волоського правительства), а також певну торговельну політику. Так він стараєть ся забезпечити певні торговельні вигоди волоській столиці Сучаві: застерігає для неї право склада для сукон і митовими позиціями змагає перенести сюди торг „татарським товаром“ — предметами східної й генуезької чорноморської товговлі). Докладні означення мита з різних категорій товарів, дані при тім, дають нам дуже добрий образ полудневої торгвлі, тому мусимо ближше приглянути ся змісту сього цікавого привилею.

Головна дорога зі Львова від Снятина іде на Чернівці, Серет (Сирять), Сучаву, Яси і звідти до Відгороду. До неї прилучаєть ся в Сучаві звісна вже нам дорога з Камінця. З Яс, не йдучи до Відгороду, часом скручували на Тегиню і звідти, як припускаю — ішли караванним шляхом на Перекон. Інші знову дороги провадили на захід. З Сучави на Баню й Молдавицю ішла дорога до Семигорода, до Бистриці, і друга до Брашева (Кронштадт) на Баків і Тотруш (теп. Тротуш). Тотруш і Берладь були останніми митовими коморами Молдавії на полудні, але купці йшли далі до міст „бесарабських“ — тутешні воеводи „угро-влахійські і запланінські“¹⁾ починаючи від Мірчі Старого (при кінці XIV в.) давали львівським, і взагалі українським та польським купцям повну свободу торгвлі в своїх землях від Зелізних ворот до Браїлова і свобідну дорогу далі за Дунай, до земель турецьких²⁾. Сюда йшли по рибу — до Браїлова, Кілії й иньших міст нижнього Дунаю, до столиці воеводства — Торговища, і далі до земель Турецьких.

З руських товарів Олександрів привилеї згадує передовсім сушно; в Сучаві брали від нього мита по 3 гр. від гривни ($4\frac{1}{4}\%$) і був

¹⁾ Akta gr^o і зісм. VII, грам молдавські ч. 1, 3, 5 і далі.

²⁾ Землі волоські в другій половині XIV в. формують ся в дві політичні цілости, що з певними змінами існують потім протягом ряда століть; одна — се Волощина властива, або Молдавія, що обіймала нинішню Буковину й Молдавію; друга — се Мала Волощина, або Гірська — Valachia Minor, Valachia Montana, з чого зробила ся її назва румунська Munteniâ і польське Multany. До неї належали землі подунайські (Валахія) і семигородські волоські князівства (Фогараш, Омляш і Северинський банат), а часами також полуднева Бесарабія (відти й її імя), що иньшими часами належала до Молдавії. По імени своїх господарів з династії Басарабів ці землі „Гірської Волощини“ звали ся Бесарабією, а з огляду на семигородські володіння, воеводи її звали ся „запланінськими“, transalpinі.

тут для нього склад для цілої Молдавії: в інших молдавських городах його не можна було продавати, але до Угорщини й „Басарабії“ (Семигорода) вільно було його везти, за оплатою додаткових мит¹⁾. При тім, неважаючи на оплату мит (крім сучавського головного брали поменші оплати в Чернівцях — від „німецького воза“ по 4 гр., від вірменського — 6 гр.), привилей жадає, щоб львівські купці продавали в Сучаві сукно по львівським цінам, і при тім в „поставках“ а не на локті.

Друга категорія руських товарів — се „крамні річи“ (руського виробу чи імпортовані): шапки, ноговиці, корди, мечі, або як їх вичисляють пізніші привилей молдавських воевод Петра й Стефана²⁾: „полотно — литовское, кросенское і немецкое, мудрое сукно, покоцини, харсь (вовняна матерія), шапки, ноговици, пояси, корди, мечи, ножи, косы, серпы, плужная желѣза, циновиі рѣчи, миси, конвици, цивки, и ины дробны рѣчи, що ся зовут крамны рѣчи.“ На то був вільний торг по Волощині, а мито платили в Сучаві по 3 гроші від гривни.

З Волощини, а властиво через Волощину ішов товар східній³⁾ або як називає його Олександрів привилей — „татарскій товаръ“: „шолкъ, перецъ, камы, тебенкы, темьянъ (кадило і корінне), грецкый квасъ (цитрина).“ Сі товари або куповано в молдавських городах від купців місцевих та приїзжих — з чорноморських факторій і турецьких країв, або ходили по них через Молдавію до Білгорода, Кілії, і ще далі — до Кафи та інших італійських факторій, або через Волощину дунайську до Туреччини³⁾.

З Угорщини і з земель „мунтянських“ вивозили рибу, коней, віск, срібло, куничі шкірки; привилей спеціально згадує сі останні товари, бо для Молдавії куничі, срібло, віск і коні добрі, понад 3 гривни, були „заповѣданный товаръ“ — їх не вільно було вивозити з Молдавії, вільно тільки було перевозити через молдавські землі, і то молдавський господар застерегав собі право первокупна. З молдавських земель (а також і з сусідніх) вільно було вивозити худобу (воли, вівці, свині, дешевші коні), шкіри овечі і волів, шкірки лисиць і білор, в великих скількостях: від сто волових

1) Про можливість вивозу до Тягині й Білгороду привилей не згадує, може вивіз сукна туди воевода хотів задержати для своїх купців.

2) А. г. з. VII ч. 7 і 8.

3) „А што привезеть изъ Бесарабъ: или перецъ или баволну или будь што, отъ 12 контари у Баконъ полъ рубель серебра, а на головное мыто у Сучавъ отъ 12 контари одинъ рубель серебра“.

шкір платили в Сучаві мита 15 гр., від сто шкір овечих 4 гр., від сто лисиць 10 гр. і т. д.

Таким чином, окрім транзита товарів східніх, землі молдавські і мунтнянські служили самі дуже важним торгом для руських товарів, власних і ще більше — транзитних, західніх, та давали в великих масах власні продукти сирові для консумції руських земель і для вивоза на захід (риба, худоба, шкіра, віск.)

Документальні дані потверджують і доповняють сей загальний образ полудневої торгівлі, даний нам тими кількома привілеями.

Так бачимо, з різних згадок і звісток львівських актів, що живі торговельні зносини з Кафою й иньшими італіянськими факторіями чорноморського побережя існували до самого їх упадка. Генуезців й иньших Італіянців стрічаємо в значнім числі у Львові, від коли маємо судові та міські акти (то значить від р. 1440)¹⁾. Одні прибувають сюди на коротко для закупу і продажі, иньші ведуть більше постійні торговельні операції зі Львовом; деякі вінці осідають тут, займають ся господарством і промислами. Такий Христофор ді Санто Ромульо, з Генуї, що крім торгівлі брав в державу галицькі мита, а особливо визначний слід полишив по собі в економічній історії краю своїми заходами коло піднесення експлоатації й збуту руської соли, як державець сільних жуп перемиських і дрогобицьких²⁾. Другий такий торговельник і державця жуп і мит Айнульф Тедалді з Фльоренції. Далі купець Юліян Габелето з Кафи. З записок про торговельні обороти нпр. наведемо контракт того Христофора ді Санто Ромульо з краківським купцем Петром Крачмаром з 1446 р.: Христофор продає 87 ліктів золототканого оксамиту двох сортів, по 11 і 10 угорських фльоренів за локіть, сімнадцять ліктів зеленого оксамиту, по 3 фльорени, кофтиру і самакуку (очевидно також шовкова матерія) одинадцять штук по 19 фльор. і 22 сереї (?) по 4 фльор., всього за 1264 угор, фльор., і Крачмар зобовязує ся йому в тій сумі постачити горлицьке сукно в ціні за постав по 3¹/₂ фльор., а за штуку по 6 фльор. і 7 гр.³⁾ Маємо отже такий же обмін товарів західнього ввозу на товари східні, чи полудневі, як вище ми бачили вже. В р. 1463 р. тойже Христофор з братом Домініком висилають сухопутем, на Вроцлав, до Генуї до свого батька соболіні шкіри, понад 500 штук, з Генуезцем Акурсієм де Коріанно, що також

1) Звістки про них з виданих актів гродеських і земських і невиданих радецьких зібрав Кутшеба оп. с. с. 58—64.

2) До сей його діяльності ми ще вернемо ся.

3) Akta gr. i ziem. XIV ч. 1583.

віз соболіні шкірки й у Вроцлаві продав 218 шкірок П'єроніму, єпископу Крїта, за 200 угорських фльоренів¹⁾. Згадані вже Тедалді й Габелето взяли від приїзжого на Русь Венеціанця Немброта Валеті товарів за суму 1403 дукатів — на жаль товари не назвали ближе, а Жиди тутешні покрали йому на 600 дукатів²⁾. Кафінський Вірменин Ходжігі продає в 1471 р. львівським Вірменам Калїніку і Андрію 20 фунтів перцю за 145 фльор., а иньший львівський Вірменин Аврам винен йому 32 кіп грошей за перець, китайку і шовк³⁾, і т. и.

Білгород, як посередня стація в сій торгівлі, як ближе джерело для товарів східніх і торг для львівських товарів, виступає також з поважним значінням в львівських записках. В 1460—80-х рр. фігурує тут чимало білгородських кунців. Чималу торгівлю східніми товарами у Львові ведуть особливо кунці з фамілії Валята з Білгороду. Про одного з них, Дмитра, стрічаємо в львівських актах цілий ряд записок про розпродажу перцю — бере від нього львівський міщанин Мартин Кухта 9 каменів, по 8 угор. фльоренів за камень, на кредит, записуючи сю претенсію на своїй каменіці у Львові; бере два роки пізнійше звінний нам Тедалді 15¹/₂ каменів, в тійже ціні, і також в кредит, за порукою львівського старости; Вірменин львівський Фортат бере від нього перець і цинамон в сумі 100 фльор.⁴⁾ Иньший Валята Кіліян також фігурує як доставець перцю у Львові. Велика маса довжних записок, зроблених на імя Кіліяна Грека з Білгорода — може тогож самого Кіліяна Валяты, в львівських актах 1481—1483 рр., вказує на дуже широкі торговельні обороти — на жаль тільки не вказано, які товари забирали від нього сі львівські довжники.

З другого боку маємо звістки про активні зносини Руся з італійськими кольоніями. Так, в 1453 р., як довідуємо ся з королівського мандату до Теодорика Бучацького, галицького магната, наслідком претенсій до нього Італійця Юліана з Кафи в сумі 2 тис. фльоренів, арештовані були товари кунців польських підданих — себто з українських земель, в генуезьких кольоніях⁵⁾. Кілька років пізнійше чуємо про пригоду з львівським купцем Каденом: він вислав товари

1) Львівська книга радецька у Кутшеби, I. с. A. g. z. VI ч. 53.

2) Codex ep. saec. XV т. III дод. 75.

3) Львівська книга радецька у Кутшеби, I. с.

4) Записки в цілости або в скороченню у Iorga Studii istorice asupra Chilieii si Cetatii Albe с. 288—292, також у Кутшеби оп. с. 85—6.

5) Propter quod etiam et mercatores nostri in partibus transmarinis arestantur et impediuntur — A. g. z. XIV ч. 2749.

до Кафи морем з Білгороду, але корабель розбив ся коло Судака (Солдаї), і тутешній генуезький конзуль забрав сі товари. Каден їздив сам у сій справі до Кафи, й король Казимир вставляв ся за ним перед кафинськими правителями, вони обіцяли йому ужити всіх заходів, щоб ті забрані товари були йому звернені, ¹⁾.

В 1467 р. в битві під Білгородом згинув Лячко Вірменин львівський; він ішов з товарами зі Львова до Білгороду, і сі товари по його смерті забрав воевода Стефан. Львівські кредитори упили на ся у спадкоємців його, — між ними оден, Микула зі Львова дістав камки як частину кошту на покриті своїх претензій ²⁾.

Купці з дальших країв також користали з права ходити до Волощини й Татарських країв ³⁾, але головно лежала ся торгівля в руках купців львівських і подільських. Коли упали італійські колонії, утрати, понесені через те м. Львовом, були так значні й очевидні, що здобули Львовянам різні полекші від правительства, а відступаючи на користь міста в 1497 р. доходи від королівської ваги у Львові, король виразно каже, що робить сю уступку на так довго, доки „за ласкою Божою не вернуть ся під власть християн Кафа, Кілія і Білгород“ ⁴⁾.

З упадком італійських колоній і з переходом Волощини в тіснійшу залежність від Туреччини тим більше ваги здобуває та друга дорога орієнтального, левантинського імпорту — турецька, що йшла через „мунтянські“ дунайські городи. Ми бачимо її вже в волоських привилеях кінця XIV та початку XV в., і вона й тоді мала вже важне значіння поруч білгородсько-кримської. Купці з України заходили вже тоді до Галати, як бачимо припадком з одного процесу 1440-х рр.: купець львівський Зіндріх позиває у Львові Анджеля Леркарі, Генуезця, що вів торгівні зносини з львівськими купцями, — справа йшла за якісь товари забрані Анджелем від Зіндріха в Галаті в досить значній скількості — подлюбовний суд признав Зіндріху за них 800 фльор. ⁵⁾ Арцєбіскуп львівський, підносячи великі нещастя, що спали на Львів в 1472 р., згадує про великі втрати, понесені визначнішими львівськими купцями Цорнбергом і Зіндріхом наслідком арештовання в Галаті великого запасу їх товарів, на великі суми ⁶⁾.

¹⁾ Hubert Pamiętniki historyczne I с. 11—3.

²⁾ Книга львівська радецька II с. 135—6, у Кутшеби с. 85.

³⁾ Так два краківські купці звертають в 1484 р., уже по упадку Білгорода, Серкізу Вірменину гроші, що позичив був їм у Білгороді — Кутшеба с. 87.

⁴⁾ Akta gr. i ziem. IX ч. 111.

⁵⁾ Akta gr. i ziem. XIV ч. 1340. ⁶⁾ Ibid. IX ч. 78.

З другого боку починають до Львова напливати з Туреччини купці грецькі, турецькі, жидівські з своїми товарами, що транспортувалися чи то суходолом з Царгорода, чи то морем до найблизших чорноморських портів і відти через Волощину на возах. Особливо, як я сказав, з унадком італійських факторій з кінцем XV в., отже в XVI і XVII вв. ся дорога здобуває незвичайно важне значіння для західної України.

Окрім звичних уже нам полудневих продуктів розвивається в тих часах довіз різних предметів для домашнього ужитку панацького — як раз він в XVI в. стає вибагливим і розкішним. Великими партиями вивозять різну орієнтальну арматуру, коней і кіські убори й інші орієнтальні річі, що входять в моду в Польщі. Особливо важним предметом довозу стає грецьке вино, зване загальним іменем мальвазії, чи мальмазії; поруч нього вирізняють ся спеціально дорожші сорти вин італіанських і гіспанських — алікант, мушкатель, інесима, лятіка, боцифал¹⁾. Торг ним стає одною з найважніших категорій львівської торгівлі в 2-й пол. XVI в.

Оглянувши таким чином обставини й впливи, під якими розвивала ся торгівля західної України, її головні напрями й осередки, приглянемо ся тепер самому обміну товарів в цих осередках і на цих дорогах та з'їлюструємо його документальними вказівками.

Головні приємети торгового обміну виступили перед ним досить виразно вже з попереднього. Се обмін західних, полудневих і східних товарів на українській території. З західної Європи йшла передовсім тамонія мануфактура, з полудня товари орієнтальні, з північного сходу — його сирові продукти (футра й шкіри). Крім цього обміну товарів мав місце експорт товарів і продуктів місцевих. Дуже доброю ілюстрацією цього обміну служить цитована вище тарифа підляських комер з середини XVI в., де виступають всі ці категорії товарів — товар „німецький“, товар „турецький“, товар „московський“, товар „литовський“ (місцевий).

Різні предмети цього обміну досить типово вичисляють також різні документи про ярмарки, що служили зеркалом цього обміну, та купецькі такси. Так в привилею м. Львова на ярмарки (1472 р.) бачимо: сукна дорогі і прості (шлезькі і польські), полотна, бархани, „покоцци“²⁾, покривала вовняні чеські й інші, обува і різні ману-

¹⁾ Łoziński Patrycyat s. 50 (цінний екскурс про торгівлю вином у Львові в другій пол. XVI в.) також Bałaban Żydzi lwowscy, гл. XIX.

²⁾ Яблоновський толкує їх як ковани пояс, але контекст вказує виразно, що се була матерія.

фактурні річи, м. и. шавір, далі східні матерії: оксамит, адаманок, атлас, китайка й інші шовкові, гладкі й золототканні, та всякі інші матерії; корінне: перець, шафран, коріюфоль, мушкат, цинамон, імбір, центварне сімя, мушкатовий цвіт, кубеба й інші аромати що належать до алтієи, ароматична тростина, родзинки, фіґи, тмін, риж; вкінці футра і шкіри (м. и. привозні, „литовської роботи“), віск і худоба¹⁾. Більше менше той самий товар, що бачили ми вже в попередніх звістках, з опущенням одначе деяких важних предметів, як риба, сіль, вино, й ин.

Західноєвропейський товар привозив ся давнійше, як ми бачили, купцями пруськими, вроцлавськими і краківськими. Потім краківські купці в спілці з правительством встигли значно підірвати торгівлю з Русію купців пруських і вроцлавських, так що від середини XV в. і більше менше до половини XVI віка Львів і інші галицькі міста дістають західноєвропейські товари переважно від купців краківських. Найбільше краківські купці привозять на Русь товари самі, львівські купці самі рідко їздять по західній товар, а беруть його або на ярмарках в Ярославі, в Любліні, або забирають на місці від купців краківських, вроцлавських, навіть пруських і англійських: сі купці мають часом своїх агентів у Львові, або самі пробувають у Львові, а частійше — привозять свої товари, щоб продавши, або промінявши, зробити натомість запас львівського товару.

Записки міських книг краківських і львівських з XV—XVI в.²⁾ дають досить докладний образ сього торгу. Від купців краківських, шлезьких, пруських й ин. львівські купці купують передовсім різні роди сукна. З дорожших стрічаємо особливо фляндське; спеціально згадують ся, окрім звичних нам сорт: понерінгського, турнейського й інського—з Урґес, ще брюсельське, мехельнське, герентальське, едінґське — з Eysden, тинське — з Tuines, гаррас — з Arras (Harras). Купували також англійське (особливо популярне льдонське, зване у нас лунським³⁾), згадуєть ся також кольчестерське та італіанське (особливо фльо-

¹⁾ Akta gr. i ziem. VI ч. 105.

²⁾ Для початку XV в. (до р. 1414) дещо дають Pomniki dziejowe m. Lwowa, дальше для XV в. цікавійші записки з львівських і краківських книг вибрав Кутшеба (ор. с. — для торгівлі західньої с. 44, для східньої—с. 91); для XVI в. дещо записок у Iorga Relat. commerc. i у Лозінського Patrycyat i mieszczństwo lwowskie с. 43 і далі, 270 і далі, і витяги з купецьких рахунків в Записк. Наук. тов. ім. Шевченка, вид. Кришякевичом (Матеріали до іст. львів. торгівлі, т. 65).

³⁾ Се „лунське сукно“, rannum lundense, „лундынь“ московських памяток толкують часто як сукно лїонське, але се хибне толкованне: в полудневої Франції в тих часах не бачимо у нас ніяких фабрикатів.

рентийське)¹⁾. З простіших — сукна шлезькі (вrocławське, житавське, опольське, горліцьке), моравські, пруські й польські²⁾. Попит на сукно був великий і на місці, бо се, можна сказати, найбільше й найширше росповсюднений предмет розкоши — від нього, від кафтана з ліпшого сукна починають ся амбіція малого шляхтича, міщанина, двірського слуги, вояка, козака і т. д. Він часто становив складову частину платні за службу вояків і т. и., дарунків і викупу Татарам і под. В великих масах вивозили його також далі на Волинь, до східної України, до земель московських, до Криму, Волощини й Туреччини. Тому сукно становить все одну з найважкіших позицій львівського торгу, і торг сукном ведець ся справді, як на той час і обставини, на широку міру. Ілюстрацією може послужити нпр. перехована книга одної суконної львівської фірми (середньої великості) — Боїма і Шольца в 1600—1604 р.; з неї бачимо нпр., що сій фірмі трапляло ся на однім ярмарку продати на півтори, дві, навіть чотири тисячі золотих суена³⁾.

На другім уже плані стоять иньші західноєвропейські фабрики: полотно (в старших звістках „полотно кольонське“, в пізніших — швабське, шлезьке і флямське), „цвіліх“ — льняна матерія сильнішого виробу, бархани, вовняні матерії⁴⁾; залізо і сталь і різні вироби залізні: згадують ся нпр. ножі чеські й „бечські“ (віденські мабуть, а не з західного-галицького Беча?)⁵⁾, ножиці, сокири, вські ремісничі вироби (чоботи, шапки, рукавиці, панчохи)⁶⁾, вкінці — оселедці й вино.

Намість сих товарів купці краківські, шлезькі, пруські купували або брали в заміну продукти місцеві: рибу, воли, шкіру, лій,

1) З другою половиною XVI в. одначе в українській торгівлі зникають такі докладніші означення сукон по місцям виготовлення, і термінологія сукна стає иньша.

2) Кутшеба в своїй праці про краківську торгівлю (с. 119) подає такі ціни на сі різні сорти сукна (на жаль з дуже неоднакового часу): брюссельського сукна локоть 18—22 гр., иньші фляндські сорти — 16—18 гр., англійські — 12—14 звичайно, шлезькі 4 до 6 гр. У Львові в початках XVII в. дорожші суена (пруського привозу) продавали ся за локоть: фалендин 63—77 гр., лувське 43 до 57, бретлест 38 до 43, каразія 15 до 20; моравські дорожші 10 до 16, дешевші 6 до 9, польські 6 до 11 гр. (Мат. до іст. торгівлі м. Львова с. 19—20).

3) Матеріали до історії торгівлі Львова — Записки т. 65 с. 17. Пор. Матеріали до іст. Зах. Укр. ч. 71: подільська шляхта хуңує сукно, щоб міняти на волоських коней.

4) Виписки з XV в. у Кутшеби як вище с. 45 (1460—1), Йорґа с. 47 (XVI) і реєстр товарів в такій 1633 р. — Archiwum kom. praw. V с. 556 і далі. 5) Кутшеба с. 47, Йорґа с. 34, Лозинський с. 43.

6) Виписки у Кутшеби с. 47, пор. таксу 1633 р.

віск, мед, пізнійше — лісові товари й збіжжя; або товари привозні — східні, литовські, московські: коріанне, шовк, футра, шкіру. Нпр. Катерина Лиса зі Львова бере від краківського кушця Ветмана шість білих сукна в ціні 223¹/₂ зл., заплатити обіцєю або готівкою, або воском, галуном та перцем. Райця львівський Дамслар бере від краківського кушця Стана Жигмунтовича сукно вартости 110 зл., а заплатити обов'язується са водами на ярмарку в Перемишлі¹⁾. Кілька поважних фірм львівських в середині XVI в. веде на більші розміри торгівлю собою, висилаючи їх до Торуня і Гданська, до Венеції, до Антверпену²⁾. Конст. Корняк бере від львівського кушця Англіїця Вільгельма Богера сукна англійські й голяндські, а сплачує галуном і збіжжям (житом і пшеницею)³⁾. Згадана фірма Шольца-Боїма на ярмарку в Луцьку міняє в сумі 1200 зол. різне сукно за партію московського юхту⁴⁾, і т. и. А що везли з Гданська човни з поворотом, покаже нам нпр. отсей витяг записок з влодавської комори на Вислі, 1579 р.⁵⁾: На човнах і барках осіб духовних, числом 19, що вивезли до Гданська збіжжя, з поворотом пішло вина бочок 32, пива гданського 9, оселедців лаштів 17, соли 9 бочок. На човнах з староств (числом 41), що вивезли збіжжя й смолу, прийшло вина бочок 37, пива бочок 11, оселедців 94 лаш., соли 5 боч. На човнах шляхецьких (числом 148), що вивезли збіжжя, смолу й попіл, прийшло вина 165 боч., пива гданського 37, оселедців 349 лаш., соли 6 боч., трану 1¹/₂ боч. На міщанських (67), що вивезли збіжжя, смолу й попіл, прийшло вина старого 291 бочок, пива гданського 61, меду 10, оселедців 394 лаш., доршів (трески) 4 лаш., соли 23 боч.

Одними з сього торгу й обміну служили головні ярмарки — в Любліні, Львові, Ярославі; з рахункових книг львівських кушців першої половини XVII в. бачимо нпр., що сукно дорожніх сорт купувалося головні на люблинських і почасти ярославських ярмарках; звичайно на захід даліше Ярослава і Ряшова і на північ даліше Люблина львівські кушці в тих справах не йшли. Але трапляються ся закупи й висилки до Познаня і Торна, Гданська й Ельбінгу.

Подібний же образ дають нам матеріали про торгівлю велиньско-

1) Виписки з львівських кн. радецьких II с. 288 і 444 (з pp. 1475 і 1482) — у Кутшеби с. 46—7.

2) Витяги у Лозінського Kurierstwo с. 439.

3) Indicta ind. civ. кн. 17 с. 606—у Лозінського с. 47.

4) Рахункова книга — Матеріали до іст. львів. торг. с. 20.

5) У Ставіського, Encyklop. rolnictwa III с. 199.

побужську. Підляшські й волинські таріфи ¹⁾ з „німецького“ товару визначне місце дають сукнам: лунське, махальське (мехельське), гарас, колтриш, мишинське (майсенське), шамборське, потрадамське, чешське, моравське, цвіковське, горлицьке, гурське, биковське, шамотульське, рижське, — се все дешевші сорти. Матерії шовкові — парча, алтабас (рід парчі — кольоровий взір по золотому тлі), оксамит-злотоглав, оксамити гладкі — „червоні, брунатні й иньших барв“, штамет (sam-meth), адаманька добра і проста, атлас на золоті венецький, атлас-оксамит, кармазин бруватний, чорний, атлас звичайний, „пурпурьян“ (рід атласу) ²⁾, „піватлас“ ³⁾. Полотна, між ними „коленське“ — кельнське і „флямське“ — фламандське; цвіліх. Зелізо оброблене (спеціально згадані ножі) й необроблене. Вироби шкляні. „Крамні річі — шанки, ножі й иньший дрібизок“. „Вино рынське“, „пиво вгданське“, оселедці. Взаміну йшли звісні вже нам товари „турецькі“ й „московські“ — східні матерії й корінне, футра і шкіри, московського привозу й місцеві, а також продукти місцевого господарства й ремесла: воли й корови, барани й вівці, свині, шкіри волів і коровичі, козлові й баранячі, на сотки, лій і віск на камені, мед на бочки „львівські“, риба пинська в бочках (але натомість іде туди риба львівська), хміль в „вантухах“ (мішках), також розумієть ся — збіже, попіл, дерево, лен, полотна просте — місцеве (від тисячі локтей 12 зл.) й московське (24 зл.), сукно „самодільне“, „сермяги“, кожухи баранячі, юхть, футра кроличі, лисичі, шкіри бобрів, куніць, видр, соболів, вовків, лосів, зубрів, лань.

Огнищами торгу виступають в нашій матеріалі (XVI в.) головно Люблин, Познань і міста пруські. Везуть з них заграничні товари переважно місцеві кунци, попродавши там товари місцеві або транзитні. Може бути, що се залежить від неповноти нашого матеріалу, а може бути, що таки дійсно — кунци волинські й польські, немаючи иньшого торгу більше активності показували в експорті своїх продуктів на Захід і в довозі західніх — привозили їх самі зза границі тим часом як Львовяне або Камінчане вкладали свої капітали і енергію в торг східній.

Міхель Єзофович, держачи в початках XVI в. берестейське мито, вислав за польську границу в великих масах віск, а звідти привозить з Познаня в великих же масах сукно, а також, звідти-ж мабуть — оксамити й адаманьки — його брат лишив ся за них винен

1) Див. вище с. 15—6.

2) Див. ріжницю пурпурьяну від золотного атласу — Бершадській I с. 195.

3) Так треба розуміти се polodlosie реєстру, зіставлене без перекладу видавцем.

2000 кін¹⁾. Більський міщанин Тиміш Сегеневич везе на ярмарок до Познання вісім штук воску, що важили 470 каменів (понад 100 сотнарів), і там виїмає за те 130 фунтів шафрану й сукна, 18 поставів колтришу, а з постави сукна лейтського²⁾. Іля Докторович з Тикотина купує в Липську у ніренберзького негодіанта Цезаря ювілерські річи на суму 1900 злотих, в сій сумі обов'язується йому дати льну литовського 400 сотнарів познанської ваги, а в обезпеченне кладе в депозиті у нього два сороки соболев, привезених з собою³⁾. Львівський купець і антикар Вітембергер, що спровадив з Царгороду корінне й иньші східні товари й їх мабуть попродав на люблинськім ярмарку, відти в великих масах бере футра — три великі бочки попелиць (числом 29850), може також иньші товари, що разом з ними потім висилає до Царгороду: соболеві шуби, сукно⁴⁾. А от що віз з люблинського ярмарку острозький міщанин Плескач до Острога повз Луцьк: покривало турецьке, кілька кінських уборів також східних, шабля, сагайдаки й стріли, 15 „зброй шитих“, білих і червоних, 6 кінш шалок чорних і червоних „з колпаками“, дещо обува (чоботи й черевики), „газука“ з чорного утерфіну, кілька убрань сукна лунського, „делія“ з чорної адаманки, велика груда олова, 30 шток стали, дещо металічної посуди, гребінці, пачка крохмалю, нять риз нанеру, і т. д.⁵⁾

Для операцій з полудневим вином послужить нпр. такий контракт, списаний у Львові в 1570 р. між двома левантинськими купцями Раббі Яковом Сидіє і Рохом де Грітіє: Раббі Яков запродає 230 куф мальвазії, що їде на двох кораблях до Кілії, на риск покупця; ціна куфи по 30 таларів. Половина ціни має бути заплачена у Львові, за чотири місяці від дня, як те вино буде наладоване в Кілії, друга половина три місяці пізнійше⁶⁾. Або такий другий — пізнійший, де ми маємо цікавий приклад асекурації: контракт списують в Ретимні, висилають коло 300 бочок лятики на Кілію до Львова, і посилка має бути асекурована спільно коштом купця і продавця⁷⁾.

Для ілюстрації торгу східними товарами можуть послужити цікаві дані в процесу одного з львівських купців Вірменина Івашковича

¹⁾ Бершадскій I с. 81 і 111, пор. 203.

²⁾ Ibid. (1527). ³⁾ Ibid. I с. 277.

⁴⁾ Ind. iud. civ. XVII р. 948 (1590).

⁵⁾ Опись кн. луцької 2039 л. 39, цитата у Верзилова оп. с.

⁶⁾ Inducta iud. civil. XII с. 94 — наведена була у Лозінського оп. с. с. 50—1.

⁷⁾ Ind. iud. civ. XVII с. 32—35 (наведена ibid.).

з 1602 р. От що іде на двох возах з Царгороду для нього товарів: 29 бель (belni) чамліту по 300 червоних беля, 74 ок шафрану по 10 черв., коверців червоних 150 штук за 755 черв., полясів (szungstur) бурських червоних 340, за червоних 340, szembegow (?) червоних 60 штук за 300, шовку беля за 1050 черв. ¹⁾. А от викази йогож товарів призначених до експорту до Торуня і Гданська: 29 бель чамліту, коверців 151; 61 жовтий, 31 білий, 26 диванських, 32 адзамських, 1 білий великий; товари анґорські: 204 штуки чамліту „без води“ за злот. польських 3162, 320 півштучок чамліту по 5 зл., 156 півштучок чамліту кольорового по 8 зл., 42 чамлітів зі взором, по 25 зл., 290 мухаїрів кольорових, по 10 зл., 224 чамлітів чорних, без води, по 7 зл., 50 чамлітів кольорових, без води, по зол. 13, 86 мухаїрів „міських“ по зол. 13 ²⁾. Золотар львівський Сефер, родом Вірменин з Волощини, закупає в 1620-х рр. в Царгороді дороге камінне для своїх золотарських виробів — Гранати (сапфіри) і туркуси (бірюзу), а иньший львівський Вірменин Аветик везе з Царгороду транспорт турецької арматури, закупленої з поручення воеводи Любомірского ³⁾, і т. и.

В заміну на схід ішли товари європейські й місцеві. Міщанин львівський Газ робить контракт з султанським купцем Челебі—бере у нього 300 літр шовку бурського і 11 кин чамліту та иньші товари, за те дає 1600 тахрив „бецьких чвалінків“, і ножі чеські й бечеські (віденські?) в сумі 3255¹/₂ зол.—чеські ножі по 20 зол. за тисячку, бечеські по 42 ⁴⁾. Другий, Зайдліц, забирає від турецьких купців Хаджі Гасана і Хаджі Алї з Алену „турецьку фарбу“ (індіго), а дає взаміну 37 поставів сукна. Двох Жидів львівських забирають від царгородського Жида Хаїма Когена мальвазію, риж і касію, а взаміну дають 50 фунтів горючого каміня (бурштину). Львівський товмач Вірменин Криштоф забирає мальвазію, а дає взаміну сукна лунські, гданські й ин. і цину ⁵⁾. Звісний уже нам львівський антикар Вітемберґер ⁶⁾ посилає до Царгороду шкури понілиць, дві соболеві шуби, три поставки сукна (лунське і фалендиш) і 200 шапок „магеров“, а там купують для нього: 70 коврів ріжних цїн за 321 талар, 163 штук „багазії“ (баволняної матерії—бязі, як тепер її звуть на Кавказі) ріжних кольорів, штуку мухаїру, 15 кінських уборів, попруги, торби

¹⁾ Inducta iud. civil. т. XXI с. 1965.

²⁾ Ibid. т. XXII с. 32—3.

³⁾ Виїмки з актів у Лозїньского Zlotnictwo с. 83—4.

⁴⁾ Записки у Лозїньского с. 43.

⁵⁾ Витяг у Лозїньского Kupiectwo с. 433.

⁶⁾ Цитована на с. 70.

й т. н., 5 шовкових поясів, кільканадцять дерг і покровців, турецького коня, цитрини і померанчі сьвіжі, різне корінне й аптичне зіле.

Волоські городи мали значінне в сій полудневій торгівлі, як посередники—тут часто спродавали львівські товари і замінювали їх за східні, замість аби сягти по перші джерела їх: ми бачили, що молдавські господарі старали ся впливати в сій напрямі своїми митними тарифами. Але їх власний торг—закупно товарів з Руси для власного ужитку й продажа місцевих продуктів—мав ще більше значінне, й їх обороти торговельні з руськими містами доходили дуже поважних розмірів. Головніші предмети обміну ми вже знаємо, се мед і віск, лій, горіхи турецькі (волоські), риба різна, кавяр, шкіри різного місцевого звіря, „сафян волоський“, коци ¹⁾; (можна додати до них хіба деще другорядне—як вивіз волоського вина, *vinum valachicum*). Наведемо кілька прикладів для ілюстрації сього обміну.

От 1472 р. Вірменин сучавський Ковча привозить до Львова зимою 1472 р. великий караван осетрини (*wizupa*) від волоського воеводи; львівські кунці беруть її за готівку і на кредит, по кілька фір. Що продано на кредит, на те маємо довжні скрипти в львівських актах: Августин Брух бере дві фіри, Вірменин Калинин дві фіри, Калюст Вірменин одну фіру, і т. д.; всього 21 фір, пересячно коло 45 гр. фльоренів за кожду; гроші мають бути заплачені на великдень ²⁾. Кілька років пізнійше вийт сучавський в спілці з иньшим кунцем з'обовязують ся постачити львівському кунцеві Домсларови 118 камнів воску ³⁾. Міру торгу волами може дати понятя справа, що виникла в 1536 р. з фактором кн. Лї Острозького, острозьким міщанином жидом Міхелем Шимонковичем: йому закидали, що він перетнав через кремінецьке староство, з Поділя до Галичини, кілька тисяч волів з Волощини, не заплативши мита в в. кн. Литовським ⁴⁾. Кунець львівський Шольц кунує в 1581 р. на снятинським ярмарку 1800 волів від волоського господаря ⁵⁾.

Товари сі закупаля ся на Волощинї кунцями з України для дальшого експорту, на захід переважно.

В попереднім ми слїдили головню торговлю заграничну, але зібраний там матеріал увів нас в значній мірі також і в тор-

1) Див. реєстр „товарів волоських“—місцевих і тих що йшли через Волощину в таксі 1633 р.—*Archiwum kom. praw.* V с. 572—4.

2) Записки — *Iorga Relat. com.* с. 21—22.

3) Кунтеби оп. с. с. 84.

4) *Jablonowski Sprawy wołoskie za Jagielonów*, док. 53—4.

5) Витяг у Лозинського *Kupiectwo* с. 438.

говлю внутрішню. Ми пізнали головні торговельні центри, головні торговельні дороги. Пізнавши предмети заграничного торгу, в значній мірі познайомили ся і з предметами внутрішнього обороту, бо загранична торгівля хоч служила в значній мірі інтересам транзиту, здобувала також великі запаси товарів для внутрішнього ужитку. З виїмком деяких (нечисленних) сирових продуктів волоських і московських, призначених виключно, або майже виключно на вивіз, всі інші роди товарів, служачи до вивозу, служили разом до задоволення внутрішнього запотрібовання чи то вищих верств, як дорогі сукна, шовки й коври, дорогі футра, юбілерські річи, вина й коріниє, — чи то низших і середніх як дешевні сорти сукна, виробу металічні й мануфактурні, оселедці, сіль й ин. А й самі предмети транзиту, переходячи з рук до рук, з одної стації до другої, давали зміст і рух також внутрішній торгівлі. Образ промислу й господарства, образ побуту й життя доповнить нам сей образ внутрішнього обміну і запотрібовання. Але перше ніж перейти до т. ск. техніки внутрішній торгівлі, я хочу спинити ся ще на деяких моментах, що мали важне значіння в розвою, чи скорше — в заниканню торгівлі, як заграничної, так і внутрішньої.

Ми вже пізнали деякі з тих тяжких кайданів, якими обтяжала торгівлю й промисел середньовічна система регламентації, фіскалізму й привілеїв: систему примусових доріг, примусових стацій, складів, що заковували торгівлю в мертву вікову систему комунікації, розривали комунікаційний рух, силоміць примушуючи купця продавати свій товар серед транзитної дороги; зводили рух до мінімуму, забиваючи животворящого духа промисла й торгівлі—свобідну конкуренцію. Загалом треба сказати, що ся система, прийнята з сусідньої Німеччини, в українських землях не розвинула ся так повно і до таких крайностей як у польських землях, — почасти тому, що взагалі взірці німецького міського життя, як ми вже бачили, у нас повторяли ся в формах ослаблених і модифікованих, по части—наслідком конкуренції польських міст на королівськім дворі. Бачили ми, що Львів не дійшов повного права складу. Монополія торгу місцевого купецтва, яку мали в дуже загострених формах більші польські центри, тут також не була доведена до таких гострих форм. Тільки до деяких товарів ставила ся вимога, щоб сторонські купці не продавали їх нарізно, *en detail* ¹⁾. Тільки хвиливо, для подвигнення Львова з різних бід, які спіткали його при кінці XV в., на два роки заборонено чужим купцям продавати у Львові свої товари кому небудь окрім

¹⁾ Akta gr. i ziem. VI ч. 105.

львівських купців, що мають у Львові право горожанства¹⁾. В українських землях в. кн. Литовського, як я підносив, дороговий і торговий примус практикував ся ще з меншою скрупулатністю, ніж в Галичині. Одначе і тут він був. Нпр. Луцьк в середині XVI в., покликуючи ся ніби на стару практику, жадав, щоб чужі купці не могли в Луцьку продавати своїх товарів нікому окрім луцьких міщан, і тільки гуртом, а не в роздріб (zdojmem a nie pogożno), і дістав на те potwierdzenie від в. князя в 1558 р.²⁾ Але в кождім разі навіть того, що було, було аж занадто досить на те, щоб придавити торговлю, при слабім розвою взагалі міського життя і всяких неприхильних для нього обставинах. Входити в деталі ми тут не можемо, але кілька прикладів вистане для ілюстрації.

Реґламентация не обмежала ся постановами в інтересах головних торговельних огнищ, ішла далі. До яких крайностей, подитованих дрібними інтересами митових доходів і певних привілегованих міст і місточок, доходила вона, ілюстрацією може нпр. послужити торговля солею. Коломия нпр. мала „вічний склад солі“, за привілеєм Казимира Ягайловича: соляники не мали продавати соли в коломиїській повіті, тільки в Коломиї, і нікому окрім коломиїських міщан; так само зрештою ніякого торгу товарами в повіті, по селах не мало вести ся, ино в Коломиї самій³⁾. В Белзі був склад соли: з-за литовської границі не вільно було їздити по сіль далі, мусіли купувати в Белзі, й ті товари, які привозили ті, що приїздили по сіль, не вільно було продавати де инде, тільки в Белзі⁴⁾. В землях в. кн. Литовського склад для галицької соли був признаний м. Кременцю: соляники привозячи сіль з Галичини, не мали її ніде продавати окрім Кременця⁵⁾. В 1560-х рр. з фіскальних мотивів заведено монополъну правительственну продажу соли: для пинського повіту в Пинську, для Берестейської землі й Підляша в Берестю; ніхто з тих округів не мав права купувати сіль де инде, окрім державного складу, під карою конфісковання. Супроти скарг пинських міщан, правительство потім передало монополъну продажу соли в Пинську місцевим міщанам за певною оплатою. Тому що місцеві люде не виконували правительственных распоряджень про соляну монополію, уставлені були страшенні кари: конфіскати майна, кара 10 тис. кін на тих, хто держав би у себе сіль, куплену не в державнім складі. В районі берестейського

1) Akta gr. i ziem. VI ч. 147, пор. 154.

2) Архивъ Югозап. Р. V. I. с. 24.

3) Volum. legum II с. 59, Akta gr. i ziem. III ч. 18, IV 67.

4) Volum. legum II с. 59.

5) Уривок привілея у Д.-Запольского op. с. с. 372—3.

складу правительство спробувало навіть завести примусове купно соли: вийти з державних маєтностей обов'язані були взяти для продажу селянам в своїй волості по бочці соли на кожні три волоки ґрунту й по трох місяцях заплатити гроші¹⁾. Сі монополії давали одначе такий малий дохід не вважаючи на всі примусові заходи, що їх вчинці залишено.

Подібна монополія заведена була правительством в. кн. Литовського на лісові товари: правительство сортувало в пограничних коморах привезені його підданими товари й забиравало на себе по певній таксі. Для Волини й Побужа уставлена була одна така комора — в Берестю²⁾. Дуже старанно регламентована була також торгівля волами з огляду на різні надужитя й інтереси фіска й торговельних міст. Уставлені були дороги, кудю мали гнати ся воли: з Руси, Поділя й Волощини воли мали гнати ся через Львів, Городок і Черемисьль на Сендомир, з Волини — на Люблин і Радом³⁾, і т. и.

Не треба казати, що навіть регламентація подиктована старанням обминути різні труднощі й перешкоди торгівлі, утрудняла її. Щож казати про чисто фіскальні, або подиктовані інтересами певних привілегованих чинників?

Ослаблену тою незвичайно розвиненою регламентацією торговельну енергію придавлював ще сильніше дух фіскалізму й привілеґій, що йшли в парі з собою: привілеґії купували ся, або служили компенсацією певних претензій, які особа чи громада підносили до держави. Він давив її незвичайно розвиненою й до абсурду доведеною системою митних і торговельних оплат, а шкідність сеї системи ще збільшала ся практикою привілегованих виїмків з сеї системи, що тим більшим тягарем уладала на непривілегованих.

Крім оплат пограничних (властиве с'ю, з нім. Zoll) були мита (myto, нім. Maut) внутрішні, державні й приватні. Далі, такі оплати як мостове, гробельне, перевозове, пашне, й ин. і різнородні ринкові побори — торгове, ярмаркове, помірне, штукове, сохачне, і т. и. Деякі з них опирали ся на правительствених привілеґіях, далеко більше — на надужитях державців і дідичів тих околиць, через які йшли торговельні дороги. Обростаючи з часом все густіше такими поборами, дороги ставали часами зовсім неможливими для торговельної комунікації. Се викликало скарги, правительствениі ревізії, касованне

1) Бершадській II с. 144, 148, 149, Д.-Запольській дод. с. 85—8, і йогож текст с. 482—7.

2) Посольская Метрика в. кн. Лит. I ч. 27. Ширше про се буде ще низше.

3) Arch. Sanguszków III ч. 426.

незаконних мит, але минав час—і мита, коли справді були перестали на час, знову виростали в різних місцях.

В Галичині уже в другій четвертині XV в. скарги на безправні мита викликають правительственні накази в сій справі і визначенне ревізії прав на побор мита ¹⁾. Не знати, оскільки послужили сї заходи, але чверть столітя сю справу піднято наново. Львівські купці скаржили ся, що купці сторонські зовсім облишили львівський склад, шукаючи собі иньших доріг, наслідком несправних мит, які побирають з них по містах, місточках і селах, всяких драч і прикростей, які робили їм, вимушуючи різні оплати ²⁾. По нових безрезультатних наказах, переведено ревізію прав на мита при нагоді побуту в Галичині самого короля в 1469 р. ³⁾. До львівського земського суду покликано всі особи, що побирали мита в своїх маєностях; ставило ся їх кількадесять, і з них лише кілька справді виказали ся на те документами. Дуже багато заявляло, що вони на побиранне мита прав не мають, не претендують, і навіть не побирали його — в такім разі власти задоволяли ся сею заявою, погребаячи на віки справу тих неправно побраних мит.

На Волини також уже за Казимира чуємо нарікання на нові мита, і в. князь за скаргою луцьких міщан видав грамоту, де нормував мита. Цілий ряд їх знесено зовсім (в двадцяти пяти місцях!), в иньших (кільканадцяти) його обмежено й означено докладно⁴⁾; між иньшим — заборонено брати мито від порожніх возів, що вертали ся до дому. Але се не перешкодило новим митам виростати на ново одно по другім, і при ревізії волинських замків в 1545 р. ревізорам поручено було зробити порядок з ними. Міщане вичислили їм на реєстрі всі місця, де беруть ся з них нові мита; були вповні безправні (такими ревізори признали близько сорок пунктів!), були побільшені, та пододавані нові категорії поборів. Нпр. на дорозі до Люблина купці мусіли платити безправні мита в Усичах від воза по грошу „на обидві руки“ (туди й назад), в Войтці по пів гроша, в Хоболтовичах по три пенязі; на дорозі до Берестя в Зденежи від воза по грошу,

¹⁾ Akta gr. i ziem. XVI ч. 876—80 (1443), пор. т. V ч. 64, 97—8.

²⁾ Akta gr. i ziem. VI ч. 105 (с. 157).

³⁾ Див. протокол ревізії в Zródła dz. т. XVIII. I дод. с. 66 і далі, постанови суду в повній основі—Akta gr. i ziem. ч. 78—91 і судові записки тамже т. XV ч. 3457—9 і 3523—8: вони себе доповняють обопільно.

⁴⁾ Zródła dz. с. 60—1 (грамота без дати, імена урядників вказують на 1460—1570 роки).

в Серкизові від коня по грошу; в Турійську, маєтности старости, брали по півтретя гроша, і т. д. Староста пинський Кирдей в своїй маєтности завів податок з людей що йшли „на покорм до Волини“ по дванадцять грошей „з голови“. В Четвертні кн. Четвертинські брали з комяг, що йшли з низу (з України) „тридцяті!“ В Чорторійську на дідичів брали від комяги по 8 гр., „по горшку, по еолачу і по 60 годоважень соли“; „від помічного шеста (тички) по три грошей“; коли мали на комязі нанятого челядника — „дванадцять грошей присадного“¹⁾. Подібні драчі позаводили ся й по иньших місцях, при чім оплати бували ще вищі (від комяги 12 гр., від бочки по грошу, і т. и.). По словам луцьких міщан за масою безправних мит, де їх „гамують і граблять“, та конкуренційних торгів, торговля в Луцьку зовсім унала. Міщане „згинули и ку великому знищенню пришли, а иньши многин з нас купецтво свое оставили“, й ревізори самі признавали „великіи недостатки и ото всех сторон стиснене“ луцьких міщан — сих столичних, найбільше привілегіованих міщан Волини. Признали повну неможливість вести якусь торговлю „за драчею и за дунецтвом — бо з одного воза семеро або восьмеро мит беруть на місті (Луцьку), окрім мостового і ставового і всяких мит по дорогах“²⁾. „За тим всім не кождий сьміє їхати до Луцька, волять купчити по сусіднім малим торжкам, так що не тільки не приїзять з товарами на торг (до Луцька), але й поживи собі не можна купити подостатку — мусять шукати її по иньших місточках“³⁾. Страшна ілюстрація повного подавлення міського життя сим неможливим тягаром всякого рода драч!

І та „драча і дунецтво“ панували скрізь. Поставити міст чигать на якійсь головнійшій дорозі, значило стільки що дістати маєток. „За направлюванне дороги“ на переїзді через р. Вягр під Переміндем на львівським шляху уставляють ся мито і воно віддаєть ся

¹⁾ Źródła dz. VI s. 61—3.

²⁾ Сі побори ілюструє звістка про „потаємни а нововымышленни прибутки“, які собі завів ключник луцький: на греблі що за Гнідавою бере від купця по грошу, на гати під містом також по грошу (Д.-Запольский думає, що се два побори на тій самій гати — с. 377, але се не так), від простого чоловіка, що їде до міста — по пенезю від воза, від солодовників що їдуть до млина молоти солод — по два пенязі від солоду, від примостку по грошу від кушців, від прасолів сторонських по півгрошу від воза, а від кожного вола запряженого по пенезю та соли шістдесят толц, себ то великих головажень, а осібно ще за попас прасольських волів. Се „навымышляв“ сам ключник, а було таких панів до вымислів більше.

³⁾ Źr. dz. VI s. 59—60, 89.

в аренду в середині XVI в. за річну плату 150 зол. Це дуже поважна сума, дохід з середнього села. Як же не рости було таким поборам? І вони росли, під всякими покривками, і без них. Сучасні записки нпр. кажуть, що гурт волів в дорозі через Галичину до Ярослава в початках XVII в. на 174 місцях стрічав митні застави, і мусів обганяти ся від тавих претензій¹⁾. А от нпр. як представляеть ся подорож каравана з осетриною від волоської границі до Львова в 1560-х рр.: в Камінці коронний митник бере три камені риби і по грошу від запряжених волів, числом 47; в Оринині місцевий дідич взяв таку саму оплату і риби дві цілі і два кавалки, разом коло 5 каменів; в Скалі взяли по півгрошу від вола, риби коло 6 кам. і два талари; в Сухоставі грошима талар і 6 гр. і два камені воску; в Теревовлі—камінь риби, грошима 3 талари і 5 гр., по півгроша від вола і ще мито возове; за мито коломийське (знесене ще століте перед тим) і галицьке коло Дібрчі Жиди арендарі взяли по півгрошу від вола, осібно возове, і 10 каменів риби; в Голоторах камінь риби, дукат грошима і возове; сусідній шляхтич на своїм ґрунті взяв 6 каменів риби; в Глинянах три камені риби і півгроша від вола; у Львові королівський митник казав заплатити по грошу від вола і від вартости риби по півтора гроші від копи (півтретя процента), а осібно ще взяли „торгового“ на замок звиш три камені риби²⁾.

Провіз товарів в таких обставинах ставав штукаю, що вимагала від кунців дуже великої оборотности. А коли шлях так густо заростав всякого рода митами, що не можна були оплатити ся, і не було спромоги якось протеребити її (за помочию правительства),—приходило ся закидати сей шлях зовсім і або шукати нових доріг, або зовсім кидати торговлю. Напр. в люстрації 1564 р. читаем при Рогатинським старостві: мита або пла від фірманів, яких тудою досить їздило з солею, брали на замок по двадцять топок соли, але тепер фірмани обернули ся на иньші дороги, з огляду на „пусті мита“ на тім шляху, а особливо наслідком мита, яке бере на своїм полю н. Ба-лабан³⁾.

Не я вже свазав, сі тягари й ограничення упадали на масу міщанства тим тяжше, що не були однакові для всіх — мали свої привілеговані виїмки.

І так передовсім, як знаємо вже ⁴⁾, ціла шляхетська верства

¹⁾ Лозінського Prawem i lewem I² с. 137.

²⁾ Витяг з львівських актів у Лозінського Patrycyat² с. 57.

³⁾ Жерела I с. 168. ⁴⁾ Див. т. V с. 64.

була звільнена від плачення мит і всяких торговельних обмежень, коли вивозила якісь продукти „з дому“ (власної продукції) чи „до дому“—для домашнього ужитку. В Польщі сю практику потвердила конституція 1496 р., загостривши кари для митників, які-б схотіли побирати мита з шляхтичів¹⁾. В в. в. Литовським шляхта почала заходи в сїм напрямі в середині XVI в., при чім перед поведла волинська шляхта, стараючи ся на взір сусідніх провінцій Польщі осягнути повне увільнення від мит для шляхетського вивозу й довозу, особливо цінне для неї супроти близькості границі. Тим часом як загал шляхти на соймі 1551 р. просив тільки знесення митних оплат для вивозу збіжа з шляхетських маєтностей й знесення державної монополії для лісових товарів шляхти, волинська шляхта просила знесення мита з усіх „р'вчей властнихъ князьскихъ, паньскихъ и землянскихъ“²⁾. Правительство довго не хотіло зрікати ся своїх доходів і навіть пробовало представити шляхті невідповідність таких операцій: мито уставлене для кунецьких людей, а не для шляхти, і коли шляхтич не хоче платити мита, то нехай і не льстить ся на кунецькі зарібки³⁾. Але вкінці уступило і в серії иньших привілеґій для шляхти признало повну свободу від мит державних і приватних для продуктів господарства шляхетських маєтностей (отъ всякого господарства домового роботи)⁴⁾, а прилученне українських земель до Корони вповні зрівняло тутешню шляхту з коронною в повній свободі від оплат не тільки при вивозі, а й при довозі товарів зза границі⁵⁾.

Ся привілеґія робила дуже значну конкуренцію купецтву. Не тільки при вивозі за границі держави, чи довозі звідти, а й при внутрішнім обороті—при довозі на великі ярмарки, що в значній мірі заступали обороти заграничні, а навіть і на звичайні торги. Шляхта прецінь була найбільшим продавцем (до певної міри наче продуцентом) місцевих

1) Volum. legum I c. 120: licet nobiles per olim praedecessores nostros reges Poloniae et eorum privilegia atque statuta liberati fuerint, ut thelonea vel de sale vel de rebus omnibus in domos aut de domibus eorum ductis non essent soluturi sub poenis certis contra theloneatores statutis..

2) Акты Зап. Рос. III с. 42, пор. т. V, 1. с.

3) Відповідь на соймі 1554 р.—*ibid.* с. 62.

4) Постанови соймів 1559 р.—Акты Зап. Рос. т. III—с. 98 (товари лісові, збіже і „быдло доморослое“) і 1563—*ib.* с. 128, і Статут 1566 р. розд. I арт. 26.

5) Постанови 1559—1563 р. свободи від оплат при довозі товарів зза границі не давали—пор. відповідь в. князя (Акты З. Р. с. 103), де свободними від оплат признають ся тільки коні й зброя, що закупить шляхтич на свою потребу за границею.

товарів, і мабуть таки й найбільшим консументом тих заграничних товарів, що йшли на внутрішню консумцію. І в краях пограничних, як ціла західня Україна, її безпосередні операції з загралицею чи з більшими (внутрішніми) огнищами заграничного торгу, її конкуренція давала себе відчувати купецтву дуже сильно. Шляхта не тільки обходила ся без посередництва купецької верстви, але мала спромогу продавати дешевше і мати чужі річи за дешевшу ціну — рахуючи зовсім поважу ріжницю, яку робили мита. Крім того для неї не мали ваги ріжні обмеження, як склади, заборони безпосередніх зносин загралицею — нпр. шляхтич міг спроваджувати собі вино зза границі для власного ужитку і т. и.

При тім хоч шляхтич або його слуга, що провадив караван, мусів складати присягу, що сі товари належать до власного господарства шляхтича (рахуючи в тім і продукти, які він діставав від своїх підданих в данях) або спроваджують ся ним на власну, домову потребу, се не забезпечало від надужить. Не говорячи, що таким способом шляхтич міг задовольти потреби своїх свояків, знайомих, сусідів і т. и., — шляхтичі навіть кунчили під покривкою домового ужитку. Королівські люстратори 1564 р., констатуючи упадок митних доходів в Сяницькій землі, між причинами вказують також і те, що „за тих часів велика сила шляхтичів взяла ся до великого купецтва під плащом домової потреби, і кунуючи в великім числі худобу й коней, перегоняють через границю, а мита давати не хочуть“¹⁾.

Та рівноправности не було й серед самої міщансько-купецької верстви. Не кажучи про привілеїї, роздавані поодиноким особам, що звільняли ся від митних оплат чи то на час (нпр. на певну торговельну операцію) чи то на ціле жите, були цілі міста звільнені від певних мит чи від усяких оплат. Вигода, яку мали на сім пункті міщане міст привілегованих — певних більших центрів, чи певних приватних міст, протегованих виливовими дідичами, тим більше утрудняла шанси і можливість конкуренції, саме навіть істнованне купецької людности міст непривілегованих.

Треба ще зазримітити, що взагалі таких привілегованих міст більше було в чисто польських землях ніж в українських — і се також погіршало шанси української торгівлі супроти конкуренції польських земель. З більших міст на українській території, які мали повну свободу від мит, можемо властиво вказати лише Львів, Луцьк і Київ. Львів дістав її дуже пізно розмірно: доперва при кінці XV в., з огляду на тяжкі біди, які снали тоді на нього й підірвали

¹⁾ Жерела II с. 291.

його добробит і торгівлю. Зпочатку був звільнений на час (як бував і перед звільнюваний)¹⁾, а в 1505 р. на віки — був зрівняний в податкових свободах з Краковом, що ті свободи мав уже від століть²⁾. Коло тогож часу і з подібних же мотивів — щоб дати місту поправити ся по татарських спустошеннях, дана була свобода від усяких мит місту Київу: міщане, що могли виказати ся листом „зъ ратуша кievского“, „подъ ихъ печатью мѣстскою“, не мали давати мита ніде: „по нашимъ (великокняжимъ) митомъ и по князскимъ и по панскимъ и по боярскимъ, и по духовнымъ и по свѣтскимъ, сухимъ путемъ и водою“, аж доки би місто не поправило ся³⁾. А що воно не поправило ся, то й ся свобода зістала ся на все⁴⁾, і розширена була також і на землі Корони польської (в 1550-х рр.)⁵⁾. Потім на взір Києва дістав свободу від мит Луцьк, в середині XVI в.⁶⁾.

Крім сих головніших центрів мали свободу від мит деякі дургорядні приватні міста. Так нпр. Межибож завдяки впливам Сенявського, свого властителя, дістав звільнення від всякого рода мит і оплат по всіх містах, з Львовом і Люблином вельючно⁷⁾. Серед міст привілегованих, увільнених від оплат мита, які вичисляють нам принагідно люстратори 1564 р., знаходимо Тернопіль⁸⁾. Але загалом, як я вже сказав, українські міста мали сю привілеگیю далеко рідше, і пізнійше діставали, ніж міста польські.

З сих середньовічних пут привілегій та обмежень польсько-литовський режім не годен був вийти. Реформаційні змагання до „направи річи несполитої“, що розвивають ся в середині XVI віка серед польської шляхти, вправді порушили різні питання з сеї сфери, але нічого не зробили для їх розв'язання, противно поплутали ще більше ту сіль, в якій заплутало ся міське життя. Що правда, й зі сторони міщанства не бачимо зрозуміння ваги момента. Правда, воно було виключене від законодавчої роботи, скупленої виключно в руках панів-шляхти, але не бачимо, щоб воно сим разом вийшло за межі оборони своїх льокальних привілегій і прерогатив, взяло справу загальнійше та чи то дорогою представлень правительству, чи публіцистики постарало ся

1) Akty gr. i ziem. IV ч. 75. 2) Ibid. ч. 126 і 162.

3) Акты Зап. Рос. I ч. 149 (1497).

4) Потвердження 1506 іб. II ч. 3 і 1514—Акты Юж. і Зап. Рос. II ч. 103. 5) Грамота невидана, зацитована у Д.-Запольского с. 51.

6) Архивъ Югозап. Рос. V. I с. 22 (1552).

7) Бернадскій III ч. 168 (потвердження 1566 р., спеціально для Жидів). 8) Жерела II с. 77.

росьвітити шляхетський загаль про потреби „направи“ в сфері економічної політики. Видно, що свідомість хиб її та тих небезпечностей, сі грозили підірвати вкінці економічне життя міст і — взагалі економічне життя краю, не проходило глибоко в свідомість кругів навіть найбільше інтересованих.

Тим часом старі підвалини, на яких опиралося торговельне життя міст, були підкопані. Старий транзитний торг, на яким опиралося українська, а по часті й польська торгівля XIV—XV вв., в середині XVI в. змінив до розмірів дуже незначних в порівнянні з давнішим. Закриття Чорного моря Турками й упадок італійських колоній в Чорному морю зісталося утратою не винагородженою; торг з Вошиною й Туреччиною не винувив вповні сеї прогалини. З другого боку ті перешкоди, які протягом другої половини XIV і першої XV ка польський уряд ставив українському транзитові до Пруссії й сусідньої Німеччини в інтересах протегованих польських міст не минули також для нього дурно: супроти перешкод в безпосередніх зносинах українськими огнищами сього транзиту, як ми вже бачили почасти, сей орг поволі, уже з кінцем XIV віка тратить свої ринки на півночі. Замість українського транзиту розвивається венецький, італійський взагалі, і здобуває собі ті краї, що перше запровіятовувалися транзитом українським — балтійське й північно-німецьке побережжя, північну Європу взагалі. Хоч орієнтальні товари йшли і в другій половині XVI в. через Україну і навіть через Польщу (кажу „навіть“ — о те що йшло через Україну, в значній мірі споживалося в інших провінціях Польщі), але се було дуже небогато в сумі, а розміром до того, як міг би в тім часі виглядати той транзит на північно-європейські ринки — й зовсім мало. В торговельнім білянсі українських земель другої половини XVI чи першої XVII в. сея позиція має вже великого значіння. Рівнож, з організованням безпосереднього експорту з московських земель через усте Неви, упадає транзит московських товарів, що в північно-українським торговельнім уху мав певне значіння. Розвій внутрішнього запотрібовання, зі зростом розкоші й комфорту в шляхетським життю, міг би в значній частині винагородити сеї втрати в руху перевозовім, але-ж бо обслуговування його в значній мірі лишалося поза сферою міської торгівлі, завдяки звістній нам привілегії шляхти на безмитний довіз всякого рода заграничних товарів, призначених для власного ужитку.

Уже з початком XVI в. головна вага в торгівлі вивозовій переходить на експорт продуктів місцевого господарства, що з розвитком кельботації селянської праці, зі зростом шляхетської господарки фільваркової все більше стає господарством шляхетським. В другій поло-

вині XVI віка, з розвоєм вивозу лісових товарів і збіжа з полудневих, українських провінцій, ся перевага експорту сирових продуктів стає ще замітнішою. Тим часом як експорт худоби, шкір, воску і деяких иньших продуктів іде в західнім напрямі — на Ярослав і Люблин, на Шлезь, експорт збіжа й лісових товарів іде на північ Вислою до Гданьска, сплавами. Про сей експорт сирових продуктів я буду говорити дальше, тепер лише піднесу, що він в переважній масі йде поза сферою міської торгівлі.

Економічна політика шляхти в Польщі змагає з одного боку до устанвлення можливо вигідних обставин для експорту своїх товарів і довозу потрібного для себе зза границі. З другого боку — супроти фінансових потреб держави стараєть ся поставити справу так, аби державні тягарі спадали на иньші плечі, а не на шляхетські. Тому в цілости удержуєть ся митна система і всякі торговельні побори, але проводить ся різка границя між купецькою торгівлею і шляхетським торгом власними продуктами та закупном для власних потреб шляхти. Для вивозу продуктів шляхецького господарства в ширшій значінню того слова, то значить влючно з продуктами, які шляхта побирала з селянських даней або виробляла в своїх маєтностях, як товари лісові і т. и., шляхта здобуває й нильно стереже повну свободу від всяких обмежень, стісень, поборів. Тому що ся свобода має місце тоді, як вивіз робить ся безпосередно продуцентами, він здебільшого й ведеть ся самими панями — властителями й державцями, з виключеннем посередництва міської, торговельної верстви. Пани продають свої продукти безпосередно заграничним фірмам, чи їх агентам, або різним гданьським негоціантам. Гданьські купці, завдяки своїм привілегіям безмитної торгівлі, стояли в лінших обставинах, ніж купці внутрішніх, українських чи польських міст, а до того лучили вигоди заграничного торгу з вигодами внутрішнього. Се давало їм велику перевагу над конкурентами і зібравши, по обчисленням першої половини XVII віку, в своїх руках яких дві третини всеї заграничної торгівлі Польщі¹⁾, Гданьск робив страшенну конкуренцію иньшим містам Польщі — попросту лишав їх на сухому.

Для ілюстрації наведу цифри різних категорій фрахтів, з рахунків влодавської комори 1575 р.²⁾ Від осіб духовних пройшло човнів 19 (14 штук, 3 дубаси, 2 човни), на них лаштів 379^{1/2}. З держав (староств) 41 (29 штук, дубасів 9, лихтанів 1, човен 1)

1) Див. низше, в II главі.

2) З статі Ставіського в Encyklop. rolnictwa 1883, 199.

на них лаштів 957. Шляхецьких 148, на них лаштів 3857. Міщанських 67, на них лаштів 1551.

Три перші категорії всі творять властиво одну — землеволодіння великопанського, отже разом 208 човнів і на них 5193 лаштів. Це більше як у триє супроти міщанського визову, але ще в сій останній категорії були, очевидно, не самі лише міщане з міст Польської корони. З другого боку з вивозом був тісно зв'язаний і довіз, і він також утікав з рук міщанських. Ті заграничні фірми, що забирали збіжжя чи інші товари, не упускали нагоди замість готового гроша покрити частину ціни купна товарами „для шляхетського ужитку“. Сама шляхта, висилаючи товари до Гданська або иншого заграничного чи ярмаркового міста, не залишала поручити своїм службникам чи шафарям поробити закупно потрібних заграничних товарів і привезти їх з поворотом, користаючи з okazji. Ми бачили з тих же митних записок влодавської комори ¹⁾, як панські шафарі з поворотом везуть з Гданська вино, пиво, оселедці. Коли різні купці, продаючи сирові продукти, везли назад різні товари й фабрикати європейські, ²⁾ так, очевидно, хоч і в менших розмірах, робили панські службники й фактори з поручення своїх панів. Таким чином і та торгівля яка лишилася і яка на ново розвинулася в XVI, ішла в значній мірі поза містами й міщанством — величезна частина торговельного обороту обминала їх, тікала з їх рук. Ситуація була дуже поважна й потребувала енергійної й скорої направи, коли хотіли б уратувати міста і торговельно-промислову верству від повного упадку. Але до такої направи не прийшло.

Треба сказати, що власне в сій часі, коли торговельно-промислова людність міст переживала такі критичні хвилі й попросту корчилась під тими ударами, які задавала її економічна еволюція земель Польщі, — серед всевластної тоді вже шляхти, що держала в своїх руках ключі життя й смерті всіх верств Річпосполитої в сеймовім законодавстві, як раз виробляється настрої особливо неприхильний до сєї торговельно-промислової людности. Розвивається він особливо під впливом вражіння від упадка монети, що то повільнішим кроком, то гострими катастрофами переходить протягом XVI і XVII віка. Особливо упадала в ціні дрібніша, місцева польсько-литовська монета. Монета грубша, загранична — як золоті червоні або талари, тратила свою вартість тільки наслідком загального здешевлення металю, яке зазначилося в XVI в. від припливу металю з Нового Світа. Дрібніша-ж, розмінна монета, бита в Польщі й Литві — гроші й його часті: денари ($\frac{1}{18}$ гроша), квартники ($\frac{1}{8}$ гроша), упадають в ціні

¹⁾ Див. вище с. 63. ²⁾ Див. вище с. 70.

подвійно, як наслідком здешевлення металу, так і наслідком своїх спеціальних причин: загального погіршення монети (биття монети меншої й гіршої проби) й витискання монети ліпшої монетою гіршою. Польща, як зрештою й інші сучасні держави Європи, не знала примусового виключення чужої монети з місцевого обороту. Ходили по Польщі вільно найрізкіші монети, а монети польські — по інших краях. При браку одностайно-прийнятої проби на монету, монета гірша мала тенденцію виперати з обороту монету ліпшої проби: сю скупували, вивозили й продавали як товар. Щоб уникнути того, коли сей факт був спостережений і сконстатований сучасними економістами, різні держави й володарі ідуть на взаводи одна перед другими в обниженню вартости своєї монети — роблять монету легшу й гіршої літатури. Наслідком того мусіла неустанно упадати вартість рахункової одиниці, якою з кінцем XV в. став в Польщі т. зв. золотий польський, себто тридцять грошей.

Перед тим рахували на кони — sexagenae, по 60 гр. — особливо в землях в. кн. Литовського, де сей рахунок задержав ся дуже довго ще й потім, і на гривни (марки), по 48 гр. Але з кінцем XV в. приймасть ся одиниця з 30 грошей, що назвала ся золотим тому, бо сі 30 грошей відповідали тоді вартости одного золотого червоного угорського — найбільше розповсюдженій в Польщі золотій монеті. А що між сим рахунковим 30-грошовим золотим і реальним угорським золотим незадовго показала ся різниця, то 30-и грошевий золотий став називати ся золотим польським, реальної-ж монети, яка-б представляла той 30-и грошевий золотий польський не було.

Отже бачимо, що коли в 1496 р. на угорський золотий рахувало ся рівно 30 грошей, в 1526 раховано їх 40, в 1545 уже 50, при кінці століття 58. В XVII віці, на місце сього повільного обниження зачинають ся різкі скоки, наслідком недалих монетних експериментів. В 1601—1611 р. вартість золотого угорського з 58 іде на 70 гр. В 1616—1620 з 75 на 120 гр., в рр. 1626—8 з 131 на 160 гр., в 1635—1640 з 165 на 180, в 1662—1676 з 180 на 360. Инакше сказавши протягом XVI в. золотий упав в ціні в двое, протягом XVII в. іще в шестеро, а разом протягом двох століть—в дванадцатеро¹⁾. Відповідно до того, розуміть ся, мусіли зміняти ся ціни всього. Автор економічного трактату з 1641²⁾

¹⁾ Див. таблицю змін в вартости монети у Чацкого O pol. i litew. prawach I с. 241, а новіший коментар до сих змін у Шельонговського Pieniądz гл. II, VII і VIII.

²⁾ Затитулований він: Summaryusz umiarkowania monety starej z dzisiejszą z objaśnieniem wariacyey iey y szkod za tem idących dla

дає таку таблицю цін з 1580 і 1640 рр. (перевожу її на гроші для лекшого перегляду):

	1580 р.	1640 р.
локоть фалендишу	40 гр.	133.5 гр.
теж адаманку	36	120
теж атласу	24	72
камінь перцю	300	1000
фунт шафрану	75	253.5
камінь цукру	180	600
гарнець вина	45-	150
гривна сребра	180	600
чвертя пшениці	16	53.5
теж вівса	4.5	15.5
короп	$2\frac{5}{6}$	$2\frac{2}{3}$
шука	$2\frac{1}{6}$	$7\frac{4}{18}$
робітникови денно	$1\frac{1}{3}$	$4\frac{1}{2}$
волякови пішому за четверть року	150	492
кінному	300	984

З таблиці видно виразно (хоч автор трактату бачить в ній зовсім що инше), що ціна товарів зміняла ся в відповідній пропорції до змін монети: гріш за той час здешевів рівно як 3:10, і більше менше в тій же пропорції змінили ся ціни товарів. Відповідно до упадку вартостя монети і зресту цін на товари зросли ціни на всякого рода продукти господарства, на збіже й инші джерела доходів шляхти, підняли ся ціни праці і т. д. Сих пропорцій одначе не завважали—навіть і ті, що брали ся писати економічні трактати. „Здорожінне“—ж товарів і виробів ремісничих кидало ся всім в вічі і викликало зі сторони суспільности, спеціально—зі сторони шляхти гіркі нарікання на несовістність і змови купців і ремісників, що неможливо, трохи не з дня на день підносять ціни своїх товарів і виробів. Накликали воеводів, аби не занедбували свого обовязку — запобігати здорожінню товарів видаваннем такс і репресіями на непослушних¹⁾. Вкінці знеохотивши ся зовсім, почали жадати, аби видаванне такс на товари взяв на себе сам сойм, і вкінці, починаючи від сойму 1620 р. такі комісії для устанвлення цін на товари дійсно вибирали ся й укладали та публікували, навіть друкували свої такси, грозили за порушення їх конфіскацією товару й грошевою

wprawienia w guze swą piędzdy krotko namienionu, Krakів, 1641. Зміст і витяги у Шельонговского оп. с.

¹⁾ Так пор. в дневнику сойму 1565 р. (як низше див. с. 161 і 211).

карою. Тільки — як признає одна з пізніших таких комісій (1643 р.), ті такси не могли ніколи досягнути якогось реального значіння¹⁾, бо купці не приймали її. „Скоро тільки почали укладати й ухваляти такси на річи й товари в Короні, люде купецького стану, на зневагу публичного права і явну непослушність, почали утаювати свої товари, продавати тільки потайки своїм знайомим і повірникам, по цінам, яких хотіли, против устави й такси, а ивльшим, хто того потребував, продавати не хотіли“²⁾ Не вважаючи на се, такі експерименти з таксами потягнули ся на яких двадцять літ, даючи привід до різних нагінок і зачіпок з купцями, секатур і обмежень і без того малої свободи торгу; так купці обов'язували ся мати на свої товари урядові посвідчення про ціну торгу, право закупуна предметів поживи купцями було піддано різним обмеженням і т. и.. Все се приводило купців до бойкоту, описаного вище, і гальмувало і без того ледво живий торговельний рух, аж поки згадана комісія 1643 р., сконстатувавши безхосенність попередніх такс, не висловила переконання, що взагалі таке таксованне річ неможлива, бо ані не може обняти всеї різно-родности товарів, ані примінити ся до відмін в їх якості, а що най-важнійше — не можна взагалі диктувати ціни привозним товарам, „які мають свою ціну з тих країв, в залежности від своєї кількості, або браку їх“³⁾.

В сій історії тільки виразнійше виявили ся ті дражливі відно-сини, які виникали між шляхтою й правительством з одного боку і торговельно-промисловою людністю з другого та характеризують взагалі сей бурхливий, з економічного боку, час. Тільки та обставина, що купці являли ся звичайно й банкирами держави, які виручали правительство з його вічних грошових клопотів, а торговельно-промислова верства — найбільшим джерелом для державних податків, які инакше мусіли б упасти своїм тягарем на шляхецьке господарство (посередно — через їх „підданих“ головно), здержувало шляхту в її змаганнях звернених против „надужить“ тої верстви, до замінення її в можливо тісні крини⁴⁾. „Але міста не послідня

1) Volum. legum IV с. 39.

2) У Шельонговского оп. с. с. 95—6.

3) Volum. legum IV с. 39.

4) Шельонговский в згаданій праці стараєть ся увільнити шляхту від закиду якоїсь неприхильности до міст і купців та звести соймові постанови 1565 р., до котрих зараз прийдемо, до сучасних поглядів на державну економіку, спільних Польщі й західній Европі (гл. IV). Одначе сі погляди об'ясняють тільки одну сторону в торговельній політиці шляхти, бо ті самі обмеження, які шляхта прикладала до купців,

частина рiчносполитої i чим заможнiйшi будуть, тим з бiльшою честю й користю зможе з них користати рiчносполита; бувало то за вiтця його кор. мил. (Житимонта Старого), що Бонар (один з крiвських патрицiв) дiставав в Краковi за день-два i по сто тисяч золотих". Завважають се шляхецькi послы на соймi 1562 р., виступаючи з проектом замкнення границi для свiйських купцiв, i додають до свого проекту ще деякi способи на поправку мiськoї торгoвлi¹⁾.

На жаль, нам дуже мало звiстна в подробицях iсторiя заходiв шляхти коло унормовання торгoвлi, а навiть не маємо й докладнiйшого мотивовання тої реформи. Знаємо, що на соймi 1562 р., може в зв'язку з визначеною на сей сойм ревiзiєю привилеiв мiст на склади²⁾, шляхта виступила з жаданням, абу ziemia zawarta була, як в iнтересах купцiв i ремiсників, так i в iнтересi шляхти, що тернить великi прикрости з сього поводу, а з свого боку наприкрюють ся воеводам з своїми жалаями й нариканнями. Сей додаток дає нам зрозумiти, з яких мотивiв шляхта ставила сей проект „замкнення землi“. Була то дорожня товарiв i виробiв, якої не усували воеводськi такси, а яку шляхта надiяла ся знищити з замкненням границь. Вигоду для купцiв i ремiсників мало принести мабуть проєктоване виключення чужоземних купцiв i ремiсників вiд внутрiшньої торгoвлi поза ярмарками, i взагалi докладнiйше урегoльованне внутрiшньої торгoвлi, що мало бути переведене по усуненню тих пертурбацiй, якi мов би то робила в сiй торгoвлi вiльна границя. „Купцiв наших, метикує один з шляхетських економiстiв тих часiв³⁾, поза границями краю стрiчають всякi небезпечности: розбої, конфiскацiї, визиск; наслiдком змови мiсцевих купцiв вони часто мусять за границею продавати свiй товар низшою цiною, аниж у себе дома; лiпше аби заграничнi купцi приїздили до нас i купували наші товари“ Се приносило - б до краю заграничнi грошi i то не фальшивi, а чисту i добру монету; на них заробляли - б мiсцевi ремiсники; держава побирала-б з них податки — автор уважає з сього погляду користним, аби заграничнi купцi оселяли ся в Польщi. Се поясняє нам мотиви ще иньшого рода — суспiльно-економiчної натури: впливали заходи против упадку цiни монети й мерканти-

вона до себе не примiнювала. Взагалi коментар до устави 1565 р., поданий сим автором, зроблений дуже слабко.

1) Дневник сойму 1562 р. — *Źródtopisma do dziejów unii II* с. 120.

2) *Volum. legum II* с. 20.

3) *Ad equites legatos ad conventionem varsoviensem publice designatos et declaratos de regni defensione et iustitiæ administratione Andree Ciesielski equitis poloni oratio*, друк 1572 р. (витяги у Шельоновського с. 19—21).

лістичні теорії про потребу притягання металів до краю. Уже з другого десятиліття XVI в., з огляду на наплив фальшивої монети зі Шлезка до Польщі видають ся королівські і соймові заборони, аби польські купці не їздили до Шлезка, під утратою товару, а потім навіть під карою смерті; купці-ж шлезькі могли приїздити до Польщі з своїми товарами і купувати тут товари місцеві¹⁾; очевидно, припускало ся, що тут, на польській території можна буде легше мати над ними контролю в справі монети. Тепер з тих усіх наведених вище мотивів запроєктовано таке загальне замкнення границь для польських купців.

Перевів її льотрківський сойм 1565 р. Порушувана вже на попередніх соймах справа упорядкування торговельних відносин була тепер поселською палатою оброблена в виді проекта. При редакції в його забирали голос також і репрезентанти міст, покликані на сей сойм для предложення своїх прав і привілеїв на склади й інші прерогативи (бачимо депутатів м. Кракова). Предложена потім королеви, вона була прийнята й оголошена в соймових конституціях під назвою „устава для складів і пограничних ярмарків“²⁾. Затверджені були без близької ревізії предложені привілеї міст на склади й примусові дороги — вся та плутанина середньовічних кайданів, що давили сучасну торгівлю. Вони були включені в коротких витягах в особний привілей, який потверджував сі права й прерогативи поодиноких міст³⁾. Але застережено, що сі постанови про склади міські й торговельні дороги не дотикають нікого окрім купців: отже шляхта свої товари й закупна може возити, не ваяжучи ся тими складами. На чужоземських купців відновлено попередню (1521) заборону торгувати по польських містах, під страхом конфіскації; для права торгу вони мали здобути собі права горожанства (бути прийняті в міську громаду); був проект наказу, щоб вони купували собі нерухомости в Польщі й женили ся з доньками людей місцевих⁴⁾. Потверджено обмеження свободи торгівлі для Жидів і заборонено давати їм в державу цда, жуни й які небудь аренди⁵⁾. За те заборонено свійським купцям вивозити які небудь товари „малі чи великі“ за границю держави, під карою конфіскації товарів, а хто-б з пограничних урядників такого купця за границю перепустив, мав заплатити кари

¹⁾ Corpus iuris polonici III с. 83—4, 88—9, 95—6, 99; Akta Tomiciana VII ч. 2 і IX ч. 72 (с. 74).

²⁾ Проекти сей устава, в двох редакціях, в дневнику сойму — Biblioteka ordyn. Krasieńskich с. 185—192 і 211—5.

³⁾ Volum. legum II с. 56.

⁴⁾ Volum. legum II с. 51, пор. с. 20 і Дневник сойму 1565 р. с. 215—6. ⁵⁾ Volum. legum с. 51 і 20, пор. I с. 258—9.

стільки, скільки коштували ті товари. Від тепер місцеві товари могли вивозити за границю тільки чужоземні купці, приїзжаючи до складових міст під час ярмарків, спродаючи там свої товари й закупаючи натомість товари місцеві. І тут одначе шляхта виключила себе з цього правила. Хоч очевидно, що панські агенти ще скорше, ніж фаховці-купці могли бути наділені лихою монетою, чи піднасти тим розбоям, обманьствам і визискам, від яких шляхецькі політики хотіли охоронити свійських купців замкненням границі, то все таки шляхті полишено право вивозити свої продукти за границю й далі. Вільно було й продавати їх на місці чужоземним купцям не тільки під час ярмарків, а коли небудь; не тільки по містах, а і в шляхетських маєтностях. Далі, льогіва вимагала, щоб і до Гданських купців, приложити тіж правила в продажі товарів за границею¹⁾, аби вони не притягнули до себе заграничної торгівлі з інших міст по тій забороні. Але що Гданськ таким заборонам однаково не піддавався, та і не в інтересах шляхти було робити які небудь труднощі в вивозі своїх продуктів, то вкінці ухвалено Гданщан не чинати, але заборонити везти до Гданська якісь інші товари окрім збіжжя, муки й товарів лісових та волів²⁾.

Не треба пояснати, як шкідні були сї нові нута, що шляхецьке законодавство хотіло вложити на міщанську верству. Такі заборони заграничної торгівлі вправді не були оригінальним винаходом польської шляхти, вони практикували ся й на заході, і часто дійсно ослагли свою ціль — притягнення заграничного гроша й сконцентровання торгу в своїх городах, на своїх ярмарках. Як побачимо низше, незадовго по замкненню границі 1565 р. й волоський господар заборонив їздити з Волощини на заграничні ярмарки галицькі й подільські, щоб піднести свійські ярмарки хотинські. Одначе для поліпшення торговельного балансу мало було самих заборон. Треба було-б постарати ся оживити свою торговлю й промисел, створити прихильніші умови для розвою місцевої продукції товарів — те що ми бачимо при успішних пробах такого протекціонізму на заході. Така ж одностороння заборона, яку перевів шляхетський сойм 1565 р., з поліпшенням свободного заграничного вивозу й довозу для шляхти, з поліпшенням при повній свободі заграничної торгівлі Гданська, — грозило лише новим ослабленням торгівлі Польщі, дальшим упадком його купецтва й дальшим монополізованням заграничної торгівлі в руки Гданська коштом інших торговельних міст Польщі. Польські й українські

1) Див. гадки в сій справі в Дневнику сойму, як вище, с. 188.

2) Volum. legum III с. 49.

міста мали-б утратити ті останки активної заграничної торгівлі, яку ще мали — напр. в зносинах з Волощиною й Туреччиною, Угорщиною, без всякої користи для себе.

На щасте одначе ся постанова 1565 р. про замкненне границі не була переведена вповні і лишила ся лише одною з безплідних придірок, які економічна політика шляхти скидала на голови торговельно-промислової верстви протягом XVI і першої половини XVII в. Чи було щось з неї переведено в жите по упливі часу, полишеного купцям для очищення своїх рахунків з заграничними фірмами, не знати. Але кілька літ пізнійше шляхетські економісти наново підіймають справу замкнення границі, як річ нездійснену¹⁾, і видають ся нові постанови про замкненне границі для виїзду по певні товари. Виходить з того, що постанова про повне замкненне границі не була переведена. Що перешкодило тому — чи трудність переведення, чи очевидність шкод? Не без впливу лишила ся мабуть і справа Гданська; принаймні, в пізнійших проектах замкнення границі ми стрічаємо ся з гадкою, що в такім разі треба замкнути і вивіз збіжа й ивських товарів до Гданська²⁾. Введені були в жите, особними постановами, заборони для польских купців виїздити за границю тільки по певні предмети торгу — як вино, мед, коні. Так 1578 р. на сеймі піднесено було справу, що різні люде їздять на Угорщину, купують там вино й коней і розпродують потім в коронних землях, поминаючи склади уставлені для того і перебиваючи зарібок, „який мав би йти на всіх“ (властиво — міщанам тих складових міст). Сейм постановив, що від тепер ніхто не має права їздити на Угорщину й купувати там вино й коней — їх можуть привозити тільки угорські купці, а купувати від них можна тільки в складових містах в коронних землях. Старостам й митникам дано право арештовати й конфіскувати вино й коней куплених за гравцею. Пізнійше таке право конфіскати дано навіть кождому шляхтичу, через землі котрого йшов би такий транспорт, але таке широке право конфіскати, видно, дало привід до різних надужитъ, і його потім полишено тільки за компетентними властями³⁾. Дороги й складові міста, куди можна було привозити вино з Угорщини, були докладно означені (з українських — на Коросно, Самбір, Ліско й Стрий)⁴⁾. Вина полудневі „мальмазію і мушкетелю“ можна було везти тільки на Святин і Камінець⁵⁾; пізнійше

¹⁾ Як вище с. 88, нотка 3.

²⁾ Starowolski Dyskurs o monesie — витяги у Шельонговского с. 230.

³⁾ Volum. legum II с. 188, III с. 8—9 і 409.

⁴⁾ Volum. legum II с. 200. ⁵⁾ Ibid.

склади для них усталені також іще в Борщеві, Варі, Шаргороді й Чесельнику (в Браславщині), і постановлено так само як в справі угорського вина: аби ніхто не їздив по ті полудневі вина й мед за границю й не сьмів їх привозити¹⁾.

Сковану дрібною й острою регламентацією, обмежену заборонами, обтяжену всякими тягарями й драчами, ту нещасливу, ледве живу торговлю оживлювано, гальванізовано системою торгів чи ярмарків.

Лвище саме по собі старе, споконвічне, тісно звязане з самими початками й основами міського життя на Україні, як і де инде, воно в сих часах загальної регламентації й опіки, добі привілежій і заборон підпадає також дуже сильній правительственній регламентації. Установленне ярмарків уважаєть ся привілежію правительственной влади, не тільки в містах королівських, а і в приватних, і становить оден з головних моментів при фундації міст. Се знаходить своє об'ясненне почасти в тім, що взагалі міський устрій уважав ся привілежію, а його наданне — спеціальною прерогативою правительственной влади. По части толкуєть ся тими шльгами, з якими звязане було се наданне, як звільненне ярмарків від митних оплат, або призволенне на свобідний доїзд купців на ярмарок. Тому що торговельна комунікація взагалі стояла під тісним доглядом і регламентацією правительства, навіть на таке дозволенне доїзду на річні чи тижневі торги в місті треба було правительственного позволення. Тим більше уважав ся привілежію ярмарок; його треба було випрошувати, і часом добре заплатити за нього правительству. Так під час процесу міщанської громади ж. Володимира з своїм магістратом, між иньшим запитували міщане райців: „где вы тые привилеи подели, на которые мещане 100 коп. гр. лит. дали, абы новые другие ярмарки были?“ Райці потратили сі гроші, не вистаравши ся від в. князя нових ярмарків²⁾.

Призволенне на торги тижневі й річні (*foira annalia*, нім. *jahrmarkt*, відти ярмарок)³⁾, як особлива привілежія, починає фігурувати уже від старших міських привілеїв німецького права в наших землях. Кэр. Казимир в інтересах розвою міста Сянока, „аби тим ліпше міг залюднювати ся“, надає йому в 1368 р. право ярмарковання на Зелені сьвята, протягом тижня, з тим щоб на сі ярмарки могли при-

1) Volum. legum III c. 417.

2) Виривок з документа у Верзилова (Черн. Сб. VI с. 15).

3) Forum generale liberum seu annuale, iormarg vulgariter dictum, як докладно поясняє оден привілей — Kodeks Malopolski IV z. 1118.

ходити купці з усяких земель з усякими товарами, продавати, купувати й всякі купецькі операції чинити, без оплати мита¹⁾. В інших наданнях не згадується про свободу від мита і тільки дається позволення на свободний з'їзд і торги купців. Нпр. Ягайло, надаючи німецьке право Перемишлю, заводить в нім, для поліпшення його добробуту, тижневий ярмарок на Петра і Павла, дозволяє всім прибувати на сей ярмарок, продавати й купувати всякого рода товари вповні свободно²⁾. „І ми поручаємо, додає король в иньшій подібній фундаційній привилеї, всім старостам, воеводам, державцям, землянам, митникам і всякого рода урядникам і підданим нашим, аби на сей торг, коли він буде проголошений, давали всім, хто хотів би піти туди, свободну і безпечну дорогу і поворот, не чинячи їм ніякої перешкоди чи тягости“³⁾. Що тут не можна розуміти свободу від мита само собою, показує ярмарковий привилей м. Львова, де з двох львівських ярмарків свобода від мит признається лише одному, на Зелені сьвята і се спеціально мотивується бажанням викликати більший з'їзд купців, а другий ярмарок, січневий, від митних оплат не звільняється⁴⁾. Найчастійше в тих часах міста дістають по одному ярмарку до року, і саме надання вважається привилеєю досить рідким, який не завжди включається в фундацію міста. Пізнійше королі дають і по два ярмарки на рік, а навіть і по три — се вже рідше. Що правда, таке помноження числа ярмарків часами не виходило на користь, і нпр. місто Львів, маючи два ярмарки до року, потім само просило короля знести один ярмарок, бо він більше приспорює клопотів, чим дає користи⁵⁾. Одначе практика двох ярмарків до року стала з часом, в XVI—XVII в., найбільше звичайною, а частійші ярмарки, загалом беручи, не уважалися мабуть користнішими.

З перенесенням порядків німецького права далі на схід на Волинь і Східню Україну, ярмаркування й тут підпадає правительственній регламентації — в XVI віці головню. Так в 1497 р. Луцьк з привилеєю на німецьке право дістає два ярмарки по тижню часу (пізнійше, в середині XVI в. додано ще третю, і кожний ярмарок розтягнуто на два тижні)⁶⁾. Острог мав „з давніх часів“ ярмарок на св. Онуфрія, а в. кн. Жигимонт Старий додав ще два — на зимного Миколая і на Йордан⁷⁾. Київ при потвердженні своїх прав

1) Akta gr. i ziem III. ч. 18. 2) Ibid. V ч. 19 (1389).

3) Akta gr. i ziem. III ч. 97 (фундація м. Дунаєва, 1424).

4) Ibid. VI с. 159. 5) Ibid. IX ч. 98 (1503).

6) Архивъ Юго-зап. Рос. V. I с. 14 і 22.

7) Акты Зап. Рос. II с. 32.

в 1516 р. дістає також два тижневі ярмарки¹⁾. Надаючи кн. Константину Острозькому Чуднов і Звягель і дозволяючи йому в сих маєтностях „місто садити“, в князь дозволяє мати в них ярмарки (раз до року в кождім) — „а мыто на него (кн. Острозького) маєть брано быти со всехъ тыхъ купцовъ, которые волвекъ тамъ будутъ прїѣзждати съ куплями своими, отъ копы по полугрошу“²⁾. Коли в другій половині XVI в. в великім числі починають фундувати ся міста й місточка в східній Україні, на Подіпровку, ярмаркове право звичайно фігурує в них — найчастійше по два ярмарки, часом з увільненням від мит; часом без увільнення, або з правом побору мит для властителя, як в наведеним привилею Острозькому³⁾. Разом з тим надавано звичайно право мати тижневий торг — означав ся певний день, або означенне його полишало ся осадчому чи міщанам. „Усталяем ярмарки два на кождий рік — один на день св. Петра в оковах, місяця августа першого дня, а другий на св. Симона й Юду, місяця октябрия двадцять восьмого дня, а торг кождого тижня в понеділок“, як читаємо нпр. в привилею м. Літину⁴⁾. В старинних привилеях торги часом надавали ся самостійно, й мали, здаєть ся, заступати місце річних ярмарків — нпр. Коломия не має в своїх привилеях ярмарків, тільки тижневі торги: вона дістала на них привилей від Ягайла, по такій же формі, як надавали ся ярмарки⁵⁾, й таких надань знаємо й більше⁶⁾. Пізнійше тижневі торги служать тільки доповненням до ярмарків.

Хоч ярмарки засновували ся, як се виразно підносять привилей, в интересах міста, для піднесення добробуту його й місцевої людности, про те се був меч обосічний. Як интересно було стагати купців і побирати з них різні доходи й користи, так знов їх конкуренція могла бути небезпечною для интересів місцевого купецтва. Тому по більших торговельних містах привилеюваних, особливо складових, торг приїзжих купців на ярмарках обставляеть ся різними обмеженнями. Вони можуть торгувати гуртом, а торговля в роздріб підпадає різним обмеженням в интересах місцевих купців. В гру входять тут також

1) Chmiel Zbiór dokumentów с. 66.

2) Archiwum Sanguszków III v. 182, пор. 115.

3) Ярмарки з увільненням від мит — нпр. Архивъ Юго-зап. Р. V. I ч. 22 (Брусилів, 1574), без увільнення — ib. ч. 23 (Литин, 1578), з митом для дідича — ч. 26 (Костюшковщина, 1601). Вибір звісток про ярмарки на Україні див. ще в статях Новицького про селянство, і у Вершилова оп. с. (Черн. сб. VI с. 12).

4) Архивъ V. I ч. 23. 5) Akta gr. i ziem. III ч. 59 (1395).

6) Напр. Глиняни, 1397 — ibid. I ч. 10.

і фіскальні інтереси, там де ярмарок увільняв ся від мита. Докладно описує такі обмеження привилей на ярмарки м. Львову¹⁾.

«Передо всім ярмарок львівський не має перешкаджати львівському складови, отже купці, звідки б не йшли, не мають обминати львівського складу або переходити через нього, але мають продавати свої товари відповідно до вимог складу. Купці, що приходять до львівського складу або ярмарків, не можуть продавати, на шкєду королівських доходів²⁾, на локті сукна, полотна й иньших матерій. Виймок становлять тільки найбільш дорогоцінні матерії, які можна продавати на роздріб (на локті), як шовкові матерії переткані золотом, оксамит, адамашок, дорогий атлас, хоч тканій золотом хоч ні. Китайку можна продавати і в початих штучках, але не краяти на локті. Сукна європейські, чи дорогі чи дешеві (польські й шлезькі), так само полотна, бархани й иньші матерії європейські можна продавати тільки штуками (stamina). Перець, риж, тмин можна продавати тільки цілими камінями; фіґи, родзинки, цукор — і дрібнійшими порціями; дорожше корінне й аптичне — фунтами (cum talento). Ремісничі й иньші мануфактурні вироби — на тузини. Папір пачками (на ризи, cum teza). Волів сторонські купці можуть на ярмарку купувати не менше як десятками, аби не робити конкуренцію львівським різникам. Закуплені товари вони не можуть перепродувати у Львові ж, але мають вивезти зі Львова. Всякі виплати за закуплені товари мають робити ся у Львові ж: не вільно купцям „з горішніх країв“ (себ то на захід і північ від звісної нам демаркаційної лінії), що попродали свої товари до Волощини чи до иньших місць „за Львів“ (за ту лінію), їхати по гроші в ті краї. Так само купці з Волощини й иньших країв зальвівських не можуть їздити в „краї горішні“ по гроші за покредитовані товари, бо під покривлею таких подорожей вони роблять на місці ріжні контракти, закупна, й потім перевозять товари „незвичайними“ дорогами, починаючи львівський склад.

Подібні, хоч не так деталічні обмеження знаходимо і в Луцьку. Перший привилей на ярмарки допускає для сторонських купців під час ярмарків повну свободу від складових обмежень³⁾, яка в однім з пізнійших привилей була розвинена в повну свободу торгівлі без оплати мита. „На тих ярмарках всі купці, тутешні, з на-

1) Akty gr. i ziem. VI ч. 105 (1472).

2) Мова йде тут про ярмарок літній, вільний від мит.

3) preter quas nundinas nullus ex mercatoribus adventitiis absque consulum consensu vendendi aut emendi ibidem poterit habere libertatem — Архивъ V. I с. 14

шої держави, й рості, а також тамошні міщане мають мати вільний торг, торгувати чим хто хоче, а мита їм давати не треба¹⁾. Але ся свобода показала ся занадто широкою, й кілька літ пізнійше в. князь видає новий, звістний нам привилей, де потверджував давню практику, що приїзжі купці в Луцьку могли продавати товари гуртом, а не в роздріб, нічого не згадуючи про ярмарки²⁾.

Але все-ж певні пільги для ярмарків лишали ся. Нпр. у Львові під час ярмарків дозволяли торгувати Русинам, що не могли вести торгу иньшими часами³⁾ — вказую се як ілюстрацію ярмаркових пільг від звичайних ограничень. Сі пільги й свободи від мита (де вони були) причиняли ся до того, що ярмарки стягали справді значні маси чужих, сторонських купців. Але передо всім впливала тут потреба в таких періодичних купецьких rendez-vous. Трудність комунікації, брак агентур, слабкий розвій місцевої торгівлі, все робило такі періодичні з'їзди неминуче потрібними. Тому всякі хоч трохи замітніші ярмарки стягають не тільки великі маси людности з своєї околиці, що користає з них для того, аби спродати свої господарські продукти й поробити запаси потрібних товарів для дрібної продажі чи власного ужитку. Притягають агентів експортних фірм, що скуповували для вивозу сі місцеві продукти, а також репрезентантів ріжних торговельних домів з близших і дальших місцевостей, що обмінювали ся товарами, передавали їх з одного торговельного етапу до другого, і т. д. Збільшення числа покунців і продавців незмірно поліпшувало шанси торгу в порівнянню з звичайним застоєм економічного руху поза мурами більших торговельних центрів, і ярмаркові rendez-vous стягають до себе покунців і продавців з широкої периферії. Тим поясняєть ся торговельна видатність навіть другорядних ярмарків, тим часом як головнійші стають першорядними двигачами торговельного обміну й економічного життя краю.

Економічні відносини взагалі до недавних часів досить мало звертали на себе уваги, тому й ми далеко не респоряджаємо матеріалом, який би позволив нам в певних цифрах представити значинне ярмаркових оборотів в економічнім житю наших країв. Приходить ся обмежити ся загальними відзивами й відокремленими вказівками наших джерел.

З них бачимо, що в Західній Україні в XV—XVII в. розвиваєть ся кілька головнійших ярмарків, які служили дуже сильними двигачами торговельного обороту й економічного обміну. На західній

1) Архивъ V. I с. 22. 2) Ibid. с. 22 і 24.

3) Monum. confr. I ч. 63.

границі таке значінне мають ярмарки ярославські, рязнівські, перемишльські, короснянські й сянські. Ярославські ярмарки були найславніші; було їх три — на заупі, Успеніє й св. Андрія, головний — на Успеніє. Вони тривали по три-чотири тижні й стягали купців від балтійських до чорноморських берегів. Віскуп Пясецький (кінець XVI, перша половина XVII в.) в дуже сильних виразах підносить їх торговельне значінне, признаючи їм перше місце на цілу Европу по славних ярмарках Франкфурта над Майном. По його словам, під час пожежі, що трапила ся під час ярмарку в 1625 р., на ярмарку ярославським згинуло товарів на 10 мід. золотих¹⁾. Для львівського східного торгу се було одно з головніших місць збуту; приїздили, як кажуть сучасники (1 пол. XVII в.) і купці турецькі, перські та вірменські зі східними товарами; тутешній торг „бакалією“ запровіантовував корінним товаром сусідню Німеччину. Торг місцевими продуктами також вів ся на великі розміри. По словам Старовольського (1 пол. XVII в.) на ярмарки приганяли по 40.000 волів, по 20.000 коней. Цифру волів можемо сконтролювати до певної міри, і вона не буде неправдоподібною²⁾. На Перемишль, як знаємо, ішов оден з головних тих волових трактів, що сходили ся в Ярославі, і митники перемишльські в 1564 начислили, що міщане з самих привілегованих міст (головно тут мова про Львів) приганяли за рік 20664 волів, окрім міщан иньших міст і шляхти³⁾.

З другого боку купці німецькі, чеські, й польські привозили на тутешні ярмарки великі запаси західних товарів, що обмінював ся на продукти українські й товари східні. З рахункових книг львівських купців нпр. бачимо, що ярославський успенський ярмарок був одним з тих торгів, де купувало ся сувно в великих масах від купців краківських, німецьких, пруських. Для прикладу кілька записок: фірма Шольца купує 1600 р. підчас успенського ярмарку в Ярославі від одного краківського купця за 300 зол. сукон моравських і шлезьких, від одного купця з Хенцін — шлезькі за 1257 зол., і переймає від иньшої купецької фірми львівської різних дорогих сукон пруського привозу (очевидно тутже на ярмарку закуплених) за 3700 зол.; 1603 р. на тімже ярмарку вонаж купує від одной краківської фірми дешевших сукон за 700 зол., від одной шлезької за 200 зол., від одной гданської дорогших сортів за 3300 зол. Фірма Гайдера на успенським ярмарку 1618 р. забирає від чотирох гданських фірм сукна за 2100 зол., від одной замостської й одной краківської за 440 зол. дешевших сукон; на другий рік від

¹⁾ Chogonica, вид. 1645 р., с. 454.

²⁾ Polonia, вид. 1656 р. с. 98. ³⁾ Жерела II с. 77, пор. в. гл. II, Історія України-Руси, т. VI.

ґданських фірм перейшло за 3000 зол., від замостської за 500, від трох краківських за 1600 (сукна шлезькі й моравські), і т. и. В 1632 той же Гайдер укладає в Ярославі контракт з компанією італійських купців з Кракова, приймаючи на себе комісову продажу шовкових виробів (західних, італійських мабуть) і забирає товару на 41 тис. зол.¹⁾ Ярослав грав з цього погляду ролю подібну як Люблин. З другої сторони служив він одним з важних місць збуту галицьких виробів. Привозять сюди свої вироби львівські ремісники — нпр. маємо такі звістки про золотників, що вивозять сюди на продаж свої вироби, конкуруючи з краківськими, і т. и.²⁾ Аналогічний характер мали ярмарки в Ряшеві (на св. Войцеха) і в Перемишлі (на св. Петра й Павла), тільки були менші. Вони лежали на тім же головнім галицькім шляху, що й Ярослав, і вели обмін в тім же напрямі як і він³⁾. Один з сучасників називає спеціальністю ряшівських і ярославських ярмарків продажу місцевого полотна й молочних продуктів⁴⁾.

Натомість значінне ярмарків Коросна й Сянока полягало на угорськім торгу. Коросно ще з XIV в. мало привилей на склад угорських товарів, спеціально вин; тут міняли ся товари з Угорщини, Шлезька й Руси, і на сім полягала слава короснянських ярмарок⁵⁾. Коросно, нині сучасник з середини XVII в., головне місце в сій країні; се торговище, відвідуване угорськими купцями в великім числі; хоч вони розвозять свої товари й вина і в иньші підгірські міста, але сюди довозять найбільше, по старому звичаю; тому міщане тут де що багатші як по иньших містах і ярмарки значно славніші⁶⁾. Про Сянік, о століте старший люстратор нині так: в Сяноку бувають до року три ярмарки: один на свята (різдвяні), другий на Рождество Богородиці, третій на Йордан (трех королів) — ярмарки великі, і велика сила гостей приходить з Угорщини й Польщі. З предметів торгу згадує він угорських коней: „буває досить коней з Угорщини, найбільше на свята“; далі худоба рогата — воли, корови і вівці: волів продають на місці й женуть тудою далі, до Ярослава й на Шлезьк; привозять сіль, вино, пиво перемишльське, млинське каміня й різні то-

1) Матеріали до іст. львів. торг. с. 4 і далі, 26 і далі, 45.

2) У Лозинського Zlotnictwo с. 74, 95.

3) Див. кілька записок про закупню товарів від краківських купців купцями львівськими на ярмарку ряшівськім і перемишльськім — Матеріали до іст. торг. с. 4—6. Про перемишльські ярмарки Staroż. Polska II с. 765.

4) Старовольский с. 39. 5) Staroż. Polska с. 825—6.

6) Старовольский Polonia с. 49, пор. Целярій с. 337, див. ще Жерела с. 29. Про угорський торг вином в XVII в. є замітка угорська Nagy Gyula Krosznai magyarok (Угри в Кросні), Századok 1880.

вари¹⁾. В тім часі одначе ярмарки сї почали вже упадати, й пізнійше стояли низше короснянських²⁾.

Далі на схід маємо великі ярмарки у Львові, Снятині, Луцьку й Камінці. Львівський торг нам знаний досить, і він належав до тих нечисленних торгів, що визначалися значним оживленням і в звичайні часи; ярмарок тільки прискоряв темп торговельного обороту, збільшав його розміри, але не зміняв характеру. З двох ярмарків головне значінне здобув січневий, на св. Аґнесу, знесений з початком XVI в., але потім відновлений. Цитований мною нераз уже Целярій так описує міську торговлю: ринок в місті величезний і на нїм стоять на продажу в великій масі всякого рода товари. Туди приходять по всяк день в великім числі купці німецькі, угорські, волоські, вірменські, турецькі й татарські, а особливо збирають ся на славні ярмарки, що відбуваються ся що року на св. Аґнесу. Турецькі купці, здебільшого грецького роду, що року привозять коло 500 бочок мальвазії. Всій Польщі се місто постачає шовк і шовкові матерії, дорогі тканини, коріння і всякі такі дорогі товари. Воно ж постачає віск і мід³⁾.

Ярмарки снятинські — „найперші з усіх місточок в Руській землі⁴⁾ і камінецькі (з трох камінецьких головним був зимовий, „на св. Андрія“), теж обслуговували потреби не тільки своїх країв. Снятин був торговельним центром Покутя, Камінець — полудневого Поділля, а заразом служили вони дальшими етапами в тім обміні східного і західного товару, який репрезентував собою Львів. Лежучи на двох головних дорогах до Волощини вони були крайніми, пограничними стаціями в торгівлі з нею, і ярмарки снятинські й камінецькі стягали до себе в великих масах як місцеві товари — з своїх країв і сусідніх частин Волощини, так товари східні, турецько-levantийського привозу, даючи взамін продукти українського промислу й західного та північного привозу з львівського й луцького торгів. Завидуючи такому значінню сих ярмарків, волоські господарі старали ся відтягнути від них сей торг і для того видавали заборони для купців з Волощини та утворювали конкуренційний ярмарок під Хотиньом (в середині XVI в.⁵⁾). Се не лишило ся без впливу на ослабленне снятинських і камінецьких ярмарків, але все таки ще довго вони держали ся в значній силі і значінню⁶⁾. Це-

1) Жерела II с. 290. 2) Целярій с. 336—7.

3) Целярій с. 316 (у нього медом і воском Львів запровінтовує також Польщу).

4) Жерела I с. 3. 5) Жерела I с. 4.

6) Пор. звітку з 1589 р., що Турки, напавши під час ярмарку на Снятин, позабивали там багато купців з Волощини — Bielski с. 628—9.

лярій зве Снятин торговинцем досить многолюдним, де Волохи звичайно продають в великих масах волів, віск, мед і дуже добрих коней¹⁾. Камінець утримував своє торговельне значінне аж до турецької окупації. З Львовом обидва ярмарки стояли в дуже тісній звязи. Снятин був передовою стацією на полудневій артерії Львова, як ми знаємо. Зносини з Камінцем були також дуже живі. Львівські купці періодично звідували камінецькі ярмарки й вели там значний торг; камінецькі робили свої запаси у Львові й перепродували свої закупна. Митні записки з середини XVI в., які маю в своїм розпорядженню²⁾, досить докладно представляють нам ці зносини зі сторони Камінця. Камінецькі міщане привозять до Львова в великих масах продукти місцевого, подільського й волоського господарства: великі гурти волів, шкури волів й овеці, лій (мевше), віск (дуже багато, рибу (осетрину), кожі й опончі (можливо волоського виробу, з місцевої вовни). Друга категорія довозу — східні товари: шовк чистий, оброблений і необроблений, шовкові й вовняні матерії й вироби (пояси, тасьми), корінне, родзинки (дуже багато). Зі Львова Камінчане везуть в великих масах сукна (західнього привозу), також полотно — західне (дорогше), й дешеві сорти — „грубе“, місцеве й „московське“ та „литовське“, нитки, прядиво — очевидно місцеве, футра, московський юхт, часом шкуряні вироби (кінські хомути); великими масами забирають вони метал — олово, цинку, а особливо залізо, по кілька фір; металічні вироби: серпи й коси (дуже багато), плужне залізо, казани для палення горілки (богато), ножі й ножики цілими тисячами: угорські, чеські й без ближшого поясненні — мабуть місцеві; великі партії крамного товару (*merces communes, minutae*, на жаль без ближших означень); вкінці деякі предмети поживи (олій, оселедці).

Поменьші (по Львові) торговища центральної Галичини з XV віка вчисляє нам оден документ: се посвідчення про те, що львівські передміщане (спеціально іде мова про передміщан, що сиділи на ґрунтах львівського костела св. Івана) мають право вести торгівлю по Галичині. Супроти претензій львівських міщан, що тоді заходи-

1) Ор. с. с. 334.

2) Реєстр мита побраного з камінецьких міщан у Львові за оден рік — від зелених съвят 1545 до зелених съвят 1546 р. На підставі звістного нам привилею се мито мало йти на користь м. Камінця, і тому рахувало ся осібно й виплачувало ся камінецькому магистрату. Загальна сума мита з камінецьких купців винесла за рік дуже поважну як на ті часи суму 579 зол., але вона ще не дає нам понятя про торговельний оборот Камінця зі Львовом, бо не говорить про довіз і вивіз львівських купців і поминає ярмарковий оборот (безмитний).

ли ся позбавити передміщан права торговлі, міські громади більших і старших провінціоняльних торговищ Галичини: райці міст Черемисла, Самбора, Жидачева, Стрия, Городька, Вишні, Мостись, Бібрки, Галича, Рогатина, Вуська, Дунаєва й Гологор заявляють, що ті львівські передміщане від давніх часів, скільки може сягнути людська пам'ять, приходили на ярмарки і в звичайнім позаярмарковім часі, і тепер приходять свобідно й без всякої перешкоди, продаючи сукна й міняючи їх за волів і иньші річи¹⁾.

Львівське купецтво дивило ся кривим оком на сі торговища, що піднімали ся й розвивали ся наоколо нього, і старало ся всякими способами ослабити їх конкуренцію. Так нпр. 1461 р. воно зробило представлення у правительства, що провінціоняльні ярмарки дуже підрізують торговлю Львова і зменьшують доходи королівського мита, в чім покликувало ся на свідоцтво львівського митника. Спеціально вказували вони на ярмарки в Тисьмениці, Рогатині, Гологорах, Теревовлі й Язлівцю. Король видав роспорядження, аби в тих містах ярмарків не було, й наказав Одровонжу, воеводі й старості львівському, аби він пильнував, щоб ярмарків там не справляли, й не пускав туди купців і людей, арештував й забирав товари²⁾.

Сі два документи дають нам цікаву ілюстрацію того, як далеко сягав район внутрішньої торговлі Львова, а також і того—яке значінне мали навіть такі другорядні ярмарки. Заснованне ярмарку в далекім Язлівцю, Теревовлі або Тисьмениці львівські міщане відчувають як болючу конкуренцію львівському торгу. Бо такий ярмарок обслуговує не тільки великий район, якого людність уже не має потреби в торгу львівським, але він робить обмін товарів, перебиваючи його у Львова. Перепинити повстаннє таких ярмарків заборонами було не можливо — міста, дідичі випрошували від короля привилеї, й знести тих привилеїв не можна було; от і з тими знесеними ярмарками ми потім знову стрічаємо ся — в XVI віці. В другій половині XVI в. з актів знаємо цілий ряд ярмарків, котрих значінне далеко переходило ролю містечкового торгу — як ярмарки в Радимні, Городьку, Галичу, Тернополі, Рогатині, Теревовлі, Вучачу, Підгайцях, Залізцях, Язлівцю, Сатанові, Скалі, Мостисках, Белзі, Вуську, Золочеві, Ходорові, Бібрці, Гологорах, Поморянах, Кулачківцях, Куропатниках, й ин.³⁾ З записок львівських фірм, які виїздили з товарами на сі ярмарки, бачимо, що на сих ярмарках вів ся торг не согірший, товари продавали ся значними партіями. На ярмарках, що лежали за лінією Львова, львівські

1) Akta gr. i ziem. IX ч. 120. 2) Ibid. VI ч. 43.

3) Див. у Лозінського Patrucyat с. 55, Матеріали до іст. львів. торг. с. 16—7.

купці зіздили ся з краківськими, шлезькими й ин., і забирали від них товари навіть і для себе¹⁾. Міру торгового руху дає люстрація Белза: з двох тутешніх ярмарків, каже вона, на осінній приходять купецьких возів зі сто, більше або менше, а на літнім буває мало — часом лише п'ятнадцять²⁾.

На Волини головне торговище — Луцьк в середині XVI в. також підносить скаргу на конкуренцію доохрестних ярмарків і торгів, і унадок своєї торгівлі толкує не тільки митними драчами, але також і конкуренцією сусідніх торгів, позакладаних в маєтностях ріжних панів. Ревізори одначе не рішили ся виступати в тім з якимись репресіями. Очевидно, не лишила ся без впливу на них заява панів, що ті їх місточка й торги нічого не перешкаджають містам і торгам господарським — „еще есть з болшею славою и обороною тоє земли и зъ пожиточнымъ скарбу господарского, ижъ ся тоє панство и мы подданыи е. милости ширимъ и множимъ“³⁾. В актах XVI в. знаходимо звістки про ярмарки в Жидичині, Перемишлі, Олиці, Межиричах, Острозі, Колоднім, Красиліві, Колоднім, Дорогобужу, Дубні, Ровнім, Степані, Кремінці, Почаєві, Торчині, Торговиці, Верестечку, Ковлю, Володимирі⁴⁾. Головніші ярмарки були в Луцьку й Острозі; сюди приїздили купці турецькі й волоські, купці львівські і з північних земель. Знаємо, як кн. Острозькі старанно боронили свободного й безмитного приїзду й відїзду на острозькі ярмарки купців зі Львова, Камінця і Київа, з земель коронних, литовських і заграничних (Волощини й Турції)⁵⁾. Тойже більше менше район зносин і торгу мали ярмарки луцькі, піддержані в середині XVI в. привілеями на свободний безмитний торг. В одній актовій записці стрічаємо міщан пинських, що везуть з луцького ярмарку ріжні сукні й убрання⁶⁾. Звісна нам фірма Шольца штихує (міняє) на луцькім ярмарку велику партію сукон за такуж партію московського юхту (240 пар)⁷⁾. Золотники львівські, краківські, познанські везуть до Луцька на продаж виробу свої й фабрики європейських юбілерів (аугебурських й иньших)⁸⁾. Митні такса волинські 1560-х рр. вичисляють для прикладу такі ярмаркові товари: сукно, шовкові матерії („форстатъ“ и „пуд-

1) Матер. до іст. торг. м. Львова с. 4—6 2) Жерела III с. 141.

3) Zródła dz. VI с. 59, 64, 65.

4) Див. Archiwum Sanguszków 115, 182, також відомости зібрані у Верзилова (Черн. сб. VI с. 12—3).

5) Вище с. 49.

6) Витяг з невид. акту у Верзилова с. 16.

7) Матер. до торгівлі м. Львова с. 20.

8) Лозинський Zlotnictwo 63, 75—6, 80.

форстатъ“), золото і срібло в прутах, золото малярське в книжках, напір на „риз“, сталь, олово, цина в каменях, залізо возами, замша (ірха) в тузинах шыр, угорські сливки на камені, мушкетеля, мальвазія і просте „вино“ на куфи і півкуфи¹⁾.

Дрібно-ярмарковий і містечковий торг ілюструє нам процес луцьких кушнірів і кравців з луцькими Жидами. Луцькі Жиди, купуючи сукна і шкіри, шикють кожухи, сукні й „сермяги“ й розвозячи по ярмарках, містах і селах князьких і панських — у Луцьку, Клевани, Торчині, Олиці й по иньших містах князьких і панських, міняють „ті річи шиті“ на худобу, а потім сю худобу продають в Луцьку, і в. князь дозволив їм того і на пізнійше, за певною оплатою на користь цехів²⁾.

Формою такого дрібного торгу були тижневі торги. Тим часом як ярмарки операли ся на експортівій й імпортовій торгівлі: обмінювали предмети одного імпорту на другий, зберали продукти домашні для вивозу і взамін їх постачали місцевим торговельникам і всякого рода людности запаси предметів імпортованих, або виробів свійських з иньних країв, — торг обслужує місцеву потребу, особливо людей маломожних, що не можуть собі робити запасів від ярмарку до ярмарку. Розуміть ся, дає вибір предметів далеко слабший і біднійший, товарів простійших, примітивнійших. Заразом запровіантовує людність міську чи містечкову запасами поживи селянського господарства. Торг служить звичайним атрибутом міського чи містечкового життя, становить його неминучу потребу. В принципі уважав ся він також привілеєм і як ми бачили — надавано його звичайно разом з ярмарками в фундаційних привілеях (особливо пізнійших). Але безперечно, він виростав часто і сам собою — заходом людности, навіть т. спонтанічно, силою потреби. Правительство часто толерувало такі самовільні торги. Бачили ми скаргу міщан Луцька і Володимира на те, що наоколо його позакладано торги — ревізори відповіли на неї, що не бачуть у тім „так далекої шкоди“ господарських міщан³⁾. „Устава на волоки“ забороняла закладанне нових торгів близше як три милі від господарських міст, але давнійші полишила й на пізнійше⁴⁾.

Торг звичайно відправляв ся раз на тиждень, в певний день, уставлений привілеєм, чи міщанами самими, або їх дідичом; дворазові торги на тижні стрічають ся дуже рідко. Уважали, аби в сусідстві

1) Памятники кiev. ком. II² с. 561

2) Бершадскій I с. 179 (1539).

3) Zródła dz. VI с. 65.

4) Акты зап. Рос. III с. 75.

не було торгів в двох місцях того самого дня, бо се підривало торг; привілеювані властители торгів хапали ся в таким разі й за репресії. Так кн. Острозький в 1527 р. представив в. князю, що має привилеї на торги: в Острозі в неділю й п'ятницю, в Дубні в суботу, в Ровнім в п'ятницю, в Дорогобужі в середу, в Сатисеві в четвер, а багато иньших дідичів „в замках и местех й именях своих волынских в тые ж дни торги свои мают, а в том тим с. м. торгом сказа и шкода великая ся деет“; він просив, аби в. князь заборонив „на віки“ иньшим князям і панам мати торги в своїх маєтностях в ті дні, і в. князь його прошенне сповнив — заборонив иньшим мати в ті дні торги і наказав їм свої торги перенести на иньші дні¹⁾. Розуміть ся, тому що днів в тижні всього лише сім, се була дуже трудна штука, і хіба в найблизнім сусідстві можна було оминати такої колізії торгів.

Образ таких торгів і побираних з них оплат (ними властиво займаєть ся вона) дає люстрація м. Белза з 1564 р.²⁾. „Торгове“, каже вона, беруть з вільного торгу мясом — він починаєть ся від Петра і Павла й буває до мясопусту; від кожного вола, яловиці й барана беруть лопатку. Коли буває добрий торг, від св. Михайла до св. Мартина³⁾ буває рогатої худоби забитої на торг (волів і яловиць) більше менше штук по двадцять, а баранів по копі. Треба знати, що там Руси більше як Ляхів⁴⁾: як Русини постять різдвяний піст на риби, тоді буває мяса на торзі менше, і тих шість тижнів посту на вільний торг мяса зовсім не привозять (сторонні люде); а від Різдва до мясопусту буває не однаково — міщане, що арендовали торгове, кажуть що буває товару (волів і яловець) штук пять-шість. Від привезених на торг хлібів (печених) беруть від воза по одному грошови. Від овочів з усяких дерев, привезених на торг, беруть від візка по півмірки, і як кажуть люде свідомі, середно рахуючи дістанеть ся таких півмірків тридцять на рік. Від горниць привезених на торг беруть торгового від воза по 2 гр., а таких возів буває на кождий торг возів чотири, більше або менше, а на ярмарок буває возів двадцять, більше або менше. Ночви, решета, миски, талірки (правдоподібно деревяні) — від таких товарів беруть десяте начинше на замок: того може, мірно рахуючи, зібрати ся на рік три золотих. Від гунь, привезених на торг, брали давнійше по квартнику від гуні, але тепер побирає то на себе митник. Отже маємо тут довіз продуктів

1) Archiwum Sanguszków III ч. 313.

2) Жерела III с. 140

3) Від 29 вересня до 11 листопада.

4) Russi thu wycenzei puz Lyachow; люстратор, очевидно, має тут на гадці властиво кофесійні, а не національні категорії.

сільського господарства і домашнього промислу (сільських або сторонських гончарів, шаловалів, майстрів від дерева і т. и.). Місцеві ремісники, перекупні й крамарі були до услуг публіки під час торгу й поза торгами.

Вільна продаж мяса була першою й головною прикметою торгу, його головною привілетією. В звичайнім часі продавали мясо міські різники в своїх різницьких ятках. На торг вільно було привозити худобу кому небудь і продавати його „на сохачках“, себто виставляти штуки забитої на мясо худоби на „сохах“ — підпорах; від того й такі продавці звуть ся сохачниками, а самий вільний торг мясом — сохачками¹⁾. Такі торги постачали отже консуентам мясо в більшім виборі і по приступнійшій ціні, значить — служили інтересам людности, а при тім давали і осібний дохід старості, в виді тої акцизи — „по лопатці“. „Тому що через великий наплив народу, як нам представлено зі сторони міста, читаємо в королівськім привилею м. Коломиї з 1443 р.²⁾, буває недостача мяса, за браком вільного торгу (fogi generalis), тому на усильні прошення міщан ми уставляем в тім місті вільний торг мясом і що тижня в суботу, так що вільно буде всяким людям всякого стану вести там вільний торг мясом — ставити мясо на сохачки³⁾ і свобідно продавати“. Мясо в тих часах було дешевше й біднійшій людности приступнійше; тому продавали його, як на тодішне залюднення (в порівнанню з теперішнім дуже мале), справді в великих масах. „Худоби, котру на сохачку бють, пише люстратор про Дрогобич⁴⁾, цілий рік буває не мало, а особливо від св. Бартоломея⁵⁾ до мясопуст буває там худоби, забитої на торг, несчисленна сила: баранів драбняками возять, і великої худоби буває там дуже багато“.

Але не скрізь, як тут, було можна продавати мясо на торгах цілий рік, або як казали: від Великодня до мясопуст⁶⁾. По иньших містах час вільного торгу, очевидно — в інтересах міських різників, був обмежений: від Петра і Павла, як ми бачили в Белзі, від св. Якова (25 липня), від св. Бартоломея (24 серпня)⁷⁾, або навіть тільки від Різдва до мясопуст⁸⁾. Крім того, щоб запобігти різним надужитям зі сторони тих покутних різників, були різні практики, з якими знайомить нас опись м. Кремінця з тогож часу: „Хтоб привіз на продаж (на мясо) худобу здохлу, сважену або слабу (gen-

1) Жерела I с. 4, 49, 58 й ин. 2) Akta gr. i ziem. V ч. 94.

3) Carnes ipsas super schochaczki exponere.

4) Жерела I с. 201, пор. ще инр. с. 155. 5) 24 серпня.

6) Жерела I с. 49 (Коломия), 58 (Галич), 85 (Калущ) і ин.

7) Жерела II с. 174, Архивъ VII. II с. 74. 8) Жерела III с. 6.

dowate), як би се було на нього доведено, той має бути караний горлом як фальшер¹⁾; тому королівські піддані по селах, бючи худобу, мають показувати її лавникам; а везучи мясо на торг, мусіли взяти з собою й шкуру забитої худоби — на випадок підозріння в крадіжці¹⁾).

Про розміри торгівлі в звичайні часи, поза торгами, по містах і місточках, дають певне поняття звістки про крамарів і ремісників, які дають нам люстрації й поборові реєстри (тільки з певними різницями в способі числення і в поділах на категорії). Про ремісників буде мова далі, а тепер наведу кілька цифр про крамарів і крамниці. Так люстрація 1564 р. дає таку статистику для Камінця (я наводжу її в цілости). Крамарів було того року 29 (самі християне, Жидів тут не було, через звістну заборону); вони платили по золотому. Суконників, що торгували дорогими сукнами й платили по два золоті, було дев'ять. Суконників, що торгували простим сукном і платили по золотому, було чотирнадцять. „Шевців польських“ (що сиділи під юрисдикцією привілеюваною, є між ними й кілька Русинів) — 8; „шевців руських“ 14 (платять по 24 гр.). Різничих яток 9 (се найвище оподатковані — платять по 4 зол.). Пекарів 56 (платять лише по 8 гр. і з поіменного реєстру видно, що пекарством займалися попри інші заняття²⁾). Інших ремісників люстратор не вчисляє — від них мабуть не було спеціальних доходів³⁾. Поборовий реєстр 1583 р. числить: кунців або крамарів 37, продавців або перекупнів (*praevenditores diversi*) 43⁴⁾.

Про Кременець інвентар з 1563 р. дає такі відомости. Описуєть ся ринок: на пляц ринковий вимірено морґ ґрунту, середину його займають міські склени, з фронтами на чотири сторони, коло них ратуш; всіх скленів („кравів“) 70; в них торгують купці місцеві: приїзжі кунці не можуть розкладати ся з своїми товарами між міськими крамами, але мають ставати під домами і торгувати своїми товарами, по давньому звичаю“. Податкова такса вирізняє такі категорії купців і промисловців: ті що торгують шовковими річами (платять 4 гр.); ті що купчать сукном і іншими (платять 2 гр.); вкінці корчмарі платять по грошу від меда і так само від пива⁵⁾).

1) Архивъ VII. II с. 74.

2) Для порівняння змін згадаю, що в люстрації 1570 р. фігурує: крамниць 31, суконників (дорогих) 5, шевців „польських“ 11, руських 14, різників 9, пекарів 63 — Жерела VII с. 87—8.

3) Архивъ VII. II с. 166—7.

4) Źródła XIX с. 241.

5) Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 42, 72, 74—5.

В столицнім Луцьку „комор крамних всіх“ в 1550-х рр. мусіло бути звиш сорок: по словам люстраторів ті що торгували у власних домах, платили по 30 гр., а ті що в наймленних — 17 гр., і всього податку рахують вони на 15—16 кін грошей. Осібно суконники, себто крами вищої марки, платили високу суму 20 кін грошей, так що мусіло їх бути кільканайцять що найменше¹⁾.

Для Холма люстрація 1565 р. дає таку статистику: крамниць 20 (з виїмком одної самі жидівські) і ще 3 новозаложені; в 1570 р. крамниць міських було 26, вітківських 4²⁾. В Белзі й иньших місточках Белзького повіту поборовий реєстр 1578 числить купців 7, крамарів і перекунів (procolae) 51, „пресолів“ (revenditores salis) 53; в Буєску торговців і перекунів 30, в Городлі 45³⁾. За те люстрація 1566 р. „крамарів“ в Городлі подає тільки 7 (самі жидівські), стількиж в Сяноку, в Галичу лише одного⁴⁾. Тут очевидно иньші підстави оподаткування, а з тим і иньші способи статистики ревізорів.

Ріжні категорії крамарського торгу так описує отся характеристика його з початку XVII в., дана одним з його репрезентантів, львівським крамарем, обжалованим купцями за те, що він входить в границі торгу т. зв. „крамів ботатих“: „Я панам не перешкоджаю в їх крамах і богатих товарах, бо вони і титул той мають: „богаті крамарі“, і займають ся товарами дорогими, річами богатими й коштовними, як китайки, адаманки, атласи, півіранати й всякі иньші матерії (хто то може вичисляти які то бувають дорогі матерії!) — шовки, полотно німецькі (kolenskie), голандські, турецькі річи — коври, ріжні коріння. Я ж з тих і тому подібних, трудних до вичислення річей не маю нічого хоч би й найменшого, а займаю ся товаром, який звичайно звуть віренберським, що продають і иньші крамарчики: сіркою, галуном, простими руськими кісниками (szerliki), бляшаними й мосяжними вибиванками (abschlagi), клеєм, годинниками що цікають, зеркальцями драгтивенькими, щипцями до свічок, часом замками, напером, потроху шпильками, стяжками, голками, свиставками, наперстками, гребенями, мосяжними перстениками й иньшим дешевим драгтем (materklasy), яких за шеляг (третина гроша) або й за кварталник (шоста частина гроша) можна купити й продати три штуки“⁵⁾.

Вийці треба піднести ще одну важну й рухливу галузь торгу — а то шинкарство й корчмарство (в наведених вище статисти-

1) Архивъ VII. I с. 172.

2) Жерела III с. 44—5, VII с. 13.

3) Zródła XVIII. I с. 221, 232, 237.

4) Жерела I с. 101, II с. 228, III с. 78.

5) Виймок у Лозиньского Patrycyat с. 373.

ках міського торгу вона опущена, тому що підпадала иньшим формам скарбової експлоатації). Як ми вже знаємо, вона була одною з головніших категорій державного оподаткування, і так само одним з головніших джерел доходів міських і старостинських. Щоб дати поняття про значіння його в загальній сумі міського торгу, я наведу кілька статистичних дат — де їх маємо. І так в Луцьку в 1552 р. було таких корчмарів, що шинкували в своїх власних домах 26; таких що держали шинки в домах наймлених 18; таких шинкарів або шинкарок, що не держать шинку постійно, а купують пиво і мід бочками і продають в роздріб (вони платили менший податок) було 24; разом 68. В Києві в тім році було корчом 58. В Володимирі, по словаж старости, було в середині XVI в. коло тридцять корчом¹⁾. З иньших міст не маємо такої статистики, але єсть иньше джерело — реєстри чонового, що платило ся з них. Порівнюючи цифри бачимо, що Київ або Луцьк з своїми півсотками корчом були дуже слабі міста в порівнянню з торгом напитками в иньших містах. І так тим часом як Луцьк 1578 р. заплатив чонового 434 зол., Володимир 475, иньші міста дають такі цифри :

Львів	11.362 ²⁾	Городок	597
Перемишль	6.337	Коломия	570
Камінець	1.179	Велз	519
Самбір	1.070	Бар	500
Ярослав	700	Дорогичин	453
Рогатин	700	Більськ	437
Мостиска	659	Щебрешин	406
Дрогобич	618	Галич	340 ³⁾

Побору брадо ся тоді від фабрикації напитків по денару від гроша вартости ($\frac{1}{18}$), і оєбно стількиж від шинкування. Се може дати нам поняття про розміри сеї торгвлі.

Привілеювання і регламентація торгу була тільки складовою частиною системи привілеювання і регламентування міського промислу взагалі, що характеризує середновічне місто. Куцці були тільки першою, найповажнішою й найбільше привілеюваною категорією чи корпорацією (або групою корпорацій) в корпоративнім устрою, що обіймав собою всю промислову міську людність, при чім се поняття промисловости і звязаного з нею корпоративного (цехового) устрою розуміло ся далеко ширше ніж тепер. В цехи організували ся в середновічнім

1) Архивъ VII. I с. 113, 173, Żródła VI с. 80.

2) Стільки ж заплатив Краків і Познань. 3) Żródła dz. IX с. 275—9.

місті лікарі й антикарі, адвокати й нотарі, професори й студенти, музиканти й публичні жінки, забезпечуючи колективну охорону собі й своїм інтересам. І поняття привілеї й регламентації ідуть як невідлучні товариші за сею корпоративною організацією, маючи забезпечити кожному його заробок і відповідний його стану і уродженню прожиток, дорогою виключення конкуренції. В тім характеристична прикмета тодішнього світогляду в порівнянню з теперішнім, що галосить право на труд кожного і безграницне право економічної боротьби. Середовічний економічний устрій змагав до забезпечення спеціальних прав кожного стану, кожної кондіції чоловіка на те становище, яке дають йому його прирощенні й набуті права; для того він виключав усіх непривілегованих привілегованих забезпечав від надмірної конкуренції зі сторони самих товаришів по занятю, по званню — щоб оден не розширяв своїх оборотів, своєї продукції на некористь другого, не „відбирав йому хліба“, творячи вигідніші обставини для себе і забиваючи другого своєю конкуренцією. З другого боку корпоративна регламентація, карність і одвічальність служили інтересам середовічної поліції моральности і мають забезпечити публіку, під корпоративною честію й репутацією, від обманств і надужит в виконуванню промислу, поставленого для того під догляд і контролю цілої корпорації і обставленого на сім полі також цілою системою приписів, устав і практик.

В Німеччині, що була для наших земель взірцем міського устрою, корпоративний устрій і спеціально — цехова організація реміснича розвивається в парі з розвитком міських муніципій взагалі: на XII—XIII в. припадає розвиток цехового устрою, на XIV—XV віки його остаточне сформованне. Таким чином разом з пересадженнем на український ґрунт міської організації, як вона існувала по німецьких містах, і міський промисел починає організувати ся в цехову систему на німецький взір. Фундаційні привілеї вправді не говорять звичайно про цехову організацію, бо се була річ внутрішнього устрою, внутрішнього праводавства й організації міської громади; але звістки, які ми маємо з другої половини XIV в. вказують, що цеховий устрій існував і розвивав ся разом з розвитком нової міської організації. Так нпр. з звістної нам грамоти для перемиських шевців 1386 р. бачимо, що по більших містах Галичини були організовані ремісничі корпорації: перемиські шевці творять замкнену корпорацію з обмеженим числом — а їх шіснадцять аток (bancі — нім. Bank), і число се не має побільшати ся; при тім вони дістають всі права шевців-католиків м. Львова — отже і у Львові були такі корпорації. Але розвивають ся й організують ся цехи в Західній Україні (в Галичині й на Поділю) головню в XV в.

В Німеччині XV вік і перша половина XVI були часом повного розцвіту цехової організації, вироблення й регламентування її форм цеховим уставодавством, і на взір її організують ся цехи й укладають ся цехові устави в українських містах. Незалежно від того, що німецькі міста були взірцем і джерелом міської взагалі й спеціально — цехової організації, широко розповсюджене мандрованне ремісників популяризувало форми цехового устрою, як він виробляв ся по більших промислових центрах Німеччини. Реміснича практика вимагала від молодих ремісників подорожі до ліпших ремісничих центрів для докінчення науки і досягнення репутації правдивого майстра. Майстри переходили з міст, де вони дістали науку, до інших міст, де брак замкнених цехових організацій давав їм легшу спроможу заложити самостійну роботу. Все се розширяло німецькі цехові взірці все далі й далі на схід в глибину польських і українських земель. Майстри, що завязували новий цех, брали за взір цехову організацію тих міст, де вони учили ся чи побували для науки. Цех майстерства уздарського й сідлярського в Перемишлі завязують в 1472 р. двох уздарів місцевих, третій майстер з Познаня, і два сідельники — один з Сендомира, другий з Плоцька¹⁾. Цех ткачів у Львові в 1469 р. заводять устами для челядників на взір м. Ландегута, німецької осади на західнім пограничю Галичини, звісної полотняниками виробами (теп. Ланцут)²⁾. Камінецький цех ткачів бере собі за підставу уставу ткачів львівських. В Кременці король поручає завести цехи на взір Кракова і Варшави, і т. д.³⁾. З другого знов боку взірцем служили цехові устами й практики місцевих цехів споріднених ремесл: цех творив ся, коли з певного ремесла або близької групи ремесл збирало ся стільки майстрів, що варто було звязати ся в осібний цех. Перед тим належали вони до цеху якогось поблизького ремесла. Так нпр., у Львові в XVI в. до одного цеху належали золотники, малярі, відливарі й пушкарі, але 1600 р. золотники відлучили ся й заложили свій осібний цех. Зовсім природно, що укладаючи цехові порядки для свого цеху, вони виходили з практик давнішого спільного цеху. І взагалі цехи черпмали одні від одних все, що здавало ся практичним і користним, і всім тим поясняєт ся, спільність певних принципів цехового устрою й його розвою, хоч звичайно цехові устами виробляли ся членами нового цеха зновні самостійно, предкладали ся лише до затвердження магістратови чи

¹⁾ Akta gr. i ziem. VI ч. 104. ²⁾ Ibid. VII ч. 61.

³⁾ Труды подол. истор. археол. общ. X с. 453, Архивъ Югозап. Р. V. I с. 41.

иньшій власті, і певного одностайного цехового уставодавства не було зовсім. Певні одностайні устави для всіх цехів даного міста, які видавали ся його компетентною властю (нпр. дідичами), були вже явищем пізнійшим.

Цех творить осібну самоуправну громаду, з виборним старшим (senior), або так зв. цехмістром на чолі, що являєть ся репрезентантом цеха на зверх і головою збору майстрів цеху, до якого належить власть і суд в цеху¹⁾. Справи, які виникають з ремісничої практики, і взагалі всякі спори між членами цеха мають полагоджувати ся судом цеховим; майстер чи челядник, який би поминувши цехову власть, звернув ся зі скаргою чи до війта, чи до магістрату міста, підпадає грошевій карі й арешту, а війт або магістрат не може приступити до переслухання його, не покликавши до участі в тім цехмістра, а цехмістр — членів цеху. До міських властей властиво належить тільки апеляція невдоволених з рішень цехового суду.

Цех має бути сторожем добрих обичаїв і моральности. Цехові устави старають ся піддержати патріархальні відносини. Цех — се „братство“ майстрів — *fraternitas*, цехові майстри — „брати“ між собою. Вони звязані певним релігійним культом: цех має свою коли не костел, то капличку, олтар, і має являти ся в повнім складі на цехові служби. Бувають спеціальні цехові свята і відпусти²⁾, і сама цехова організація своєю цілею ставить помноження божої хвали³⁾. Кари за цехові провини побирають ся звичайно воском, і сей віск обертаєть ся на свічки на братських службах. Далі, одною з кардинальних точок цехової організації являєть ся участь всіх цехових братів в похороні помершого цехового брата і його жінки: всі члени цеха під карою мають взяти участь в похоронній службі й похоронній процесії, і ніхто не може скинути ся обовязку нести мари з домовиною. Часом одначе се несення являєть ся спеціальним обовязком молодших членів цеха, так само як викопанне могили для небіжчика, або свіченне свічок під час цехових служб.

Супроти „старшого“ наказував ся безоглядний послух і пова-

¹⁾ Див. цехові устави з XV в.: львівських ткачів і кушнірів, перемишльських шевців, ковалів, уздярів та сідлярів, короснянських різників, шевців і пекарів — *Akta gr. i ziem. III ч. 79, 113, 114, VI ч. 97, 99, 104, 130, VII ч. 52 і 61.*

²⁾ Див. надання таких відпустів — *Akta gr. i ziem. VI ч. 18, VII ч. 67.*

³⁾ *quod etiam cultus divinus ex eorum arte contubernii complearetur — ib. VI ч. 104.*

жанне. Коли він обсилав майстрів цеховим знаком (т. звана цеха) на знак візвання, вони мали безпроволочно явити ся і пошанувати старшого поклоном. Але й старшому наказувало ся поважанне супроти братів. За лайну або образливу мову на братських зібраннях, „при братських пиві“ карано порцією воску. Людям неморальним не має бути місця в цеху. Хто хоче бути прийнятим до цеху має вказати ся свідощтвами доброго поведження, бездоганного походження (отже осіб неправого ложа звичайно не приймали — за прикладом німецьких цехів). На кого впала недобра слава або підозрінне, мав протягом певного часу очистити ся від нього, інакше виключав ся з цеху. Тому що законний шлюб уважав ся першою порукою морального поведження і відповідних обставин, в яких мали виховувати ся ученики майстра, — цехові устави вимагали від майстра, аби був жонатий: нежонатий мав платити грошеву кару, що збільшала ся з року на рік.

Раз або й два рази на місяць майстри цеха мали сходити ся на нараду під проводом свого цехмистра й обговорювати всякі біжучі справи. Що говорило ся на сих нарадах, майстри мали держати в тайні; за розголошенне накладала ся кара. Крім того при ріжних нагодах — як визволенне ученика, вступ нового майстра і т. и. справляли ся братські пири; звичайно складовою частиною деяких цехових такс був ахтель або иньша міра пива, за провини карали часом також доброю мірою пива. Цехові устави запобігали, аби сї наради й пири проходили тихомирно: забороняло ся приносити з собою ножі або иньші інструменти, які могли б бути ужиті за зброю в сварці; лайка й прикре слово карало ся значною карою, і т. д. До підтримання добрих, „братських“ відносин змагали також цехові постанови против конкуренції майстрів. Нарешті бували певні вимоги доброго тону, для удержання престижу цеху й його членів¹⁾.

Вище вказані моменти звязували певними моральними вузлами цехову братию, давали їй відносинам і життю певний ідеальний зміст. Реальні користи цехова організація давала ремісникам регламентацією промислу і промислових відносин.

Насамперед, цех давав привілеговане становище своїм ремісникам. Коли дане ремесло входило в цехову організацію, то значить — коли ремісники сього ремесла були звязані в цех (чи в осібний, чи в спільний з иньшими поблизькими ремеслами), то в тім місті вже

¹⁾ Напр. в цеху львівських ткачів майстрам забороняло ся виходити босо до міста, підмайстрам — переходити босовіж з робітні до робітні — Акту гр. і зієш. VII ч. 52 і 61. Сю постанову повторяють і пізнійші устави ткацьких цехів в Дрогобичу.

нікому, хто до того цеха не належав, себто — не був прийнятий до нього цеховими майстрами, не вільно було того ремесла робити інакше як на свою потребу, ані продавати тих виробів інакше як тільки на ярмарках¹). Управа міська, приймаючи до відомости завязанне цеха, разом забороняла не цеховим ремісникам, так званим партачам, справляти своє ремесло: накладала за се кару й дозволяла арештувати товари таких партачів, коли вони робили або виносили їх на продаж. А що прийманне в цех залежало від згоди цехових майстрів, на котру не було ніякої, апелляції, й прийманне се було обставлене ріжними труднощами (які все збільшалися звичайно з часом), то цехові майстри мали спромогу держати своє ремесло в тіснім кружку і не допускати небажаної конкуренції.

Цехи між собою не мали робити конкуренції. Було докладно означено, що мали робити майстри певного цеху, і поза те вони не могли виходити та влізати в сферу компетенції иньшого цеху. В середині даного цеху конкуренція також зводилася до мінімум-а. Заборонялося робити в свята або в надзвичайні години. Не вільно було наберати учеників по над певну норму (нпр. не більше двох), а також і підмайстрів („товаришів“). Хто „звабив“ до себе підмайстра або ученика від иньшого цехового майстра, платив за се велику кару. Підмайстра від иньшого майстра не вільно було прийняти без увільнення від його попереднього майстра: коли він одійшов сам, не виповівши виходу чотирнадцять днів наперед. Не вільно було майстру взяти для докінчення роботи, яку роботодавець дав був иньшому майстру і відібрав недокінчену (нпр. через опізнення). Заборонялося приймати до справи річи, зроблені иньшим місцевим майстром — коли робота мала його марку. Майстрови від майстра не вільно переманювати до себе покупця. Не вільно взагалі псувати торгу в продажі чи в купні матеріалів: не вільно купувати матеріали десь по за ринком, в незвичайний час, не вільно відмовити участі в купні иньшому майстрови з цеху, поки купно ще лежить на возі. Часом уставляється така ціна, низше яких не вільно нікому з майстрів продавати своїх виробів, або забороняється майстрам носити свої вироби на ярмарку з місця на місце, „на зневагу брацтва цехового“²).

1) Для деяких ремесл робилися виїмки і для торгів — така нпр. вільна продаж мяса на сохачках, яку ми вже знаємо; у Львові не цеховим пекарам вільно було продавати хліб в певні дні: вітвірки й суботи — Akta gr. i ziem. IX ч. 88.

2) Akta gr. i ziem. VI с. 156.

Всі отсі постанови мають на меті охорону інтересів майстрів-продуцентів. Охороні інтересів покупців до певної міри служать постанови що до контролі цеху над майстрами. Від часу до часу — раз на місяць або на два тижні, визначені на те цехом майстри мають обходити робітні й контролювати роботу: чи майстер не робить чогось против цехових правил. Забороняється під карою шахрувати мірою чи великістю виробів. Гарантією доброти виробів служить також організація ремісничої науки.

Хлопець, якого хочуть учити ремеслу, звичайно приймається з початку майстром на пробу. Коли проба випала добре, майстер зголошував хлопця до цеху як свого ученика і при тім діставав певну плату. Той ученик мав зіставати ся у нього в науці певне число днів, скільки вимагали устами цеху (в різних цехах було воно не однако). По укінченню він складав певну оплату цехови й ставав „челядником“, або „товаришем“ (Geselle), та робив у майстра уже за плату. Цехова практика, а часом і цехові устами того вимагали, щоб такий „товариш“, перше ніж стане майстром, побував у ліпших ремісничих центрах, помяндрував для докінчення свого фахового підготовання. На знак його завершення був звичай давати нове прізвище такому укінченому в своїм фаху „товаришу“. Це було свого рода посвященнем в майстерство. Проробивши певний час як товариш, молодий ремісник міг стати самостійним майстром: коли був він місцевим учеником, то для цього потрібно було тільки певної оплати на користь цеха (в XV віці ще досить невеликої). Коли він свою науку поберав де инде, й працював по чужих містах, він мав предложити свідощтва свого законного уродження та своєї науки й досвідчення — від тих цехів і майстрів, у котрих робив. І оплата на цех з такого стороннього брала ся вища; звичайно він платив подвійно — ціле „братство“, *fraternitas*, як казали, тим часом як місцеві платили тільки половину „братства“. В XV віці се було два три гроші, фунт-два воску, часом трохи пива для „братства“. Деякі статуту XV в. ще дуже неприязно ставлять ся супроти братських пирів і забороняють вимагати таких цехових частувань від нових майстрів, але такі частування загалом уже широко практикують ся.

Так укладається ся, в головних моментах, цехове право протягом XV віка (пам'ятаймо, що якихось одностайних устав не було ні тоді ні потім). Як типовий взірець цехових порядків, як вони уложили ся з кінцем XV в. і потім змінювали ся протягом першої половини XVI в., може послужити нам устава, дана дігичом м. Ліська, на взір цехових порядків Череминя, в середині XVI віка¹⁾.

¹⁾ Матеріяли ч. 91 (1546).

Майстри кожного ремесла мають приймати на науку здібних людей, визволити їх на товаришів, давати їм прізвиська і приймати на майстрів. Приймаючи ученика до науки, „брат“ — майстер має до двох тижнів дати знати про се майстрам в цеху, і ученик має дати на цех пів гривни грошима (24 гр.). Хто хоче стати майстром, має предложити свідочтва свого родження і науки; на се одначе в потребі дасть ся йому рік часу, а тим часом має він зробити взірцеву роботу свого ремесла (т. зв. „штуку“, Meisterstück в німецькій цеховій термінології). Коли вона буде приймлена, має він прийняти горожанство міста й вписати ся до цеху; при тім платить він до цеху три золотих грошима, дає 6 фунтів воску і бочку пива. Майстер прийнятий до цеху не жонатим, має до року оженити ся, інакше платить першого року чверть каменя воску, другого пів каменя, третього цілий камінь, і по трох роках як не оженить ся, мусить виступити з цеху. Наймолодший (себто — останній прийнятий) майстер має usługувати иньшим братам, розносити їм пиво, доки не вступить хтось по нім. Він же має світити й гасити свічки на службах ранніх і вечірніх в великі свята, під загрозою кари за занедбанне, і при похороні „брата“ або „сестри“ має викопати яму. Коли умре котрий з братів, всі брати мають бути присутними на похоронній службі, провести його до могили й помагати при похороні; хто б не явив ся, дає фунт воску. Хто не прийде на цехові сходини, обісланий цеховим знаком, платить пів гроша; коли знак не застав майстра дома, його жінка або підмайстер має явити ся наред старшим і виправдати неприсутність свого майстра. Хто з братів на братських випивках буде підіймати сварки чи незгоди словами або вчинками, має за свої гроші доповнити бочку з пивом, аби була повна. Що-кварталу кождий має дати до братської скринки по грошу, під загрозою виключення; з тої скринки не можна нікому з майстрів позичати грошей інакше як під застав. Хто з братів відкрити цеховий секрет і те на нього буде доведене, заплатить два фунти воску. Хто перекаже від иньшого майстра до себе ученика або товариша, заплатить так само. Хто з братів став би ганити або критикувати роботу другого, і то доведене було б на нього двома свідками, поносить туж кару. Колиб котрийсь майстер зачав роботу і не докінчив — нпр. майстер кравецький поцсув матерію, то иньший брат не може того приймати і з тої матерії робити; хто став би робити роботу почату иньшим майстром, то все, що за неї заробив би, має бути взяте до братської скринки. За поцсовану роботу майстер не має оправдувати ся ні перед ким, окрім старшого свого цеху, під карою двох фунтів воску. Ніхто з майстрів чи товаришів не сміє позивати когось в справах, що дотикають брацтва (цеха), поза

братством; але майстри мають вчинити справедливість кождому, чи цеховому, чи сторонньому під карою пяти грошей за занедбанне. Як би у якого міщанина чи передміщанина знайшов ся якийсь „неучений“, або партач, що справляв би ремесло, той хто б держав його у себе (до роботи) має заплатити 5 зол. на будову міста. У всяких иньших справах належить держати ся порядків і практик м. Перемишля.

В першій половині XVI в. цехова організація, слідом за міською організацією німецького права, розширяється і на Волини. В 1556 р. міщане м. Ковля просять у своєї державиці кор. Бони позволення завести собі цехи, і королева поручає місцевому старості свому спільно з міським урядом організувати цехи на взір того, як се ведеть ся „в иньших тамошніх містах Волинського повіту“.¹⁾ Дійсно з документів бачимо, що напр. в Луцьку вже в першій половині XVI в. були справді організовані цехи й користали з своїх прав цехового примусу (Zunftzwang); так іще за старости луцького кн. К. Острозького (то значить десь перед р. 1522) луцькі цехи кравецький і кушнірський забороняли неприналежним до цеху Жидам продавати ушиті ними свитки й кожухи²⁾. З кінцем XVI в. цехова організація розширюється також на Подніпров'ю й переходить за Дніпро в міру розширення міського права. Як ілюстрація крайніх етапів в розширенню цехового права може послужити нам цехова устава м. Переяслава, предложена міському урядови місцевими цехами: кушнірським, колодійським, і пекарським, та затверджена потім в 1637 р. королем³⁾. Вона уложена на взір цехового права „иньших міст коронних“, і справді — взагалі вірно віддає норми цехового права, як вони звістні нам з старших цехових устав західньої України.

Кождого року цех вибирає собі цехмістрів, які по виборі складають перед міським урядом присягу з свого уряду. Кождої неділі понолудні цехові майстри мають сходити ся на сходи, „трезвенно і уцтиво“ і розбирати всякі скарги; сей суд компетентний у всіх справах що дотичать цеху; невдоволені рішенням можуть звернути ся до суду райців; невільно нікому з цехових позивати своїх товаришів до чужого цеху, або удавати ся до уряду замкового. Хто б не явив ся на збір, обісланий „цехою“ (цеховим знаком), платить кару. Така сама кара на того, хто прийшов на цехові сходи з якоюсь зброєю,

¹⁾ Архивъ Югозап. Р. V. I. ч. 17.

²⁾ Бершадскій I ч. 179.

³⁾ Лазаревскій, Цеховые акты лѣвобер. Малороссіи — Чтенія кийвські т. XV с. 208.

або хто лаяв когось або заховував ся невідповідно на сходинах в присутности цехмистра. Крім свого знаку кожний цех має свою скринку, печать, корогву і бубен, „звичаєм иньших цехів по иньших містах“. Що року, по черзі має оден цех справлати канун, і віск, що приходить з такого кануну й сичення меду, має віддавати на свівчки до церкви, на прогонування бідних і будову шпиталів.¹⁾ Цехмистри обовязні присягою пильнувати, щоб у місті не було до-рожнечі й не було обманьств від майстрів. Прихожі майстри й невчені особи без відомости цехмистра і цеху не мають робити ніякої роботи, ані в місті, ані на передмістях і сусідних селах під карою 10 золотих. Ремісники з иньших міст не можуть продавати своїх виробів в місті чи без торгів, чи на торгах — тільки на ярмарках їм вільно продавати.

Майстри повинні приймати до науки хлопців і вчити ремесла; по скінченню науки ученик дає до цеху фунт воску і 6 гр. вписового. Хто б переманив до себе челядника від иньшого майстра, має заплатити кари камінь воску. Коли б котрий хотів записати ся до цеху, має предложити документи свого походження, свідощтва науки і дати до скринки цехової 1 зол., камінь воску і бочку нива; потім цехмистр представляє його перед міський уряд, аби зложив присягу місьєу й прийняв місьєе право. Коли вписуєть ся син майстра, то платить тільки половину тих оплат; так само захожий товариш, що оженив ся з донькою або вдовою майстра. Вдови по майстрах можуть і самі вести ремесло; але цехмистри додають вдові якогось зручнійшого товариша до нього.

Цехова організація таким чином обіймає з часом цілу українську територію, стає підставою ремісничої, взагалі промислової організації, з певними змінами переживає століття, задержавши ся до нинішніх часів. Але разом з таким сильним своїм розростом — обіймаючи все нові території, переходячи з більших міських центрів в менші міста й місточка, защеплюючи свої принципи й погляди навіть ремісникам нецеховим, сільським — ся цехова організація примітно вироджуєть ся. Це особливо замітне в Україні західній, де місьєе жите й промислова діяльність взагалі були інтензивнійші і цехові практики були давнійші, сильнійше вироблені, тим часом як в східну Україну переходили вони в ослабленім виді, більше в зверхніх формах.

¹⁾ Се канунне сиченне медів — одна з подібностей цехових і братських практик, що впливали на себе обоюдно.

Причини виродження цехів лежали по часті в зверхніх неприхильних обставинах, які оточували місцевий промисел, і взагалі міське життя, по часті в самих основах цехової організації¹⁾.

Корпоративна організація з одного боку була чинником дуже користним в тих слабо організованих стадіях суспільного життя, бо гарантувала особисту й маєткову безпечність зв'язаним в корпорацію репрезентантам нижніх суспільних верств супроти утисків і насильств більше сильних і привілегованих, і давала можливість успішної промислової діяльності, через забезпечення збуту й виключення надмірної конкуренції. Але вона, як кожда привілеія, була зброєю обоємною, яку кружки людей, об'яті сею організацією, дуже легко могли використувувати односторонно, в виключну свою користь, а на шкоду інтересів загалу й самого промислу, і дійсно почали використувувати.

В принципі цехова організація, як ми знаємо, не мала служити виключно інтересам зв'язаних в цех ремісників, але також і інтересам суспільности. Вона мала виховувати в моральности й побожности своїх членів, і через них — молоді покоління ремісників; мала забезпечити як наліпші умови для науки свого ремесла, приготувати ремісни-

¹⁾ На жаль, розпоряджаємо дуже малим матеріалом, для цих критичних часів XVI: і першої половини XVI в. Цехових устав з XVI в. видано всього лише кілька, як устава львівських ткачів 1535 р. (прийнята камінецькими ткачами — Сѣцинській, дод. I); львівських кушнірів 1557 р., прийнята олеськими кушнірами — *Dodatek do Gaz. Lwowskiej* 1861 ч. 21 — 2; львівських малярів з 1596 р. (*Rastawieci Słownik malarów II* с. 297) і золотників з 1600 р. (у Лозіньського *Złotnictwo Lwowskie* с. 30 — 2) та переповіджена вище (с. 115) устава для цехів Лиська з 1546 р., видана на взір перемишльських цехів — *Матеріали* ч. 91. Для XVII в. кілька цехових устав видано в старих *Dodatki do Gazety Lwowskiej*: устава шевського цеху в В. Мостах (Августові) 1615 р. (1851 р. ч. 19), ткацького в Немирові галицьким 1625 р. (1853 р. ч. 62), бляхарського (у Львові) 1630 р. (1861 р. ч. 42), кравецького в Тернополі 1636 р. (1855 ч. 8 — 9), ткацького в Дрогобичу 1648 р. (1854 ч. 26 — 7), гончарського в Потилічу 1649 р. (1853 ч. 27) і тогож року шапкарів в Самборі (ib. ч. 47). Поза тим ще маємо уставу цеху кравецького в Ковлю з 1618 р. (*Жизнь* кн. Курбського I ч. 77), ткацького в Межибожі 1663 р. (Сѣцинський ч. 8), бондарського в Камінці 1669 р. (ib. ч. 6), витяги з уставу пе емишського цеху малярів, золотників і циновників (*Sprawozd. kom. sztuki V* с.). Матеріалу з судової практики чи внутрішньої діяльності цехів нема і стільки. Приходить ся тому звертати ся до матеріалів пізнійших — з XVIII в. Цехові устава XVIII в.) не багато їх в Архиві V т. I, у Сѣцинського, також дещо в старій статейці *O cechach w Galicyi, Dodatek do Gaz. Lwow. 1852* ч. 42—6, акти процесові також в Архиві і невидані використані у В. Буданова оп. с.

ків вправних і досвідчених, свідомих поступу й розвою ремісничої штуки — до сього служили примусові мандрівки, що мали популяризувати в широких кругах кожний винахід, кожний поступ ремісничої техніки; навіть дрібна спеціалізація ремесла, яку в інтересах зменшення конкуренції переводила все далі й далі цехова організація, мала для техніки своє позитивне значіння, як кожний поділ праці; вкінці цех мав стеретти всяких обманьств і надужить, контролювати роботу своїх членів та служити трибуналом у всяких справах про такі надужиття. І дійсно, в перших стадіях свого розвою, цехова організація служить, безперечно, користним чинником промислового й технічного розвою й поступу. Безперечно, розвій ремесла й техніки в Німеччині в другій половині середніх віків багато завдячав цеховій організації, і тому також вона так старанно переймаєть ся й пересаджуєть ся на всі сторони. Але з часом починає вона використовувати ся на виключну користь тісного кружка продуцентів — цехових майстрів, без огляду на інтереси суспільности й самого ремесла, і се викликає сильні нарікання на сі надужиття і на всю цехову організацію взагалі. Що правда, сі нарікання в значній мірі підогріті клясовим антагонізмом: ворого ваннем шляхетської верстви против міської буржуазії; але безперечно, в них дають себе відчутти також і симптоми упадку цехової організації.

Шкідні впливи мав брак конкуренції, старанно нильнований цеховими уставами й практиками. Незалежно від того, що використовуєть ся він односторонно, в інтересах самих продуцентів, а на некористь консументів, брак конкуренції відбиваєть ся на самім продукті через ослаблення технічних вимог в цеху, самої психічної енергії промислу, щоб так сказати, та упадок тих практик, що змагали до піднесення рівеня й поступу ремесла. Тісно корпоративний, замкнений характер цехової організації показував тут свою темну сторону.

Громадки цехових майстрів, позасідавни міста, не радо допускали в свій круг нові сили. Вступ до цеху стороннім майстрам, чи місцевим влученикам — підмайстрам, товаришам, утруднюєть ся ріжними способами. В одних цехах незмірно підносять ся вступні оплати й датки при прийманню до цеху; в иньших заводять ся незвичайно коштовні вступні пири, що мав давати цеховим майстрам, їх родинам і райцям міським той, хто вступає до цеху; в третіх починають вимагати дуже тяжких і дорогих пробних работ. Сі пробні роботи появляють ся в цехових уставах XVI в.¹⁾ і в деяких цехах сходять

1) Так в уставі львівських ткачів 1535 р. кандидат має виробити застілку на алтар, на пять локтів довгу, з білої вовни, з сімома обвід-

з часом просто на забіганки, які забираючи масу праці й кошту від кандидата, давали в результаті річ, яку хіба лишалося повісити потім собі на стіні на пам'ятку. Так в цеху львівських бляхарів на пробну роботу кандидат мав зробити: велику ліхтарню, яка буває на кораблях, на двадцять чотири роги, з чорної бляхи, вязана дротом, і на тих зв'язках мосяжні пуклі; крім того ліхтарню „з зеркалом“, яку уживають ідучи перед кіньми в дорозі, з головою дракона й иньшими літучими окрасами.¹⁾ В гончарському цеху Потилича між иньшим жадалося зробити на пробну роботу „ринку, в котрій би усмажилося дванадцять кіп яєць і масла до них, скільки треба, і миску, на котрій би та страва умістилася,“ і під час тої роботи треба „підіймати“ (гостити) дванадцять майстрів, що мали доглядати тої роботи. Таким забіганковим характером пояснюється практика, що дозволяла відкупити ся від пробної роботи грошима — так від сеї потилицької роботи можна було відкупити ся певною сумою: тридцятьма золотими. При тім в обох наведених цехових уставах поруч такої вибагливої пробної роботи фігурує і досить значна викупна оплата: 20 золотих у бляхарів, 24 зол. у гончарів, і почастинок. У дрогицьких ткачів треба було крім пробної роботи дати до цеху 40 зол. „містерії“, ахтель цива і два фунти воску, мушкет, два фунти пороху і стількиж олова (бо цехи ставляли міську міліцію і мусіли мати зброю і всякий припас), та осібно до скринки цехової два зол. і два фунти воску. Взагалі протягом XVI — XVII в. вступні оплати ідуть сильно вгору, і нпр. у камінецьких кравців з початком XVIII в. вписове — „магістрація“ виростає до 120 зол., а окрім того треба було гучної учти, котрої вимоги вже цехова устава обмежує, що не має вона коштувати з усім над 50 зол.²⁾

Ся велика як на ті часи сума показує чим ставали сі „вечері“, вимагані від нових майстрів. Але се ще не максимум. Уже устава львівських кушнірів з серед. XVI в., або золотників, укладана в останніх літах XVI в., уважаючи, що „декотрі кладуть великі кошти на ті вечері“, уставляє можливість викупу такої вечері сумою в 30 зол.³⁾ —

ками, робленими жовтими нитками або волочкою, з розетами, так званим „рицарським узлом“, і два ручники — оден гладкий, другий з обвідками як на застілці (I с.).

1) W ktorej ma bydz zwierciadlo kontryfalowe, ma bydz twarz smoczca, ma bydz krzewisko wedlug proportii trzymania, maia bydz puklow mosiadzowych piętnasie u serowania na wszystkich stronach osobisto. Про пробні роботи в галузях артистичних мова ще нижше, в гл. IV.

2) Архивъ V. I с. 307.

3) В уставі кушнірській сю цифру можна б уважати за пізнішу, але такуж дає й устава золотників.

се годі коли золотий був 8 або 9 разів вартніший, як на початку XVIII в. Устава шевців з Вел. Мостів вимагає, аби вечеря була така: хліба має бути за 15 гр., мяса яловичного дві чверти, гусей шість, кур дванадцять, перцю пів фунта, шафрану лот, городини — скільки буде потреба, горілки дванадцять кварт, пива дві бочки, на кожного майстра „вінець по змозі“, так само для кожної майстрової, має до того бути музика, і до кожної вечері мають майстри запросити бурмистра і райців.

Ставлячи такі різнородні забори для чужих, майстри робили знов всякі улешення для своїх: для „майстровичів“, для зятів-челядників, що оженили ся з донькою майстра, або таких, що женили ся з удовами по майстрах. Для них не тільки робили ся знижки в цехових оплатах: стрічаємо такі цехи, де сини майстрів звільняли ся від обовязку поставити вечерю майстрам, а навіть від пробної роботи, від обовязкової мандрівки; а коли майстер умирав лишаячи робітню, старший син його міг бути допущений до майстерства з дуже великими полекшами в вимогах що до науки, так що се зводило ся до простої формальности. „Сини майстрів того цеху тут роджені, читаємо в уставі львівських ткачів, не обовязні робити пробних робіт“; далі — для всякого товариша, що схотів би бути майстром, є обовязкова мандрівка: два роки без перерви, не вертаючи до міста, але сини майстрів, „коли б за якоюсь законною причиною не могли відійти з міста й подорожувати, можуть робити в місті у котрогось майстра“; а колиб майстер умер, полишивши дрібних дітей, то старший з синів може бути допущений до гідности майстра, коли майстри переконають ся, що він не гультай, а статочний чоловік; „бо сином майстрів з огляду на заслуги їх батьків справедливо мусить бути показана більша ласка в цеху.“¹⁾ Устава львівських кушнірів звільняє синів майстрів і тих, хто б женив ся з доньками майстрів, від пробної роботи і від справлення вечері для майстрів, так що вступленне до цеху коштувало їх тільки півчетверта зол. і два безміни воску. В иньших цехах майстровичів і майстрівських зятів звільняли на половину від того, що виматало ся від иньших.²⁾

Про добрий стан ремесла отже не особливо дбали. Можна було відкупити ся від пробної роботи, як ми вже бачили³⁾. Се було такою

1) Те саме переконанне висловляє й устава дрогобицьких ткачів.

2) У львівських бляхарів вони мають робити пів пробної роботи і дати пів оплати; у дрогобицьких ткачів вони мали мандрувати тільки половину того часу, що иньші, й дати половину вписового й т. и.

3) У гончарів потилицьких.

звичайною практикою вже при кінці ХVІ в., що в уставі львівських золотників з особливим притиском підноситься, що від роблення „штуки“ не може ніхто бути звільненим, ані відкупити ся. В деяких цехах роблення пробної роботи просто заступлено оплатою до цеху¹⁾. Від мандрівки також можна було відкупити ся — у дрогобицьких ткачів се коштує невелику суму 2 зол., а в деяких випадках можна було звільнити ся від неї і без викупу. Надробляють за те нагинками за всякою конкуренцією: нецеховим майстрам забороняється робити не тільки в місті й на передмістях, але і в околиці — на милю, дві, навіть три від міста.²⁾ Напр. в уставі тернопільських ткачів, даній їх дідичами, читаємо такі особливо гострі постанови: кравець *stularz* (нім. *Störer*), або партач без цеху, не має пробувати ані в місті, ані на передмістю, ані в ніякім селі нашім на дві милі від Тернополя, а мешкаючи — не має робити роботи на перешкоду цеховим кравцям, з виїмком тих, кого замок держав би для своєї потреби; а як би такий (нецеховий) був знайдений де на роботі у землянина або боярина якого в наших маєтностях, староста має дати їм вижа і поміч з замку від нас, аби забрати того партача, й він з роботою, яку при нім застануть, має бути всаджений до в'язниці й сидіти має там, аж всіх майстрів упросить і задовольнить; як би партача знайдено в місті, що робив би без цеху у когось, якої б не був він релігії, то уряд замковий або міський має дати вижа й помогти його арештувати і всадити його разом з роботою — тої роботи половина буде належати на уряд, що дав поміч на нього, а половина до братської скринки, а самого його не мають пускати, аж положить до скринки три гривни.“ В інших цехах визначали ся за нецехову роботу грошеві карі.³⁾

Продавати вироби, зроблені не місцевими цеховими майстрами, дозволяло ся тільки під час ярмарків, як ми знаємо, але з часом цехи запроваджують побори і з таких товарів, продаваних на ярмарках, іноді дуже значні. Так, камінецькі бондарі й колодії уставляють від кожного воза з бондарськими виробами два фунти воску до цеху, від пари коліс по грошу, а при тім жадають, щоб сі привозні вироби навіть під час ярмарку продавали ся тільки в містом. Сатанівські шевці беруть з кожного стороннього, що приво-

¹⁾ У шапкарів самборських: *ktoby chciał cech przyiąc, powinien dać do cech u złotych trzydzieści za sztuke.*

²⁾ Три милі напр. в уставі ткацького цеху м. Межибожа (с. 481) під страхом відібрання виробів, а часом і арешту.

³⁾ Напр. у кушнірів львівських — 20 гривен карі.

зять на ярмарок товар, „штихового“ по золотому і 6 гр.¹⁾ Камінецькі кравці уставляють таку таксу „штихового“ для „тандитарів“, що привозять готову кравецьку роботу до міста на ярмарки й на інші публичні з'їзди: від кожного більшого убрання, чи духовного, чи мужеського чи жіночого по 3 гр., а від інших 2 гр., від шапок чоловічих та жіночих по 2 гр., кунці вірменські від колдр, опонч і кафтанів, які б давали робити чужим кравцям, мають давати штихового по 3 гр. від штуки; від українських суконь „самоділок“ мають давати не від штуки, але від возу по гр. 6. Таж устава дає дуже сильну ілюстрацію регламентації, якою хотіли перешкодити конкуренції в середині самого цеху: „аби було більше порядку в тім ремеслі, майстер що займаєть ся роботою на жінок, не має перешкоджати гусарським (кравцям від військового убрання), а кравці від роботи гусарської й німецької — роботі жіночій.“²⁾

Обичайність і солідність очевидно упадає. Кари воском, що йшли на побожні цілі, все частійше заступають ся пивом, і таким чином кожда пригода, кожда провина в цеху стає поводом до почастунку й п'ятики. Розвій п'яцького гулящого життя ілюструють широкі постанови цехових устав, звернені против його проявів. Устава львівських ткачів, що держить ся старих добрих традицій (в ній нема й вечері для цеху від нововписаних майстрів), забороняє грати в карти й шахи, під карою забороняє майстрам і товаришам заходити з публичними жінками, відбирає право провадження ремесла майстровим вдовам, які б вели непорядне жите, й уставляє кари на майстрів, які б програвали своє майно або заставляли за напитки своє убранне.³⁾ Устава камінецьких кравців уставляє кари на товаришів, які б в присутности жінки або доньок майстра співали розпустні пісні або забавляли ся непристойними розмовами.⁴⁾ Судові акти малюють в досить незavidнім світлі відносини в цеху — між цехмистрами й майстрами, між майстрами й товаришами та учениками і самим „брацтві“ — між самими майстрами, і ся незavidна дійсність відбиває тим сильнійше в порівнанню з тими патріархальними відносинами, які клали в основу цехової організації старі устава.⁵⁾ Спе-

¹⁾ У Січинського дод. 6 і 12.

²⁾ Архивъ V. I ч. 125.

³⁾ Подібно в уставі дрогобицьких ткачів, взагалі зближеній до львівської. ⁴⁾ Архивъ V. I с. 311.

⁵⁾ Актювий матеріал зібраний у В.-Буданова (укр. перекладу с. 299 і далі); автор одначе справедливо сам признає, що на підставі самих процесових актів було б одностороннім судити про цехові відносини взагалі.

ціально становище „товаришів“ — челядників і підмайстрів, при тих утрудненнях до переходу в категорію цехових майстрів, ставало все менше привабливим.

Поправкою до їх незавидного становища супроти свонсолідованої корпорації майстрів служила організація т. з. „господи“ і брацтв цехових „товаришів“ — челядників. В Німеччині вони з'являють ся в XIV в., в Галичині бачимо їх уже в XV в. (устава для челядників львівського ткацького цеху з 1469 р., устава господи шевської челяди в Коросні 1483 р.)¹⁾ Челядники мають свою хату — т. зв. „господу“ (нім. *Herberg*); її господар — з майстрів, т. зв. „батько господи“, являеть ся їх репрезентантом і протектором; крім того „товариші“ мали своїх старших (т. зв. *besetzer*, *Beisitzer*); мали свою скринку, до котрої платили складки і кари і з котрої запомагали своїх товаришів в біді й хоробі; свої церковні церемонії, на вір цехового брацтва. Ся організація мала боронити челядників перед визиском і надужитими майстрів (так було в Німеччині, де сі челядні організації відіграли дуже важну роль в XV—XVI вв.). Одначе не видно, щоб вона виробила собі у нас вплив і послух (що правда, матеріалу маємо дуже мало)²⁾. В кождім разі вона лишала ся безсильною против тих утруднень, які цехи робили челядникам у вступі до цеху.

Окрім виродження, яке корінило ся в самім корпоративнім устрою цехів, мала дуже шкідний вплив на їх долю релігійна й національна виключність, на якій була оперта цехова організація. Тут давав себе відчувати сей загальний, звістний нам характер міської організації (німецького права), котрої частиною була організація цехова. Але ся виключність в цеховій організації була зазначена навіть ще сильнійше, як загалом в міськім устрою. Як ми знаємо вже, цехові організації мали релігійну закраску, звязані були з участію в різних церковних церемоніях; відси виходило, що членами цеху могли бути властиво тільки католики. Сі погляди принесено й до нас з цеховою організацією, і Русинів як не зовсім позбавляли приступу до цехів, то в кождім разі уважали певного рода контрабандою —

¹⁾ Akta gr. i ziem. VII ч. 61, Dod. do Gaz. Lwow. 1854 ч. 37—8; для пізнійшого часу (XVIII в.) Архивъ V. I ч. 81 (Камінець), В.-Буданов с. 310 (Кремінець).

²⁾ В.-Буданов (с. 299) наводить акти сенсаційного процесу „господи“ з цехмистрами в Кремінці: цехмистри, розгнівані на челядників, не зважаючи на старшину господи, казали бити челядників без суду й вини. Треба б. мати більше того рода матеріалу, щоб судити, наскільки маємо тут явища загальнійші.

чимсь, що допускаєть ся тільки через понушення, а властиво не повинно мати місця в цеховій організації й мусить допускати ся в можливо найменших розмірах. Уже в найдавнішій цеховій грамоті — цитованим вище привилею перемишльським шевцям згадуєть ся, що сими привилеями користували ся у Львові „шевці-католики, Поляки або Німці.“¹⁾ В цехових уставах ми також знаходимо часом абсолютні заборони для Русинів, не кажучи про виключення їх від цехових урядів. Нпр. в уставі львівських золотників читаємо: „Тому що всякий порядок може удержувати ся успішнійше при ласці й благословенню божім, а золотниче ремесло спеціально потребує людей з доброю совістю, яка може найліпше бути захована в католицькій вірі, то львівські золотники не мають між собою терпіти ані приймати ніякого майстра еретика або схизматика, лише католиків — хіба б котрий еретик, нпр. з Русинів або Вірмен, приступив до унії з церквою римською“²⁾. Або в уставі немцівських ткачів: „Межи майстрами того ремесла не має бути жадного Русина, тільки товариші - Русини, які б примандрували, мають право робити два тижні; а як би примандрував товариш - Поляк, то майстер, у котрого б робив товариш - Русин, повинен його відправити, а прийняти товариша - Поляка, відправивши Русина“³⁾. Або в постановах камінецьких бондарів, колодіїв і столярів: „Аби хлопців грецької й вірменської релігії не вільно було тому цехови приймати до ремесла, ані „визволяти“ де инде учених, а навіть і „братів“ (майстрів) де инде визволених приймати до цеху“⁴⁾.

Але не підлягає сумніву, що вступ до цехів Русинам взагалі, незалежно навіть від таких виразних постанов, утрудняв ся дуже значно, хоч не однаково: в одних місцях більше, в других менше, в одних цехах сильнійше, в інших менше. На своїм місці бачили ми скарги львівських Русинів XVI—XVII вв., що їх не допускають до цехів, що навіть в тих цехах, де Русини бували давнійше, перестають приймати учеників - Русинів під різними вимівками, а прийнятих не визволяли, так що Русини згодом переводили ся в них зовсім.⁵⁾ Таку саму скаргу заносили ще в 1520-х рр. красноставські міщане-Русини, і король признав їх виключення за неправне, бо не оперте на ніяких спеціальних

1) Akta gr. i ziem. VI ч. 1.

2) Лозинський Złotnictwo с. 30. Так само виключені були всі не-католики з цеху малярського львівського, з перемишльського цеху малярського і золотницького; див. про се ще низше в гл. IV.

3) Dod. do Gaz. Lwow. 1853 ч. 62.

4) Сідинський дод. 6.

5) Див. т. V с. 244—6. Пор. ще назше в гл. IV.

привілеги́ях. Отже виключення Русинів тут опиралося на широко розповсюдженій в західній Україні цеховій практиці. Дійсно, напр. в старій уставі перемишльських ковалів (1471) читаємо постанову, що майстер Поляк не має приймати й учити Русинів¹⁾.

Навіть там, де Русинів в цеху тримали, релігійний характер цехової організації давав їм прикро відчувати своє підрядне, тільки толероване становище супроти властивих господарів цеху — католиків, і ті цехові установи, які з особливим притиском підносять повну рівноправність обох релігій в цеху,²⁾ очевидно хочуть обминути тими постановами звичайну хибу цехових відносин — сю релігійну виключність, яка закаламучувала відносини в цеху й загороджувала до них приток свіжих місцевих сил.

Але коли Русини (також Вірмени і протестанти) тільки в часті виключалися від участі в цехах, такий визначний міський елемент як Жиди виключалися зовсім. Жид ніяким чином не може бути прийнятий на науку до цеху, тим менше — до цехового братства: се така загальнозвісна й прийнята основа цехового життя, що про неї навіть не згадують цехові установи.³⁾ Причина таж сама — релігійний характер цехової організації; се зазначив кор. Жигимонт, коли Жиди-кушнірі львівські скаржилися йому, цех кушнірський не приймає їх: Жиди з огляду на їх релігію не можуть належати до цехів⁴⁾. Але виключити в дійсності всю масу жидівської людности, що від XVI віка буквально заливає міста і місточка⁵⁾, було, розуміється, неможливо, і результат се цехова виключність має той, що поруч ремесла цехового організується по містах і місточках ремесло жидівське, яке виробляє собі право на існування різними компромісами: чи то купує від цехів за певні оплати право ведення ремесла, чи дістає, також розуміється се оплату, таке право від міських властей — війта, старости чи дідича, і т. д.

Я поясню се кількома прикладами. Так в згаданім вище процесі луцьких кравців і кушнірів з жидівськими кушнірами й кравцями в першій пол. XVI в. справа обертається се коло того, що Жиди заявляють готовість платити річно тим цехам по 5 кін за право займати се своїм ремеслом, а цехи уважали се за малу ком-

¹⁾ Akty gr. i ziem. VI s. 145.

²⁾ Див. т. V с. 246, і з подільських — у Сіцинського с. 290.

³⁾ Паадро (ор. с. с. 6) наводить лише з одної пізньої краківської установи (1715) постанову: хтоб прийняв в науку Жида, тратить своє майстерство.

⁴⁾ Зацитована у Балабана Żydzi lwowscy, с. 436—7.

⁵⁾ Див. т. V с. 255.

пензату тої шкоди, яку Жиди можуть робити їм своєю конкуренцією; справа пішла на суд вел. князя, і в. князь постановив, що Жиди за тою запропонованою ними оплатою можуть займати ся кравецьким і кушнірським ремеслом.¹⁾ В Кременці поруч цехових різників бачимо різників Жидів нецехових, до котрих адміністрація ставить одинокі запитання, аби вони платили так само як різники цехові.²⁾ Подібно в Ковлю.³⁾ Дідич Тернополя в уставі кравецького цеху, уставляючи такі острі карі на „партачів“, для Жидів ставить тільки оплату (вправді досить високу): коли б Жиди мали при собі таких Жидів, що робили б кравецьке ремесло, то їм вільно буде їх тримати, але кожний такий Жид має що року дати до цехової скринки 8 зол.⁴⁾ і т. н.

У Львові, в Перемишлю бачимо в XVII і особливо XVIII віці цілий ряд жидівських цехів, що не тільки організують ся в правильні організації,⁵⁾ але й добивають ся легалізації, признання сих організацій міськими властями й християнськими цехами, розумієть ся — після завзятих суперечок, навіть бійок, ціною контрибуцій і оплат. Звичайно виборюєть ся з початку право робити для самих Жидів, а кінчить ся часом не тільки фактичним, а й легалізованим виконанням свого ремесла для всіх без різниці, нарівні з християнськими цехами⁶⁾.

Се одно вже робило зовсім ілюзорними всякі постанови про цеховий примус. Не вільно було „партачити“ християнам, але нецехові ремісники Жиди множать ся, конкурують з цеховими, організують ся і вкінці переважно побивають своєю конкуренцією цехи, з тих же причин, з яких жидівський елемент опановує торгівлю і взагалі міське життя: тому що він, як менше вибагливий, більше витривалий, ліпше міг приладити ся до нужденних обставин міського життя, торгівлі й промислу.

Крім таких некорисних наслідків, які виникали з самого корпоративного й виключного характеру цехової організації, цехи й це-

¹⁾ Бершадський I ч. 179. ²⁾ Архивъ VII. II с. 74.

³⁾ Живень кн. Курбського I с. 320.

⁴⁾ Dod. do Gaz. Lwow. v. 85

⁵⁾ З них докладно звісна організація кравецького цеху в Перемишлі, бо акти його переховали ся до наших часів — видані (в гебрайській текст) й коментовані у Шорра *Żydzi w Przemyślu*. Найстаршу звістку про жидівський кравецький цех у Львові (*iudaicum sartoricum contubernium*), як організацію признану, маємо з 1627 р. (док. ч. 75 у Балабана).

⁶⁾ Див. огляди сеї боротьби в монографіях Балабана (*Żydzi Lwowsy*) і Шорра (*Żydzi w Przemyślu*).

хове ремесло стрічали ся, як я вже згадав, і з сторонніми перешкодами, які дуже сильно і шкідливо відбивали ся на цеховій організації й промислі.

Насамперед треба піднести, що шляхетські круги від самого початку дуже неприхильно дивили ся на цеховий устрій. Почасти се було впливом загального антагонізму між шляхтою й міщанством, почасти цехові привілеїї й порядки були по кешені шляхту, виключаючи від ремесла її підданих по містах і передмістях і підносячи ціну на ремісничі вироби, а ціну на сирі продукти стараючи ся держати можливо низькою. Починаючи від першої половини XV в. правительство під натиском шляхти видає роспорядження против цехів. З одної сторони іде боротьба против здешевлення матеріалів, а за знижку цін на вироби, які цехи, опираючи ся на цеховій солідарности, старали ся удержати на можливій висоті. До сього змагають такси на продукти й вироби, які правительство поручає робити місцевим воеводам, а пізнійше (в XVII в.) береть ся до того сам сойм. З другого боку від часу до часу виходять роспорядження против самої цехової організації. Уже устава з 1423 р., поручаючи воеводам і старостам уставити ціни на сирові матеріали й товари, хоче тим „зробити кінець“ „братствам, які б знаходили ся між ремісниками в яких небудь містах“. Сї ремісничі братства, себто цехи, трактують ся тут як шкідливі й незаконні організації, що змагають до надужиття і обманьств над суспільністю, через те навіть за саме держання „братства“, як би його викрито, визначають ся висока кара сімдесяти гривень.¹⁾ Постанова одначе о стільки неясно стилізована, що може мати на гадці „братства“ самовільні, завязані без відомости й потвердження компетентних властей. Але шляхта взагалі уважала цехові організації шкідливими й напирала на знесення їх. Вираз сього знаходимо в конституції з 1532 р.²⁾ де читаємо: „в справі товариств по містах, що звуть ся братствами або цехами, ми (отже против гадки шляхетських депутатів) не признали потрібним щось змінати, бо сї товариства чи братства досї допускали ся скрізь на підставі своїх старих устав і потверджували ся новими й старими привілеями, і нам здасть ся, що всякого стану піддані нашої держави не поносять шкод від їх устав, коли вони правильно потверджені привілеями і коли воеводи й иньші урядники запобігають їх надужиттям.“ Отже король

¹⁾ od precludendam viam fraternitatibus, quas mechanici civitatum observant, statuimus... ut circa easdem mensuras et pretia fraudes non committantur, і т. д. — Volum. legum I с. 36.

²⁾ Vol. legum I с. 249.

з сенатом обмежують ся тільки потвердженням інструкції воеводам, аби разом з місцевими урядниками запобігали надужиттям при продажі сирових матеріалів (аби цехові брацтва не збивали на них цін) та при означуванню цін за ремісничі вироби. Але касувати самої цехової організації, як того домагали ся шляхетські репрезентанти (з тексту видно се ясно) вони не вважали можливим.

Але шляхта не переставала вести свою лїнію, і король з сенаторами не устояли в своїй позиції. Постановою сойму 1538 р. король „наливаний частими скаргами всеї шляхти й її послів, а також всіх підданих нашої держави“ уже зносить і касує „всі цехи, звані инакше брацтвами ремісників, і все непотрібне в них, вининдене на шкоду підданих нашої держави,“ по всіх містах і місточках¹⁾, а пять літ пізнійше повторяє сю заборону брацтв, поручаючи воеводам слїдити, аби ремісники не мали цехів, під карою ста гривен²⁾.

Ся постанова підносить і той мотив, з котрого виходила ся опозиція цехам: „брацтва міські нарушують свободу шляхти,“ привілегії міської людности обмежують безграничність прав і привілегій шляхетського стану (разом з цехами шляхетські депутати жадали знесення прав міст на склади). Та проти сеї ultima ratio польського державного права міста висунули иньшу „рацію“, а то мотиви релігійні: цехи були організаціями не тільки економічного, а й релігійного характеру, як ми знаємо; касувати їх — значило б задати сильний удар релігійному життю міської людности. Сей мотив знайшов послух в правительственных кругах. Потверджуючи старі постанови про скасування цехів, новий король Жигимонт Август додав важне обмеження: „цехи як давно були знесені нашими попередниками, так ми й тепер зносимо їх, відповідно до давнійших постанов, й уневажняємо, окрім порядків і установ церковних³⁾“.

Здасть ся, се обмеження й послужило фірткою для легалізованя дальшого існування цехів. Вони не перестали існувати й далі організувати ся по тих рішучих заборонах попередніх, бо могли далі закладати ся й існувати, як організація з церковним характером, а при тім як ми бачили — в дійсности зіставали ся в силі всі давні економічні прикмети цехового устрою: цеховий примус, промисловий монополъ, заборони для нецехових, приписи против конкуренції. Цехові устави такого змісту видавали ся й потверджували ся не тільки дідичами

¹⁾ *universa contubernia, quae et fraternitates artificum appellantur— in omnibus civitatibus et oppidis regni nostri tollenda et amovenda esse Vol. legum I c. 263.*

²⁾ *Ibid. c. 278.*

³⁾ *Volum. legum II c. 8.*

й містами, але й самими королями. Але безправність цехів як економічних організацій, не знесена й пізнішим законодавством,¹⁾ не могла не відбивати ся некористно на становищу цехів, на відносинах їх до репрезентантів шляхотської адміністрації й на самій реалізації промислових привілеїв цехів.

Адміністрація і дідичі сильно підтинали цехи окрім звісного вже нам протеґовання Жидів, іще удержуванням в містах на замкових ґрунтах, або під замковим присудом нецехових ремісників взагалі. Це мотивувало ся тим, що замок мусить мати ремісників для своїх замкових і двірських потреб. В дійсности, старости й державці осаджували всякого рода ремісників під своєю юрисдикцією для збільшення своїх доходів, за ріжними оплатами, і сі замкові ремісники робили дуже сильну й прикву конкуренцію ремісникам цеховим. Ся справа тому грає визначну ролю в скаргах і спорах міст з старостами й державцями від давніх часів. Міста домагали ся, щоб старости й державці держали ся уставлених старою практикою норм і не помножали до безконечности тих своїх ремісників; правительство, в інтересах міст, давало також такі інструкції й роспорядження, або нормувало число замкових ремісників в міських привілеях.

Так львівський магістрат в 1450 р. вів боротьбу в сій справі з старостами львівськими, й староста Андрій Одровонж зобов'язав ся не помножати числа ремісників над старий звичай. В своїй грамоті²⁾ він признає, що під замком носідали ремісники ріжних ремесл, число їх все зростає, на шкоду цехів і королівських доходів. З зібраних ним відомостей показало ся, що за давніх часів „під замком“ було два ковалі, два шевці католики (postrates), оден кравець, а більше ремісників не було ніяких, окрім Жидів-сафляників, що з давних часів займали ся там своїм ремеслом; також руським шевцям, що робили „роботу вірменську“, вільно було там мешкати й робити. Він обіцяє надалі не допускати понадто ремісникам осідати під замком і займати ся ремеслом. В Києві міщане на початку XVI в. скаржать ся, що ріжні ремісники — віддані воеводи, церковні й панські, — „золотари и кравцы и кушники и ковали и шевцы и вынники и хлѣбницы и перекупники и рыболове и иные люде, которые люди въ мѣстѣ нашомъ Киевскомъ и по селамъ торгомъ ся обыходятъ“, хоч сидять в місті, міських податків платити не хочуть. Тому пізнійший в. княжий привілей для Києва застерігав, що воевода має право тільки двох ремісників з кожного

¹⁾ Цехи взагалі від 1552 р. не фігурують в законодавстві союзовим. ²⁾ Akta gr. i ziem. VI ч. 61.

ремесла держати під правом замковим, для замкових потреб.¹⁾ Під час ревізії українських замків 1545 р. міщане володимирські жалували на свого старосту, що він в місті має різних ремісників і промисловців, які сидячи на міських ґрунтах, „заложили ся за старосту“, вимовляють ся всяких міських обовязків, і між ними бачимо слюсара, коновала, печника, навіть іконника! Староста деяких з них вирик ся, а знов про иньших казав, що має дозволенне від в. князя держати ремісників, потрібних замкови,²⁾ і т. и.

Шляхта також веда війну з цехами за право держати в своїх міських чи передміських дворах своїх ремісників, мовляв також для своєї потреби. З другого боку, діставши право безмитного привозу всяких річей для своєї потреби з-заграниці, шляхта широко користає з сього права. Се припадає на той час, коли розвиваєть ся в широких розмірах вивіз за границю, на заграничні торги господарських продуктів, з другого боку — ширить ся в шляхетських кругах розкіш, виставність, власне з тою прикметою — замилованнем в річах новомодних, в чужоземних формах і взірцях, або й просто в чужоземщині, з огляду лише на те, що вона не свійська, труднійша до набування. Вивозячи в другій половині XVI і першій половині XVII в. на торги заграничні (і на ті великі ярмарки, що стягали в великім числі чужоземських купців з їх товарами), в великих масах свої господарські продукти, шляхта українських земель в великих розмірах забирає там заграничний товар, особливо всякі предмети вищої технічної категорії. Поза тим вона потребує ремісника головно для робіт простійших, і вони виконують ся переважно сільськими ремісниками, яких кождий трохи більший пан старав ся мати повний сортимент серед своїх підданих. Таким чином сей заграничний „навіз“ і ярмарки в результаті страшно підтинали розвій ремесла і робили в значній мірі ілюзоричними всі ті гарантії, які давала ще реміснику цехова організація. Навіть майстри з найліпших промислових центрів, з славними традиціями, не могли удержати ся супротив сих несприхильних обставин, і цехмістри львівського золотничого цеху заявляли 1637 р., що хоч між ними є багато добрих ремісників, „які могли б подолати всякого рода роботи й задоволити всякі вимоги, хоч би й самого цесаря“, але вони зовсім підупали наслідком чужого навозу“³⁾.

Ярмаркування взагалі, як було дуже користним сурогатом при

¹⁾ Акты Зап. Рос. I с. 355, Zbiór dokumentów bibl. Przewdzieckich с. 62 (1546).

²⁾ Zródła dz. VI с. 69—70.

³⁾ Цитата у Ловинського Złotnictwo с. 95.

незвичайно слабим розвитком провінціоальної торгівлі й промислу, мало ту некорисну сторону, що по за ярмарковими періодами знижало до мінімуму всякий попит на товари й ремісничі вироби і таким чином позбавляло торгівлю й промисел місцевий всякої можливості сильнішого розвитку. Все що жило в даній місцевості, робило собі всякі значніші запаси на ярмарках, і поза тим лишалися хіба якесь наглі потреби, або неவிбагливий попит людей, які живуть з дня на день і не можуть робити запасів, але можуть задоволити свої потреби на першій недільній торгівлі. Тому що сунути ярмарків, як ми знаємо, цеховий примус не мав значіння, і на них міг продавати ремісничі вироби всякий сторонський майстер і всякий партач, на розвиток ремесла ярмаркування відбивалося дуже лихо. З становища консументів було воно добре, що давало місце конкуренції, збивало ціни ремісничих картелів. Але такі періодичні проломи, такі конвульзії конкуренції, вирваної зовсім з звичайних своїх обставин і норм, на розвій промислу не могли добре впливати. Навіть по більших промислових центрах ярмарковий „навіз“ давав себе прикро відчувати місцевим промисловцям, підривав їх часами як якийсь орган. Що ж казати про поменші промислові центри? Ремесло могло тут ледво жити. Як ми бачили, цехи заводили оплати з ярмаркового довозу на свою користь, отже певного рода протекційні тарифи. Але така протекційна політика вимагала більшої обережності й зручності, та й прийшла в часах нового вже унаряду міського промислу, яким була друга половина XVII і цілий XVIII вік, — отже була нужденною латаниною, якою цехові ремісники боронили себе від повного виголодження.

Щоб дати якийсь хоч трохи докладніший образ того, як в сих обставинах жив і розвивався (властиво — упадав) міський промисел, на се треба б матеріалу далеко багатшого, зібраного для сеї мети спеціально, а не ті скупі й принагідні згадки, якими ми розпоряджуємося. Приходить ся тому обмежити ся дуже загальними поміченнями і деякими спеціальнішими ілюстраціями загального стану.

Перше місце що до розвитку ремесла й промислу на нашій території займав Львів, розсадник ремісників, — *seminarium mechanicum*. До середини XVII в. він був справді досить сильним промисловим центром і не тільки обслуговував свою ближню околицю, але в значних масах продукував для вивозу. Ми бачили нпр. товари, які вивозилися на Поділе, Волощину й Туреччину¹⁾ — ті різні

¹⁾ Див. вище с. 61, 71, 100.

крамні річи, вироби ремісничі, одіж, зброя: в значній мірі се були товари місцевого виробу, львівського передовеїм. В середині й другій половині XVI в. нпр. був особливий попит в Волощині й Туреччині на львівські шапки простих, недорогих сортів¹⁾ — їх вивозять сотками й тисячами туди, до самого Царгороду включно²⁾. Львівські золотники обслуговували своїми виробами магнатурію й заможну шляхту та міщанство сусідніх земель, робили для королівських дворів і волоських господарів. Майже до самої половини XVII в. золотництво тутешнє цвіло й славило ся широко³⁾ і по власному признанню могло підняти ся всякої роботи й задоволити хоч би й самого цїсаря. Львівський цех мечників, поруч такого ж краківського, нав привилей надаване ргземіан-ків для цілої Польщі: правдивим майстром уважав ся тільки той, хто на закінченне свого технічного образования поробив у майстрів львівських або краківських, і дістав тут ргземіанек — нове імя, як цеховий товариш. Подібний привилей мав цех львівських столярів, і товариші з Поділля й дальшої України мали обовязково удавати ся до нього по ргземіанкі, для докінчення свого фахового приготования⁴⁾.

Перший реєстр львівських цехів маємо на акті 1425 р., котрим місто Львів обіцяло Ягайлови, що признає по нім королем його сина. Як репрезентація міста, поруч райців і лавників, виступають тут відноручники цехів, в тім порядку: купці (*institores, stomer*), різники, пекарі, ковалі, шевці, кравці, римарі й сідельники, солодовники (пивовари), гарбарі, кушнірі⁵⁾. Са, правдоподібно, повний реєстр тодішніх цехів, як бачимо — дуже нечислених це. Вони завязували ся пізнійше, в міру того як зростали групи майстрів певного ремесла, або виникали труднощі з спільного життя в однім цеху з майстрами иньшого ремесла⁶⁾, а тоді всі иньші ремесла містили ся ще в названих вище цехах, або зіставали ся без цехової організації. В міських

1) За сотку плачено 14—15 зол.

2) Див. у Лозинського *Kurjstwo* с. 535.

3) Про нього цитована вже монографія Лозинського, с. 18—9.

4) Невидані акти з р. 1590 і 1593, цитовані у Лозинського.

5) *Akta gr. i ziem.* IV ч. 73. Печатки цехові, переважно заховані при сім акті, з емблемами їх ремесл, видані у Лозинського *Patrucyat* с. 359 і далі.

6) Пор. історію вилучення золотників при кінці XVI в. зі спільного цеху з малярами, майстрами від виробів з цини (конвісарами) й відливарами, представлену у Лозинського *Złotaictwo* с. 27—9: причиною (чи одною з причин) мали послужити труднощі, які впливали з залежности львівських цинювників від краківського цеху, наслідком признаних йому привилей і в контролі виробів з цини.

актах з того ж часу знаходимо окрім названих в тім реєстрі такі групи майстрів: золотники, мечники, рушниківарі (poxidarii), ножовники, котельники (kessler), слюсарі, уздарі чи поясники (singulatores), сафянніки (rottgerber), рукавичники (hantschuster), теслі (carpentarii, szummermann), колодії (rotifices), бондарі, тартачники (bretsneyder), столярі, полотенники (linifces), ткачі вовняних матерій (wollenwebir), цегольники, гончарі, ваньярі (kolkborner), мулярі, камілярі (fractores lapidum), риболови, соляники (salsatores — мб. що солили рибу). По одному стрічаємо таких майстрів як сугонники (pannitonsor), малярі, гребінники, токарі (dressler), цинovníки (sappengisser), медовари (methewer). Розуміть ся, могло бути тих майстрів значно більше, бо згадки їх в тих записках завжди більше або менше випадкові, і багато міщан фігурує без означення своїх занять¹⁾.

Однак і в світліші часи львівського життя — XV і XVI в., вивіз львівських фабрикатів був дуже незначний поруч вивозу продуктів сирових, і так само був незначним супроти довозу чужих фабрикатів. Всі дорогі сорти матерій походили з чужоземного привозу — сукна, полотна, шовкові й вовняні матерії. Вироби металічні чужоземного привозу зістали ся в широкім уживанню: бачили ми вище²⁾, що зі Львова на Поділе і в Волощину в великих масах вивозили металічні вироби чеські, угорські, німецькі. Дрібний крам носить у Львові характеристичну назву товару ніренберського³⁾. Золотництво львівське не витримує конкуренції з сторонським „навозом“, никне й занепадає в середині XVII в.⁴⁾ і т. д., і т. д.

Інші українські міста далеко не дорівнювали Львову, і їх ремісел мало підносив ся над задоволенням буденних потреб місцевого життя. Але все таки ремісничая людність по більших містах, де маємо про неї звістки, виглядає досить показно.

В Луцьку, столиці Волини, в середині XVI в. згадують ся тільки такі цехи: ковальський, слюсарський, кравецький, кушнірський, римарський⁵⁾; інші групи ремісників, видно, були за слабкі, аби організувати особні цехи, або обходили ся без цехової організації, яка взагалі тут була менше розвинена. Але поборовий

¹⁾ Див. Pomniki dziejowe Lwowa т. III (рахунки міста з р. 1414 — 1426), показчик річей (досить добре уложений).

²⁾ Див. с. 100, пор. 61.

³⁾ Вище с. 107. ⁴⁾ Вище с. 131.

⁵⁾ Архивъ VII. I с. 172.

реєстр 1583 р.¹⁾ дає таку цікаву статистику луцьких ремісників: кравців що роблять шовкові річі 2, кравців звичайних 5, кушнірів 20, постригачів 2, римарів 9, ковалів 7, слюсарів 4, шабельників 2, золотарів 3, котлярів 3, лучників 4, стельмахів 3, сідельників 3, шевців що роблять сафяном 4, „юхтенників“ 2, шевців звичайних 23, аптивар 1, цирульників (*barbierzy*) 3, ткачів 3, солодник 1, маляр 1, перекушнів і перекунок 47, пекарів 21, різників 9, теслів 13, пивоварів 14, скрипачів (музикантів) 5; отже звиш 180 властивих ремісників, і як бачимо — досить різномірних категорій, з досить значною спеціалізацією. В Кремінці, коло піднесення котрого в першій половині XVI в. енергично заходила ся королева Бона, в 1560-х рр. (десять літ по її від'їзді) згадують ся такі ремісники: кравці, кушнірі, котлярі, ковалі, слюсарі, бондарі, колодії, шевці, римарі, гарбарі, сиромятники, сідельники, гончарі, пекарі, солодовники, і оден золотник²⁾. Але реєстр 1583 р. дає сій ремісничій людности дуже скромну статистику: кравець оден, видко з тих лінших, бо окрім того ще кравців простих два; так сам оден швець особливий і шість звичайних; ковалів і пекарок по шість, гончарів і різників по чотири, лучників три, золотарів, стельмахів, цируликів і дударів по одному, прасолів 16. Отже властивих ремісників лише 37, але се мабуть цифри низше дійсного³⁾. Володимир виглядає в тім же реєстрі лінше: „соляників 10, різників 5, пекарів 11, солодовників 2, перекушнів 32, кушнірів 12, кравців 6, шевців 1 лінший і 16 звичайних, гарбарів 3, ковалів 6, бондарів і тесель 6, лазник (банщик) 1, пивоварів 4, золотників, римарів, сідлярів по одному, гончарів і скрипників по 3“⁴⁾; разом 82 (виключаючи соляників і перекушнів). В Белзі в 1578 р. було прасолів 24, кравців 8, шевців 19, кушнірів 9, пекарів 20, різників 6, золотар 1, солодовників 2, бондарів 3, слюсарів 2, столярів 2, ткачів 7, уздрів 2, ковалів 4, мідяників (котлярів) 2, сідельників, колодіїв, римарів (*singulator*), мечників по одному, 3 стельмахи, 2 лазники⁵⁾, отже разом ремісників 96. В Київі з початком XVI в., перед пізнішим упадком міста, згадують ся золотарі, кравці,

1) *Źródła* XIX с. 111; полишаю порядок ремісників як в реєстрі: він, можливо, тримаєть ся групування їх по цехах.

2) Архивъ VII. II ч. 10.

3) Тому що поборові реєстри не мають спеціальних статистичних завдань, а чисто фіскальні, на їх цифри не всюди можна покладати ся. В поборовім реєстрі напр. Луцька 1570 р. показано тільки 11 ремісників і 8 перекушнів (*Źródła* XIX с. 19) — решта, очевидно, остаєть ся в иньших категоріях оподатковання — мб. домів міських.

4) *Ibid.* с. 126. 5) *Źródła* XVIII. I с. 202.

кушнірі, лучники, стрільники, ковалі, шевці, винники, хлібники, перекупники, риболови, цирульники¹⁾; але статистики сих ремесл не маємо ніякої. Відомости про Камінець з люстрацій 1565—1570 рр. були подані вище — в них зазначені тільки деякі ремесла (22 шевців, 9 різників, 56 пекарів в 1565 р.)²⁾. Поборові реєстри 1564 р. землі Холмської дають такі цифри: в Холмі „всіх ремісників“ 112, в Красноставі 151, без означення ремесла³⁾; з люстрації 1564 можемо додати лише такі подробиці: в Холмі пекарів було 52, шевців 21, різничих яток 13, в Красноставі 16 різничих яток, котрі тримають вісім різників (отже не було повного числа), шевських яток мало бути „по старій уставі“ двадцять чотири, але в дійсности було 19 майстрів; на пекарів не було уставленої норми, було їх 13⁴⁾. Переглядаючи реєстр міщан, знаходимо серед них двох кравців, двох шинкарів, чотирох кушнірів, трох ковалів, двох римарів, дві солодовні і по одному бондареві, стельмахові, столяреві, гребінникові, гончареві, котляреві, пушкареві, муляреві, „барвареві“, цирульнику і крамареві⁵⁾. Реєстр не повний, бо оснований тільки на означених ремесл, поданих яко пояснення при іменах: деякі могли вийти в реєстр без сього означення, інші — не вийти в реєстр зовсім, не будучи господарями хат чи ґрунтів, і навпаки — деякі могли носити призвище, яке вказувало на ремесло, а того ремесла в дійсности не робити, так що можна з того реєстру про міське ремесло й промисел судити тільки в приближенню.

Як тип поменьшого міста або більшого місточка може нам послужити в тійже люстрації Городло. Тут люстратори приптовують ґруну гончарів — 9 майстрів, 4 шевців, 7 різників і 7 жидівських крамниць⁷⁾. В поіменнім реєстрі міщан знаходимо крім двох проскурників, що властиво до ремісників не належать, — два бровари, по двох ковалів і кравців, по одному теслі, колодієві, бондареві, сідельникові, слюсареві і мельникові⁸⁾. В реєстрі 1578 р. ми знаходимо понадто, крім 45 перекупнів і 4 прасолів, 6 бондарів, 5 столярів, 2 теслів, 4 кравців, 4 кушнірів, 4 пивоварів, по одному ткачеві і лазникові.⁹⁾ Місто Буськ в тім же реєстрі має: 5 шевців, 6 різників, 10 кравців, 12 кушнірів, 10 ткачів, 6 убогих пивова-

¹⁾ Акты Зап. Рос. I с. 355, Zbiór dokumentów hr. Przewdzieskiego с. 62. Проф. Антонович (Монографіи с. 254) бачив тут реєстр київських цехів XV в., але се питання, чи були в Києві в XV віці навіть які небудь цехи.

²⁾ Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 166—7.

³⁾ Zródła XVII с. 177 і 192. ⁴⁾ Жерела III с. 5. ⁵⁾ Ibid. с. 1 — 3.

⁶⁾ Ibid. с. 78. ⁷⁾ Ibid. с. 74—6. ⁸⁾ Zródła XVII с. 228.

⁹⁾ Ibid. с. 229.

рів, 3 бондарів, 1 слюсаря, 1 уздаря, 1 мечника, 3 шаповалів, 1 аптикаря, 1 лазника, 2 стельмахів, 2 солодовників, 3 рибалок, 1 суконника, 1 гончаря, 6 прасолів, 40 пекарів, 30 перекупнів, 5 ремісників жидівських.¹⁾ М. Потиліч може служити прикладом маленького міста з певними, досить розвиненими ремісничими спеціальностями; реєстр 1578 вичисляє: 27 перекупнів разом з пекарями, 50 гончарів, 14 ковалів, 6 кушнірів, 8 ткачів, 19 шевців, 10 різників, 12 пивоварів, 7 купців, по два кравці і солодовники, одного бондаря.²⁾ Як взірць зовсім скромного місточка візьмемо Добротвір, тут з ремісників бачимо чотирох пекарів, по трох шевців і колодїв, по двох ковалів і бондарів, одного кравця.³⁾

Волинські міста в порівнянню з отсими галицькими, загалом беручи, представляють ся скромнійше. В Острозі нпр. в р. 1577 побрано податок від 101 ремісників і 19 перекупнів, але в 1583 лише від 42. В Ковлю з волостію в 1577 р. з 42 ремісників міських і 44 сільських,⁴⁾ в 1591 р. в самім Ковлю звичайних ремісників 35, два золотники, пекарів і перекупнів 25.⁵⁾ Взірцем місточка лїпшого може служити нпр. Торчин, містечко біскупа луцького, в нїм 20 шевців (з них 15 „убогих“), 10 кушнірів, 16 солодовників, 5 різників, 5 гончарів, 12 пекарів разом з перекупнями, 15 прасолів, 3 кравців, 3 ковалів, 2 шаповалів, 2 шабельників, по одному слюсареві і сїдлареві.⁶⁾ Клевань, містечко кн. Чорторійських, може бути взірцем місточка трохи меньшого: в нїм 6 різників, 7 пекарок, 15 шевців, 5 кушнірів, стїлькиж ковалів, по одному римареві і шаповалови, трох скоморохів⁷⁾.

Різники, пекарі, шевці й ковалі, поруч шинкарів і крамарів, були взагалі тими групами, що в першій лїнії репрезентували маломіський чи містечковий промисел; по них досить часто стрічаємо ще групи бондарів і гончарів; иньші ще рідше — звичайно ті майстри стрічали ся одиницями, як в наведених нами містах. Те саме більше-меньше, що й тепер бачимо по маленьких, никлих місточках західньої України.

Робітні були малі. Тільки в більших центрах бували більші, так що приходило ся цеховим уставам обмежати число товаришів і учеників (нпр. в уставі львівських золотників постановляєть ся, що майстер не може держати більш як три товариші й чотири хлопці). Звичайно-ж робив сам майстер з учеником, чи учениками, а по при

1) Zródła XVIII c. 232. 2) Ibid. c. 208. 3) Ibid. c. 219.

4) Zródła XIX c. 37, 64, 80.

5) Жизнь кн. Курбского I c. 315.

6) Zródła XIX c. 78. 7) Ibid. c. 93.

своє ремесло часто господарив, навіть по більших містах. Тільки в меншості стрічаємо ми такі робітні, де окрім майстра робить бодай одек товариш; статистичні викази, які маємо для деяких околиць в поборових реєстрах, вказують се зовсім виразно. Нпр. в Холмі реєстр 1564 р. вказує ремісників-майстрів 112, „товаришів“ (підмайстрів або челядників) тільки 25. В Красноставі на 151 майстрів є тільки 3 товаришів¹⁾. В Белзі й Белзькім повіті в 1578 р. було 410 майстрів і тільки 46 „товаришів.“²⁾ Цифри сі цікаві як міри інтензивности ремісничої продукції. Нпр. в згаданім вище Потиличу на 50 майстрів гончарських було 11 товаришів, на 14 ковальських 5 товаришів, але на 19 шевців тільки один товариш.³⁾ На жаль такі викази маємо дотепер в дуже малім числі.

Ще одну цікаву вказівку дають нам реєстри другої половини XVI в. Вони часом виказують осібно „жидівські голови“, і се дає нам судити, наскільки ремесло тоді було ведене християнами і Жидами. Отже видно, що в тім часі, навіть при кінці XVI в. ремесло ще мало вело ся Жидами; століте пізнійше було зовсім инакше.

Такі були форми й обставини, в яких мало розвивати ся міське торговельно-промислове жите. Обставини були лихі, й економічне, взагалі міське жите хронічно падало й заникало — протягом XVII—XVIII вв. се просто кидаєть ся в вічі.

Як цілий міський устрій, організація й регламентація торгівлі й промислу були пересажені на наш ґрунт з Німеччини. В Німеччині, де сі форми вирости на ґрунті, були витвором змагань самих міських громад, вони при всіх своїх негативних сторонах, не перешкодили суспільно-політичному й культурно-економічному розвою міського жита; воно було остільки сильне й активне, що неустанно принадувано сі форми до своїх потреб, і скоро скинуло їх з себе, коли виростило з них. Супроти трудностей, які ставили їм феодальні форми сучасного устрою, супроти претензій і драч володарів і шляхти і їх неприхильної політики, купці й ремісники лучили ся в союзи, організували ся союзи міст, і як не грошем, то зброєю поборювали сі трудности, відкупали ся від претензій, або відбивали ся від них оружною рукою і на руїнах феодального устрою розвинули нове жите, яке викликала подив сучасників своїм богатством, культурністю, поступами техніки. На наш ґрунт німецькі форми пересажували ся

1) Źródła XVIII. I s. 177, 193.

2) Ibid. s. 221.

3) Ibid. s. 207—8.

правительством і шляхтою від самого початку незручно, неприладжені до місцевих обставин, поцсовані національною й релігійною виключністю, обкромлені або скривлені фіскалізмом або в інтересах шляхетського стану, і далі псувалися й калічилися з тих же мотивів. Октройовані в готових, канонічних формах, вони не розвивалися, а вироджувалися й хиріли під гнетом непримхливої політики й трудних економічних обставин.

Край взагалі не міг рівнятися з Німеччиною що до своїх економічних сил, а тривожні обставини, погроми й спустошення, разом з нездарною внутрішньою адміністрацією, що вироджується в повну шляхетську анархію в пізніших століттях, не давали навіть тим економічним силам якоїсь можливості розвитку. Штучно спрепарована міська людність не визначалася тим духом асоціації, якою визначалася в високій мірі людність міст німецьких. Не тільки міста наші (в територіальному значінню!) жили вповні відокремленим життям, особливими атомами, інкрустованими в загальну шляхетську адміністрацію, — так само відокремлено животіли поодинокі корпорації, а навіть хоч трохи ширших купецьких чи промислових спілок не бачимо зовсім. Посіяні щедрою рукою правительства, і плекані короткозорою політикою привілегованих груп, насіння релігійної й національної виключності ділили, розбивали і в кінець ослабляли й без того неміцні міські громади, з'уживаючи енергію й засоби на внутрішню боротьбу, заборонні заходи й опозицію їм.

З становища українського, обставини, в які поставлено було місцеву торгівлю й промисел, були особливо шкідливі. Як ми вже бачили, системою заборон розірвано давню безпосередню зв'язь України з Західньою Європою і зроблено було все для того, щоб західня культура могла доходити на Україну не інакше, як перейшовши через кепський польський алембик. Заразом відсунено український елемент від торгівлі й промислу, і взагалі від міського життя. Українці, як „схизматики“, або зовсім виключаються від участі в купецьких і ремісничих цехах, або допускаються з усякими утрудненнями. Український елемент засуджений на те, щоб животіти по містах в ролі позбавлених всяких прав передміщан і маломіщан, в ролі дрібних перекупців і „партачів“, погорджуваних і недопущуваних до ніяких користивіших і поважніших підприємств. Не всі з них мали енергію й засоби проломитися через ці національні барикади, як львівський міщанин Остафіївич, що не бувши прийнятим до науки львівськими золотниками, як православний, удається до Кракова і там доходить ступеня цехового майстра (на сей факт вказували в своїх скаргах на релігійно-національну виключність львівські Русини в 1590-х

рр.)¹⁾ Не всі в ролі передміських партачів вміли підняти ся на верхи сучасної техніки й штуки, як звістний Андрій Касиянович, „составитель“ найвизначнішого й найціннішого твору, який взагалі зістав ся нам від львівського золотництва — на престольного хреста львівського брацтва. Більшість не підіймала ся над тою долею, на котру була засуджена політикою правительства й привілегованих верств. Відсунена від всяких способів технічного образования, від всяких користніших і поважніших зайнять, вона никла й бідніла, упадаючи все низше й низше, стаючи паріями на своїй власній землі.

І коли сей процес збідніння й упадку українського міщанства дійшов своїх крайніх границь, тоді в порівнянню з убогим станом українського елементу, до котрого був він приведений політикою й управою Польщі, і така лихенька копія західно-європейської культури, якою була убога польська культура XVII—XVIII вв., стала чимсь більшим, стала „вищою культурою.“ А століте пізнійше потомки тих культурників, стративши з очей (чи умисне випустивши) історичну перспективу, заговорили навіть про „культурну місію“ Польщі в українських землях, що полягала мовляв в пересадженню західної цивілізації в українські землі. Тим часом як в дійсности, коли вже говорити про якусь місію, могло бути нею тільки те, що ми бачили як результат польської „опіки“ над українськими краями: економічний і культурний занепад українського елементу.

¹⁾ У Лозинського Złotnictwo с. 67.

II.

Господарство сільське.

Отже, як бачили ми, під впливом некористних обставин, міська торгівля й промисел, міське економічне життя під польським режимом не розвивалося, а заникало. З кінцем XVI в. і особливо в XVII віці це стає вже зовсім очевидним. З другого боку, під впливом заграничного попиту, з другої половини XVI в. і в першій XVII розвивається дуже сильно продукція сільська й вивіз продуктів сільського господарства в великих масах, перед тим не бувалий. Через те не тільки релятивно, а й абсолютно беручи, центр економічного життя переходить з торгу міського на господарський експорт, з міста на село. А всевластна шляхетська верства, що вела той торг сільськими продуктами, своєю економічною політикою протегуючи свій експорт, а підриваючи ще більше ті нужденні останки міської торгівлі й промислу, ще більше змінює сю перевагу економічних інтересів шляхетського фільварку над купецько-ремісничим містом.

В сій напрямі впливала сама суспільно-політична еволюція, під впливами польського устрою і режиму, й економічні обставини, в яких опинилися українсько-руські землі XV—XVI в. (упадок старих огнищ перевозової торгівлі). Але темпо цього процесу прискорили й до дуже скорого, майже наглого перевороту привели переміни на всесвітнім ринку. Було то незвичайне запотрібованне збіжжя й інших сільських продуктів, що з другої половини XVI в. починає виявляти свій вплив і на українських землях і приводить до дуже сильних змін і в економіці і в суспільних відносинах.¹⁾

В старій Русі торг продуктами місцевого господарства і вивіз їх був дуже малий. В переважній частині сусідили з нею краї, які жили більше менше в тих самих природних обставинах, більше менше

¹⁾ Літературу див. в прим. 1.

в тій самій стадії економічного життя, й не потребували ані її дерева ані її збіжа, ані її худоби. Тільки з полудня міг бути на се попит — в культурнійшій й біднійшій натуральними запасами природи краї Візантії й арабського каліфата. Ми знаємо, що в старинних часах чорноморське побереже постачало грецьким краям хліб, рибу, худобу, шкури, віск, мід, і т. и. До каліфату вивозили між иньшим також дерево, шкури, мед, віск¹⁾. Але в міру того як полуднева комунікація утрудняла ся під впливом кочевих орд, як никла й розбігала ся осела людність в степових краях, мусів слабнути сей торг продуктами господарства. Тому в XI—XII вв. його майже не було: нема про нього звісток, і обставини були того рода, що не лишали йому місця, як що йно вказано.

Як предмети дані торгу заграничного (а з тим і внутрішнього) з продуктів господарства виступають тоді тільки мед, віск і „скора“ — шкури й футра, головно дорогі футра, отже продукти пчільництва й ловецтва. Хліборобство служило підставою господарства: „оподаткованне „від сохи“ книжнику XI віка представляло ся старинною практикою. Але воно служило майже виключно для задоволення власної потреби, для прожитку. На північній і західній границі українських земель лежали краї, які задовольали свої потреби в збіжжю самі, тому вивіз хліба згадуєть ся лише в якихось надзвичайних випадках, коли в якимсь краю трапив ся голод. Так в 1279 р. Володимир Васильович, під час сильного голоду²⁾, на прошенне Ятвігін посилав до них хліб, „жито“, з Берестя „в лодяхъ по Бугу с людьми с добрыми.“ Так століте пізнійше Ягайло на прошенне візантійського цїсаря вислав в 1415 р. транспорт збіжжя до чорноморського порту Качибєа, звідки мали його забрати грецькі кораблі.³⁾

Подібні факти, розумієть ся, мусїли мати місце частїйш. В гору Дніпром і Бугом, і на полудне, в чорноморські порти дунайської й дністрової околиці вивіз збіжжя й деяких иньших господарських продуктів міг бути навіть до певної міри явищем звичайним. З другої половини XVI віка маємо традицію, що за часів Казимира Ягайловича (очевидно перед замкненнем Чорного моря Турками, то значить в XV в.) з Вілгорода ішли транспорти подільської пшениці на море, аж до Кипра.⁴⁾ Се можливо, і на поперте сеї традиції мож-

¹⁾ Див. Історію т. I с. 75—6, 261—2.

²⁾ Іпат. с. 580: „голодь бысть по всей землѣ, и въ Руси, и в Ляхохъ, и в Литвѣ и в Ятвасех.“

³⁾ Длугош V 188—9: *petitam frumenti quantitatem dat et largitur et in portu suo regio Kaczubieow per eos recipiendam consignat.*

⁴⁾ Сарницький, *Descriptio Poloniae* (вид. 1712 р., при Длугоші III

на б вказати певні документальні звістки з тих часів.¹⁾ Розуміть ся — з того не можна робити здогадів про якийсь великий і довготривалий експортний торг. Надвишка в продукції чи збіжа, чи інших продуктів в українських землях мусіла бути звичайно — як показують і сі факти, що на перший поклик з українських земель можна було зібрати й вивезти за границю значні запаси збіжа. В спокійніших, ліпше загосподарених околицях господарство ставало все більше інтензивним, площа управної рілі все розширяла ся, збільшала ся, хліборобство в порівнянню з іншими галузями господарства здобувало все більше значіння. Але воно вело ся для задоволення власної потреби, а не для торгу, не для вивозу. Наші джерела з XIV—XV в., літературні й документальні, не говорять про се безпосередно, але посередні вказівки, які з них можна витягнути, не лишають місця сумніву.

Горячкове закладанне осад німецького права і переведення на се право осадників давніших, що захоплює польські землі в XIV в., а з кінцем XIV і в першій половині XV в. прокидаєть ся під польським режімом і в західній Україні, служить першим незвичайно пророчистим свідощством того, як мало ще цінили тоді робочі руки, як сильно ще панувало натуральне господарство, де продукти мали вартість лише споживчу (для себе), а не грошеву. Осадник німецького права був цінний тому, що він давав готовий грін, а не службу, не дань в господарських продуктах. Робочих рук було подостатком у тодішніх панів, так само й продуктів, але і сі продукти й та праця мали дуже малу грошеву вартість при слабім поптиті на продукти сільського господарства. Тому так дуже цінили ся грошеві чинші, і для чиншового оподаткування реформували ся на німецький взір села права руського і польського.

Слабий попит на рільничі продукти й рільничу роботу дав себе відчутти також в істнованню численних категорій служебного селянства в XIV—XV в. (в західній Україні особливо в першій половині XV в., а в східній і в другій, і пізнійше — в XVI віці). Селяне сі за підданство сновняли різні служби тільки, але не давали дани в продуктах, не несли панщини. Були цілі села й осадни ловецькі —

с. 1890): Fuit quidem Bialogrod emporium celebre et obvium nostris hominibus, nam temporibus Casimiri Cyprum usque demeabant naves onerariae tritico podolico plena. Се звучить як звідкісь зачерпнена звістка, але свого джерела Сарніцький не називає.

1) Розумію наданне Фридриху Буцацкому чорноморського помежя від Чорногорода до Качибя „з портами, водними і земельними митами.“ в 1442 р. — див. вище с. 59, і згадану тамже звістку про спір про пересили під Качибєм.

ловців, осочників, бобровників, сокольників; цілі села наступні — конюхів і конокормців; осади бортників і подлазників — що збирали й давали мед, не кажучи про служби ремісничі, або більше привілеговані.¹⁾ Зі становища пізнішого господарства, обчисленого на торг збіжем, на вивіз, як воно сформувалося під кінець XVI в., звівши всі підданські обов'язки до одного знаменника — як найвищої панщини, таке службене селянство було чистим абсурдом. Се було нечуване марнотратство, безглузде марнованне підданських обов'язків, коли цілі села не мали інших обов'язків, як стерегти королівське стадо, об'їздити лоша, косити для них сіно, або пильнувати лісів і зв'їра в них, стерегти бобрових гнізд і ловити в свій час з них бобрів, і т. и.

Та се не була тільки марнотратність чи забаганки короля чи вел. князя, що міг собі такі розкоші позводити для своєї втіхи. Не було інтересу збільшати продукцію збіжа, поки на нього не було пошуку. Тому інтересніше було дістати з підданської служби шкірку бобра чи куніці, чи відро меду, ніж міру збіжа.

Такі господарські практики наші джерела встигли захопити ще в досить живучій формі в ненарушеній новими впливами в східній і північній Україні при кінці XV чи на початках XVI в., і вони безперечно, характеризували в давніших часах (в XIV і першій половині XV віка) також і ліше засиджені й загосподарені краї західньої України. Вони відкривають перед нами т. ск. хазяйську льогіку давнього господарства і дають досить повний його образ.

Так на Полісію волинським, в поріччю Принети (волесть Ратенська і Ветельська), з якого маємо досить докладні й різнородні звістки з самого початку XVI в., бачимо, що ще на початках XVI в. хліборобство не виходило зовсім за границі власного ужитку. На дві великі волості, що займали велику територію, був оден невеличкий фільварок: в інвентарі значить ся посіяного хліба дев'ять колод озимого жита, чотири колоди пшениці, а запасу знайшлося півтретя стога жита й останки „oddenek“ стога пшениці²⁾. З селянських даней грошеву вартість, як показує обрахунок ревізора, мав тільки мід³⁾: все інше, очевидно, йшло на удержання місцевого двора й старости з його помічниками. Навіть дохід з млинів не показаний⁴⁾ — очевидно спо-

¹⁾ Матеріал зібраний в томі V с. 139-146, також див. низше.

²⁾ Описи Ратенського староства — в Записках т. XXVI і моїх Розвідках і матеріалах с. 31.

³⁾ В доходах пораховано його на гроші: з чиншів і грошових даней 191 гривень, мід вартости 171, мито коло 26 гр., стави 100 гр. (с. 40).

⁴⁾ На вісімнадцять сіл з містом було два більші млини, по два колеса, і шість маленьких, з одним колесом „з котрих деякі не завсіди мелють“ — с. 39.

живав ся в цілости, або був зовсім не значний. З галузей власного господарства грошевий дохід несуть тільки стави. В селянським оподаткованню головне місце займає мід, дальше — овес і сіно, ріжні принаси до столу — давали курей, качок, сир, масло, яйці, кабана або ялівку одну від цілого села. Збіжа властивого (окрім вівса) майже не давано: з обох волостей приходило жита півсосьмої колоди, а 363 колоди вівса. Крім того давали льняне прядиво для бобровників — очевидно як матеріал для сітей, конопляне прядиво на сіти риболовні, личані „обори“, або „ужища“ на сіти звіроловні. І в обов'язках натуральних рільна робота не має великого значіння. В Ратенській волости, де був фільварок, селяне були обов'язані зробити в нім всі господарські роботи, і се при невеликих розмірах фільваркового господарства могло дати кілька або кільканадцять день до року; в другій волости, де не було фільварка, мали збирати сіно з замкових сіножатей¹⁾. За те мали ходити „на оступ“ — на лови звіра, що тривали по кілька тижнів, ще навіть в другій половині XVI в.²⁾, коли вже „звір винолошив ся“³⁾. Мали синати й направляти греблі ставів, а коли стави ловили ся „на замок“, а не віддавали ся арендарям — очевидно мусіли брати участь в полові⁴⁾. Поміч при бобрових ловах заступлена була платою „бобровничого“. Вкінці селяне обслуговували ріжні двірські потреби: постачали дерево, ходили з підводами, будували й направляли замок і т. п.

Подібне бачимо і в київським Полісю, в описі сіл околиці Житомира з 1470-х рр. і в наданнях кінця XV й поч. XVI в.⁵⁾. Основу оподаткування становить мід (подекуди й віск), часом переложений на гроші; крім того дають кунціці й лисиці, натурою, часом „подимщину“ — правдоподібно також принаси до столу і двору, як і в Ратенщині. З данного збіжа згадуєть ся лише овес. Хліборобська робота на нечисленних дворах господарських робить ся толоками. Поруч того виступають иньші натуральні обов'язки; їх звичайна формула: „сіно косити, на толоку ходити, став синати“. Участь в ловах звіриних і гонах бобрових тут відкупаєть ся звичай-

1) Пор. т. V с. 124—6.

2) В люстрації 1564 р.: „в тім старостві люде обов'язані ходити на оступ, а як трапить ся, що котрий не йде на оступ, то дає 15 гр., та й волить дати, бо там „на пуці“ часом мешкають і кілька тижнів, лишивши господарство“. — Архивъ Юго-зап. Р. VII. II с. 311.

3) Витяг у Любомірского с. 220. 4) Ibid. с. 281.

5) Архивъ Юго-зап. Рос. VII. II с. 4 і далі, Акты Литов. Метрика вид. Леонтовичом ч. 452 (мід), 717 (тут лисиці „шерстію“ і боброві гони). Про звістки описи в т. V с. 121.

но певною данею, за те є до того осібні ловці, бобровники, також і бортники. Київський земський привилей звільнив панських підданих від обов'язків „взяти“ язи, косити сіно й „селити“ господарські двори, а право гонення бобрів по панських землях обмежив стародавніми „полосами“ — „куда будуть бобровниці гонивали в. кн. Витовтові“¹⁾.

Кілька надань з глибокого київського Поліся відкривають перед нами тіж прикмети господарства. Лазарьє Мошкович з Овруцького повіту з своїми синами й братаничами становить одну „службу“, дає 24 відра меду, 2 гр. помірною, подимцину, косить і жне по три дні й інші служби служить. Сі „інші служби“ поясняє наданне іншої подібної служби, з такоюж медовою данею: тут крім кількох днів рільної роботи люде ходять молотити, лен цолють, город городять²⁾. Села мозирські³⁾ дають окрім медової й грошевої дани бобрів і куниць (чотири бобри й дві куниці з одного, з другого не вичислено осібно); тут отже маємо виказане докладно те, що в різних наданнях загально згадується як „дани грошеві, медові, боброві й куничні“. „Землі бортні, сіножати, сзи, озера й усякі входи“ се звичайна приналежність, поруч „земель пашних“, кожної маєтности в наданнях з Поліся Пинського⁴⁾; „подводи не давати, повозу не возити, вь облаву не ходити“ — друга така звичайна формула тутешніх звільнень з тяглих обов'язків⁵⁾.

В наданнях з околиць Чернигова⁶⁾ виступають бортні землі, боброві гони, лови рибні й зьвірині; в околицях Путивля — „перевісь“ на птахів, озера, боброві гони, ловища зьвірині й пташині⁷⁾. Рільництво в сім часі підупало тут наслідком татарських погромів, але і в місцях лише захищених, яких татарські наїзди майже не зачінали, воно ділило своє значінне в господарстві тепер і пізнійше, в середині XVI в., з ріжними іншими джерелами доходів, а властиво займало поруч них другорядну позицію.

Переглядаючи напр. опись такої розмірно добре загосподарованої околиці як Овруцьке староство, ми як доходи стрічаємо тільки грошеві чинші, мід, боброві гони⁸⁾. Людність несе обов'язки ловецькі й рибальські. В ревізії 1552 р. читаємо, що ключі („неділі“) Чорно-

1) Акты Зап. Рос. II с. 35. 2) Акты Лит. Метр. ч. 267 і 594.

3) Ibid. ч. 719, 747; в першій документі інтересні дрібні датки: на мерного (?), доводниче, данниче, тивунщина.

4) Ревизия пушь, впр. с. 102, 104, 114, 121 й ин.

5) Ibid. с. 104, 105, 109, 121 й ин.

6) Акты Лит. Метр. ч. 223, 235, 314. 7) Ibid. ч. 37, пор. 511.

8) Архивъ Юго-зап. Рос. IV. I с. 44—9.

бильська, овруцька й білгородська мали обов'язок робити „ези“ — перегороди для ловлення риби на Припєти. Вся людність ж. Чорнобиля обов'язана була їздити на лови з замковим урядником „первою порошею“ (за першим снігом) по одному дню три рази до року, і так само три рази по одному дню „на серен“ (на мерзлий сніг). Бобрів ловили старостині бобровники, а „земци одно до другихъ повинни привожать бобровниковъ“¹⁾. Хлїборобство тут і в серединї XVI в. не виходило за тїсні круги місцевої потреби, і поруч нього мало важне значінне пчїльництво, звїринні й рибні лови. З продуктів хлїборобських давали найбільше овес і сїно: „ні сїна ні вївса не давати“ се звичайна формула звільнення з тяглих обов'язків старих полїських грамот (кінця XV і початку XVI в.²⁾). Те і друге призначало ся на удержання коней, яких по замках і дворах держали багато для цїлей воєнних і всяких иньших. Натомість пшениця й жито, що пізнійше так усильно культивували ся на вивіз, не грають майже ніякої ролї. Серед натуральних обов'язків рїльва робота також не грає особливої ролї; иньші роботи й обов'язки — кошенне сїна, воженне дерева, підводи, участь в ловах і гонах, сипанне й направлюванне ставів і т. и., в сумї мають більше значінне ніж та рїльва робота.

З певними змінами тіж прикмети господарства бачимо і в західнїх українських землях, поки їх не захопили впливи експорту, попиту на вивіз.

В волинських наданнях XV в. як атрибути володіння й уживання поруч із селами, рїлями й сїножатями стрїчаємо стави, дуброви, гаї, ловища звїринні й пташині, боброві гнізда й гони. Свитригаїло нпр. надає маєтність в Луцькїм повіті „со всіми входы и приходы, с нивами, сеножатми, з дубровами, з ловы зверинными и з пташними, ставы и з млыны, з мыты и всіми пошлинами,“ або „съ селищи и зъ лѣсы и з дубровами и з бортными землями³⁾ и с пасеками, и зъ нивами, и с сеножатми, и з реками и с озеры и с потоки и ставы и ставищи и зъ ловы и ловищи“, або як в иньшій він дає маєтність в Володимирськїм повіті „с поли, з рольями, з гаи, з дубровами, з лѣсы, с пасеками, и зъ бобры, з бобровыми гоны, изъ зеремьяны“. ⁴⁾ Ті ж джерела доходів фігурують і в продаж-

1) Архивъ Югозап. Рос. VII. I с. 589—90.

2) Ревізія пуць нпр. с. 95, 217, 285.

3) „Зъ подлазными землями“, „зъ старыми знамены (боротными) и новыми“, як висловляють ся пізнійші грамоти — Акты Литов. Метр. вид. Леонтовичом ч. 571, 573.

4) Archiwum Sanguszków I ч. 31, 41, 49, пор. тамже ч. 35, 36, 38, 48, 50. Акты Лит. Метрики 68, 299, 508. й инь.

них контрактах.¹⁾ Дани від селян згадують ся грошеві, медові, кучичні, боброві²⁾).

Ревізія волинських замків 1545 р. показує нам останки старого господарства, ще не знищеного фільварковим господарством, не зведеного до одностайної панщини на двірськй лану³⁾).

До замку й „ключа“ лудького належало ще тринадцять сіл⁴⁾, з показним числом дворич 124. З них чинші й дани йшли з восьми сіл, иньші обовязані були до самих натуральних робіт. Приходило з тих сіл дани медової 97 відер — се головна позиція; грошима 31 копа, 15 колод вівса, 13 колод жита, 47 возів сіна, і дрібнійші натуралії: кури, яйця, колачі пшеничні, житні бохони, прядиво, „лисиця шерстю и тридцять білок.“ Рільну роботу згадано лише при кількох селах, і то досить невелику. Селяне з Радомишля оруть в господарськй дворі оден день на весну, два „на паренину“, день ралять, день жнуть овес, а два дні жито; селяне з Підгаєць три дні оруть толокою, три дні жнуть жито й молотять; селяне з Колчина три дні жнуть, четвертий косять, толокою, на двірськй страві. Попри те одначе вони несуть ріжні спеціальні роботи, а иньші села тільки й мають такі спеціальні обовязки. Так селяне з Радомишля мали висилати що тижня двох сторожів на замок — „ходити й кликати“. Підгайчане мають „гумно й иньші потреби дворичи оплетати“, або як докладнійше пояснює пізнійша ревізія: „гумно городять кругом, на животину — на овцы, на телята и на свини шопы з лозы роблять и крыють“⁵⁾. Колчане „на дворі королівськй в-gridнях печи чорны роблять и светлицы осыпають и мажуть“, крім того при переїзді татарськйх послів мають давати на їх удержанне („подниманье“) грошима три до шість кш.

Подібне в иньших селах. Селяне з Чернеч-городка, Колка, Рудників і Козлинич від Вешнього Юрия до Ілії (20/VII) возять дерево — з двох дворич по возу кожного тижня; від Ілії до Покрови ходять косити сіно, від Покрови до св. Дмитра (26/X) знову возять дерево; крім того „будують хороми з теслями замковими“, а с. Козлиничі обовязані годувати у себе фільваркову худобу від св. Дмитра аж до весни. (Давнійше годували худобу в селі Колові,

¹⁾ Напр. тамже с. 69.

²⁾ Нпр. Arch. Sang. III ч. 98, 99; Акты Лит. Метр. с. 19, 639, 681.

³⁾ *Źródła dz.* VI с. 76—8, пор. Архивъ VII. I с. 177 і далі, ревізія 1552 (богато з сіл тоді вже не було при замку).

⁴⁾ В друкованім тексті Полинського; *trydcat*; тому що села перечислені поіменно, се легко справити.

⁵⁾ Архивъ VII. I с. 179.

пізнійше відданім кн. Острозькому: „быдло рогатое малое и великое все там кормлевано, вся волость ключевая¹⁾ там село кошивали на быдло королевское²⁾). Селяне з Забиrole іздять з підводами, куди скажуть, мостять „лавки“ на Стиру, гатять прутем став против своїх осад. Село Гнидава теж ходить з підводами, звозить жито й сіно, скільки можуть накопити дванадцять косарів, оплітає огороди й стайні в дворі й має „на рік зварити дванадцять пив з замкових солодів“ — отже служба пивоварська³⁾). Село Рудники не служать ніяких служб, лише дають залізо з своїх руд — нини до гармат і до зводного мосту, їх „выходит болшей ста, а часто по триста до року“, далі — дванадцять „гребель“, сокір скільки буде треба, заліза „свительных“, й ин., а до двору два заліза плужні, два „малі руські сошники“, вісім серпів, чотири коси, по два заступни й молотки, два „заліза свительні.“ Село Свояж має постачати до двору угля „скільки буде потрібно“. Селяне з Голешова окрім двох днів жнива мають возити муку, що діставав за „ломірне“ місцевий млин; мають гатити місцевий став і ловити в нім рибу з половини на замок під час „нересту“ — коли риба ікрить ся, під весну. Осібна осада замкових риболовів окрім того сиділа ще під самим Луцьком. В Чернечгородській волости і коло с. Колека були боброві „жеремяна“ (гнізда), яких доглядали давніше осібні бобровничі, а в Чернечгородській околиці крім того і „добры ловы лосинны, в которыхъ поведать по тридцати, по пятидесяти лосей в стадь ходеть“⁴⁾). Лови звірини й боброві гони були також в околиці с. Сильна, але воно вже пішло в приватні руки⁵⁾). Пішли в панські руки й ріжні ловецькі та конюські осадн й служби, не потрібні вже зі знесенням резиденції. Люде села Волкові „за кн. Свитригайла службу служивали — козами волки ловили“ (себто приманювали на козу вовків і так ловили), и листь кн. Свитригайловъ на то у себе мають“; потім були вони переведені на службу путну і вкінці віддані були одному „земенину

1) Ключництва луцького.

2) Архивъ VII. I с. 183.

3) Пізнійша ревізія (1552 р.) описує то трохи инакше: вони мають завезти солод (свій?) куди їм скажуть, також хмель і дрова з (?) двору і потім привезти пиво до двора, а пивовара посилають з двора — Архивъ Югозап. Р. VII. I с. 177 (видання досить непоправне, з пізньої копії, й на докладність не можна спустити ся). З інших сіл згадують ся тут іще иньші обовязки, незвістні з ревізії 1545 р.: дають до двору дїйницї, горницї, колють і возять лїд до двірських пивниць, і т. и. (с. 178—9).

4) Zródła VI с. 78.

5) Архивъ VII. I с. 183.

волинському¹⁾. Так само „дворище конюшское подь ключомъ Луцькимъ“, так само „люди Радоховчане“, що перед тим стерегли стада „и иную службу конюшскую служивали,“ і т. и.²⁾

Фільварків, чи „дворців“, як їх називали тут, в середині XVI в при Луцьку було два — оден замковий, другий ключа луцького. Але господарство вело ся невеличке, і то в части власними робітниками (невільною челядію); по словам урядників, тутешньої „пашни“ не ставало навіть на удержанне („живность“) їх самих і робітників.³⁾ За давніших часів, коли села замкові не були ще пороздавані ріжним панам, господарство вело ся більше: ревізори з 1552 р. вичисляють 12 сіл луцького ключа, з котрих „виходило на двір гнидавський вісімдесят плугів“⁴⁾. Се були спогади й пережитки давніших часів, коли сі двори служили для удержання княжої резиденції й його двора — за часів Любарта, Витовта, Свитригайла. Далше „виживлення“ сього двора і задоволення його потреб, розуміеть ся господарство не йшло й тоді.

В ріжних наданнях з поч. XVI в. знаходимо, відокремлені більше або меньше докладні взірці старого господарства з иньших місць Волини. В однім надаєть ся село Мельницької волости (Луцького п.) з чотирма дворищами, з яких приходило чотири відра меду, нічого більше, як казав принаймі його новий державець.⁵⁾ В другім — село з Турійської волости (Володим. пов.), мабуть також з чотирма дворищами; з них приходило чотири колоди овса, стільки ж бочок пива, а за вепра або яловицю (стацію) 20 гр.; люде на роботу ходили до турійського двора; між приналежностями села окрім земель пашни і сіножатних, ставів і гонів, бортів і ловів фігурує ще „сокола гніздо“ між доходами — з корочом 40 гр. річно⁶⁾. Кн. Козека випросивши собі давніше кілька дворич в Володим. пов., допросив до них ще й дворища бобровників⁷⁾ і т. и.

З села Полюбич Верестейського пов., наданого в поч. XVI в. здавна йшло дванадцять куниць і стільки ж відер меду (очевидно по числу дворич чи господарств), а люде ходили „з серном і з бою“ на господарську службу.⁸⁾ Инше село мало обовязок паст „животину“ з господарського двірця Києвця, але що „паробцы невольники“ з того двірця робили їм збитки, крадучи худобу і т.

1) Акты Лит. Метр. ч. 579.

2) Ib. ч. 579, 703.

3) Żródła VI с. 47, пор. Архивъ VII. I с. 171—2.

4) Архивъ VII. I с. 183.

5) Акты Лит. Метр. ч. 708.

6) Ibid. ч. 474. 7) Ib. ч. 608. 8) Ibid. ч. 655.

вводячи їх в шкоду, то в князь звільнив селян від того обов'язку і вложив його на тих паробків.¹⁾

Кн. Кобринський Федор дає в 1487 р. церкві десятину з доходів свого двора — „со озимого и со всего, отъ жита и отъ ярины“, з виїмкою овса, відро з медової дани, і частину з грошового доходу; крім того два поля, сіножат на 12 стогів і „остров“ — дубовий ліс²⁾.

Як пізніші пережитки старого господарства можна вказати деякі подробиці в господарстві Півореської маєтності Сангушків.³⁾ Селяне дають медову дань, припадає її по відру з господарства більше менше, і дрібні грошові оплати (м. п. писче), також кури, гуси, дві яловиці з села; дань свою мають відвести, де їм скажуть, і дати „за данью возъ направлений“, очевидно для сього відвозу (пережитки старого повозу). Замість оранки дають по копії вівса, жита й гречки, але жнуть і возять збіжжя й косять два тижні на двірських сіножатах на переїмну що два роки; мають будувати і городити двір і всякі забудовання, гатити гати й „робити млынов“; на приїзд пана мають возити дерево до двору; в „обрубі“ того села мають іти в оступ зв'яра ловити, а також і до бобрових гонів іти, коли їм скажуть; коли б знайшлося соколине гніздо, мають всіх соколів з нього віддати до двору; як би знайшли гніздо яструбів або рябців, то до двора мають дати по одному птаху з гнізда; „от лука бобровчного водлугъ давного обычаю“ мають дати по грошу.

Теж саме Галичині. В продажних контрактах XIV і поч. XV в. фігурують стави, борти й пасіки, рибні лови й звірині уходи. Брати Шувальичі продають в 1366 р. своє „дідіцтво“ „со всѣмъ того села, и съчемъ, и с колодеземъ, и съ лѣсомъ и зъ бортами и свенеты и съ сѣножатю“ і з правом ловити рибу сітею на ставі.⁴⁾ Боярина Хонька продає перемиським крилошанам Калеників монастир в 1378 р. з землею, сіножатами, гаями, дубровами, ріками й болотами, з бортями, млином, „и съчемъ, и с колодеземъ и с ловици и со всѣми ужитки.“⁵⁾ В північній поясі, між Бугом і Сяном, що продовжує волинське Полісся на захід, ловецтво й бортництво держалося навіть до другої половини XVI в. Невважаючи на велике знищення лісів, тут ще стояли стінами великі ліси, де в масах водився звір і стояли бортні уходи. „Ліси великі в тім старостві Белзькім, пишуть люстратори 1564 р.,⁶⁾ особливо за селом Любичею

¹⁾ Акты Лит. Мет. ч. 167. ²⁾ Ibid. ч. 49.

³⁾ Інвентар з 1572 р. в Памятниках Київ. Ком. т. III.

⁴⁾ Akty gr. i ziem. VIII ч. 5.

⁵⁾ Ibid. II ч. 9 = Палеограф. снимки ч. 25.

⁶⁾ Жерела III с. 180—1.

між староством Любачівським і Замхівським і за рікою Ратою, к границі староства Яворівського й Городецького, також і по иньших місцях“. Між доходами староства вони виписують: „звір в лісах, на котрого люде повинні йти, а сіти є з чого робити, бо прядива єйоть досить“. Так само в тій сусідній державі Замхівській: „лісів дуже багато, почавши від Замха вони тягнуть ся до Верх-Рахана на кілька миль, а в другий бік від Лукової аж до Щебрешина або Туробина на кілька миль, і в иньшу сторону — між староством Любачівським і між маєтністю Рамшівського та староством Лежайським є досить лісів і дубрів“. „Там в тих лісах великі ловища, і двори побудовані в лісах, де мешкають зимою й літом ловці; з того може бути великий дохід, бо звіря густо,¹⁾ ліси великі, але урядники казали, що п. староста каже тільки на свою потребу бити звіря, а не на продажу.“²⁾ В старостві Жежайським „звір ріжний по великих пуцах — для нього заховують ся певні місця, де нікому не вільно ставати, і доми там побудовані — там мешкають слуги, і коли п. староста або його ловці зайдуть з сітями на лови, під час ловів там мешкають“³⁾.

Участь селян в ловах ще тоді, в 1560-х рр. місцями держала ся як обовязок. Бачили ми вже таку згадку при старостві Бельським, широко росповсюднений він також в сусіднім старостві Любачівським⁴⁾ і в иньших тутешніх королівських. Нпр. в с. Кошині, в Холмській королівщині селяне „не обовязані до ніякої роботи, тільки на остуц, на звіря з сітями“; в Чернявці, в Городецьким: „повинні йти на остуц, як потрібно⁵⁾“. Згадують ся і ще більш архаїчні обовязки; в с. Царині (стар. Любомльське) сиділи сокольники за привилеєм кор. Казимира⁶⁾. В Сільці (стар. Бельське) бортники що року мали дати шість яструбів, але що вже їх не можна було в середині XVI в. дістати, то відкупали грошима (12 гр. за кожного)⁷⁾. В Батятичах, в стар. Камінецьким, селяне бортники були обовязані дати дванадцять соколів. Деякі громади ще тоді давали дань кунцями, а як не могли дати в натурі („шерстю“), то відкупали тридцятьма грошима; так громада Смолин (в Любачівській корол.) має дати що два роки 13 кун, громада Люблинець 31, Коровиця що року 7⁸⁾. Кун давали тут подекуди також бортники з окрема, а в Ле-

1) Zwierz gęsthy. 2) Жерела II с. 221—2. 3) Ibid. II с. 203.

4) Жерела III с. 256—7, 261, 265, 269, 271. 5) Ibid с. 60, 82.

6) Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 357. 7) Жерела III с. 158.

8) Жерела III с. 261, 271, 294, в інвентарі 1537 р. згадуєть ся ще: з Радружа 1 кунца, з Руської Кобильниці 2, з Грушова 4, з Олешич 1 і Уласова 1, всіх 36 кунць річно.

жайським було „кунне і соколове“, як грошевий викуп колишнього давання кун і соколів¹⁾).

Се характеристичне, що пережитки таких даней куніцями, соколами та обовязків ловецьких держать ся в звязи з бортництвом — також останком давніх форм господарства, хоч і далеко більше живучим. Бортництво в сім північнім поясі ще мало зовсім поважне значінне в середині XVI в. Нпр. в згаданій- громаді Батятич бачимо близько сімдесять медових данників; крім них сиділо 36 загородників, які також давали медову дань, так що з цілого села приходило 45 борців меду, вартости 364 зол.! І се не виїмкове явище. Бортництво управляють на великі розміри в волости Замхівській, де кілька сіл складають ся з бортників майже поголовно („кмети майже всі бортники“), і медова дань становить дуже важну категорію в доході волости. Вона дає більше як четверту частину всіх доходів²⁾ — і то при істнованню двох фільварів й інших джерел доходу. Також села, де люде в великім числі, або й поголовно займають ся бортництвом, стрічаємо також в королівщині Любачівській, Сокальській, Белзькій. В Сокальській люстрація згадує два села, що сиділи ще в 1560-х рр. „бортницьким звичаєм“, на дворищах, давали медову дань, крім того овес, курей і по 1 гр. „головного“³⁾).

Живо заховують старі практики деякі з сіл любачівських. Особливо архаїчний вигляд має село Люблинець: люде сидять на неміряних дворищах, податки не зведені до одної загальної норми — з кожного дворища дають инакше; в уживанню села було багато лук, дубров, борів; панщину відкупили т. зв. чиншом новим, далеко вищим від чиншу старого: старого чиншу приходило з 22 дворич 11 зол., того нового 57⁴⁾. Основу старого оподаткування становила дань медова — її вартість обчислювано при люстрації на 88; потім — овес, пересічно по колоді з дворища (вартости 26^{1/2} зол.); далі кури, яйця, хліби печені, з деяких дворич хмель, конопляне прядиво, і цілою громадою давали згаданих 15^{1/2} куніць⁵⁾. Селяне мали обовязок ходити

1) Жерела II с. 179 і далі, III с. 261.

2) Загальний дохід волости ревізори рахують на 1387 зол., в тім дань медова обрахована без малого на 380 зол.

3) Жерела т. III с. 231, друге село — с. 229 — уже меньше задержало архаїчних прикмет.

4) Сього нового чиншу ще не було при кінці 1530 рр., як бачу з рахунків староства 1537 р. Мабуть питання про панщину виникло й тут в середині століття, підчас загальної панщинної горячки, і люде відкупили ся від неї тим „новим чиншом“.

5) Давнійше, як показують інвентарі, куніць давали деякі дворища з-окрема, не ціла громада разом.

зимою всі на остун, „коли їм скажуть“; покосити луки на девяти урочищах „старим звичаєм“, згромадити сіно й звести, куди їм скажуть, і з кожного дворнища привезти річно три брус дерева ¹⁾). Багато з старих порядків задержалося теж в згаданій уже громаді Батичах, в Камінецькій королівщині. Переважна частина селян сеї великої громади (числом 69) зіставалися „по старому звичаю“ при медовій дані; тим часом як иньші селяне були переведені на грошевий чинш, вони давали тільки мід по пів мірки, отже зісталися медовими данниками в старім стилі; давали крім того лико на сіти (на зьвіра), льну по горсти (правдоподібно пам'ять бобрових гонів), згаданих соколів, і деякі принаси до столу (кури й яйця) ²⁾. Панщину відкупали лише декотрі; иньші, очевидно, робили її в натурі. Як взірець натуральних обов'язків давнішого типа (задержаного тут завдяки організації волоського права), наведу ще село Башню з Любачівщини, що з того погляду живо пригадає нам припетське Полісе початків XVI в.: селяне мають робити з лану дванадцять днів на фільварку, покосити й звести сіно з місцевої луки, направляти греблі й упусти на ставах та приходити коли треба „на ївалт“, далі — возити дерево на будову млина, вивезти шість брусів на рік, стерегти лісів і дванадцять днів з кожного господарства (*kasdi s chleba*) повинні ходити „на оступ або на ловленне зьвіра“ ³⁾).

В слабших і більш спорадичних формах такі останки давнішого господарства стрічаються й далі на полудне, але під час люстрацій, в 1560-х рр. вони держаться тільки як слабкі пережитки. С. Карачинів під Львовом сиділо за привилеєм з 1470 р., з обов'язком давати чиншу 2 гривни, давати четвертину (колоди?) меду, стерегти королівські ліси й ловища й сочити зьвіря. Але в середині XVI в. ті давні ліси були вже зовсім винищені, тільки медова дань давалася в натурі, і королівські комісарі перевели місцевих селян на звичайну панщинну норму ⁴⁾. Слуги чи мани з Яснища й Лозини мали обов'язок, крім воєнної служби, їздити з старостою на лови, але вилжувалися з тих обов'язків, змагаючи до того, аби перейти в категорію привілейованої шляхти ⁵⁾. В Галицькій королівщині, на Підгір'ю ловецькі обов'язки мали ще вповні реальне значіння: селяне в Калуській волості об'язані ходити на лови; ⁶⁾ серед податків селянських стрічаються тут і куниді ⁷⁾. На Дністрових допливах, особливо на Липі, ще в 1580-х рр. ловили бобрів ⁸⁾. Лисиця, як рід по-

1) Жерела III с. 260—1. 2) Ibid. с. 320.

3) Жерела III с. 256—7. 4) Жерела VII с. 9.

5) Жерела III с. 376—7. 6) Жерела I с. 95.

7) Ibid. с. 19—22, 69. 8) Ib. с. 69.

датку стрічаєть ся в ріжних місцях — пони дають по лисці з церкви, корчмарі з корчми; селяне прихожі, поки не осядуть на постійно, дають по лисці, і т. и.¹⁾

Як дань збіжева й тут фігурує овес, як на Полісю і в землях білорусько-литовських. Як ми знаємо, до реформи 1435 р. — до заведення польського права в Галичині всі села, і королівські й панські, мали давати королеви овес з кожного оселого лану²⁾. До нас заховав ся рахунок збору вівсяної дани з Перемишльської землі суді перемишльського Костка з Ягайлових часів³⁾, що дає понятє про величезні розміри сеї дани, а до певної міри й про тодішній стан залюднення й управи землі. „Што еси, милостивый королю, казаль написати овес вшитокъ, што есми выбрали на землянохъ, и мы то учинили твою казнь, написали есмо вшитко, штожь есми выбрали ис Перемишльскоѣ волости, изъ Ярославльскоѣ волости, опроче пана Тернавскаго людей, исъ Лангъюскои волости — ис тѣхъ трий волостей взяли есмы вовса 15 сотъ колодъ вовса и шістьдесять колодъ вовса“; з Ряшівської волости мало окрім того прийти 250 колод, „опроче волянъ, што на воли сѣдять“, так що з панських сід цілої Перемишльської землі мало, з тими виїмками, прийти 1810 колод вівса. Збирано їх, як поясняє Костко так: „што у рускомъ правѣ сѣдять емети у зѣмскомъ, ис тѣхъ брали есмы ис подимъл по колодѣ вовса, а (с) слугъ не брали есмы: не дадутъ земляне и(с) слугъ брати; а што у нѣмецкихъ правѣхъ сѣдять на ланохъ — хотя бы триє человекѣи сѣдили на лану а любо 4, одну колоду дають исъ лану“⁴⁾. З цілої Галичини, з земель королівських і панських мусимо рахувати 5 до 6 разів більше над зібране, отже яких, 10 тисяч колод, то значить 40 тис. кірців, і ся величезна маса вівса призначала ся на удержанне коней — передовсім королівського двора (Костко в тім листі згадує про сподіваний приїзд короля, що велів йому з огляду

1) Див. показчик до Жерея в т. III, слова: лисиця, лисичне. Матеріали ч. 64.

2) de avena que post contribucionem podymne dictam sive fumalem coleccionem una cum duobus grossis de quolibet manso possesso — див. в т. V с. 84. Длугош каже про дві міри вівса і дві міри жита з кожного лану, але ся згадка про жито не потверджуєть ся иньшими джерелами.

3) Виданий в Древностях - Трудах археологічної ком. Моск. археолог. тов. т. I; видавець кладе на часи Ягайла або його сина, але про часи Володислава Ягайловича мови бути не може, бо тоді вівсяна дань була вже знесена.

4) Отже й тут хибно каже Длугош (як вище), що з лану брали по дві міри вівса.

на се також „сїна насїчи досыть“), далї його служби, кінного війська, а також на иньшї потреби, якї побачимо трохи низше — але не на продаж.

Тутже вівсяну дань бачимо старою традиційною данею селян по королівщинах, в інвентарях і ревізіях, починаючи з кінцем XV в. (коли маємо найдавнішї такі джерела) і гень пізнійше в XVI віці. Не жито і пшениця, пізнійше експортове збіжжє, а овес характеризує собою стару практику селянського оподаткування в королівщинах, а по всякій правдоподібности подібно було і в маєтностях приватних. Ще в 1560-х рр. вівсяна дань по королівщинах рішучо переважає над житнею або пшеничною, зістаючи ся майже загальною, тим часом як дань пшеницею або житом стрічаєть ся лише місцями.¹⁾

В полудневім поясі України, за лінією лісів, була значно розвинена годівля худоби. Розумієть ся, в більших або меньших розмірах вона мала місце скрізь — на се нпр. вказує старий податок „воловщини“, під ріжними назвами („поволовщина“, „болкуновщина“) розширений по цілій майже Україні — звістий в Київщині, на Волини і в Галичині полудневій XV—XVI в.²⁾ Але на Волини і в Київщині ми знаємо її як невеликий грошовий податок від кожної штуки вола чи корови, в полудневій же Галичині й на сусіднім Поділю³⁾ поволовщина була инакша: давали що сім або що пять, а навіть і що три роки одного вола з кожного господарства, так що тим часом як в лісовім поясі яловича або кабан фігурує дуже часто тільки в видї стації, по штудї від цілого села, — в полудневім поясі поволовщина разом із двадцятиною від овець і свиней становить одну з важнійших позицій в панській господарці, і часом така дань від худоби перевишала всі иньшї доходи з села (як на Поділю⁴⁾).

Спеціальним же тином скотарського господарства була осада волоського права, що входить в велику моду в Галичині в XV в. і має

¹⁾ Див. звістки про оподаткування в моїх розвідках про королівщини в середині XVI в. в Жерелах т. I, II, III і VII й самі люстрації, а також в т. V сеї Історії с. 192.

²⁾ Див. сю поволовщину в Актах Литов.-Рус. Госуд. ч. 5 (теж в Актах Литов. Метр. ч. 4), грамота 1428 р. — села надані луцькій латинській катедрі увільняють ся від податків з виїмком exactionem generalem wolowsczizna dietam (Витовтова грамота з увільненням від поволовщини тамже ч. 2 безперечно належить часам пізнійшим), Акты Зап. Рос. I ч. 201, Акты Литов. Метрики ч. 719 (Мозирський пов.), київська опись 1470-х рр. — болкуновщина (про неї див. в т. V с. 121—2).

³⁾ На захід вона сягає по дрогобицьку королівщину — Жерела I с. 210—1.

⁴⁾ Див. подільські люстрації 1564 р. в Архиві Югозап. Рос. VII. II.

чималий вплив на розвій скотарства взагалі. Історію сеї організації й її перенесення до нас ми вже знаємо¹⁾. Її головним тереном було карпатське Підгір'є і гірські краї, нездатні до хліборобської культури, а багаті гарними випасами для худоби, для овець спеціально. Але в западі до сього типа господарства дідичі й державці ширять його і далі на північ, навіть в лісових краях Белзької й Холмської землі, закладаючи нові або переводячи на се право давніші осади. Час найбільшого чисельного розвою сих осад припадає на середину XVI в., безпосередно перед розвоєм збіжевої продукції. Ще в третій четвертині XVI в. закладають ся великі групи осад волоського права на карпатських Підгір'ю, в поріччях горішнього Сяна і Стрважа, не захоплених фільварковим господарством. Але з останньою чвертю XVI в., коли інтереси продукції збіжа рішучо виступають на перший план, підпадає перестрою, слабне й заникає волоський устрій, та його господарство — бо воно стояло в рішучій суперечности з інтересами фільваркового господарства й продукції збіжа на експорт.

З становища сеї антитези старого господарства до нового, яку ми тут слідимо, господарство волоського права має свій інтерес. Правда, воно в порівнянню з тими типами старого господарства, які ми слідили до тепер, се „волоське“ господарство було новиною, в головнім не старшою від XV в., тим часом як ті, до тепер сліджені нами пережитки характеризують господарство XIV віку і давніших. Але се скотарське господарство волоського права, чи властиво — мода на нього дуже интересна як симптом тодішньої економіки, як ілюстрація сих відносин, коли ще збіже не мало попиту поза „виживленням“ — поза задоволенням потреби самих продуцентів і невеликого попиту місцевої нерільничої людности.

Підставою господарства в волоських осадах мала служити годівля овець. Головним податком була „дань від ліку“ — двадцятина від овець, і різні иньші продукти годівлі овець: спри, ткани з овечої вовни, попруги й коци або гуні. Рільне господарство мало вести ся в границях самого лише виживлення, в малих розмірах. Хоч осадники діставали не менші ґрунти від селян німецького чи руського права (давніше по лану, в середині XVI в. по $\frac{2}{3}$, по $\frac{3}{4}$ лану), але приймало ся, що їх рільне господарство мало бути не таке як у тих: запримітивши, що селяне деяких волоських осад в Белзькій королівщині мають багато поля, королівські комісарі завели у них панщину, бо селяне волоського права мають мати поля лише по троху, а коли управляють рідю в таких розмірах, як иньші, то мають нести й та-

¹⁾ Див. т. V с. 373 і далі.

куж панщину¹⁾. Селяне ж волоського права в принципі мали бути свободні від панщини, від роботи на рілі: ще в половині XVI в. селяне з волоських сіл Сянїччини протестували проти заходів старо-стинського уряду коло заведення панщини, вказуючи на те, що „Волохи“ скрізь свободні від панщини, тільки дають певні данини²⁾. В дійсности місцями, в давніших осадах були вже заведені тоді невеликі роботи при фільварках, не кажучи про толоки на князя; ще частїйше практикувалися спеціальні натуральні обовязки — нпр. довіз дерева з підгірських лісів. Годівля овець взагалі в них вироджуєть ся : часом: в середині XVI в., як бачимо з люстрацій, в волоських осадах більше значінне мада годівля свиней, а овець часом припадає не більше як 1—2 на господарство; в оподаткованню новозакладаних сіл більше значінне має грошевий чинш³⁾. Все се вже симптоми упадка, виродження сього типу. Але все таки заложенне в XV—XVI вв. кілька сот сіл (бо в середині XVI в. загальне число сіл волоського права в Галичині з Холмською й Белзькою землею мабуть було не менше 400⁴⁾), тим часом як загальне число сіл рахують на несповна півчетвертої тисячі) на принципі мінімального рільного господарства, повного виключення данин збіжем і рільничої панщинної роботи, не тільки на Підгіррю, де вони домінували, а і в дальших околицях — дуже інтересне як симптоматичне явище. Воно дає як найсильнійший контраст нагінці за панщиною, запалу до фільваркового господарства, що розвивають ся в другій половині XVI в.

Про розвій двірського рільного господарства, властиво — за-потрібовання рук для нього, дають можливість судити факти з історії панщини⁵⁾. З них бачимо, що розвій сей ішов дуже нерівно. В близнім сусідстві торговельних доріг і славних рік — Бугу й Сяну, двірське господарство розвиваєть ся скорше, далі від них і від більших огнищ міщанського життя — повільнійше. В сусідстві більших фільварків уже в другій половині XV в. заводить ся тижнева панщина: селяне з Лодини в 1460 р. скаржать ся, що державець підносить їм роботи над

¹⁾ Матеріали ч. 95. ²⁾ Ibid ч. 96.

³⁾ Див. огляд господарства й оподатковання волоських осад Перемїщини й Сянїччини в моїх розвідках в II і III томах Жерел.

⁴⁾ В XV в. Линиченко начислив їх звиш пятдесят, але се число далеко низше дійсного — див. вище в т. V с. 375. В середині XVI в. на волоським праві сидла ціла величезна Самбірщина, більше ста сіл (рахуючи разом з Озиминьською волостію). В Сянїцькій королівщині знаема їх коло пятдесят, в Перемїській чотирнадцять (Жерела т. I—II). З приватних маєтностей напр. в землях Кмитів було 35 осад волоського права (Stadnicki O wsiach с. 5—7. Яблоновский с. 127).

⁵⁾ Зібрані в т. V с. 176 і далі.

„здавна прийняту й практиковану“ однодnevну панщину в тиждні. Шляхта холмська й підляська тодіж добиваєть ся закоподатного уставилення однодnevної панщини як шпінити-а, аби істнованне занадто різких контрастів не підривало їм господарства, не звабляло селян до утеч, і вкінці переводить ся звісна ухвала в сім напрямі для цілої держави. Але там де не було більших фільварків, або було до них рук подостатком, ще в середині XVI в., як ми бачили, дідичі й державці задовольють ся кількома днями рільної роботи до року. Загалом же взявши розвій панщини іде з заходу на схід, від польських провінцій, скорше захоплених розвоєм двірського фільваркового господарства, від сплавних доріг, від рухливіших центрів і околиць далі в глибину української території на схід — північний і полудневий.

Не принакдом отже прокидають ся найбільш сильні й ранні скарги селян на шрубованне панщини до розмірів щоденних робіт, так що селяне, як кажуть, „ніколи не мають відпочинку“, в найбільше західній з українських королівщин — Сяницькій, положеній на досить оживленім торговельнім шляху до Угорщини, над сплавною рікою. Перегляд рахунків кількох королівщин, які маю в своїм розпорядженню з першої половини XVI в. (не видані), і порівнянне їх відкриють нам значінне сих обставин.

От справозданне з адміністрації Сяницької королівщини з р. 1524-5. З нього бачимо, що в королівщині було три фільварки, четвертий війтівський, що належав до тойж держави. Зібрано було пшениці в них разом 850 кін, з того наложено 29 стогів; з них продано 17^{1/2}, на засів обернено 7, решта лишила ся. Жита сіяли мало, лише в двох фільварках, всього 140 кін, з того 1 стіг продано, решту посіяно. Ячменя зібрано 300 кін, 10 стогів, з того продано 5, посіяно 4, оден пішов на годівлю свиней. Овса зібрано 56 стогів (коло 1200 кін), з того продано лише 2 стоги, решта пішла на свої потреби; годували ним волів — на се ужито 5 стогів, і на свиней 2 стоги. З 10 стогів сіна продано 3, решту стравлено. Збіже, що приходило з млинів, все продавано; сюди ж шло дещо збіжа з фільварків — робили солод і круни та продавали. В сумі продаж збіжа з фільварків дала 132 гривен, з млину 257 гр., і се становило разом більше як третину доходів з королівщини (й війтівства разом) — вона несла 1356 гривен. В тім чинші і стації селянські (плачені також грошима) дали 402 гривни. З натуралій мала значінне дань вівсяна і свиняча десятина. Овса приходило дуже поважна скількість: 307 колоди (близько 1200 кірців), але вся вона шшла на коней; як поясняє справозданне всього прийшло вівса 475 колод (крім данного ще 167 колод намолочено з фільварків); з того адміністраційний

персональ на своїх коней стравив 234 колоди, коні старости 62 колоди, „татарські коні“ (ближше про них не пояснено), що простояли в королівщині п'ять місяців, 79 колод; на роблення солоду пішло 50 колод. Пшениця данна приходила тільки з двох сіл і обернена була на засів. З дани свинячої прийшло 96 штук, з них 70 дано на потребу замку й фільварків; так само поїли кізлят, що прийшли з дани.

В порівнянню з иньшими королівщинами тут продукти рільного господарства ідуть на торг в дуже значній мірі. Та, як бачимо, справозданне показує нам зрештою не тільки се, а і те яким цілям служило тодішнє фільваркове господарство, і як використовували ся доходи з сіл. Для порівняння візьмемо тепер справоздання з адміністратції даліше на північний б'хід, в лісовім уже поліє положеній Любачівській королівщині. Маю їх з рр. 153^{5/6} і 153^{6/7} і з них бачимо:

Чинші давали коло 160 зол. Меду приходило з королівських і панських сіл 17^{1/2} колод, і сей мед пішов на продаж, дав одного року 280 ¹⁾, другого 308 гр. Куниць прийшло 36, продавано по 12 гр.; бобрів зловлено 5 і продаво по 2 зол. Данного вівса прийшло 100—103 колоди. В 1536 р. сей даний овес в части ужито на солод, на замкову потребу, по части обернено на солод для робітників, що робили коло гатей і будинків, і так сножито його. Другого року „овес за наказом кор. величєства заховано на його приїзд в границі Руси.“ Овець і кіз з пяти волоських сіл прийшло 119 штук, з них 30 штук спожили робітники, що робили коло замку в Городку і ставу в Делєхівці, а 83 штук овець і 10 кіз продано, що разом з иньшими датками волоських сіл дало 49 гр. Другого року прийшло 105 штук, з них 12 шт. стравили грабарі, що копали стави, 14 здохло, а 72 продано.

Збіже, яке приходило з млинів, коли вони, не були видержавлені арендою, продавало ся; в 153^{6/7} р. з пяти млинів продано було збіжа за 149 зол.

Фільварок був лише оден. Доходи фільваркового господарства представляють ся так: продано 2 пари волів і 32 свині, за 56 зол., солоду за 38 зол., сіна 5 стогів за 12 зол., 8 колод пшениці, три проса, по дві коноплі, маку і цибулі, колоду гороху, три колоди муки, всього дало се коло 45 зол., а цілий дохід з фільварка 165 зол. На другий рік дохід фільварка був ще меньший — тільки 118 зол.,

1) Продано колоду по 16 гр., півмірок по 2 гр., куник по пів гроша; на другий рік ціна була трохи вища — колоду продавано по 17 зол. 19 гр.

решта продуктів ішла на виживлення. Купували запаси з фільварку, скільки подані звістки, по часті люде місцеві — міщане, рудники, корчмарі й селяне, але свиней купують уже згінники з Перемишля, мак олійники з Молодова, цибулю й коноплю продають в 1537 р. на ярмарку в Ярославі. Цілий дохід королівщини вносив коло 1000 зол., а видатки 350 до 400.

Справоздання з дрогобицької королівщини (маю їх з р. 1524 і 1537) дадуть нам понятє про господарство иньшого тина — підгірське, випасове.

На загальну суму доходів королівщини (коло 1200 гривен) тут більшу половину (понад 600 гривен) давав чинш з ґрунтів, разом із стацією, плаченою також грошима. Далі поважну рубрику й тут давала продаж муки й солоду з млинів (коло 190 грив. в р. 1524), окрім того продавано збіже стогами з фільварка (за 71 гр.), а також чиналий дохід давав винайм сіножатей і продаж сіна (перше 28, друге 120 грив.), що поясняєть ся годівлею худоби на великий розмір, а також значним рухом — приїздили сюди люде по сіль і на ярмарки. Про годівлю овець дають понятє цифри „вкупу в лісах“, то значить оплат за право пасти в королівських лісах. Ми бачимо тут таких селян (в тім і панів), що мають від 200 до 300 овець — є таких п'ятох, від 100 до 200 тринадцять, решта (вісім) має від 70 до 100 овець (оплати дуже різнородні: грошима, вівцями, сирами, попругами). Менші, але численніші стада свиней: всього в 1524 р. пасли ся стада свиней 281 осіб, вайчастійше 16 до 20 штук (брали двадцятину — одну свиню від кільканадцяти і двадцяти однаково, тому не вигідно було посилати менші табуни); кільканадцять пасло по 40 і тільки оден 60 штук. Переважна частина зібраних за сей впуск свиней продано (коло 250 шт.), а і з великого стада свиней власного хову (*domesticae educacionis*), що випасало ся тут, продано також близько 120 штук, що дало разом поважну суму 192 грив. (Купували переважно місцеві люде, що очевидно займали ся гуртовою продажею свиней, деякі по 30—50 шт., і тільки одну партію в 30 штук купив львівський згінник). З иньших доходів дали ще поважну суму соляні черіни, винаймані солеварникам (102 гр.) і продаж галуни з місцевих копалень (27 грив.). Одинокий місцевий ставок продано за 50 грив., за те ез на р. Тисьмениці дав тільки всього 54 гроші.

Взірець господарства з східно-полудневої часті Галичини дадуть нам рахунки рогатиньської королівщини. В 1539 р. в двох місцевих фільварках, як довідуємо ся, зібрано було жита $32\frac{1}{2}$ стогів (720 кп), з попереднього року лишило ся $39\frac{1}{2}$, намолочено з 18 стогів 28 колод, 54 стогів лишило ся немолоченого. На засів ужито 10

колод, на виживлення фільваркової челяди пішло 3 колоди, на робітників і челядь замкову 15. Пшениці зібрано $41\frac{1}{2}$ стогів (958 кін), з попереднього лишило ся $43\frac{1}{2}$ стогів, змолочено $19\frac{1}{2}$ стогів, з того вийшло $24\frac{1}{2}$ колоди, а 10 колод прийшло з даней. З того висіано 11 колод, 24 колоди пішло на „солони пшеничні й звичайні, для робітників і челяди і на виживлення“. Ячменя лишило ся з попереднього 6 стогів, уродило ся 3, змолочено 1 стог — вийшло з нього півтори колоди, що пішло на висів, з виїмком одного пів кірця, що пішов на квашення ванусти (*caulis fermentandis*). Вівса родило ся 14 стогів (730 кін), з попереднього року $8\frac{1}{2}$, намолочено з півтретя стога 6 колод, а з дані прийшло $55\frac{1}{2}$ колод; висіано 23, на солод і до їди, мішаючи з пшеницею, пішло 6 колод, на удержання старостиних коней 32 колоди, фільварковому дробу (домашній птиці) $\frac{1}{4}$ кол., і т. д.

Отже з фільварку на продажу безпосередно не йшло нічого; продавали тільки солод і пшеничну муку, разом з тим, що приходило з млинів; життя йшла на виживлення челяди. Збіжжя фільваркове молотили, скільки треба було на висів і на поживу; решта лишала ся в стогах на пізнійше — на випадок неврожаю. З справоздання 1544 р. бачимо, що з попереднього року не лишило ся жита зовсім нічого; нового зібрано було 9 стогів, і з них на дальший рік лишило ся два. З огляду на неврожай попереднього року було роздано жито на людей, і вернули його $2\frac{1}{2}$ колоди, а $1\frac{1}{2}$ роздано на ново. 51 мац (понад 3 колоди) вислано до Камінця за королівським розпорядженням (крім жита, ще гороху й пшона, коло 3 колод). Вівса з попереднього року не лишило ся також нічого, з урожаю ($35\frac{1}{2}$ стогів) лишило ся на дальший рік тільки два, все иньше, разом з вівсом даним (64 колоди) пішло на виживлення коней старостинських і приїзжих (60 колод) і на иньший ужиток: на солод (10 колод), на годівлю собак, свиней, дробу (2 колоди). Пшениці з попереднього року лишило ся два стоги, і вони зістали ся стояти на дальше; нового врожаю зібрано 908 кін — 35 стогів, і з того лишило ся 16. На пожитки пішло 8 колод пшениці — „мішаючи з житом і ячменем, для робітників і челяди“, а на солони пшеничні й звичайні 15 колод. Про ячмінь того року довідуємо ся, що його стравили на годованне свиней „кормлених на згін“ (*ad comeatum pobulatis*) півтретьої колоди; „на солони звичайні, мішаючи з пшеницею й вівсом, для робітників і челяди“, пішло $1\frac{3}{4}$, „на муку для робітників і челяди, мішаючи з пшеницею і вівсяною“ — 2 колоди, так що того року, може з огляду на неврожай иньшого збіжжя пішло сього лихшого збіжжя 10 колод.

Грошовий дохід давали млини (354 зол. в 1539 р.) чинші з міста і сіл (140 зол.), не кажучи за деякі дрібніші доходи — з бровару, з випасів, за які платили соляники, що йшли по сіль „з Литви“, з продажі сіножатей „поза домашньою потребою“. Хлібна данина майже не мала грошової вартости — як ми бачили, вона прилучала ся до фільваркового врожаю, і лише в незначній частині йшла в продаж у виді солоду або муки.

З предложеного матеріалу можна виробити поняття про сільське господарство тих переходових віків і його еволюцію. Головні прикмети господарства XV віка виступають в тих звістках і пережитках лісового пояса вповні виразисто, а при консервативности його вони характеризують також і господарство XIV віка й попередніх.

Хліборобство служить майже виключно потребам власного удержання, прожитку, поживи, котрої служать підставою. Попит на предмети рільного господарства слабкий, і рільне господарство веде ся не для торгу. З появою великих (водних) млинів ще найбільше продають півфабрикати: муку і особливо солод, корчмарам і пекарям, головно в єуєдстві більших місточок і міст. В більших господарствах дуже показне місце займає овес, але він культивуєть ся й збираєть ся данею на потребу господарську і воєнну, на удержання великих стаєнь володарів, князів, державців; військо в тім часі, як знаємо, було майже виключно кінне.

Поруч хліборобства важне значіння мають иньші галузи господарства, що експлуатують фавну, звірачий сьвіт, іще не винищений і багатий. Лови в густих, непротереблених лісах північного лісового пояса України служать не тільки на потіху великих панів, а дають і визначну користь, постачаючи м'ясо й шкіри, як в давніших віках. Тому лови все служать предметом охорони, порученої спеціальним слугам (осочникам) і ведуть ся систематично й на великі розміри, спеціальними ловцями, за допомогою обовязаних до того селян.

Торг виробленими шкірами лосиними, лисичими і вовчими ще в XVI в. становив одну з рубрик львівської торгівлі¹⁾. А що до м'яса, то можна пригадати такі факти як Ягайло перед кампанією 1410 р. в околицях Лежайска бє по кущах кабанів і лосів і набивши м'яса 50 бочок, посилав його Вислою, як запас на війну, а в білоружській пущі ще за Жигимонта Августа облогою били звіра в великих масах і м'ясо солене, в бочках відсидали до королівського двору²⁾.

1) Пор. у Лозінського Kupiectwo с. 438 — 9.

2) Витяг у Д.-Запольского с. 322.

Займають ся ловецтвом і дрібні господарі, селяне, ловлячи зв'їра чи то на продажу чи на податок (куницї, лисицї, заяцї, білки, бобри й ин., як дані). Ловля (гоненне) бобрів ведеть ся і дрібними промисловцями на свою користь, і служить галузею великого господарства, великокняжого і панського. Урочища з бобровими гніздами (зерем'яны) служать дуже важним атрибутом великої власности. Їх стережуть і ловлять спеціальні слуги (бобровники), що обовязані мати до того спеціальні приряди: „псы и сѣти свои ховати повинни ку ловенью бобровъ“¹⁾ (псами виганяли бобрів і заганяли в сїти), а в певних „полосах“ полов бобрів було прерогативою великого князя, або його державця, а людність була обовязана до участі в тих „гонах“, як і в зв'їрних ловах. Оскільки мали вони реальну вартість буде видно нпр. з того, що в 1-ій пол. XVI в. бобра продавали за 2 зол., а вола можна було купити за 4 зол., колоду (4 кірці) жита за 49 гр.²⁾ Натомість лови пташині, в XV в. ще досить розвинені, безперечно, більше робили ся для потїхи, як для якоїсь реальної користі.

Рибу по ріках ловили люде, за певною оплатою чи з певної часті, і панські осїбні „риболови“; так само експлюатували ся на власну потребу помельші стави. Робленне й експлюатація ставів, що вже в XIV в. виступають як одна з виднїйших приналежностей господарства, в XV і XVI вв. під впливом експорту виростає на дуже важну галузь великого господарства і в XVI—XVII вв. дає великі користи й доходи. Також значінне має риболовство на рибнїйших ріках за помочию загород, чи езів. Вище подані були звїстки про те, в яких великих розмірах вів ся полов риби на Припєти і на її допливах.

Пчїльництво бортне й пасїчне управляеть ся широко селянами, а великим господарством — в королївщинах і господарських маєтностях в. кн. Литовського — експлюатуєть ся більше посередно: через медову дань, побирану з „бортників“. Дань ся має важне значінне: на мід все єсть покуп — для місцевих корчом і для вивозу, і поруч медової данини власне пчїльне господарство по державах і великих маєтностях має хіба другорядне значінне.

Скотарство мало також чимале значінне, особливо в полудневїм, степовїм поясі (хоч і по лісах і пущах також випасали худобу), а в XV і першїй пол. XVI в., як ми бачили, спеціальню ширить ся осадами волоського права. Випас овець і свиней в деяких місце-

¹⁾ Ревизія кобринської економї с. 47.

²⁾ Рахунки Любачівської королївщини 1535 р.

востях, як мали ми нагоду бачити, підіймаєть ся до значіння першорядної галузи господарства, а торг волами вже в XV в. стає, як буде показано, дуже важною категорією торгівлі в західній Україні.

В сумі в сім старім господарстві експлуатація фавни, звірячого світу має чи не більше значіння як рільництво, особливо в українських землях східніх і північних. Такий характер тутешнього господарства і велике значіння в нім ловецтва й випасового господарства досить сильно зазначив ся в кодифікації права в кн. Литовського — Першій Статуті, й він дуже добре може служити для характеристики господарських відносин українського Поліся, на яке розтягало ся його право.

Переглядаючи його розділи, присвячені маєтковим правам (розд. VIII—X), бачимо виразно, яке важне значіння в тодішнім господарстві мали різні роди ловецтва, рибальство, пчільництво, випаси. Постанови про се займають дуже сильно законодавців і становлять переважну частину постанов про землеволодіння й господарство, рішучо домінуючи над постановами про володіння землями орними, про господарство рільне. Ми знаходимо тут докладно розроблені й дуже сильні постанови на охорону згаданих промислів взагалі, а спеціально сервітутів — ужитковання чужої землі, що було часто звязане з тими промислами й приводило до різних комплікацій.

Хто-б половив „квалтом“ чийсь лова, платить за се власнику ловів 12 руб. кари, або 20 кін грошей¹⁾, а на в. князя осібно кару по такій, а такса ся така: за зубра 12 рублів, за лося 6, за медведя, оленя, лань 3 р., за рись, дикого кабана або свиню 1, за серну 30 гр. Для порівняння скажу, що 12 руб. кари платило ся за голову убитого простого чоловіка вищих категорій — ремісника, пухного чоловіка; тим часом як за тяглого чоловіка платило ся 10 руб., за бортника 8, за невільника 5 руб. кари і 1 рубель „навязки“ — плати господареві. Коли б стрільця зловлено на горячій учинку в чужім лісі — „над звірем убитим“, то уряд має засудити його на смерть як злодія; але за своїм звіром можна бігти на чужий ґрунт, або застріливши звіра на своїй землі, можна „за своїм застрілом“ іти на чужу землю²⁾. Хто б порубав кому „принади пташі“, зрубав „перевіс“ або викрав „шост“ — дручок, на яким ті перевіси держали ся, платить також 12 руб. кари, і друге стільки на в. князя. Хто-б поцсував принаду „злодійським способом“, — помастив дегтем, або

1) В рублю раховало ся сто грошей; гріш литовський був трохи дорожчий від польського.

2) Розд. IX арт. 1.

чосником, так що птиця не йшла-б на нього, або вкрав „шатер“, — по доведенню платить 3 р. карі¹⁾. Хто-б знищив або пошеував кому соколине або лебедине гніздо, викрав молодих соколят або лебедят, або умисно зловив сокола коло його гнізда, платить також 12 руб.²⁾. Таж сама кара за знищення бобрових гнізд, тільки охорона їх ще більше скомплікована: коли чиїсь боброві гони йдуть на сусідні ґрунта, власник тих ґрунтів не має права ані орати землі, ані косити сіна, ані теребити лози поблизу бобрового гнізда (зеремани), „так далеко як можна докинути палицею від того зеремани“, аби не вилошити бобра, инакше платить кару 12 руб. Навіть як би бобр вийшов з старого гнізда і зробив собі нове гніздо серед поля, або серед сіножати, то властитель і тут має облишити ґрунт в сусідстві того нового гнізда, не орати, не косити й лози не рубати коло нього³⁾.

В сих постановах, так далеко посунених в охороні інтересів ловецтва, що жертвують їй і права власности й інтереси хліборобства, маємо особливо живий відзвиг „старини“. Але подібне, хоч і в лекших формах, знаходимо і в постановах про бортництво. Борті також можна мати в чужих ґрунтах, і власник лісу чи ґрунту не має ставити ніяких перешкод в їх уживанню — бортники можуть навіть уживати лісу для своєї потреби, нпр. здерти собі лива на „лезиво“, або дубя на „лазнь“, тільки не можуть водити з собою до ліса псів, носити стрільбу, якою могли-б зробити шкоди звіру, ані вивозити дерева з лісу. Хто схотів би „розроблювати“ цуцу, де стоять чужі борті, має се робити без шкоди для тих бортів: оручи в сусідстві чужих бортних дерев, не можна зближати ся до них „так як з борозди можна досягнуть до дерева осном“, аби не ушкодити коріння, инакше треба платити, як би дерево усохло⁴⁾. Так само охороняєть ся право ужитковання з сіножатею, озер і ставів у чужих лісах і ґрунтах, тільки щоб не ловили й не полошили звіра й не нищили ліса над непосредну свою потребу (хто має сіножати, може взяти дерева щоб поставити стог, або його огородити і т. и.)⁵⁾. За виловленне (зволоченє) чужого озера, саджавки або става, знищенне „са“, поцсованне млина, переконанне гати, спущенне става уставлена висока кара „за гвалт“ 12 руб., окрім нагороди шкоди⁶⁾. Вартість бортного дерева подано на копу грошей. З сею оцінкою й високими карами за знищенне або пограбленне чужих „входів“ цікаво порівняти таєсу вартости ріжного рода земель: служба людей

1) IX арт. 12 і 9. 2) IX арт. 9. 3) IX арт. 10.

4) IX арт. 3 і 4. 5) IX арт. 3. 6) IX арт. 5 і 8.

цінитися на 10 кіп гр., земля пуста (пустовская) на 5 кіп, рілі кавалок де можна зібрати бочку збіжа, коли вона погносна — 30 гр., негносна 25 гр., сіножать на віз сіна — 15 гр.; „бори й ліси, які-б годилися на рілю й сіножати, відповідно до того рахувати, а цущі мають рахуватися відповідно до вартости й доходу з тої землі“¹⁾). Земля вартує остільки, оскільки може нести дохід, і за п'ять бортих сосен має платити ся стільки, скільки вартує ціла „пустовщина“ на якій, по теперішньому, могло б осісти ся ціле село.

Двірське господарство, ведене в розмірах невеликих — мало що над те, скільки треба було для удержання свого двора, в XIV—XV в. вело ся в значній, а навіть можна сказати — переважній мірі руками самих двірських сил — невольної челяди та закріпощених робітників. Ще на початках XVI в. ми в землях в. кн. Литовського бачимо досить сильні останки сеї невольної господарки²⁾). Селянство властиве, не невольне, тоді ще досить виразно відграничене від верств невольницьких і до рільної роботи притягало ся досить в малій мірі — переважно в виді кількох днів роботи, або кількох толок (робіт на двірськiм хлібі). Рішучо переважало данне оподаткуванняне свобідного селянства, а серед натуральних обовязків рільна робота займала підрядне значінне супроти иньшої праці — як роботагорода й мостова, будова дворів, млинів, ставів, участь в рибних і звіриних ловах (ходить на оступ), бобрових гонах, і т. и. Тільки з розвоєм двірського господарства з одного боку, а з другого — з заниканням кардинальної різниці між давнім свобідним селянством і тою невольною челяддю, що головню несла давнійше двірські роботи³⁾) (в тім спеціально рільну роботу) зростає рільна панщина селянська, так що вже в середній XV в. селяне подекуди робили постійно оден день на тиждень.

З українських територій колонізаційні, економічні й політичні обставини приняли розвоєви хліборобства взагалі, а спеціально — рільного двірського господарства в Україні західній, особливо в Галичині. В порівнянню з східною Україною вона жила житєм спокійнішим, безпечнішим, без таких частих і різких пертурбацій, тому вже в XII—XIII вв. була густійше залюднена, ліпше загосподарена в порівнянню з нею. Сильні пертурбації, які прийшло ся східній Україні пережити від середини XIII в., ще більше зробили між ними різницю, а правдоподібно — погнали сюди на захід і певну частину

¹⁾ IX арт. 20.

²⁾ Див. в т. V с. 109 і далі.

³⁾ Див. в т. V I. с.

східно-української людности. В порівнянні ж з північним, польським поясом, що також служив резервоаром для української колонізації, західна Україна мала більші шанси для розвою хліборобства завдяки здатнішому, урожайнішому ґрунту, більшій густоті залюднення і більшому зближенню до західних, культурних країв. До сих обставин, великих старими умовами українського життя, прилучилися й нові. Окупація Галичини Польщею ввела чималу масу польського й всякого иншого чужоземного елемента, який тільки в дуже малій часті приніс робочі руки до господарської роботи, а переважно складався з людей, що йшли правити й господарювати, живучи з чужої праці, отже збільшив число ідців-нахлібників. Заснування численних привілегованих громад німецького права й розвій німецької колонізації, протегованої правительством, збільшив також число консументів для рільництва, давши в сумі продуцентів-рільників далеко менше, ніж консументів (купці, ремісники). В XVI в. наплив з Західної Європи в міста й містечка жидівської людности збільшає їх число ще більше, тим часом як українська міська і маломістечкова людність, відсунена штучно від торгівлі й ремесла, в переважній масі задержує рільничо-господарський характер. Новіші проби статистичних обчислень, далекі, що правда, від повної докладности, виводять, що ще в другій і третій чверті XVI в. число ланів міщанських до ланів селянських стояло в пропорції майже як 1 : 8, при відносинах міської людности до сільської майже як 1 : 3¹⁾, і більша половина міщан без сумніву жила головно з рільного господарства.

В нормальних обставинах, з густішим залюдненням і ліншим загосподаренням краю, торгівля і промисел повинні були-б розвивати ся все більше, торгово-промисловий характер міст мав би рости, а їх хліборобська закреска — зникати. З тим мала-б збільшати ся різниця між господарством міським і сільським, а міське жите мусіло-б давати все більший попит продукції сільській, рільничій спеціально і служити стимулом її дальшого розвою. Та так не стало ся. Торговля й промисел, замість розвивати ся, починають упадати, уже з 2-ої пол. XVI в. Міське жите падає, міська людність бідніє і підупадає. Натомість запотрібованне в продуктах сільського господарства Західної й Полудневої Європи розтягає попит за ними, і спеціально за продуктами хліборобства, на Европу Східну, в тім і на наші землі. Попит сей, далеко інтензивніший, ніж давніший, що звертав ся на

1) Jabłonowski, Ruś Czerwona с. 99, 117, 210. Він числить ланів селянських 23.905, а міських 2.800, при загальнім числі міської людности 125 тис., а сільської 448 тис.

иньші продукти господарства, приширює відразу, в другій половині XVI в., хліборобську культуру наших земель, пускає гальпом двірське рільне господарство і замість гармонійного розвитку сільського господарства й міського торгово-промислового життя, замість рівноваги продукції матеріалів і їх оброблення, приводить до одностороннього, форсованого, рабівничого використання природних багатств краю для вивозу.

Як то мусіло бути з самої природи річи, Захід звертав ся по продукти Східної Європи в міру того як вичерпували ся серед давнішого й інтензивнішого людського життя його власні природні багатства, і в тім порядку, як висихали джерела і запаси сих продуктів в його власних краях, звертав ся він по них до країв менше виснажених людським життям, — з початку до ближшого, потім до дальшого сусідства. Відвічні ліси перші стратили свою дівочу неприступність, а їх фауна перша підпала знищенню під рукою чоловіка, і по сі річи передовсім звернув ся західній кунець до богатих, невичерпаних ще в своїй некультурности країв Східної Європи. „Скора, віск і мід“ були тому перші продукти східно-європейського господарства, які знайшли попит на Заході (на полудні також, але що полудневий експорт в тих часах, які нас тепер займають, не грав ролі в господарстві наших країв, то ми лишасмо його на боці). Вони пішли на експорт уже в часах передісторичних і служили предметом вивозу в часах староруських і пізнійше. За тим пішло запотрібование з одного боку на сам ліс — на дерево й на лісові півфабрикати, як попіл, смола, дьоготь і т. и., з другого боку — на домашню худобу й її продукти (шкіри, лій) та на рибу. Вивіз їх бачимо уже в значнім розвою в XV віці. Найпізнійше, бо доперва з самим кінцем XV в., звертаєть ся західня Європа по збіжжє. Сей попит доходить до наших земель, як я уже підносив — в другій половині, а переважно — в останній чверти XVI в. і робить тут рішучі переміни в економічнім житю і в системі господарства. Перше ніж перейти до нього, ми оглянемо експорт продуктів старого господарства — ловецтва, пчільництва, скотарства, лісових продуктів, щоб порозуміти, як впливав на розвій нашого господарства той вивіз, і тоді перейдемо до торгу збіжжєм і тих перемін, які вніс він в те старе господарство.

Найстарший з порядку експорт — вивіз футер, має для господарства сих часів уже невелику вагу. Коли ще дань збирала ся з цілих великих українських країв по „чорній куні“ від диму, як оповідає літописець про деревлянську дань X в., було чим торгувати. Але вже в XI—XIII вв. українські князі й кунці, без сумні-

ву, торгували більше північними шкірами як своїми, хоч куніць і бобрів, не кажучи про вовків і лисів, білок і зайців, було ще і в своїх лісах по достатку. Вже тоді торг футрами був тільки в часті свійський, а в часті привозовий — відколи північні волости вийшли з безпосередньої залежності від українських князів (то значить з кінцем XI віка). Одначе вивіз своїх футер мусів мати ще досить значні розміри, судячи з того значіння, яке ловецтво й боброві гони мають в XV і на початку XVI в.: ще ж на початку XVI в. куніць селяне дуже часто дають „шерстю“, а боброві гони служать ще дуже реальною галузею господарства (виріжнити в західніх звістках вивіз спеціально українських футер не можна, бо там в виді привозу de Russia або de Polonia сумарично трактуєть ся привіз і з українських і з північних земель). Але вже в середніх десятиліттях XVI в. ловецтво стає архаїзмом — „звір виплошав“ тоді вже навіть в найглухших кутах, як нпр. Ратенське староство¹⁾, й дани „шерстю“ все частійше заступають ся грошевим викупом, заховуючи тільки давні звірячі назви. Через Україну на Захід і на Полудне йдуть футра московського привозу і з другої половини XVI в. се вже товар раг excellence „московський“. Футра місцеві попри нього мають другорядне значінне²⁾.

Тривкійше держить ся торг продуктами пчільництва, воском спеціально. Поняте про те значінне, яке мав він в східноєвропейськім вивозі XIII—XIV вв., дають нам торговельні умови й устави Новгород, Смоленська й Полоцька. Поруч футр в тім часі се в них найважнійший предмет вивозу³⁾. В звісній уже нам описи доріг і мит з Галичини й Волини до Прусії в другій половині XIV в.⁴⁾ футра (й шкіри) та віск також виступають як ті місцеві продукти, що йшли на експорт з Волини й Галичини. Тому що торг воском і ціна на нього богато залежали від його якости, себто чистоти, й довіря до неї, то його продажу й вивіз рано взято під громадську контролю, аби запобігти винускови воску занечищеного, часом навіть

¹⁾ Звістка з 1558 р. — у Любомірского Starostwo Radeńskie с. 220.

²⁾ Див. звістки про вивіз зі Львова місцевих шкір вовків і лисів при кінці XVI в. до Гданська і Вроцлава у Лозинського Patrycyat с. 49 (о скільки сі шкіри були дійсно місцеві, се треба б ще ближше зміркувати, бо міг і тут бути привоз волоський або турецький).

³⁾ Див. в працях Никитского Економич. бытъя Новгорода, Голубовского Исторія Смоленской земли, Данилевича Очеркъ исторіи Полоцкой земли. Порівняти Всеволодову грамоту (з 1135 р., але з слідами пізнійшої редакції), де йде мова про великі доходи з новгородської воскової важницї (в Хрестоматії В.-Буданова 2).

⁴⁾ Див. вище с. 33—4.

підмішаного навмисно, для збільшення ваги — порівняти нпр. скарги різних купців на полоцький торг, що до воску домішують дерево, камінь, лій і т. и., і устанлення кари на тих німецьких купців, що купили б і привезли нечистий віск¹⁾. Тому заводиться ся громадська „воскобойня“ *segerressorium*, звісна нам у Львові від середини XV в., але заложена очевидно уже давніше. Віск, що йшов з Галичини, чи з натуральнім виді, чи вже стоплений в так звані „капи“ (кап, *resies*, велика штука, що важила близько 3 сотнарі), не міг іти по перейшовши через сю міську воскобойню (примус був тільки для її східно-полудневої часті, з Поділем — звісного нам району львівського примусу). На знак, що він перейшов сю контролю, віск дістав в ній витиск міської печатки, і вона служила гарантією його чистоти й якості²⁾. До контролі сеї привязувано велике значіння: коли в 1600 р. зловлено одного Жида, фактора пана Гербурта, що хотів провезти віск контрабандою, сфальшувавши міський штемпель, і його протектор просив за ним, львівський магістрат представив на те, як то важно не тільки для міста, але й для цілої Корони, аби той товар виходив до чужих країв без домішок,“ і Гербурт відступив від свого прошення, годячи ся на те, аби Жида повісили, хоч би треба було поставити на нього нову шибеницю³⁾.

Вивіз воска був так значний, що правительство литовсько-польське задумало взяти його в свої руки і на тім заробити. В 1496 р. король Ян-Ольбрахт уставляє воскову комору у Львові, де мали кунувати віск від своїх купців і продуцентів „за справедливою ціною, без шкоди й проволоки“, й продавати за границю⁴⁾. За прикладом його пішов в. кн. Олександр, усталивши воскові комори в Луцьку, Володимирі, Берестю, Більську, Городні й дальших містах, де особні восковничі мали за скарбові гроші кунувати віск „в потребі мннцы в. кн. Литовского“⁵⁾. Хоч не заводило ся державної монополії, і не весь віск ішов через руки правительствених агентів, але все ж таки справоздання сих комор, які маємо з рр. 1507—8 дають нам

1) Више Lehu. т. VI ч. 2926, Рус.-ливон. акты ч. 74.

2) Akta grodz. i ziem. VI ч. 46 (1462), пор. CV (с. 159); в друкованім тексті купце треба карує.

3) Виїмок у Лозиньського Patrusyat с. 48.

4) Akta gr. i ziem. IX ч. 106.

5) Відомости зібрані у Д.-Запольского Госуд. хозяйство с. 472 і далі. Не знаючи польського першовзора сих литовських розпоряджень, він одначе з великою трудністю доходить значіння й ціли сих комор (се трактування литовської державної господарки незалежно від польської, що дуже часто була її взірцем, взагалі становить одну з більших хиб сеї праці).

понятє про великі розміри торгу воском. Так з берестейської комори забирає Бонар, краківський купець і банкир, одного року понад 2600 каменів воску, з лудької за два роки 4617 каменів; сам управитель берестейської комори М. Єзофович вивіз за границю 811 каменів; восковничим місцевим (лудьким, володимирським і берестейським) в. князь дозволив вивести за границю десять штук воску, то значить яких 5.000 каменів¹⁾. Загального доходу берестейської воскова комора за два роки 1507—8 дала 1012 кін грошей; коли М. Єзофович з воску вивезеного ним за границю заплатив по копі від 15 каменів, то се може дати деяке понятє про розмір вивозу воску²⁾.

На Львів в значних масах в XV—XVI в. ішов віск волоський, як то вже знаємо³⁾, але також в великій кількості вивозив ся мед і віск місцевий та подільський. Торг ними ще при кінці XVI і в першій половині XVII в. становив одну з поважних позицій місцевого обороту. Так оден з краківських купців Гельгорн р. 1580 забирає воску ві Львові партиями за 1000 золотих і вище; другий негоціант вивозить 1594 р. сто бочок меду. В 1634 р. оден з львівських негоціантів законтрактує від Каліновських в сумі 29 тис. зол. різні продукти з їх уманських маєтностей, в тім і мед солодкий (неварений), що має бути відставлений його підданими до Львова на час ярмарку⁴⁾; а три роки пізніше італіянський негоціант Атаванті робить контракт з львівським купцем на звиш 3500 каменів воску за ціну 68 тис. золотих⁵⁾.

Ішли ці продукти головню в міста середно-європейські, а посередниками служили Люблин, Краків, Ярослав. Так в рахунках лудької воскової комори самі рахунки привязують ся до люблинських ярмарків⁶⁾. М. Красностав дістав право складу для меду сирового — „товарів, що з Волини й Поділя везуть на Люблин і Казимир“⁷⁾.

Експорт худоби в наших джерелах стає замітним від другої чверти XV в., але тоді він уже значно розвинений, так що зачати ся його розвій мусів уже раніше. Головним ринком його був Шлезе уже

1) Що важила така „штука воска“ показує документ у Бершадського І ч. 121: купець везе вісім штук воску, що важать 470 каменів.

2) Акты Южной и Зап. Рос. II ч. 92 і 94, Бершадский I ч. 58, III ч. 65. 3) Див. вище с. 61—2.

4) Acta Consularia львівські кн. 42 с. 199.

5) Звістки у Лозинського Patrusyat с. 48.

6) Акты Ю. и З. Р. II ч. 92.

7) Volum. legum III с. 14.

тоді й зістав ся ним аж до XVIII в. включно. Уже з 1426 р. маємо королівський привилей, виданий наслідком скаре львівських міщан, що вони, йдучи з волами на вроцлавські ярмарки, терплять різні труднощі й прикрости від шляхти й ріжного стану людей під покривкою шкод, які мовляв чинять їм ті гурти волів, особливо в Сендомірщині; король гостро, під високою карою забороняє чинити які небудь труднощі купцям зі Львова й інших галицьких міст¹⁾. Дорога ся в тих часах була вже настільки прийнята, що кілька років пізніше король як привілеگیю позволив краківським різникам, і то лише для своїх яток, гнати з Руси — з землі Сянїцької, Перемишльської й Ярославської, волів простою дорогою на Ряшів, Ропчиці й Коросно, але не на Сандомир, і сей привилей багато разів потім по прошенню тих різників потверджував ся²⁾.

Для XVI в. свідoctво того значіння, яке мав експорт волів в торгу земель польської Корони з середньою Європою, через Шлезь, дають постанови польського правительства про замкненне сеї границї для свїйських купців — в них експорт волів все виступає як оден з головїйших або найголовїйший предметів торгу³⁾. Рахунки краківської митної комори дають нам близше понятє про се, вказуючи як головні предмети експорту волів і шкіри (в дальшїй уже лїнії віск, мід, рибу)⁴⁾.

1) Akta gr. i ziem. V ч. 41.

2) Kodeks m. Krakowa I ч. 128, пор. 151, 200, 251.

3) Див. вище про сї постанови с. 89—90.

4) Виймаю цифри експорту з статї Ставіського, в III т. Енеуклоpedуї rolnictwa:

В р. 1510 вивезено через краківську комору волів 4.424, иньшої худоби 1.909, шкір 31.781, воску кам. 15.716, меду бочок 707, риби бочок 4.013^{1/2}.

1523 року волів 3.850, коней 33, ин. худоби 857, шкір 7.578, меду бочок 168, риби 40^{1/2}.

1533 року волів 30.118, коров 695, коней 630, шкір волових 66.707, иньших 22.466, смушків овец. 1.000, тахрїв 215, воску кам. 9.840, меду бочок 650, червцю кам. 153, риби львів. боч. 6.141, люблинської і красноставської 4.774.

1535 р. волів 28.344, шкір волов. 33.365, иньших шкір 15.420, воску кам. 6.527, меду бочок 321^{1/2}, риби львів. бочок 178, иньшої 1.762.

1536 р. волів 20.877, коров 1.932, шкір волов. 38.905, иньших 21.275, воску кам. 10.869, червцю кам. 170, риби львів. бочок 216, иньшої 2.362^{1/3}.

1541 р. волів 16.573, коров 831, коней 525, шкір 70.528, воску кам. 8.996, червцю 170, риби 130^{1/2}.

1542 р. волів 18.297, коров 1.265, коней 163, шкір волов. 46.888, иньш. 27.976, смушків 3.550, тахрїв 212, червцю 20, риби львів. 129, иньшої 1.223.

Експортіві дороги для волових гуртів в середині XVI в. були ще раз зрегульовані, наслідком спорів, які йшли між гуртівниками й митними урядниками: „кунці з волами й иньшими товарами, їдучи з Руси, Поділя й Волощини, мали йти на Львів, Городок і Перемишль на Сендомир“, з Волини на Люблин і Радом, а не вільно з ворожих земель гнати на Волинь, і відти на Люблин¹⁾. Пізнійше таке митне суперництво між Галичиною й Волинею стратило своє значінне — з прилученням Волини 1569 р., і з Галицької та Подільської землі гурти йдуть також на ярмарки лудькі. Ярмарки львівські, лудькі, ярославські служили головними збірниками худоби, а більш рухливі дідичі й згінники гнали гурти просто до Шлезка, що зістаєть ся головним торгом, бо головний експортний торг Польщі в XVI—XVII в. — Гданськ в торгу волами грає другорядну ролю²⁾.

Головним тереном, з якого збирала ся худоба до експорту, була східно-полуднева Галичина — земля Галицька і в части Львівська, Поділе й полуднева Волинь. Пізнійше, з розширенням панського господарства на Побоже й Подніпрове, гурти волів починають іти і звідти. Значні транспорти волів скуповували ся місцевими негоціантами і панамі також з Волощини. Експортували головно волів, а по-воловщина, давана селянами семого, шестого, пятого, а навіть третього року, як на Поділю, давала чи не головний їх контінгент. Як оден з старших контрактів, наведу умову воеводи Станислава, з Ходча, старости галицького й теребовельського, з міщанином львівським Вільчком з 1473 р. Сторговано волів по 2 зол. за штуку, і воевода за виплачені йому Вільчком 1400 золотих зобовязуєть ся за рік, на весну (на великодні свята) дати 700 волів, добре вигодованих, добре викормлених протягом цілої зими³⁾. З поміж продуктів місцевого господарства се був тоді товар так поплатний і пошукуваний, а до того легкий до експорту, що в другій половині XV і в першій половині XVI в. при браку й неприступности гроша воли служили в Галичині мов би сурогатом монети — наче в гомеровських часах, коли на воли рахували вартість річей, продавали і купували. Бачили ми вже в вище наведених прикладах, як шляхта складала ся в потребі на публичні цілі волами, як волами платили за протекцію, давали кубана й т. и. Так в 1463 р. подільська шляхта

1) Archiwum Sanguszków III ч. 426.

2) Одначе експорт сей викликав уже сеймову постанову 1565 р., щоб волів до Гданська гнали сухими дорогами, а не транспортували водою (Volum. legum. II с. 7). Одначе худобу мабуть більше експортували туди з північної Польщі.

3) Akta gr. i ziem. VI ч. 114.

ухвалила дати по волови від лапу на викуп камінецького староства з рук Бучацких, і воно було дійсно за ті воли викуплене; кілька літ пізнійше таку ж складку зложила шляхта львівська на викуп львівського староства від Одровонжів¹⁾. Православні, добиваючи ся відновлення галицької катедри, обіцяють кор. Боні двіста волів, а уневажнення привілеїї латинського арцибіскупна на обсаду галицького намісництва коштувало їх 300 волів, розданих королеви, його жінці й ріжним сенаторам²⁾.

Рахунки з оплат побираних в Городку — одній з стацій на тій волівій дорозі, за пашу в 1530-х рр., які маю в своїм розпорядженню³⁾, дають нам докладне понятє про розміри експорту волів та торг ними. Так в сезон 1534 р., протягом червня⁴⁾ перегнали Ю. Грац з Кракова 250 волів, Шілінг з Кракова 1200, Баран зі Львова 485, Лукаш зі Львова 70, Бабич зі Львова 600, Стецко Лазур 570, Стан. Ловіч зі Львова 450, Антоній мисник зі Львова 270, Ізраель Жид зі Львова 450, Лазар Жид з Туробина 340, Ян Квартник зі Львова 620, Огас Вірменин зі Львова 600, Гандель міщанин львівський 318, Осей Жид зі Львова 282, Еразм Стаплевич зі Львова 412, Васько Кибалка зі Львова 305, Як. Сливка зі Львова 35, Лаврентий зі Львова 60, Макар зі Львова 50, Станислав зі Львова 100, Михалек зі Львова 200, Ян Сметанка з Познаня 367, Абрам Жид зі Львова 211, Йосиф Миглашів зі Львова 200, Марко Жид зі Львова 451, Фицек міщанин львівський 70, шл. Ключовський 871, Грац зі Львова 400, Дітріх з Познаня 100 і другий гурт 313, Ізраель Жид зі Львова 308, Гневячка з Розниці (Roznycza) 405, Міхель Жид з Острога 800.

В липню зачинають гнати волів на успенський ярмарок до Ярослава⁵⁾, женуть: Яцко й Давидко міщане львівські 90, Міхель з Острога 616 і кілька дець пізнійше ще 837, Абрам Жид зі Львова 27, шл. Хшонстовський 219, Мисько пекар зі Львова 21, Давид Жид зі Львова молодих волів 67, Іванко зі Львова волів 700, Якуб син Міхеля з Острога молодих 340, старших - 783, Абрам Пирог Жид з Острога 201, Кошин Жид зі Львова 210, Якуб Жид зі Львова 45, Филип Русин зі Львова 86, Ян Квартник Старший зі Львова 755, Квартник молодший 93, Стаплевич зі Львова 211, Ісачко Мосей зі Львова 710, Огас Вірменин зі Львова (не

¹⁾ Див. т. V с. 319—20. ²⁾ Див. т. V с. 438—9.

³⁾ Справозданне городецького староства за р. 1534/5 з варшавського архиву коронного скарбу.

⁴⁾ Перша записка 1 червня, остання 28.

⁵⁾ Перша записка під днем 9 липня.

написано, судячи з оплати 550). Мошко Жид з Острога 140, Олександро Жид звідтиж 160, Іван Русин зі Львова 56, Сенько швець з Матвієм зі Львова 740, Мосій зі Львова 400, Давид Жид з Олеська 85, Мик. Рогач зі Львова 140, Данило Жид звідтиж 187, Соломон і Юда звідтиж 217, Ісачко Угрин Жид 111, Абрам Турма Жид 54, Насам і Ісачко Жиди 520, Ізраель Жид — все зі Львова — 690, Арон Жид з Любомлі 148, Йосиф Воскобойникович зі Львова 732, Стецки Вірмени звідтиж 1084, Васько Кибалка звідтиж 210, Якуб Золотар з Камінця 727, Міхель з Острога 164, Мошко з Олеська 200 і другий Мошко Пейсаків звідтиж 200, Янкель з Острога 132, Давид Жид з Межибожа 230, Пейсах Бабійович звідтиж 211, Ізраель звідтиж 66 (всі три йдуть разом, одного дня), Абрам Жид 603, Шимон Жид 410, Якуб Жид 80, Манас Жид 60, Ісачко Жид 180 — всі п'ятеро з Буська, йдуть разом; Гандель міщ. львівський 246, Даніель і Борух Жиди зі Львова 600, Стан. Барбель звідтиж 87, Павло зі Ширця 254, Хотимський мясник з Камінця 130, Лехно Жид з Межибожа 90, Шльома Жид зі Львова 94, Мосей Жид звідтиж 154, Юда Жид з Острога 241, Абрам Жид звідтиж 209, Антоній мясник зі Львова 210, Носан Жид звідтиж 110, Бобрин з Камінця 150, Йосуа Жид з Острога 154, Васько Кибалька Русин зі Львова 50. Всього по сим запискам перейшло за місяць червень близько 12 тис. волів, а перед ярославським ярмарком, протягом місяця звиш 18 тис., разом 30 тис. волів.

З 1560-х рр. бачили ми записку люстраторів, що міщане самих привілегованих міст, передовсім значить львівські гуртівники, перегнали протягом року через Черемисьль більше як 20 тис. штук волів — не рахуючи того, що прогнала шляхта й міщане з інших міст, а з середини XVII в. про ярославський ярмарок оновідають, що на нього приганяли по 40 тис. волів.¹⁾

В інтересах шляхецького торгу волами при замненню границь, в 1565 р. повзяті були ріжні постанови. Для торгу волами взагалі в заміну права складів, які не могли бути приложені до сього товару, були уставлені пограничні ярмарки, де виключно мала вести ся продажа худоби за границу. Свійським купцям не вільно було гнати худобу в заграничні міста, відповідно до звістних нам постанов, чужоземським купцям не вільно було купувати худоби де инде, як тільки на тих пограничних ярмарках. Але шляхецький торг волами вийнято з тих усіх обмежень. Волів, хованих в шляхецьких

¹⁾ Див. вище с. 97.

домах, „або купних, але кормлених їх збіжем,“ а також зібраних з цюволщини, не тільки що могли гнати безмитно¹⁾, але для них не мали значіння ярмаркові й пограничні приписи: шляхта могла гнати своїх волів незалежно від ярмарків просто до заграничних міст, і заграничні купці могли купувати у неї худобу на місці, в кождім часі, та виганяти за границю²⁾. І шляхта справді широко користалася з цього права, висилаючи великі гурти за границю, або запроднуючи їх на місці заграничним негоціантам. Так на початках XVII в. староста сятинський Петро Потоцький робить контракти з гданськими фірмами на великі партії волів, по кілька тисяч часом; агенти курфюрста баварського закупають на місці в Галицькій землі партії волів на вивіз, і т. д. З Галицької землі шл. Сулятицький жене на ярмарок луцький 3.000 волів, 600 яловиць, 6.000 овець і баранів³⁾. З Поділя й Брацлавщини через Теревовлю протягом літа й весни 1607 р. ідуть на різні торги близько 6.000 волів, майже виключно з селянської цюволщини: староста винницький і брацлавський Калиновський посилає 450 волів „власної цюволщини з сіл своїх власних“ на ярмарок до Камінки „або туди де міг продати, хоч би й за границю Польщі“ (се стереотипова формула, що повторяєть ся у всіх заявах, часто з додатком, що воли ті перезимували на панськїм гумні), і другий гурт з 220 голів до Ярослава; ніякий Вистемп сто до Пильзна, Белтковський сто сорок до Камінки, Ян Ляндцоронський 70 до Камінки, а 150 до Ярослава, Олександр Зборовський 130 до Камінки, староста товмацький Гербурт 362 на ярмарок до Яворова, Ян Гарниш 110 до Ярослава, Гродецький тудиж 100, а 40 пізнійше до Радимна, Януш Збаразкий 400, Олександр Конєцпольський 200, староста хмельницький Струсь 232, Леонора Язловецька 900, Войцех Бучацький 350 — все до Ярослава, Бартомеї Мочульський 100 до Городка, Малинський 104, Хоецький 40, Дембський 140, Хорушко-Шелеховський, подільський шляхтич 60, біскуп камінецький 85 — все тудиж, Р. Косінський 142 до Радимна, і т. д.⁴⁾. Експорт волів зістаєть ся на довго одною з найважнійших галузей шляхецької господарки —

to największe misterstwo, kto do Brzegu z woły,

A do Gdańska wie droge z żytem a popioły,

описує сучасну суспільність Кюхановський.

1) Volum. legum II с. 6 (конст. 1560 р.).

2) Конст. 1565 р. — Volum. leg. I с. 49.

3) Łoziński Prawem i lewem с. 137.

4) Кв. теревовел. гр. львів. кр. арх. 106 с. 1457—76.

Перше ніж перейдемо до тих рорію-в, мусимо сказати кілька слів іще про оден рід експорту місцевої фавни, а то соленої риби, що в XV, а особливо XVI і на початках XVII віка також має чимале значінне.

Правдоподібно, він стоїть в генетичнім звязку з стародавніми рибальськими промислами на устю Дунаю й чорноморським побережу, звисними нам в широких розмірах в часах античних, а пізнійше, протягом століть веденими також і руками галицьких промисловців: в XII в. літописець знає там „галицьких риболовів“, а в XIII в. припадком згадує „лодьи“, що йшли з чорноморського побережа з рибою й вином¹⁾. І пізнійше, коли Подунава опанувала волоська колонізація, довів чорноморської й дунайської риби до Львова не перериваєть ся — закупають її й на місці львівські купці, їздячи по ній до Браїлова, Кілії й иньших подунайських міст, довозять і купці молдавські до Снятина, Камінця і до Львова, в великих розмірах. Торг сею дунайською рибою ведено на великі розміри — порівняти грамоту з 1441 р., де король звільняє до якогось часу львівських купців від плачення мит від усяких товарів, „а спеціально риби“²⁾. Але при тім галицькі, а спеціально львівські купці — бо Львів став осередком сього торгу, — правдоподібно дуже рано на взір того чорноморського солива, по традиціям античної *ταρخیνα* і новітших візантійських та італіанських рецепт, зачали солити й експортувати рибу місцеву³⁾. Розвій галицького соляного промислу в другій половині XV в. піддержав сі проби, і львівська риба скоро знайшла добру сла-

¹⁾ Іпат. л. с. 341, 491.

²⁾ et signanter piscium quorumcumque — Akta gr. i ziem. V ч. 85.

³⁾ Лозінський в своїх замітках про львівський рибний промисел (Patrusyat с. 45—6, і Leopoldiana в Kwart. histor. 1890) розвивав гадку, що початок тому рибному промислу дав упадок чорноморських італійських факторій: Львів мовляв „був головною стацією торгу рибою, що вели генуезькі колонії, н. пр. Тана, що розсилала по цілій Европі кавяр і рибу з Азовського й Каспійського моря“, і по упадку генуезьких колоній купці львівські старали ся заступити чорноморську рибу місцевою — „з того одинокого погляду упадок волоських колоній над Чорним морем мав свої добрі наслідки, бо змусив львівське купецтво заступити риби азовські, каспійські й донські в значній мірі домашнім продуктом, а тим заохотив до раціональнішої експлоатації місцевих ставів.“ В дійсности ми не маємо звісток про транспорт риби з італійських колоній чорноморських, тим менше — азовських і каспійських факторій суходелом на Львів. З другого боку галицька людність, як видно з сказаного в тексті, була від давніх часів не тільки посередником, а й продуцентом тих чорноморських консервів взагалі від давна брала в тім промислі активну ролю.

ву й широкий попит: в XVI в. з львівською рибою ми стрічаємося і на волинських коморах, куди йшла вона до земель в. кн. Литовського, і в записках краківської комори, кудю йшла вона до Зах. Європи¹⁾; в великих масах забирали її й до королівського двору²⁾. Контракти львівських купців на аренду ставів по високій ціні і в великім районі, за границями Львівської землі, які маємо з другої половини XV віка³⁾, показують, що в тім часі експлуатація місцевих ставів на вивіз уже мала досить широкі розміри.

Головним центром сього промислу зiставав ся Львів. Львівські купці держали стави в Галичині, на Волині й на Поділю, иньші місцеві підприємці також привозили рибу до Львова, тут її остаточно препарували і під міською охоронною маркою висилали зі Львова: віск, риба і перець се були продукти, що стояли під такою міською гарантією, а репутація й чистота котрих так „важна була не тільки місту, а й цілій Річипосполитій“, як казали про віск. В контрактах на стави волинські стрічаємо часом умову, що половлена риба буде відставлена до Львова. В иньших звітках везуть до Львова солону рибу бочками з Луцька, з Межибожа⁴⁾.

Солили рибу звичайно на місці. З місцевої риби на посіл ішла щука й лин, иньна — особливо караси, йшла на власну потребу, так що „карасник“ був синонімом ставка, з якого не потягнеш ніяких доходів, окрім що до столу. Щука була цінніша, лин уважав ся рибою гіршою: „риба була зла, читаємо в однім процесі: багато лина, а ледво котра верства щуки“⁵⁾, і в ціні лин ішов майже о половину дешевше від щуки: „на перший спуст посолено було риби десять красноставських бочок, читаємо в люстрації, — п'ять бочок щуки, і продавано бочку по 8 зол., а других 5 бочок линів — продавано по 5 зол.“⁶⁾. Иньна риба йшла з Подунава: осетрина (визина), „крони дунайські“, „оселедці дунайські“⁷⁾. Натомість дуже багатий рибний промисел дніпровський і припетський

¹⁾ Див. вище с. 69 і 173.

²⁾ У Лозіньського Leopolitana с. 447 (звістки з першої половини XVII в., коли львівський торг уже підупав).

³⁾ Див. витяги зібрані в статі Лозіньського Leopolitana. В 1475 р. оден купець арендує став в старостві Кременецькім за 160 кін лит. грошей. ⁴⁾ Ibid. с. 446—7.

⁵⁾ Львівські Akta consularia кн. 30 с. 450 (1622).

⁶⁾ Жереза III с. 91.

⁷⁾ Витяги в Leopolitana с. 446—7 (зовсім не потрібно замість дунайських“ видавець здогадуєть ся тут „донських“), також такса львівських товарів 1633 р. — Archiw. kom. praw. V с. 573.

зіставав ся поза львівським торгом: як ми бачили, поза місцевим ужитком дніпровсько-припєтський полов запровіантовував північні краї — білоруські й литовські, йшов і за границю, до земель коронних (риба пинська в такї волинських комор 1568 р.)¹⁾, але мабуть в малій кількості, і в торговім обороті Львова ми з нею не стрічаємо ся. В краківських митних записках окрім риби львівської фігурує ще тільки красноставська, і то в значних масах²⁾.

В львівській районі рибу постачали головно стави. При великим попиті й добрій ціні на рибу, а при невеликим, розмірно, накладі коштів на будову й удержання ставів, вони давали дуже показний дохід і тому в місцевостях богатих водою, відповідних тереном, стави служили дуже важною й старанно використовуваною галузєю великого господарства, а заразом уважали ся наче б привілегією його: стрічаємо випадки, де став роблять собі селяне, але в таким разі державець забирає його, звернувши кошти спорядження ставу: „люде збудували своїм коштом два ставки, читаємо при однім селі, — пан староста вже їх відібрав від них, позволивши їм оден раз спустити за той наклад, який вони вложили“³⁾. Щоб мати понятє про дохід, який несли стави, наведемо кілька позицій з люстрації королівщини 1564 р. Спуст ставу в Болшеві під Галичем давав 1000 золотих; спуст ставу на Вєпрі під м. Тарногорою давав 900 золотих; два стави в старостві Городецьким — великий під Городком і другий в Лємохівці раховано на спуст за 2400 зол., а третій став — в Черлянах за 1000 зол., так що разом з иньшими поменьшими ставами середній дохід з ставів на рік раховано близько на 1400 зол. В львівській королівщині пересічний дохід від ставів на рік раховано на 1156 зол., з більших ставів тут був оден в Щирпі, що давав при спусті чистих 600 зол., другий в Михончичах, продаваний за 800 зол.; в загальнім доході королівщини близько $\frac{2}{5}$ ішло з ставів⁴⁾. Иньші королівщини мали стави поменьші, запродавані на спуст за 100—200, за кількадесят, або й кільканадцять зол., відповідно до його великості, „зловности“ й легкості в полові. Добрий став був той, що мав постійний доплив води, а не замулював ся, не заростав, і легко спускав ся⁵⁾.

1) Памятники кiev. ком. II² с. 559. 2) Див. вище 173.

3) Архивъ Югозап. Рос. VII. 2 с. 257, пор. оповіданне в Жерелах с. 278: селянин збудував став своїм коштом, але став іде на користь старости, а селянин той за се має дістати мірку в млині.

4) Жерела I с. 74, III с. 381—2, 420.

5) А лихий описуєть ся н. пр. так: „ріки живої до нього майже нема, мілкий і зарослий, кущець до нього ніякий не з'охотить ся“.

Процедура з тими ставами взагалі була дуже проста: на ріці або потоках, де трапляла ся ложбина, ставили гать, яку підносили на кілька ліктів над рівнем води; зарибивши воду, два роки давали „віддиху“, а на третій¹⁾ „спускали“ воду й вилловлювали рибу протягом кількох тижнів або й місяців, коли став був більший²⁾; ліпшу рибу солили, гіршу продавали „на березі“. „До спусту“ вимовляв собі купець звичайно поміч в роботі й різні припаси — „сіна стогами, по умові, солонини, сиру й масла, кілька робітників, яким також часом з замку платять“³⁾. Обовязок. робити при гатах, сходити ся на „гвалт“ — ратувати, аби не зірвало став, і т. и. зачисляв ся звичайно до обовязків селян.

Навіть в порівнянню з господарством иньших провінцій Польщі, техніка, яка держала ся на Русі уважала ся занадто примітивною. „У ковахих Руснаків⁴⁾ як став аби як насиплять, аби як упусти пороблять, так і спускають його аби як“, пише польський господар з другої половини XVI в.⁵⁾ „Трапить ся став спущений, або ново-заложенный: вирвуть ся стави над ним, що були вже готові до спусту, то хоч і той, до якого спаде вода, мусить зірвати ся, але все таки з тих горішніх ставів багато зістанеть ся в нім риби. Лишить ся він потім з готовими рибами, отже як достоїть до спусту, дасть велику користь. Спускаючи стави, переконують його: велике щасте, коли риби не вийдуть з водою: посадять хлопця з прутом над прорвою, аби махав — думають, що того махання буде риба бояти ся, а то треба знати, що як риба піде в течію, то щоб і хлоп вскочив, то її не затримає. І потім наріває той купець, що купив став: упустив рибу“... „А що у них так дорого купують стави, тому не треба дивувати ся, бо продадуть і найменшу рибку, яку у нас хлоп задурно візьме при спусті. Бо там на Русі коли вони мають спустити, припадають великі пости, і на ті пости потрібують не мало риби,

тому спусту не запроднують, а рибу „продають на березі“ — Жерела III с. 112.

¹⁾ В ілюстраціях звичайно читаємо, що став спускають на четвертий рік, але дохід пересічний рахуєть ся на три роки, так що тут, очевидно, четвертий рік виходить з порахованнем обох спустів, попереднього й нового.

²⁾ Н. пр. в контракті, наведеном у Лозинського (Leopolitana), купець вимовляє собі право ловити рибу з спущеного ставу від Успенія до Різдва. ³⁾ Жерела III с. 380—1.

⁴⁾ Розуміють ся не Русини по національності, тільки цани з українських земель.

⁵⁾ Strumieński O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów, 1573, — нове вид. с. 39 (Bibliot. pisarzów polskich).

а по друге — шуки вони солять у бочки й дорого продають. І все таки не оден попечеть ся на аренді тих руських ставів¹⁾, хоч ту мають велику вигоду, що закупуваючи став, вимовить собі той купець вількадесять кірців „леґумін“, стількиж вівса, сїна, солоду, молочних продуктів, волів, кабанів і т. н.; нім почне спускати став, збудуй йому на перед коло ставу хату — на що-б у нас в Польщі або в Шлезку не пристали б панове ніяким чином. Ліпше²⁾, як хто сам став заплодить: знає, що до нього всадив, і мало що помилить ся в рахунках — аби того не дістав при спусті. І то теж, що поки Русия раз став до спусту додержить, то у нас його до того часу два рази спустять — хіба як би дуже малі зародки садив, то мусить дочекати до трох літ.“

В сій характеристиці цікаве се загальне понятє, яке пробиваєть ся в ній: про примітивність і марнотратність в господарстві панів з українських земель — богатних дарами природи і не виснажених так як землі польські. Ся марнотратність в експльоатації природних богацтв одначе ні в чім не показує себе так сильно, як в господарції лісовій — чисто рабівничій експльоатації лісів на експорт.

Попит на лісовий товар приходить до нас звідти-ж, звідки-ж прийшов пізнійше попит на збіже — з балтійського побережа, й тимж дорогами йшов в глибину наших земель, торуючи дороги для збіжевого вивозу, тільки що випередив попит на збіже більше як на ціле століте.

Вже серед торговельних оборотів, які на широкі розміри вела адміністрація рицарської пруської держави з кінцем XIV і на початках XV в., грають чималу ролю й лісові товари — дерево, попіл (з якого виробляли поташ), смола, деготь. Крім задоволення місцевих потреб висилають ся вони в чужі краї морською дорогою, в сторони Балтійського й Німецького моря³⁾. З упадком рицарської держави й її правительственної торгівлі скундя й вивіз сих продуктів переходить до Гданьска, що вже з кінцем XV в., як ми знаємо, стає головним, а властиво виключним вивозовим портом для цілої системи Висли й забирає в свої торговельні, експортів операції крок за кроком українські землі. Не тільки за рідшими родами дерева — як н. пр. за тисом, дуже попитуваним особливо при фабрикації середньовічної зброї — найбільше луків (тому й зветь ся звичайно *Vogeholz*),

¹⁾ В люстраціях дійсно стрічаємо часом замітки, що арендатор не вибрав своїх грошей, і то досить значно.

²⁾ Розумій — як то робить ся в Польщі.

³⁾ Див. *Sattler Handelsrechnungen des deutschen Orden i йогож Der Handel des deutschen Ordens in Preussen zur Zeit seiner Bluthet.*

за яким шпирують німецькі агенти по карпатському підгір'ю, а вибираючи його тут, шукають за ним і по дальших краях¹⁾, а й за звичайним будівляним деревом та різними лісовими товарами пруські купці починають попитувати не тільки в близьких околицях, а і в краях середньої й горішньої Висли, Нарева й Буга. З початком другої чверти XV в. бачимо її операції вже дуже розвиненими. Гданські купці роблять контракти або безпосередно з більшими власителями та державцями королівщин, або з різними посередниками, місцевими купцями, між ин. з Галичини, Побужа й Волини, що постачають дерево й лісові товари їм до Гданська²⁾. Не вдоволяючи ся привозом, гданські купці їздили часом на місце й тут закупали дерево на ґрунті — так в 1442 Герт фон Зундери, оден з більших гданських торговельників деревом, купує сам дерево в Берестю й від себе транспортує його до Гданська³⁾. Головно фігурує дерево, в двох головних категоріях: т. зв. вагчес (Wagenschoss), себто дубові плахи ліпшого сорту, порізані з сильнійших стовбурів, що йшли головно на корабельну будову, і „вленки“ (Klarpholz), плахи дубові товщі й слабші, а також і букові, що йшли на столярську роботу. Далі — але рідше, іде дерево мачтове і будівляне, до виробів бондарських і т. н. Також попіл, смола, деготь. Тяжкі її товари спускають Вислою з весенною водою на дарабах або т. зв. дубасах — себто примітивно зроблених великих барках широких і неглибоких, що приїхавши часто розбєрали ся й продавали ся на дерево⁴⁾. З руських земель ідуть вони Сяном, Бугом і Наревом. Берестє виступає вже з початком XV т. як одно з головнійших огнищ сього експорту, що обіймає також подальші околиці¹ Волини й Поліся: навіть купці з Луцька беруть в нїм участь⁵⁾. Уже в 1402 р. Ягайло вставляєть ся перед вел. магістром пруським за купцями з Берестя, аби їм вільно було сплавити Вислою дерево й иньші товари свої привезти до Прусії, а замість них поку-

1) Hirsch Danzigs Handels-und Gewerbeschichte unter der Herrschaft des deutschen Ordens с. 174 наводять зміст контракту одної гданської фірми з цісарем Максиміліаном на право річного вирубу в альпейських краях і вивозу до Прусії й відти до Фляндрії й Англії 200 тисових дерев.

2) Див. у Гірша оп. с. с. 177. З огляду на наведений тут матеріал досить тяжко згодити ся з поглядом Д.-Запольського в книзі Госуд. хозяйство с. 318: він думає, що до початків XVI в. виріб лісових товарів ледви аби мав яке значінне в лісовім господарстві в княжого скарбу. Чи не забракло йому по просту матеріалів?

3) Hirsch оп. с. с. 178. 4) Ibid. с. 173.

5) Про луцьких купців див. цитати документів у Гірша оп. с. с. 177.

пити собі інші потрібні їм товари¹⁾. Крім Берестя показу ролю в сїм експорті, по гданським актам, має Холм; далі фігурують в нїм Брянськ, Вільськ, Сураж, Ганязь й ин.²⁾ Деся між Берестем і Холмом було місце (в гданських актах зване *halewikk*), де дерево сортувалося — друге таке місце було на Нареві, коло Ломжі³⁾. В XV в. в гданських актах мова іде головню про сам експорт дерева з сих міст.

Дерево не посортване гданськими агентами на місці, сортувало потім в Гданську по привозі записаними міськими агентами й воно діставало міську охоронну марку — торг деревом стояв взагалі під пильною контролею міста. Дерево з якимись хибами, т. зв. брак (*Wrak* або *Brak*) ішло по половинній ціні против доброго (*Gudholz*). Рахували його найчастійше на т. зв. „сотки“, які одначе були двох родів: „мала сотка“ мала дві копи (120 шт.)⁴⁾, велика містила в собі 24 малі сотки або 48 кп (2.880 штук); другий рахунок — на „шістдесятки“ (*sachzik*): так звалося шістьдесят малих соток, а півпята великої сотки (7.200 штук). Порівнянне отсих цінь пояснить наш інтерес, який двигав сею торгівлею: велику сотку *Wagenschoss*-у (2.880 шт.) в 1420—30-х рр. платили на місці по $2\frac{1}{4}$ до $3\frac{1}{2}$ марки (гривен)⁵⁾, в Гданську звиш 4 марок, в Любеку продавала ся вона по 8 до 10, в англійських портах по 24 марки. Велика сотка *Klarpholz* платила ся на Мазовшу в 1430 р. по 7 мар., в Англії 34 мар. Мала сотка тисини платила ся „в Польщі“ в 1427 р. по 14 марок, в Англії по 51 марці⁶⁾. Поняте про розміри, яких дійшов вивіз лісових товарів з системи Висли протягом XV в. дадуть нам отсі цифри з кінця XV в.: в 1490 вивезено ріжного дерева (переважно *Klarpholz* і *Wagenschoss*) 2.523 соток (розуміють звичайно великі — отже коло 7 міль штук). В 1491 р. вивезено 2.235 сот. В 1492 меньше — тільки 766. Попілу в тих роках вивезено коло

1) *gracia magn. vestre* (Ягайло) *nobis inter cetera scripsit de mercatoribus hominibus et subditis celsitudinis vestre regie de Bretsh. Rutenico desiderantes, quatinus mercatores cum eorum lignis super Wislam et aliis bonis et mercancis suis quibuscunque ad terras nostras (пруських) absque impedimentis aliis venire et ibidem eadem bona vendere seu alias commutare seu convertere ac alia bona reemere valeant juxta eorum libitum voluntatis — Voigt, Codex dipl. Prussiae VI ч. 124.*

2) *Hirsch* op. c. c. 175—6. 3) *Ibid.*

4) Рахували одначе у нас малу сотку і на 100 штук — див. низше, на с. 185.

5) Тодішня пруська марка варта була $\frac{2}{3}$ угорського золотого — прототипа польського золотого, або 40 широких чеських грошей, що курсували тоді в польських і українських землях.

6) *Hirsch* op. c. c. 253—4.

1.000 лаштів (в кождім лашті 12 бочок). Смоли й дегтю вивозили 800 до 1.000 лаштів річно. Експортовано сі лісові товари головно до Англії, Шотляндії, Голяндії, поїд також до Франції¹⁾.

Протягом XVI в. сей вивіз лісового товару йде далі на великі розміри, і ліси в районі вислянського й бужського сплаву нищать ся з цілою силою. В середині XVI в. в лісах близьких до сплавів дуже часто вже не було чого рубати й палити на „ванчос і поїд.“ Люстрація 1564 р. оповідає цікаві річи про сю лісову господарку першої половини XVI в. От що казав Валентий, війт берестецький, з Холящини, спеціаліст від лісових товарів, про виріб сих товарів в вікових пуцах Любомльської королівщини (на правім боці Бугу):

„За небіжчика славної памяти пана Яна Тенчиньского²⁾, воеводи сендомирського, зачав я робити з батьком моїм лісові товари, але за його щасливих распоряджень не богато лісу знищено в Любомлі, хоч за небіжчика графа старости любомльського³⁾ випалив я поїлу за весь час староства його 800 лаштів, а ванчосу дві шістдесятки, себто 12.000 — ті лісові товари роблено в Головенським, Нудиським і ин. лісах. За тогож пана графа виробив я двіста комяг: на декотрих спущено згадані товари, а декотрі продавано — по 30 зол. Потім за небіжчика Станислава Мацейовского, старости любомльського, тойже Валентий виробив ванчосу шість шістдесяток, себто 36.000, а клепок чотири шістдесятки, себто 24.000, попелу лаштів більше-меньше 1.300. За тогож пана вироблено дуже богато комяг, бо був старостою чотирнадцять літ⁴⁾, а кожного року роблено їх більше-меньше 30 або 40, і продавано їх дуже богато. Всі ліси, які належали до Любомльського староства, за того небіжчика пана Мацейовского дуже знищено, і дуже мало вже знайдець ся дерева здатного на лісові товари, хіба ще на клепки може бути досить. За й. м. пана канцлера ж, нинішнього любомльського старости, в минувшим році 1563 той Валентий випалив 40 лаштів попелу, а другий будник, Чиж з Ягодина випалив попелу 20 лаштів. Клепок спущено минушого року до Гданьска 15 соток, себто півтори тисячі. Комяг того року вироблено 29, з них 24 сиродано по 50 зол., а на иньших спущено згадані това-

1) Lauffer Danzigs Schiffs- und Waarenverkehr am Ende des XV Jarh. (Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, т. XXXIII, 1894) см. 36—7, 42.

2) Умер 1541 р. — Niesiecki IX с. 69; як видно з дальшого, був старостою любомльським до кінця.

3) Себто тогож Тенчиньского.

4) Себто в р. 1541—1563 (того року умер).

ри. Сього року, 1564, підстароста любомльський, на замовлення п. Грайовського¹⁾, поручив тому Чижу виробити й випалити 30 лаштів попелу, а иньшому вітцу — Луцєви з Полац також 30 лаштів. Комяг на сей рік вироблено там 15, з них п. Грайовський замовив 12, а решту замовлено на потреби п. старости²⁾.

Навіть в найглухійшій з королівщин — Ратенській іде вже тоді ся робота всею силою пари:

„Лаврентій з Велюнча, будник і майстер лісових товарів, дав таку справу що до лісових товарів, як п. ревізори в части самі бачили, що в лісах велюньських, які належать до того староства, вироблено ванчосу дві шістдесятки, себто 12 тис., бо одна шістдесятка має в собі 6 тис. четверток³⁾. Робить тамже й попіл, на сей рік рахував його готового на 30 лаштів. На сю роботу п. староста ратенський дає тому майстрови грошима від ста плах ванчосу 4 зол., а за вироблення лашту попелу також 4 зол.; окрім того дає тому будникови річно десять мад жита міри міської ратенської. За той даток будник той удержує собі челядь до роботи, і ніякої помочи йому з замку не мають давати, тільки готові вже товари мають відвести королівськими людьми до р. Мухавця, і то не далі як чотири милі⁴⁾. Будник той казав, що з королівських лісів того староства — Радістівського й Велюницького він випалив в 1562 р. 50 лаштів попелу, а в р. 1563 сто лаштів — все за теперішнього п. старости; попіл той продавано в Гданську минушого року по 34 зол. лашт. А що до ванчосу, то його за теперішнього старости не продавано. За неб. п. Овенціцького, давнішого старости ратенського, вироблено 500 лаштів попелу, а ванчосу зовсім не роблено. Є ще в тім старостві ліси здатні на попіл, ванчос, клєнки⁵⁾, особливо ліс Мартинів, довгий на милю, а шшир меньше, великий ліс у Трутної, коло с. Синова, великий ліс коло Корович, коло оз. Сьвятого ліс великий; за Туром, коло Ветел великий ліс: в тих лісах іще не роблено ніяких тсварів, а єсть там дерева здатного досить“⁶⁾.

Але то була найглухійша з королівщин, віддалена від сплавних артерій гданського експорту. В иньших місцях великі доходи, які давали сі лісові товари (судячи з вище поданих цін річний експорт

1) Оден з більших підприємців і експортерів лісових товарів.

2) Архивъ Югозан. Р. VII. II с. 351—2.

3) Себто плах, яких з бруса виходило четверо мабуть.

4) Отже сплав товарів з країв горішньої Припєти ішов куди ближше — або Вугом, або Мухавцем і звідти до Вугу.

5) на клєркі, на waszilki, на fiflie — різні роди дерева не бочки.

6) Архивъ с. 317.

50 лаштів жусів дати понад тисячу золотих чистого доходу!) заохотили до винищення лісів уже скорше. Бачили ми то вже в сусідній любомльській королівщині. В холмській, як кажуть ревізори 1570 р., „ліси спустошені ще за п. Тенчинських і п. Тарла на кояги, ванчоси, попіл і кленки; і тепер вирубують їх від Грубешова, від п. воеводи белзького нинішнього; за держави неб. п. Остророга вирубано кленок сорок соток, а за держави п. каштелянкової межричеської торік порубано на кояги“¹⁾. В королівщині белзькій „за попередніх старостів роблено силу лісових товарів, як оповідали люде з тих сіл і робітники, що коло того роблять: оповідали, що за неб. п. Тенчинського воеводи краківського, місцевого старости²⁾, дуже багато лісу випалено на попіл, й робленнем иньших лісових товарів понищено, бо було поставлено пять буд, в котрих роблено попіл й иньші лісові товари; за п. Тшебуховского, як оповідають сі люде, роблено тільки попіл, і за старостовання його випалено 160 лаштів; а за теперішнього п. старости в лісах коло с. Камінки першого року, як оповідали люде й будник, випалено 80 лаштів і спущено до Гданська, а сього року поставлено дві буди — в одній було, як можна міркувати — казали люде, несмальцованого попелу 40 лаштів, а в другій було понад двадцять, але до обох буд по кільканадцять робітників іще носили попіл, палячи його в лісі, і трудно було зміркувати, скільки б могло того вийти.“ Будували також кояги, а лісу здатного до роблення ванчосу й кленок ще лишало ся тільки при границях староства Любачівського, за р. Ратою³⁾. В сусіднім Камінецькім старостві „було перед тим чимало лісів до палення попелу й роблення ріжних лісових товарів, але тепер (в 1565 р.) до попелу вже дерева майже нема зовсім, лише до роблення ванчосу й кленок можна б ще дещо знайти“⁴⁾.

В своїх власних, дідичних маєтностях пани безперечно були трохи розсудийші, не нищили лісів так безмірно рабівничо, як по державах — королівщинах, але загалом скрізь нищено ліси без милосердя —

gdzie spoirzesz — wszędy rąbią albo buk do huty
albo sosnę na smołę, albo dąb na szkuty...

В землях в. кн. Литовського розвій лісового промислу, що розпочав ся вже на добре в XV в., як ми бачили⁵⁾, був дещо здер-

1) Жерела VII с. 25. 2) То значить до р. 1563.

3) Жерела III с. 192. 4) Жерела III с. 333.

5) Див. с. 183. Для часів перед самим заведенням монополію вкажу на пр. контракт Фед. Сангушка в 1546 р., що запроде берестейському Жиду 100 лаштів попелу, по півчетверта золотого польського, обовязуючи ся відставити попіл до Володави, перепустити його без

жуваний вивозовими митами, побираними правительством, з лісових товарів — „транспортів з ванчусом, с клепами, и смолою, а с попелом и с колодиною“¹⁾, а в середині ХVІ в. загальмувала його проба заведення правительственного монополю. Сю справу правительство поставило на соймі 1547 р., мотивуючи тим, що при дотеперішній організації торгу продуценти — властители з в. князівства дуже терплять від визиску гданських купців і їх агентів або тих посередників, що винаймали у них ліси на лісові товари²⁾, „так що вони мали³⁾ того малу користь, а пуці, ліси й бори — сей вічний скарб земський пустошили, а з того багатіли чужоземні купці й Жиуди“. Під сею побожною покривкою запроєнтовано було заведення правительственных комор — аналогічних з давнішими восковими, тільки вже з монополією абсолютною: всі товари лісові, призначені за границю, мали забрати ся по певній таксі до скарбу, і скарб оден мав вивозити їх або продавати заграничним купцям. Проєкт сей був прийнятий соймом³⁾. Одну комору уставлено на Німані, одну на Вугу — в Берестю, одну на Двиї і одну на р. Муші (Аа). Для нас интересна берестейська, уставлена для товарів, „котрі б якими небудь ріками з Волини чи звідки инде мали спускати ся на Вислу“; хто спускав

мита через Ковель до Берестя й дати припасу на спуст (мясо, мука, крупи) — Арх. Санг. IV ч. 367.

1) Маємо контракти на аренду мита від них в Дорогичині й його околиці: в 1525 р. воно було видержавлено на три роки по 30 кін річно, але вже в 1527, до скінчення попереднього терміну, запродано двом сендомирським міщанам по 100 кін річно — Бершадский I с. 133, Акты рус.-лит. госуд. ч. 181. Не знаю, на якій підставі говорить Д.-Запольский: „очевидно, мито се побирало ся з товарів, привезених з Польщі“; в контрактах нема на се ніякого натяку, і з привозу, що приходив з коронних провінцій, мито мало б збирати ся вище, десь коло Володави, в Берестейщині, а не в Дорогичині.

2) подданные е. к. м. вел. княжества духовные и светские — которые товары лесные всякие у в. кн. Литовскомъ въ пуцахъ, въ лесехъ и въ борехъ своихъ робили, або тежъ купцдомъ тажъ до Прусъ яко и до Йелянтъ, и тежъ тугошньнимъ купцомъ и Жидомъ ку робенью наймовали и запродовали, бывали въ томъ отъ таковыхъ купцовъ въ запроданьи дома або тежъ въ спущаньи и бракованью и въ продаваньи въ Прусехъ и въ Йелянтахъ омыливаны“ — Книга по-сольская метрики в. кн. Литовскаго I с. 36.

3) Любавский в своей історії сойму представляє се так, що проєкт вийшов від сойму і тільки був прийнятий в. князем (с. 540—3), але се зовсім неправдоподібно. Той факт, що вже на найблизшій соймі шляхта починає старанне виломити ся з сеї ухвали, показує се, а низькі ціни, уставлені на товари, не лишають сумніву, що не соймові стани були авторами сього фіскального проєкту.

би сею дорогою лісові товари, мав дати знати на комору в Бересті, великокняжий справця мав приїхати з „бракарями“ — „бракувати“ товар і платити за добрий товар („выборъ“) по 2 копи за сотку (малу, 120 шт.) по 2 копи, „ешольцу и клецьгольцу“ по півтори, за лашт попелу також півтори, за „брак“ половину того, а за „бракъ з бракъ“ (Wрак - Wрак) тільки чверть; ціни уставлені тут низші, бо „суть товари сиріє (ще не спущені до води або що йно спущені, тому їх трудно сортувати), а накладъ слусту немалій.“ Дійсно, ціни були уставлені такі низькі, що фактично віддавали не тільки монополію торгу, а й монополію продукції лісових товарів литовському скарбови. Півтори копи — на польський рахунок коло 4 зол., се стільки, як ми бачили, скільки в сусідній ратенській королівщині платило ся будникови як кошти виробу одного лашту попелу — що правда, п'ятнадцять літ пізнійше, але за них покунна сила гроша не змінила ся так сильно. А скарб великокняжий хотів купувати за сю ціну попіл готовий, уже в дорозі. Так само і з деревом. Робити в таких умовах лісові товари було неможливо, і стани в князівства, уступивши на соймі 1547 р., вже на найближшій повели атаку против сеї монополії, добиваючи ся свобідного пропуску за границу для лісових товарів „зъ имѣней шляхетскихъ.“ Правительство старало ся загальмувати справу — згодило ся на свобідний пропуск тих товарів, які шляхтич робить в своїх власних лісах (не насних), власним накладом сам, без спільників („не съ половинники своими“), й сам за границу експортує¹⁾, але на практиці навіть і того не виконано. На новім соймі (1554) шляхта знову сю справу поставила, й правительство знову обіцяло „по маломъ часѣ“ зробити в тій справі роспорядження²⁾. По якимсь часі се було сповнено, і по сім державна монополія стратила своє *raison d'être*, в 1560-х рр. ведуть уже широкий експорт лісових товарів не тільки самі властители, а й різні кунці й посередники. На пр. в однім акті берестейські Жиди Рубиновичі беруть від звісного нам Траєвского 10 тис. золотих, обовязуючи ся в тій сумі поставити йому попіл до Гданська³⁾.

Вміру того як гинули ліси в ближнім сусідстві сплавних артерій гданського торгу, й ціна на лісові товари йшла в гору, підприємці починають звертати ся по них до дальших околиць. Які страшенні, просто неймовірні скоки робила ціна протягом п'ятидесятолітя,

¹⁾ Акты Зап. Рос. III с. 29. ²⁾ Ibid. с. 54.

³⁾ Вершадскій III с. 253 (контракт був уложений перед роком 1565).

від рр. 1560-х до р. 1620, покаже нам отсе порівнянне цифр. В р. 1563, як ми бачили, платив ся лашт попілу в Гданську по 34 золотих, в р. 1620—2 в такій далекій околиці, як староство Овруцьке¹⁾ купці платили на місці за гданський лашт 576 золотих (по 12 зол. шіфунт). Золотий за сей час зменшив ся в своїй металічній вартости лише в двое, його покупна сила в яких 3, найвище в 4 рази, значить ціна попілу в порівнянню з иньшими продуктами пішла в гору що найменше в 5 разів. В сім здоровіні лісових товарів дало себе знати винищення лісів, в таких страшних розмірах переведене протягом попереднього століття; але заразом спокуса такої дорогої ціни жене до дальшого нищення — навіть в тих краях, де лісів було мало, де вирубування й палення їх на попіл було простим злочином перед краєм. Нищать ся ліси в східно-підднівній Галичині: н. пр. в 1640-х рр. державець галицької королівщини „висить“ в рахунках гданських фірм з поважним задатком 25 тис. зол., два промисловці з Галича 310 тис. зол., і т. и.²⁾ Роблять ся контракти на вируб і випал лісів подільських, побозьких, київських, задніпрських. Будники і всякого рода „справці“ від лісових товарів становлять правдивий авангард в культурнім поході на Україну польської шляхти з кінця XVI і першої половини XVII в.

В люстрації королівщин Київського воеводства 1622 р. з виробом поташу стрічаємо ся в старостві овруцьким, білоцерківським, канівським³⁾. Мартин Каліновський з жінкою в продуктах, які обовязують ся постачити львівському негоціанту Убальдіні на рахунок забраних від нього грошей 29 тис. зол. в 1634 р., на першій місці ставлять „уманського поташу сто бочок“, які вони обовязують ся відставити „своїми підданими на березі до Нелишковиць (тодішня пристань для збіжжя й лісових товарів на Сянї коло Синяви — се з уманських мастностей!), рахуючи по 30 зол. за шіфунт „на березі“, себто з відставою⁴⁾. Чотири роки пізнійше вони роблять ще більший контракт на уманський попіл, уже безпосередно з гданським негоціантом Демонсом: за побрану від нього суму 108 тис. зол. „на свою пильну потребу“ вони запродають йому поташ в своїх уманських мастностей — з буд „уманських, куницьких, іванських, маньківських, буцьких, мушурівських й иньших,“ найпершої сорти, без всякого фаль-

1) Див. *Zródła V* с. 119—20.

2) Книга галицького гроду львів. краєв. арх. 131 с. 1622.

3) *Zródła V* с. 119, 131, 137.

4) *Consularia* львів. міського архива ч. 42 (1634) с. 199.

шу, не сухого, з облупленої кленки“, і т. д. по ціні 20 зол. шифунт — всього має бути коло 100 лаштів (5.400 шіф.). Кілька літ пізніше тойже Деменс в спілці з львівським купцем Гайдером робить новий контракт з тим же Каліновским на поташ з тих же уманських маєтностей, але на суму значно меншу і за ціну низшу (1.023 шіф. по 14 зол.) — з рахунків Гайдера бачимо, що сей поташ продав він в Гданську по 30 зол.)²⁾. Король Володислав в 1637 р. дає позволення Остророгу „на свободне палєняє поташів і виріб иньших лісових товарів в Лисянді протягом дванадцяти літ по своїй впадоби¹⁾. Єремія Вишневецький списує контракт з львівським негоціантом Воїмом, запродаючи йому поташ, який вийде з фабрикації 1636 р. з двох „артів“ (Нердогнище, кампанія поташова), „в будах моїх власних українських — з усіх буд моїх, в сумі 1500 шифунтів (коло 30 лаштів), по 17 зол. са шифунт (на що взяв задатку 27 тис. зол.), обовязуючи ся відставити той поташ своїм коштом до Фастова³⁾. Станислав Конєцпольський видержавляючи в р. 1643 Гадяч з околицею на три роки (1644 р.), контрактом обовязує державця виготовляти що року тисячу шіфунтів (коло 20 лаштів) поташу „найвищої проби“, і крім того 15 лаштів „шимельцугу“, відставляючи сі товари до Миргорода⁴⁾. В рахунках гданських фірм з 1640-х рр. висять з'значними сумами і Сенявський, властитель межбожьських дібр (з суюю 32 тис. талєрів), і славний Потоцький з своїми браславськими маєтностями, на суму 82 тис. талєрів, і т. д.

Яке знищення в ліси сього полудневого, малолісного поясу несли за собою сі контракти, показує отсей рахунок виробу поташу з оврацької королівщини 1622 р.: на лашт поташу треба 30 лаштів „фальби“ і три сотки клєнок; сам вивіз з лісу до буди сього матеріалу коштував на лашт поташу 38 зол.⁵⁾. А в Білоцерківській королівщині за кілька літ поташової фабрикації ліси були вже так „перебрані“, що по гадці ревізорів ще лише кілька років тут можна було робити поташ⁶⁾.

²⁾ Книга львівського гроду львів. краєв. архиву 396 с. 23, Матеріали до історії торгівлі Львова — Записки т. LXV с. 45.

³⁾ Львів. гр. кн. 388 с. 351.

⁴⁾ Львів. гр. кн. 396 с. 2278—9.

⁵⁾ Zródła V с. 119.

⁶⁾ Ibid. с. 131; в 1616 р. буди тут ще не згадують ся, отже не більше пяти літ як повстали: лісів, значить, не вистало й на десять літ поташової кампанії.

Вивіз отсих всіх продуктів, що ми оглянули, — чи більше, чи менше швидкий, чи просто руйнівний — як вивіз лісових товарів, дотикав господарства не панщинного. Він експлуатував не так людську працю, як природні запаси українських країв і не відбивався так різко на відносинах суспільно-економічних. Натомість вивіз збіжа, що розвивається по тім, приносить за собою незвичайний попит на робочі руки, приводить до незвичайного зросту панщини, і дуже сильно впливаючи на суспільно-економічні обставини, через те стає незвичайно важливим чинником чи стимулом в історичнім процесі наших земель.

Виходить він відти-ж, відки прийшов попит на товари лісові, й розвивається поруч із ним, але впливами своїми досягає наших країв значно пізніше — в другій половині XVI в., властиво від кінця його.

Огнищем його був Гданськ. Лежучи при виході комунікаційної сіти вислянського басейна, він уже з кінцем XIV в. стає важним експортним торгом не тільки лісових товарів, а й збіжа. Ряд подій, які мали місце на протязі XV в., скріпили се значінне. Упадок рицарської держави в другім і третім десятиліттю передав в руки Гданська ті великі операції в скуплі й продажі збіжа, яку провадила перед тим рицарська адміністрація. Повстання против рицарського правительства пруських міст, на чолі яких стояв власне Гданськ, і піддання Польщі, що привело вінці до упадку Пруську державу і до прилучення до Польщі західньої Прусії, увільнило торг Гданська від всяких обмежень зі сторони пруського правительства, здобуло йому широкі привілеї, знесло всякі границі й перешкоди в торгу з коронними землями й зробило Гданськ головним, майже монопольним експортером продуктів господарства польських провінцій на півночі. Упадок Ганзейського союзу, до котрого належав Гданськ, і спеціально голови сього союзу — Любека, що грав ролю посередника в довозі й вивозі товарів з Гданська й до Гданська, довершив сей розвій гданської торгівлі. Нещаслива боротьба Любека з Данією за ганзейський монополь торгівлі на Балтійським морі, закінчена трактатом 1536 р., положила кінець сьому монополю й увільнила Гданськ від ганзейської опіки. Увівши тепер в безпосередній зносини з морськими краями за-балтійськими, Гданськ мав можливість незмірно розширити свої торговельні обороти, і вони дійсно протязом другої половини XVI і першої чверти XVII розвиваються незмірно, так що Гданськ стає одним з найбільших торговельних міст Європи, а в його торгу сього часу перше місце займає експорт збіжа¹⁾.

¹⁾ Література: Löschin Geschichte Danzigs von der ältesten bis zur neuesten Zeit, Danzig, 1822. Hirsch Danzigs Handels- und Gewerbe-

Найстаршим, традиційним торгом для пруського вивозу збіжжя (уже з XII в.) були скандинавські краї — Норвегія й Швеція з їх слабо розвиненою хліборобською культурою. Потім — в XIV—XV в. прилучають са до них також неродюча Шотландія й Голландія з Фляндрією, що наслідком сильного зросту міської людности й міського промислу все менше могла задовольняти ся своїми різними продуктами, як каже оден віршиє з серед. XV в. — „що край дасть збіжжя й урожаю, не вистане на хліб і на оден місяць“. Часами, підчас неврожайів занотрібовувала збіжжя також північна Франція й Англія — лісові товари йшли туди все, а збіжжя тільки часами. Гданськ, що протягом XV в. стає головним експортним портом і торговищем збіжжя на балтійським побережю, вже при кінці XV в. експортує в „добрі“ роки по 10 тис. лаштів (коло 250 тис. метричних сотнарів) збіжжя річно¹⁾; вивозили головно жито, а всі иньші роди збіжжя не грають іще ролі²⁾. Протягом XVI віку його вивіз зростає ще більше, а ринок непомірно розширяєть ся, обіймаючи також полудневу Европу. Рівновагу нарушує тут крайній розстрій господарства, і спеціально хліборобства в Іспанії: давнійше вона була класичним шпіхлірем і постачала збіжжя в Італію, Францію, Фляндію, рівноважачи своїми надвишками потреби західно-полудневої Европи. Але вікова війна Іспанців з Маврами захитала основи її господарства, з другого боку розвій культури вина й оливи все більше зменьшав продукцію збіжжя. Вигнання Морисків, що становили головно хліборобську й ремісничу людність (1571) і божевільні податки, наложені правительством Филипа II на всякого рода продукти, загострили

geschichte unter der Herrschaft des deutschen Ordens, Leipzig, 1858. Lauffer Danzigs Schiffs- und Waarenverkehr am Ende des XV Jhrh., 1894 (Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereines, XXXIII). Damas Danzigs Beziehungen zu Frankreich, 1881 (Zeitschrift, V). Kunze Das erste Jahrhundert der deutschen Hanse in England, 1891 (Hans. Gesch.-Blätter). Kestner Danzigs Handel mit Portugal im sechzehnten Jhrh., 1880 (Zeitschr. I), і йоруж Die Handelsverbindungen der Hansa speciell Danzigs mit Spanien u. Portugal seit 1583 (ib. V). Hirsch Ueber den Handelsverkehr Danzigs mit den Italienischen Staaten zu Ende des 16 Jhrh., 1847 (Neue Preuss. Provinzialbl.). Про торг збіжжям: Шельонговського Pieniadz (більш компілятивно). Про торг збіжжям: Naude Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten vom 13 bis 18 Jhrh., 1896 (Acta Borussica) розд. VI.

¹⁾ Lauffer op. c. c. 36, 40—1.

²⁾ В 1490 на загальну суму 241 тис. сотнарів всі иньші роди збіжжя (пшениця, ячмінь, стручкові) дають не словна 8 тис., в 1492 — півпята тисячі сотнарів.

кризу. Іспанія не тільки не може посилати збіжжя на давні свої ринки, а сама починає в великих масах спроваджувати збіжжя з балтійського побережжя — з Гданська спеціально (в останній чверті XVI в.). За тим іде попит на збіжжя з Португалії, з Італії, зростає попит з північної Франції, Фляндрії й Нідерляндів. Гданськ стає світовим шпихлірем і висилає величезні маси збіжжя, головню за посередництвом голандських купців (свою експортну флоту Гданськ мав невелику).

З тим зростає його запотрібовання й розширяється територія, з якої Гданськ збирає збіжжя на свій експорт. Давнійше вистарчало збіжжя балтійських країв — Пруссії, Поморя, Ливонії й сусідніх провінцій польських і литовських. Але з розростом експорту — з XV віком пруський експорт сягає по збіжжя все далі й далі в глибину басейнів рік Висли й Німана, що служили майже виключними дорогами для вивозу цього важкого товару — так само як і дерева, і він підіймається все вище сими ріками та їх допливами, не тільки більшими, а й другорядними. Нас розумієть ся буде тут інтересувати басейн вислянський, що численними своїми галузями входив глибоко також в українські землі. Уже конституція 1447 р., оголошуючи вільні ріки вийняті з під приватного права — що їх не можна загорожувати ніякими загородами, аби не здержувати сплаву в гору чи в долину, — вичисляє між такими ріками також Буг, Нарев, В'єпр Коросну, Сян, Вислоку, Дунаєць¹⁾. Зрієт експорту збіжжя на сій комунікаційній сїті покаже нам отсих кілька цифр з рахунів митної комори в Влоцлавку, так сказати-б на границі середньої й долішньої Висли: в 1537 р. тут записано звиш 6 тис. лаштів збіжжя, в 1560 близько 10 тис., в 1579 вивезено до Гданська близько 17 тис. лаштів²⁾. Загальний експорт збіжжя з Гданська в 1583 р. обчислювано на 50 тис. лаштів³⁾. Протягом дальших десятиліть, з розвоєм вивозу до

¹⁾ Volum. legum. I с. 69.

²⁾ Наводжу отсі цифри влоцлавських митних записок з Ставіського (Encyklopedia rolnicza II с. 199—200):

1537 року збіжжя з фільварків лаштів 5.084¹/₂, скупного 1.195, разом 6.279¹/₂.

1558 р. збіжжя prorgii laboris 3.158, скупного, 907, увільненого 1468, разом 5.534.

1560 р. збіжжя шляхетського 5.013, міст вільних 1.846, увільнених 843, оподаткованих 2.256, разом 9.958.

1579 р. збіжжя з маєтностей духов. 379¹/₂, зі староств 881¹/₂ (+ маку 72); шляхецького 3.331 (+ 393 маку), з міст 1.194¹/₂ (і маку 143¹/₂); осібно в Бидгощі записано 2.709¹/₂, з сїл 33¹/₂, на комягах 2.867 (і маку 49); всього вивезено до Гданську обчисленого збіжжя 16.939 лаштів. ³⁾ Script. regim. polon. XV с. 219.

полудневої Європи мусів він зрости ще більше, і трапляли ся роки, що переходили за 100 тис. лаштів¹⁾.

Уже в першій чверти експорт збіжа починає зачіпати найдалі висунені в сій комунікаційній сїти українські землі — то значить середнє Побужє. З 1526 р. знаємо цікавий процес про недодержані умови сплаву збіжа з Тикотина, на Нареві (на Підляшю): королевецький (кенігсбергський) купець закупив у тикотинського Жида п'ятдесят лаштів жита по півсеми копн (13 зол.) за лашт, і Жид мав то йому приставити до Тикотина; тим часом прибувши на той час „з судны и зъ людми, нанемши ихъ такъ много, колько было потребъ на то, штобы ми оная сума жита вся отправожона была водою“, купець не дістав усєї кількості жита, і через те не виплатив усїх грошей Жидови²⁾. Ілюстрація 1564 р. застає експорт збіжа сильно розвиненим уже і на горішнім Побужу — в землі Холмській і по часті Белзькій. Рахуючи збіже по тутешніх фільварках, ревізори подають відносини тутешніх мір до їданського лашту, покликаючи ся на свідочтво місцевих людей, „котрі плавають до їданська“³⁾, а при першій з ревідованих — красноставським старостві читаємо таке: „там в Красноставі збіже часом поплачуєть ся, бо Красностав лежить в такім краю, що звідти можна добре продати збіже, довізши до иньших близших міст, а хто хоче — то й водою до їданська спустити, бо Висла тече не дуже далеко від Красностава, і до неї селяне довозять збіже; а й Венр ріка тече під Красноставом і нею на весну спускають: починаєть ся він мало що низше від Красностава“. А подавши місцеві ціни збіжа, ревізори для порівняння подають також і ціни їданські, завважаючи: „се написало ся не на те, аби власти на котрогось старосту обовязок спускати, але для того, аби було видно, як було на місці й почім би випало в їданську“⁴⁾. В усїм отсїм чуєть ся уже жива звязь тутешнього збіжевого обороту з їданським торгом і їданським експортом. Серед селянських обовязків навіть досить далекої белзької королівщини стрічаємо уже обовязок „відвезти свій засїв до спусту“⁵⁾.

Нема сумніву, що експорт ішов також і з західньої Галичини — з Череминичи. Експорт соли, що в великих розмірах вів ся з пере-

¹⁾ Naude op. c. c. 345. ²⁾ Бершадскій I с. 142.

³⁾ Жерела III с. 21 (красноставська королівщина), 63 (холмська), 77 (городельська), 225 (сокальська — *wyelle lyudzi, ktorzi stamtąd zboże do Gdańska spuszczaia*), пор. с. 116 — при королівщині грубешівській, що зачисляєть ся до тих, які *nad portem lyeza*, і Архивъ VII. II с. 356 (кор. любомльська).

⁴⁾ Жерела III с. 21—2. ⁵⁾ Ibid. с. 177.

жиського підгіря, рікою Сяном по аналогії дає того дорозумівати ся. Зрештою й деякі натяки можна знайти в люстрації; — напр. ревізори завважають при ревізії сяніцької королівщини: „хоч збіже звідти й не спускають до Гданська, але й там воно поплачуєть ся завсіди добре“¹⁾ — в тім звучить певне протиставлення Сяніччини королівщинам Перемищини, ревізованим перед тим. Про лежайську королівщину завважають ревізори, що в тутешніх лісах будують „комаги“ в потребі для спусту, і шкут нинішній староста казав збудувати дві великі й два „лихтани“²⁾ — тут очевидно йде мова про „потребу“ спусту власного збіжа. Італійський мемуар про хлібну торгівлю Польщі, зладжений в 1584 р., виразно говорить про силв Сяном „всякого рода збіжа, гороху, коноплі, дерева, шкір і такого иньшого“³⁾. Львівські купці в тих часах законтрактовували ся ріжним гданським і дальшим фірмам — включно до льондонських, на великі партії збіжа, по кілька сот лаштів⁴⁾.

На Побужу — в Холмщині, в Берестейщині, в північно-західній Волини, що сусїдувала з побужським басейном, силв збіжа від 1560-х рр. стає звичайною приналежністю великого господарства. Експорт лісових товарів проторював дорогу експортові збіжа й йшов з ним в парі. Уже в 1551 р., просячи свобідного пропуску за границю своїм лісовим товарам, шляхта в. кн. Литовського просила також безмитного вивозу збіжа „з гумен шляхетських“⁵⁾. Правительство не згодило ся на сю привілеگیю, але від коли Волинь прилучено до Польщі, й тутешня шляхта дістала сю привілеگیю, на берестейській коморі засїдає спеціальний агент старости „бу пригляданью пропущенья товаровъ воднихъ ихъ мил. пановъ шляхты, то єсть житъ, пшениць, понеловъ и дерева вшеякого — лѣсныхъ товаровъ“⁶⁾.

З самої Берестейщини нпр. занотуємо процес з тогож 1569 р. між берестейським Жбидом Рубином з одним „земенином повѣту Берестейского“ за недодержанне контракту в справі вислання шкути з 300 бочками жита, вартости 100 кіп⁷⁾. З одного процесу довідуюмо ся, що з ковельських маєтностей Курбского за його жита (ум. 1583) силвляло ся до Гданська збіже й лісові товари. В иньшій іде мова про захоплені володимирськими врилошанами „в замочку владыцтва володимирського“ ріжних припасів — жита, пшениці, круп, пшона,

1) Жерела II с. 230. 2) Ibid. II с. 203.

3) Scriptores rerum polonicarum XV с. 218.

4) Див. звістки зібрані у Лозинського Patrucyat с. 47.

5) Акты Зап. Рос. III с. 29, пор. с. 54.

6) Бершадскій II ч. 229. 7) Ibid. ч. 279.

приладжених до спуску на весну до Гданьска на трох комягах¹⁾. Холмський владика в 1583 р. законтрактує одній гданській фірмі велику партію збіжа, яку обов'язуєть ся приставити до Торна — 100 лаштів жита й 50 лаштів пшениці²⁾.

Навіть з більш полуднових околиць — з Луцького повіту експортують уже збіже в великих масах. Слуга кн. Острозького в 1562 р. заносить скаргу в луцьким гроді на луцького вйта, що він пограбив транспорт збіжа, що йшов з мажностей Острозького до Буга. В. князь, віддаючи луцьке владцтво Марку Жоравницькому, обов'язав його, щоб прислав йому сто лаштів жита над Буг, і пригадував про се перед навігацією того-ж року — инакше казав відступити одно з сіл вел.-княжій адміністрації³⁾. Головним портом (цінным особливо перед прилученням Волини до Польщі й знесенням митної лінії на сій границі) був Устилуг, на устю р. Лугу до Бугу — сюди підвозять транспорти збіжа з Володимирьського й Луцького повіту, сюди приганяють комяги для його транспорту; купці, що торгують збіжем, мають тут свої склади⁴⁾. Таким чином з останньої чверти XVI в. вся північно-західна Україна — всі краї вислянського басейна, з виїмком лиш крайнього підгір'я, вже ввійшли в район збіжевого експорту.

Се був факт незвичайної ваги в економічнім житю. Робив ся останній рішучий вилом в давнім натуральнім господарстві. Рільне господарство переставало служити виключним цілям власного прожитку, як бувало до тепер. Збіже діставало грошеву вартість, як дістали його вже перед тим мід, шкіри, худоба (воли спеціально). З тим у двірського господарства являла ся нова ціль — робити для ринку — на продаж, на вивіз. Коли в інвентарях галицьких королівщин з першої половини XVI в. ми часом цілими роками не можемо знайти одного кірця збіжа проданого з фільварків, то ревізори 1564 р. уже всі запаси збіжа, всі хлібні дани обраховують по грошевій вартості, по риночній ціні, і за відрахованнем „п'ятої часті на засів“, вставляють грошеву вартість фільваркових запасів в доходи королівщин, і ми бачили навіть уже й обережні патяки з їх боку, що се збіже можна-б рахувати з оглядом на ціну не місцеву, а гданського ринку. Устава на волоки в. кн. Литовського (1557) також ставить цілею фільваркового господарства продукцію на продаж, а й вівсьяна данина, по задоволенню двірських потреб, о скільки

1) Жизнь кн. Курбского I с. 256, Архивъ Югоз. Р. I. I с. 340.

2) Площанский Прошлое Холмской Руси I с. 213.

3) Опись луцькой книги ч. 2036 с. 8, (ч. 18), 9 (ч. 5), 10 (ч. 13).

4) Опись луцькой книги ч. 2036 с. 14 (ч. 26), 2040 ч. 11 (ч. 35), 2042 с. 3—4 (ч. 43).

не буде в ній потреби на великокняжій дворі або ловах, має вже вислати ся „до портвѣ“¹⁾).

Легко собі представити, який переворот чинило се в господарстві. Давнійше властиво не було інтересу вести хліборобське господарство понад свій прожиток і потреби тісно-місцевого ринку; тепер можна сказати — ціла Європа ставала ринком для панського фільварку. Давнійша господарська мудрість полягала головню на хованню й ощаднім використуванню натуральних запасів свого маєтку²⁾; мало що можна було в них змінити, і доходи з господарства зростали вільним кроком з натуральним приростом людности, з збільшенням обширу селянської рілі і з різними дрібними надатками до давнійших чиншів і данин. Тепер останнім словом господарської політики стає як найбільше розмноження двірського господарства, розширення двірського поля, закладання нових фільварків, побільшення суми двірської праці через підвищення панщини, перенесення її з лану на господарство, роздроблення селянських господарств — включно аж до перетворення повно-господарських селян на малоземельних загородників.

Ціни на збіжжя під впливом занотрібовання на експорт постійно зростали, особливо в середніх десятиліттях в другій половині XVI в. Ціну збіжжя в Польщі на підставі даних люстраційних представляють в такій скалі³⁾:

в 1564—9 р.	лашт пшениці	коштував	коло 12 $\frac{1}{2}$	угор. зол.	(21 зол. 18 гр. пол.)
в 1592	" "	"	коло 21 $\frac{1}{2}$	" "	(45 зол. 40 гр. пол.)
в 1616	" "	"	коло 24 $\frac{1}{2}$	" "	(54 зол. 48 гр. п.) ⁴⁾ .

Спеціально з українських земель можу подати кілька порівнянь⁵⁾.

В сяніцькій королівщині в 1524/5 р. продавали з фільварка колоду пшениці за 30, 36, 40 гр.; в 1565 цінили колоду пшениці гіршої на 108 гр., чистої на 140 гр.

В любачівській королівщині в 1535/6 продавали в однім випадку з фільварку колоду пшениці по 2 зол., колоду ячменю по

1) Акты Зап. Р. III с. 76, 77.

2) Полишаю на боці рабівничу експлуатацію лісів.

3) беру лашт гданський і золотий угорський як одиниці загальні й незмінні: ціна золотого польського тягом снадала супроти золотого угорського.

4) Цифри сі подаю з певним застереженням: вони походять з обчислень польського дослідника з другої половини XVIII в. Ф. Лойка. На великий стыд польської історичної науки за півтора століття по тім нічого не було зроблено в сім напрямі, й новіший дослідник польського економічного життя А. Шельонговський (в книжці Pięniądz с. 155) подає тільки сі обчислення Лойка з його паперів.

5) Цифри 1565—1570 р. з люстрацій виданих в Жерелах, раніші — з невиданих, зібраних мною інвентарів.

28 гр.; в 1568 р. колода „живної“ пшениці цінить ся на 76 гр., ячменю на 40 гр., в 1570 колода пшениці на 130 гр., ячменю на 52 гр.

В городецькій королівщині продавано в 1534 р. з млину колоду жита середно по 24—30 гр. (ціна незвичайно вагасть ся, і сей брак сталої ціни дуже характеристичний для тодішніх обставин: по жнивях продають колоду жита $13\frac{1}{2}$ —15 гр., на передновку по 30—42 гр.), колода пшениці середно по 48 гр. (знов таки ціна скаче з 35 на 68 гр. з жнив на передновку). В 1565 р. раховано „мірно“ колоду жита на 60 гр., пшеницю 80 до 104.

Металічна вартість золотого від 1525 р. до 1565—70 зменьшилася на 25⁰/_о, від 1535 на 10⁰/_о, отже ціна збіжа зросла з 1525 р. до 1565 яких $2\frac{1}{2}$ рази, від 1535 близько 2 рази, і потім протягом дальших п'ятидесяти років іще (бодяй місяцями) збільшилася ся два рази.

Се, розуміть ся, му́сло незвичайно вплинути на зріст хліборобства, спеціально — на розширення панського, фільваркового господарства. Нунцій Комендоне в 1564 р. уже писав про господарство Польщі: „В останніх літах хліборобство піднесло ся по берегах Висли й інших рік, що впадають до Балтійського моря, бо збіже спускають до Гданська, порту польського короля, звідки воно розходить ся до Голандії, а часто навіть і до Португалії; натомість друга частина королівства, себто Поділе, Русь, Волинь і частина Литви, що могли-б бути далеко урожайніші, зістають ся в більшій частині без оброблення, бо їх люде засівають збіжем лише на стільки, щоб вистачило достатно для місцевих людей — тому на всіх тих ріках, що пливають до Чорного моря, нема ніякого торгу“¹⁾. Комендоне радив Венеціанам організувати експорт збіжа з чорноморських портів, і се був добрий проєкт, тільки з нього не вийшло нічого, і впливи нового стану річей, нових напрямів господарської політики розширяли ся на українській території тільки по периферії земель вислянсько-бузького басейну, безпосередно обнятих гданським вивозом.

На Побужу нові течії в господарстві дають себе відчувати вже підчас люстрацій 1564 р. Фільварки дуже численні, господарство в них ведеть ся в значних розмірах. От табличка цифр збіжа з люстрацій 1564 і 1570 рр. з фільварків тих королівщин, що славляли своє збіже до Гданська:

Красноставська	1564	107	лап. жита,	8	пшениці,	21	ячменя,	108	вівса,	6	гречки
	1570	104	"	"	8	"	30	"	106	"	8
Холмська	1564	51	"	"	34	"	16	"	85	"	5
	1570	67	"	"	48	"	11	"	80	"	15
Любомльська	1564	60	"	"	4	"	5	"	29	"	3
		59	"	"	13	"	12	"	42	"	10
Городельська	1564	113	"	"	4	"	9	"	48	"	7

1) Pamiętniki o dawnej Polsce, zebr. Albertrandi I s. 99.

переводячи се на відносини фільваркового господарства до господарства селянського, будем мати:

Красноставська має при

16 селах і 230 селян. ланах¹⁾ 6 фільварків і в них 250 лаш. збіжа²⁾ що дають на оден селянський лан фільваркового збіжа 1,1 лашт

Холмська:

28 " 282 " " 6 " 191 " 0,66 "

Любомльська:

14 " 210 " " 4 " 136 " 0,66 "

Городельська:

11 " 114 " " 2 " 179 " 0,56 "

Подібне бачимо і в лежайській королівщині, на Посяню, де на фільварку 1564 з. знайшло ся 39 лаштів жита, 14 пшениці, 20 ячменя, 78 віса, 2 гречки; при 11 селах і 175 сел. ланах вона має 3 фільв., в них 153 лашти, 0,88 на селянський лан. Ще інтензивніше в королівщині камінецькій (галицькій):

1564 р. 37 лаш. жита 11 пшениці 16 ячміню 115 віса 10 гречки

1570 " 38 " " 17 " 5 " 38 " — "

беручи навіть нижній рахунок — 1570 р. се дуже багато: в королівщині 5 сіл і 102 лани, 3 фільв., в них має 98 лашти, припадає 1 лашт на лан.

Але звернім ся до сусідньої з Побужем, але ще не зачепленої експортом збіжа королівщини ратенської й побачимо зовсім инше:

1564 29 лаштів жита 1 пшениці 1 ячменя 20 віса 8 гречки

1570 24 " " 2 " — " 6 " 3 "

тут 20 сіл і 365 сел. ланів, 2 фільв., збіжа 0,16 лашту на селянський лан.

Подібне й на Поділю. Переходячи від побужських королівщин, де вони так докладно обчисляли умелот збіжа, його вартість, відносини до лашту гданського, — ревізори пускають се все в трубу: торг збіжем іще не досягнув сих країв зовсім, і господарство вело ся виключно майже для власного прожитку. Приступаючи до описи

¹⁾ Цифри ланів беру з обрахунку Яблоновського (Ruś Czerwona с. 407), яє приблизно вірні. В своїх таблицях він бере відносини числа фільварків до числа селянських ланів як показчик розвою фільваркового господарства, але без огляду на великість фільваркового господарства (до сього дещо у нього на с. 414—5, але на жаль не представлено в докладних цифрах).

²⁾ Перевозу ріжні місцеві міри на лашти гданські для одностайности, бо місцеві міри були не однакові: так на гданський лашт ішло 14 кірців любомльських, 19 городельських і грубешівських, 20 холмських (і стількиж більше менше мац ратенських), 22½ красноставських, 24 сокальських, 26½ белзьких і любачівських, 29 камінецьких. Судячи з ціи збіжа (в більш менш однакових — чи трохи ліпших обставинах торгу) корець лежайський мусів бути майже однаковий з любачівським.

господарства першого з тих подільських старостів, Барського, вони завважають: „Там в тім старостві є досить просторони, так що не тільки фільварків, а й сіл можна-б більше мати, ніж їх єсть — якби Бог був ласкав дати спокій; а тепер, хоч є ким робити в тих фільварках, які є, але як засіють добре одного року, то держать збіже в стогах по полях „для пригоди“, а по часті також на випадок неврожайного року, і вже в дальших роках так багато не сіють — от лише для виживлення замку й фільварків“. А про сусідню Хмельницьку королівщину кажуть: „не дуже там поплатне збіже, а не дуже й записують, скільки намолотять, аби лише мали що їсти з дня на день“¹⁾. В величезній королівщині барській знайшлося по фільварках всього 1.035 кін ріжного збіжа (докладнішого рахунку ревізори не роблять), а вартість його рахують вони по 8 гр. за кону; в королівщині камінецькій 1.336 кін, так само середно по 8 гр. за кону; в хмельницькій всього 832 кони, вартости по 6 гр. кона. На лашти могло се дати коло 100, 130 і 85 лаштів, а що до вартости, то на Побужу кона збіжа випаде по яких 12—13 гр.

Так само не захоплене було в тім часі новим рухом карпатське підгір'є й Покуте. Про центральну й східню Україну нема що й казати.

Ся ріжниця в господарстві відбивається ся також дуже важними ріжницями в суспільно-економічних обставинах, які я тепер поясню коротко.

В північно-західній Україні в третій чверті XVII в. розвивається незвичайно живий рух коло фільваркового господарства. „Згін“ селян і „скупля“ їх селянських ґрунтів та прилучення тих ґрунтів до фільварків або закладання на них нових фільварків, практиковані й давніше²⁾, стають явищем дуже частим в другій половині XVI в. Занотувавши кілька фактів скуплі селян в сянській королівщині, ревізори завважають: „коли так будуть що року скуповувати по кількох селян, то таким чином їх далі й у старостві зістанеться“ не багато³⁾. Закладають нові фільварки не тільки дідичі й державці, а й різні дрібні доробкевичі, — служебники старостинські, ріжного стану люде. Заводять фільварки також війти й князі, користаючи з права осаджувати в своє виключне володіння селян малоземельних — загородників, та маючи право на певну панщину, невелику що правда — бількоденну

1) Архивъ Югозан. Р. VII. II с. 153, 259.

2) Див. в т. V с. 155 епізод з львівським селом Ставчанами з 1444 р. В поборовім реєстрі перемиської землі 1515 р. читаємо при однім селі: Stobyenycze, lan. 4, lan. 2 ad curiam conversi (Zródła XVIII. I с. 134).

3) Жерела II с. 232—3.

по букві привилеїв, але безперечно в житю значно збільшувану. Коли навіть низші сільські агенти — т. зв. десятники змушували часом селян до панщинних робіт¹⁾, тим більше могли се робити війти та князі.

Так в ревізії тоїж сянїцької королівщини читаємо про старостинських служебників, що покупували кілька ланів від селян „не без розливу сліз“, і оден з них випросив привилей від короля на солтство в с. Половцях „з правом скуповувати там селян, скільки хоче, а ті ґрунти прилучати до солтства“ — себто дешевим коштом заложити собі фільварок на селянських ґрунтах і стати малим дідичом. Інший який шляхтичок випрошує собі грамоти від короля на право викупити два лани від селян і сусідній млин від міщан в с. Головенці й заложити собі там „нове солтство“ в сім селі²⁾. В Одріховій князь „недавніми часами, не знати яким правом, відібрав ґрунти від двох селян, що сиділи на двох дворищах й прилучив до своїх ґрунтів“. В Мощенці солтис „відібрав кілька участків таглої землі від селян і прилучив до свого фільварка“. В Коростенку Війтівським, слуга замковий, скупив ґрунти від трох селян і випросив на них привилей для засновання нового солтства, попри те що давніше там існувало!³⁾. Під титулом війтівств та солтств, більше або менше титулярних, творить ся численна серія нових дрібних держав з фільварковим господарством і новими панщинними вимислами. Конституції з початку XVII в., проголосивши принцип, що війтівства й такі привілеговані солтства повинні роздавати ся заслуженим воякам, як певного рода емерітура, підтримали й далі новелисю систему⁴⁾.

Старости робили подібні-ж операції ще на більші розміри. Перемиський староста, скориставши десь в 1550-х рр. з якоїсь „причини“⁵⁾, ціле велике село Гійсько (було 36 дворин) скупив і ґрунти ті обернув на фільварок, а самих осадив на обійстях (zagrodach), полишивши їм лише малі кусники поля і обложивши щоденною панщиною „від полудня“. На відібраних від селян 24 ланах заложено великий фільварок: з додатком прилученого „непожиточного“ фільварку

1) decurioni qui ex medio ipsorum ad labores custodiendos eligitur, ad laborandum compellantur, скаржать ся в 1548 р. селяне Беська й Вороблика в сянїцькій королівщині — Матеріали ч. 97.

2) Жерела II с. 232, 242—3, Матеріали ч. 117—119.

3) Жерела II с. 261, 267, 270.

4) Volum. legum. II с. 438, III с. 178 і дальші (див. в т. V с. 345 і 370—2).

5) yz szami do tego dali przyczyne, кажуть про селян ревізори — Жерела II с. 120.

на ур. Кругель, було в нїм при ревізії 500 кін жита, 800 шиниці, так що з становища панської кешені операція ся була незвичайно „раціональна“! Подібну історію переказує ревізія львівської королівщини, де староста Гербурт в 1560-х р. „зігнав“ селян с. Підлісок з їх ґрунтів і на їх місці осадив загородників, а ґрунти, очевидно, прилучив до фільварку¹⁾. В иньшій селі — Туринці державець Стан. Жолкевський, діставши се село, помірів селянам ґрунти і зіставивши їх частину селянам, частину забрав за фільварок, а знову частину ужив для осадження нових численних осадників. В 1534 р. тут було 28 господарств, що сиділи на волоськім праві, на немірних ґрунтах, без панщинних обов'язків, а про заможність їх свідчать дань худобою: кожде господарство давало по барану й свині натурою, не користаючи з права грошевої оплати, уставленої для тих, що свиней або баранів не мали. В 1565—70 рр. було тут 62 тягли господарства на 10 ланах і 26 загородників, обложених панщиною для нового фільварку. Судячи з того, що частину ґрунту забрано на фільварок, давнім селянам ледво лишила ся більше як третина їх давніх ґрунтів. Ціле село з патріархального багатства ґрунтів перейшло на малоземельних пів-пролетарів; унадок добробуту давніших осадників видно з того, що замість давніших 28 баранів і 28 свиней, що приходило з тих давніх 28 господарств, в 1565 прийшло з тих нових 62 господарств тільки 20 штук свиней і 1 баран. За то станув фільварок, на яким в 1570 р. було близько 1200 кін ріжного збіжа, отже й тут реформа ціною знищення селянського добробуту значно наповнила панську кешеню²⁾.

Близші пояснення, які люстрації дають нам про переміни в згаданих селах, не часто стрічають ся в них; але порівнянне простих цифр, коли убувають селянські лани, або нагло зростає число загородників коштом давніших тяглих господарств³⁾, вкінці — лаконічні замітки про скуплю або згін, вказують і в иньших випадках на аналогічні операції: забиранне розроблених, справлених ґрунтів під фільварки, дробленне селянських

1) Жерела VII с. 237.

2) Жерела III с. 395, VII с. 231, і розвідка при т. VII с. 7.

3) Напр. в с. Шегинах, перемиської королівщини між рр. 1553 і 1565 число тяглих господарств з 8 ланів упадає на 5, а число загородників зростає з 11 на 24. В с. Поздячу на місце давніх 8 цілоланових господарств, які застаємо ще 1553 р., в 1565 нагло бачимо 30 господарств на 9 ланах — правдоподібно перемірено ґрунти, знайдено при тім оден лан більше, і подроблено старі великі господарства. В Острові (Львівського староства) число ланів в рр. 1545—1565 спадає з 26½ до 20, а число господарств помножуєть ся з 42 до 51, і т. н. (див. мої вступні розвідки при Жерелах).

господарства в інтересах збільшення панщини і заміну господарств повних (з більшими ґрунтами й ширшою господаркою) малоземельними „загородами“, для панщини видатніших, ніж ті повні господарства. Загородники часто не несли ніяких обов'язків окрім „пішої панщини“ (себто без худоби), але ця панщина була значна — два, три дні на тиждень, або й щоденна панщина від полудня, „постійна робота“¹⁾, так що розмірно до економічної сили загородників і тої скількості ґрунтів, яка лежала під ними, вони для фільваркового, панщинного господарства були далеко видатніші ніж господарства повні, „тяглі“. Отся замітка львівської ревізії може пояснити становище й ролю сього сільського пролетаріату в фільварковім господарстві: „Сі два села (Полтва і Замостє) треба розуміти як одно; людей там буває часом більше а часом менше, бо часто розбігають ся; чиншу ніякого не дають, хіба сіють — там, де їм підстароста позволить і покаже, а сидять на постійній роботі, як загородники; села сі дуже потрібні для глинянського фільварку, але пп. Сверчі недавно забрали їм чимало поля і сіножатей, з яких вони мали прожиток, і через те забранне у тих сіл поля і сіножатей зменьшило ся й засобів підданним і роботи замкови, бо їх багато забрало ся й пішло“²⁾.

Сі підглинянські осади, може бути, являють ся пережитком двірської челяди, осадженої „за двором“ давнішими часами (подібно як підльвівське Знесінне, де селяне сиділи на невеликих нивках і робили що треба „собою“, себто мабуть пішо (характеристичне в своїй наївности се повне уподоблення панщинної роботи роботі худоби) — возили пісок, цеглу для мурів, глину і т. и., орали огороди й пололи, косили луку — тепер же те все роблять до двору воеводи руського“ — котрому село було надане³⁾). Нові ґрупи й цілі осади загородників, осаджених на дрібних ґрунтах і обтяжених сильною панщиною, відновляли сей давній тип на своїх хлібах осадженої челяди⁴⁾. Дешевим коштом розв'язувала ся справа дешевого двірського робітника. Сей загородницький пролетаріат був дешевший ніж фільваркові робітники, яких треба було удержувати на двірських хлібах, і вигідніший, бо сам мусів промишляти за себе, а постачав фільваркови панщину в дуже значній скількості. Тому поруч процесу роздроблення селянських ґрунтів, що приносило з собою також збільшення суми панщини (бо за підставу для відбування або деяких робіт

1) Про загородників, їх економічне становище й обов'язки див. в кінцевих розділах моїх вступних розвідок при Жерелах (т. I—III і VII).

2) Жерела III с. 274

3) Жерела VII с. 229.

4) Про неї в т. V с. 108 і далі.

або й усеї панщини брало ся не лан, а господарство)¹⁾, — ми в середині і в другій половині XVI в. бачимо також зріст загородницької верстви — місцями навіть дуже сильний. Ми з'ялюструємо се прикладами кількох королівщин, на підставі матеріалів, які дають нам їх люстрації й інвентарі.

В королівщині перемишльській інвентар 1497 р. дає нам можливість слідити долю селянського землеволодіння вже від кінця XV в. Порівнюючи цифри 1497 і 1565 р. бачимо, що протягом тих сімдесяти літ площа селянських ґрунтів не зростала: в 11 селах в 1497 р. було 151 ланів селянського ґрунту, в 1568 р. тільки 158 отже 5% приросту. Розумієть ся, в дійсности ґрунти селянські збільшали ся — через розроблення неужитків; але се збільшення нейтралізувало ся забиранням селянських ґрунтів під фільварки. Число господарств збільшало ся через роздроблення давніших господарств і творення малоземельних, загородницьких господарств: за той час прибуло 63 тяглих господарств і 59 загородників. Сей приріст з'їв надвишку ґрунтів над пересічним півлановим господарством. Економічні обставини, очевидно, не донускали наразі сильнішого дроблення господарств, низше півланової норми, і коли воно силоміць переводило ся адміністрацією, то се не раз приводило до втікачки. Тому в середніх десятиліттях XVI в. господарство стає на сій нормі, і число тяглих господарств не зростає, а натомість формуєть ся категорія загородницька: приріст людности, коли не відпливав на Підгірє, до новозасновуваних там сіл, творив нову верству сільського пролетаріату, піших панщинників: в 1497 р. сеї категорії в перемишльській королівщині не було ще зовсім, в 1553 р. на 529 тяглих господарств в 19 селах було 66 загородницьких, в 1565 на 524 тяглих 141 загородницьких: число тяглих господарств за тих 12 літ навіть трохи зменьшило ся, а число загородницьких побільшило ся більше як у двое²⁾.

Подібне бачимо і в королівщині сянській, в її північній, давно осадженій часті — волостях Сянській і Боській³⁾. Тут в другій і третій

¹⁾ Див. про се в т. V с. 187 і далі.

²⁾ Див. статистичні таблиці у вступній розвідці до II т. Жерел, с. 5—9.

³⁾ В тринадцяти осадах Сянської волости було:

	1523	1548	1565
селянських ланів	156	153	152
господарств	284	275	282

в девяти осадах Боської волости:

селянських ланів	169 ^{2/3}	169 ^{1/4}	170 ^{1/2}
ланів	377	366	364

див. ближше мою вступну розвідку в III т. Жерел.

четвертині не зростає ані число господарств ані число селянських ланів: прирібки нейтралізують ся скуплею й забиранням селянських ґрунтів на панське господарство. В деяких селах ґрунти роздроблено сильно (до восьмої і дванадцятої частини лана), але нормою зостаєть ся півланове господарство. Надвизшка людности коли не відпливає на Підгірє, де закладають ся нові осади на волоськім праві (без панщини і фільваркового господарства, що туди ще не зайшло) — творять категорію малоземельних, обтяжених панщиною загородників. В середніх десятиліттях XVI в. воно як раз витворюєть ся: в 1520—1540-х рр. стрічаємо їх лише десь не десь, як виїмок¹⁾, в 1558 р. вони вже становлять коло 5⁰/₀ всього числа господарств, а до 1565 р. їх число подвоюєть ся й становить коло 11⁰/₀ з всього числа господарств.

В королівщинах положених далі на схід, як от у Львівській, селянське господарство ще не стало на нерухомій точці, як на Посяню. Не вважаючи на забирання ґрунтів під фільварки, селянське землеволодіння показує певний приріст: з 1545 до 1570 р. в 14 селах, для яких маємо цифри, число селянських ланів зростає на 1⁰/₀²⁾. Поруч з тим множить ся число господарств дробленням давніх ґрунтів — добровільним і примусовим. В тих 14 селах число господарств зростає за тойже час на 24⁰/₀, а коли завважити, що багато ланів в 1570 р. було порожніх, бо люде повтікали, то виходить, що зріст господарств випереджає тут зріст селянських ґрунтів ще більше — на чотири рази. Особливо в рр. 1565—1570 усильно переводить ся дроблення селянських ґрунтів, заходами самої адміністрації — майже весь приріст господарств припадає на роздроблення давніх господарств. Заразом зростає число малоземельних господарств, що не тільки самі творили ся, але й штучно витворювали ся, в інтересах фільваркової роботи, самою адміністрацією. В 1545 р. їх ще зовсім не бачимо; в 1565 р. загородницькі господарства дають уже 7,5⁰/₀, а дорахувавши дрібноґрунтові, дуже до до них зближені, то й 10⁰/₀; в 1570 вони становлять 9,5⁰/₀, а з дрібноґрунтовими 12⁰/₀ загального числа³⁾. Але заразом з'являєть ся ве-

¹⁾ В інвентарі 1523 р. бачимо їх тільки в двох селах, разом 9, в інв. 1548 в однім (сім).

²⁾ Що правда, тут треба часом числити ся з приростом в рахунках, а не в дійсности: при новім помірі старі прирібки дорахували до давнішого прийнятого числа ланів — ми знаємо нпр. такий факт в с. Добрянах, де ревізор, переміривши селянські ґрунти, на місце 14 ланів, які числяли ся за селянами, намірили їх 36. Се село я не беру в рахунок, але і в иньших могли заходити часом подібні випадки, нам не звісні близьше.

³⁾ Се збільшення в р. 1565—1570 одначе обіймає не ті самі села; зріст в тих самих селах вийшов би не так значний.

лике число порожніх господарств — при ревізії 1570 р. вони дали до $6\frac{1}{2}\%$ селянських ґрунтів. Се вказує, що селянство тяжко зносило ті операції, які переводили ся над ним саме в сих роках — ті переломи, звязані з розширенням фільваркового господарства, і багато з них вдало свої ґрунти й ішло шукати свобіднійших обставин для свого господарства й житя.

Поруч з розширенням фільваркової рілі селянськими ґрунтами, йшло збільшення селянської праці, панщини, не тільки через дроблення господарств та присаджування загородників, а й безпосереднім збільшенням розмірів панщинної праці. Делікатнійшу форму представляла щоб так сказати — конверсія давніх чиншів і данин на панщину. В Теревовельщині напр. староста Претвич в середині XVI в., збільшаючи число фільварків, в кількох селах зменьшив чинш на 12 до 18 гр., але за те окрім давніх робіт (вісім день до року) обложив селян дводенною панщиною на тиждень „від сходу до заходу сонця“¹⁾. Розуміється, се збільшення значило кілька раз більше, ніж те зменьшення чиншу на 12 чи 18 гр., (селяне, щоб відкупити ся від такої дводенної панщини, мусіли платити по 60 гр.), але все таки бодай якась тїнь компенсації була. В інших випадках панщину збільшали чіпаючи ся якихось крючок, або й без них, — заводили просто як „новину“.

Поруч зросту фільваркового господарства власне друга половина XVI в. характеризується ся дуже сильним і скорим зростом панщини. В 1520-х рр. за норму уважано оден день панщини з лану на тиждень; в середині XVI в. в західній Україні середньою панщиною стає вже два дні з середнього, півланового господарства; при кінці XVI в. — три дні з півланового, значить шість день з лану, і з перенесенням панщини з лану на господарство кезде дальше роздроблення господарств збільшало суму панщин. До того прилучали ся роботи додаткові, і штрафні — роботи за кару, в роді того що як селяне не

1) Жерела т. I, вступна розвідка с. 28—9, пор. т. V Історії с. 191. Супроти гадки, прийнятої в польських наукових кругах, повтореної й новітнім польським економістом (Szczelagowski, Pieniądz с. 14), що „упадок ціни грошей в XVI в. був одною з головних причин заміни чиншів роботою, або значного погіршення долі сільської людности“, мушу піднести, що така заміна чиншів панщиною стрічається дуже рідко, принаймі в приступнім нам матеріалі. Натомість звичайно, з актами в руках, можемо слідити, що чинші й данни зістають ся давні, а панщина зростає не залежно, поруч них. І коли-б шляхта хотіла перевести грошеві чинші на якісь більш сталі доходи, далеко простійше було-б застунити їх натураліями, які не падали в ціні. Але такої тенденції не слідно, навпаки широко практикується викуп натуралій грішми.

стануть на панщину при сході сонця, то замість двох днів мають робити шість¹⁾, і т. к. Сварги селян з королівщини на сї новини помагають мало, бо крім того що всі розпорядження правительства зіставляли ся найчастійше не словеними, само воно в інтересах зросту своїх доходів (хоч ті доходи в дійсности йшли виключно майже до старостинської кешені) прияє збільшенню фільваркового господарства і вповні допускає збільшенне панщини всупереч старим практикам і привілеям, а відповідно до загального зросту панщини по всяких маєтностях²⁾.

Оповіджена мною на иньшій місці³⁾ історія с. Добрян в львівській королівщині служить характеристичним прикладом тих „новин“, які заводили ся й переводили ся в селянських відносинах в звязку з сильним збільшуванням фільваркового господарства. В початках десь другої чверти XVI в. założено в Щирецькій волості поруч старого фільварку в Щирці ще другий в Добрянах. Щоб постачити йому робітників, адміністрація хотіла підвишити панщину в Добрянах; але селяне не піддавали ся, покликуючи ся на свій давній привілей XV в., що обов'язував їх робити тільки вісім днів до року. Супроти того адміністрація присадила на різних кавалках ґрунтів кільканадцять мало-земельних господарств (в 1565 р. було їх 17 на 4^{1/2} ланах), з обов'язком двохденної панщини, щоб забезпечити робітника фільваркови. Самі одначе королівські ревізори признали таке становище за ненормальне й дорікали старості, що він не потягає селян старої осади до вищої панщини; вони (вже в друге) наказали селянам робити два дні на тиждень, а староста поспішив ся заявити, що він при такій підвищці панщини потрапить заложити ще оден фільварок, і дійсно заложив третій фільварок в сусіднім селі Красові. Селяне, що правда, й сим разом спротивили ся підвищенню, але нам інтересні тут ті напрями, якими йде великогосподарська економія, а вони відбивають ся в сїм епізоді дуже добре. І в переважній масі такі епізоди кінєць кінцем кінчили ся повною побідою над опозицією селян.

Матеріал, яким ми отсе оперували, зібраний з галицьких королівщин; безперечно одначе, що тими-ж дорогами йшло господарство і в маєтностях приватних. Там, де маємо ми якісь звістки з сеї сфери, бачимо таж явища як і по королівщинах. Я мав нагоду навести замітку ревізорів 1565 р., що в Саніцькій землі убуло подимне

¹⁾ Див. в т. V с. 191.

²⁾ Факти з північно-західнього поясу в т. V і далі і в Жерелах т. VII, вступна розвідка с. 7 і далі.

³⁾ Т. V с. 197—8, Жерела VII с. 7—8.

в приватних маєтностях тому, що шляхта „зігнала чимало селян з їх ґрунтів, забираючи їх на фільварки для свого прожитку“¹⁾). В поборових реєстрах 1589 р. в Ярославських маєтностях читаємо: Рудановичі 12^{1/4} ланів, а 2^{1/2} забрано до двору (на фільварок), Вербна 7^{1/2} ланів, а 7 забрано до двору, Ляшки 11^{3/4} ланів, а 2 забрано до двору²⁾). В маєтностях Конст. Корнякта зігнано й забрано „до двору“ ціле село Сьвате, де ще по реєстру 1515 значило ся 12 селянських ланів³⁾). В Тичинській волости в Гальтовій 47 ланів, а 4^{1/2} забрано до двора⁴⁾), і т. д.

Розвій малоземельних господарств в приватних маєтностях, ішов таким же скорим кроком як по королівщинах. Тим часом як у сяницькій королівщині в 1560-рр. число малоземельних супроти числа осілих селянських ланів в старих осадах виглядає близько як 2:9; в загальнім рахунку королівщини як 2:15, а в цілім повіті (в маєтностях королівських і приватних разом) в реєстрі 1589 ся пропорція випадає як 4:9: таку величезну надвишку (майже у-двоє против королівщини 1560-х рр.) мусіли дати головно маєтности приватні. В перемиській королівщині процент малоземельних зростає ще сильнійше: тільки в старих осадах в 1560-х рр. їх відносини виглядали як 1:2, в 1589 р. в цілім повіті майже як 2:3⁵⁾). На Побужу-ж сей процес розвинув ся ще скорше: там уже реєстр 1569 р. показує число малоземельних господарств майже рівне з числом ланів: в Холмській землі на 2.825 селянських ланів було малоземельних 2.101 (в 1589 р. 2.669), в Белзькій на 2.375 в 1569 р. малоземельних 2.837; разом на 5.200 ланів 4.938 малоземельних уже в 1569 р.⁶⁾

Докладніші пояснення поборових реєстрів сих земель дають деякі цікаві вказівки на сю еволюцію. З загального числа 4.938 малоземельних 1569 р. тільки 2.222 мали рілю, решта се „загородники без рілі“ і коморники — два означення, що означають теж саме властиво. В 1578 р. на загальне число малоземельних було загородників з рілею 1.651, отже ся категорія зменшала ся, а натомість зросло число загородників без рілі й коморників. Одначе в поодиноких

¹⁾ Історія V с. 156. ²⁾ Źródła XVIII. I с. 4.

³⁾ Ibid. с. 16, пор. 132. ⁴⁾ Ibid. с. 11.

⁵⁾ Див. статистику 1565 р. у вступних розвідках II і III тому, а цифри поборових реєстрів у Яблоновского Źródła XVIII. 2 с. 125 (порівняти цифри ланів і загородників-коморників).

⁶⁾ Див. у Яблоновского с. 124. Махімум обезземелення дає Городельський і Грабовецький повіт; в Городельськім на 185 ланів в 1569 р. було 328, в 1578—483 загородників і коморників; в Грабовецькім на 280 ланів було в 1578 р. загородників і коморників 703.

новітлах ми стрічаємо часом значний зріст в категорії загородників з землею (нпр. в Красноставському вона зростає з 224 на 505, Грабовецьким з 176 на 246); може се залежати почасти від інших способів відрізнення цих категорій у різних ревізорів, але скорше мабуть тут маємо реальні різниці: те саме, що бачили ми вище, коли з тяглих селян, забераючи їм землю, робили малоземельних загородників, а загородницькі господарства дробили ся, чи також умисно творили ся з господарських мотивів через забирање рілі, — перетворяли ся в загородників без рілі або коморників — людей, що коли не займали ся ремеслом, жили як зарібники (на загальне число 2.641 коморників 1578 р. тільки 248 мали худобу).

Сьому подвійному процесу пролетаризації: обезземеленню й обтяженню панщиною селянська людність часами пробувала ставити опір, частійше — коли не годна була помирити ся з ним, кидала свої оселі й мандрувала туди, де менша нагнітала панщинна шруба — з слабшим або й зовсім не розвиненим фільварковим господарством. Так рухаєть ся лава осадників на Подніпрове й Побожє (про сей похід будем говорити на иньшій місці), а за нею — як ловецькі племена за звіврем, що мандрує з старих осад, — сунули ватаги панів, рухало ся панське господарство з фільварком і панщиною. Тільки утікачі-селяне ставили ширші кроки, ніж та важка артилерія великого панського господарства, й покоління минали, перше ніж „на нових землях“ виростав панський фільварок і в свої крипи брав селянина. Особливо в східно-полудневій Україні місцеві кольтонізаційні обставини ставили сильні перешкоди розвоєви фільварчаного господарства — хоч воно лежало в плані, in spe кожної шляхетської займанщини ¹⁾, а експорт лісових товарів, що в першій половині XVII в. вів ся, як ми бачили, на широкі розміри майже з цілої української території, приготував дороги, способи й плани експорту збіжа.

В остатній чверті XVI і в першій XVII в. хліборобство на вивіз, фільваркове господарство в ширших розмірах, з своїми приналежностями, опановує Волинь і починає забирати також сусідні часті Київщини. Не тільки в північно-західній часті Волини, ближшій до Буга, а і в східній та полудневій ми стрічаємо ся з експортом збіжа. Так нпр. в 1596 р. в однім процесі фігурує служебник кн. Острозького, що веде підводи з збіжем з Полонських маєтностей, себто з київського погранича, „до Буга“ ²⁾. Обовязки селян

¹⁾ Пор. сказано в т. V с. 218 і далі. Про кольтонізаційні й господарські обставини східньої України спеціальнійше буду говорити в VI томі — тут їх тільки дотикаю. ²⁾ Архивъ Югозап. Рос. VI. I ч. 82.

ходити з підводами „до Буга“ стає звичайним явищем на Волині з кінцем XVI в.¹⁾, і звідти розширюєть ся й далі: в аренднім контракті Бердичівської маєтности, в Житомирськїм пов. 1611 р. селяне також обовязують ся піти підводою з кожної пів-волоки раз на рік „до Буга або до Львова“²⁾. Волинські господарі та арендарі, навіть не великі, висилають транспорти збіжа: „комаги зі збіжем до Литви, а на шкутах до Прус і Куданска“³⁾, і наскільки сї безпосередні транспорти були тут річею росповсюдженою та жизненною, показують нпр. ухвали волинських соймаків, що домагають ся, аби громада м. Гданська не присвоювала собі права суда над шафарями й службою їх сплавів — панськими, волинськими підданими⁴⁾. Крім того розвій горілчаного промислу й консумції, а навіть вивозу (горілку також вивозили навіть до Гданська) та годівля худоби на експорт давали також попит на збіже, й фільваркове господарство на Волині в першій половині XVII в. доходить значних розмірів, несучи за собою й свої атрибути: зріст панщини, роздроблення ґрунтів і т. и. Як було показано на своїм місці⁵⁾, трехденна панщина з пів-волоки (15 моргів), з ріжними додатковими роботами й робочими днями, стає вже тут нормою в першій половині XVII віка, а доходить і чотирох і пяти днів на тиждень, одним словом — доходить уже дуже високого напруження.

Таж система — інтензивного як на той час господарства (показником сеї інтензивности одначе була виключно висота селянської панщини)⁶⁾ поступала в Подніпровє та Побоже, але завдяки ріжним

¹⁾ Нпр. Архив VI. I ч. 101 с. 337 (Ковельск. пов.), 149 (Острозьк. пов.), пор. ч. 123, 146 і т. и.

²⁾ Ibid. ч. 114. ³⁾ Ibid. ч. 146.

⁴⁾ Архивъ II. I с. 239, волинська інструкція 1638 р.: *aby Gdańszczanie szyprow naszych s flisami nie sądzili, ani osób do sądów nie należnych nie przyciągali*. Пор. тамже інструкцію 1645 р.: *Gdańszczanie uzurpiują sobie nad prawa władzą, sądy swe pod frior rościagaie na szyprow, szlachte i flisy, poddane szlacheckie*.

⁵⁾ Див. т. V с. 214—5.

⁶⁾ При тїм характері великої панської господарки, де вона користала безплатно не тільки з роботи своїх підданих, але із їх інвентара або й інструментів господарських, трудно говорити про якісь особливі капітали, вкладувані тим великим господарством в хліборобську культуру, як то читаємо і у новішого дослідника економічних відносин України Ол. Яблоновского (Україна, III с. 265): „По усталенню економічних відносин і зверхньої безпечности в західній часті річи посполитої, нагромадили ся там, наслідком сильного піднесення доходів з маєностей, показні господарські засоби, не малі капітали. Капітали ті звертають ся власне до богатих, а пустих до тепер просторів українських земель — дальших, українських, що витворяли безгра-

перешкодам не встигла опанувати сі території перед великим народнім рухом, який і змів її завязки. Загалом беручи, хліборобство не вийшло тут за границі власного прожитку та того попиту, який давало йому варенне горілки й пива та по часті, в деяких місцях — годівля худоби на вивіз. В цитованім вище контракті 1630 Каліновські з своїх уманських маєтностей в уплату грошей обов'язують ся вислати поташ, мід, волів¹⁾. Воляж, описуючи східну Україну 1630-х рр., в браку експорту бачить головну причину слабого розвитку хліборобства й навіть — лінивості козаків (розумти — взагалі місцевої людности): „родючість ґрунту, пише він, дає збіжжя в такім богацтві, що часто не знають, куди його подіти, тим більше, що не мають сплавних рік“²⁾. Коли одначе експортували не тільки пшеницю з Уманя й Лисянки, Гадяча й Миргорода, то й транспорт збіжжя та інших продуктів рільного господарства був, очевидно, тільки тимчасовим: треба було тільки відповідно стверднути суспільно-економічним відносинам, настільки, щоб можливою стала значна панщина — ся перша і одинока підстава панського рільного господарства і експорт збіжжя з східної України став би теж на порядку дня.

З різних галузей господарства промислового окрім промислу лісового, про котрий говорив я вище, на ширші розміри вело ся варенне соли на галицькім Підгір'ю, обслуговуючи не тільки потреби цілої західної України й становлячи оден з важніших предметів внутрішньої торгівлі, але й даючи певну свількість цього продукту на експорт.

Початки його виходять за всякі історичні границі; найдавніша згадка про вивіз соли з цих варниць в східно-українські землі маємо в оповіданню про події з кінця XI віка³⁾, і в пізніших віках вона не переставала обслуговувати не тільки західні, а й східно-українські

ниче поле для всякого рода економічної діяльности. В початку XVII століття господарська енергія, висиливши ся на заході, переносить ся, майже вповні, до тих дівочих земель.“ В дійсности капітали викладали ся розмірні мінімальні, панське господарство йшло вже по проторених слідах господарства селянського і досить довго обмежало ся експлуатацією цього селянського господарства дорогою різних даних, десятина або різних монополій — горілкової, тютюнової, варення й шинкування пива й т. д., та такою „сухою“, без всяких вкладів експлуатації природних богацтв, як виріб поташу і т. и.

1) Як вище с. 191—2. 2) Вид. Голіцина с. 19.

3) Не пустиша гостей ихъ ни людей (мб. людей) отъ Перемишля ни не бысть соли во всей Руской земли — Патерик с. 154. Тут можна бачити натяк на сіль перемишльську й пізнішу дрогобицьку або дублицьку.

землі; вивозили її, безперечно, здавна і за Карпати і в сусідні польські землі. В XV в., коли польське правительство з фіскальних мотивів замінуло границі для довозу соли з Пруссії, розширяється ринок руської й краківської соли на північ: сіль руську починають в значних масах транспортувати Сяном і Вислою, аж до Бидгощі (Бромберга); це було в значній мірі заслугою державця галицьких жуп Кристофа de Sancto Romulo, Генуезця, що осів в Галичині в середині XV в., кілька разів державив „руські жупи“ та розвинув торг руською солюю на ширші розміри¹⁾. Докладні звістки, які люстрації 1564—70 рр. дають про ці жупи, дають нам можливість добре познайомити ся і з технікою продукції, і з способами продажу, районом торгу і т. д. Відсилаючи по ближніші подробиці до них²⁾, я тут виберу тільки дещо — що може мати інтерес в звязку з тими питаннями й явищами, які нас тут займають.

Варенне соли групувало ся головню в кількох гніздах — коло м. Соли (теп. Стара Сіль) в Перемищині (на полудне від Перемишля), коло Дрогобича і коло м. Долини в Жидачівщині. Ці гнізда зістали ся в правительственній експлоатації й стояли під управою особного адміністратора, т. зв. жупника руського, й мали технічну назву „жуп руських“, а з окрема називали ся „жуна перемишльська“, або „сільська“, „жуна дрогобицька“ і „жуна долиньська“³⁾. Крім того були поменьші варниці на всім Підгіррю від Сяниччини до Покутя: в Галицькій королівщині „на чотирох місцях“, в околиці Коломиї — варниці колись міські, але здавна відібрані ріжними панами, в Коронецькій волости, в Снятинщині коло Косова, і т. и.⁴⁾. Техніку варення описують нам ревізії жуп сільських й дрогобицьких. Кожда жуна мала одну чи більше (два — три) криниць — т. зв. вікна, звідки „суровицю“, себто соляну ропу тягнули кінським приводом (т. зв. керат), і ся суровиця розходила ся до великих зелізних сковород (пателі) — „панв“ або „черинів“ (староруський термін, що задержав ся тут до нізна). Вони були ставлені в шобах чи т. зв. „вежах“, і на них виварювала ся сіль з тої ропи. Панвами звали ся більші пателі (зроблені з 50 зелізних блях), черинами меньші (з 30

1) Звістки про його збирає Кутшеба Handel Polski ze Wschodem с. 60—2, про соляну політику його-ж Handel Krakowa с. 133 і далі.

2) Жерела т. II с. 1 і далі, т. VII с. 305 і далі (значно коротше).

3) Слово „жуна“ в сім значінню стоїть або в звязку з „жушище“ — яма, гріб, або з „жунель“ сірка, сірчаний, сильний огонь (меньше правдоподібно звязують його з „жуною“ безпосередню в значінню „земля“, „волося“).

4) Жерела I с. 47, 51, 59.

блях); на перших варили сіль мілку, яку зсипали в бочки, або продавали мірою; на других т. зв. „товшясту“ — формовану в грудочки т. зв. *toľru*, тепер тонки (правдоподібно, се староруська „головажень“). Сі грудки раховали на тисячі; така „тисяча“ в дрогобицькій жупі відповідала кірцеві мілкої соли; в перемишльській шість тисяч „старої форми“ рахувало ся на колоду, отже півтори тисячі на корець; в бочку входило півтори колоди. На виваренне одної панви треба було від трох до п'яти великих возів дерева (на возі мало бути не менше 20 „плах“), відповідно до часу й обставин: зимою виходило більше дерева як літом, стара „панва“ потребувала більше ніж нова, рідка суровиця більше як густа; як суровиця сама переставала йти, то пускали в „вікна“ воду з джерел, і варенне такої штучної суровиці потребувало „силу дерева“. За день можна було виварити три до чотири панви, і виходило з кожного варення півтретя, три або чотири колоди соли, відповідно до густоти суровиці. Таких „панв“ перемиська жупа мала сім, а дев'ять „черинів“ для варення соли формованої. В жупі дрогобицькій панв було п'ять, потім шість; черинів королівських 12, але ще кількадесятъ нанських і міщанських, на яких продукція вела ся в менших розмірах і чимало по селах, арендованих або закладаних самими селянами. В Долинській жупі були самі черини: 4 королівських і велике число черинів міщанських і селянських — понад 150, але з продукцією дрібною: на деяких черинах виробляли 16—20, найбільше 15—20 возів соли до року.

В жупі перемишльській, по часті дрогобицькій, варенне соли вело ся в стилі більшим, зближеним до нинішньої промислової господарки, тим часом як в жупі долинській — так само як в галицькій або коломиїських, вело ся в стилі дрібного, так би сказати кустарного промислу, подібно як вело ся рудництво, гутництво і т. и.¹⁾ При тім досить оригінальними, різними способами комбінував ся сей промисловий стиль з практиками підданськими й панщинними.

В жупі перемишльській адміністрація сама вела варенне соли на згаданих 7 великих „панвах“, працею наємних робітників. При кожній панві мав бути оден „зварич“, оден „лопатник“ і оден рубач до дерева; зварич й лопатник разом діставали від колоди звареної соли близько по $\frac{1}{2}$ гроша (8 денарів), то значить у двох заробляли за день роботи коло 6 гр., на своїх хлібах; рубачам платило ся за тиждень роботи 8 гр.²⁾ Дерево адміністрація давнійше купувала — в самбірськїм старостві, і в иньших сусідних місцевостях

¹⁾ В нїм мусіло задержати ся дуже багато практик з часів староруських. ²⁾ Жерела II с. 57.

але в середині XVI в. зроблено з того панщинний обов'язок: для „ратування жуни“ придано було п'ять сіл з самбірського староства, і обложено їх обов'язком возити дерево. Бувши при самбірській королівщині, сі селяне платили дани й чинші й робили панщину на фільварку по кілька день, ходячи на роботу за кілька миль (докладно означена вона при однім селі — три дні з дворища на тиждень). Адміністрація жуп заступила се обов'язком привозити з кожного лану (міряного дворища) два вози дров на тиждень: оден віз за панщинні роботи, другий за чинші й данини, а в селах, де ліси були ближші — за саму панщину два вози на тиждень, „коли хочуть, вибравши дорогу й час“. Була то заміна для жуп дуже добра, бо віз дерева, „на яким має бути більше як двадцять плах лунаних“¹⁾, сама вона рахувала за 2¹/₂ гр. Але видно була вже закорінена навичка при таких замінах робити великі зиски на селянській праці, бо й адміністрація й ревізори, очевидно, сильно сумнівали ся, чи ще не належить підвишити того обов'язку: ревізори кладуть натиск на те, що селяне ходили на роботу за кілька миль, отже обов'язки возити дрова дають дуже легку заміну її. Тим більше, що дерева такі не ставало для потреб жуни. Ревізори 1570 р. кажуть, що на загальне число виварених панв 6.800 в тім році тільки 1.044 виварено „данними дровами“, а решта купуваними²⁾. Вивезичи ті п'ять сіл всього 17 тис. возів дерева, що можна рахувати на 3¹/₂ тис. сажнів шести-стінних, вартости 1.400 зол.; можна ними було виробити, по обчисленню ревізорів, 13 тис. бочок соли, вартости (на місці) коло 9 тис. золотих³⁾.

Варення соли на черинах було організоване — инакше, як комбінація аренди й панщини. На дев'яти черинах сільської жуни обов'язані були робити перед міщане й загородники м. Соли, по чотири коло кожної панви, своєю працею й своїми дровами, в певній черзі, без перерви, з виїмком съят і підчас жнив, коли вони мали „пильну потребу домашню“ — яких трох тижнів, або коли підчас злої дороги не можна було привезти дерева. З кожного чериня мали вони дати за тиждень 16 колод соли; решта виробленої соли мали на свою користь, але не могли нею самі торгувати, але мали віддавати адміністрації жуп по ціні 12 гр. за колоду, тим часом як ся адміністрація від себе продавала її по 14 гр., отже діставали по 2 гр. від колоди. Крім того мали платити за доставлене їм суровиці і причинати ся до будови веж і черинів⁴⁾. В сумі була то досить тяжка панщина:

1) Жерела II с. 29. 2) Жерела VII с. 312.

3) Жерела II с. 20—9. 4) Жерела II с. 4—5, 8—9.

особливо давав великі труднощі обов'язок постачати дрова на варення. Ліси в сусідстві були вже винищені: „мало знайдеться великого дерева, більше дрібного та молодого як здатного.“ В прилучених селах також не багато було гаїв, і брак дерева давав себе відчувати й тут. Щоб помочі собі, адміністрація жуни за різні „прерогативи“ накладала на міщан і підданих обов'язок возити дерево за плату. Плата та одначе не стояла в ніякій пропорції до трудів, яких то коштувало: за т. зв. фіру, себто скількість дерева, потрібного для виварення панви (отже 3—4 вози, з котрих кожний раховано $2\frac{1}{2}$ гр.) платила вона $4\frac{1}{2}$ гр. „Щоб запобігти тому видаткови й тяжкості людській“, ревізори проєктували сплавити дерево Дністром, що тече в милі від м. Соли, й відти возити¹⁾, але цього досить раціонального проєкту не прийнято: при закоріненій системі приватноправного державлення королівщин не легко було вже перевести такі пляни, що мали ретатати ся на кілька королівщин.

В дрогобицькій жуні сіль варено купованим деревом і найманим робітником; віз дерева плачено 6 до $7\frac{1}{2}$ гр., так що паливо під одну панву раховано на 400 зол. річно. Черини королівські арендовали ся; з приватних за достарченне суровиці й право варення брано від тижневої роботи по пів колоди соли, т. зв. кошової²⁾. Отже тут не було такої комбінації панщини з промислом. В долиньській жуни самі жупники не варили соли, а тільки арендовано черини, та побірано, подібно як в Дрогобичу, соляну контрибуцію з приватних черинів, що користали з жунних вісон — від волової мажі (запражено чотирма волами) брали три маці або 3:6 тисячі топок соли³⁾.

Загальні розміри обороту жунової продукції ревізори 1570 р. представляють ся в таких цифрах: в перемишльській жуні виварено 18 тис. колод мілкої соли, або 12 тис. бочок; соли формованої 5 тис. колод⁴⁾. В дрогобицькій жуні стільки-ж мілкої соли, а сіль формована, як знаємо, продавала ся самими продуцентами. Виварення 12 тис. бочок, вартости коло $8\frac{1}{2}$ тис. зол., в перемишльській жуні коштувало, разом з видатками адміністрації, ремонту і т. и. 5.400 зол. в дрогобицькій 5.700 зол. Чистий дохід обох жуц, разом з митними доходами, оцінено на 12 тис. зол.⁵⁾

Жуни східно-галицькі (галицькі, коломийські, косівські) обслуговували крім своєї землі і сусіднього закарпаття ще Волинь, Побужжя, також сусідні білоруські землі, в часті й східню Україну. Жуни дро-

1) Жерела II с. 12. 2) Жерела II с. 38, пор. VII с. 321.

3) Жерела II с. 66—7.

4) Вони називають се бочками, але з порівняння цифр видно, що мова йде про колоди.

5) Жерела VII с. 228.

гобицькі й перемишльські обслуговували західню Галичину, сусідню угорську Русь і взагалі північну Угорщину, а висилали значні транспорти соли також в землі польські. Кожний рід соли мав свій район збуту. Так з перемиської жуни сіль формовану забирали до міст і місточок Перемишльської землі, на доли, „аж до самих границь Сендомірської землі“; сіль мілку забирали фірми з підгірських околиць: „до всієї Сяницької землі, і до Угорщини, до підгірських містечок Перемиської землі — аж під Ряшів, і далі — аж до повіту Сендомірського й Краківського“. Що не забирали фірми — підчас злої дороги або якоїсь застої, пакувалося в бочки й відвозилося на свлад до Перемишля, на спуст¹⁾.

В дрогобицькій жупі „фірман іде густо й тягом, по кілька сот“. Міщане дрогобицькі й городецькі займалися розвозом і дрібною продажею соли з дрогобицького жуна в околицях сусідніх; їх рахують ревізори на 140 возів річно, окрім таких що возять сіль в возах „не мшоних“ (не випакованих мохом). „Угри й люде з гірських околиць на конях і в великих тайстрах возять сіль в свої краї гірські — найбільше від жнив до посту“; ревізори рахують середно 180 таких транспортів на рік. Судячи з цифри соляного мита і пояснень урядників, загальний рух фірманів в дрогобицькій жупі треба числити не менше 5.000 до 6.000 фір, не рахуючи ще фірманів шляхетських: тих що заплатили мито, треба рахувати на яких 2—3 тисячі, а багато приходило міщан з привілегованих міст — „тих вільностей (пашпортів) від тих міст урядники показували дуже багато узлів, кунами звязаних, і з того рахували утрати більше як на дві тис. зол.“ а реально вилинуло мита тільки півтори тисячі²⁾.

Що не продавалося мілкою соли на місці, як сказано, йшло на спуст до Видгощі: звозили то до перемишльського сплаву і весною спускали на шкутах Сяном і Вислою. Річний спуст числять на 12 тис. бочок; для того треба було 60 великих човнів т. зв. „шкут“ (добра шкута брала 200 бочок), — але „через брак лісу“, що вже в 1560-х рр. почав давати себе відчувати тут, шкути рідко вже робилися такі великі: як кажуть ревізори — деякі шкути беруть тільки по сто вільнанадцять бочок. Купували їх „у своїх підданих“ за 16—18 зол., у панів за 25—30 і вище. За спущення шкути „над ез перемиський“ платили по 30 зол., а 6 гр. за переправлення з езу під міст — відси зачиналася лінна плавба. На шкуту треба було по 11 люду служби окрім 2 „ротманів“. Сплав тривав середно чотири тижні; кошти спусту 12 тис. бочок до Видгощі рахують ся на 6 тис. зол.; бочка соли, що

¹⁾ Жерела II с. 13.

²⁾ Ibid. с. 42.

на місці продавала ся 20—25 зол., в Бидгощі рахуєть ся на гривну, отже у двое.

Я спинив ся трохи на сих подробицях, бо се властиво одинокий по своїй великості взірець організації промислу на більші розміри на нашій території в тих часах. Промисел нпр. рудний вів ся в дрібних розмірах — аналогічно з дрібним варенням соли, поодиногими підприємцями на невеликих фабриках — „рудах“, або й селянами. Часто така руда майже не виходила за обслугу потреб більшого панського двору та його найближнього сусідства; иньші давали деяку надвишку на вивіз.

Так нпр. руду під Калушом місцевий староста „держить більше для своєї потреби: як що й продають, то тільки аби заплатити ремісників“; руду довозять селяне за плату з Жидачівщини за кілька миль; ковалям за виробленне 12 возів заліза платить ся по 1 зол.¹⁾ Руда любачівська одна арендуєть ся за 16 зол., за чотири вози доброго заліза й великих шин (віз вартости 48 гр.), і 4 плужних заліза (по 10 гр.), друга за 32 зол. і вісім возів заліза²⁾. За взірець більшої руди може служити руда врочівська з Любачівщини: її державлено за 200 зол. руднигу³⁾; але тут лучили ся й иньші доходи: з ставу (став був приналежністю руди, бо товкли руду водними приводами) та иньших приналежностей: руду врочівську держав давнійше рудник за привилеем з великим ґрунтом, „на котрім є рілі, лук і лісів досить“, — так що дохід з руди був тільки одною з складових частин цілого господарства, і то досить маловажною. Причиною була як мала видатність руди, так і примітивні способи її оброблення. Руду городецьку нпр. староста скасував, бо рудник дуже нищив ліси: „давав з неї лише 12 грив., а дерева спалив на які 100 зол.“; на тім ґрунті осаджено чотирох селян на півланових господарствах⁴⁾.

Привладом рудного промислу селянського — зовсім дрібного, вповні домашнього може послужити згадуване вже при иньшій нагоді с. Рудники під Луцьком: в нім 14 дворич і тутешні селяне не несуть иньших обовязків окрім того що дають залізо на замок: на оден фільварок дають річно два плужні заліза, вісім сернів, чотири коси, два малі руські сошники, дві мотики, два заступы, дві сокири, два заліза сьвітільні; на другий фільварок — теж саме, окрім сокир; окрім того на замок дають сокири — коли буде потреба, мотику, заступ, дванадцять ґрабель, одно залізо сьвітільне, і шини для гармати й ланцюха —

1) Жерела I с. 97—8, див. іще напр. III с. 91.

2) Жерела III с. 280. 3) Ів. III с. 291.

4) Жерела III с. 420—1, Матеріали ч. 120.

давнійше давали ті шини свого виробу, але „тепер їм новина заведена: кажуть купувати на торгу шину по 2 гр.“, а виходить їх річно 200—300 штук¹⁾. Видко, шини селянського виробу були лихі.

Розкидані були сі руди й гуті залізні в північній, лісовій полсі — де й зіставили по собі такі численні сліди в хорографії в виді різних „Руд“, „Рудень“, „Рудників“. В реестрах 1569 р. показано в Перемиській землі гут залізних 12, в Львівській землі 13²⁾; було їх досить також в землях Холмській і Белзькій, пізнійше множать ся вони також в Полісю лівівським і волинським. Крім того, що задовольали місцеве запотрібованне, вони висилали також значну скількість заліза в полудневі краї. Нпр. в наведених вище записках про вивіз на Поділе бачили ми великі транспорти заліза, цілими возами³⁾; ішли вони й далі, на Волощину — в однім контракті лівівський купець, забираючи від „візантійського“ купця партію мухаїру, за те обов'язуєть ся поставити йому 1.200 возів „заліза земського доброго“⁴⁾. З-за границі, одначе приходило також залізо — не тільки в делікатнійших фабрикатах, а і в сировім виді: в такій 1633 р. „залізо німецьке“ на сотнари, бляхи угорські й такіж німецькі „до ковальської, сясарської й мечницької роботи, на сотнари, сталь ракуська й угорська, також на сотнари“⁵⁾. Отже свого заліза не вистарчало — може було воно й лихшого виробу та не витримувало конкуренції з заграничним.

В східній степовій Україні має певне значінне фабрикація салетри — бурти, або майдани салетряні. В 1602 р. шл. Ганський і Підгородецький, позиваючи кн. Корецького за захопленне їх дідичних маєтностей, головну шкоду рахують собі за те, що Корецький робив салетру на тих ґрунтах „з могили званої Сороки“⁶⁾. В українських королівщинах фабрикація салетри вела ся в першій чверти XVII в. коронними адміністраторами, або підприємцями на підставі королівських привилеїв і „постановлень“ зроблених з підскарбієм; так в 1621 р. король видає грамоту своєму коморнику Барт. Обалковському, де передає йому салетряну фабрикацію „у всій землі Київській, і по всій тамонній Україні, в диких полях Білгородських, Очаківських, Путивльських, коло Муравських шляхів татарських і коло рр. Пела, Ворскли, Орели і по всіх диковинах, де б лише знайшли ся здатні до роблення салетри городища, могили й иньші місця“, так як перед тим вів сю справу попередній підприємець, якийсь Ян Чернишев-

1) Źródła VI s. 79. 2) У Яблоновского Ruś Czerwona s. 459.

3) Див. с. 100. 4) Витяг у Лозиньского Kupiectwo s. 433.

5) Archiwum vom. hist. V s. 560. 6) Źródła dz. XVI s. 421.

скій¹⁾. Як видно з наведених звістов, до фабрикації уживали тоді як і пізнійше, перегній (гумус) з могил і старих валів, городищ і т. п., вимочуючи відти салетрянний квас і потім його випарюючи.

З інших фабрик знаємо гуті шкляні, папірні, в скількості далеко меншій і з продукцією ще меншою. Правда, відомости наші мають характер дуже припадковий. Гуті в ревізії 1564 р. стрічаємо одну в королівщині Белзькій, дві коло Потилича, в Любачівщині, одну в Городецькій, одну з рудою коло Калуша²⁾; виробляли на них самі примітивніші річі: прості фляшки й шиби до вікон. Так белзький гутник дає окрім чиншу 6 зол. іще „скляниць звичайних 500 (цінили ся по 1/3 гр.) і шиб скільки потрібно для двору“; калуський гутник „скляниць і шела на вікна скілько потрібно.“ Додатність сих фабрик також була досить проблематична: калуську гуту разом з рудою знищено по смерті її ініціатора, „бо більші того кошти, як пожиток“³⁾. Одну з потилицьких гут разом з ґрунтами, що до неї належали (був при ній лан і кілька „обшарів“, млин і став і „сіножатеї досить“, так що сама по собі гута властиво не несла майже ніякого доходу), „скунив“ за королівським дозволом потилицький війт, осадив шість селянських господарів і заложив маленький фільварок⁴⁾ — сею протореною дорогою панщинного господарства було йти легше, як розвивати промислову діяльність. Папірню одну знаємо в Саніччині, в Одрикою (з реєстрів 1589 р.)⁵⁾, другу в Вуську (в 1580-рр.)⁶⁾, третю закладає собі в 1570-х рр. луцький біскуп в своїх маєтностях коло Луцька⁷⁾. Відомости се зовсім припадкові, але що свого паперу робило ся мало, й уживали в значних масах чужого, про се свідчать водні знаки паперу XVI—XVII і звістки про довіз чужого паперу⁸⁾.

На значнійші розміри ведено в XVI в. промисел млинський — по королівщинах, а по всякій правдоподібности так само і по більших маєтностях церковних та приватних, — хоч за обслугу тісно місцевої потреби він взагалі не виходив. XVI вік був взагалі часом його розвою, коли більші, водні млини вкінєць виперають з уживання

1) Чтенія київські т. XV, Матеріали до ист. землевладѣнія Вишневецкихъ ч. 20, пор. 21 і 22.

2) Жерела I с. 97, III с. 197, 251—2, 419.

3) Жерела VII с. 174.

4) Жерела III с. 252. 5) Źródła XVIII. I с. 50.

6) Ptaszycki Iwan Fedorowicz док. ч. 18—20 (Rozprawy wydz. filol. т. XI).

7) Опись книги 2047 кiev. центр. арх. ч. 465 і 468, пор. реєстр. 1589 р. — Źródła XIX с. 149. 8) Напр. вище с. 66, 70.

більш примітивні способи мелення і стають дуже важною галуззю більшого господарства, заразом ставши його прерогативою й монополем.

Хоч водяні млини звісні на грецькій сході уже в I в. перед Хр. і вже в IV—V вв. починають з Італії розширяться в романських краях Зах. Європи, і так само мусли розширяться з Візантії в сферах візантійської культури, але стара Русь, скільки можемо слідити, не знала їх ще зовсім, і тільки з Заходу, десть від XIII—XIV в. починає вона розширяться у нас (наше „млини“ пішло з вульгарно-римського molina, від mola, камінь, як франц. moulin, в нім. mühle, англосакс. mylen). Перші звістки про млини у нас маємо в грамотах другої полов. XIV в. (саме се слово в пам'ятках старших не стрічається), тоді вони мусли бути вже досить розповсюджені. Так в контракті продажі 1359 р. продається в одній місцевості (в Перемищині) „поль става и со млиномъ“; „монастир Калеників“, проданий 1378 р., має також млин; кн. Юрій Коріатович надає смотрицьким домініканам млин на р. Смотричу¹⁾, і т. и.

Однак поруч з тим держалися старі, примітивніші способи мелення і тільки новолі їм уступали. І так в поборових реєстрах почат. XVI в. навіть найбільше західньої частини нашої території — Сянницької землі ще млини водні („вальники“) далеко не вивели з уживання млини ручні:

в королівщині	на 23 села	було 9 вальників і 6 ручних
в біскупщині	10	4 5
в вол. Каменецьких	6	2 5
Балів	5	1 1
Фельштинських	8	— 6
Гумницьких	11	3 5
Романівській	8	2 2
Динівській	23	8 11
Дубецькій	20	2 10
Яцимирській	20	4 3
Тиравській	21	2 10
Заршинській	15	2 10
Кобиленських	6	3 2 ²⁾

Отже ручні млини ще сильно держалися, і при 42 „вальниках“ було ще 76 млинів ручних. В Перемищині „вальники“ були ще в меншому уживанні: на діду королівщини був один „вальник“, і було чимало таких волостей де не було ані одного. Але вже

¹⁾ Akta gr. i ziem. II ч. 9, VIII ч. 3, Акты Зап. Р. I ч. 4, нове вид. (факсиміле) — Палеограф. снимки ч. 4, 24.

²⁾ Źródła XVIII. I. s. 146—151; цифри обраховані для часті Сянїччини Яблоновским, ор. с. с. 454, беру від нього, иньші доповняю з реєстрів.

в люстрації 1560-х рр. і поборових реєстрах 1570—80-х рр. нема згадок про млини ручні; вони позаникали, заховавши ся тільки по глухійших кутах (як нпр. ще в ХІХ в. їх можна було стрінути в горах). Крім більшої вигоди нових млинів до сього причинило ся одначе й високе оподаткування, яким в ХVІ в. обложено ручні жорна — вони платили половину того, що платили нові млини, а також і заходи панів, що в інтересах своїх млинів обмежали право держання жорен або й зовсім забороняли їх держати¹⁾. Їх місце заступили передо всім млини водні, тим часом як вітряки, що взагалі, й на заході росповсюдили ся тільки пізнійше, у нас з кінцем ХVІ в. стрічають ся тільки виїмково²⁾.

Опинивши ся з новими млинами в руках панських, меленне збіжа стало одною з прерогатив панського, взагалі привілегованого землеволодіння. Виробляєть ся понятя, що піддані не мають права молоти свого збіжа де инде як у панських млинах; так само міщане обов'язані молоти тільки в своїм міській — війтівській або королівській млині. Часом се зазначало ся в спеціальних грамотах, ще частійше розуміло ся само собою, як прийнята практика. Нпр. в такому привілегованім місті як Кременець „міщане як і селяне кременецькі відповідно до свого старого обов'язку мають молоти всяке збіже своє й солод в млинах наших (кор. Бони, державиці кременецького староства) під карою трох кін грошей на кременецький замок і утратою свого збіжа“³⁾. Навпаки, звільненне від сього примусу вимагало спеціального позволення. Се робило млинське господарство інтегральною частиною великого господарства, але заразом і замикало його в локальні межі — обслуговуванне потреби осад чи осель певної маєтности, в якій той млин стоїть.

Вів ся млинський промисел двома дорогами: по містах, більших маєтностях і королівщинах закладали ся великі млини самими властителями чи державцями й ними адміністрували ся, чи арендували ся разом з иньшими джерелами доходів держави. Сі млини мали часто

¹⁾ Такі факти знаємо з в. кн. Литовського, з Чорної Русі — так нпр. міщане м. Слонима в 1522 р. просять у в. князя позволення держати у себе жорна „для драня круп“, і в. князь дозволяв, і то з тим, аби тих жорен не було більше, як одні на трох міщан, „а жито і солоди і пшеницу мають на млыне господарскомъ молоти“ — Агты Лит. рус. госуд. I ч. 158.

²⁾ Так в Холмській землі в 1589 р. не було ані одного вітряка, в Болзькій в 1578 оден (*rota ventilis* — *Zródła XVIII. I* с. 220), на Волини три (*ib. XIX* с. 43) на сотки водяних.

³⁾ Витяг з недрук. контракту у Д.-Запольского Хозяйство с. 419.

прикмети великих промислових закладів, цілих фабрик, де сила води уживала ся до різних механічних процесів. Поруч них в далеко більшім числі існували млини малі („з одним колесом“). Вони часом арендували ся разом з більшими млинами й иньшими доходами — як мита, бровари, горівчаний монополь, і т. и. (така система аренд в другій половині XVI в. входить в широке уживання); часом роздавали ся в державу мельникам за грошовий чинш — кільканадцять або кількадесять золотих в другій пол. XVI в., або за праве побірання на себе третьої мірки. Часто, особливо по королівщинах, вони й закладали ся самими такими підприємцями — мельниками, що за те діставали привилей на дідичну державу такого млина. Реєстр з 1569 р.¹⁾ виказує всього млинів:

в землі Сяницькій дідичних з державлених	3	277
Перемиській	179	420
Львівській	47	224
Галицькій	66	145
Холмській	95	154
Белзькій	194	228

на Волини в повітах:

Луцькім дідичних і більших	385	державлених і менших ²⁾	126
Володимирськім	55		38
Кремінецькім	241		21.

Про великі млини, їх функції й видатність дадуть понятє нпр. отсих кілька подробиць з люстрації королівщин 1565 р. Під Сяноком новозбудований млин, на дуже добрім місці, воду до нього приведено з Сянока — млин дуже добрий, в нїм пять колес, що мелють муку й солод, до того фолюші (валила до роблення з овечої шерсти сукна і гунь) — з ними може він дати на рік що найменьше 600 зол., бо має роботу велику, і через нього оден млин спустів, і в иньших богато зменьшило ся аренди. При нїмже колесо, що ріже дошки (тартак): до нього з гірських сіл спускають бруси Сяном, Ославою й Ославицею скільки потрібно, окрім того що треба для будовання в замку; спускають до того млина звиш півтораста брусів з Куляшного, Щавного, Туринського, Репедзи, Смольника, Команчі й иньших не давно

¹⁾ У Яблоновского Rus Szwegoła с. 132, в витягах і на жаль — без всяких близших пояснень про сей реєстр.

²⁾ Цифри реєстрів 1569 р. для Волини подає Яблоновский (Zródła XIX с. 43) лучачи по цифрам податку в одну категорію млини дідичні й вальники (платили 24 гр.), а в другу млини державлені, коречники і весняні (що не мололи цілий рік, а тільки при весняній воді) — сі категорії платили по 12 гр.

осаджених сіл (села права волоського, що мали між ин. сей обовязок спускання брусів): всі отсі бруси йдуть на тартак, бо на будову замку люде з сих сіл обовязані спускати дерево осібно; з кожного бруса що найменше буде чотири дошки й дві „шварти“, рахуючи дошку 3 гр., а шварту за півтора, дасть се; за виключеннем третини для мельника, 50 зол. Крім того мельник має вигодувати в тім млині 12 кабанів, вартости по 2 зол.¹⁾ В Коросні млин добрий під міським муром, воду має проведену з ріки Вислока — гати і всяку роботу коло нього мають робити селяне з великих сіл, що лежать під Коросном; в нім колес коречних, що мелють муку, сім, а окрім того солодові, ступи, пили до різання дерева, валила, і т. и.; по записяженому зізнанню старостинського служебника, що адмініструє той млин, прийшло з млина жита 180 кірців, пшениці чистої 20, гіршої 28, солоду для нива 82 („солод“ — була то спеціальна, велика міра, вартости 8 зол.), солоду для горілки 31 корець (вартости пів золотого); від пекарів за питльованне муки 4 зол.; від суконників, що валать сукно, 12 зол.; за товченне дубової кори для шевців 8 зол.; від ковалів 8 зол.; до тартака спускають Вислоком з сіл що найменше 120 брусів; загальний дохід млина обчислено на підставі сих відомостей на 950 зол. Сі два млини давали дохід далеко більший аніж всі фільварки королівщини разом, що дали коло 1.200 зол. при загальнім доході королівщини коло 6.700, а з млинів прийшло коло 1.950, в тім отсі два великі млини дали самі звиш 1.600. В Перемиській королівщині дохід з млинів обраховано на 3.415 зол., що становить близько четверту частину всіх доходів королівщини. І тут головну ролю грають два великі млини під самим Перемислем: в однім девять колес, що мелють збіже і солод, в другім вісім колес; помірно з сих двох млинів дало 2.088 зол., і окрім того прийшло за продані солоди (числом 50, по різних цінах) 606 зол. Всіх млинів в королівщині двадцять, при двох були тартаки. До тартаку на Стрважу з гірських сіл, в великім числі осаджуваних тоді на Підгірю, спускано до 200 брусів, з чого ревізори рахують коло 200 зол. доходу. В однім селі згадуєть ся *szłup wólówi*, очевидно з давніших часів, що вже не несе ніяких доходів²⁾.

Сими кількома прикладами задовольнило ся для ілюстровання того, яке важне значінне в місцевостях тіснійше залюднених мав млинський промисел, і в яких розмірно широких розмірах його ведено тут. Натомість варенне пива й горілки — ся спеціальність польсько-шляхетського

¹⁾ Жерела II с. 297—8.

²⁾ Жерела II с. 160—3.

великого господарства пізніших часів, в цих часах іще не мала і так великого значіння (більшого значіння набрала разом з доходами від млинования), вело ся в формах дрібного, домашнього промислу і не здобуло ще собі такого привілегованого характеру, як млинський промисел, що вже в XV—XVI в. мав сильно зазначений характер привілегії великого господарства — держави і панів. Як бачимо з люстрацій 1560-х рр., навіть в Галичині варенне пиво, не кажучи про варенне меду, вело ся в значній мірі ще домашнім способом, або що найвище — як ремесло, а не великий промисел.

Солод робили по млинах, часом в великій скількості — як то ми бачили нпр. в наведених звітках про великі млини західніх королівщин; але пивоварення при них не вели. По інших королівщинах бачимо замкові солодовні, але в них роблять солод для себе різні пивовари, за певною оплатою; також самі й бровари. От як пояснює се нпр. ревізор при м. Калущу: солодовня панська¹⁾ — хто в ній робить солод, дає від зроблення одного солоду 4 гр. і пів мірки солоду, се дасть до року 66 зол. і 20 гр., бо рахуєть ся тільки 90 солодів, тому що там роблять також тягом двірські солоди; в броварі хто робить пиво, дає від вару пива 3 гр.; хоч на тиждень роблять два вари, але що там часом роблять двірське пиво, то доходу з того бровару кладеть ся тільки 9 зол. і 3 гр.²⁾ Дохід, який дають сі фабрики в Калущу, ще в порівнянні з иньшими досить високі — дуже часто така солодовня або бровар не несуть більше як кільканадцять зол.³⁾

В землях в. кн. Литовського на польській взір, а за прикладами господарства кор. Бони, правительство заходило ся коло закладання державних солодовень і броварів з 1550-х рр. В 1558—1561 рр. вони заводять ся поволі по різних державах і віддають ся в аренду разом з млинами й деякими иньшими доходами. З їх заведенням для міщан і взагалі підданих стає обовязком робити з збіжа солод ніде більше, як по цих замкових солодовнях, і варити пиво й мід тільки в тих броварах, так само як молоти збіже мусіли по двірських млинах. З українських земель ся реформа одначе закончила не богато — тільки Подбуже, та в Кременецькій і Пинській державі перевела також порядки за свого держання кор. Бона⁴⁾. Місцями такими заходами удавало ся сконцентрувати фабрикацію пива й створити якісь більші фабри-

¹⁾ Калущька волость була в державі Сянявских.

²⁾ Жерела I с. 84, пор. нпр. с. 27—8, 47.

³⁾ Напр. I с. 57, 117, III с. 124, 137, 147.

⁴⁾ Відомости зібрані у Д.-Запольського Хозяйство с. 441 і далі.

ки в виді тих замкових солодовень і броварів — але тільки місцями. Де такої монополізації переведено не було, варенне пива лежало по містах в руках міщан, що як знаємо вже, творили по більших містах особні цехи пивоварів або солодовників (*braseatores*); їм спродавано солод з замкових млинів, і се ставило ся їм навіть в обовязок — аби забирали солод з замкових млинів, по ціні навіть вищій від ціни торгової; нпр. читаємо при м. Сокалі: міщане обовязані забирати ті солоди, яких назбираєть ся в млині з поміру від їх солоду, по ціні на 15 гр. вищій ніж по якій купують на торгу¹⁾. По селах пивоваренне лучило ся з корчемним промислом, а й селяне самі варили пиво за певною оплатою. Реєстри чопового, як нпр. видані недавно сянїцькі й перемиські з 1508 р., де вичислені корчми з власним вареннем пива (*tabernae braxantes*), показують, як ся форма пивоварства широко була розповсюджена. В Переміщині було їх близько сорок, і понад тридцять в маленькій Сянїцькій землі²⁾. Слідячи по реєстрах 1515 р., де виказують ся особно шинки, які шинкують пиво привозне (*tabernae vectoriae*) і ті що продають пиво власне (*t. braxantes*)³⁾, бачимо, що в деяких околицях сих останніх було більше навіть як перших, особливо в Сянїччині. Що до чисто селяньського пивоварення, то при ревізії сокальської королівщини нпр. читаємо: „коли люде варять собі пиво на празник, дають від кожного вару по 7 гр., а в деяких селах по 4 гр.“; судячи з цифри доходу з того „празника“ в восьми селах королівщини рахували на рік таких празничних „варів“ сорок до п'ятдесяти, а дохід з них майже рівняв ся тому мізерному доходу, який несла замкова солодовня (7 зол.)⁴⁾. Податок сей називаєть ся тут „празником“; він стрічаєть ся також по інших королівщинах⁵⁾, а по всякій правдоподібности таке значінне має часто й „празничне“, що платило ся по різних місцях північно-галицького пояса⁶⁾, чи то з поодиноких господарств, чи то від цілої громади (24 до 30 гр.), як оплата за право вільного варення пива. При однім селі Грубешівської королівщини читаємо: корчми там постійної нема, люде варять собі пиво, коли хочуть (і очевидно — ним шинкують), а дають броварного від кожного вару пива 4 гр.; дістало ся там в 1562 р. 84 гр., отже варили пиво 21 раз⁷⁾. Така практика мала

1) Жерела III с. 222.

2) *Żródła* XVIII. I с. 120—2.

3) *Żródła* XVIII. I с. 124 і далі. 4) Жерела III с. 222.

5) Нпр. в Городельщині. — Жерела с. 84, 89.

6) Див. Жерела III і VII, показчик під словом празничне, воно одначе тут являєть ся иноді синонімом „почти“ — стаціі.

7) Жерела III с. 100.

бути і в Ратенській королівщині¹⁾, а в сусідній Пинщині свобідне варення пива й меду на власну потребу признавало ся всім: „вольно каждому з мешчан, съ Жидовъ и съ подданныхъ нашихъ на селахъ медъ сытити и пиво варити на веселье и ку пражыникомъ и на властныя потребности свои домовны, а не на шинкы“²⁾; Безперечно, що й по інших місцях в тім часі ще мусли держати ся значні останки свобідного варення пива селянами при різних okazіях, а не згадують ся тільки тому, що з того не йшло ніякого доходу; в східній Україні право варити безплатно пиво на весіле додержало ся до самої Хмельниччини.

Також вповні домашній характер малó варення меду. В західній Україні в XVI в. воно в економічнім житю навіть зовсім не мало значіння: шинкували виключно майже пивом, поки не прийшла горілка, а мід грав дуже малу ролю, майже таку як вино. В реєстрах чонового 1508 р. в Перемищині чонове від меду фігурує в мінімальних цифрах (нпр. з Перемишля податок від пива дав 371 гривен, від вина 2¹/₂ грив., від меду 1¹/₂ грив., в Стрию від пива 8¹/₂ грив., від вина 1¹/₁₀ гр., від меду 1¹/₃ грив., в Дрогобичи від пива 25¹/₂ грив., від меду 1¹/₆ гр. і т. и.), а в Сянїччині мід навіть і зовсім не фігурує³⁾. Судячи з ревізії 1560-рр. в господарстві королівщин цілої Галичини медоварення не грало ніякої ролі. В східній Україні воно мало значіння — але тільки в звязку з шинкуванням, і було з ним звязане ще тісніше як варення пива: мід і горілку робили звичайно при шинках, і коли з меду й горілки приходили панам і державцям великі доходи, то давала сї доходи не так продукція сих напїтків, як монопольне право продажі — шинкування, звязане з панським чи державним землеволодінням. Перед росповсюдненнем горілки корчми на Волини і в Полїсю були медові й пивні, а на полудні — виключно медові, й монопольна продажа меду несла тут великі доходи, так що навіть вивіз меду підпадав тут різним обмеженням, аби адміністрація для своїх корчом мала меду подостатком і не дорого. Упорядковуючи господарство українських староств, правительство між иньшим поручило перевести й то, аби місцеві піддані не вивозили меду з своїх волостей, а продавали на місцевих торгах, але щоб старости при тім не купували у них меду примусово, низь-

1) Любомірський на підставі джерел, яких ближше не цитує, пише про Ратенщину: *rozwolonen bylo kazdemu poddanemu wyrabianie wszelkich napojow za oplata od waru lub od kotla* — *Star. Radeńskie* c. 219.

2) Уривок з невидрук. контракту у Д. - Запольського.

3) *Źródła* XVIII. I c. 120—1.

кою ціною, як то часто діяло ся¹⁾. Який зиск при тім приходив, поясняєть ся в ревізії черкаського замку 1552 р.: староста купує мід від Черкасців „ускавою“ (сталою ціною), платить за кадь 85 гр. і не дозволяє їм нікому иньшому мід продавати; зваривши мід (розситивши), вибирає староста за мід (сенту) 8 кіп 25 гр., а за віск 30 гр., отже сам бере за кадь 535 гр.; але як я казав, дохід тут іде не так з продукції як з монополію шинкування. В двох медових корчмах міста м. Черкасів продають в рухливі часи денно одну кадь, „а кгда здобывши ся откуль люди приходять, тогда и трохъ кадей смеченья не одинъ день не ставаєть“; за те підчас жнив кади стає й на кілька день. Такий самий порядок був в Каневі. Але в Києві продукція і шинкування не були так монополізовані — варили пиво і мід мішане, платили по грошу від возу і осібно за право шинкування по 64 гр. річно²⁾.

В другій четвертині XVI в. починає розвивати ся паленне й шинкування горілки. В згаданім вище поборі чонового західньої України з 1508 р. горілка ще не фігурує зовсім; але вже в митних записках 1545 р. в великому числі фігурують горілчані казани, що вивозять ся зі Львова на Поділе, а в ревізіях 1552 р. горілчані корчми фігурують поруч медових, хоч і в скромнійшій ролі, навіть в Каневі й Черкасах. Завдяки тому, що се була продукція нова, яка розпросторювала ся вже серед сильного розвою домініальних прав, з нею зроблено в більшій мірі прерогативу панську: мід і пиво дозволяло ся робити на домашню потребу навіть безмитно, варити горілку не вільно було абсолютно. Але ведено її фабрикації в формах дрібних. Робленне солодів горілчаних, так само як і пивних відбуваєть ся часто по млинах, та по солодовнях, „паленне“ ж самої горілки тісно дучить ся з шинкарством — шинкарі звичайно самі й варять горілку (*vinum crematum* або *combustum*, вино горьлове).

Кілька цифр з поборових реєстрів 1570—80 рр. пояснять нам сей характер горілчаної фабрикації. Так в Холмському повіті було казанів горілчаних 58, в Красноставському 27, в Белзькім 98 (в тім саме місто мало 60), в Грабовецькім 15, Городельськім 11, Вуськім 13³⁾. На Волини розмірно менше — в Луцькім пов. 53, Володимирськім 6, Кременецькім 23⁴⁾. Практику тодішню ілюструє отсе поясненне люстрації (при м. Тираві): давнїйше шинкування горілкою держав ратуш і платив старості від того 108 гр. річно, тепер же державець, не винаймаючи в державу з чиншу, сам держить там

1) Витяг у Д.-Запольського Хозяйство с. 370.

2) Архивъ Югоз. Р. VII. I с. 83—4, 96, 113.

3) *Zródła dz. XVIII*. I с. 178, 191.

4) *Zródła XIX* I с. 44.

господиню, яка палить горілку і шинкує, отже се тепер може дати більший дохід (ревізори рахують його на 60 зол.)¹⁾.

Не розвинувши форм великого промислу, продукція горячих напитків і їх продаж одначе становили в господарстві українських земель рубрику дуже важну. Величезні цифри чонового, наведені мною вище²⁾, самі дають уже про се понятє. Подумати тільки про такі цифри як 11 тис. зол. чонового зі Львова, 6 тис. з Перемишля! Особливо-ж в панській господарстві країв східніх, де не розвинуло ся фільваркове господарство, „свята корчма“ в другій половині XVI і першій XVII грала величезну ролю. Разом з виробом товарів лісових і доходами з млинів вона становила головний зміст доходів з староств і маєностей Подніпровя і Побожя. Люстрації 1616—1622 рр. дають з сього погляду цифри незвичайно проречисті й інтересні. Так староство Житомирське в р. 1616 несло доходу 1.902 зол., а в тім аренда млинів і корчом 1.400 зол., з чого не менше як 1000 зол. давали корчми (в 1622 р., коли доходи взагалі зросли значно, і прибули фільварки, млини давали доходу 450 зол.)³⁾. Овруцьке в 1616 р. несе 2.071, в тім аренди корчом, млина й мита дають 2 тис. (в 1622 прибули доходи з лісових товарів і фільварків, і дохід підняв ся до 4 тис.)⁴⁾. В Київі 1622 міщане платили „з корчом“ — за варенне напитків і шинкування 2.000 зол. річної аренди, а друге стільки давали аренди всіх інших доходів арендованих також міщанами (мито й торгіві оплати, рибні лови на озерах)⁵⁾. Дохід з Канівського староства в 1626 р. обмежав ся арендою корчом, млинів і мита — 1.500 зол.; в 1622 р. прибули доходи з поташових буд., з рибних ловів, чиншів, і доходи зросли до 4 тис.⁶⁾. В Білоцерковським в 1616 аренди млинів, налення і шинкування горілки, мита й кунці з пасів лісянських разом давали 1.262; варенне пива й меду й шинкування його було відступлене місту за річних 500 зол., аби не мало кривди; в 1622 р. крім аренди млинів, корчом і мит, що несла 1.200 зол., ішло 1.500 зол. з двох поташових буд.⁷⁾. В Черкаським в 1616 р. несла доходи тільки корчма, арендована за 1.312 зол., та „укоди“, числом сім, де побирали ся мита за право ловів і ин. вигід, 597 зол.; в 1622 р. прибули доходи з млинів і перевозів, арендовані разом з корчмою за 2.700 зол.⁸⁾

¹⁾ Жерела II с. 309. ²⁾ Див. с. 108.

³⁾ *Źródła* V с. 78—9 і 118.

⁴⁾ *Ibid.* с. 79—8 і 118—20. ⁵⁾ *Ib.* с. 130.

⁶⁾ *Ibid.* с. 103—4 і 132—3. ⁷⁾ *Ibid.* с. 108 і 137.

⁸⁾ *Ib.* с. 107 і 134—5.

З цього огляду промислового господарства виступає, думаю, з повною виразністю тісна зв'язь його з шляхетським господарством, з привілегованим землеволодінням. Одні промисли — як напр. лісовий, рудний, гутний, по часті млинський або шинкарський, розвивалися як бічні галузі сільського господарства, велися самими властителями й державцями тими ж способами, які прикладали ся взагалі до сільського господарства, в тісній зв'язці з ним. Навіть по містах і містечках промисел млинський, пивоварський і горілчаний являються привілеگیями або й монополіями панського володіння, чи то як атрибути „земського права“ шляхтича-дідича, чи то як приналежність держави королівщини; вийтвства або староства, експлоатовані зарівно з різними доходами панського володіння. Навіть найбільше скристалізована в формах великого промислу продукція соли відбувається в тісній зв'язці з різними формами й способами панщинного господарства не кажучи про дрібний соляний промисел ведений дідичами й селянами як побічна галузь сільського господарства. Дрібні ж млини, руди, бровари, горальні звичайно все фігурують в товаристві певного, досить значного кусеня землі, й ті дрібні промисловці, що займають с тим промислом, ведуть заразом звичайне рільне господарство, попричому їх промисел являється навіть річкою другорядною. Тому і злучив я огляд сих промислів з оглядом господарства сільського, а не міського. Не закінчене кілька загальних заміток.

Привілегії, які в порівнянні з міщанством, з купцями, мали в перевозі й вивозі продуктів свого господарства верства шляхецьке заохочували її до того, аби вести самим експорт продуктів свого господарства й промислу. Та обставина, що господарство служило цілком заграничного експорту, вводило її в тісні й безпосередні зносини з заграничними фірмами й посередниками. Нарешті той факт, що в номінальній приналежності до держави, з широкими привілеگیями безмитності опишло ся таке місто як Гданськ — місто властиво зовсім чуже, німецьке а не польське, але обдароване більшими привілеگیями, ніж які мали котінебудь міста польські, при тім місто, що здобуло значіння торговища плечами східноєвропейського сільського господарства трохи не для цілої західної Європи, — сей факт ще більше причиняв ся до безпосередніх зносин „продуцентів“, панів-шляхти з заграничним ринком. Місцеве купецтво й міщанство тільки в незначній, розмірно, мірі являлися посередниками в сїм торгу. Частійше являються вони в ролі арендарів, або ведуть дрібний торг продуктами панського промислу — особливо шинкують. Однак же й на тім полі з XVI—XVII віком починає забирати силу головню елемент жидівський, відтісняючи не тільки Русинів, але й Поляків та Вімен, як ми тамже знаємо. В XVI віці напр. корчмарство переважало

лежить в руках тубильців, в XVII воно стає все більше спеціальністю Жидів; теж стає ся з иньшими арендами.

Але се відсуенне міщанства від господарства й промислів (як знаємо, міщанам було законами заборонено купувати земельні маєтки і тою дорогою набувати можливість конкурувати в господарстві й промислі з шляхтою) підривало не тільки економічну силу міщанства. Змонопольованне господарства й промислу в руках шляхти лихо відбивало ся на самім господарстві й промислі, на економічнім життю взагалі. Верства, що бачила в собі передовсім воєків, найвище цінила прикмети рідарські й культивувала серед себе певний погіршливий погляд на економічні й фінансові здібности, на купчення й торг, — не знаходила у себе ні відповідної енергії ні знання, ні вкінці — засобів не тільки для шукання нових доріг, а навіть і для додержування кроку економічному й промисловому розвою найблизших, сусідніх західноєвропейських країв. Задоволена попитом на сирові продукти, вона в сім напрямі показувала свою енергію, шукаючи, що можна б спалити, зрубати, вивезти, розглядаючи ся, кого б можна ще запрягти до панщинного плуга й здобути ним пару кірців збіжа на вивіз. Поза тим лишали ся тільки старання коло забезпечення й розширення консумції для своїх броварів і горалень, солодовень і млинів, пильне використовуванне кожної нагоди до розширення й помноження податків і даних. І величезні, як на краєвий балаєс, капітали, що приходили за вивезені сирові продукти — се одинокое властиво джерело, котрим мав вливати ся чужий гріш, чужий металъ до Польщі, дуже мало приносили користи краєви.

Ми не маємо вправді якоїсь докладнійшої статистики, з якої можна б було обрахувати торговельний балаєс Польщі, але скільки можна судити з загальнійших заміток і відзивів сучасників, актави Польщі, коли були, то дуже незначні. Готового гроша за вивезені сирові продукти до Польщі й Литви майже не приходило: продукти польсько-литовських провінцій обмінювали ся заграничні фабрикати вповні, або майже вповні. Тим пояснюють ся й нарікання на брак металю, на слабкий приплив, або навіть відплив гроша з Польщі, що червоною ниткою переходять через цілий період того інтензивного вивозу сирових продуктів з польсько-литовських земель, коли вони запровіантовували й годували половину Зах. Європи, й могли б „як найбільше притягнути до себе золота й срібла“, як завважає оден з польських публіцистів першої чверти XVII в.

„Я нашу Корону Польську, пише він, ледве чи не на першій місці міг би положити між тими (краями), які найлегше можуть діставати що року золото й срібло в найбільшій скількості, бо нам

Бог то дав, що понад свою потребу можемо через самі тільки порти Гданський і Ельблонґський продати наших збіж і иньших річей в чужі краї на 13 мід., а иньшими дорогами ще понад то на 5 мід. А продаємо їм такі річи, без яких вони не можуть обійти ся, а ми дуже легко могли б обійти ся без їх річей: не обійдуть ся вони в першій лїнії без всякого рода нашого збіжа, а також і без волів та всякої иньшої худоби, без воску, дою, вовни, меду, смоли, олова, жиди, салїтри, сїрки, піря, поташу, понелу, клепок, щогол, швір, юхту й иньших родів виправленої швіри — чи се не пребогаті копальні золота й срібла? ¹⁾

Але копальні сї в дійсности нічого майже не давали. „Польська нація так щедра й гоїна, що вона вижичені за товари гроші звичайно дуже мало або й зовсім не відкладає, не збирає готівки, але за неї волить купувати всякого рода чужі товари, які служать до комфорту й окраси і знаходять ся в Гданську й Королевці“, пише знов иньший публіцист з гданських купецьких сфер в 1630 р. ²⁾ збиваючи нарікання Голяндців на визиск від Гданщан: Голяндці пишуть, замість збіжа дають свої товари — корінне, аромати, вино, цукор, шовкові й вовняні матерії, підносячи на них ціну в міру зросту ціни на збіже. Перегляд иньших звісток і матеріалів потверджують сю характеристику польського торгу ³⁾. З митних записок бачили ми, що панські шафарі й купці вертали ся з Гданська не так з мішками золота, як з ріжними товарами, й знаємо, які се були товари: вино, корінне, ва-роби мануфактурні ⁴⁾. Виручені мільйони не вкладали ся в розвій і розширення промисла й господарства, в меліорації, не служили до сотво-

¹⁾ Niemcewicz Zbiór pamiętników VI s. 242—3 (тут дата брошури хибна — про неї у Шельонґовского Pieniądz s. 301).

²⁾ Брошура: Gründlicher Gegenbericht vom wahren Remedio der gegenwärtigen Theuerung von Getreide im Niederland y Naude op. s. c. 368—9.

³⁾ Шельонґовский (op. s. c. 148) противставляє словам аноніма відзив Старовольского, що Поляки „більше висилають за границю ніж звідти потребують — сї останні (товари) більше належать до роскоши, ніж до першої потреби“. Але в сих словах властиво нема нічого противного анонімови: Старовольский каже тільки, що Поляки могли без тих товарів, які довозять за свої сирові продукти, могли б обійти ся, і довозять їх не з потреби, а для роскоші, отже, як каже Старовольский — „не можуть бути названі зовсім бідними в порівнянні з иньшими европейськими народами“. Про активність білянсу тут не мови; сам Шельонґовский приймає для середнього вивозу Гданська 1615—28 р. цифру 10 мід. зол. (махімум 17½), а для середнього довозу 13 мід., і чомусь бачить в тім доказ, що білянс Польщі був активним.

⁴⁾ Див. вище с. 68.

решня нових, дорогших і вищих способів продукції, інтенсивніших способів господарства, не поліпшали добробуту широких мас, навіть не можна сказати щоб дуже причинили ся до піднесення добробуту й сили самої панської верстви. Вони служили тільки до збільшення розкоші, блеску, виставности, субтельности шляхетсько-польського життя, наводили на нього зверхню політуру — запозиченим ляком європейської культури, що зовсім механічно сидів на примітивних і некультурних підставах економічного й суспільного життя Польщі й зовсім неоправдано приймаєть ся за прояв культурности.

Тим часом як міста й міщанство, відсунене від господарства й промислу, обложене всякими обмеженнями й заборонами, никло й унадало за браком всяких підстав для економічного життя й розвою, господарство й промисел в руках шляхти ставали стимулом до безмірного винищування природних багатств краю й безграничного поневолення селянської верстви, давали можливість вести розкішне, піянське життя, пишати ся дорогими уборами, веривати свої „палаці“ виробами західнього ремесла й штуки, слабути й вироджувати ся в безчиннім, спокійнім житю — „жити наче в раю, коли їх селяне були мов в чистилищі“, як каже Болян¹⁾.

Привівши до повного упадку власну промислову й торговельну людність, не маючи сама ніякого хисту для промислу і взагалі економічної діяльности, шляхта тільки виснажувала сили краю й його людности, її соками платячи премії за хист, енергію й розум „інших європейських народів, які випереджали Поляків як з погляду різнородности своїх товарів і виробів, так і що до багатства металів, а також ошадної й старанної адміністрації“, як характеризував їх оден з цитованих вище публіцистів першої пол. XVII в. — Старовольский.

Краї бідний і малокультурний одначе не міг бути виснажений так безкарно, і вже за яких пятдесят літ усильного експорту давали себе почувати виразні позначки виснаження. Не буду говорити про винищення лісів, що потягнуло за собою висихання і виснаження ґрунту й інші некорисні появи: вище ми бачили вже звістки про се спустошення, але воно мало звертало на себе увагу сучасників. Та от в соймових конституціях 1630 р. читаємо таку замітку: „через надмірний вивіз збіжа, за людською жадністю, провінції в. вл. Литовського вичерпують ся, відти брак поживи і утиск убогих людей“; тому вважали потрібним зробити обмеження для вивозу; але що в гру входили інтереси шляхти, то вінець кінцем ухвалено тільки,

¹⁾ Вид. Голіциана с. 24.

аби люде всякого стану, шляхтичі чи не шляхтичі, не вивозили за границю збіжа купного, під карою смерти для не-шляхтича, а для шляхтича — під страхом конфіскації товару і тисячі золотих кари; шляхтичам же вільно вивозити збіжжя з власних чи арендованих маєтностей¹⁾. Та що й таке обмеженне вивоза було ненаручне для шляхти, яка все змагала до свободного, нічим не звязаного права вивозу, то два роки пізнійше конституція вся була знесена²⁾, свобода вивозу збіжжя купного була відновлена, хоч безперечно — сконстатовані шкідливі наслідки усильного, надмірного вивозу збіжжя мусіли вже сильно дати себе знати, коли привели до попередньої конституції, й певно, — дали себе знати не в самих тільки землях в. кн. Литовського.

¹⁾ Volum. legum. III с. 332.

²⁾ Не відновлена, як хибно каже Шельонговский, оп. с. с. 132—Volum. legum. III с. 393.

III.

Відносини культурні й національні: Національний склад і національні елементи.

В попереднім, слідячи розвій форм і відносин політичних, суспільних, економічних, я вказував не раз, як відбувалися вони спеціально на відносинах національних — на становищі тубильного, українського елементу, на творенню й розвою поруч нього інших національних груп на українській землі, та на відносинах їх до нього. Тепер з черги треба нам зібрати до купи всі помічення про національний склад (состав) людности й відносини національних елементів, і доповнивши їх іншими даними, які дає нам приступний матеріал, звести в один образ національні відносини — так би сказати дати національний баланс українських земель, як він творить ся протягом XIV—XVI вв. і укладаєть ся в своїй останній формі при кінці XVI та на початках XVII в.

В різних українських землях, під впливом обставин політичних, економічних, колонізаційних, ці національні відносини одначе уклалися не рівно, не однаково виглядали в тім переломовім моменті, й тому мусимо оглянути їх з окрема, або почасти, в яких заходять з сього погляду відмінні: вилучити пояс західній, що обіймає Галичину з Поділем, Холмщиною й Підляшем, пояс волинський — з Побужем Берестейським і Пинщиною, пояс правобічний — Подніпрове з Побужем, вкінці — пояс задніпрянський.

В поясі західнім переміни, як ми знаємо, наступили з сього погляду найскорше і найсильніше. Як я вказував на своїм місці, уже підчас боротьби за Галичину, в 1430—1470-х рр. вищі, привілеговані верстви української людности були тут сильно захитані й ослаблені¹⁾. Все що взяло якусь діяльнішу участь в обороні Західньої України від польської окупації, коли не згинувло в самій боротьбі, мусіло з перемогою Польщі або емігрувати, до земель во-

¹⁾ Див. в т. IV с. 61—2, V с. 20—3.

линських, побузьських і т. и., або спасти в долину наслідком утрати, конфіскації майна. На їх місце, і взагалі — де відкривався якийсь простір привілегованій колонізації, правительство польське вводило привілеговані елементи польські й всякі прихожі, на яких могло числитися як на прихильників польської окупації. Щедрою рукою роздаються земельні надання — і цілі великі округи, правдиві князівства, як Рашівська волость Яна Пакослава, Самбірщина Спитків, Ярославщина Тарновських, як величезні лятифундії Одровонжів, Кмитів, Бучацьких, — і поменші маєтності, сконфісковані від властителів-тубильців, чи забрані за браком документів на право володіння від різних *pullo jure possessorum*, і села свободних селян. Поляками, або різними приходнями, що йшли в службу польській окупації, обсаджують всі вищі адміністраційні уряди. В великих масах вводиться польський й инший проплеменний елемент в склад міщанства, а навіть і селянства — в селах організованих на німецьким праві.

Поруч того чужого панства на передомі XIV і XV вв. ще в значнім числі держаться останки тубільних родів, але загалом взявши вони вже тоді відтиснені на другий план. Цікавий образ сих відносин дає нам нпр. склад третейського суду, зложеного в 1404 р. в Медиці в спорі Ягайла з Єлисаветою Шілецькою. В нім з місцевих достойників і панів виступають: Мацей біскуп перемиський і Офанасій владика, Ян з Тарнова староста руський, Кміта воєвода сендомірський, Іво з Клециці, Яшко з Рашева, Венко з Жабокрука, Яшко Мазовшанин, Миколай з Куликова, Яшко Ключ, Кристин з Марцинович, Миколай Петроский (чи Шерозкий), Яшко Фортуна, Франциск Борснич, Гринко Соколицький, Андрійко і Грицько Бибельські, Грицько Кердейович, Гліб Дядкович, Волчко Преслужич, Данило Задеревницький, Костьо Солнечкович, Костьо судя перемиський, Яцко сніцей, Васьо Тентюкович, Михайло Процович, Драгут (вор. Драгин) Волох, Ходко Чемер, Юрій і Васьо Мошончичі, Волчко Кузьмич, Михайло Сенькович, Іван Данславич, Олешко Грудкович, Васьо Чорткович²⁾. В сім реєстрі поважніших „шляхтичів

²⁾ Документ в бібл. Чорторийських в двох оригінальних текстах — українським і латинським. Перший виданий в Актах Ю. З. Р. I ч. 9 і у Головацького, нове факсимільне видання в Палеографічних збірках I ч. 31, текст латинський видано недавно в т. IV *Kodex Majorolski* ч. 1084. В українським тексті деякі польські імена зрушені, в латинським навпаки, тому треба оглядати ся на обидва. Порівняти в тем реєстром деякі згадки останньої чверти XIV і перших років XV — як продажний контракт на Калеників монастир 1378 р. (Akta gr. i ziem. II ч. 9), де зустрічаємо ще старого Ходка Бибельського з синами, Дворсковичів, Дрода, Васька Кузьмича й ин., *ibid.* IV. 19, V. 14 й ин.

і земян Руської землі“, як їх називає документ, — а властиво західної частини її, головню Перемищини, Русини, як бачимо, виступають ще в дуже поважнім числі (ряд їх, очевидно, розпочинає Гринько Соколецький, і до кінця, з виїмком того Драгина Волоха, се мабуть самі Русини, як в переважній частині виразно показують се їх імена). Але фігурують вони всі на другім пляні, по Поляках, і серед них нема ані одного достойника з виїмком Костеа Болестрашицького, суді перемишського і такогож суді селянського урядників зовсім не високих (се дієть ся ще перед реформою галицького судівництва).

Подібно бачимо і в східній Галичині, де в першій половині XV в. ще чимало видієть ся заможного українського панства, але також без впливових позицій, на другім пляні. Між шляхецькими підписами на акті конфедерації землі Львівської й Жидачівської більшу половину становлять імена української шляхти, що і в самих іменах своїх ще задержує національний характер, а часом і руських печаток уживає — як Юрша з Ходоровстава, Станко з Давидова, (в 1410 він зветь ся ще Останко з Давидова), Дмитро Лагодовський, Мартин Каленик з Підгаєць, Михно й Пашко з Борщева, Юрий з Мальчиць, Сенько Галка з Іляшова, Сенько з Нагорень, Олехно, Марко і Ленько з Дрогошова, Петро Волчко з Колоденець, Стецько, Онисько й Стецько-Ілько з Черкасів, Дмитро з Унятич, Федько з Чолтанець, Федько і Стецько з Млинищ, Дмитро й Яцко з Дідониць (Дідушицькі), Яцко з Рожнитова, Андрейко з Сваричова, Іванко з Дуліб, Іван з Кошави, Олекса й Лучка з Витвиць, Данько, Мика і Сенько з Балиць, Яцко з Новоселиць¹⁾.

Все таки, хоч зрідка, бачимо руські імена на урядах і достоїнствах сих земель в XV в. — чи виборних шляхецьких (по реформі), чи королем іменованих. Такий Сенько з Сіннова (de Syenow) підкоморій і tutor перемиський підчас конфедерації 1436—7 р., Ігнат з Кутищ довголітній судя галицький (1438—1471), Васько з Риботич судя перемиський (1460—7), перед тим підсудок, Яцько Вибельський і Олехно alias Alexander Порохницький стольник і підстолий перемиські, Гліб-Миколай з Сіннова підсудок (1472—7), а навіть і на каштелянстві перемиським засідав оден з Порохницьких (1449—54)²⁾.

Але був то заразом час, коли ті виднійші роди українські, які

¹⁾ Akta grodz. i ziem. VII ч. 55, опись печаток тамже с. 108—9, кириличні написи мають вісім печаток, деякі мають написи латинські, але з руськими формами імен — як Michn... de Borsofsky, Ilko Stecko dominus de Sirkaz, (Iac)konis de Dzedosicze.

²⁾ Дати про них в індексах відповідних томів Akta gr. i ziem.

задержали ся в вищій верстві місцевої шляхти, швидким темпом затрачували свою національність і безслідно розливали ся в польський елемент. Опільність класових інтересів і бажання зрівняти ся не тільки de jure, але і фактично з привілегованим панством польським, доступити всеї повноти вигід і гонорів, на які могли числити шляхтичі чи магнати польські, впливи шляхецької культури й католицької стихії, яка розвивала ся тут жо під боєм і заливала що далі то більше українські землі, нарешті — мішані шлюбні з Польками і на відворот — всі єї чинники й впливи, про які ще будемо говорити, робили своє діло дуже скоро. „Коли трапляло ся, — писав потомок одної такої зпольщеної фамілії Ян Порохницький, арцибіскуп львівський і великий протектор єзуїтів, описуючи з фамільних традицій сей процес польщення Руси, — що була панна одиначка з маєтністю, або вдова богата, то королі своїх Поляків-шляхтичів посиляли до Руси, помагали їм своїми впливами і так женячи ся зчаста, наповнили Русь і запровадили віру правовірну католицьку римську; решту зробила пильність пастирів, так що й найбільші панове з Руси перейшли до єдності з римським костелом, покинувши грецьку схизму“¹⁾. Розумієть ся, звести так багато до сього впливу мішаних шлюбів, як то робить сей автор, не можна, але вони також мали своє значінне — не тільки на перехід маєтків в польські руки, а й на польщення самих фамілій. Так в тій самій родині Бибельських — одної з найможнійших українських родин Галичини, з котрої виводив себе арциб. Порохницький, внучка Ходка Бибельського Духна віддання була за Поляка Яна Важи (Wazy) з Волозова²⁾ і підсилений маєтком Бибельських рід сей зайняв в XVI в. високе становище, займав високі сенаторські уряди, неприступні для Бибельських. З другого року з 1441 р. маємо нпр. шлюбну умову Сенька Бибельського з Фредром з Плішович, де Фредро сватаючи свою доньку за нього, звязує його умовою, що Сенько має „вихрестити ся“ перед шлюбом, розумій — на латинську віру: „Шл. Фридро з Плішович, читаємо в актї, й шл. Яцко з Библа з братом своїм уложили між собою таку добровільну угоду, що Фридро пресватав доньку свою Ядвигу за Сенька з Библа, з такою умовою, що супружество має

1) Витяги з сеї фамільної хроніки арц. Порохницького, писаної в першій чверті XVII в., в XLVIII т. Записок, с. 6.

2) Походження роду не ясне, але вже в 1-ій пол. XV в., судячи з імен, був то в кождім разі рід спольщений. Як документальна ілюстрація таких шлюбів — одна з багатьох — послужить нпр. і отся: *gen. Oluchna de Hermanow consors gen. Alberti Swathek de Vyasad iudicis castr. leopoliensis — Akta gr. i ziem. VII ч. 53.*

бути довершене за чотири роки, і з тим весіле¹⁾, а коли котра сторона не дотримає, з виїмком смерти, то має заплатити другій стороні тисячу гривен заруки, а Сенько під такоюж зарукою має вихрестити ся перед супружеством²⁾, і Фридро має дати Сенькови за тою дівчиною двіста гривен готовими грішми й стількиж в одежі, а Сенько має заплатити жінці своїй Ядвизи вина і виправи 600 грив. на половині тих маєтностей своїх, що йому припали при поділі³⁾.

Може свідками таких переходів, що в тишині фамілійних і всякого рода приватноправних відносин робили ся в великій масі протягом XV і XVI вв., служать подвійні імена, які стрічаємо в другій половині XV в. у різних репрезентантів українських панських родів Галичини: Costhko alias Ioannes Порохницький, Ioannes alias Нгузко Вибельський, Гліб-Николай з Сіннова, й т. п.⁴⁾ Взагалі історія польщення сих українських родів, наскільки можемо її слідити хоч би на підставі документальних вказівок, не була сліджена досі, хоч з становища культурної історії має воно чималий інтерес.

В XVI в. можних родів, які б держали ся української народности, в Галичині майже нема вже⁵⁾. Мало було вже навіть заможнійшої шляхти — яка б держала ся української народности. В звісних петиціях до митрополита в справі галицької єпархії 1539—40 рр. напр. беруть участь такі галицькі шляхтичі: Марко Шумлянський, Іван Станимирський, Іван і Стефан Демидецькі, Никандро Свистельницький, Михайло і Марко Балабани, Павло Желиборський, Іван Лопатка, Петро Угорницький, Васько, Труфан і Іван Грабовецькі, Іван

1) in quatuor annis debet fore copula et cum hoc nuptie.

2) et etiam Senko sub eodem vadio debet se baptizare prius quam copulam contraheret.

3) Akta gr. i ziem. XIII ч. 1491.

4) Akta gr. i ziem. VII ч. 63, IX ч. 81 і 110, й індекси т. XIII і XVII.

5) З старих губильних родів в XVI в. Яблоновский (I. с. с. 288) вчисляє такі магнатські фамілії: Линських (потомків Дмитра з Горая, обдарованого Казимиром великими маєтностями в Холмщині), Чурялів (з тогож рода), Вибельських-Новомійських, Держняків, Ходоровських і Жоравинських, Струсів і Дрогойовських — все гербу Корчак. Даниловичів, Дідушицьких і Тарновських — гербу Сас. Інших гербів — Кердеїв, Вановських, Лагодовських. З виїмком Лагодовських, що ще в середині XVI в. документують свою українську національність опією над унівським монастирем, всі інші не донесли свого українського характеру до половини XVI в. віку, а переважно стратили його ще до початків того століття.

і Павло Загвоздецькі, Олехно Замостський, Іван Дубровицький, Василь і Юхно Ярмолинські, Костюк і Федор Яські, Петро Сербин, Іван і Олехно Чолганські, Іван і Васько Рожнитовські, Рашко і Стефан Сваричовські, Деонисий й Іван Горбачовські, Іван і Павло Самбори, Михайло й Яцко Ячницькі¹⁾. З них одначе лише кілька фамілій належать до середньої, заможної шляхти — Балабани, може Демидецькі, Чолганські; інші — рядова, або й зовсім дрібна шляхта як Грабовецькі, Дубравицькі (Дубровські), Рожнятівські, Сваричівські, Ячницькі і т. и.²⁾.

Тої дрібної — і ще дрібнішої української шляхти було в XVI віці в Галичині багато (особливо в Перемишльській землі), і до неї в XVII в. прилучають ся, розмноживши ся й підупавши ще більше в своїм упослідженню — відсунені від усього що несли доходи і впливи, — майже всі ті українські роди, які не вигасли й не спольщили ся протягом XVI віка. От який каталог сеї української шляхти з першої половини XVII в. дають галицькі акти³⁾. В Галицькій землі виступають Березовські, Волковицькі, Голинські, Грабовецькі, Дрогомирецькі, Желиборські, Жураківські, Клегинецькі, Креховецькі, Мединські, Свистельницькі, Сулятицькі, Струтинські, Татомири, Угерницькі, Хотимирські; в Львівській: Балицькі, Винницькі, Витвицькі, Гомовські, Дубровські, Коцецькі, Лозинські, Підвисоцькі, Підлісецькі, Плетенецькі, Погорецькі, Попелі, Передримирські, Свирські, Сегининовські, Сроковські, Чолганські; в Перемишльській Бачинські, Березницькі, Вилинські, Волярські, Братковські, Винницькі, Височанські, Городинські, Городиські, Добрянські, Желиборські, Ільницькі, Кальнофойські, Коблянські, Комарницькі, Кошистинські, Криницькі, Крушельницькі, Кульчицькі, Литинські, Луцькі, Монастирські, Матковські, Пацлавські, Підгородецькі, Попелі, Радилівські, Ритаровські, Селецькі, Созанські, Смеречанські, Ступницькі, Терлецькі, Турецькі, Туранські, Тустановські, Унятицькі, Уруські, Яворські, Яминські, Ясеницькі; в Сяницькій Добрянські й Лозинські. Переважно се були старі роди, що великими гніздами сиділи, розмноживши ся на своїх дідинах і поділивши ся на різні галузи з різними характеристичними призвищами й „придомками“ як напр. Княгиницькі - Проскурчата, Калиновата, Сенковата Жураківські; Лехнівські, Йосиповичі, Якобшовичі; Чай-

¹⁾ Акты Зап. Рос. II ч. 193 і 198.

²⁾ Пор. у Яблоновского оп. с. с. 369 і далі, разніт.

³⁾ У Лозинського Prawem i lewem I² с. 290—1 (тутже характеристика тойж дрібної шляхти). Каталог не повний, я доповняю його — теж без претенсій на повноту.

зіські Барянди, Солонькині, Грушківці; Надднізькі, Тришківята й Іскратя й т. в.)¹⁾. Належали вони головню до двох специфічно-українських гербових груп — Сас і Корчак (особливо до першого); походження й розновидження серед сеї української шляхти сих гербів лишають ся нез'ясованою і небаезінтересною з культурно-історичного становища загальною²⁾. Насильки розложена була ся українська шляхта, дають помяте шляхецькі пописи з першої половини XVII в. Так на пописі шляхти Львівської землі 1621 р. на 628 загального числа шляхтичів ставило ся 43 Чайківських, 34 Гошовських, 40 Витвицьких. На пописі Перемиської землі 1648 р. на загальне число близько 1000 шляхтичів ставило ся 70 Яворських, 46 Кульчицьких, 36 Винницьких, 23 Вилянських, і т. д.³⁾. Подробиці пописів про уоруження й спорядження шляхти на тих пописах дають нам цікаву характеристику і матеріального становища сеї шляхти. Дуже воно було незавидне. Не то що дуже мало було між нею таких, що могли привезти з собою який збройний розчет — а навіть і такі, що могли хоч особисто явити ся „конно і оружно“, були між ними в меншости. Напр. з 43 Чайківських тільки трох ставило ся на попис на конях, решта пішаком. Всі 40 Витвицьких — всі піші, і т. д. Попис львівської шляхти 1628 р., даючи докладніші вказівки про уоруження пописаної шляхти, дає ще сильніші подробиці сеї шляхецької бідноти, показуючи, що у багатьох не тільки коня, а й порядної зброї не було. Напр. шл. Гриць Волчкович Ясницький з Ясниць ставив ся пішо бодай з шаблею і полгаком, але шл. Іван Волчкович Ясницький явив ся пішо тільки „з кием“; шл. Роман Гошовський іменем Антона Гобріча Гошовського батька свого, хорого на той час, теж пописав ся тільки „з кием“; шл. Федор Гошовський Ключкович ставив ся пішо з шаблею і полгаком, але шл. Стець Андроникович Гошовський був на пописі пішо тільки з палашом, шл. Федор Шумлянський з Браткович був пішо з кием, шл. Григорій Рудницький з Браткович ставив ся пішо з шаблею й полгаком, шл. Іван Заплатинський з Осталович пішо з шаблею, секіркою і „пашою рушницею“, і т. д.⁴⁾.

Незасожність не давала сій шляхті спророги достунити і того не високого рівня освіти й культурности, на якому стояла засожній-

1) Див. у Яблоновского с. 353 і Лозінского І с.

2) Див. про се прим. 4.

3) Цифри з пописів підраховує Лозінський опр. с. І с. 339—40, 342.

4) Кн. львів. гр. 380 с. 2581—5.

на — польська й спольщена шляхта. Се не волею, а неволею держало її ближше народніх мас і зберегло її українську народність, не тільки в XVII і XVIII вв., а й пізніше — аж до наших часів. Са шляхта зістаєть ся вірною своїй „руській“ вірі, старим традиціям — в XVII і XVIII вв., як в XV і XVI сі Васьки, Федьки, Грицьки з своїми часто не менше характеристичними прізвизцями — Пугачі, Колодруби, Вовки, Головки, Таранатичі, Поповята і т. д. сильно відбивають від Прецлавів і Прандотів, Збожних і Шенсних шляхти польської, *gente чи natione*¹⁾. В них живо почуте своєї національності і вони не упускають часом нагоди заманіфестувати ся як репрезентанти „всєї Руси“, як вона в неясних, невиразних, але широких до безграничності контурах рисувала ся сим західнім пограничникам її, столячи ся і ховаючи ся в неясних горизонтах Сходу.

При польській конституції, що принципіально уважала всіх шляхтичів за рівних, без різниці заможности, освіти, гонорів і урядів, а всякі справи рішала голосованнем присутних, — са дрібна шляхта, становлячи більшість шляхетської людности, могла б правити своїми землями й повітами, проводити своїх людей на уряди й задавати тон в провінціалнім житті. Але до сього бракувало їй солідарности, яснійшого суспільно-політичного чи національного світогляду, бракувало організації, і вона звичайно все і всюди відступала на задній план перед заможнішими й впливовішими своїми польськими „братями“.

Але бували хвилі, коли національні чи класові інтереси, скрісталізувавши ся коло якогось конкретного факту, подвигали сю шляхетську масу до живійшої й солідарнійшої акції. Мотиви й обставини таких фактів не завжди нам звісні навіть тоді, як звісні самі факти. До таких загадкових виступів української шляхти в Галичині нпр. належить масове прилученне української шляхти Галицької землі до волоського воєводи Богдана підчас його походу на Галичину літом 1509 р.²⁾ Припадком довідуємо ся, що тоді приступили до нього Іванко Демидецький і Іля Шумлянський, Іванко, Яцко, Васько Мищенські (3), Федько Дубрович, Зань Цуцилівський, Сенько Витвицький, Васько й Марко Княгиницькі, Семен, Іван, Сенько й Сидор Дрогомирцькі, Сенько Балицький, Дмитро з Данискович, Григорій, Сенько, Гринча, Григор, Фича й Івасько Березовські,

¹⁾ Пор. Лозінського с. 291.

²⁾ Про сей напад Богдана і польський похід на Волощину спеціальна розвідка Пулаского *Wojna Zygmunta I z Bohdanem wojewodą moldawskim w 1509 r.* — *Szkice t. I.* Факт, про який говоримо, зістав ся авторови її незвісним.

Гвасько Пиннинський (?), Андрей Луцький¹⁾. Вони були проголошені за зрадників²⁾ і маєтки їх конфісковано³⁾. Але не поєзмі Волощина зимою 1509/10 р., коли господар русів обов'язати ся в трактаті між иньшим звернути всіх людей, виведених з України, шляхтичі вернули ся з Волощини й виправдували ся, що пристали до воеводи не добровільно, а з примусу. Се оправданне було прийняте, і ті шляхтичі були привернені до своїх прав і чести, але трудно увірити в правдивість сього оправдання. Та обставина, що в тім примусовім положенню знайшли ся як раз шляхтичі-Русини, вірні своїй народности, каже здогадувати ся инакших мотивів. Знаємо, що на ґрунті спільної віри, письменства, вультурних елементів була все певна внутрішня зв'язь між західньою Україною й Волощиною, і в сїм факті може вона також себе дати знати, хоч за браком всяких подробиць тяжко пускати ся в якісь близьні здогади. Пригадаємо, що кільканадцять літ перед тим мав місце такий же неясний, але ще більш інтересний рух зв'язаний з іменем Мухи, де провідником українського селянства Покутя й Галичини виступає волоський агент (про се ще трохи низше). Рік пізнійше воевода волоський висунув якогось претендента (сучасний польський хроніст зве його Андрієм Барулом), що називав себе правним спадкоємцем Руси, котру Казимир силюниць загорнув собі; за помічю султана він пробував захопити західню Україну, але ненароком був зловлений слугами Мих. Вучацького⁴⁾. А двадцять літ пізнійше від того інциденту 1509 р. підчас волоського походу на Галичину, через Покутя на Галич, знову чуємо, що Русини майже поголовно переходять і піддають ся воеводі, й він їх приймає ласкаво, а католиків каже побивати⁵⁾. Є в тих усіх епізодах кінця XV і першої половини XVI в. якийсь слід українсько-волоської іреденти — на жаль так неясної через брак джерел.

¹⁾ Матеріали I ч. 66 (деякі назви покручені).

²⁾ sua temeritate, fidelitate postposita, sponte et non coacti ad eundem vocuwordam defecissent eidemque se absque legitima causa subiecissent — *ibid.* ³⁾ *Ibid.* ч. 65.

⁴⁾ *Monum. Pol. hist.* III с. 289—40.

⁵⁾ ad quem Rutheni illic paene omnes advolant et se illi gestibundi subieciunt, quos ille benigne suscipit et tractat, eos vero, qui Romani ritus sunt, occidi jubet — *Acta Tomiciana*, XII ч. 393, лист в грудня 1530 р. Згадаю ще королівський наказ 1511 р., аби пани з Галичини не їздали на священне до Волощини — вони *suscipiendorum ordinum*, ut ipsi putant sacrorum, causa solent se conferre in Valachiam et alias exterarum partes et pierumque de rebus et statu regni apud hostes disserere positionemque regni prodere (*Corpus iuris polon.* III ч. 71).

Ясніше представляють ся нам деякі рухи, що захоплюють шляхту в XVII в. В Західній Галичині нпр. таким фактом була оборона перемиського владичтва від унії протятюм кайже цілого півсто-ліття по смерті Копистенського (1610)¹⁾. Оборона православія від унії в тім часі взагалі уважала ся, так сказати, питанням чести — не тільки релігійної, але й національної; місцевій же шляхті вона була близька й тому, що на всякого рода церковних посадах, від мен-ших — попівських і дяківських і до самого владичтва, було багато членів місцевих шляхетських родів, які тим чином були звязані дуже живими звязями з усіма єрархічними й церковними перемінами своєї єпархії. Коли по смерті Копистенського, також місцевого шляхтича, що зівстав ся по стороні православія, король віддав перемиське вла-дичтво за протекцією місцевого біскупна уніятовя Атанасиеви Кру-пецькому, то місцева шляхта разом з духовенством виступила з ви-разною опозицією против сеї номінації і почала переслідувати владичу-уніята на кождім кроці. Король Жигимонт, наслідком скарг Кру-пецького беручи його в спеціальну опіку і закладаючи величезну заруку 50 тис. дукатів на випадок якоїсь пригоди, вичисляє в своїм мандаті безконечний ряд місцевої шляхти, що взяла активну участь в сій війні за владичтво, настаючи на безпечність і жите Кру-пецького. Тут фігурують: Іван і Микола Хлопецькі, Мартин Ритаров-ський, Федор Турянський, Андрій й Іван Созанські, Іван Манастир-ський, Іван, Павло, Іван, Миколай, Лука, Адаж, Василь, Самійло і Михайло Літинські, Федор, Олександр, Андрій, Гаврило і Яцентий Копилянські, Василь Терлецький, Федор Винницький, Стефан і Бог-дан Радилівські, Мартин-Олександр Фарафунта Блажовський, Іван, Федір, Григорий, Павло і Грицько Попелі, Мартин Ясеницький, Грицько Коблянський, Олександр Угерницький, Іван і Василь Бунто-вецькі (!), Федор, Іван і Григорий Височанські, Іван Криницький, Тимко, Іван, Григорий й Іванко Кульчицькі, Петро Rogozинський, Петро й Олександр Голятицькі, Іван Чайковський, Грицько Яно-цький, Іван Тустановський, Федор Коблянський, Босько Хмитков-ський (!), Федор Куничковський, Дмитро й Петро Гординські, Іван Ільницький, Дмитро Сидорський, Дмитро Бурда, Федор Татомир²⁾.

З поміж контр-владиків православних, противставлених Кру-пецькому шляхта підтримувала особливо енергічно владичу Гулевича, чоловіка енергічного, що вмів, видно, зорганізувати сю шляхетську

¹⁾ Про неї у Добрянского Історія єпископовъ єп. перемишльскої, Łoziński Prawosł i Lewosł I (с. 294 і далі), Голубевъ Петръ Могила т. II с. 135 і далі.

²⁾ Книга перем. гр. 327 с. 18—19.

громаду і за її помічю оружною рукою викинув Крупецького з церковних маєтностей та відборонив ся від адміністрації, що хотіла Крупецького взяти в оборону, а шляхта через послів своїх вистарала ся у короля оправданне для Гулевича і забезпеченне йому владитва до живота. По смерті Гулевича так само збройною рукою підтримують шляхтичі його наступника — православного владиву Винницького, що викидає Крупецького з церковних маєтностей. Вони помагають йому против наступника Крупецького Поляка-унїята Хмельовского, якому уможливають не тільки володінне, але й саме пробуванне в перемиській єпархії; заразом на соймиках земських проводять ухвали в інтересах Винницького, упоминають ся за ним через своїх послів на соймі й перед королем і забезпечують йому володінне єпархією.

Не так одноцільна й солідарна, бо скомплікована ріжними відмінами в конкретних економічних і в'язових інтересах, але також дуже замітна була участь східно-галицької шляхти в народніх рухах часів Хмельниччини. Ареною їх була головно земля Галицька (західню Галичину рух зачепив розмірно слабо), а місцева шляхта виступає особливо в руху організованім на Покуттю Семеном Височаном (можливо — одним з шляхтичів Височанських). Вона фігурує тут в ролі ватажків, „полковників“, проводирів селянських і міщанських повстанців, з яких складало ся Височанове військо¹⁾. Тут і в иньших ватагах стрічаємо буну Грабовецьких, Голинських, Березовських, Скольських, Княгиницьких, Жураковських, Татомирів, Дрогомирецьких, Язвинських, Струтинських, Мединських, Гошовських, Попелів. Всю загалом місцеву українську шляхту Поляки обвинувачували в прихильности до повстання, в замислах запанувати собі на місце Поляків і т. п.²⁾ На жаль, брак якихось енунціацій з боку самих учасників повстань не дозволяє нам вглянути дїльше в мотиви повстання, як собі його українськей шляхтичі-учасники їх представляли.

Та й по за такими надзвичайними епізодами, в чисто буденнім житю не можна переочити те значінне, яке мала ся дрібна шляхта в консервованню українського елемента й його національної традиції. Як-б не була бідна, некультурна, позбавлена впливу й поваги ся дрібна шляхта, всеж таки і своїм матеріальним становищем і добробутом, і що важнійше — своїм суспільним положенням підносила ся вона над рівнем позбавленого всяких горожанських прав, до становища робу-

¹⁾ Див. Томашівського Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XXIV і осібно) с. 39 і далі, пор. с. 121—3.

²⁾ Жерела IV ч. 42, 74, 83, 97, 152, V ч. 43, 63, 75, пор. Томашівського ср. с. с. 41.

чого інвентара зведеного панщинного селянства. Серед неї не бракувало одиниць, які *ut in substantia sic in moribus et claritate* виносили ся над той низький рівень, на який зіпхнуло польське панованне український елемент. Що правда, в значній частині те, що підносило ся над той рівень, скоро пропадало для українського елемента — потягнувши ся культурним покостом, воно асімілювало ся в „культурнім“ — польським елементі. Але все ж присутність цього повноправного і дещо заможнішого, бучнішого елемента в українських рядах давала їм деяку моральну силу і — запомогала їм діяти на різних полях. Перечитуючи вище наведені реєстри українських шляхецьких родів Галичини, читач певно ненароком пригадував собі Балабанів і Копистинських, Желиборських і Винницьких, Плетенецьких і Кальнофойських, Радилівських і Жураковських, що лишили свої імена в культурній історії України — не тільки самої Галичини, як діячі на різних полях церковного, просвітнього, культурного життя. В великих масах виходило відси духовенство — добра половина тих шляхетських родів zarazом стало родами, династіями духовними. Велика маса тих імен потім вписала ся в історію першого століття українського відродження в Галичині...

Північно-західні українські землі — Белзька, Холмська і Підляська не мали таких українських кадрів між шляхтою. Були й тут можливі українські роди — як потомки Дмитра з Горая, як Кердеї (Кердєвичі), що дали польському правительству завзятих партизанів в особі Грицька старости подільського і його сина воеводи подільського¹⁾. Але вони спольщили ся скоро, ще в XV віці, а дрібношляхецьку верству дуже рано заляв потік прихожої шляхти з Малої Польщі й Мазовша (Белзька земля, як знаємо, кількадесять літ належала до мазовецьких князів, а Підляшє часами до них відходило)²⁾.

Найбільш видасть ся в очі се спольщення тутешньої шляхецької верстви, не тільки можливої, а й дрібної, на Підляшю, що до 1569 р. належало до в. кн. Литовського, отже мало входити в крути права і культури не польської, а руської. Шляхта польська, що наливала сюди з сусідніх польських земель, приносила з собою

¹⁾ Про сей рід стаття Площанського Кердеї и Кердєвичи XIV—X вв. в Трудах X арх. з'їзда т. I.

²⁾ Виказ сих прихожих родів для Белзької й Холмської земель у Яблоновського опр. с. с. 347—9; порівняти сей предовгий реєстр з невеличким, розмірно, числом родів, які він уважає місцевими, с. 332—3.

польську мову і польське право. Приходило до конфлікту між правом польським і правом руським, якого держала ся місцева українська людність. Уступаючи бажанням шляхти польської, уже в. кн. Казимир (близше незвісно, коли саме)¹⁾ признав їй право судити ся і правити ся правом польським в землі Дорогичинській, що очевидно скорше й сильніше підпала сій імїграції польській. Про се довідуємо ся з пізнішого привилея (1501 р.) для землі Більської, що розтягнув права і практики землі Дорогичинської також на сю землю²⁾. З нього можемо отже судити про її практики. Привилей має характер спеціального привилея для місцевих „землян“ (terrigenae) — Поляків. Сі поняття — землянин і Поляк виступають в привилею як синоніми; їм противставляюгь ся „Русини“ без ближних пояснень їх клясової привалежности: правдоподібно тут розуміеть ся тубильна людність всяких верств, що сидить на руським праві в. кн. Литовського³⁾. Для землян-Поляків організуеть ся суд земський, а суд старостинський обмежасть ся компетенціями гродського суду польського права. В справах з „Русинами“ уставляеть ся суд мішаний — з старости і членів земського суду. Заразом розвязують ся деякі конфлікти, які виникали між „польським земським правом“, признаним землянам, і місцевим руським (нпр. що до прав на борті в чужих ґрунтах), а також між земським шляхецьким судом і адміністративними органами в. кн. Литовського.

Але і ті обмеження й виїмки які ще полишав в Дорогичинській землі Казимирів привилей на користь устрою й права в. кн. Литовського, були знесені новим привилеєм в. кн. Жигимонта для Дорогичинської землі з 1516 р.⁴⁾: ним заводило ся польське право вповні і без виїмків для всеї шляхти⁵⁾, очевидно не тільки польської, а й тубильної. Ще за Казимира (може разом з землею Дороги-

1) Любавский (Сеймъ с. 108), за ним Якубовский (Зем. привилей II с. 252) припускали, що се стало ся в 1444 р., коли Підляше відібрано від мазовецьких князів і назад прилучено до в. кн. Литовського. На се одначе нема ніяких вказівок, а можна думати навпаки, що шляхта польська змогла ся дочерва пізнійше, і надання польського права Дорогичинській землі не було відділено занадто довгим часом від признання його землі Більській, що наступило в 1501 р.

2) Привилей маємо в двох текстах — ніби руським (про його мову низше) і латинським — в Актах Зап. Рос. I ч. 189 і в Zbiór-i praw litewskich с. 82.

3) Було б інтєресно на підставі судових актів вняснити круги людности, обняті польським і руським правом. 4) Zbiór с. 118.

5) nobilibus et terrigenis, privilegiatis et non privilegiatis, hoc est ius habentibus et non habentibus.

чинською) воно було заведено і в землі Мельницькій¹⁾, а за Олександра, як уже знаємо, на взір землі Дорогичинської надано землі Більській. При загальнім потвердженню прав польське право у всій повноті було потверджено не тільки для земель Дорогичинської й Мельницької, але також і Більської — отже ціле Підляше дістало одноставний устрій і практику²⁾. Старостами в князь приобіцяв (в привилею 1516 р.) іменувати тільки місцевих шляхтичів, при чім застережено було, що сі старости мають бути католиками³⁾. Урядовою мовою замість руської, прийнятої в усіх землях в. кн. Литовського, заведено латинську⁴⁾, а в звичайнім уживанню шляхетським був язык польський: нпр. „руський“ текст Більського привилею 1501 р. представляє з себе кепсько підправлений на руське текст польський⁵⁾, що сильно відбиває від офіціальної актової мови в. кн. Литовського. А на сеймах 1565/6 і 1568 р. посла підляські просили, аби з великокняжої канцелярії всякі листи писали ся на Підляше не по руськи, але по латини або польськи, бо у них не вмюють читати руського письма. За першим разом в. князь (а його устами рада в. кн. Литовського) зазначив, що латинський язык має служити мовою внутрішнього урядування на Підляшу і відносно до того уживаєть ся в актах судових (по апеляції з місцевих судів до в. князя?), але в зносинах центрального правительства з підляськими повітами, особливо в справах загально державних, він не бачить причини відступати від старої й загальної практики — що листи ті пишуть ся по руськи однаково до всіх повітів в. князівства; одначе обіцяв поручити канцелярії своїй, аби „часом“ писала

¹⁾ Див. у Любавского Обл. дѣленіе с. 20 нотка 67 (відклик до невиданого документа, що доказує існування земського суду в Мельницькій землі ще перед XVI в. — на жаль без подробиць).

²⁾ Привилей землі Дорогичинській і Мельницькій цитує Любавский в актах Литов. Метрики, ор. с. с. 20. Привилей землі Більській в Volum. legum. I с. 287.

³⁾ dummodo uterque ipsorum officialium romanae religionis essent, се utoerque не зовсім ясне — чи треба тут розуміти старосту дорогичинського і мельницького, чи старост і урядників земських вибраних шляхтою.

⁴⁾ Позви мають писати ся non nisi sermone et caracteribus latinis (прив. 1516 р.).

⁵⁾ Якубовский (ор. с. с. 253—4), відкидаючи толковання видавців Zbiór - у, що тут маємо місцевий діалект, толкує се так, що текст сей написали підляські Поляки, і бачить в тім доказ, що такі привилеї складали ся „жителями самої області“. Генералізувати сього спостереження так не треба, але що „руський“ текст більського привилею вийшов з руки якогось підляського писара, се вповні правдоподібно.

до підляських повітів свої листи також „польським письмом“¹⁾. Обіцянка ся мабуть не була сповнена, і два роки пізніше підляські послы поновили своє прохання, аби до них листи писали ся не по руськи, а по латини або по польськи. Але на сей раз правительство рішучо відказало, що не буде нарушати для них принципа, що листи з велико княжої канцелярії видають ся „руськимъ письмомъ и языкомъ по всему панству в. к. милости вел. князству Литовському“²⁾. Та ріє пізніше Підляше перейшло в склад Польщі й побудо ся всякої стичности з „руськимъ письмомъ і языкомъ“.

Представлені факти, як бачимо, дуже характеристично й виразисто ілюструють сильне спольщенне шляхецької верстви на Підляшу — і се може послужити до ілюстрації шляхецької верстви взагалі цілого того північно-західнього українського пограниччя.

На Поділю шляхецька верства має багато аналогічного з Галичиною, хоч обставини її еволюції були значно відмінні.

Тут не було такого старого тубильного панського накорінку як у Галичині: шляхецька, лінше сказати — привілегована воєнно-служебна верства почала тут наново формувати ся в другій половині XIV віка. Напливає вона з Галичини (зрідка з дальших провінцій Польської Корони), з Волини й иньших провінцій в. кн. Литовського. Коли Поділе близьше було звязане з в. кн. Литовським (за Кориатовича, Витовта, Свигригайла), сильнішає сой другий натіє; коли переходить в безпосередню залежність від Польщі, змагаєть ся приплив коронний, і без того сильний за весь той час. Як ми мали нагоду бачити³⁾, уже за часів Витовта галицько-польські магнати взяли таку силу на Поділю, що на свою руку вели політику інкорпорації Поділя Польщі, наче б то в супереч навіть виразним розпорядженням самого Ягайла. В боротьбі за Поділе, що розгоріла ся в 1430—40-х рр. їх впливи й сили переважили в західнім (властивім) Поділю на користь Польщі — воно полишило ся при Польщі, тим часом як східне (Враславщина) зістало ся при в. кн. Литовським. По сім уся магнатецько-польська верства в західнім Поділю, про котре будемо тут говорити тепер, в XV—XVI в. складаєть ся з приходнів-Поляків — головно польських або спольщених фамілій

¹⁾ Акти сойму — Документи архива министр. юстиції т. с. 186 (також у Губерта Рамієтнікі т. I). Любавский (Сейм с. 709) інтерпретує се відповідь трохи инакше і через похибку добачає в ній „ґраціозну іролію“, приймаючи, що в. князь обіцяє наказати канцелярії долучати латинський переклад до своїх листів.

²⁾ Документи I с. 492.

³⁾ Див. т. IV² с. 191 і 221 і далі.

Галичини¹⁾. Такі Одровоножі, властителі Сатанівської й Зиньківської волости, Ходєцькі (de Chodocz), Бучацькі й їх галузь Язловецькі — властителі волости Язловецької й Русятинської й величезних, але довго не залюднених маєностей на долині Дністрі — Голчедаївської волости; Гербурти — властителі Кузьминської й Калюської волости, і Фредри, що в своє ім'я називають село Фридрівці; Сенявські — властителі великої волости Межибожської; Конєцпольські, Пясецькі, Потоцькі, — все роди добре звістні з Галичини XV—XVI вв. З українських родів деякі приходили вже спольщені, як Чурили, Струсі, інші польщилися швидко, нападаючи в польську шляхецьку сферу, або вигасали на новім ґрунті — як Кердеї, властителі Орипина, Гришковичі з Соколяца і т. и.

Взагалі польське правительство, пильнуючи зміцнити польську шляхецьку верству, що служила опорою й запорукою польського володіння в сій спірній території, робило що могло для розмноження маґнацтва й шляхти польської. Роздавало землі ліпші, залюднені шляхтичам і панам польським — обов'язуючи їх в старших часах — за часи боротьби за Поділе і до мешкання в сих наданих маєностях²⁾, тим часом як особи української народности толерувалися звичайно тільки там, куди тяжко було звабити польського шляхтича: в землях слабо залюднених, слабо забезпечених, виставлених на татарські напади. Тут різні Данили і Бакуми, Гаврили й Сеньки діставали різні „пустині“ (що правда, може й не такі „пусті“ в дійсности), або одержували потвердження свого володіння різні Українці-властителі й державці³⁾. Коли ж ті медвежі кути залюднювалися й забезпечувалися та ставали можливими й для польської шляхти, то на голову тих старих властителів і державців починали летіти королівські привилеї, які їх маєности віддавали різним польським компетентам, уважаючи дотеперішніх їх державців за державців безправних, *nullo iure possessores*⁴⁾.

За всім тим між рядовою й середно-заможною шляхтою ще в другій половині XVI в., не тільки в східній, а і в західній часті Подільського воеводства інтензивніше сколонізовані і спольщені, знаходимо українські роди, чи то місцевого чи галицького походження, які не затратили

1) Реєстри шляхетських фамілій Поділя XV в. у Яблоновск. Podole u schyłku XV w. s. 543—4, пор. Zródła XIX s. 115 і далі, з пізнішого часу у Role Zamczki podolskie I s. 33. Про роди східньої Поділя (в пізнійшій значинні) — Барського староства і сусідніх околиць див. мое Барское староство, гл. V.

2) Див. в т. V с. 80. 3) Див. Барское староство с. 60.

4) Ibid. с. 179 і далі *passim*, с. 310 і далі.

ще української марки. Такі нпр. Буцні-Берлинські з Берлинець на Лядаві, потомки Васька Буцня з початків XV в., фундатори села Буцнів в Баричині (в XVI в. знаємо Андрушка, його синів Супрона й Іваніку Берлинських)¹⁾. Володовські або Володиевські, предки звітного польського героя — їх фамілійне гніздо Володиевці на Лядаві; в другій половині XVI в. знаємо Касіана, Федора, Костюка і Кузьму Володиевського; діти Кузьми носять імена Горини, Вовді й Марусі, але разом з тим фігурує вже Wasil dictus Adam²⁾. Карачовські з Карачової — оден з заможніших серед сих українських родів. Козловські з Козлова, властители великих пустинь на Мурахві й Дністрі (в XVI в. знаємо Венька і Хведора, Івана й Олеска). Їх сусіди по маєтностям Кунатовські й Черленевичі-Іляшовські (з Кунатовець і Іляшовець)³⁾. Ластовецькі або Ластовські з Ластовець на Жванці, фундатори одної з камінецьких церков, правдоподібно галузь галицьких Угерницьких (в серед. XVI в. Федорко, Костюк і Михалас Ластовецькі)⁴⁾. Лойовські з Лойовець (Лесько, Федько, Семен і Грицько Лойовські в 1580-х рр.). Лосковські з Лосковець — в другій половині XVI в. виступають Олексій, Лазар, Єрмак, Васько й Іван Лосковські. Митен з Верещатинець, потомки Сими Митковича. Ляшки-Плоскировські, потомки Алаktivона Ляшка, потім звані Поновськими по імені нової маєтності⁵⁾. Ярмолинські з Ярмолинець, властители Гермаків, виходні галицькі (в середині XVI в. виступають їх три брати Васько, Юхно й Северин)⁶⁾, й їх галузь Сутковські з Сутковець — в XVI в. знаємо Дахна й Івана Дахновича, останнього в тім роді, по котрім лишила ся й гробова таблиця з кириличною написею й гербом Корчак в їх фамілійній церкві в Сутківцях (дуже інтересній своєю оригінальною формою церкви і заразом замка)⁷⁾.

Але в західній Поділю ся українська шляхта не пережила, хіба з незначними виїмками, XVI і початків XVII віка. Одні спольщили ся, як Володийовські або Ярмолинські, иньші вимерли, або звели ся — самі підупали, або вибиті були з своїх земель, як „безправні державці“, nulla iure possessores, правительством чи ріжними можнішими пана-

1) Про сей рід мое Барское староство с. 182—5.

2) Про них Барское староство с. 199, Pole Państwo Wolodyjowscy — Sylwetki VIII.

3) Барское стар. с. 184—7.

4) Про сей рід у Стциньского Каменецкій у. с. 294, пор. Акты Барскаго стар. II с. 431.

5) Барское стар. с. 188, 199—201.

6) Акты Барскаго стар. I ч. 6.

7) Про сутковецьку церкву й рід Сутковських Стциньский Древнѣйшія православныя церкви Подолі, й Древности Украины т. I.

ми й урядниками, що повинювали у правительства привилеї на їх маєтностях, і супроти яких сї тубільні шляхтичі були занадто слабкі, аби остояти ся. Так нпр. Лосковські мусїли уступити ся з Лосковець, коли се село король дав Ярмолинським в заміну за їх село Гермаки (прилучене до Барського замку), бо не могли виказати ся документами на своє володінне. За опікою кор. Бони (через яку вони стратили Лосковці) були випросили вони собі иньше село, але се село підпросив під ними у старости Карачовський і вибив їх відти силою; хоч король казав дати Лосковським натомість иньшу маєтність, сього не було сповнено, і вони потім заникають. Алаktivон Ляшко мусїв уступити ся з Поповець перед кор. Боною, а доставши в заміну Плоскировці в дідичне володінне, і тут стрів ся з ріжними конкурентами: випросив з початку собі се село підстароста барський, а потім сам староста¹⁾. На полудневім Подністрові татарські спустошення знищили багато тутешніх родів, иньших вибили відси Язловецькі й Замойські як безправних, на підставі своїх документів володіння. Коли Замойський, вимінявши Карчмарівську волость від камінецької латинської катедрі, при кінці XVI в. забрав ся до реального володіння сими лятифундіями, тут познаходило ся чимало української дрібної шляхти, що сидїла на сих ґрунтах, переважно не можучи виказати ніяких документів, і по часті мусїла уступити ся, по часті признати на сї ґрунти права диньшованого властителя, задовольнивши ся для себе доживотніми правами володіння²⁾.

Можнійші українські роди східнього Поділя, які встигли вилізти на верх „права земського коронного“, як Карачовські, Митки в старостві Барським, Діаківські в Летицьким, також потонули серед польського загаду тої привілеюваної шляхти. Але в великих гніздах служебної шляхти в сусідстві замку Хмельницького, а особливо во Барського, українська шляхта держить ся довго. Тому що ся служебна шляхта несла на собі ріжні обовязки на замок, а коли із ґрунти переходили в руки повноправних польських шляхтичів, вони переставали сповняти сї служебні обовязки, — старости в своїм інтересах мусїли уважати, щоб сю служебну шляхту не збивали з ґрунтів ріжні привілеювані заїди. Завдяки сїй помочи адміністрації тутешня українська шляхта й відбиваєть ся від ріжних панків, що виробляли привилеї з королівської канцелярії на відібранне ґрунту від них, як від державців „безправних“³⁾. В сусідстві Хмельницького замку в 1560-х рр. люстратор розріжняє стару українську

¹⁾ Барское староство с. 200, 207.

²⁾ Ibid. с. 70—1 і 241. ³⁾ Ibid. с. 311 і далі.

шляхту — служебних шляхтичів, що позасідали на пустинях хмельницьких і на пограниччю, і „панів і шляхтичів польських“, що новішими часами подіставали собі привилеї на різні села. До першої категорії належать Йолтухи-Маркушовські, Куриловські-Русановські, Сквородки з Пелчинки, Білокури з Углова, Гуменецькі, Лисогорські, Черленевські¹⁾; однак шляхта ся переважно була нечисленна, і XVII віку переважно не пережила. Численна була вона в околицях Барського замку — сформована в середині XVI в. спеціальними заходами тутешніх старостів для забезпечення служби й оборони сій околиці й замку, в його досить небезпечній в тих часах позиції. В склад її ввійшли і старі землянські місцеві українські роди (як Будні-Берлинські, Ляшовські-Ходаки, Кунатовські-Галчинські, Йолтухи Радієвські, Волковинські й Галузинські), і різна збиранина, шляхецька і нешляхецька, з місцевих міщан і селян²⁾. Формально уважані за шляхту не привілеювану, що не має „вільности права земського дідичного коронного“, для того обтяжені різними службовостями й піддані юрисдикції місцевого замкового суду, до того дуже розмножені, поділені на численні галузи, вони економічно й культурно зістали ся зближеними до селянства, подібно як дрібна галицька шляхта, і задержали свою національність в значнім числі до кінця, а при суспільнім сортуванню під російським режимом були в більшості записані в селяне або міщане. Про великість сих родів і їх економічне становище дадуть понятє отсих кількх цифр. Нпр. Радієвських в їх селі околиці підчас люстрації 1570 р. було „панів“ 30 чоловіка, а підданих 8; по ревізії 1607 р. Радієвські висилали на замкову службу 60 „коней“ (кінних і оружних членів своєї околиці), а підданих в селі було 5 тяглих і 10 огородників. Тепер Радієвських в околиці близько 200 душ; найчисленніші галузи Яременків (близько 80), Дашенків (60), і т. д.; всі православні, католиків 2—3; в шляхту записано яких кільканадцять. Волковинських в одній грамоті 1576 р. вчислено 24 родини, а певне то не були всі; по переписи 1662 р. було їх 72 чоловіків; в 1739 р. в селі було 58 родин Волковинських, 59 інших родин не-підданих, і 31 підданих. Тепер се найчисленніша шляхецька околиця: самих Волковинських в селі близько 700 душ; з них роди Васенків, Худенків, Салів Волковинських мають по 100 душ і більше; більшість православних і вписаних в міщане. Величезне село (яких 15 кільом. в діаметрі) захо-

¹⁾ Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 155, пор. кількх документів в Матеріалах ч. 57, 61—3.

²⁾ Дяв. в т. V с. 95, ширше про сю шляхту в князі Барское старство гл. V.

вало й досі свій старий склад, з особливими „кутками“ різних галузей роду (Баси, Соломки, Плюшки і т. и.)¹⁾.

Історична роль сеї шляхти менше помітна: було її всетаки далеко менше від галицької, була вона ще менше заможна, і як неповноправна, не могла забирати навіть такого голосу як шляхта галицька. До того Поділе взагалі жило менше інтензивним суспільним і культурним життям бо переживало великі пертурбації, спустошення і т. д. Вкінці брак актового матеріалу з східнього Поділя з критичних моментів і не дає нам оцінити відповідно участь сеї української шляхти в народніх рухах. Маємо тільки відокремлені звістки, які вказують на участь тутешньої української шляхти в революції Хмельницького, в обороні православ'я від унії (цотім вона держала ся унії, коли ся таки була запроваджена, і з унії, по знесенню її, опинила ся знову в православ'ю)²⁾.

Що до міщанської верстви сього західнього поєсу, то як ми вже бачили, правительство польське від початків окупації старало ся вводити в масах як найбільших польську й німецьку, взагалі католицьку людність в українські міста, так само як в верству шляхетцву — і з тих же мотивів³⁾. Сама міська організація німецького права була обчислена на людність прихожу, католицьку; се виразно говорять Витовтові привілеї з земель в. кн. Литовського, але розуміло ся воно скрізь, бо повноправним учасником німецького права властиво був тільки католик. Русини „схизматики“ тільки терпіли ся, або й не терпіли ся, як знаємо вже⁴⁾.

І дійсно в міста західньої України, особливо головніші, чужоземська католицька людність була введена в масах досить значних. У Львові привілегована міщанська людність в XIV—XV вв. головно німецька; протягом XVI в. вона швидко й радикально польщить ся⁵⁾. Русини, як ми знаємо вже, не допускали ся до урядів, до богетьох цехів, були обмежені в горожанських правах — в правах мешкання, торгу, в свободі релігійного життя⁶⁾. Переведена недавно, на підставі актів першої половини XVI в., дуже деталічна історична статистика

1) Див. Барское стар. с. 193—7.

2) Див. Барское староство с. 324 і мою статейку. Барская околичная шляхта, Київ. Старина 1892, II с. 267—8.

3) Див. т. V с. 228. 4) Ibid. с. 238 і далі.

5) Як ілюстрацію німецького характеру привілегованої громади Львова в середині XIV в. див. нпр. Акта гр. і ziem. III ч. 7, дати пізнішого часу див. Pomniki do dziejów Lwowa, показачки імен.

6) Див. т. V с. 240 і далі.

української людности Львова того часу, вивезала, що в тім часі ся людність була майже без винятків загнана в невеличкий руський квартал в місті — розумій що до права володіння ґрунтами й домами. Там тих всіх Русинів-власителів було мабуть не багато більше сорока стільки можна в актах начислити. За те по передмістях можна виловити яких 235 ґрунтів, що належали Русинам¹⁾. Число зовсім поважне, (не вважаючи, що магістрат і тут старав ся здержати зріст українського елементу — нпр. обмежуючи по можности право продажі ґрунтів Русинам²⁾). Воно й становить ту підставу, на якій опирала ся горстка Русинів-міщан. Досить значна німецька колонія була також в Перемишлі — хоч не переважала так над польською, як у Львові в XIV—XV в.³⁾ Як знаємо, Русини, й тут стояли на далекім плані, і вже при кінці XV в. мусіли правувати ся за правосильність православної присяги в усякого рода актах, а й пізнійше не допускано їх не тільки до урядів, а й до цехів⁴⁾; в справах релігійних вони також терпіли різні обмеження — як примусове съвяткованне латинських съят, заборони нарад в церковних справах, недозволенне церковних процесій, дзвонення в дзвони і т. и.⁵⁾ І по иньших містах західньої України ми стрічаємо більші або меньші німецькі колонії. Як приклад міста з переважним німецьким характером, в тім роді як Львів, вважаю нпр. Коросно⁶⁾; значні колонії німецькі бачимо нпр. в Сяноку⁷⁾, а навіть в поменьших місточках — як, нпр. Нове Місто, Вибло⁸⁾. Спольщуючи ся з часом, в XVI—XVII вв., Німці скридали собою по містах польський елемент, що напливав сюди неустанно. По иньших знов містах елемент польський був зміцнений великим чисельно, але богатим і енергічним елементом вірменським. В Ка-

1) Крипякевич Русини-власителі у Львові (Науковий збірник присвячений проф. Грушевському) і йогож: Львівська Русь в першій половині XVI в. (Записки т. 77—9).

2) Крипякевич *op. c. c.* 231.

3) Див. нпр. показники імен перемиських міщан в VII і XIII томах Акта *gr. ziem.* під словами *Premisla, cives.*

4) Див. у мене в т. V с. 241—2, 249.

5) Королівський декрет з 1512 р., виданий наслідком скарги перемишльського владки й православних на претензії й заборони від католицьких біскупів — *Corpus iuris polonici* III ч. 117 (*Acta Tomiciana* II ч. 100).

6) Сей німецький характер виступає виразно нпр. в документах з XV в. з Коросна як Акта *gr. i ziem.* III ч. 77—9, 113 й ин.

7) Див. показники в Акта *gr. i ziem.* XI і XVI: *Salok, cives.*

8) Нпр. Акта *gr. i ziem.* IX ч. 110 (німецькі імена тутешніх міщан).

мінци напр. Русини вже в XIV—XV в., неважаючи на свою чисельну силу й особну організацію; терпіли різні обмеження в порівнянні з Поляками як в правах горожанських¹⁾, так і в сфері релігійній (пор. королівський наказ старості з 1510 р. виданий наслідком донесення львівського архієпископа — аби спинив будову руської церкви в місті²⁾). Колиж з переходом на католицтво Вірмени тісніше злилися з Поляками, роля Русинів стала ще незначнійша.

Етнічний склад західноукраїнських міст досі, на жаль, не був предметом спеціальніших студій, а й матеріалу для сеї справи не збирано спеціально. Переглядаючи реєстри міщанських імен в люстрації 1565 р. (вона подає їх тільки для міст другорядних і менше привілегованих), бачимо, що український елемент загалом беручи тоді переважав в тих другорядних містах. Але сформувалися скрізь громади міщан-католиків, хоч не дуже великі, але досить сильні, щоб опираючись на своє привілеговане становище і поміч адміністрації й польської шляхти, задавати тон, держати в своїм переважнім посіданню міські уряди й давати відчувати елементу українському його підрядне становище.

Візьмем напр. Красностав; ще в середині XVI віку серед його міщанства український елемент коли не домінує чисельно (се не легко осудити по самим іменам міщан, в тій формі як їх дає люстрація 1565р.)³⁾, то в кождім разі виступає дуже сильно. Між міщанами, що сидять „в мурі“ — у властивім місті, бачимо такі імена як Глібо, Левкова, Зенько Ельшович, Стецько Жорав, Глень, Лець, Йовкова, Івашко Моримуха, Мартин Квас, Козакова, Йоско Тимкович, Кунець, Сенько Гребенник, Ходорець, Хведоровський, Лець, Ігнатко, Грицьковський, Івашко Полбич, Івашко Горбач, Іван Тихий, Сидір Вахович, Кузьма, Каша, Олевсій, Гринь ткач, Стецько Куйбідинський, Грицько, Яцько кравець (вибираю імена, в яких українська форма виступає з повною очевидністю). Міщане-католики однак — навіть не маючи на те спеціальних привілегій, а очевидно — тільки на підставі тодішніх практик і поглядів на елемент український, як непривілегований, не допускали Русинів ні до яких урядів, ані до цехів. З сеї причини в 1520-х рр. виник був великий спір і розбрат в місті, як писав король — „головно через те що Русинів, яких не мала там часть⁴⁾, виключають не тільки від урядів райців і лавників, але і від уживання усяких ремесл і цехів“, і король вислав до сього комісію. Комісія, переконавши ся, що таке виключення не опирається „на ніяких привілеях або яких інших важних листах або законних

1) Див. в т. V с. 246—8. 2) Akta Tomiciana I ч. 85.

3) Жерела III с. 1—4.

4) Quorum pars non exigua est.

причинах і мотивах“, зрівняла вповні Русинів з католиками у всіх правах¹⁾.

Подібне можемо сконстатувати і напр. в Городку. Переглядаючи реєстри місцевих міщан в інвентарях 1535—40 рр. (в ілюстраціях їх нема), бачимо серед цих міщан (вчисляють ся ті, що держали орні ґрунти на ланах міських і передміських) і в місті і на передмістях далеко більше імен виразно-українських ніж польських, німецьких, взагалі католицьких, майже у двое²⁾. Але при тім, видно, трясли містом міщане католики. Вони держали в своїх руках управу міста, не допускали до міських урядів³⁾ і чинили всякі обмеження „руській вірі“. Коли в 1530—1540-х рр. городецький міщанин Сенько Кушнір записав свій ґрунт в місті на церкву, й городецькі Русини захотіли перенести православну церкву Богородиці з передмістя до міста, на сей ґрунт, то се, видно, стріло опозицію зі сторони католиків. Вони чи то не дозволяли переносити тої церкви до міста, чи то забороняли відправляти службу в перенесеній — се неясно. Досить, що Русини тоді звернули ся до короля, і той, за протекцією якихось сенаторів,

1) Архивъ Югозап. Рос. I. X ч. 4.

2) Наводжу такі імена: Мартин Лобода, Мисько і Марк Куцковичі, Марко Русин, Іван Буський, Іванко Василів зять, Василь і Івасько Сухолзичі, Климко Русин, Артим Дяк, Влас Митка, Йов Русин, Санько Филіпко, Йоско Кроль, Грицько, Сенькова Сухолзина, Івасько Луцьович, Василь Долгий, Манько зять Носчин (може Настин?), Остап Русин, Дашко коваль, Абрам Дмиков, Гриць Микитич, Панько, Федько Ройко, Крижко Манько, Васькова вдова — в інв. 1534/5 рр. В інв. 1539/40, де подано імен далеко більше, ще крім того: Степан, Чудний Гань, Іван Долгий, Миколай Закаложний, Остапова вдова, Пав. Гординський, Артим Угерчанський, Марк Кузьмин, Гаврило, Сенько, Зиньова, Мисько Івашків, Грицько Сухол, Степан Петрик, Гриць Старий, Кунець Чешибич, Василь Споди, Лепешчина, Ігнат Панасович, Валентин Лепешчич, Лука Дворник, Тямко Витрикуш, Гаврило Чехович, Нестор Старий, Гаврилович, Манько, Василь Демкович, Василь Селожка, Стецько Деревко, Лучка Левкович, Глібоко Старий, Занько Демкович, Кудь, Ісайко Старий, Андрейко Дроздовський, Тома Коконка, Сидор Старий, Васюта, Григора Дашковича, Яков Пискльвий, Антихрист, Мисько.

3) Виходить се з королівської грамоти 1634 р., де король, мотивуючи се довершенням заспокоєнням релігійних спорів православних і унійців — отже аж таким надзвичайним аргументом, зрівнює городецьких православних з католиками в усіх правах на взір такого рівного права, даного тоді ж перемисььким міщанам, і спеціально — в праві бути вибираними до міських урядів. Привід до того, як видно з грамоти, дала предложена королеви *humillima petitio* православних міщан Городка.

близше неназваних, дав дозвіл, щоб церква була перенесена до міста і в ній, по перенесенню, могли збирати ся люде й відправляти ся всякого рода служби і церемонії, так як вони відправляли ся в церкві на передмістю¹⁾. Одначе і королівський дозвіл не здержав католиків від роблення трудностей православним; з пізнійшої грамоти городецького старости Мишковского (1621), виданої наслідком скарг православних на перешкоди, які вони мають в своїм богослуженню від декотрих людей, довідуємо ся, що батько і брат сього Мишковского, поперелники його на старостві, видавали вже якісь розпорядження в обороні православних, але магістрат не виконував їх. Коли православні намісто тої деревляної церкви, перенесеної до міста, задумали поставити муровану, се викликало нову опозицію магістрату і католиків, і православні удавали ся в сій справі до королівських комісарів, висланих на люстрацію, до старости, вкінці до самого короля²⁾.

Для Дрогобича, де в середині XVI в. відіграла ся подібна-ж історія в справі поставлення православної церкви в границях міста і привела до незвичайного роздражнення обидві сторони — православному й католицькому, вкључно до отвертих бійок³⁾, маємо поіменні реєстри міщан в інвентарях з того часу (1537/8). І тут, як в реєстрах городецьких міщан, не маємо всіх, тільки тих, що платили податок з ґрунтів або бань сільних; в кождім разі та перевага, яку мають тут імена українські над польськими (чи католицькими), свідчить аж надто виразно, наскільки сильний був в місті український елемент, наскільки отже мусів він сильно відчувати своє пониження⁴⁾.

1) Виходило б з того — або що католики, чи їх магістрат, не дозволяли Русинам перенести церкву й відгрожували ся, що в мурах міських не дозволять їм відправляти службу, ходити з процесіями і т. ин. — як то було тоді у Львові, з якого могли собі брати приклад городецькі католики, — або дійсно не дозволяли того всього, коли Русини вже перенесли церкву до міста.

2) Ся грамота, разом з втягненими до неї давнішими грамотами і листами до тої релігійної боротьби в Городку, використаними мною в тексті, втягнєна до книг земських львівських — Львів. краєв. арх. кн. 65 с. 412.

3) Про сей епізод в т. V с. 443—4.

4) Наведу сей реєстр в оригінальній формі. В рубриці census civilis описані: Rogovski, Zacharka, Myczovycz Fedko, Zacharka, Zaklyk, Syenko, Kulynka, Vassyl Scholyenyk, pop Iuriovski, Hrycz Iwassowycz, Zanuczova Drobyssowa, Procz Zarczynu, pop Czeschnoreski, Ivan eius filius, Ivanyczok, Luczka Boryssowycz, Vanyko filius Patri, Ivanyczek, Ivan Hostilowycz, Pyotr Scrobotezyn, Raskova, Hrycz Kulig, Ioczko

Се уособлення, яке приходило ся зносити міщанам - тубильцям на своїй відвічній землі, своїй „отчині й дідині“, від католицьких зайдів так часто мусіло викликати велике роздраження. Тим більше, що проявляло ся воно на кождім кроці. І в справах зовсім реальної натури — в правах торгу, ремесла, в праві брати участь в управі своєї маленької республіки, і в релігійних почутих — в праві відправляти свій релігійний культ (обмеження в публичнім характері релігійних церемоній, спори за право будови церков на міським ґрунті, примус сьвяковання католицьких сьвят). Сі ніби законні обмеження й противозаконні „кривди“, що ображали заразом і найбільш ідеальні почуття й найбільш реальні інтереси, в тісних мурах міста, при безперервній стичности між собою, викликають не тільки невдоволення, роздраження, не тільки хвилеві реакції, а й більш активну опозицію, а навичка до організації, корпоративности, прищеплена міським життям, міським цеховим устроєм, дає сій реакції певні організовані форми. Завдяки тому міщанство іде на тім полі далі ніж ішла українська шляхта, яка не вміла розлучити завчасу своїх класових і національних інтересів, і в своїх національних проявах не йшла далі відокремлених виступів, де проривала ся та національна спозиція. Річ не випадкова і в основі своїй дуже симптоматична, що наша шляхта не спромогла за весь час ні на якийсь виразний крок —

Holupko, Fedko eius filius, Nohoyowski, Stepan Lanczowycz, Syenko Scrobothka, Stepan eius filius, Procz Malkowycz, Possoka, Ivan Scrobothczyn, Kozma Zunykovycz, Zunyko pater eius. Altera pars anteurbii: Kundrat Prusczycz, Mussyey, Stasko Horuny, Ivan Baranyecz, Fedko dyak, Fedko Byel, pop ryathnyczki, Ivan Baran, Massyova, Bybyk, Olyechno dyak, Chyczycz Lass, Varcholomyey, Stepan Chodorowycz, Vasko Nohoyowski, Mylussyowa, Ianova Lanczoviczova, Thurek, Konyecz Lyenyowycz, Iaczko, Slothilo, Mylko, Vasko Baranowycz, Alexandro, Koronka Dempko, pater eius, Sezasehny, Barthek frater eius, Olyechno dyak, Bylka wdowa, Hrynko Vulyczko, Ivan Mossenka, Krol, Mysko Kuszmycz, Ian Swab, Iwan Dolynski, Kuszma Kunyczowicz, Iaczko Chonyowicz, Puhocz, Voythany, Hryczko Folthnyyecz, Stassek Katay, Valach, Ian gener eius, Lyeschnyanysky, Bartoss Pultarnyk, Ianek Byaly, Pyotr Pyskorz. Zuppa: Buhrey, Bartoss Pachowycz, Marczin Yebyeecz, Byskup. Curia regalis: Maska Kunczowka, Vasko Sadjkowski, Thymko Costowycz, Pyeczyquarthnyk, Porzuczyschydlova, Steczko Buski, Ivan Sadjkowski, Ivan Schyczycz, Fedko Sostowycz, Ivasko Czyrovski, Ivan Schyczycz, Vassyl Malkowycz, Syenko Kuczvara, Pavel Pachvycz, Lazor Kosth, Ivanko gener Fedczov, Syenko Lyubka, Mysko Telyusthka, Ivan Hryetilo, Pavel Charkovicz, Ivan Dolhy, Hawrylo Mylenczyz, Olexa Malkowycz, pop Ivanovski, Dolny, Doross, Pavel Pachowycz, Ivan Hnyetilo, Syenko Kuczvara (Копія з оригіналу варшавського архиву коронного скарбу).

в формі напр. петицій, в обороні національних прав — хоч би навіть тільки своїх власних, льокальних, а против свого упослідження, поминання в порівнянню з шляхтою польською (ми принаймні таких фактів незнаємо зовсім). Українське ж міщанство починає вже з XV віка бомбардувати правительство своїми денутаціями, петиціями, скаргами, доходячи своїх кривд, добиваючи ся рівноправности з католиками¹⁾. Не можна й тут, розуміється, бачити якусь спеціальну заслугу; годі не добачати, що в сих заходах і міщане напр. не могли підняти ся над своїми льокальними кривдами і жадами, не могли самі дійти до гадки оборони національних прав не тільки українського народу взагалі, а хоч би навіть тільки в границях цілого міського устрою: оборони прав взагалі українського міщанства, а не свого тільки міста. Але факт, що обставини міського життя, більша сконцентрованість міщанства, конкретнійший характер кривд і дезидерат українських міщан, вкінці більша рухливість, інтелігенція і навик до суспільно-політичного життя в порівнянню з селянством, а навіть вчаси і з деякими иньшими групами, — дали ліпші підстави міщанству до національної організації, національної опозиції. І коли релігійні справи дали те спільне конкретне гасло, якого бракувало до тепер до широкої організації різних українських груп, різних міст і територій, — ми бачимо, що як раз міщанство виявляє найбільше рухливости, енергії, організаційного духу; що то воно творить ті основні кадри національної (релігійної назверх) боротьби, коло котрих групується ся шляхта і духовенство.

Про сю боротьбу будемо говорити в дальших розділах. Тепер хочу я зазначити, що почуте національних і всяких иньших кривд серед українського міщанства сього західнього поясу проривало ся ще різше й інтензивнійше — підчас великих народніх українських рухів. Підчас Хмельниччини як раз міщане, поруч української шляхти і духовенства, але в далеко діяльнішій і важнійшій ролі, ніж ті, виступають як головний революційний елемент, як ініціатори, провідники і агітатори повстання. Тернопіль, де українські міщане кваляфікують ся як зрадники, вороги католицтва, кривдники шляхти²⁾. Теробовля, звідки на перші вісти про побіду Хмельницького під Пилявцями зібрана шляхта тікає, зачуваючи ворожий настрій серед міщан, і міщане справді організують ся саідом „козацьким звичаєм“. Настаювають собі сотників, а серед учасників повстання бачимо

¹⁾ Крім наведеного перед хвилею днів матеріал зібраний в т. V гл. 4.

²⁾ Про се в цитованій вище розвідці Томашинського: Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. (Записки Н. тов. ім. Шевченка т. XXIV с. 36).

і бурмістра, і міських священників; „розпалені дикою ненавистю до людей правої римської віри“, як каже одна з скарг¹⁾, повстанці бють або виганяють з міста міщан католиків, здобувають замок, розбивають і нищать костел, потім організують напади на сусідні двори, грабують і нищать польську шляхту²⁾. Янів, де міщане організують сусіднє селянство в козацькі сотні, разом з ними чинять походи на сусідню шляхту, руйнують міський костел, уживають його pro sordido et foetido loco та знуцають ся над трупами похованих в нїм католиків³⁾. Товмач, де вїїт Савка з лавниками: Лавром Серафином, Андрієм Воронським, Василем Словитю, Кіндратом Козинським, Степком Цируликом стають також на чолі селян цього повіту, організують збройний похід, з корогвами й музикою, на замок в Палагичах, де поховала ся шляхта й поскладала своє майно, і здобувають його; побивають та грабують шляхту, де її досягали — поставили навіть сторожеву варту, аби за нею слїдити; розбили й знищили до решти й занаскудили місцевий костел⁴⁾. Заболотів, де міщане також займають ся такими ж воєнними експедиціями на чолі сусідніх селян⁵⁾. Калуш, що стає на чолі сусіднього підгір'я — одної з найбільш зрєвольтованих місцевостей Галичини — тут організувала ся велика ватага з кількох тисяч людю, що з гарматами й гаківницями робили походи на шляхецькі двори⁶⁾. Рогатин, що прилучаєть ся до козачини, дістає козацьку управу, і міщане беруть діяльнійшу участь в воєнних експедиціях і походах на двори своєї околиці, разом з міщанами сусідніх містечок Підкам'єня й Княгинич, відгрожуючи ся „не жити ні одного Ляха на сьвітї“, та нищать з завзятем „з великої ненависти до католицької віри“ костели й кляштори⁷⁾. Шотилч, де міщане повстають під проводом двох священників Івзєя і Ілька Процика, нищать костел, потім прилучивши ся до козаків беруть участь в походї на сусідні замки й двори⁸⁾. Сокаль, де православні міщане з тріумфом витали Хмельницького і разом з сусідніми селянами понищили костели та розїгнали католицьке духовенство⁹⁾. Все се були огнища, де тільки яркїше — судячи з наших джерел розумїєть ся, спалахнуло, скориставши з нагоди,

1) У Томашівського оп. с. с. 36.

2) Жерела IV ч. 69, 81, 100, 144. 148.

3) Ibid. ч. 85, 86 й ин.

4) Жерела IV ч. 40, 146, V ч. 22.

5) Жерела IV ч. 130, V ч. 19, 69 й ин.

6) Жерела IV ч. 54, 76—7, 90—3 й ин.

7) Ibid. IV ч. 60, 87, дод. III.

8) Жерела V ч. 28. 9) Ibid. IV ч. 18, 139.

положа ненависти до протегованої релігії, привілегованих клас, зверхньої народности, панів і гнобителів. Ненависть ся, видно віками виховувала ся в тутешній міщанській верстві серед вічних понижувань всього що було українське, православне.

Городецькі міщане, що не могли відігнати ся від напастників-католиків, не могли добити ся свободного виконування своїх релігійних обрядів, могли темер дати собі духу над католиками¹⁾. В Яворові, де православні також вели завзяту боротьбу з католиками, вони ще перед приходом козаків піднесли голову — підняли повстання, знищили костел і плебанію, здобули й пограбували замок, вирубили сусідні ліси, понищили шляхецькі двори²⁾. В Дрогобичу міщане-Русини відступили від оборони міста, коли приступили козаки, і тим немогли їм легко опанувати місто, а потім разом з козаками здобули костел, спустошили й пограбили зложені тут шляхецькі багатства. Коли козаки обложили місто, й опанувало його військо польське, міщане дрогобицькі збунтували селян з сусідніх сіл і відбили з ними місто від Поляків; серед учасників повстання бачимо і райців та лавників української народности³⁾.

Ефемеричний сей вибух інтересний нам як сиштом — як показчик напруження національного почуття, опозиції тому польщенню і латинщинню краю, що виходило як логічний вивід з самих підстав польського режиму. В обставинах буденних ся національна реакція давала себе знати в особливим привязанню до „руської“ віри — сього знамени української народности, її першої й найбільш реальної прикмети в протиставленню до католицької Польщі; до руської церкви й руського обряду, руського письма й письменства — в тих убогих формах, в яких воно заціліло в ті часи — кажу про XVI і XVII вік. Міщанство разом з духовенством і заможнішими категоріями сільської людности становило ту головню сферу, де культивувала ся й підтримувала ся зубожіла руська культурна й національна традиція, чи то особистими інтересами й впливами, чи то певними організованими способами, якими була школа, брацтва церковні й сама церкв. Ми побачимо в дальшій, що головню на міщанстві опер ся брацький рух в західній Україні. В реєстрах монастирів, ми не раз стрічали міщан в ролі фундаторів різних поменьших тутешніх монастирів⁴⁾. Переглядаючи записки на церковних книгах,

1) Див. у Томашівського оп. с. с. 87.

2) Жерела IV ч. 121, V ч. 67.

3) Жерела IV ч. 80 і у Томашівського оп. с. с. 65.

4) Див. кілька звісток зібраних в т. V с. 266 — розумієть ся, фактів тих бувало далеко більше.

звістки помяників ми на кождім кроці стрічаємо міщан в ролі тих, що замовляли, купували й жертвували церквам різні книги, так само як усякі церковні річи й убрання¹⁾).

Духовенство при своїй тодішній численности становило також дуже замітний елемент і опору руських традицій і руського життя. Як я вказував, його пропорція до загальної людности в тих часах була без порівняння вища, ніж тепер²⁾. Стоячи не високо що до своєї освіти й культурности — дуже не богато підносячи ся в масі над рівнем селянства, воно стояло в тіснім звязку з українськими масами, жило тим самим життям, а з тим мало й можливість великого впливу, проникання в самі інтимні сторони духовного народнього життя — що стало неприступним пізнійшим, культурнійшим, але більше відірваним від народа поколінням духовенства. В народніх рухах звичайно все підозрівали вплив понів. Повстанці 1648 р. нпр. звуть ся „сільською наволочю, підбунтованою до зброї й повстання схизматичькими понами“, і в цілім ряді випадків ми дійсно бачимо понів ініціаторами повстання, провідниками повстанських ватаг, з титулом полковників, сотників, або і без всяких титулів³⁾. Дає се нам міру близькости духовенства до громади, а з тим і міру впливів. При тій тісній звязи, властиво — утотоженню руської церкви з руською народністю, духовенство як сторож інтересів руської віри й проповідник їх в народніх масах, являло ся разом сторожем українського національного життя, національних традицій, національної свідомости, патріотизму — в тих, розуміть ся, скромних розмірах, в яких се національне життя, його прояви й ідеї були приступні розумінню сих убогих репрезентатів церкви й могли плекати ся в таких же убогих обставинах сільського життя.

В тіснім звязку з духовенством і церквою вкінці стояла верства сільської аристократії, яку в першій лінії творили князі й війти. Попи не рідко виступали в ролі осадчих нових сіл і засідали на князівстві⁴⁾, і навпаки — князі й війти, осаджуючи село, діставали разом право, поставивши церкву, обсадити парафію кимсь зі своєї родини, або випрошували собі таке право на парафію вже по осаджен-

1) Для XVII в. багато того зібрано в Сводній лѣтописи Петрушевча.

2) Див. т. V с. 211—2: я висловив там переконання, що в XVI—XVII в. духовенство всіх родів, з своїми ріднями, становило не менше 10% всеї української людности.

3) Див. факти зібрані у Томашівського оп. с. 116—7, 121, пор. Лозинського Prawem i Lewem I с. 406.

4) Див. напр. такий факт в Матеріалах ч. 107.

ню села¹⁾. В результаті, як вже то було вказано²⁾, в деяких місцевостях, де вйтівства й князівства були більше розвинені, по-півства й вйтівства (чи князівства, що пізнійше злилися в одну категорію з вйтівствами) стояли в дуже тісній, нерозлучній звязі з собою. Оден і той сам рід володів парафією й вйтівством, і навіть ґрунти церковні часом були не відділені докладно від вйтівських, бо в фундаційних привілеях визначалися разом з вйтівськими, і потім часто зіставалися в володінню тої самої родини³⁾.

Взагалі вйтівські й князівські роди, завдяки своєму ліпшому матеріальному й юридичному положенню, творили певного рода сільську аристократію: ми знаємо, що таке вйтівство становило з себе маленький маєток, шляхетський фільварок в мініятурі, вйтіти мали різні права до селянської громади, як і пани, саміж не підлягали підданським обов'язкам. З одного боку сі князівські й вйтівські родини з часом примазувалися до шляхти, й таким чином підсилювали новими континґентами комплекс українського шляхецтва (що між українською шляхтою Галичини було і тепер в чимало таких вйтівсько-князівських родів, се не підлягає сумніву, навіть лишуючи на боці теорію походження фамілій гербу Оас від таких „волоських“ родів⁴⁾). З другого боку члени їх, маючи який такий достаток і освіту, що вистачала на тодішні вимоги, які ставилися до духовного, — ще частійше входили між духовенство, засідали на старих парафіях і добивалися фундації нових, завдяки своїм впливам у адміністрації й грошевим засобам, якими окуналися сі фундації й презенти. В національній життю вони грали ролю близько аналогічну з дрібною українською шляхтою.

Сеюж дорогою йшли також заможнійші селяне. Був у нас наведений епізод, де заможний селянин ставить в селі церкву та спосо-

¹⁾ Див. мою „Сторінку з історії сільського духовенства“ в Записках т. XXXIV с. 4 і далі. ²⁾ Див. т. V с. 273.

³⁾ Див. кілька процесів з сього поводу у Шараневича Черты с. 66—7, 290 і далі.

⁴⁾ Пор. прим. 3. Між родами, що носили імена від сіл, осаджених на волоським праві, мусіло бути чимало родин князівських — такі напр. Одреховські, що в другій половині XVI в. титулюються повілес (Матеріали ч. 128), такі Брилинські. Звістного владика перемишльського Арсенія Брилинського називано тивуном Брилинським (див. в т. V с. 502), і дуже правдоподібно, що се був рід Брилинських крайників. Любомірський в своїй розвідці про Ратенське староство каже, що знає фамілію, яка походила від селянина, котрого син був вйтомом а внук державцею тоїж королівщини (с. 216), і генералізує се явище але на жаль — імена лишая в секреті.

бити свого сина на священника, і дістає для нього презенту від дідця¹⁾. Ми стрічали також факти заснування селянами монастирів (підданий Потоцьких Гурчкович засновує монастир в Луці під Коломиєю)²⁾. Далекі частіше стрічаємо, розумієть ся, селян між добродіями церков і монастирів, покупцями і викладчиками церковних книг. Рукописне євангеліє списане в Галичі одним з Галицьких єпископів є „рабъ Вожій Петръ Дѣдовскій працею власною, за прозбою брата свого пресвитера о. Василя“, церкви в Тязові. Федосій Ониськович „зъ усею громадою у селѣ Медини въ пов. Галицком“ вкупують євангеліє своїй церкві³⁾. На тріоді київського друку з глухого карпатського кута читаємо записку з 1648 р., що сю книгу вкупили місцеві селяне Григорій Пецак з зятем Олексієм Гусаком за 18 золотих і дарували її до церкви „за своє отпущенне грѣховъ“⁴⁾, і т. и.

Про одностайно-національний український характер селянства, мабуть, нема потреби розводити ся. Завважу, що навіть в осадах німецького права, заснованих з певною, чи й значною домішкою чужоплеменних елементів, сї елементи в XVI в. ледво видні. Тільки там, де посаджувано Німців цілими громадами, як то було на західнім краю — в Сяніччині, західній Перемищині, вони ще в середині XVI і пізнійше задержували свою чужу фізіюномію. В люстрації королівщини 1564 р., що подає нам поіменні реєстри селян, стрічаємо ся з такими німецькими осадами — нпр. в Сяніччині Дубрівка Німецька, Посада, Гочів, Коростенко Війтівське, Коростенко Підміське⁵⁾. І сильно сполщені села можна знайти тільки на крайнім заході, під Коросном, як Іскриня, Головенка, Вілоберегя, Суходіл, де поруч німецьких, знаходимо й багато польських імен⁶⁾. В інших селах в Сяніччині знаходимо тільки невеликі польські та німецькі домішки — нпр. в Просіку коло Коросна, поруч більшости типово українських імен (як Устян Волошин, Матвій Левко, Василь Dudek, Лучка Коппича, Гриць Йосків, Гриць Михнів, Панько Несторів і т. и.) знайдемо кілька польських або таких що звучать по польськи як Сташек Зласьонка, Мацеж Макош, Валенти і Симон Грабомі⁷⁾.

1) Див. т. V с. 273. 2) Ibid. с. 266.

3) Сводная Лѣтопись с. 84, Дополненія с. 36.

4) Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XIX misc. с. 8.

5) Для прикладу наведу селянські імена з с. Гочева: Martin Raichel, Hans Wayss, Lurincz Hekieth, Matthis Rymar, Nikiel Barith, Gregier Rozemberger, Barthel Rautenkrantz, і т. д. — Жерела II с. с. 258, пор. с. 233, 235, 255, 260, 262.

6) Ibid. с. 255—9. 7) Ibid. с. 243.

Інші представляють ся як чисто українські осади, неважаючи на спольщені форми, в які прибирають так часто українські йменна люстратори - Поляки. Візьмім таке нпр. село під Сяноком як Вільхівці: Динис, Гаврило Демко, Нестор Отко, Сидор Мелешів, Абрам Мличків, Пашко Ганькович, Станислав Гриць, Хведор Копачик (Koraszek), Демко Росків, Гриць Кругля, Гаврило Сучка, Пашко Баранко, Степан Осьмак, Степан Клян, Лазур Коханка, Грицьова, Танько Ковбаска (Kiełbaska), Йосько Станко, Ярош Сенькович, Пашко Коханка, Дмитро Романко¹⁾; як бачимо, навіть сумнівних імен дуже мало. Подібні й далше вичислені в люстрації села: Теренча, Чертіж, Заболоте, й ин., або такі досить далеко за Сяном положені як Костарівці, Новосільці, Одріхова.

Про німецькі осади в Ярославщині й Ряснівщині пише ще в XVII в. Старовольський, виводячи їх з Саксонії та хибно приймаючи їх за воєнних полоненників виведених мовляв Казимиром і осаджених тут для залюднення тутешньої околиці²⁾. З часом сі німецькі колонії як тут, так і в Сянїччині, спольщивши ся завдяки своїй католицькій вірі, скріпили польські елементи, самі по собі не великі, як ми бачили в Сянїччині.

Про імміграцію польського елемента люстрації для Ярославщини не дають нам вказівок, бо там не було королівщини, але маємо їх з сусідньої території далі за Сяном, і тут бачимо те саме що на Підгір'ю: в безпосереднім сусїдстві з польською територією — в старостві Лежайським стрічаємо й осади, осаджені Поляками, правдоподібно на ново, як нові осади німецького права, й осади з значними домішками польських осадників. Такі от найдалше висунені супроти польської етнографічної границі села як Саржина (майже чисто Поляки), Геларова, Єльня, Селянка — мішані, в Селянці переважно українські ймення, в Єльні лядвойт Васько, між новоселими — що особливо цікаво, теж обі народности і Станіслав Мазур, Іван Гаврилович, Курило Зьвірниник, Пашковський, Ласота Невжано, Матвій Венгрия³⁾. Але трохи далше від погранича — навіть в Лежайській королівщині, так само в королівщині Замківській, ще більше в Любачівщині — ми бачимо уже чисто українські села, хіба з дуже незначними польськими, взагалі чужородними домішками, або й без них. Так нпр. за Лежайском, майже над самим Сяном, але по лівім боці його бачимо такі чисто українські села як Курилівка, Ожанка⁴⁾.

¹⁾ Жерела II с. 237. ²⁾ Polonia с. 39.

³⁾ Жерела II с. 179 і далі.

⁴⁾ Ibid. с. 182. Для ілюстрації наводжу початок реєстру с. Курилівки: Тимко Грицович, Дорош Милович, Максим Квошко, Хведор Дюкович, Іван Грицьків, Курило Кугіт і т. д.

В Замхівщині — в найбільш висуненим селі Луковій має перевагу, очевидно, елемент польський, але самий Замох, Бабичі, Рожонець — села переважно або й чисто українські¹⁾. В Любачівщині села вже прямо без примішки українські — виїмок в наших реєстрах становить Воля Дворецька, котру зачали тоді садити на ново під замком з різних заможних людей: тут стрічаємо поруч українських імен також і польські²⁾.

Як взірць сїл з чужоплеменною домішкою можуть послужити нам напр. Пекулічі з під Черемшиля, стара осада німецького права, де поруч більшости чисто руських імен (як Харитон Озенко, Харитон Гелата, Мисько Ігнатів, Гриць Нагорного, Іваншко Осан, Процевата, Герасим Грицькович, Іваншко Станьович й т. и.) стрічаємо й польські як Войтек Чермак, Мацек Слаби, Бартек Гузи, Войтек Савлога, а деякі польські мабуть, але в зрученій формі — зручені розуміють ся не списувачем люстрації (що немилосердно поллонізує українські ймення), а в сій зрученій формі взяті з уст самих сих Поляків, як Собек Міколайович, Яцко Присляк³⁾. З иньшої околиці — нпр. Сокольніки під Львовом, де чужа домішка ще сильніше виступає (Станіслав Куш, Немцова, Якуб Фольтан, Фалек Адамович, Луренц Смах, Ян Тікер, Гануш Кватер й т. и.)⁴⁾. Але такі села з значнішою домішкою були виїмками, натомість нерідко стрічаємо села без одного чужого імени, от хоч би зараз за Сокольніками описане в тій же люстрації село Броців⁵⁾. Тубильна, українська стихія була безперечно в селянстві так сильна, що асимілювала дуже скоро слабші й відокремлені чужі елементи, які до неї впадали: про се свідчать такі різні „Ляхи“ по призвищу як Андрейко Лях, Андрієць Лях, Мацько, Мисько Лях, Павлик, Кахно, Сташко Лях, або „Мазури“: Кость, Хведор, Яцко, „Німці“: Лаврін, Хведько, Юрко (Jurek), і т. и.⁶⁾

Такий же образ дають люстрації побужські. На крайнім пограниччю, в Красноставській королівщині бачимо села різних типів: з перевагою польських елементів, з значною домішкою польського й чисто українські — очевидно в залежності від історії їх фундацій.

1) Жерела II с. 211 і далі. 2) Жерела III с. 252.

3) Жерела II с. 83. 4) Ibid. III с. 347.

5) От імена селян з того села: Васютина з Лучкою, Іванова, Яцько з Артимом, Тимко з Павликом, Кунаш, Грицько Микитич, Андрій, Іван, Іван Гіря, Гринковата, Процик, Курило, Минько, Омелян, Гриць, Хведина, Іван Лескович, Ілько Плюта, Іванко, Сай Паньків, Ігнат, Левко, Панько Кривулька, Іван, Гриць Александрів, Климашко, Манько, Сидор Гаврильців, Хведець тивун — *ibid.* с. 349.

6) Пор. іменний показчик в III т. Жерел, *sub vocibus*.

Взяти напр. такі сусідні села під самим Красноставом як найже чисто українська Сіниця і сильно спольщений Малохвоїв¹⁾. Ілюстрацією різних колонізаційних типів може служити село Лопіниці: одна частина його — корінний, „Руський Лопіниці“, друга — присаджений очевидно пізнійше „Лопіниці Лядський“, і третя — ще новішої дати „Лопіницька воля“, засаджена теж переважно Поляками (се крайне пограниче, за Вепром)²⁾. Села Красноставські ближші до Холма мають чисто український склад, тає само села холмські. Для прикладу беру напр. с. Стовпи під Холмом: Кунає вїйт, Шай Дїдушкович, Гаврило Войчена, Хведько Кортосович, Сенько Остаевич, Івасько Куріанович, Мишковичі Івасько і Стець, Денисова, Мисько Опацько, Глїбко, Занько, Хведько Богдан, Гриць Дїдушко, Шарко Митень, Макар³⁾. Такий самий чисто український кольорит побачимо ми, коли підемо від Холма на полудневий схід або на північ — напр. візьмемо староство грубешівське⁴⁾, або Берестейщину⁵⁾. Навіть в волости Воїнській, на самісонькім пограничю в. кн. Литовського (на північ від Парчова), пограничні села мають в інвентарі 1566 р. сильно виражений український характер, і польська домішка не велика. Візьмем напр. село Воїн: вїйт Поляк, або спольщений: Матуш Вернацький зветь ся, але селяне переважно безсумнівні Українці, виписую їх по ряду: Пашко Вілоцький з Гаврилом, Артих Свинич з Федьком, Ян Дуначяк, Павел Цибулка, Ян Диндир, Сташек з Печонвою, Гриць з Миском Ватченятем, Ондрушкова, Пуца з Паптюхом, Іван Приступа з Гацом, і т. д.⁶⁾.

На Поділю, здавна виставленім на привілеговану польську імміграцію, серед селянства польський елемент теж дуже слабкий⁷⁾. Навіть в околиці Камінця, сеї традиційної твердині польщини на українських „kresach“, польські елементи серед селянства виступають слабо. Напр. с. Должок під самим замком Камінецьким⁸⁾ — в нїм вичислені такі селяне: Грицько Пригода, Клишко, Степан, Яцько,

1) Жерела III с. 9 і далі. 2) Ibid. с. 15.

3) Ibid с. 51. 4) Ibid. с. 99 і далі.

5) Документи арх. юстици с. 238 і далі. 6) Ibid. с. 379.

7) В.-Буданов дає таку етнографічну статистику по люстрації 1564 р.: в королівщині Камінецькій і Летичівській на 704 імен „русских“ 69 польських і 25 „инородческих“, в корол. Барській на 600 „рус.“ 12 „поль.“ і 10 „инородч.“, в Хмельницькій на 452 „рус.“, 7 „пол.“ і 4 „инород.“, разом Поляків коло 2·5 процентів (Архивъ Югозап. Рос. VII. II передм. с. 194 і далі). Хоч на етнографічні критерії автора не завжди можна згодитись, але в сумі подана ним статистика таки дає понятє, бодай з грубшого, про силу українського елементу.

8) Архивъ Юго-Зап. Рос. VII. II с. 174.

Матей, Богдан, Семко Михалець, Хведор Остапкович, Іван Колодїй, Карпо, Мартин Скрибка, Іван Gerosz (?), Мацько Zmlozko, Миколай Гаска, Гаврило Гриневич, Протас, Петр Бчминик, Дмитр, Ярош, Сидор, Івасько Ємець, Гринець, Йосько Miodi, Іван Діакович, Мартиниха, Василь Климович, і т. д. Невважаючи на деякі призвища, подані в польській формі, в цілїм сїм селї не можна вказати напевно й одного польського імени. Подібне і в иньших¹⁾.

Що до своєї суспільної, горожанської свідомости, то хоч в порівнянню з иньшими українськими землями селянство України західної було найтяжше пригнічене панським режимом, але й тут, особливо по королівщинах, де доміняльна власть не ставала, бодай в теорїї, такою непробитою стїною перед селянином, як власть приватного дїлця, — селянин довго ще не тратить відпорности, свідомости своїх горожанських прав і силкуєть ся реагувати всіми приступними йому способами проти визиску й надужить зі сторони державцїв. На иньшїм місці ми бачили те незвичайно завзятє й енергїю, яке показують селяне в другій половинї XVI і першїй половинї XVII в., доходячи своїх кривд против державцїв перед королем²⁾. Починаючи від Жигмонта - Августа поява на престолї нового короля викликала серед селян в королівщинах що раз новї надїї на можливість дійти своєї правди і служила немов знаком для цілих хмар селянських скарг — все густїйших в міру поступу часу, а з ним — поступу визиску й обтяження селян. Але скаргами й депутаціями не кінчило ся; коли королївські мандати стали стрічати ся з непослухом і зневагою державцїв, коли пропадає надїя дійти правди через королївські комісії й декрети, селяне хапають ся иньших способів — стрейкують, бойкотують державцїв, зброять ся й ставлять чинний опір. Селяне з Волї Тарнавської бойкотують державця: двох селян забороняють громаді, „аби нї в чїм не слухали анї не йшли на двірські послуги, бо ми докажемо, на що сьмо змовили ся, хоч би прийшло ся нам вийти всім з села під иньного пана, коли нам справи не так підуть, як ми хочемо, а пану Яшовському вже послухні не будемо, бо так свого державця будемо нищити і так довго правувати ся, аж не буде

¹⁾ Напр. Кмїтинці й Голосків, мїля від камінецького замка: Iwan watanan, Susik Maxim, Iwan Kononowicz, Michailo Hriniewicz, Chariton, Iwanko Charitonow, Bartocz Holoskowski, Iwan, Maczuda Bartossow, Sthasz, Dasko, Holoskowanie, Andrei Michalowicz, Mirni Wathamanowicz, Hriczko, Maczko Maczudow, Jacob Bartossowicz, Pawel, Chwedor, Maczko — Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 172.

²⁾ Див. т. V с. 197 і далї.

мати чим наложити — мусить тоді лагодити ся з нами так, як ми схочемо¹⁾). Про подібний штраф в Лежайській королівщині й иньші аналогічні факти говорили ми при иньшій нагоді²⁾). Ще інтересніша змова селян в Горожаній, в королівщині Львівській: без усьніху старавши ся протягом цілого ряду літ дійти свого через короля, вони в 1625 р. присягають ся на хресті, взятім з церкви, не відступати своєї боротьби з державцями „до горла і до останньої сорочки“, кажучи: „хоч би нам і на Україну до козаків піти — і звідти будемо мстити ся над тими, против котрих змовилисьмо ся“, як каже в своїй скарзі державець³⁾). Вони виразно відмовляють робіт і великих послуг, нищать „панські“ ліси й збіже, ходять гурмою на двір і бештають урядників державця, і т. м. Пасивний оцір переходив в оружні конфлікти, бійки й убийства; такі розрухи, до убийства тивунів включно мали місце в 1607 р. в Стрийщині, в горах, а в 1622 р. було знищене за піднятий тут селянами бунт, близьше в подробицях нам незвідний, с. Гребенне у Львівській королівщині: одні селяне були за се скарані на смерть, у иньших було забране все майно, і т. д.⁴⁾).

Більш масові рухи захоплювали без ріжниці й селян з королівщин і з приватних маєтностей, займаючи дуже великі території. Перний звістний такий рух, на жаль — звістний лише дуже загально, без усяких подробиць, мав місце в 1490 р. Се так зване повстанне Мухи. Сучасний, біскуп перемиський Ян з Торговиסקа, говорить про нього дуже неясно: „якийсь Муха з Волощини, в короткім часі зібравши близько 9.000 війська з селян, вправ у ту частину Руси де лежить Снятин — взяв його і пограбив, потім нападав на різні міста й села, иньші підбив собі — аж до Галича“. Ситуація була дуже грізна, король скликав шляхту в загальний похід, просив помочи у Прусаків⁵⁾ і по словам біскупа небезпечність була відсунена більше божою помочю як людською: коли Муха перейшовши через Дністер, подав ся під Рогатин, його розбило тут шляхецьке військо так, що майже вся сила його згинула; иньші потонули в Дністрі, сам Муха ледве утік⁶⁾). Се виглядало б на перний погляд на простий волоський напад; але зі сторони Волощини тоді виразних воро-

1) Кн. львів. городу 323 с. 801 (1607). 2) Т. V с. 202.

3) Лозинський оп. с. 402—3.

4) Див. у Лозинського Prawem i Lewem I с. 401 і 403.

5) Codex epist. saec. XV с. 362 (про иньший напад Волохів того року не чути).

6) Monumenta Poloniae histor. III с. 239; записки писані по свіжких слідах подій (автор їх умер в р. 1492).

жих кроків проти Польщі не було ¹⁾ — підозрівали інтригу волоського воєводи в тій справі Мухи, але не більше. Накеру, секретареві вел. магістра пруського, що ходив з ним в похід на Турків в 1497 р., оповідали по сьвіжій пам'яті, що воєвода Стефан взяв собі на службу Русина, по імені Муху, чоловіка до зброї і бою завзятого, і той за помічю Татар вицупостонив цілком Русь (Галицьку) й Поділе, рік річно забираючи масу всякого добра, так що воєвода міг з того платити дань Туркам, а галицька та подільська людність зійшла зовсім на зебри. Тут з походом Мухи, очевидно, звизали ся пізнійші татарські напади ²⁾, а зрештою про участь Татар в його повстанню не знаємо. Очевидно, силу Мухи становили власне тільки ті ватаги селян, і мабуть ближше віддає дійсний характер сього селянського руху оповідання Бельського, що доповняє звістку Яна иньшими подробицями: „Муха якийсь розбійник з Волощини, простий хлоп, зібрав був з Волощини й Руси такого як сам простого люду до десятка тисяч (не знати, чи за наказом волоського господаря, чи сам від себе то зробив) і воював Покуте і руські землі“, по своїм погромі, каже далі Бельский за Кромером, Муха пізнійше, уже за Яна-Ольбрахта „знову збирав нарід, але бувши у одній Русинки, з якою мав зносини, виданий був нею потайки — був нашими арештований, завезений до Кракова і там умер у в'язниці“ ³⁾. В сій звістці Муха представляеть ся як ватажок, що збирав селянські ватаги не тільки в Волощині, а і в Галичині, і так, очевидно, треба розуміти й лаяконічну записку Яна: що се селянство було збиране і на Галицькій Русі, не приведене готове з Волощини. Тим пояснюеть ся селянський характер війська і його успіхи — опановання всієї Галицької землі — наймовірне, коли б тут мова йшла про простий грабівничий напад селянських банд з Волощини.

Се був рух, по всякій правдоподібности, аналогічний з пізній-

¹⁾ Тому Яблоновский зовсім поминав сей епізод в своїм огляді польсько-волоських відносин — *Sprawy woloskie* с. 53. Новійшими часами доторкнув ся сього епізода Папе (*Polska i Litwa*, с. 214), але не постарав ся уважійше глянути на нього, як справедливо завважив рецензент — *Записки* т. LXXV с. 162.

²⁾ Звістка Кромера, що Муха повторяв свої напади потім іще за Яна-Ольбрахта (вид. Туровського с. 1317), не знати на чім опираеть ся — так само й романтичний фінал його кар'єри, поданий Кромером: що його зловлено у одній Русинки, до котрої він заходив, і шляхта його відослала до Кракова, і він там умер у в'язниці.

³⁾ Вид. Туровського с. 887. На підставі Бельського, коротку звістку про сей епізод (під датою 1491 р.) дає Густинська літопись — *Пол. собр. літоп.* II с. 360.

шим — далеко ліпше нам звістним в своїх подробицях галицьким рухом під час Хмельниччини, 1648 р., що розвинувши ся також під впливом зовнішнім (там з Волощини, тут від української козаччини), розгорюєть ся найбільше в тій же східно-полудневій Галицькій землі, терені, як очевидно, більш переповненим палким, рухливим, менш пригнаним елементом, але сим разом охоплює всю східню частину Галичини, аж по Дрогобич і Мостиска, отже територію далеко більшу ніж рух 1490 р. Не входячи в деталі, бо про сей рух будемо мати нагоду говорити при Хмельниччині, завважимо тільки, що він не мав характеру виключно-селянського, а сильно заврашений був елементами національними і релігійними та вчасти й політичними — задокументованими проявами протипольської й противокатолицької реакції, та такими-ж висказами, як ми се мали вже по часті нагоду бачити. Тим поясняєть ся така широка участь в сім руху православної української шляхти, міщан і духовенства. А що до селянства рух сей служить ілюстрацією того, на скільки живо відзивало ся галицьке селянство на кличі національні й релігійні.

В дальнім, волинським поясі український елемент в сих віках — аж до початків XVII в., представляв ся з формального боку дуже сильно, виглядав як непробитий мур, хоч в дійсности утрата ним рухової, розвоєвої сили — культурного й національного життя відбила ся слідом і на його статистиці.

Включені в склад в. кн. Литовського, від коли воно відмежувало ся державною самостійністю від Польської Корони, сі землі волинсько-поліські були в значній мірі закриті для імміграції привілегованих елементів з Польщі, що так рано приглушили національний елемент в поясі західнім, а принцип провінціальної окремішности в. князівства — досить сильно зазначений особливо на Волини, ставив певний, хоч і далеко слабший поріг для напливу чужих елементів і з інших, литовських провінцій самого в. князівства. Перше було сформуловане з повною виразністю в земським привилею Казимира, де в. князь обіцяв і обовязував ся за себе і за своїх потомків не давати „ніяких земель, замків, міст або яких небудь маєтностей в володінне і державу, а також ніяких урядів або гідностей“ ніякому чужесторонньому, тільки тубильцям, з земель в. кн. Литовського¹⁾. Друге забезпечало ся практикою (для деяких земель формуваною також вповні виразно), що місцеві уряди будуть роздавати ся коли не ви-

¹⁾ Codex epist. saec. XV т. III с. 12 (§ 14).

ключно, то передо всім людям місцевим. До сих наших земель сей принцип прикладав ся в сій другій, слабшій своїй формі.

Найбільше приступною для напливу чужих елементів і принципіально відкритою для них сферою було міщанство. Міський устрій німецького права, пересаджуваний, хоч і повільніше, по західнім полях також і в сій волинській, з тих причин, які були вже виявлені, скрізь і всюди уважав ся спеціальним полем для елементів католицьких. В найстарших наданнях німецького права — в кн. Витовта для міст волинських, так само як і підляшських, застерегадо ся в осадчих привілеях, що з міщанських прав, з міського устрою того користатимуть тільки „люде св. римської церкви“, „християнської віри і католицького обряду“ — Німці, Поляки й иньші католики¹⁾. Міста таким чином мали послужити дорогою для польських і загалом католицьких елементів, і безперечно служили, хоч і в слабших розмірах, ніж то було в полях західніх. Реакція руського елемента в в. кн. Литовським зробила низнійших вел. князів більш здержливими й обережними в сій протекції для католицького елемента, а й старші, Витовтові привілеї, безперечно, не перейшли в жите так en toutes lettres. Але нема сумніву при тім усім, що завдяки тим поглядам, які існували на міське право, з різних тутешніх верств міста найбільше підмішані були польсько-католицьким елементом, і він зайняв тут, як на своє число, становище привілегіюване: міщане католики, зістаючи ся в незначній навіть меншості, грали все таки досить показну ролю в управі міста, виборювали собі, опираючи ся на протекцію зверху, гарантії що до певної участі в міських урядах і т. и.²⁾ Правитель-ство при прилученню сих земель до Польщі в 1569 р., полишаючи руську мову в урядованню місцевих урядів земських і гродських та в діловодстві королівської канцелярії що до сих земель і в зносинах з тутешню людністю, вимовило, що „міські справи маґдебурського права і иньших всякого рода людей (міських) будуть вести ся нашими коронними і двірськими урядниками письмом польським, відповідно до звичаю коронного“³⁾. Очевидно, уряд уважав міське жите, міський устрій винародовленням, позбавленням виключно руського характеру; і дійсно, тим часом, як в урядах гродських і земських руське діловодство держить ся ще дуже довго, діловодство міське переходить на мову польську, загалом беручи, далеко скорше.

¹⁾ Акты Литовско-рус. государства ч. 3 і 7, пор. витяги в т. V с. 238—9.

²⁾ В деяких привілеях на міське право, як знаємо, правитель-ство само вимовляло половинну місьць в раді для католиків — дав. т. V с. 239. ³⁾ Volum. legum II с. 83.

Описи міст, які маємо з 1560-х рр., дають можливість приглянути ся їх національним відносинам.

Так Кременець, організований кор. Боною, очевидно — з сильною протекцією для елементів католицьких, має певну домішку їх, хоч в порівнянні з елементом тубильним (розуміється — з значною колонією жидівською) ці католицькі елементи стоять у меншинстві, не дуже навіть значнім. Полишаючи імена мало характеристичні, зустрічаємо між мешканцями міста такі як Петр Блюм, Чех зять його, Войцех Гамрат, може й Матис Хжисковский, Луренц золотник, Ян Мазур, Матис пункар, Стаєх прихожий, Клишко Німець (9), Ян Лях, райця Лігенза, Гольцман прихожий, Миклаш лентвойт, Гноівська вдова, Фабіян золотник, Ференц прихожий, Войцех Мазур, Станислав шинкар, Адам Лях, Станислав Скворонек¹⁾). На кожде з цих імен зустрічаємо добрий десяток імен характеристично тубильних; але горстка католиків, опираючи ся на перевагу свою вгорі, претендувала на впливи в управі, і ще в 1536 р. стала ся якась угода (в подробицях нам незвісна) що до пропорцій, в якій мали ділити ся місця в раді між православними й католиками²⁾).

Подібний образ дає й Бересте. Тут в 1566 р., судячи по іменах, на десяток місцевих людей - Українців знайдеть ся ледво один мешканець чи мешканець католик: Станислав Пекарський, Станислав конвісар, Криштоф Кравський, Станислав антикар, Станислав Пухальський, Андрій Станиславович, Сташко різник, Трошка органиста, Станислав Андрієвський, Гордей Войтехович, Сташко тесля і другий Сташко швець³⁾ — як бачимо, навіть безперечно польські імена притирають ся на руське й виступають часто в зручених формах. Польсько-католицький елемент отже й тут більш сильний морально — почутем правительственної ошкв, своєї державної ролі, — ніж чисельно.

В верству шляхетсько-панську, при тім виключенню від урядів і надань, що додержувало ся досить щільно⁴⁾, для Волини й Брацлавщини до 1569 р., для Берестейщини й Пинщини — й пізнійше польські елементи могли проходити через закупно або застав маєтностей, а ще більше — через шлюби. Більше огладжені і політеровані, певні себе й своєї висшности, кавалери-Поляки і часто тут здобували серця вдів і панен з їх маєтками, і безперечно, що в сім напрямі

¹⁾ Архив Юго-Зап. Рос. VII. II с. 43—8.

²⁾ Ibid. V. I с. 41.

³⁾ Документи архива юстиції I с. 204 і далі.

⁴⁾ Див. скарги на нарушування сеї постанови в сейму 1538 р. і оправдання в. князя — Акты Ю. і З. Р. I с. 90—1 і 101.

і тут впливав королівський двір, даючи протекцію різним придворним кавалерам (звістні напр. впливи двору в голосній свого часу справі віддання доньки й спадкоємиці Ілі Острозького, нещасливої Гальшки). Правда, Литовський Статут застерігав, що за паннами, віддаваними з в. кн. Литовського до чужої землі: до Польщі або Мазовша або якоїсь иншої землі, в посагу не можуть бути давані маєтності, і до спадщини такі панни право тратять — їх часть має бути виплачена їм грошима, і по за тим вони вже ніякої „близькості“ не можуть мати до маєтку¹⁾). Але в дійсности ся постанова не заховувала ся, і чимало маєтностей переходило тою дорогою в польські руки, неважаючи на протести й різні способи, на які брало ся правительство в. кн. Литовського.

В 1530-х рр. скоро по виданню Статута, що тою постановою, очевидно, мав зробити певні перешкоди тим заграничним шлюбом, досить галасу наробили литовські пани-рада з поводу замірів вдови Богуша Боговитиновича, українського магната, що мав значні маєтності на Підляшю і в Берестейщині. Вона задумала видати свою старшу доньку за „коронного“ пана Андрія Тенчиньского. Пани-рада не хотіли, щоб між місцеву шляхту вліз такий магнат — внук першого сенатора, каштеляна краківського, і сам такий же каштелян низнійше, що, розумієть ся, не схотів би піддавати ся правам і порядкам в. кн. Литовського. Отже вистарали ся від в. князя лист до Боговитиновой, де пригадувано їй ту статуту постанову і під зарукою 10 тис. кін наказувано не давати за донькою ніяких маєтностей. Але Боговитинова „не дбаючи о росказаньє в. милости господарское и теж о оный заклад“, „против волі чоловіка й опікунів, визначених його тестаментом“, як казали панове-рада, таки видала доньку за Тенчиньского. Не знати, чи наділила вона при тім його й маєтностями, чи пани рада рішили допечи їй за саме немиле те відданне, досить, що вони наложили арешт на її маєтності, а zarazом звернули ся до в. князя з представленням тих шкод, які терпить вел. князівство через шлюби місцевих дідичок з Поляками: „Яка користь, писали вони, або послуга від тих Ляхів, що поженили ся у в. князівстві, як Времеvский, Скорута, Оporовский, Свеницкий і багато иньших, які ані самі особисто не їдуть на військову службу, ані не висилають війська, а жінки їх як і виправляють, то дуже нужденно — „на влячахъ на боронницахъ (конях від борони), зъ рогатинками“; ввазували також на инші невигоди, які виходять з таких шлюбів — пригадували прецедент з тоїж фамілії Тенчиньских, як жінка Мик. Тен-

¹⁾ Розд. IV арт. 10 (с. 29 в вид. в Временнику).

чинського, з вн. Гольшанських¹⁾, випросивши собі маєтність Крилівську в Володимирській повіті, прилучила потім її до коронних земель — теж могло стати ся, як би Андр. Тенчинський дістав щось з пограничних маєтностей Боговитинів. Пани-рада, очевидно, велимову до якихось дальших загострень, коли не повних заборон шлюбів з Поляками для дідичок з вел. князівства. Але в. князь не заявив охоти іти далі поза бувшу Статуту в сій справі, і навіть дав лист Тенчинському, де рекомендував його панам-раді й просив не поступати гостро против нього²⁾.

Таким чином мішані шлюби йшли далі, й маєтності у вел. князівства попадали в руки польські. На соймі 1554 р. піднято було знову сю справу, при чім вказувано особливо, що вдови-дідички, виходячи вдруге за Поляків, віддають їм маєтності під формою заставу, з шкодою дітей з першого шлюбу. Піднесено також потребу розширення права викупу маєтностей нанен-дідичок, що виходять за Поляків, не обмежуючи сього права тільки до близьких свояків, які не раз самі „для пожитків своїх“ змовляють і видають панни „за границю“. Воляняне виступили ще з спеціальною петицією в сій справі, окрім цілого сойму, вказуючи, що „нѣкоторые Поляци, вдови и дѣвки въ земли Волинской въ малженство понаяши и мѣшкаючи тамъ, кривды великіе и трудности великія дѣлают“. Виходу вони шукали в викупі маєтностей свояками, і в. князь дозволив викупати, тільки не по оцінці Статуту, по 5 коп за службу людей, як пропонував сойм, а два раза вищій; обмежити ж право вдів до маєтку, коли б вони виходили вдруге за границю, — як хотів сойм, в. князь не згодив ся³⁾.

Розуміть ся, і сі нові постанови, як і статутіві, в дійсности показали себе безсилними: не могли положити край переходови маєтностей в польські руки. З другого боку чужі елементи напливали в нашу землю взагалі, а спеціально в той волинсько-побужський пояс про які говоримо, з земель литовських. Тут уже на перешкоді не стояли ніякі формальні перепони, і репрезентанти католицьких литовських родів попадали від часу до часу на уряди в сі землі, випрошували надання, або діставали маєтності по жінках, женячи ся з дідичками місцевих фамілій. В старших часах, в XIV—XV вв., як ще тубільний, український елемент стояв морально сильніше, мав культурну і моральну перевагу над литовськими, сі приходні рушили ся, прийма-

¹⁾ Так виходило б з слів панів-ради, хоч ен. Гольшанської за Тенчинським не знають генеологи Гольшанських.

²⁾ Акты Южной и Зап. России I с. 88—9, нор. 98—9.

³⁾ Акты Зап. Рос. III с. 53 і 66.

ли „руську віру“ й народність. Але пізнійші — в середині й особливо другій половині XVI в., коли тубильний елемент почав слабнути, сі приходні зіставали ся йому чужими, тісніше лучили ся з польсько-католицькими або дісидентськими елементами та ослаблювали стихію українську.

І так, переходячи реєстри маєтностей волинських — нпр. Луцького повіту, сього серця Волини в хвилі прилучення до Польщі¹⁾, ми бачимо тут уже досить численні чужі елементи. Такі дрібніші власителі та заставники — різні Ласі, Равшиці, Закшевські, Пшемичкі, Лясковські, Ледвиці, Круші, Мнішковські, Богумевичі, Гравські, і більш заможні пани як Хвальчевські, Прусиновські, Палуці, Харленські, і польські або литовські магнати як Дзяляцькі, Ласкі (Ольбрахт Лаский муж Беати Острозької, державець великої спадщини Ілі Острозького), Радивили — власителі великої волости Олицької та Подонької. В реєстрі 1583 р.²⁾ знайдемо цілий ряд нових, як Клодзький, Каменіцький, Ювальський, Гашиньський, Межинський, Броніш, Окша, Криніцький, Хрусціцький, Понятовський, Добжанський, Буцацький, Збожний Заліньський, Стан. Жолковський, Доброгост Оханковський. Прилученне Волини до Польщі вітворило ще ширше двері для сих приходнів, і з того часу число їх мусіло зростати в швидкім темпі.

Та як би місцеве українське панство стояло сильніше при своїх національних і культурних традиціях, сей приплив не мав би такого значіння. Адже все місцеве магнатство, з невеликими виїзками, і при кінці XVI в. і пізніше було українське — всі ті Острозькі, Заславські, Сангушки, Збараські, Вишневецькі, Дубровицькі, Гольшанські, Черторийські, Корецькі, Четвертинські, Монтавти, Кирдеї, Семашки, Загоровські, Дорогостайські, Боговитини, і легіони меньших родів. За ними стояла не тільки їх тубильність, звязки, міцна звязь з землею й її людністю, що давала їм перевагу над тими приходнями, а й такі формальні річи як місцеве волинське право, якому мусіли підлягати ті приходні, урядова руська мова. Статут як правний кодекс, — прерогативи, застережені інкорпораційними привілеями польських правительства в 1569 р. Віда була в тім, що наплив польського і взагалі католицьких родів, тісніша звязь з Польщею і протекція польським елементам в колонізації й культурі — все се

¹⁾ Реєстр 1570 р. — в *Źródła dziejowe* XIV с. 1 і далі. На жаль для волинських родів досі не зроблено навіть таких переглядів їх по походженню і національності, які маємо для Поділя й Київщини та Брацлавщини.

²⁾ *Ibid.* с. 79 і далі.

приналих на час, коли сам український елемент почав тратити свою відпорність — коли в вищих верствах слабла звязь з православною церквою, що служила в тім часі першим критерієм і підставою української народности, коли перестають їх задовольати ті тісні границі в яких держала ся й зберігала ся тоді руська культура, ті вищі верстви все тісніше пристають до сучасного суспільного й культурного життя польського. В парі з таким нахилом до польської стихії серед самих репрезентантів вищих українських верств наплив польських осадників і тісніша політична звязь з Польщею також набрали дуже важного значіння й причиняли ся до винародовлення вищих верств української людности.

Се винародовлення захоплює й північну частину волинського поля — Берестейщину й Пинщину, що зістали ся в складі в. кн. Литовського. Формально відгорожені від Польщі, вони польщили ся з тим, як польщив ся весь склад в. кн. Литовського, що з актом 1569 р. було зовсім підтато в своїй відпорности й фактично все більше переходило на просту провінцію Польщі, задержавши тільки деякі чисто формальні прикмети своєї відрубности. Устрій, суспільні відносини, культура, приватне життя — все підпадає протягом другої половини XVI і першої XVII в. глибокому спольщенню, наслідком тісної звязи з Польщею. З тим польщать ся — в вищих верствах, розуміють ся, в проявах „вищої культури, — навіть такі глухі кути як Пинщина, де до половини XVII в. фізіономія шляхетського життя набуває вже зновні польського вигляду. Характеристичний образ його дає хартия Хмельницького для шляхти Пинського повіту в р. 1657, де забезпечуєт ся свобода „римській вірі, з котрою приступають до нас“ „дітей шляхетських вільна наука“ (розуміють тут, очевидно, науку не українську, і від неї застерігаєт ся свобода для шляхетських дітей), устрій і суди польські, уряди польського права, і т. д.¹⁾

Ще далеко більше значінне мала імміграція польських, або спольщених елементів в правобічній Київщині й Браสลавщині — з огляду на відносини колонізаційні. Ми будемо ще говорити ширше про тутешні колонізаційні обставини, тут тільки зазначимо, що по тих — також досить невеликих успіхах, які була зробила тутешня колонізація взагалі а з особна колонізація воєнно-служебна, привілегована, — тутешні — землі по страшних спустошеннях 1480 і 1490-х рр. вступили в XVI вік майже цілком випустоше-

¹⁾ Памятники кiev. ком. III² с. 247.

ними. Тільки в глибокій північній частині, на полудне і північ від Припети, задержала ся якась осела кольтонізація, земляньська верства. Все що на полудне — околиці Київ, Житомира, Остра, не кажучи про більш полудневі, в першій половині XVI в. живуть вповні на воєнній стопі, і тільки поволі, з розвитком місцевих воєнних сих (козачини) і кольтонізації виходять з сього стану в другій половині XVI в.

Завдяки тому, тутешня земляньська привілегована верства до прилучення сих земель до Польщі була дуже слабка і чисельно і економічно, слабо закорінена, і властиве київське та браславське, правдиво місцеве земляньство було дуже нечисленне. Через те різні приходні, які напливали чи то з сусідньої Волини, чи то з дальших земель, і серед них також приходні польські, уже тоді в складі тутешнього земляньства давали показну частину. Поруч творення нових маєтностей на нових займанщинах, різними дорогами опановують вони вже тоді давніші маєтності й лятифундії¹⁾. Так частина величезних маєтків князів Домонтів в Черкащині (Мошни, Лебедин) уже в першій половині XVI в. переходить до одного з таких перших польських зайд мазурського малого шляхтича Келбовського; Харленські (також Мазовшане, але оселі на Волини вже) з рукою кн. Любецької дістають велику материзну її — маєтності старого київського рода Полозів (Полозовичів) в київськім Полісю; Дзялинські держать волость Грезанську; Радзімінські кілька сіл в різних околицях Київщини. По прилученню сих земель до Польщі в 1569 р. наплив стає значнішим. Загалом беручи одначе, кольтонізаційні й економічні умови тутешні були дуже відмінні, негостинні для панського життя й господарства. Через те участь в сім *Dzang nach Osten*, поруч українських, головню волинських маєтнатів, беруть або такі пани, що загніздили ся перед тим в пограничних околицях коронних і волинських. Так з Поділя рухають ся до Браславщини, випрошуючи від короля, скупляючи або згоняючи давних властителів земель, Сенявські, Замойські, Яблоновські, з Волини до Київщини веувають ся Харленські і Дзялинські. Або се різні достойники — гетьмани, воеводи, старости, що господарячи в тутешніх землях в ролі репрезентантів держави, закладали згодом чи зараз власні маєтності, опираючи ся на ті засоби і впливи які давала їм державна машина — такі Жолкевські, Оришовські, Конєцпольські, Потоцькі, Струсі, Хмелецькі. Але все ще роблять їм конкуренцію, в ролі державців великих королівщин і фундаторів

¹⁾ Див. стараний перегляд київських і браславських родів зроблений Яблоновским в т. XXII *Źródła dziejowe* с. 588 і далі.

власних маєтків волинські магнати, особливо Острозькі, Вишневецькі, Збараські, що на сім полі виступають значно скорше, уже з першою половиною XVI в. Бо брак, чи нечисленність місцевої аристократії — таких кївських і браславських родів, які б могли держати ся на сенаторських урядах місцевих, була причиною, що тутешні уряди дуже часто роздають ся магнатами сусідньої Волини, а поруч із сям іде їх загіжджуванне в тутешніх землях. Острозькі творять собі латифундії, почавши від Звягелської волости, протягом цілого XVI в., а з кінцем XVI і в початках XVII в. в їх руках збирають ся в величизних масах держави-королівщини: притоку до того дало, очевидно, кївське воеводство кн. Василя-Константина. Збараські головно розгосподарюють ся в Браславщині — починаючи від воеводи браславського кн. Януша (в останній чверти XVII в.), вони скуплюють маєтності з рук старших тубильних родів. Корецькі, котрих репрезентант кн. Богун був старостою житомирським, потім браславським і черкаським в середині XVI в., з свого волинсько-кївського погранича (маєтності Корецькі) входять в глибину Кїївщини, збираючи там різні маєтності протягом другої половини XVI в., а потім також і в Браславщині. Вишневецькі, по довгім старостованню канївським і черкаським кн. Михайла (1559—1580) і безпосередно по нім його сина Олександра (1580—1594) стають посідачами різних маєтностей, різними дорогами зібраних в сім українським віцекоролівстві їх. Між ними випрошують в 1590 р. за дурничку потвердження на „пустиню ріки Сули за Черкасами“, про яку будемо говорити ще далі. Іншою дорогою, як козацький вожд, будує собі латифундії кн. Кириє Ружинський (з Володимирщини), скупивши кілька маєтностей в районі Раствавці (Шаволоч і Щербів-Ружин) та доповнивши їх випрошеною від короля околицею Котельні на р. Гуйві.

Кінець кінцем на переломі XVI і XVII вв. ся прихожа аристократія: волинська — українська і галицько-подольська — польська (ті Жолкевські, Потоцькі, Конецпольські, Струсі, й їх спадкоємці Каліновські, і т. и.) опановують Браславщину й правобічну Кїївщину аж до її північного, здавна засидженого кута. Тільки в тім куті задержали ся остатки старого землеволодіння, хоч і протереблені також новими, переважно волинськими елементами — такі тубильні роди як Немиричі, Горностаї, Єльці, Проскури, Олизари-Волчковичі, Сурини, Аксаки, Іванюковичі, Халецькі, Служки, Павші, Лозки, Заморенки, Ласки, Солтани, Мошанські. Інші вигасли або заникли, і маєтності їх перейшли в нові руки — маєтності кн. Канустів дістали в посагу Вишневецькі, Кмитів Соніги, Кухмистровичів Фірлеї, Полозів Харлєнські. В Овруччині, як знаємо, сиділа більшими або меньшими

зніздами дрібно привілеєвана шляхта¹⁾, яка найдовше з того всього старого землянства й задержала свою українську національність. Такі Барановські, Бехи, Білоцькі, Болсуновські, Васьковські, Велавські-Левковські, Дідковські, Думинські, Закусили, Кобилинські Корчевські, Костичиковичі, Лучичі-Виговські, Меленевські, Мошковичі, Немерцькі, Недашковські, Папиничі, Редячі, Шваби, Толкачі, Ущани, Ходаковські, Чоповські з їх різними галузями. До властивої Овруччини безпосередно притикала велика група боярських сіл так званих Заушських, по обох боках горішнього Уша, що належала до держави київського воєводи; перепись 1570 р.²⁾ вчисляє тут тринадцять сіл і в них 96 боярських господарств) „подимій“). Вчислені нею представники цього боярства, вибрані на військову службу, мають характеристично-українські імення, як Павел Машкович, Федор Кутонник, Хома Вийовський (Виговський), Опанас Прохвач. Сильніші роди тутешні вибилися на шляхетську лійку, зливши ся з шляхтою овруцькою; слабші зістали ся непривілеєваними. Далі на полудне дуже мало що заціліло в давніших руках з старшого землеволодіння — як Слободська волость Тишковичів, маєтности Стрибилів, Корчовських, Дедків на Підлісся.

Поза тим північним кутом цілий полудневий пояс Київщини і землі за Росію, що зачисляли ся до Браสลавщини, перетворили ся комплекс лятифундій. Були то великі королівщини-староства, що діставала в державу тісна купка українських походженням і польських магнатів, і маєтности приватні, утворені з скуплених за безцін від давних властителей і випрошених тимж магнатами від правительства „пустинь“. Староства Київське, Черкаське й Чигринське, займають все праве поріччя Дніпра (з виїзком Мошен, що належали Домонтам, тепер Вишневецьким); Корсунське, Богуславське і Білоцерковське займали майже ціле поріччя Роси. З давніших маєнностей землі кн. Домонтів що перейшли вкінці до Вишневецьких, так само як і Байбузів-Грибуновичів. Маєтности цього черкаського роду Зубриків, що перейшли були з рукою останньої репрезентантки роду до її мужів-Поляків (другого й третього), вкінці спродані Конецьпольським. При кінці XVI і в першій половині XVII в. за лійкою поросько-дніпровських королівщин і почасти серед них виступають лятифундії Тишковичів (Вердичівщина), Корецьких (Вілилівщина на верхівю Раставиці), Ружинських (там же на Раставиці), Збараських (на Росько-Божьким вододілі), Струсів (в поріччю Гірського Тикича) і їх спадкоємців Каліновських, що прилучають до сих маєнностей ще величезну „пустиню Умань“ (1609),

¹⁾ Див. в т. V с. 98—9.

²⁾ Архивъ Югозап. Рос. VII. III с. 26—7.

випрошену як дурницю у короля, землі Конецпольських (Зубриківщина, на горішнім Тяжмени) — латифундії, супроти котрих середня власність тратила зовсім значінне.

Для Браสลавщини реєстр давніших землянських родів подали нам ревізори 1545 р. Вони начили 23 землян старших: Іван і Андрій Кошки, Ісай і Василей Жабокрицькі, Роман і Юхно Красносельські, Сергій Оратовський, Богдан Слупиця, Шандиревський, Клещовський, Іван Льговський, Петро Браткович, Процько і Дмитро Бушинські, Юха Коневський, Василей Романович, Митко Леткович, Уляна Скіндириха, Зяловський, Куницький, Остафій Шешкович, Милка, Федора Семашківна. 14 фамілій було „піддільних“, яких ті старші земляне „братею собі не називають, ані не знають, звідки вони“; були то: Марко і Мицько Мормули, Рахновський, Кудренки, Мишко Хорт, Хруць, Носкович, Митко Золотар, Данько Кокистеринський, Щуровський, Грицько Чечель, Комари, Козари, Дмитро Звенигородець¹⁾. Отже з сього досить показного каталогу і з інших родів, до нього не втягнених (так нпр. значні маєтности вже тоді мали тут кп. Четвертинські), дуже мало дотягнуло до кінця XVI в. і тільки одиниці дожили до Хмельниччини. Богато мусіло потратити свої володіння як державці „безправні“ то значить не обезпечені дипломатами надань, а ще більше — з тихже причин за що небудь мусіли попродати свої землі достойникам-магнатам, які могли не журити ся тою правністю — бо без всякого труду випрошували собі потім потвердження тих маєностей. Тими скупцями і наданнями творять ся тут величезні маєтности різних волинських і польських, галицько-подільських магнатів. Такі Збараські, що скуповують безпосередно, чи посередно, з других уже рук землі від Козарів, Слупиць, Ободенських, Короваїв, Турбівських й ин., а в посагу дістають значні маєнности Четвертинських — великі латифундії їх розкидані на цілім просторі властивої Браславщини. Острозькі збирають землі Кошків, Кмитів, Красносельських, Рахнівських і Жабокрицьких. Великі маєнности з волинських магнатів мають іще Четвертинські, Корецькі. З польських Замоїські захоплюють і скуповують в сусідстві своєї Шаргородської латифундії (на Поділю) величезні простори над Мурахвою — землі Бушинських, Рахнівських, Клещівських, Комарів, Скіндерів й ин., великі землі дістають в посагу від Острозьких, і таким чином сформовують одну з найбільших латифундій, в західній частині Браславщини. Струсі дістають величезні землі Козаків-Звенигородців, поменьші маєнности Кудренків,

1) Źródła dz. VI s. 126—7.

Золотарів й ин., в посагу передають свої землі Каліновським, які помножують їх новими скуплями (землі Слупиць) і випрошеною „пустинею Уманською“, і се в сумі творить величезну лятифундію в східній частині Браสลавщини — найбільшу з тутешніх. Великі маєтності збирають далі Потоцькі, Сенявські й ин. Ціла Браславщина стає одним комплексом панських лятифундій. Королівщини були тут дуже невеликі (не рахуючи Зароської частини — де були значні королівщини Лисянки й Звенигородки). Менше панське володіння грає поруч лятифундій теж зовсім другорядну роль: трохи значніше було тільки в повіті Винницькім, де ще в другій чвертині XVII в. держить ся кільканадцять старих родів як Клещівські, Ободенські, Пісочинські, Микулинські, Дешковські, Якушинські, Черленківські, Юшковські, Оратовські, Комари, Кордиші, Ласки й ин.

Свою національність і місцевий патріотизм браславська шляхта переломових часів заманіфестувала своїм посольством до короля 1576 р.: запротестувала против того, що позови з королівської канцелярії вислані були до них на польській мові, не пустили позваних під покривкою небезпечности від Татар і на будуще жадали, щоб до них всякі листи з королівської канцелярії писали ся „рускимъ писмомъ“, відповідно до інкорпораційного акту 1569 р. В сій маніфестації взяли участь 22 особи — на жаль поіменно нам незвістні¹⁾. Витереблення тих давніх тубильних родів і росповсюдження на їх місці магнатських родів, уже польських або спольщених, скоро потім дало иншу національну фізіономію тутешньому землеволодінню.

Задніпрове московською границею, уставленою в початках XVI в., ділило ся на дві частини — московську й литовсько-польську. Границя йшла на полудне від Десни й Сейму, так що поріча їх належали до Москви, а поріче Остра і дальше побереже Дніпра на північ — до Київського воеводства, до котрого зачисляла ся і решта Задніпрова, і в 1569 р. разом з Київщиною правобічною воно було прилучено до Польщі. Протягом цілого XVI віка все се Задніпрове литовсько-польське, так само як і сусідні частини московського, пролежало пустинею. Тільки в північно-західнім куті, над Дніпром, починаючи від поріччя Десни і далі на північ держало ся деяке жите. В околицях остерського і любецького замку сиділи групи боярських воєнослужебних сіл, обовязаних службою на замок. З 1570 р., отже в момент прилучення до Польщі маємо такий реєстр остерських боярських родів: бояре панцирні — Жукинський (Толкач), Головицький, Домбровский, Собіщевський, Шкода, Толкач, Рубаник, Ку-

¹⁾ Акты Зап. Рос. III ч. 64.

рцевич, Середа, Войцех Баранський, Гуревич і Кошка, бояре путні: Білик, Хоцькевич, Олешко й ин.¹⁾ Самий дніпровий берег був зайнятий маєтностями духовними (київських монастирів і митрополичої катедрі), а в просторони між Остром і Трубежом лежали різні панські маєтності — порожні виравді в XVI в., а експлуатовані тільки як уходи, очевидно: рільного господарства тут же в середині XVI в. не відважалися вести з огляду на татарські пополюхи. Се волость Рожнівська кн. Половців Рожиновських, Гоголівська Ленкевичів, Жеребятська Лозків, й ин.

Далі на полудень і полудневий схід зачиналися „уходи“ канівські й черкаські, що тягнулися в оден бік аж по московську границю, під Путивль, в другий бік до самих порогів²⁾, і всякі права, які різні пани мали, або підносили до деяких тутешніх земель, мали або чисто номінальний, або дуже проблематичний характер. Так боярин Драб випросив собі в середині XVI в. отчини чотирьох чоловіків, що займали великі простори в районі долини Сули, і вже без усякої данини зайняв уходи на Пслі, то значить побирав з уходників на себе різні данини, скільки міг контролювати ті „свої“ уходи³⁾. Уходи на Оржиці повипрошували собі за службу від старости різні замкові слуги. „Пирятинська земля“ на Удаю уважалася вітчиною канівського боярина Чайки⁴⁾. Різні канівські церкви мали тут також свої уходи. На цілу ріку Сулу „від верху до устя“ й поріччя Удаю крім того мали претензії кн. Глинські⁵⁾. Сі права чи претензії датують ся може кінцем XV в., коли оден з Глинських сидів намістником в Путивлю, може були й давніші, але в XVI в., судячи з наведених звісток, вони, очевидно, не реалізувалися в дійсности, або реалізувалися тільки в часті (так в 1570-х рр. канівські міщане скаржилися, що Вайбузи, спадкоємці Глинських, не пускають їх в сульські уходи⁶⁾). Передані Глинськими, з рукою одної з княжен місцевим землянам Вайбузам (в 1534-х рр.), а потім так само з рукою одного з спадкоємців сього року зем. Грибуновичу (в 1550 рр.), сі землі настільки мають інтерес, що потім куплені чинишим способом перейняті Вишневецькими, стали підставою їх латифундії. Так само номінальні були права Глинських до середньої Ворскли, з Глинськом і Полтавою, і поріччя Мерла. При кінці XVI в. тут

¹⁾ Реєстр сей, з рукописей Едв. Руліквского, подав в витягу Яблоновський I. с. с. 640, на жаль — без всяких ближших пояснень.

²⁾ Арх. Юго-Зап. Рос. VII. I с. 84—5, 101—3, Дворц. разряды II с. 902.

³⁾ Архив Юго-Зап. Рос. VII. I с. 101 і 103. ⁴⁾ Ibid с. 101—2.

⁵⁾ Дворцов. разряды II с. 900. ⁶⁾ Ibid. с. 902.

пробують реалізувати свої права їх спадкоємці Байбузи і Проскури ¹⁾. На мастиности понизше сєї Глинщини випросив собі в 1570 р. грамоту якийсь ближе нам незвідний козак „шляхетний Омелян Іванович“, і з тої грамоти бачимо, що сусідом його на долішній Ворсклі був якийсь Степан Жаркович ²⁾.

З кінцем XVI в. починають класти свої руки на сї „пустині“, зайняті, чи не зайняті, різні магнати, що закладали свої лятифундії на правім боці Дніпра. Ст. Жолкевський по козацьким погромі під Дубнами випрошує собі землі сконфісковані від учасників козацького повстання, в тім Бориншільську волость в порічю Альти, а також „пустиню Горошин“ і порічя Снігорода ³⁾. Сї посульські землі не утримали ся в руках Жолкевського, але Бариншільська волость, в виді великої лятифундії в поріччях Альти й Трубежа зістала ся в його руках, і по смерті Стан. Жолкевського перейшла до иньшої галицької магнатської фамілії Даниловичів. Кн. Корецькі незвідним близше способом дістають волость Гоголівську. Староста черкаський Олександр Вишневецький дістає права на Посуле від Байбузів-Грибуновичів, сподкоємців Глинських, що були випросили собі на сї землі потвердження від кор. Стефана в 1578 р. в роскіншій стилізації: „пустиню названую реку Сулу, реку Удай и реку Солоницу з речьками и озерами, почавши з коньца: горою Сулы от Снитина рубежа московского ажъ вниз до устья Днепра“ ⁴⁾. Вишневецький попередю пострашив їх, що забере Посуле до черкаського замку: „моцно и гвалтом“ відібрав сї землі й заповів ухадникам, аби не давали Байбузам ніяких даней. Тим змусив їх до того, що відступили свої права на сї землі йому особисто — мовляв продали, розуміть ся за безцін ⁵⁾, або й просто віддали за обіданку дістати їм иньше надання. Тоді на сї землі Вишневецький зараз вистарав ся королівське, а також і соймове потвердження своїх прав на „пустиню ріки Сули, за Черкасами, з її принадлежностями“ ⁶⁾. Сойм постановив потім, щоб осібна комісія означила границі сього володіння, але се Вишневецькому було зовсім не потрібне, і ніякого огранічення ніколи не було зроблено ⁷⁾, а Вишневецький, ставши тут міцною ногою і опираючи ся на букви надання, крок за кроком

¹⁾ Временникъ моск. общ. X с. 84, Дворцов. разряды II с. 901.

²⁾ Чтенія київські VIII, матеріали с. 12.

³⁾ Мої матеріали до історії коз. рухів 1590-х рр. ч. 13. (Записки XXXI).

⁴⁾ Матеріали по ист. землевладѣнія Вишневецькихъ, Чтенія київські ч. 51. ⁵⁾ Ibid. ч. 3 і 20 (с. 135).

⁶⁾ Матеріали ч. 5 і Volum legum II с. 317—8.

⁷⁾ Матеріали ч. 20.

вбиває й прилучає від сусідніх державців сусідні землі. Се діло ведуть далі його спадкоємці, „много та мало, претекъстом права Байбузиного, можно квалтом окунуючи всю реку Сулу“¹⁾, вбиваючи навіть таких можних конкурентів як Жолкевський з його правами на Горошиня і Снопород, Казановського з волости Роменської. Опановують цілий майже басейн Сули, поріччя Удаю й Сніпороду, й так сформується в першій половині XVII в. одинока своїми розмірами не тільки на Україні і в Польщі, а мабуть в цілій Європі Лубенська маєстність Вишневецьких²⁾. Байбузам, за гречність, той Олександр Вишневецький випросив від короля, під скромною назвою „входа замкового, властного пожитка свого старостинского“, не меньше не більше як „реку Пьсол зо всіми пожитки и належностями“³⁾. Тільки що Байбузи не здобули ся на таку реалізацію своїх прав на се надання, яке показали Вишневецькі. В першій половині XVII в. в поріччю Псла творить ся велика королівщина, звана потім староством Гадяцьким. На середній Ворсклі, в околиці Полтави, закладають ся королівські фабрики поташу й салетри (про них мали ми нагоду згадувати), адміністровані королівськими комісарами, а сусідні Санжарівські маєстности підпросив у короля під спадкоємцями Омеляна Івановича в першій половині XVII в. якийсь Гурський і перепродав свої права Немиричам. Тоді ті давніші властители, супроти такої конкуренції, знайшли на свої землі купця ще можнійшого — Станислава Потоцького, сина гетьмана, візнійшого сумного героя з під Жовтих вод. На кілька років перед Хмельниччиною він стає таким чином паном сеї української лятифундії⁴⁾. Те що зістало ся по за тим творить з початку величезне, незрівняне великістю староство Переяславське, яке в першій чверті XVII в. держить князичний володар сих українських королівщини кн. Януш Острозький. Пізнійше відокремляють ся від нього староства: Ніжинське — в поріччю Остра, і Гадяцьке в поріччю Псла.

Тих кілька історій магнатських лятифундій, оповіджених вище, дуже добре характеризують обставини тутешнього землеволодіння й обясняють не тільки самий процес формування тих велетенських

1) Матеріали ч. 13.

2) Коротку й побіжну історію її сформування дає Лазаревський в статі: Лубенщина и кн. Вишневецькіе (Кіев. Старина 1896, I і далі), документи до сеї історії зібрав Ф. Николайчик п. т. Матеріали по історії землевладіння кн. Вишневецьких в лівобережній Україні — кн. Чтенія т. XIV.

3) Матеріали як вище ч. 4. (1589).

4) Архивъ Юго-Зап. Рос. VI . I ч. 167.

земельних комплексів, але й єї відносини, що вели самі до творення тих латифундій. Не могло бути инакше серед повної безправности, яка панувала тут, „як на Україні“, в сих безмежних просторах, позбавлених усякої правительственної власти й контролі, вийнятих з системи нормальної адміністраційної й судової організації держави й відданих в безконтрольне розпорядженне магнатів-державців. Пригадую, що на цілий величезний простір українського Подніпров'я був тоді оден однісенський політичний урядник: воєвода київський, що лучив в своїх руках також компетенції старости, а ніколи не сидів тут, заступаючи себе в адміністраційних і судових компетенціях своїми службниками¹⁾. Серед абсолютної безправности, серед повної неубезпечености маєткової й особистої, удержати ся тут можна було, опираючи ся тільки на збройну силу. Сила була одиноким правом, і перед спокуюсою її так само мало стримували ся репрезентанти місцевого „низше-культурного елементу“ як і польські носителі культури і державного ладу. Більша риба безцеремонно, невпинно пожирала меньшу. Слабше узброєні мусіли уступати ся перед сильніше узброєними, і в результаті Подніпрове стало добою тісної купки магнатів, з категорії особливо тих, що з матеріальними, маєтковими силами лучили сили і впливи, які давали їм правительственні уряди й держави.

Коли після „Смутних часів“ московських прилучено до Польщі Сіверщину, в сей бік посунула ся також та великопанська займанщина, особливо коли „вічна згода“ 1634 р. затвердила „на віки“ се володіння. Північна частина її — Стародубівщина, була в тім часі залюднена сильніше. Полуднева — поріччя Сейма і Десни була такою ж пустинею, як полудневе Задніпрове в початках XVII в. До нас дійшло цікаве оповідання старців, що згадували як в початках XVII в., як ще не було ані Батурина, ані Королівця, ні Глухова, осадники з над Сейму їздили як на найблизший торг до Новгороду Сіверського, а до припадком поставлені церкви в Спаськім недалеко Королівця учащали осадники з величезного простору Посемя²⁾.

Комісари, вислані польським правительством 1620 р., мали зревідувати права на володіння за тутешніми власниками — дворянами, дітьми боярськими, монастирями й містами, й всі, хто б виказав ся відповідними правами, мав бути поличеним в своїм володінню й затверджений в своїх правах королівськими грамотами³⁾. Все иньше

1) Див. в т. V ч. 340—1.

2) Лазаревській Описаніє Старой Малороссіи II с. 2.

3) Про сліди тих грамот у Лазаревського іbid.

переходило в розпорядження правительства і щедрою рукою роздавалося польським шляхтичам і магнатам в державу й власність. Таким чином в 1620—1640-х рр. творить ся тут нова серія лятифундій. Так в Стародубщині великі маєтности дістає оден з учасників переговорів з Москвою 1618 р. Олександр Песочинський (з польського Пясечинський), з звістного нам браславського, тоді вже вповні зпольщеного роду, іменованій старостою новгород-сіверським. В Чернігівщині великі маєтности на леннім праві одержав Мартин Казановський — пізнійше перепродав він їх Ад. Киселеви (добра вічні ленні Менські й Маклаківські й тракт Кисільгородський)¹⁾. Канцлер Оссолінський мав в леннім володінню Батурин і Конотоп з приналежностями²⁾. Але попри те була тут — особливо в північній Сіверщині досить численна дрібнійша шляхта, старшої (з-перед польського володіння) й новійшої дати³⁾.

Таким чином в другій половині (особливо останній чверти) XVI і першій половині XVII в. східнополуднева Україна — Браславщина, центральна й полуднева Київщина (правобічна, властива) і Україна лівобічна перетворюють ся в комплекс величезних лятифундій *par excellence*, яких не знали зовсім західні українські землі (з виїмком кількох волинських князівств), ані провінції польські. В них вповні безконтрольно й безгранично радили й царювали чи то в ролі дідичних панів, чи доживотних (*a de facto* — навіть дідичних) державців-старостів ті „королевята“ — дідичні потентати й віце-королі, удільні князі нової генерації, по розмірам своїх засобів, впливів, власти явище нове й незвісне старій Польщі й її життю. Ті дійсні правителі України, супроти котрих правительствена власть, сойм, король — були тільки порожніми словами без всякого майже реального значіння — як казали провідники козацьких повстань.

В XVI, на початку XVII в. сі лятифундії творять ся ще тільки в надії будучих благ, являють ся засобами, багатствами *in spe*.

¹⁾ Описаніє Ст. Малороссіи II с. 511—2 (Лазаревський хибно думав, що мова тут про Адама Казаковского). Читенія київські IV, мат. с. 94.

²⁾ Kubala Jerzy Ossolinski II с. 132 (витяг з записок Освенціма).

³⁾ На жаль наші відомости про тутешнє володіннє з-перед Хмельниччини дуже неповні й фрагментарні; деякі звістки маємо *ex post*, з козацьких часів — їх наводить принагідно Лазаревський в виданих томах Описанія Старой Малороссіи, але на жаль, не поінтересував ся звести до купи (маленьку збірку захованих *in extenso* документів подав він в IV т. київських Читеній). Їх можна б доповнити з актів коронного трибунала для Чернігівського воеводства — робота вдячна, яка чекає цікавого дослідника.

Їх закладали люде, які, знаючи зблизка українське житє, держачи, щоб так сказати руку на пульсі українського життя з перших симптомів зросту колонізації й її відпорної сили супроти татарської грози в другій половині XVI в., вгадували недалекий масовий рух людности в сї краї, залюднення сих пустинь осадами, предвиджували перспективу панського господарства. Сї перспективи починають здійсненяти ся головню від другого й третього десятилітїя XVII в., і особливо в десятилітє перед Хмельниччиною починають реалізувати ся панські претензії на сї захоплені землі. Був се час, коли магнацтво українське, яке взяло таку визначну участь в захоплюванню тих „українних пустинь“ і закладанню тих лятифундій, спольщило ся вже дуже основно, і з культурно-національного становища ся верства українських магнатів представляла, без ріжниці свого походження, елемент властиво одноцільний — польський. „Українські пустині“ вкривають ся сїтею більших і меньших резиденцій і дворів більших і меньших панських адміністраторів, агентів і служебників, з більшими й меньшими контінентами служби, дворян і надвірних воєнних „почтів“. Все се польське, чи спольщене, в кождім разі репрезентує елемент польський, несе з собою польську мову і культуру. Кожда більша лятифундія в виді проміння пускає від себе поменші нарости в виді держав чи надань, роздаваних магнатами-дідичами і державцями королівщини ріжним своїм служебникам і слугам „до волі своєї“. Починають виростати по волі костели й кляштори, навіть за Дніпром, навіть у Сіверщині, хоч і в дуже невеликім числі.

Далеко слабше й повільнійше всякали польські елементи в міщанську сферу східної України. До прилучення до Польщі міщанські громади тутешні, як то можна наперед знати, мають вповні тубильний характер. Не кажу про міста подіпрянські — з них нпр. маємо поіменний реєстр міщан київських 1552 р., і на близько чотириста міщанських домів, вичислених тут, знаходимо потроха Вірмен, Москалів, Білорусинів, потроха імен орієнтальних, але з виїмком жовнірів і пушкарів майже не знаходимо імен польсько-католицьких¹⁾. Але нпр. таке найбільше висунене на польські впливи, найбільше зближене до коронного Поділя місто як Винниця, як показує перенісь з того ж 1552 р.²⁾, мало вповні український характер: на півчетверта ста імен, поданих люстрацією, можна знайти ледво кілька імен що можуть вказувати на польське походження — як

1) Архив Юго-Зап. Россіи VII. I с. 113—117, пор. аналізу сих імен у В.-Буданова *ibid.* II с. 185 (він рахує 90% Руси і ріжних домішок 10%). 2) *Ibid.* с. 604—7.

Амброжей, Януш Мельник, Лях Станислав. І по прилученню до Польщі тільки дуже поволі, і то лише в сусідніх з Поділем, і почасти Волинею містах входили до міщанства польські елементи. Властиве Подніпрове до самої Хмельниччини задержало не тільки в сільській, а і в міській людности сильно виражений український характер. Переглядаючи напр. заховані для нас і опубліковані міські акти одного з задніпрянських міст, осаджених польським магнатом-патріотом Жольевським — міста Борисполя, ми серед міщан не стрічаємо зовсім польських імен. Вони стрічають ся в актах тільки, коли фігурує хтось з панських урядників, слуг, або державців, зрештою сама Україна. Міський уряд 1614 р. виглядає напр. так: війт Кондрат Семенович, бурмістри Остап, Гринець, Михайло, присяжні Демко і Данило. Чверть віка пізнійше (1643): Сергієнко війт, бурмістри Іван Шульженко, Терешко Крокушенко, Павло Грищенко Мисько Крамарець і Васько Безбородько¹⁾. Акти пишуть ся часом по українськи, часом по польськи, в залежности, очевидно, від „вицьвічення“ міського писара, часто всуміш, але як бачимо з сього, польське діловодство, що трапляеть ся навіть під час Хмельниччини, не свідчить само по собі про спольщення громади.

Про український характер селянства, про повну незначність в нім чужородних, спеціально польських домішок можна б і зовсім і не згадувати по тім, що ми бачили в пограничнім польсько-українським поясі та супроти того образу національних відносин серед верств більше податних на польську імміграцію й спольщення — шляхти й міщанства, який ми що й не бачили в східній Україні. Уже на Волини та на волинським Полісю даремно шукали б ми в селянстві якоїсь видійшої, чужородної домішки. Переглядаючи напр. поіменні реєстри величезних маєтностей. Криштофа Радивида в інвентарі 1598 р.²⁾, просто годі дошукати ся в тих сотках селянських імен якогось польського імени. Коли зводимо про се мову, то тільки тому що в польській літературі циркулюють ще й досі погляди переконання про значну імміграцію польського селянського елемента в східно-українські землі. Представляючи заселення й загосподарення України історичною заслугою чи історичною місією Польщі, вони уявляють собі самий колонізаційний елемент в більшій або меншій мірі польським, тільки пізнійше українизованим наслідком браку якоїсь національної й релігійної опіки та культури для нього³⁾. Одначе коли приходять ся ілюстровати такі погляди

¹⁾ А. В. Стороженко М. Борисполь въ XVII в., ч. 6 і 55.

²⁾ Памятники изд. кiev. комиссією III² с. 99 і далі.

³⁾ В популярній Історії Польщі Бобжиньського напр. читаємо, що „польський народ“ ідучи слідами політики Казимира, „переселяв ся на

фактами, представники сих поглядів мусять самі признати, що джерела не дають ніякої підстави для них: неможна вказати серед селянства якихось хоч трошки значнійших польських елементів, не можна показати таких фактів, щоб польські дідичі польського походження приводили з собою селян, або щоб селяне самі мандрували сюди з польських країв¹). Переглядаючи поіменні реєстри селян в документах кінця XVI і початків XVII в., ми стрічаємо чистісенський український елемент, часом з домішкою ріжних зайдів з сусідніх країв, і серед них тільки відокремлені й випадкові одиниці польські, що заблукали сюди з двором свого пана, або самі тут опинили ся, переходячи степами з країв польських в сусідні українські або білоруські і з них мандруючи часами далі, в глибину українських земель. Се рідкі, відокремлені одиниці, які не змінюють нічого в загальнім українським характері селянської стихії.

Візьмемо кілька ілюстрацій. На жаль таких богатих поіменних реєстрів, які мали ми з королівщин Галичини й Поділя, тут нема. Але от кілька більших реєстрів імен в останніх десятиліть XVI в.,

Русь, кольонізував її пустини, ширив в ній польські звичаї, освіту й мову“ (V т. I^о с. 46). Яблоновский в своїй монографії про українські староства (Źródła dz. V) начеркнув іділічний образ кольонізації Подніпров'я так неподібний до дійсних відносин його: W tę stronę nad-dnieprską spieszono teraz najtłumniej szukając rozmaitym sposobem większej lub mniejszej fortuny ziemskiej. Panowie „solicитowali“ o szersze starostwa ukraińskie, szlachta domagała się wiosek lub urzędów podstarościńskich, lud zbiegał całemi gromadami na obiecaną wolność w slobodach. Przy obfitości zaś ziemi działa się zadość wszelkim życzeniom (с. VIII). І при тим сей люд іде знад Wisły lub Niemna (с. IX). В новійшій своїй праці про східню Україну (Źródła т. XXII) він рисує ще раз звичайний образ: Razem z przyłączeniem Wołynia i Kijowa do Korony i zniesieniem granic ziem tych od strony już koronnych Rusi czerwonej i Podola, rozwarły się jakby wierzeje wychodźstwa nawet z najdalszych stron gniazdowej Polski. Fale osadnicze, które dodad płynęły prze-ważnie z północy na południe, poczynają co raz bardziej uderzać od strony zachodniej, wychodźstwo polesko-białoruskie dotychczas, widocznie słabnie, prześciga je niebawem czerwieńskie oraz mazowieckie z małopolskim (с. 113—4). Але як вказав я в своїй рецензії (Записки т. XVII с. 16), коли прийшло ся перейти до деталей, сам Яблоновский, мусів признати, що в джерелах він не стрітив ніяких фактів, які б вказували на якусь міграцію польських селян в східно-українські землі. Пор. також критичні замітки В.-Буданова в ч. VII т. 3 Архива Юго-Зап. Рос.

¹) Див. у Яблоновского (Źródła, XXII). Nie posiadamy jeszcze dosć wyrażnych (a навіть і не виразних, додам) wskazówek, zaznaczeń przesiedlania tłumniejszego ludności poddanej z dóbr oddawna zasiadłej, w pasach starej kultury do nowopowstających włości ukraińnych —

з різних частей правобічного Подніпров'я¹⁾. Острозький розбив осаду Шавулів Колодяжне, на київсько-волинськїм пограничі й вивели відси селян, от їх імена: Дашко, Сенко Гоголович, Іван і Денис Дашковичі, Федор і Степан Пиляї, Іван Гребенник, Степан Глиза, Демко Кот, Іван і Яцько Гнилиці, Федор і Семен, Лаврин Медвідь, Ждан Каличич, Іван Личич, Першко десятник, Павло Шойкало, Тишко і Роман Серковичі, Опанас Дупля, Левко Велентий, Яцько Кривошляс, Мартин Якубович²⁾. Тишкевич нищить маєтності Горностаїв в Житомирщині і грабить селян з с. Пісків: Тимошка отамана, його слугу Федора, Семена Кисляковича, Романа Кисляка, Яцько Цокотуна, Василя Роговича, Мелакху удову, Дашка Волошина, Ермола, Саютка, Петра Івановича, Ігната Ковалевича, Єска, Макара, Євтуха, Бориса, Якіма, Івана, Каленика, Гришка, Костя, Левка Лисинського, Аврама Мокая, Євтуха, Василя, Мирона, Федора, Савку. В иньшїм сусідньїм селі Лещині названо таких покривджених селян: Ганька, Павла Мишковича, Івана, Антона Тимошевича, Федора Скоробогатка, Конона Гриневича, Опанаса Губку, Йвана Брегица (чит. Брагинца, з Брагина), Савку Деляковича, Стася Тенетилевича, Антона Івановича, Аврама, Романа Гомона, Каленика Подолянина, Семена Уса, Митка Савостковича, Куряна Савича, Грицька, Каленика і Євсея Даниловича, Омеляна, Ждана Ковалевича, Богдана Федоровича, Логвина десятника, Дениса Дучича, Антона Берейтича, Йвана Снежка, Лукаша, Вакула Сорочича³⁾. А от реєстр селян з Махнівської маєтності Тишкевича, з більш полудневої околиці, і пізньїшого часу: Ничипор Долгоненко, Курило, Іван Чорний, Охрім, Гаврило Клюка, Михайло Гринь, Іван Максименко, Миско, Сенко, Васко Чемерис, Ярема, Кгресь, жид Абрам арендар, Яцько, Дмитро, Степан Сторожинський, Сава, Марко, Семен, Ждан, Ярема, Семен Оценко, Яцько Браїловський, Гаврило, Васько, Іван Якимів, Аврам, Сенько, Роман, Сидір, Євхем, Степан, Мартин, Васько, Іван, Семен, Феско, Ян Вишобенко, Минко, Андрій, Мацько, Томило, Луць, Данило, Назар, Труш, Тишко, Сидор,

z inicyatywy, na rozkaz czy przy zachęcie tylko ich ze własnych panów (с. 126). Z dalszych stron (po za Wołyni i Podile) rzadko poddani wprost na Ukrainę zbiegają, o ile oczewiście akta trybunału o tem świadczą: czasem z Rusi czerwonej, z Nowogródzkiego na Litwie, z Podlasia raz chyba; z ziem szczerego polskich lub litewskich ani razu (с. 129).

1) Вибрано їх за порядок з найбільшою з дотепершньїх збірок актів до історії селянства. Архивъ Юго-Зап. Рос. ч. VI т. I.

2) Ч. 63 (1587).

3) Ч. 64 (1587), с. 176—180 і 181—3; тутже на с. 180 реєстр міщан м. Тулина, а на с. 183—5 реєстри селян з с. Луки і Середного. Для глужшого Поліся див. інвентар Володник ч. 81 (1595).

Курило, Іван, Васько, Денис, Пилип, Мартин¹⁾). Ітак на яких 130 селянських імен що нам стріли ся: Абрам арендар, якого по принципам сучасної польської статистики прийшло ся б записати до Поляків „мойжешового визнаня“, Кгресь (Grzes) і досить непевні Стась Тенетилевич і Ян Вишобенко. Вистане сього, я думаю, щоб здати собі справу з національної фізіономії селяйства східної України.

Так представляеть ся національний склад Українських земель, національно-статистичний український баянс в XVI і на початках XVII в. Знання його поможе нам оцінити його баянс культурний і культурно-національну еволюцію, до якої ми тепер переходимо.

¹⁾ Тамже ч. 115.

IV.

Побут і культура.

Представивши зверхній, чисельний склад українського елементу, мусимо тепер приглянути ся його внутрішньому змістови і заразом оцінити його якість, представити його квалітативно.

Почати мусимо від того моменту, що уважав ся першою й найбільш знаменною прикметою його національності і нам теж служив у попереднім за критерій, яким ми означували українську національність тодішніх людей, — не тільки тому, що за браком иньших він являєть ся, звичайно, одиноким способом для сього, але також в згідности з історичним станом річей, коли він дійсно був в самім житю таким критерієм першим і найголовнішим. Се „руська віра“ в противоставленню „вірі лядській“, „віра грецька, благочестива“ в противставленню католицтву. Мішанне понятя „Лях“ і „католик“, „Русин“ і „схизматик“, або чоловік „грецької віри“, яке стрічаємо на кождім кроці, вводить нас вповні в тодішні понятя, коли взагалі, не тільки у нас, слабе понятя національності залюбки заступало ся й підмінювало ся далеко реальїйшими, конкретїйшими фактами політичної, релїгійної, або класової приналежности.

В старій Русі православна й католицька віра, вірїйше — східній і західній обряд стріли ся в ангітезі „віри грецької“ й „віри варязької“, двох чужих вір, а понятя Українця (Русина) і не - Українця з початку виступають тільки як противставлення політичної або класової приналежности. Русин в тіснійшим значінню — київський дружинник в противставленню тубильному купцеві — „Славянинови“ Руської Правди, заразом Русин се горожанин, член політичного звязку давньої Руської, себто Київської держави, в противставленню людям, що до тої політичної звязи не належать¹⁾. З віками „віра грецька“ стала свїйською,

¹⁾ Див. т. I² с. 168—9. Наука Теодосія про віру варязьку (латинську) в кількох верзіях в II т. Ученыхъ зап. II отд. академіи. Русинь і Словенинь як суспільні категорії в Рус. Правді § 1.

вірою руською в очах не тільки своїх і чужих, й її антитеза з вірою латинською з одного боку, з мусулманством з другого, відповідає національній антитезі Руси - України з одного боку Польщі, з другого — турецько-татарському світові, степовому бусурманству. Натомість політичні границі протиставили з початку „чоловіка московського“ „чоловіку литовському“, яким був і Українець і Білорусин. Пізніше, з відокремленням України від в. кн. Литовського (в 1569 р., а ще ріше в лівобічній Україні по р. 1648) „Литвином“ на Україні став Білорусин. Старий політичний термін „Русина“ перейшов на етнографічне понятє в протиставленню України й Польщі. На другім же, східнім фронті прийшло ся звернути ся до нових означень, географічно-політичних, і так являєть ся термін „Москаль“ для Великороса в українських устах, „Черкас, Черкашенин“ для Українця в московських, а в вульгарній мові більше популярні прозвища „кацап“ і „хохол“¹⁾, тим часом як в книжній мові здобувають з часом все більше право горожанства термін Малої й Великої Росії, Малоросіїн і Великоросіїн — терміни вповні політичні в початковім значінню, але zarazом наділені й етнографічним значіннем. Вкінці соціальна еволюція відбиваєть ся в таких фактах як ототоження „на-на“, дідича, можливого чоловіка з Ляхом („Ляхи“ синонім українських дуків-сріблянників“ в звісній думі про Ганджу-Андібера). З другого боку — ототоження козацького з українським (проба такої термінології, як нарід козацькій, або козацько-руський, в протиставленню пагод-ови szlachesk-ому Польщі). Але сї заміни, дуже характеристичні з становища історії сусільних відносин і народної психології, не здобули такого ширшого й загальнішого значіння як вказані вище — релігійні й політичні.

Насуваєть ся питання: в сїм факті, що православна віра стала знаменем української національності в протиставленню до католицької Польщі, що було причиною, а що наслідком? Чи православна віра стала знаменем національним, тому що різниця релігійна, антитеза православного і латинника підчекнула різницю національну й надала їй релігійну закраску? Чи власне антитеза національна, вже готова, стрінувши ся з різницею релігійною, поглубила її почутєм національного антагонізму? Инакшими словами — що було скорше вироблене, сильїйше відчуте і було причиною такої інтезивности свого національно-релігійного антагонізму — чи антагонізм релігійний, чи національний?

В старій Руси, як ми знаємо, речниками релігійного антагонізм-

¹⁾ Про походження загадкової назви „кацап“ див. замітку Н. М. в Київській Старині 1901, XII.

му майже виключно, бодай довший час, були люде чужі, Греки — духовні. Вони стрічали в місцевій, українській суспільности досить індіферентні, досить рівнодушні відносини до православно-католицької релігійної різниці, і обурюючи ся та скандалізуючи ся таким індіферентизмом (такими поглядами, що „сяю и ону вѣру Богъ далъ“) старали ся поставити сих українських недовірків на відповідне становище супроти релігійних різниць взагалі, а спеціально — супроти латинства¹⁾. Ледви одначе можна думати, щоб на українську суспільність безпосередно ся проповідь робила значне вражінне. Навпаки в XIII—XIV вв. ми могли констатувати тійснійші відносини до заходу в західній Україні, значнійший поворот до тої західньої культури, котрої таким першорядним складником було католицтво, і брак якогось виразнійшого антагонізму на тім релігійнім ґрунті спеціально²⁾.

Але місцеве, тубільне духовенство мусіло присвоївати собі науку й погляди своїх учителів Греків і оскільки множило ся й розширяло ся в суспільности — воно мусіло проводити єї погляди по малу і в саму суспільність. Бачили ми вище, до якого розмноження, чисельної сили й розковсюдження дійшло з часом сільське духовенство й чернецтво в тих століттях. Його не тільки моральним обовязком, обовязком званя, а й чисто класовим інтересом було — свідомим чи не свідомим, — впливати на вірних в напрямі відіорности до чужої віри — латинської. Особливо скрізь там, де дійсно приходило ся з нею стрічати ся в житю — то значить ся лінії українсько-польських стичностей, мусіло духовенство розвивати в людях антагонізм до католицтва й привязанне до своєї батьківської віри.

Ся „батьківість“ православної віри була, без сумніву, одним з головних моментів, на яких опирала ся її популарність в суспільности, в народі, в привязанню до неї. Протягом віків, які проминула між часами її заведення, XI—XII віком, і XIV—XV, себто часами неперетворенне в формальне національне знамя, — православна віра з віри чужої, накиненої встигла увійти глибоко в жите, привичаїти людей до себе — до своїх обрядів, форм, практик, формул. Мусіла стати одним з найвиднійших складників в тій сумі навичок і привичаснь, що становить елементарний, несвідомий підклад національного почутя, яке протиставляє несвідомо чи свідомо звичайне, віками усьвячене, до життя приладжене, або житем прийняте, і через те — гарне своє чужому незвичайному, дивному, через те — негарному. І стрівнувши ся на західнім пограничу з иньшими різницями політичними, куль-

1) Див. про се в т. III² с. 409—410.

2) Ibid. т. II² с. 484—5.

турними, етнографічними, сей релігійний складник міг сильно поглибити національний антагонізм. Але знаючи, яке значіння в такому етнографічному почуттю мають навіть дрібніші відміни, (пригадати хоч би ту різку різницю, яку робить старий Киянин X—XI віка, устами киявського літописця, між собою й своїми найближчими сусідами — Деревлянами й Сіверянами, можемо думати, що сам по собі той національний, чи лінше сказати географічно-етнографічно-політичний антагонізм Руси й Польщі навіть в масах був старший від тих релігійних впливів — хоч був і слабший, бо не був так скристалізований.

В вищих кругах, ближше звязаних з державною, політичною боротьбою державних організацій польських і українських за українсько-польські погранича, сей політичний антагонізм мусів рішучо домінувати над релігійним дуже довго, мусів випередити його в своїй появі дуже сильно. Василько теребовельський в другий половині XI в. уважає задачею свого житя і питанням чести для себе — боротьбу з Ляхами. „Я Ляхам багато зробив лиха і ще хотів зробити — німстити ся за Руську землю“ — „подумав я про Лядську землю: наступлю я на неї за літо й за зиму, знищу Лядську землю й німщу ся за землю Руську“¹⁾. Се тоді як раз, коли грецькі духовні на Україні скандалізують ся тісними династичними зносинами з Польщею й індиферентизмом супроти католицтва. Польща з одного боку, степові орди з другого²⁾ уважають ся прирожденними, історичними ворогами-суперниками Руси³⁾, і антагонізм політично-національний рішучо переважає над релігійним. Ще пізнійше, в XIII віці „католик“ тільки „християнин“ для галицького літописця — світського чоловіка, не „иновірний і нечестивий“, яким мав бути кождий не православний для чоловіка духовного, глибоше пересякненого релігійною

1) Іпат. с. 174, кор. т. II² с. 411.

2) В тій же сповіді Василько, як вище.

3) Отже певних обмежень вимагає погляд, висловлений Зубрицьким і прийнятий пізнішим істориком польсько-українських відносин Линиченком (Взаимныя отношенія Руси и Польши до конца XII в. с. 215), що в часах староруських не було ніякого антагонізму Руси й Польщі, що війни мали виключно характер династичний, і тісні звязи сих двох народів вели до засновання спільної держави з них. Линиченко вповні солідаризуєть ся з поглядом Шевченка, що лише неситі ксьондзи, маґнати нас поріжнили, розвели.

тільки час сеї „розни“ переносить з кінця XVI на XIV вік — по окупації Казимира. Сказане в тексті показує, думаю, зовсім виразно, що початки національного, а в часті й релігійного антагонізму Польщі й Руси-України сягають дальше, хоч і не мали тоді своєї пізньої гостроти й інтензивности.

визлючністю¹⁾. Але уже в першій половині XIV в. можна було грати не тільки на етнографічно-національних, але й релігійних почуттях народніх мас, як показує історія повстання галицької людности на Юрія-Болеслава за його привязання до чужоземців і чужовірців. Я вже висловив на своїм місці сю гадку, тут маємо до діла з агітацією боярства, що грала на тих почуттях людности, розсіваючи поголоски про заміри Юрія запровадити латинство на Русі й засадити її чужоземцями²⁾.

Крім впливів свійського духовенства тут, безперечно, мали велике значіння й відносини до православної віри самого католицизма — далеко більше гострі, нетолерантні й далеко скорше й виразніше скристалізовані, аніж відносини до католицизма православних. Краківський біскуп середини XII в. напр. рекомендує Бернарду з Клерво Русинів яко таких, що від свого навернення на християнство пересякли різними хибами й еретичною нівчемністю (*gravitate*), лише по імені признають Христа, а ділами своїми його вирікають ся³⁾. Католицькі письменники тих віків часто прикладають до православних епітети „поган“ (*pagani, gentiles*). Такий погляд не був, розуміється, секретом і для самої української суєнільности: галицький літописець, реабілітуючи коронацію Данила, каже, що папа Інокентій кинув вкляту на тих, які б хулили правовірну грецьку віру⁴⁾ — отже факт, що грецька віра була хулена католиками, був загальнозвістним. При тих частих стрічах, які мала західня Україна з Польщею й Угорщиною, не могло обходити ся без різних прояв зневаги „руської віри“ католиками. Поголоски, записані літописцями, як от що Угри підчас своєї окупації в Галичині при кінці XII в., знеще-

1) Див. т. II² с. 483 і III² с. 410. Печерському монахови XI в. чорт представляється в образі Ляха: „видѣ обходяще бѣса въ образѣ Ляха в лудѣ (в дорогѣ убраннѣ), носяща въ приполѣ цвѣтокъ еже глаголетъ ся льпокъ“ (Іпат. с. 134). Як образок свѣтській, де пробивається ся певна неохота й ворожість Польщі й Русі, наведу подробиці з описи битви під Ярославом: „видѣвъ же Дамянъ Ляхы крѣпко идущимъ на Василка, керляпшъ поючимъ, силенъ гласъ ревуще в полку ихъ — Ляхомъ же лающимъ, рекущимъ; „поженемъ на велики бороды“ — Василкови же рекшу, яко „ложъ глаголетъ естъ вань, Богъ помощникъ нашъ естъ“, и тѣкну ковь свой, и движе ся, Ляховъ же не стерпѣвшю, побѣгоша отъ лица его“ (Іпат. с. 534). Кольорит ще, як бачимо, дуже-дуже мягкий в порівнянню до пізніших відносин до „Ляхів превражіих синів“.

2) Див. т. III² с. 137—8.

3) Лист в Monumenta Pol. hist. II с. 15.

4) Іпат. с. 548—9.

шували церкви — „въ божицахъ почаша кони ставляти“¹⁾, або що вони (підчас пізнійшої окупації) виганяли з церков православне духовенство й заводили своє²⁾, незалежно від своєї вірности чи невірности віддають нам тодішній настрій, той зріст релігійного відчуження й ворожнечі. Нетолеранція одної сторони піддає заціплює її другій, викликає як реакцію у всякім здатнім до відпорности елементі збільшене привязання до свого й також вороже становище до накиданого чужого.

З польською окупацією Західньої України в другій полов. XIV в. мають місце вже не епізодичні й спорадичні стрічі й конфлікти з чужою національністю й релігією, але на цілій лінії українська народність і її „руська віра“ стріли ся з привілеюваною народністю й державною вірою польсько-католицькою. На кождім кроці, особливо по скінченню переходових часів самої окупації, тутешній Русин мав нагоду почувти, що він схизматик, майже поганин; мусів боронити свою стару батьківську віру від плянів заміни її католицькою церквою, а себе — від ріжких обовязків на сю останню. Він почув, що його народність, мова, культура, письменність уважають ся чимсь нижшим в порівнянню з польсько-латинським елементом і що найвище — тільки толерують ся згрядливо репрезентантами нової власти й привілеюваної народности. Він на кождім кроці мав уступати місце заступникам сеї привілеюваної народности, що відсували його від всяких почесних, впливових позицій і доходів, наступали на його маєткові й иньші права. Вище представлено вже було, яким формальним обмеженням підпадала православна віра під польським режимом³⁾, які були пляни зовсім усунути православну церковну організацію й заступити її латинською⁴⁾. Бачили ми, як приналежність до „грецької схизми“ обмежала особисті, горожанські права тубильців-Русинів — в містах і селах: в користанню з привілеюваного німецького права. в промислових зайнятах, в шляхетських і міських урядах, в процесах і контрактах⁵⁾. Навіть де й удавало ся добити ся рівноправности, її не реалізовано так гладко; але в більшости приходило ся мовчки корити ся волі й поглядам місцевої адміністрації чи взагалі панів — заступників привілеюваної народности. Русь бачила й відчувала, як відтискають її пани з тої привілеюваної польської народности й іде вона в долину, все більше переходячи на становище самої тільки *misera contribuens plebs*. Антагонізм національний загостряв

1) Іпат. с. 448. 2) Воскар. I с. 119.

3) Т. V с. 442 і далі. 4) Ibid. с. 422 і далі.

5) Ibid. с. 237—249 і в сім томі, вище с. 124—6, 238 і далі.

ся моментами економічними, класовими, знаходив свою вищу моральну санкцію в мотивах боротьби релігійної, і навпаки — з свого боку робив більше болючим почуте економічного гнету й загноював релігійний антагонізм. Поляк був уже не тільки чужинець, чоловік чужої держави, народности й віри — він був гнобителем Русь, паном, визискувачем, ворогом і нищителем віри, а Русь — елементом покритим дженим національно, суспільно, економічно, релігійно. Такі відносини в міру того як польсько-католицька політика давала себе відчувати тубильному елементові, а особливо в міру того — як під впливом її Русь зводила ся на сам демос, тратячи вищі верстви — посувала ся все далі й далі, обіймаючи цілу українську територію, знаходячи свій вислів в фразі католицького монаха, учасника задніпровських кампаній, свідка великих народніх рухів з-перед Хмельниччини „як з природи своєї варвари ворожі не-варварам, майже так Русь Полякови“¹⁾.

В сумі сих моментів ворожнечі мотив релігійний мав особливий значіння. Культ, релігія — се ж для всякого чоловіка річ найбільш делікатна, найбільш вражлива на всяку зневагу, погорду, насильство і тому на сій точці — не тільки найбільш конкретній і найбільш загальній для всієї Русь, без ріжниць її стану й приналежности, але й найбільш вражливій, найбільш концентруєть ся антагонізм Русь й Польщі. Се дає найбільше відчувати всяку кривду на сїм полі а ріжні різкі факти — вроді насильного відібрання православної ремиської катедрі Ягайлом, з профанацією могил небіжчиків — руських князів, духовних й т. и., вроді піддання галицької катедрі під власть і юрисдикцію латинського арцибіскупа, й ріжні насильства на православними крилошанами, які при тім мали діяти ся²⁾, незвичайно загострювали се почуте, давали йому незвичайно болючу інтензивність.

В хронологічній порядку грамота Казимира з 1370 р. до патрарха в справі відновлення галицької метрополії служить першим документом заходів західно-українського боярства в інтересах православної церкви — відгомоном першої кампанії з правительством, що призвело на скасування православної церкви³⁾. В XVI в., з упадком українського панства, боротьбу веде галицьке, передовсім львівське міщанство. В XVII релігійні утиски, польські замисли на знищення православної „благочестивої“ віри стають агітаційним мотивом для широких народніх мас, для великих всенародніх, а головню селян-

1) Dyaryusz Okolskiego вид. Туровского с. 85.

2) Див. т. V с. 433—4.

3) Т. V с. 391, пор. 426.

ських повстань. Під релігійним прапором козачина веде свою боротьбу з правительством і звертаєть ся до участі й помочи в ній, в інтересах „руської віри“, до народніх мас — з одного боку, з другого боку — дучить ся під сим окликом з репрезентантами вищих українських верств, чи їх останками, — з міщанством, духовенством, навіть шляхтою. Прапором релігійним заступаєть ся прапор національний, і під окликами інтересів релігії ведеть ся боротьба задля інтересів національних, політичних, з мотивів клясових і економічних; під окликом спільної боротьби з католицизмом шукають православні союзників між польськими рівновірцями при кінці XVI в.¹⁾, під окликом охорони православної віри добувають заграничної помочи против польського уряду, против польського шляхецького режиму (уже з кінцем XV, потім під кінець XVI в., і ще серйозійшим стає се в XVII в.). І під тож релігійною поволокою переходить до пізнійшої традиції весь сей національний українсько-польський конфлікт, з тушованнем иньших мотивів — економічних, політичних, національних.

Отже під знаком релігії переходить — і доходить до нас, в письменній традиції, культурно-національна еволюція сих віків. Се зближає формально сей період до попереднього, до староруського жита XI—XIII вв., де християнство, як ми бачили, також грало таку першу ролю — домінувало в культурнім житю, надаючи йому тон і закраску. Але се подібність більше формальна, й приглянувши ся ближше, помітимо побіч подібностей і спільних точок також кардинальні різниці що до становища й ролі православної віри в культурнім житю й побуті в тих старших і сих новійших віках.

Християнська православна „грецька“ віра XI—XII вв. опираєть ся на державну власть і на вищі, аристократичні правительственні й суспільні верстви. Княжа власть уважаєть ся її першим протектором і оборонцем; так дивить ся на неї церков, так дивить ся на себе князь сам. Князі й бояри уважають точкою чести, доказом свого виховання і доброго тону, розуміння свого положення, свого *noblesse oblige*, займати ся церквою, показувати її свою прихильність, своє високе поважання до неї. Богато між ними стрічаєть ся й людей дійсно побожних в тодішнім розумінню, то значить привязаних і повних поважання до церкви й її репрезентантів та охочих до сповнювання їх вимогів. Як би не розходили ся з вимогами християнства його учинки й діяльність, кождий хоче зістати ся на зверх з ним в згоді й бодай на той світ явити ся вповні примиреним з ним —

¹⁾ Див. т. V с. 593—5.

навіть приодягненим вищою християнською рангою — монашеством. При тім з християнством, з церквою звязане все, що являєть ся д сучасного більше розвиненого чоловіка, „інтелігента“ так би сказа про явом культурности, всього ліпшого, що дає жите. З ним звязане не тільки моральна наука, а й знання, навіть світське: через ту церковну школу переходив кождий, хто хотів собі присвоїти знання потрібні, припустім, для дипломатичної, канцелярійної діяльності. З ним звязана сучасна творчість, штука в ріжних родах. Ним ввоприйнята в круг цивілізованих народів пів-варварська суспільність українсько-руська чує себе звязаною з тим, в чім втіляв ся для неї ідеал культурности, вищвіт краси, вершки сили, могутности, престижу, слави — візантійського цїсарства, візантійської церкви, візантійської науки й штуки. „Грецька віра“ була ключем до всього, і в ній шукає суспільність всього, що могло б винести її на рівень сірої буденщини. Духова робота її звернена на присвоєння дипломатичного, морального й культурного змісту нової релігії — в тім головний зміст сих часів, *summa summaum* їх культурного життя.

Се особливо треба сказати про віки XI—XII в. В XIII в. можна спостерігати й домірковувати ся вже певного ослаблення в особливій ролі православної церкви й церковности. Ще в попереднє століття, наслідком колонізаційних переворотів, ослабили ся безпосередні зносини з Царгородом. Упадок Царгорода з початком XIII в. мусів дуже сильно підірвати престиж візантизма. Розповсюджується й конкурує, особливо в Україні західній (так само на Білорусі і в землях Новгородських) культурний вплив західній, підтримуваний і далі розвиваний дуже тісними зносинами з Угорщиною й Польщею, Чехією й Німецькими землями західними й північними (Прусією). Для сих зносин треба було знання мови латинської, й вона, як ми бачили вже, в першій половині XIV в. здобуває право горожанам в княжій (а може й не тільки княжій) канцелярії Галицько-волинської держави. Разом з тим не зїстають ся без вплива й такі обставини, як ослаблення давніх політичних центрів (Київа, Чернигова, Переяслава), що відбиваєть ся на огнищах книжности й взагалі русько-візантійської культури, що жили силами й засобами тих центрів (особливо Київа) і не могли бути заступлені вповні, що до своєї інтенсивности, новими центрами і їх огнищами. Так само збідненне й ослабленне князівської й боярської верстви, упадок церковних центрів і т. и.

Традиція опікування церквою, будування й прикрашування нових церков (як найліпшої памятки по собі), розумієть ся, держить ся в князівсько-боярських кругах. Тільки вона поволі тратить ся, щоб так сказати, центральну позицію в тодішнім культурнім житті.

проявляє ся в формах слабших і не дає такого імпульсу в розвою зв'язаних з церквою галузей русько-візантійської культури. Данило в середині XIII в., по своїй перемозі над ворожими партиями, з залом віддасть ся прикрашуванню своєї нової столиці — Холма, будує там розкішну катедру; але татарські походи 1250-х рр. підрізують його енергію на сім полі й змушують обернути свої засоби на иньші цілі — будованне городів протів Татарів, як каже його літописець¹⁾. Фундована ним холмська катедр стає одним з огнищ книжності — менших, що правда, і те що ми маємо звідти — самі богослужбні книги, хоч круг тої книжності в дійсності мусів бути ширший. Про його брата Василька маємо пізнійші вказівки в оновіданню про жертви й фундації його сина, що між иньшим роздає церквам і „сборники великыѣ отца своего“²⁾. Володимир Василькович спеціально уславив ся своїм будованнем, прикрашуваннем і обдаруваннем церков. Ми знаємо сі його фундації й жертви³⁾ — маємо тут звістки про будову й мальованне церков, про роботи юбілерські — „ковання“ риз на образи, оправ на книги, посудів церковних і т. и., і про спорядженне церковних богослужбних книг; особливо багатий сортимент дістає їх новозбудована церква в Любомлі: два євангелія „апракос“ (розложені в порядку церковного читання) в дорогих оправах, апостол, пролог на 12 місяців — „изложено життя святыхъ отецъ и дѣянія святыхъ мученикъ, како вѣчаша ся своєю кровію за Христа“, також повну минею на 12 місяців, октоїх і ірмолой, службним св. Георгію (патроу церкви), молитви утренні й вечірні, й осібно молитовник, „куплений від протоциної за 8 кун“⁴⁾. Крім замовлень на такі церковні книги, князь — „философ“, розумієть ся, мусів інтересувати ся й збирати й иньші, більш різнородного змісту книги, але літописець не дав нам про се ближше відомостей, а з записей на книгах ми маємо тільки випадкові звістки про книги, які обертали ся на княжім дворі. Такий номоканон, списаний на замовлене Василька 1286 р., писання Єфрема Сирина, списані для Василькового тивуна Петра якимсь Іовом⁵⁾; літописець згадує ще „книги пророчьскыя“ (пророків з Біблії), з яких собі шукав вказівок (ворожив) Василько⁶⁾. Богата, хоч і пізня і документально безруччя — не автентична традиція про Льва, правдоподібно, не позбавлена якихось ремінісцій про надання й фундації сього князя, а такий

1) Іпат. с. 560. 2) Ibid. с. 608.

3) Див. т. III с. 438—9, 445 й ин.

4) Іпат. с. 609—10.

5) Срезневскій Др. памятники с. 147 і 149.

6) Іпат. с. 577.

факт як заснування митрополії — при нїм, чи при його синї корлю Юрію, мусїв пїти в парї з певним оживленням церковного життя церковної помни, русько-візантійської культури взагалї.

І з дальших часїв не перестаємо мати відомости, якї вказують що й по окупації України і прилученню її до Литви й Польши князі і з старої династїї, і з нової, Ольгердової, не забували підтримувати стару традицію, яку, розумїть ся, не залишало в своїх інтересах підогрївати в них православне духовенство — фундування й обдїрвання катедр, монастирїв, церков, маєтностями і рїзними предметами церковного ужитку, а за прикладом їх їдуть і православні маєтнати. Розумїть ся, мало се місце головнo в землях в. кн. Литовського, тим часом як в Галичинї, відколи там (дуже скоро, як знаємо) зникла верства великих бояр, пронав сей ресурс церковного і звязаного з ним культурного життя.

Так з Любартом вьязеть ся традиція про фундацію луцької катедрї св. Івана, з кн. Юриєм чи Наримунтовичом чи так як в записї він названий — Юриєм Даниловичом) — надїленне маєтностями катедрї холмської; хоч записи, якї ми про се маємо, пізнїйші й автентичнї ¹⁾, але звязанне сих надань з такими мало автентичними в очах польського правительства особами як ті два князі, промодяє за тим, що ми маємо тут до дїла з якоюсь дїйсною традицією а не довільно підсуненими іменами. З родиною Володимира Ольгердовича, що починаючи від сього Володимира вибирає за свій фамїлійний гробовець Печерський монастир, і в тим за сею традицією їдуть пізнїйші київські князі з иньших родїв (Скиргайло, мабуть і Іван Ольгимунтович) ²⁾ — мусїли вьязати ся бїльш або меньш ще фундації й жертви для сього Печерського монастиря починаючи в часїв Володимира. Пізнїйша звїстка про відновленне „коштом великим“ Печерської церкви Семеном Олельковичом, „їже украси ю всесою, якоже бѣ мощно, такожде и внутрѣ иконнимъ писанїемъ“,

¹⁾ Про Любартову запись (видану в Архивї Югозан. Рос. І VI ч. 1) розвідка Щербаковського в київських Чтенїях т. XVI і замїтка (Коли сфальшовано грамоту Любарта Луцькій катедрї) в писках т. LXX. Про грамоту Юрія Даниловича (видана в Памятн. р. письма и языка Срезневского) див. в т. III² с. 109—110 і IV² с. 4.

²⁾ Суджу з того, що род Іван Ольгимунтовича кїлька разї виступає в домяннику печерськїм (Чтенїя київські VI с. 7 і 14) і в Ольгимунтї є записка про постриженне в чернїцї; про гроби свого батька й „дядь“ (стриїв) в Печерськїм монастирї згадує в своїм звїстї тестаментї Андрїй Володимирович (в виданню Антоновича хибно „дѣдь“).

говорить тільки про оден момент в історії сеї опіки, яку династія Олельковичів показувана Печерському монастиреви, або довільно зберас її коло одного імени Семена Олельковича¹⁾. Донька Семена княгиня пинська Александра з своїм чоловіком Іваном Ярославичом лишили по собі цілий ряд більше або меньше щедрих (переважно дрібних, але в великім числі) надань місцевим церквам і мошастирям: Лещинському монастирю (заховало ся цілих шість грамот), Купятицькій церкві (пізнійше теж був там монастир) — є тих грамот пять²⁾; в Пинську вони обдарували багатою фундацією церкву св. Дмитра — „вчинили соборъ светому великому мученику Дмитрею — установили в той церкві три попы, а четвертого дякона“, з обовязком служити в суботи та неділі й свята „соборомъ“, а в инші дні — по одному свьященику, і рано й вечір „на литвяхъ поминати душы родичей нашихъ и слугъ нашихъ, которые естъ вписаны въ суботнику“; при головній церкві св. Дмитра придоблено „четыры предѣлы: Богоявление, а входъ во Єрусалимъ, а Вознесеніє, а арх. александрейскихъ Афанасія и Кирила“; на церкви, окрім давнійших ґрунтів придано чотири дворища і осібно до кожного „предѣла“ було приписано по „землі“, на кожного попа і дякона по дворови в Пинську, з увільненням від податків, і осібні грошеві доходи (3 копи грошима, збіже на проскури, вино, віск з княжого двору, ладан з пинського міста)³⁾. На той же взірець брат кн. Федора кн. Іван Ярославич фундавав такуж „соборну церкву“ з чотирими „предѣлами“ і з таким же штатом духовенства в Давидовім Городку⁴⁾. Кн. Іван кобринський перед смертю (коло р. 1490) поручає своїй жінці записати на монастир кобринський, в яким казав себе поховати, село Корчичі, дві корчми в місті, десятину з млина й двірської наші⁵⁾. Ходкевич з митр. Йосифом Солтаном фундають монастир Супрасльський⁶⁾, наділяють його маєтностями і дорогими річами: митрополит дарував монастирській церкві два великі срібні хрести з каміннем, два євангелія на пергамені, в срібній позолоченій оправі, дві чаші,

1) Густинська в Пол. собр. мѣст. II с. 358; пізній час записки згадує дуже загальний характер її, й сі навязування заходів Семена безпосередно з Батиевим погромом. Про одно наданне Печерському монастиреви маєтности від Андрія Володимировича — Wolff Kniazowie с. 163.

2) Перегляд у Ол. Грушевського Пинское Полѣсьє II с. 105.

3) Ревизія пущь с. 321—5 (1502).

4) Ibid. с. 348—9 (1507).

5) Акты Зап. Рос. II с. 79.

6) Пор. т. V с. 265.

срібне кадило, три ікони Богородиці в срібравій ризі з перлами і дорогим камінням, кубок з горіха кокосового, оправленого в срібну панаягу з перлової раковини, різблену і покладану сріблом. Олександр Ходкевич дав ікону Богородиці в сріблі, „з заполичкою“ срібною, усе нове перлами й камінням, і срібну чарку, а Григорій Ходкевич срібну чашу й різні річи, ваги півнята гривни¹⁾. З різних жертв Константина Острозького маємо досить цікавий реєстр, в тім же році, його жертв монастиреви Дерманському (коло р. 1507): чотири срібна, золочена з камінням, срібний золочений хрест „воздвизальний з мощами, два євангелія в срібній оправі з камінням і емальованими образками і окрасами (розп'яте з Богородицею й Іваном Боголюбим, „защечки сребрне, позлащені на єникте“), три вінці срібні золочені, два золоті, завіси — одна чорного оксамита, друга — рижового атласу, чотири з червоної тафти, ризи адамашкові, хрест окладка білого оксамита на золоті“, інші одамашкові червоні, єпитрахиль білого оксамиту на золоті, десять мишей — вісім на дегамені „у десть“, дві на папері, книгу поучень на неділі й святах патр. Калліста, й ин.²⁾. Крім того обдарував він великими земельними маєтностями катедру турівську³⁾, вистарав ся у в. князя знайти надання для митрополичої катедри в Новгородку і т. и.

Богатий документальний матеріал, який маємо з початку XVI в., дає нам того рода факти в великім числі. В Київщині Іван Богд. Глинський записує Пустинно-Никольському монастиреви село Гатне, воевода Монтовтович озеро, а його наступник Андрій Немчинович різні ґрунти, рибне мито, острів на Дніпрі, Ів. Полозович довгий острів, Остафій Дашкович село Гвоздів, сел. Соркланово і Котегаєво — великі земельні маєтності. Він же дав Печерському монастиреви звістний Терехтемирів, а кн. Константин Ів. Острозький різні маєтності по тестаменту своєї теці кн. Анастасії Гольшанської⁴⁾. На Волини Семен Олизарович записує Дерманському монастиреви село⁵⁾, Федір Сангушкович фундує монастир Мелецький, кн. Кузьма Заславський монастир Дворецький, кн. Іван Гуш Корецький аж три монастири — і обдарував їх маєтностями⁶⁾, і т. и.

1) Археограф. сборникъ IX с. 52—3.

2) Памятники кiev. ком. IV. I с. 89—93.

3) Акты Зап. Рос. II ч. 105.

4) Документи зібрані в Сборнику матеріаловъ для ист. Києва також Архивъ Югозап. Рос. VII. I с. 71, 98—100.

5) Памятники суд. кiev. ком. IV. I с. 31.

6) Див. в т. V с. 265.

Жертводавці, навіть там де маємо їх автентичні надання (а се трапляється рідше), не пускають ся звичайно в мотивування своїх жертв: взагалі досить рідко зустрічаємо в тодішніх актах якісь вискази, які б ближше вводили нас в сферу релігійних поглядів і почуттів тодішнього чоловіка. Одним з найраніших і найбільш експанзивних з цього погляду являється ся тестамент кн. Андрія Володимировича 1446 р.¹⁾, наведений уже у нас²⁾ як характеристика відносин репрезентантів литовської династії до православної віри. Князь приїздить в Печерський монастир, покланяється патрональній іконі Богородиці й гробам печерських святих, бере благословання від ігумена й печерських старців, покланяється ся гробам батька й стрийв своїх, тут похованих, і під впливом гадок про невинність людського життя й неминучість смерті висловляє свою волю. „Подумав в серці своїм: скільки то гробів, все то жили на світі, а пішли до Бога, й подумав: незадовго й нам туди піти, де наші отці й браття“ — каже князь (чи може — росписує за нього писар тестаменту — старець Пахнугий), і під сими вражіннями нараджується з княгинею, боярами, архимандритом і старцями й розпоряджає своїми маєтностями — занисує їх одначе жінці, а на монастир сим разом не дає нічого — дав иньшим разом.

Інтересні розпорядження (1506) звісного Мих. Глинського, якому воевода кийський кн. Дмитро Путятич поручив розпорядити ся майном по його смерті: „побачивши, що небіжчик кн. Дмитро, відходячи з цього світа, не зробив тестаменту і не вчинив ніякої пам'яті по своїй душі й по душі батьків своїх, що лежать в Печерському монастирі Пречистої в Києві, де й його тіло лежить, і були йому поручені³⁾ та мали на нього надію, що він задовольнить пам'ять їх душ, — він (кн. Глинський) з огляду на смерть його (кн. Дмитра) і його батьків без усякої пам'ятки, занисує різні жертви. Монастиру Печерському половину данників, а другу половину на катедру в Вильні і десять кін „на вічний впис“ до митрополитичого синодика. Так само по десять кін на впис до синодиків єпископських — до всіх православних катедр в кн. Литовського й Корони (але не до заграничних!), і до деяких популярніших монастирів і церков, числом 20. Такуж суму з українських — на володимирську катедральну церкву, окрім того що на синодик; так само

1) Акты Зап. Рос. I ч. 46.

2) Див. т. V с. 450.

3) Себ то кн. Дмитру його батьками чи кн. Глинському? По контексту перше, очевидно, бо инакше не треба було кн. Глинському таких довгих міркувань.

дуцьку, на холмську й перемишльську, на „соборну“ церкву св. Миколая в Берестю, Спаса в Любліні і монастир Жидичинський. Церква в маєностях небіжчика по копі грошей, а монастиреви тамже 10 кш. Кілька „невольных“, которыхъ былъ онъ (небіжчик) пограбилъ въ винах и въ иншихъ нѣкоторыхъ трудностяхъ были“, винучені на волю (те що ми знаємо під іменем „людей задушних“). Суму 60 кш виручену з розпродажі „шат“ і ріжних „рухомих річей“ небіжчика кн. Глинський рішив обернути на викуп „кількох душ з поганьських рук“ і пустити їх на волю „по души“ небіжчика¹⁾.

В старім печерськім помяннику (зладженім при кінці XV і в початках XVI в.) читаємо в тім же роді кілька досить характеристичних записок, які служать ілюстрацією до тих вписів до синодиків. „Пани Олена Кичкирева уписала в дом Пречистой выслугу пана своего (чоловіка): селище Брылевщину, Новоселки, в Житомирском повѣтѣ, а за то уписала пана своего и себе и род свой — 86 душ“²⁾. Або: „С Путивля сотникова жена — хотѣньского Нелыша вписала род свой 11 душ, а за тии души имат давати з году на год по кади меду“³⁾. Або така записъ: „Я Семень Сколковъ по повеленію господина отца моего вписаль есми во домъ Пречистой Богоматери Печерскому монастырю родители наши (десять імен) а записаль есми на своемъ имѣннїи: въ домъ Пречистой въ годъ же копу гроший взять въ Моисиновичахъ а въ Лѣсникахъ при моемъ животѣ и послѣ моего живота: кто иметь тии имѣннїа держати, а стыхъ имѣннїи маеть тую копу грошей давати на введеіне св. Богородицы, а хто сію грамоту мою порушить родителей моихъ — кто или панъ, иншій хто, тому судить Богъ и св. Богородица во второе и страшное Христово пришествие“⁴⁾.

Рідше, безперечно, ніж в старій Русі, але практикуеть ся й особисте постриження в монахи. Знаємо напр. такі факти, як постриження в черніцї кн. Ольгимунта, батька київського воеводи кінця XIV віка, з іменем Євтимія; князя Олелька київського, з іменем Алексія⁵⁾, і його сучасника (середини XV в.) князя Федька Острозького, а як кажуть пізнійші печерські записки — також його брат

1) Акты Зап. Рос. I ч. 224.

2) Помянник — Чтенія кнѣв. VI с. 42, в виданню по тім читаеть ся 5 душ (пор. передмову с. 10), але се помилка, треба читати 15 (скѣ ѡз) — стільки дійсно їх.

3) Ibid. с. 39, пор. іще другу таку тамже.

4) Ibid. передмова с. 11—2.

5) Ibid. с. 10—1.

Алексія й жінки Аґриппіні¹⁾. Далі знаємо Олександра Сангушка, „во иноцѣхъ Алексія“ — мабуть староста кременецький кінця XVI в.²⁾ Його сучасник Іван Тишкевич мав бути в тих часах навіть архимандритом печерським³⁾. В помяннику князів Зубревицьких маємо „князя Димитрія в иноцѣхъ Демиана, княгиню Огрофину в иноцѣхъ Олену“⁴⁾; у кн. Вишневецьких инока князя Григорія, а „інок Антоній і священноинок схимник архимандрит Петро“, хоч не мають при собі княжого титула, теж може належали до цього роду⁵⁾. В помяннику Олельковичів-Слудьких бачимо кілька монахинь: „княгиню иноку Марину, княгиню иноку Настасію (два рази), княгиню иноку Анну“⁶⁾. В помяннику Дашковичів „иноку Уліану“ і „инока Данилія“⁷⁾. У Боговитинів „инока схимника Льва, схимника Ельферня, схимници Марою, схимници Феклы“⁸⁾. Таке ж багатство в помяннику Бабинських (схимники Іван, Герасим, Козьма, схимниця Марія, інок Місаіл) і в записці згаданої вище пані Кичкиревої, київської землянки (иноки Сильвестр, Акиндян, Іона, Васіан, Фома, Онисим, инокині Авдотія, Наталія, Домна, ще Наталія, Мареміяна)⁹⁾. Обмежу ся сими прикладами — далеко не вичерпуючи всього матеріалу, який дають навіть ті київські помянники, й завважу, що коли що до кожного монаха або схимника, якого стрічаємо в тім чи иньшій панській або князькій помяннику, годі твердити, що він до того рода належить, то в кождім разі велика маса тих иночих і схимничих імен

¹⁾ Див. у Максимовича Сочиненія I с. 170—1; в старім печерським помяннику є лише: „княг. Василису въ иноческомъ чину княг. Агафію“ (інтерпункція непевна).

²⁾ В печерським помяннику с. 37: род князя Олександра Сангушкова а во иноцѣхъ Алексія, тамже с. 41 иньший реєстр з припискою: князь Олександр Сендюшкович, де читаємо: княг. Олександра а во иноцѣхъ Елеуєерія схимника Еустафія Гаврила і т. д. Імя Елеуєерія чи не схимницьке імя також Олександра Сангушка? В дальшій реєстрі маса монахів і схимників, але се очевидно не Сангушки вже.

³⁾ Говорить се Несецький sub. voce с. 74. ⁴⁾ Ibid. с. 14.

⁵⁾ Помянник Михайловський — Чтенія київ. т. XVI с. 11, пор. тамже на с. 8 иньший, з „инокою Анною“.

⁶⁾ Печер. помян. с. 25 — при кінці реєстра й монахи, але до роду, мабуть, не належать — ідуть по митрополиті Григорію. Таких не дуже певних монахів і схимників див. в помяннику Гольшанських — Чтенія XVII с. 10. Генеалогі повинні застановити ся над сими поминальними реєстрами, які досі зіставали ся поза сферою їх дослідів.

⁷⁾ Помян. печер. с. 36.

⁸⁾ Ibid. с. 66: „Родъ пана Боговитиновъ“, і низше „родъ пана Богуша писаря господарського“ (Боговитиновича).

⁹⁾ Ibid. с. 64 і 42.

в тих помянниках взаує, як часто трапляли ся постриження в тих княжих і панських кругах XIV—XVI віків та як близько стояли вони до того монашого світу.

В релігійно-моральний світогляд, і більше — взагалі в культурно-побутові відносини середини XVI в. введуть нас кілька testamentів 1560—1570-х рр. (в пізнійші часи, вісімдесяти дев'яносто роки, коли вже прокидаєть ся новий релігійний рух, на раз не заходжу). Веру testamentи двох волинських панів: Петра Загорівського, городничого й ключника луцького потім маршалка господарського († 1566) і його сина Василя, каштеляна волинського († 1577) і воеводи волинського кн. Богуша Корецького († 1576), вони тим цінніші, що людей від яких вони походять, ми знаємо досить добре¹⁾.

Кн. Корецький і старший Загорівський люде більш менш одного покоління — середини XVI в., молодший Загорівський робить свою службну кар'єру в 1560—1570-х рр. Testamentи обох перших писані в пізнім віку (Загорівського кілька літ перед смертю, Корецького — два місяці); молодший Загорівський писав свій testament ще в середніх літах змушений до того тяжкою пригодою, що й укоротила йому віку: під час татарського нападу на Волинь 1576 р. він з иньшими землянами виступив їм на зустріч, але сей землянський полк Татари розбили, Загорівський з кількома иньними панамі попав у татарську неволю й стративши надію бути викупленим, ринув розпорядити своїм майном і правами.

Що до суспільного їх положення, то Корецький магнат з діда прадіда, Загорівські — *homines novi*, що лише в середині XVI в. виходять на суспільні верхи. З них особливо сей Петро виступав з прикметами конквістадора — чоловіка з твердими зубами й загребущими руками, що сам здобував собі поважне становище в суспільности — що до маєтків і колігацій (зв'язків). Свій дідичний маєток він що найменше настрояє купном, роздаваннем грошей на застав і захопленням державних земель — з волостей ключництва й городництва луцького і через свого тестя, старосту володимирського Сангушка — з земель староства володимирського. Вічно бачимо його в процесах і спорах про маєтності, довги і т. и. Сусідів він держить в респекті

¹⁾ Testamentи Загорівського молодшого і Корецького в Архив Югозан. Рос. I т. I ч. 16 і 17, зміст testamentу Загорівського-старшого подає О. Фотинський в своїй статі про Загорівських (як нижче)

своїми наїздами — особисто сам одначе в них не фігурує¹⁾. Як запонадлива, енергійна, а навіть і занадто своєвільна і нездержлива людина дає себе пізнати князь Корецький (загадкава історія убийства його матери „за причиною“ кн. Богуща, як його обвинувачували)²⁾. Загоровський молодший позбавлений тих гострих рис — се чоловік більш пасивний, сумнівний в виконуванню своїх обовязків — службист і вірний слуга короля, на дворі якого робив свою кар'єру³⁾.

Замітної політичної ролі не грають вони всі. Зрештою мало кому взагалі з українських панів удавалося вплинути тоді на ширшу політичну арену. І в Короні і в кн. Литовським їх відсували на далекий плян пани Ляввини й Поляки. Гетман Конст. Острозький, або Мих. Глинський були виїтками, иньшими треба було задовольняти ся провінціоною адміністрацією та робленнем маєтку. Правительство не потребувало від них ні політичних ні яких иньших талантів — бажало, аби сиділи тихо й корили ся правительственній політиці. При прилученню Волини в 1569 р. молодший Загоровський, в титулі волинського маршалка, в числі перших складає присягу Короні, коли волинське панство, пострашене погрозою конфіскації рішило ся вийти з абстиненції й явити ся на сойм. Кн. Корецький держав ся трохи довше: він виступає як оден з речників більше завзятої й можнійшої групи волинського маґнатства. Просив не змушувати волинських маґнатів до нової присяги королеви, а коли б мала бути присяга, жадав такоїж присяги від панів коронних, але присягнув разом з иньшими панами, коли король поставив ся гостро супроти них. Старший Загоровський не приїхав на термін визначений для присяги⁴⁾. Але все се більше робило ся для „годить ся“, без серіозного пляну і більше з огляду на непевне становище в кн. Литовського. По тій малій фронті всі ті пани спокійно переходять в ролю ко-

1) Відомости про нього старанно зібрав О. Фотинський в етаті про сую родину: Обыкновенные люди старой Волины — Волинский ист.-археол. сборник, II.

2) Про нього див. у Вольфа Kniaziowie с. 174.

3) Про нього окрім з гаданої етаті Фотинського іще силуетка Роле Senatorska dola (Opowiadanie hist. IV. I), де брак деталів зрештою доповнює licentia poetica, і замітка Федотова-Чеховского в Київ. Старвині 1887, II, яка теж не дає нічого, бо й лист Загаровського, тут опублікований, був виданий уже в Жизни кн. Курбского т. II с. 384 (завважу, що у Фотинського виходить, мов би сей лист написаний був до тестаменту, тим часом як він був писаний зараз в неволі, значно перед тестаментом).

4) Дневникъ Люблин. сейма с. 377—385, Архивъ Югозап. Рос. II т. I с. 13.

ронних підданих і дістають від короля різні приємности для захо-ти — кн. Корецький возводство, Загоровський - молодший каштелянство, Загоровський старший — Дубицьський монастир і річну пенсію 200 зол. „за вірну службу“¹⁾.

Познайомивши ся дещо з сими людьми, приглянемоь тим гадкам і поглядам, які висловляли вони, ліквідуючи свої відносини на сівсвітї. Господарність, взагалї великий практицизм та горяче прива-занне до родини, піклування про її забезпечення, при повнім майже браку якихось чисто суспільних або політичних інтересів, — з одне-ї сторони, з другої сторони — змагання зробити щось „для душі“ бодай на прощання з сим свїтом — сї дві крайні точки, полюси життя, являють ся тими спільними точками, на яких сходять ся ве-три репрезентанти сучасної суспільности, а з ними, безперечно — й ціла тодішня суспільність. Кождий з них в своїм тестаментї бо-гато місця присвячує своїм грошовим рахункам, різним обовязкам своїм і ще більше — чужим обовязкам до себе, незліквідованим досеї, і убезпеченню різних документів, „твердостей“ своїх маєткових відносин (для безпечности списуванях на осібні реєстри). Протекція в сих маєткових справах для своїх осиротїлих родин — вдів або недорослих дітей — старають ся вони забезпечити у різних приятелїв Кождий дбав про се в тих суворих часах, коля прислїве homo ho-mini iurus віддавало життєві відносини в їх цїлій нагости, непри-крашенїй ніяким фіговим листком. Кождий старав ся придбати як найбільше таких обовязаних чимсь собі людей: оікунів, приятелїв і слу- (звичайне степенування тих відносин). Кн. Корецький напр. висловля-надїю, що оден з чїльнійших магнатів „пан вилєнський“ Ходкевич буд-пам'ятати його „повольности“, які Корецький показував йому по ве-лї часе за житя і візьме в протекцію його осиротїлу родину, але з огля-ду на віддалення, в яким живе сей протектор від його маєтностей (а також, очевидно, і з огляду на дальші свої відносини до нього) близшу оіку над своєю родиною поручає своїм землянам - приятелям наказуючи тїльки в тяжких справах звертати ся „до головы и стар-шого опекуна“ — того литовського магната²⁾). Загоровський молод-ший за такою протекцією звертаєть ся до кн. Конст. Острозького — від нього „за повольністю заслугъ моихъ знаємъ ласку и милость офароване къ себе“ його й иньших панів, яких просить бути оіку нами його синів³⁾). З другого боку кождий більший пан мав у своїй службі й протекції різних панів з *minoros gentes*, в положенню по

1) Опись кн. 2043 кiev. центр. арх. ч. 86, і книга 2044 ч. 520.

2) Архивъ Ю. З. Р. І. І с. 98—9.

3) *ibid.* с. 72.

середнім між приятелями й слугами. Кн. Корецький напр. називає своїми „слугами“ пана Данилевича, луцького гродського судю, і братанича свого Семена Хребтовича - Богуринського, луцького гродського писаря (Корецький був луцьким старостою, й як водило ся, обсаджував посади, які від нього залежали, такими своїми службниками). Такі слуги вищих і низших категорій, відповідно до калібру свого пана і протектора, з біднійших свояків чи сторонніх людей, сповняли різні поручення публичного й приватного характеру за життя свого пана, і їм в близку опіку, як найвірнійшим людям, поручало ся майно і родина небіжчика: такий двір властиво був найціннішим, що міг небіжчик лишити своїй родині, і старав забезпечити його прихильність записами в тестаменті. „Маючи я повинную кривную милость, пише Корецький, до детокъ зошлого брата моего п. Ив. Хребтовича - Богуринского, который яко самъ за живота своего повольне се мне во всемъ братски и зичливе заховалъ, такъ тежъ и по смерти его малжонка и дети его — сынове, умели мне послугами своими учтыве, пристойно и ужитечно служити, збавляючи лета свои при мне на службахъ моихъ, которыхъ я милуючи и нагорожаючи имъ водлугъ можности моеи службы ихъ, и абимъ тымъ ихъ и до сына моего, по мне осталого, хутивными были“ — роздає їм і иньшим таким панам - слугам значні грошові суми, або арендні записи на своїх маєтностях¹⁾. Старий Загоревський поручає нагородити своїх слуг жінці — по їх заслугам, „аби то на души моеи не лежало“²⁾.

В родинних відносинах багато щирого привязання, сердечного чуття, часом зазначеного в кількох нехитрих словах тодішньої бурсоватої, мало здатної до сердечних признань канцелярійної мови, часом не висловлено його зовсім — але ми відчуваємо се чуте й його напруження в сих гадках і розпорядженнях, які займають чоловіка на прощання з світом. Родинні відносини становлять взагалі одну з небогатых лінійних сторін тодішнього життя: позбавлений в значній мірі інтересів суспільних і політичних, при дуже суворих, на твердих практицизмі й неприкритім матеріалізмі опертих відносинах приватних, при дуже слабім житю культурнім, — родинне життя було головною і часто майже одинокою сферою, де проявляли себе лінійні, не-егоїстичні сторони тодішнього чоловіка³⁾. Мала тут свою добру сторону й секуляризація сих відносин, чи слабка залежність їх від церковних канонічних практик, даючи більшу свободу, більшу пластичність

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. I. с. 112, 113—4, 115.

²⁾ Ор. с. с. 137.

³⁾ Література в прим. 8.

родинних відносин. За браком матеріалу ми не можемо оцінити, чи був тут крок назад в порівнянні з староруськими часами, спричинений упадком церковної організації й канонічної езекутиви в XV—XVI в., чи церковна практика й перед тим не встигла опанувати родинні відносини — не змогла зреалізувати свої дезідерати і постулати в сій сфері.

Церковне вінчання далі вважається річею другорядною поруч шлюбного контракту (інтерцизи), що нормує маєткові відносини і взагалі економічну сторону шлюбу, з одного боку, і весільного обряду що санкціонує шлюб як союз фізичний, — з другого ¹⁾. Маємо скарги, що люде легковажать собі вінчання, обходять ся без нього (на се митрополит Йосиф Солтан скаржив ся великому князеві, а Жигимонт-Август уминав митрополита, аби старав ся викоринити блуди и розпущенства, себто пожиття без шлюбу і своєвільні розлуки супругів) ²⁾. Зовсім натурально супроти сього, що розводи практикують ся далі переважно без усякої реальної участі церкви, або переводить ся репрезентантами церкви в дусі звичайового права, а не в дусі канонів. Як ми вже знаємо ³⁾, нарікання на те, що супружества розлучають ся сьвітськими агентами, за певним таксами, з помиленнем компетентного єпископського суду, становили одну з постійних рубрик у всякого рода скаргах церковних властей на непорядки, включно до артикулів предложених владиками при уложенню унії ⁴⁾. В сих артикулах владики скаржили ся, що сьвященники по панських маєтностях, легковажачи собі єпископську власть, свобідно розлучають супружество ⁵⁾; але самі владики й їх консисторії теж не тримали ся канонічних постанов, роблячи уступки звичайовому праву; приймали й апробували добровільні розлуки супругів і допускали нові шлю-

¹⁾ Див. інтересний приклад, наведений з житомирських актів у Ор. Левицького (Обычные формы с. 8): в 1634 р. Стрибилі видають доньку за Ярмолянського, роблять ся змовини і вінчання, а по нїм списується інтерциза, де всеїле визначається на півтретя роки пізнійше; до того часу мають бути поладжені маєткові відносини супругів, і тільки по весілю будуть вони супругами, а тепер, по вінчанню, Ярмолянський зве ще Стрибилівну своєю будучою жінкою; додержання сеї угоди забезпечується ся грошевою заручкою, а само по собі вінчання, очевидно, трактується як побожна церемонія без реального значіння. І такий погляд санкціонують і духовні особи — митрополит Могіла й оверуцький архимандрит, що стверджують інтерцизу своїми підписами.

²⁾ Акты Зап. Рос. II ч. 51, III ч. 3.

³⁾ Див. т. V с. 472—3. ⁴⁾ Thieneri Monumenta III с. 236.

⁵⁾ Порівняти спостереження Балабана над практиками перемиської єпархії — див. т. V с. 503.

би розведених супругів. Супруги так само як перед світськими судами, так і перед духовними складали свої зізнання в справі розлуки, під грошовими заруками, як практикувало ся в усякого рода угодах¹⁾. Скарга уважав се одним з головних „блудів“ руської церкви²⁾; але оправданне, вложено ним в уста руських духовних (мовляв дана ними на флорентійськiм соборі, де їм буцім то також роблено в тій справі закидки), що вони „без причини не дають розводу“, було далеко справедливійшим, ніж здавало ся йому у узко канонічного становища. Моральність не видно, щоб терпіла з того, і добровільна розлука, навпаки, заховувала супружі відносини від ріжних спокус і прикростей. З другого боку нормованне маєткових прав членів родини, що сформувало ся по части на тлі права родово-спадщинного, по части бенефіціального (воєнно-служебного), давало певні гарантії особистої свободи. Се дало спромогу удержати ся від загибелі в сфері родинних відносин тим благородним, правдиво-людським елементам, які ми бачили в житю староруським. Жінка зістала ся свободним і дорогим, високоціненим і рівноправним товаришем чоловіка, і супруги цїнили свій свободний союз, що міг бути до волі полішеним чи чоловіком чи жінкою, коли пара показала ся не дібраною.

Вносячи „віно“, посаг в маєток дому, жінка мала бути обезпеченою мужом на випадом смерти чи якоїсь пригоди формальним записом. Водило ся звичайно так, що внесені жінкою суми йшли в загальне господарство, але чоловік записував їй більше менше подвійну суму (віно і привінок, привенок, польс. przuwianek) на своїх маєтностях; таким чином окрім власного жінчиного обезпечення обезпечав її ще від себе. Статутове законодавство, санкціонувавши сей звичай, постановило тільки, що таке обезпеченне жінки не могло вносити більше, як третя частина всього майна чоловіка³⁾. Суворий критик життя в. кн. Литовського Михайло Литвин сильно відказував на статутіві постанови, що признали права доньок на спадщину по батьках, а жінок по чоловіці, і забезпечали їм свободу в виході за муж, без примусу правительства (а так само й опікунів). Він бачив в них причину, чому жінки стали дуже амбітні й непокірні супроти опікунів, батьків і чоловіків, охочі до пановання і свободи⁴⁾. Але річ очевидна, що статутове законодавство робило тут тільки уступки загальним поглядам і звичаям, які не годили ся з обмеженнями жіночих прав,

1) Див. напр. таку угоду з 1594 року — Маячанець с. 46—7.

2) Рус. истор. библ. VII с. 572—3.

3) Статут 1529 р. розд. IV арт. 1.

4) Мемуары къ исторіи Юж. Руси I с. 40—1.

кладеними бенефіціальною системою. Знослячи її обмеження, статутове законодавство давало тільки, в деяких точках, правну санкцію тій самостійности й авторитетности жінки, а не творило її, і само по собі могло тільки в добрім, а не в злім напрямі (як представляє Мих. Литвин) вплинути на родинні відносини. Певно, що патріархальна власть над жінкою, могла бути приемлею не одному Мих. Литвину, прихильнику турецько-татарських гаремних звичаїв, — особливо супроти тих лєкших двірських звичаїв, які почали ширити ся з італіанськими модами й практиками королівського двору від часів кор. Бони. Але в українських кругах єї нові звичаї зацілювали ся дуже слабо, і старосвітські звичаї держали ся твердо. Супружество згідне, дібране цінило ся високо, вдове жите уважало ся дуже прикритим і тяжким, і вдівці та вдовиці вступали в нові супружчі союзи вдруге і втретє, нераз в дуже соліднім віку. Робили се часто з маєткових і иньших рахунків, але високо цінив ся й самий „стан святий малженський“, і в єї „малженські“ відносини вкладало ся нераз багато щирости й тепла. Негарним уважали ся силувати дітей до шлюбу і „правая любов і уподобанє“ уважало ся властивою підставою супружого союзу¹⁾, хоч як би часом не збочувала дійсність від сих ідеальних норм.

Наведені вище тестаменти дають цінні ілюстрації й приклади сих поглядів і відносин. Загоровський старший записує „своїй милій малжонці“ великі маєтності, доживотні доходи, всі дорогоцінності. Стараєть ся забезпечити її від відвічальности перед дітьми за маєток, увільняючи від відповідальности, коли б маєток розтрачений був з причин від неї незалежних, і дозволяє позбавити спадщини того з дітей, який був би до матери негречним, взагалі негідним²⁾. Загоровський молодший в своїм тестаменті виливає свій жаль на невдале своє родинне жите: з одною жінкою він розвів ся, і та забрала з собою доньку, яку з ним мала; друга жінка його покинула, лишивши з малими синами, яких він мусить поручити своїм слугам і старій тітці своїй, а їх бабці. „Ведьже ижъ молодость а детинныя лета ихъ, до зуполного возросту, пише бідака-батько, потребуютъ мати при нихъ сердоболного приятеля, который бы ихъ не толко покормомъ телеснымъ ускормивалъ, але и добрыхъ порововъ уставично приучивалъ — што никому иньшому власне бы имъ оказовати и належало, яко (въ небытности отца въ дому або по зештью его з

¹⁾ Див. документальний матеріал (невиданий) в статі Маячанець с. 11 і далі.

²⁾ Ор. с. с. 136.

сега света) матце цютливой, добре захованой и статечної — але ижь мнѣ, отца ихъ, также и ихъ самихъ Богъ милостивый за грѣхъ мой таковою женою (а ихъ маткою) наведиль, которая вже годъ на день св. апостоль Петра и Павла въ року прошломъ минуль, яко за посланьемъ отъ матки своєю брата ее кн. Юрѣя Чорторьеского въ мене впросивши ся наведти хорую матку свою, къ монастыру Земенскому отъехала и якъ тамъ зъ ее милостью п. Александрового Загоровського дядиною моею, а бабкою своею приехала, — такъ же воли своєю досыть чинечи, а не паметаючи на повинность и присягу свою, кромъ воли моея — малжонка своего, не едучи въ домъ мой зъ ее мил. п. Загоровскою, бабкою своею, оттоль зъ Земна зъ маткою своею въ домъ ея до Клевани ехала“. Загоровський посилав до неї трохъ своїхъ приятелѣвъ, „людей зацныхъ“, мовляючи їй, аби вона вернула ся до дому, до чоловіка й дітей, і з ними „подле повинности своєю въ малженстве мешкала“. Але вона не послушала ані їх, ані офіціального візвання, яке він їй післав через суд: до чоловіка так і не вернула ся до самого виїзду його в похід на Татар, а волїла мешкати при матери „уживаючи собі переїздок по Литві й де инде, куди їй хотїло ся“. Тому Загоровський „съ тыхъ такихъ ее поступковъ себе ее значне (очевидно) незвичливою женою, и деткамъ моимъ неприязливою, а праве неласкавою маткою бачачи“, віддає своїхъ дітей з слугами-дозорцями в опіку тітці, згаданій Олександровій Загоровській, яку сам уважав за другу матір свою, а її й дітей й „именейци“ свої поручає обороні нанів, якихъ просятъ бути опікунами, а особливо двохъ ближшихъ своїхъ приятелѣвъ — князя Козеку й Яна Бокія свого свояка: „коли вже ви з ласки своєї і учинности братерскої обіцяли мині в разі якихось моїхъ пристойнихъ потребъ бути добродїями й вірними приятелями, тож і я теперъ відзиваю ся до вашого слова й обіцянки, аби ви з ласки своєї в кожній потребі, в чім би їй милость пані дядина моя або слуги мої в своїхъ кривдахъ і прикростяхъ звертали ся до вас, давали їмъ ласкаву оборону і нікому не допускали чинити їмъ ніякої кривди“. Особливо просить він не давати приступу до дітей тій утікачці жінки: „найбільше аби їхъ мил. з ласки своєї рачили того пильнувати, аби жінка моя, а мати дітей моїхъ, яка такъ виразно, якъ то вище було відповідно пояснено, показала себе неприязною їмъ і мині, — не віздила до дому мого і не бувала в нїмъ аж до повнолітности дітей моїхъ“ — тому що вона забула свою присягу й не вважаючи на добру славу, „огидивши собі дїмъ“ чоловіка, „а волочащий животь улюбивши“, їздить собі де хоче, проїздокъ уживає. Тільки дійшовши повнихъ літ — то значить ставши безпечними від того прикладу, сини можуть прийня-

ти матір собі в дом, переконавши ся в її „статечности“, і тоді шанувати її й „як добре заховалої матце цнотливыея дети — usługовати“¹⁾.

Загоровський старший полишив дітей на руках їх матери, в привязанне котрої дуже вірив, навіть не припускав такої — звичайної тоді можливости, що вдова пошукає собі нового чоловіка: вдовиче положенне уважало ся гірким, і звичайно вдова спішила собі знайти нового „товариша“ і оборонця. Не припускаючи такої можливости, старий Загоровський обмежаєть ся тільки загальними вказівками: визначає кождому сину маєтности, й просить жінку не жалувати коптів на їх вихованне. Як би котрий з синів виріс на непотріба, що був би неприязним для братів, непокірний матери, ображав і кривдив цереву божу — його належить позбавити спадку²⁾. Корецький, полишаючи сына вже підроском (за два роки він мав прийти вже до повних літ), також не дуже журив ся його вихованнем. Рахуючи ся з можливістю, що його жінка може вийти знову заміж, поручав онікунам видавати синові доходи винницького староства „на науку, на учтвое виховане і цвичене“³⁾. Натомість Загоровський молодший, полишаючи дітей малими, і ще в таких аномальних обставинах — покинутих матірю, під опікою старої вже бабки, а до того може й перейнятий бажаннем на своїх дітях перевести деякі гадки про ліпші способи виховання, які йому приходили і за життя в ширшій світлі — на королівськім дворі, і ще більше тепер в його невільній безчинности, коли він зранений лежав в татарській неволі, — пише для своїх дітей цілу інструкцію що до виховання й дальшого життя. Се ціле поученне, дорогоцінне як образ тодішнього побуту, і як відгомін тих гадок, які приходили в тих часах в голову „ліпших людей“ тодішньої української суспільности. Я наведу тому його науку в цілости, в можливо близькім перекладі, а характеристичніше для тодішнього стиля й виразів — полишаю в оригіналі.

„Коли ж дітям моїм Бог милостивий дасть по сім літ, тоді її милость пані дядина має способити їм дяка добре вченого і цнотливого, або того Дмитра дяка, що в мене служив, і згодивши, дати їх учити в моїм домі або в цереві св. Іллі в Володимирі — руської науки в письмі святім. І не пестячи їх, пильно й порядно приводити до науки, аби пізніше були здатні з своєї науки Богу милостивому на помноженне хвали, господареви своему й річиносполитію — на службу, а їх милости панам як родичам, так і приятелям своїм і взагалі всім і кождому зосібна — до повнення своїх обовязків

1) Архивъ Ю. З. I. I. с. 70—73.

2) Оп. с. 136. 3) I. с. с. 104.

уповні. А воли Бог милосердній дасть їм дійти до доброї науки в своїм язикі руським, в письмі сьвятім, в молитвах до Бога, сотворителя свого, в віддаванні відповідної чести і хвали його сьвятій і божеській милости, — тоді її милость панї дядина моя має згодити їм бакаляра статочного, який би міг їх добре вчити науки латинського письма, і казати вчити в моїм домі. А коли вже будуть мати добрі початки в тій науці, тоді її милость, порадивши ся з їх милостями панами добродіяями моїми, названами вище в моїм тестаменті (опікунами), має дати до Вильна до єзуїтів — бо там хвалять добру науку дітям, — або де їх милости признають найвідповіднійшим. Тої науки мають вони, як Бог дасть, учити ся сім літ, або й більше, без перерви й пильно, не приїзжаючи до дому, ані в нім не буваючи. І коли їм Бог милостивий дасть добре знання (уместность досконалюю) латинської науки, тоді їх милость панове приятелі мої мають дати в службу, на такі місця¹⁾, де могли б вони вправляти ся, не виходячи з страху божого (в боязни божескої цвиченє имъ быти могло). Також аби своїм руським письмом і мовленнем руським і обичаями цютливими і покірними руськими не помітували, а найбільше вірою своєю, до котрої їх Бог призвав і в ній сотворив їх для сього сьвіту. Аби не опускали ніколи, аж до смерти своєї служб божих в церквах наших грецького закону належного і порядне уставленого. Аби постили як належить пости сьвяті, сповняючи слова спасителя нашого, списані в евангелію сьвятім. Богу сотворителеви своєму аби завсїди молились, ближнього свого як самих себе любили, а ереси всякої, так як трутини душевної й тілесної, пильно стерігли ся й від неї відгребали ся. Нарешті іменем Бога живого, в тройці єдиного й милосердного, я їх обовязую, аби вони ніякої спільности (обцу), ані уживання, ані приязни не мали з такими людьми, які, відступивши пристойних преданій церковних, своєвільно держать ся ересей, — ані не бували б в домах таких людей, хіба б у великій нужі й наглій потребі.

„А коли вони привчать ся добрих обичаїв, служачи на таких місцях, як я вже сказав, тоді треба їх дати в службу господареві королеви його милости, панови нашому, і там Богови милостивому постійно молячи ся, королевській милости й річі посполитій вірно служачи, мають дослугувати ся ласки господаря його милости. А разом їх милости, панове приятелі й добродії мої, виписані в сім тестаменті, мають тоді просити його милость господаря короля, аби

¹⁾ Очевидно — при магнатських дворах, або при провінціальних урядах.

маючи ласкавий позір на мої заслуги, був милостивим паном для дітей моїх¹⁾. А коли Бог милостивий доховав їх здоровими до віку мужьського, в якім будуть потрібувати „малжонства святаго“, тоді мають вони собі бажати малжонства від самого Бога святаго, з його святих божих рук виглядати, не кваплячи ся на красу людську, ані на маєтність чи скороминущу славу чийогось вельможного і „оздобленого“ дому. Вони мають уважати пильно на то, чи ті люде, з якими вони хотіли б вступити у вічну приязнь²⁾, виховують себе самих, свій дім, дітей, челядь і підданих своїх в боязни божій і всякій почитивости; чи бридять ся нестатечностями, піянством (опилствомъ) „танцями, играми, прохожками пустошнымъ“, чародійством, ворожками й иньшими Богу противними злими річами що у нас звали або звать „дворством“. В таких домах, особливо щоб іще одної віри з ними були, — вони, поручивши себе Богу милостивому, можуть безпечно вступати в святає супружество, не глядаючи по жонах великих посагів, — бо досить будуть мати богацтва, коли траплять на такі жони, що разом із ними будуть бояти ся милосердного Бога і в законі божім завсіди себе заховувати“³⁾.

Уже в наведених уривках і витягах сильно виступає, як сильна прикмета сих людей їх релігійність, яка очевидно, не була тільки „пристойністю“, офіційною маркою чоловіка поважного, статочного, але дійсно — була живим складником світогляду, хоч за світовими клопотоми й невчасами такі річі відкладали ся дуже часто на хвилі прощання з світом, коли треба було в останне „подумати про душу“. Кн. Корецький міг чути себе з сього погляду найбільше вдоволенім: він не відкладав своїх фундацій на смертні часи, а ще за життя, як зазначає в тестаменті, фундував він три монастирі, „которые три монастыри, то есть монастырь Корецкий, монастырь Моренинский, монастырь Городиский, для уставичное фалы божое, и жъ бы въ нихъ нигдеи хвала божая не уставала, и для вечное памяти душъ прародителей моихъ и моее, фундушами — листы моиими уфундуоваль и водлугъ можности моее каждый зъ нихъ подалъ“. Він просить тільки панів опікунів пильнувати, аби тих маєтностей, наданих монастирям, не уймавав ні в чім ані син його, ані дальші потожки, і наказує теж і сину „подъ неблагословенствомъ моимъ отцовскимъ и

¹⁾ Наступають поручення просити короля, аби виплатив невинчаний „юръкгельтъ“, заслужений Загоровським підчас адміністрації волинських мит, і виноградив шкоди, які поніс Загоровський, попавши в неволю на службі річи посполитій.

²⁾ Посвоячити ся.

³⁾ Архивъ Юго Зап. Рос. I т. I с. 73—77.

подо́ клятвами в листехъ фундушо́хъ мо́ихъ описаними“¹⁾). Тіло своє він наказує завезти для похорону в Печерський монастир до Київѣ, а „на справу звиклихъ обходо́въ при погребѣ тѣла“ свого „и по ду́ши“ сво́їй відложив він готівкою суму 100 кѣп, в тім „на вечистѣ сорокоустѣ и уписи“ до синодиків призначаєть ся на головніші монастирі й церкви київські та волинські ріжні суми від 2 до 10 кѣп, „а на церкви соборныѣ и на монастири въ мо́ихъ именахъ по две копы грошей, а на селские церкви на сорокоустѣ по сорокъ грошей“²⁾). „А якѣ б у дворі мо́їм і по иньшихъ ма́стностяхъ мо́їхъ були й знаходили ся невільничѣ й вязні з христіанського народу, то їх чиню вільними і сим тестаментом мо́їм визволяю — окрім вязнів, невільничів і невільниць з народу бісурманського — Татар“³⁾).

Старий махер Загоровський також ще за житя постарав ся для фамілійного Загоровського монастиря, з котрим уважав себе звязаним особисто: бувши дитиною він тяжко хорував, і вже майже мертвий був принесений матірю в монастир, перед образ божої матери, але тут ожив і потім виздоровів. Се було прославлене як чудо — дало початок славі того образа й самого монастиря⁴⁾, а сам Загоровський, вдячний за жите, уважав своїм обовязком бути добродієм монастиря, він вибудував замість давнійшої деревляної церковці велику камяну: обдарував її церковним апаратом і в додаток до десятини, яку монастир здавна мав з ма́стностей Загоровських, надав іще одно село ціле й частину другого, стави й ріжні доходи. В сім монастирі він заповів себе поховати, визначивши докладно місце і „під клятвою отцовскою“ і під утратою спадщини заборонив дітям чим небудь нарушати ма́стности монастиря. Крім того за житя їх фундував він володимирський шпиталь: кунив якесь сільце, скількись „людей“, і корчму та записав усе на той шпиталь — щоб всі доходи ішли на удержанне шпиталѣ; з одного з своїх фільварків визначив до нього ж річну данину в продуктах, а окрім того кунив іще для нього „дворецъ“ у Жьїда в Володимирі, щоб звідти йшли „огородня речѣ и всякія живности и быдло“, і все отсе записав на вічні часи. Крім того в тестаменті займаєть ся він фундацією церкви в однім з своїх сіл, поручаючи докінчити недокінчену церкву й наділити її духовних землею⁵⁾).

Але особливо широко й любовно входить в сі розпорядження в своїм тестаменті Загоровський молодший, якого несподівана при-

1) І. с. с. 97. 2) І. с. с. 96. 3) І. с. с. 116.

4) Витяг з монастирської хроніки у Фотинського оп. с. с. 122.

5) І. с. с. 140—1.

года в розмірно молодім віку вирвала з посеред різних плянів, та й слабші достатки досі не дозволяли йому бути таким щедрим, як його батько або кн. Корецький: навіть 500 зол. черв. на викуп свій не міг він дістати й мусів через те вмерти в неволі. Розпорядження його в сих справах настільки цікаві своїми побутовими й культурно-історичними подробицями, що треба з них навести де що в цілости.

„Бажав я собі того й тепер бажаю, аби з ласки Божої за свого віку то сповнити — збудувати й відповідно уфундувати (забезпечити) церкву в маєтности моїй Суходолах, шпиталі як у Суходолах так і в Володимирі при церкві св. Ілії та обгородити цвинтар при церкві св. Ілії. А як би мині того Бог милосердний не дозволив сповнити, то в таким разі обов'язую до того й покійно прошу її милость паню дядину мою, аби її мил., не пускаючи того в проволочу, зараз — бо вже й дерево все наготовлене, збудувала церкву на хвалу божу, „для соборного молення людемъ божимъ“ на память вознесення на небеса Господа нашого Ісуса Христа, на тім місці, де я св'ященнику суходольському й маківському показував. Приспособивши доброго теслю в імя Боже заложити її на сильних брусах (стандарах) високо, на чоловіка взвиш, гарно й сильно (охандожне и моцне) збудувати; притвор дати на мури, аби був обхід людям наоколо всеї церкви й олтаря — аби тільки над олтарем не було проходу, а склепінне в середині церкви зробити так, як у св. Ілії, а гонтами побити округло, як у мильнівський двірський церкві кн. Курбського, а того лише пильно уважати, аби був приступ на гору під гонти — змитати сніг, що в зимі намете, аби не капало до церкви, або знову над „подбоем“ (стелею) зверху мохом „умшити“ й шпари позаліплювати глиною, аби сніг, що намете під гонти, розтаючи не протекав. Образи як деїсус, так „намістні“ ікони, празників і пророків аби були помальовані відповідно до потреби й порядку церкви нашої християнської; лихтар для свічок аби був повішений, як у церкві св. Ілії¹⁾.

„Церкві св. Ілії поправити верх, аби від метелиці не капало в ній, щоб не гнила. Казати помальовати образи празників в тій же церкві, а коло намістних ікон в тій же церкві, увійшовши в церкву — з правого боку казати гарно (охандожне) намалювати й поставити велику ікону — таку щоб заступила все порожнє місце, в імя трох св'ятителів: Васклия Великого²⁾, Григорія Богослова й Йоана Злотоустого. Дзві-

¹⁾ Дещо переставляю тут в текстї, що не дуже держить ся річи — про напору церкви Ілії й її образи.

²⁾ Патрона фундаторового.

ниці при обох церквах — в Суходолах і в Володимирі аби були зроблені не малі. Дзвонів купити чотири: два по двадцяти кін литовських, два по десяти; два — більший з меньшим при церкві Суходольській, а другі два при церкві св. Іллі повішати на дзвіниці, а по третьому дзвону старому. А сосуди — при церкві св. Іллі єсть чаша срібна золочена й ложечка, а до церкви суходольської також треба зробити; до того два євангелія, два хрести оправити в срібло й позолотити, дві кадильниці уковати з срібла, два стихарі дияконські справити з білого адаманшу, а два стихарі з полотна колонського, для будних днів, і дати до тих церков (по одному очевидно)¹). В Суходолах поставити порядно домки для священника й диякона в тій стороні, де мій швець живе — для пона світличку на півтретя сажні, а на против „чорну ізбу“ також на півтретя сажні, а сінці на два сажні; диякону ізбу чорну й сінці на півнята сажні²).

„Коло церкви св. Іллі, найнявши трачів і порізавши дубові колоди, що там єсть, побудувати цвинтар, на звязь, порядно і міцно; тамже коло церкви, на тім горбі, за поновим домом, зробити „плитицу“ (цегольню), на сорек сажнів вздовж, наробити в ній „цегли“, а поставивши там при воді піч, виналити в ній і цеглу, і вално, і по тій звязи (з дубових колод) помурувати цвинтар цеглою; при тім поробити дірки, одну від другої на сажень, для стріляння з ружниць“ — на оборону від неприятеля⁴).

„Шпиталь оден в Суходолах на тім місці де я ввазував священнику ходівському й маківському: поставити „ізбу білу“ на три сажні, сїни на три сажні, „чорну ізбу“ на против на три сажні; сїни „перенерити“, себто загородити поперець на півтори сажні, аби було на схованне дві коморки — одна для білої, друга для чорної хати; двері з сїною одні на улицю, другі дверці в бік, в сад до церкви ходити; в сїнях комин з цегли помурувати — варити їсти. В Володимирі, при церкві св. Іллі, также такий дім поставити, тільки там причинити для диякона оден домок в ту-ж саму стїну й під оден дах з тим шпитальським домом: хату на півтретя сажня і сінці півтора сажня; поставити также стаєнку на понові і дяконові коні, також в одну стїну, на два сажні, а в бік, до води зробити вікно в тій стаєнці, щоб викидати гній, аби гній і нечисть не видана була на цвинтар; а огорожувати ані попового дому ані тих домків цвинтарем не треба, бо то б зайняло багато місця. А весь той пляц поза цвинтарем засадити садом порядно, під шнур, садячи дере-

1) І. с. с. 83—4.

2) І. с. с. 78—80.

во від дерева на п'ять сажнів¹⁾: груші, яблука, сливи угорські, а навколо черешень посадити²⁾).

На „уфундування“ шпиталю, при церкві св. Іллі, „аби в ній дванадцять осіб убогих, а здоров'я неспособного постійно, що року Богу милосердному служили“, призначається млин, чи млинська „мірка“, яку Загоровський вже був зторгував за життя й поручає своїй тітці тепер купити. Має з того „на убогих“ шпиталю іти 24 маці муки житньої, пшеничної 2, круп або пшона і гороху по маці, чверть маці маку, з двору дві корови і три полти свинячого мяса і грошима „на одержу и обходъ ихъ“ по 12 коп (по копі на душу). На таке-ж число, на 12 душ поручає Загоровський уфундувати і такими же доходами наділити шпиталь в Суходолах, „аби уставичне ку фале и службе божей мешкали“. „Крім того її милость нані дядина має кожоді неділі і на урочисті господарські свята казати справляти обід по силі, як буде можна, — оден раз в Суходолах, другої неділі або свята в Володимирі; сама її милость зводить годувати убогих і казати дати для них півбарилка пива, а як би зайняв її, надіхавши, якийсь гість, або з яких небудь иньших причин сама не змогла тим зайняти ся, нехай то через якогось доброго слугу урядить. А старшими при шпиталю аби були люде цвотливі, які б доглядали того пильно, щоб там, в шпиталю був пристойний порядок, а не якесь лотровство“³⁾).

На удержанне духовенства й шпиталю при церкві св. Іллі визначається річна з данина в збіжі з маєтностей Загоровського (святищеннику більше менше два рази стільки скільки дякону, а дячку більш менш однаково з дяконом) в різних натураліях⁴⁾ і грошима з доходу його володимирського млина — попови й дяконови по три копи, а дяку чотири, й осібно півтори копи на сукню, а півкони на кожух — бо дяк має бути „добрий“. „А то для того дяку доброму більше, аби мешкаючи постійно в тій білій избі, на против чорної шпитальної избі, учив дітей, яких будуть давати йому в науку, „Богу и людем добрим вдячно“; в церкві „гаразд“ читав і співав з книг; книги, яких церква потребує пильно, аби „уставично“ писав „зъ доброго зводу“⁵⁾ — аби на кождей тиждень написав,

1) Та сама пропорція, яка й тепер уживається в садівництві.

2) І. с. с. 80—1.

3) І. с. с. 85—6 і 93.

4) Кождому по два полти мяса свинячого, „а на выжовене ихъ корову для молока не кашу“ — с. 93.

5) З поправних оригіналів.

„справедливо, а не фальшиве“¹⁾, три „тетради дестных“²⁾, а на рік півтораєта тетрадей; напір, киновор, горішки, куєрвас, і „вгузю“³⁾ на чорнило має давати йому її милость панї, купуючи за мої гроші“⁴⁾).

На удержанне духовних при церкві суходольський визначаєть ся десятина з двірського урожаю, а також поручаєть ся привести місцевих селян до того, аби кождий з них „бояринь и тяглый дво-рищный“ згодили ся давати на причет по коні озимини й по коні ярини, а люде убогі — хто скільки може дати з своєї пашні; за те „від сповіди й інших річей“ люде не мали б давати нічого. З того всього має попу йти дві третини, а дияконови одна третина — „а то для того свьященику дві часті, аби дяка доброго держав при церкві“ (вже від себе). А забезпечивши тим способом духовних, поручає їм Загоровський пильнувати служби: „аби кожного дня хвала Богу милосердному і служба ними чинена була, себто постійно полуночниці, утрєні, часи, вечірні й повечірні, а свьятих днів, а також коли будуть до того способні, має бути служена служба божа і кождої неділі по утрєні акафист Богородиці“. Так має бути як у Суходолах (при тїм в соборній службі має брати участь свьященик і диякон другої суходольської церкви) так і в володимирській церкві — „мають просити Бога сотворителя за господаря його милость“⁵⁾ і добре стрітельство держави його господарства і за нарід християнський, також і за одпущенне грїхів минї грїшному і за милосерде Бога мого над грїшною моею душею аби молили“; мають сповнати свої обовязки — та заховувати в порядку як церкви, „доми збудовані на хвалу божу“, „такъ и людъ Божий въ доброй справѣ наказанью пристойномъ заховывали“⁶⁾).

Крім сих фундацій Загоровський поручає своїм дітям вернути ґрунт церкві св. апостолів в Володимирі, куплений ним від свьященика тої церкви, і робить для неї ще иньші ріжні записи: поручає купити їй дзвін за 5 кін і книг за 10 кін: „евангеліє, апостолъ, псалтирь и иншихъ книгъ, што за тую десять копъ грошей купити можетъ“⁷⁾. Сиам своїм наказує „подъ благословенствомъ родительскимъ“ не порушати ні в чім тих веїх фундацій, не робити проволоч і перешкод в тих ріжних виплатах, противно — „и сами, водълугъ наибольшого пре-моженья своего кгоуди Богу милосердному абы податливы были“. Він заохочує їх до милосердія й щедрости текстами з евангелія, апостолів

1) Поправно.

2) 12 аркушів, 48 сторін in fol. — се дуже багато!

3) Gumші. 4) І. с. с. 81—2.

5) Короля. 6) І. с. с. 84—5.

7) І. с. с. 87—8, 90—91.

і неслівів та висловляє бажання, аби сини його були „милостниками церковей божих, ку хвалі й моленню Богу милосердному, так і любителями виживлення ближніх своїх, особливо неімущих, і всю долю й любов свою в тім покладали“¹⁾. Він згадує й поручає винагородити деякі шкоти пороблені сусідам в господарстві²⁾. Гуманні почуття свої виявляє також в цікавих розпорядженнях своїх що до своїх підданих — хоч, треба зазначити, присвячує їм далеко менше уваги й місця, ніж тим церквам і шпиталям:

„Що до підданих моїх її милость пані дядина має уважати, аби вродники поводили ся без утиску й здирства. А що під час жнива на них робота тяжка: по два з дому ходять жати, то на потіху їм кожної неділі, аж доки пожнуть озимину й ярину, має її мил. пані дядина сказати дати по бочілці пива, аби не злорічили, а приязливо споминали. До церкви аби ходили в неділю й кожде свята, Богу сотворителеви молячи ся, і у всім добре радили ся. Двірникам, двірничкам й наймитам платити наем, не протягаючи (не заводячи) ані найменшої дрібниці. Слугам моїм має бути дана відправа від її мил. пані дядини відповідно до реестрику, списаного мою рукою, і рухомими річами треба розпорядити так, як я в тім реестрі своїм написав“³⁾.

Відносини до слуг я доторкнув ся вже вище по часті. Міцні моральні звязи між панамі й слугами займали поважне місце в тодішнім складі життя. Вимагаючи від слуги безграничної вірності й відданості як першої чесноти, пани почували ся до певного поважання до особи слуги й піклування його матеріальним забезпеченням. Що до вимогів гуманності взагалі, то як свідощтво певного поступу суспільності на сім полі, я наведу сучасне поучення митрополита св'ященнику (1562), де між иньшим читаємо такі науки: „не бій вѣрна согрѣшающа, ни невѣрна обидяща, а своима руками никогоже удари; ни лововъ твори, ни закалай животного; нетомительнѣ челядь свою держи; безъ нищихъ мзды на свою роботу не понуди“⁴⁾.

Ширших суспільних чи політичних інтересів поза тім в теста-ментах не знайдемо. Політична діяльність — се значить служба королеви й річі посполитій (про сю останню, очевидно, говорить ся як *manière de parler*, бо конкретно представляє її тільки все той же король). А ціль тої служби — ласка королівська й звязані з тим бенефіції й гонори, і особливі права за сі заслуги на такуж ласку для свого потомства в будучности. Кн. Корецький, в повних підности

¹⁾ І. с. с. 86—7. ²⁾ І. с. с. 91.

³⁾ І. с. с. 92—3.

⁴⁾ Акты Зап. Рос. III ч. 31.

словах засвідчує свої заслуги перед королем і стародавнім рицарським звичаєм записує йому свого коня (порівняти згадку, що Семен Оделькович Київський також, як прощальний дарунок і разом — останню пригадку й рекомендацію своїх заслуг, відіслав перед смертю в князеви свій лук і коня, на котрім їздив в походи)¹⁾. „А що я його кор. милости, пану своєму, й річи посполитій, пише Корецький, від молодих моїх літ аж до сього часу — кінця життя мого вірно, правдиво, охоче і совістно (хутливе и цюгливе) служив, наставляючи груди свої против кождому неприятеливи господаря й річи посполитої, то й тепер, з мого вродженого привязання до мого пана, на знак моїх вірних служб, записую я сим моїм тестаментом, по відході моїм з сього світа, його кор. милости, моему милостивому панови, того коня мого, на котрім я сповняв свої служби моему панови й річи посполитій і пізнійше ховав і держав його за свого життя для служби його м. господареви й річипосполитій; їх м. панове опікуни мають того коня мого без всякої проволоки віддати й к. милости, „залѣцывши службы мои“²⁾. Горячого патріотизму трудно було сподівати ся від сих нових підданих річи-посполитої, де на престолі сидів чужий французький або семигородський князь, правила польська аристократія, панувала ворожа католицька церква.

Патріотизм національний лежить в привязанню до своєї церкви, що найбільше — до руської мови й книжності, як у Загоровського молодшого. Мало свідомости й мало напруження ще в нім — більше стихійне, інстинктовне воно.

Як бачимо, тих кілька testamentів досить широко відтворили перед нами жите українських вищих верств з середини XVI в., які ще не покинули своєї національної стихії. Показали досить повно, чим жили, про що думали, чим журили ся ті люде, складаючи свої останні розпорядження.

Матеріал, зібраний нами вже, відтворив перед нами староруську церковну й релігійно-моральну традицію, показав, як тягла й живуча була в українській суспільности вона протягом цілого того часу — включно аж до нового оживлення релігійного життя, що наступило в останніх двох десятиліттях XVI в. Ми побачили, як весь сей час — навіть в часах найгіршого розстрою й упадку церковного устрою й життя, ідеї заціплювані суспільности в часах староруських, жили й проавляли себе в суспільности, спеціально в вищих верствах її,

¹⁾ Див. т. IV² с. 267.

²⁾ I. с. с. 97—8.

якими тепер займаємо ся. Наука про піклування про свою душу, опіку для церкви й її слуг, високе поважання до чернецтва, милосердя до бідних і упосліджених, прийнятих церквою під особливу свою опіку, знаходить послух і дає себе знати в фактах будови церков, монастирів, записів на них, уряджуванню шпиталів („больниці, гостинниці“ церковних устав), викуплюванню й випусканню на волю невільників „за душу“, вкінці — в особистім постриженню в чернецтво і в схиму (вищу форму чернецтва) чи перед смертю, чи ще за життя і здоровя, що практикувало ся весь сей час.

Розуміть ся, було б великою помилкою занадто узагальняти сі факти й брати їх за показники загального й постійного настрою сих українських верств. Як в старій Русі, так і в сих віках поруч людей, які відзивали ся на сі поклики — чи з щирого настрою, чи лише тому, що так „годить ся“ поважним і маючим людям, — були люде більш матеріалістичного й практичного настрою, дуже мало приступні для всякої такої ідеології. На иньшій місці, в огляді практик патронату і церковного життя XVI в.¹⁾, я навів приклади зовсім безцеремонного розхапування й визиску церковних маєтностей як раз тими патронами й опікунами, що мали обовязок боронити й примножати ті церковні маєтности. В тих часах упадку української церкви на се міг впливати й образ сього церковного розстрою, коли вище духовенство саме давало перший приклад безпардонного роздранування церковного добра²⁾, і зовсім матеріалістичне, аж до цинізму, трактування православих посад і бенедіцій правительством, вкінці — й тодішні реформаційні кличі против церковних доходів і маєтностей, ширені й піддержувані з своїх клясових інтересів в шляхетських кругах, особливо польських в середині XVI в.

Я пропуслав би у сїм напрямі й вплив більш тривких причин: самого пониження української, чи взагалі православної церкви, скиненої з становища державної, правительственной церкви на становище релігії низшої, якій на кождім кроці й правительсто й репрезентанти нової офіціальної церкви давали почувати її низшість, трактували як результат непросвіщенности, забобности, некультурности тої Русі, яка держить ся за неї. Коли в одніх нужденний стан української церкви викликав тим більше піклування, змагання до її подвиження й ліпшого забезпечення, у далеко більшого числа міг він збільшити індіферентизм і легковаженне до неї. Навіть у тих людях, які уважали потрібним держати ся її — чи з щирого довіря до її спасенности,

1) Див. т. V с. 483—6.

2) Ibid. с. 492—3.

чи по фамілійній та національній традиції, — пониження української церкви, її тяжке становище, погорджування нею зі сторони чужих і багатьох своїх, мусіло викликати певне легковаження, задивлювання згори. Такий український магнат, що опікував ся православною церквою, ледви чи був свобідний від почуття, що він з свого суснільного становища знижаєть ся до неї: робить їй ласку, коли держить ся сеї пониженої, малокультурної релігії й прикрашає своїм іменем і фірмою своєю релігією низших верств, народніх мас. І так дивили ся на себе не тільки самі репрезентанти цих панських кругів, а такимиж очима гляділи на них і репрезентанти церкви, її вищої ерархії — се пробиваєть ся досить виразно в кореспонденції владиків, а навіть і митрополитів з ріжними українськими магнатами.

Людяма навіть найщирше привязанима до неї, українська церква і все звязане з нею не могли вже в цих часах дати того, що давала — у що вводила церква в часах староруських. Понад заспокоєння в питаннях совісти — „мира чоловіка з Богом“, уживаючи вислова одного з українських богословів, вона могла дати певне вдоволення національному почуттю чоловіка — можливість чимсь заманіфестувати своє привязання до своєї національної традиції, як з другого боку свідомість суснільно-політичного упослідження і культурної низшости сеї національної церкви (що служила властиво одним національним знаменем) робила з неї вічно болючу рану національної амбіції й свідомости. Культурний зміст православної церковности — себто ті сфери культури, які стояли в ближшій звязи з церквою і в її опіці, слабли і упадали протягом тих століть (від половини XIV до половини XVI), — в парі з ослабленням українського елемента, з упадком і збідненням церкви, висиханням його візантійсько-словянських джерел. Все менше сеї культурний зміст міг задоволити культурні потреби вищих українських верств, все більше давала себе відчувати його низшість з тими культурними засобами, якими розпоряджала церковність і звязана з нею культура латинсько-німецько-польська — католицька одним словом — і з тими потребами й жаданнями, які висувало жите.

В західній Україні — в коронних землях, уже з другою чвертю XV в. руське письменство рішучо не здавало ся ні на що більше окрім церковної служби та побожної християнської лектури. Руське письмо, уживане ще в діловодстві поруч переважного латинського в другій половині XIV і початках XV віка, далі виходить з діловодства зовсім. В українських землях в. кн. Литовського, лишне законсервованих від польських впливів, урядова руська мова держить ся в повній силі до самого прилучення до Польщі (1569) та забезпечаеть ся правительством і на пізнійше. Але ми бачили, що вже в 1570-х рр. на Во-

лини знання і уживання руського письма диктується вже більше національним ніетизмом, як практичними, реальними потребами. Загоровський уважає потрібним спеціально заохочувати своїх синів, „аби писма свого руського и мовенья рускими словы не забачали“¹⁾). Значить відчувалося вже, що з під руського письменства, руської книжності усувається ґрунт: вони тратять свою *raison d'être* в реальнім житю. Без латини й польської мови не можна було порушити ся в практичнім житю. Ще гірше було, що свійське письменство і що до змісту самого не давало майже нічого цікавого, нічого потрібного сучасному чоловікови, що хотів жити й іти з духом і потребами часу, і за всім, що треба було знати культурній людині, приходило ся звертати ся до письменства латинського, польського, німецького — одним словом „католицького“. Відчувало ся банкруцтво не тільки школи, а й самої культури свійської супроти вимогів життя.

Се ставило в дуже трудне становище українську суспільність. Приступ до латинських шкіл був як не завсїди, то дуже часто загрожений для не-католиків, а свої школи не сягали наук латинських.

Відомости про наше шкільництво походять власне з часів, коли свідомість невідповідности старої школи супроти потреб і вимог нового часу була особливо сильна і коли в сїм браку лїпшої школи добачувано причину всіх бід — культурного, релігійного, національного занепаду Руси. Тому таким гірким песимизмом переняті тодішні відзиви про неї²⁾). Автор „Черестороги“, оглядаючи ся на перебуті вже тоді часи найгіршого занепаду православної Руси, головну й кардинальну хибу староруських часів уважає, що були в них „великіє ревнителі, ижъ много зъ великимъ коштомъ церквей и монастирей намуровали и маєтностями опатрили, золотомъ, серебромъ, перлами и дорогими каменями церкви приоздобили, книгъ великое множество языкомъ словенскимъ нанесли, лечъ того, што было напотребнѣйшее — школьъ посполитыхъ не фундовали“³⁾). В тїм бачив він причину упадку Руської держави, переходу наших земель під власть Польщі, винародовлення вищих верств на Україні, упадку православної церкви, побожного життя, повного занепаду народности. „Книги тые, що еще ихъ позостало, порохом прицали, и все набоженство пришло ко взгордѣ“⁴⁾).

Автор таким чином зовсім ігнорує ту організацію шкільної науки, яка існувала — не кажу в старій Руси, бо про неї він, розу-

1) I. c. c. 74.

2) Література див. в прим. 5.

3) Акты Зап. Рос. IV с. 204.

4) Ibid. с. 205.

жієть ся, не міг мати понятя, — але за сьвіжішої пам'яті його й старшого від нього покоління. Тодішня шкільна наука стояла так низько в його очах, що він попросту не вважає можливим брати її в рахунок. І так само зневажливо дивлять ся на неї інші сучасники, чужі й свої. Тягинський в передмові до свого перекладу евангелія, перейнятий гірким жалем про упростіженне й культурний та національний упадок „народу свого руського“, зважаючи суспільність до подвигнення освіти й церковного життя, заохочує до закладання шкіл — „ку науце, хоч не такої, яко тепер, на вічний свой ветид: толко прочести, и то ледво, в своем языку, не больш учат се“¹⁾ А Скарґа добачав причину безвихідного положення Руси в тім самім факті, що в основу культури й науки положено некультурну словенську мову, нездатну ані для науки ані для письменства, так що самі православні попи не можуть її розуміти й „иньшої школи понад науку читання не мають: тільки тої всеї науки на всі їх духовні стани“²⁾.

Сю невідрадную характеристику мусимо вважати вірною для загального рівеня шкільної науки XVI віка, його середини особливо. Але мусимо, для відповідної оцінки її, мати на увазі, по перше — що се був час найбільшого розстрою й упадку церковного життя, а школа у нас була головно, виключно майже церковна, з церквою й церковним життям дуже тісно звязана. По друге, що се був час перелому в культурнім житю Руси, коли те, що могла дати стара школа, все менше потребувало ся суспільністю, а те, що потребувала суспільність, виходило зовсім за круг засобів старої школи, й вона того дати не уміла, і ся сьвідомість невідповідности старої школи для новішого життя не могла також не впливати на неї деструкційно.

Як ми бачили в своїм часі³⁾, стара Русь, скільки можемо судити, не знала й не передала пізнійшим вікам якоїсь скристалізованої організації шкільної науки. Був на неї попит усе, але її форми й розміри залежали від того, наскільки трапляли ся для того відповідні сили й обставини. Виростаючи з приватної науки читання й письма у поодиноких „дідакалів“, вона доходила своїх вершків при ліпше організованих владичих катедрах і більших монастирях,

1) Передмова в Київ. Старині 1889, I с. 5.

2) I stąd popi waszy, gdy co w słowienskim chcą rozumieć, do polskiego się udać po tłumactwo muszą, або więc tylo usty a w czytaniu doktorami są. Y ynney szkoły chyba na czytanie nie mają. Y to ich wszytkiej nauki na wszytkie duchowne stany doskonalsstwo! — Рус. ист. библ. VII с. 486.

3) Див. т. III² с. 454 і далі.

де присутність більшого числа книжних людей давала спромогу вводити учеників у вищі стадії тодішнього знання. Збіднення, пониження, розетрій православної церкви, що переживала вона в XIV—XVI в., мусіли відбити ся передо всім на сих верхах, підриваючи їх, не даючи розвинути ся, стверднути. Правда, не маємо ніякого права припускати, що всяка можливість здобути якусь більшу науку ніж просте читання й письмо дійсно заникла в сих століттях зовсім. Скарґа з тріумфом вказує на заникання знання грецької мови („а межі вами ані чувати таких, що вміли б грецьку мову, чи ту стару, чи ту нову їх мову)¹⁾, і в тім бачить безвихідність Руси, що не може на свійській, православної підставі досягнути якоїсь вищої освіти й культури (Скарґа тої гадки, що є тільки дві культурні мови — латинська і грецька, і на иньших не може бути ніякої літератури вищої марки — „не було ще на свьіті ані не буде ніякої академії ані колегії, де б теологія, філософія й иньші свобідні науки викладали ся й могли бути зрозумілі в иньших мовах“). Але то треба знати, що на упадок знання грецької мови вплинули ще й спеціальні обставини, як упадок Візантії, ослаблення звязей з нею православних України й Білоруси — факти, які дали відчути себе як раз в XVI в., отже упадок знання грецької мови сам по собі не міг бути повною мірою культурности. Безперечно і тепер при більших монастирях, по більших містах, при церквах катедральних і иньших можна було мати нагоду навчити ся більшого, ніж читання і писання: зачерпнути і теологічних відомостей, і певних літературно-стилістичних вказівок, і навіть навчити ся тої самої грецької мови. Люде з деяким знанням її і з певним літературним вишколенням на соборній Україні, як побачимо, не переводили ся вповні навіть в найгірші часи. Але розуміть ся, такі випадкові нагоди ніяк не могли заступити правильно організованої школи, а явищем звичайним і постійним була така школа, що дійсно могла навчити читати славянське письмо, мало розуміючи прочитане, і писати уставними буквами.

За сі віки така школа стала явищем загальним, широко розповсюдненим, і треба думати, що письменність — знання читання й письма, в людности за сей час поступала, ширила ся, збільшала ся — хоч не в якості, то в кількості. Поучення митр. Сильвестра новопоставленому єрею (з 1562 р.), аби не позволяв в цереві сьвівати й читати людем „простим“, не посвященим в церковну службу, дає характеристичну подробицю — істновання між простими людем гра-

1) Рус. ист. библ. VII с. 486.

мотів, охочих до читання й співання в церкві, очевидно — виученців церковних шкіл.

З XVI в. ми маємо ряд звісток, які вказують на широке розповсюдження, звичайність шкіл при церквах.¹⁾ Пастор Одерборн, що довго пробував в в. кн. Литовськїм, пише про православних (1581), що вони завсїди мають при церквах школи²⁾. Рїзні документальні згадки потверджують звичайне існування їх при церквах, так що школа уважала ся їх приналежністю — хоч може й не завсїди, як у Одерборна, така школа функціонує в дійсности. Так в 1550 р. згадуєть ся при красноставськїй церкві *itus graeci* шпиталь і школа³⁾. В грамоті Льва, підробленій десь не пізнійше 1570-х рр. (предложена була до потвердження в 1581 р.) згадують між церковними людьми крилоськї школярї (*abecedarii*)⁴⁾ Ходєвич, роблячи фундацію для заблудівськїй церкви й костела (1562), половину призначає „установнику“ (дяку) церковному, а другу — „мистру“ костельному, ставлячи їм в обовязок „на науце детей держати“⁵⁾. Так само Острозькїй, в фундації для „установника“ в Острозї, ставить його обовязком „школу держати“⁶⁾. В наведених вище розпорядженнях Загоровського при фундації церкви св. Ілїї в Володимирї спеціальна дотація робить ся для „дяка доброго“, який би „дїти, которыя на науку ему будуть давати, Богу и людемь добрымь вдячне училъ“⁷⁾.

Сї вїї звістки ідуть з часів перед пробужденнем нового культурно-просвітнього руху й показують, що навіть в часах найгіршого

1) Звістки з попереднїх столїть, які пробував зібрати Харламович, не можуть бути сюди притягненї. Звістка про ученне св. Стефана Махрицького в Київі, не говорить про школу властиву („времени приспївну вданъ бываєть отъ родителей своихъ на ученіе божественнымъ книгамъ, и вскоре извыче божественныхъ книгъ писаніе“ — Макарій V² с. 129), та й час написання і історична вартість сього життя незвісні. Згадка про „дидакалію“ в грамоті Любарта луцькїй церкві належить не XIV, а кінцеви XVI в. (див. мою замітку: Коли сфабрикована грамота Любарта луцькїй катедрї, Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. LXX).

2) *Scholas semper templis adjunctas habent — Historiae ruthenicae scriptores exteri* ed. Starzewski II с. 39. Одерборн пише тут, очевидно, головню на основі того, що бачив на Білоруси, хоч має на метї характеризувати в-сумїш Білорусь і Москву.

3) Baliński i Lipinski Staroz. Polska II² с. 949.

4) Гал. истор. сборник II (свідоктво не для XIV в., як уважає Харламович — с. 192, а для другої полов. XVI в.).

5) Археогр. сборникъ т. XI ч. 114.

6) Описаніє рукоп. Руманцев. музея с. 129.

7) Архивъ Юго-зап. Рос. I. I с. 82.

занепаду української церкви школа уважала ся приналежністю більшої, добре організованої церкви. Вчили ся також по монастирях; так дяк Васько підучуєть ся в київській монастирі св. Михайла¹⁾, Йова Княгицького по першій „наученію книгам“ батьки дають до монастира унівського, як каже його біограф Гнат з Любарова²⁾, — „большаго ради наученія“, і він там жив „внимая чтенія божественнаго писанія“.

Учив в такій школі найчастійше дяк, „установник“, що й дістає через се голосну назву „бакалара“ (baccalaureus, лавреат), яка стає другою назвою дяка, або „дідаскала, як звать ся й досі дяки на Буковині (даскал). Назва бакалара вже в другій половині XVI в. стрічаєть ся в приложенію до дяка³⁾. Через се ми й не стрічаємо спеціальних фундацій на школу, а звичайно піклування про неї виявляєть ся в збільшеній дотації для дяка, як в тестаменті Загорівського, або в записі Ходкевича, де на православного дяка і католицького органіста визначаєть ся десятина з 25 кіп жита і стільки ж ячменю, по половині на обох. Цевні оплати побирали ся й від самих учнів. В посланію владыки новгородського Генадія (з кінця XV в.) ми стрічаємо практику звістну нам на Україні в пізнійших часах, і спільність її з великоросійською дає дорозумівати ся, що вона йде ще з часів староруських: за вивчення вечірці приносили „мастерови“ горнець каші й гривну грошима, за утреню знов, і т. д.⁴⁾. Так практиковало ся й при науці у дяків: такі приноси робили ся по граматці, псалтири і т. д., і практика ся безперечно сягає сих старих часів.

Круг науки такої школи описує згаданий Одерборн так: „тридцятилітній чоловік учить в ній дітей перших початків наук; катехизма не уживають, але дають дітям молитви до Богородиці й св. Миколая, списані в книжках, а апостольський символ вчать з деякими змінами в словах; до сього додають Дивидові псалми, котрі вони читають в день і в ночи“⁵⁾.

Так само описує стару практику Мелетій Смотрицький в передмові до своєї граматики (1612): здавна, каже, був звичай вчити малих дітей з початку азбуки, потім часослова і псалтири і письма; потім деякі читали й апостол. Що се практика дуже стара потверджує

1) Акты Юж. и Зап. Рос. I ч. 141 (1563).

2) Зоря Галицкая, 1860 с. 228.

3) Акты Виленской ком. XIX ч. 380: „установник“ і „слуга церковный“ звать ся bakalarz (1583).

4) Акты историческіе I ч. 104.

5) Scriptores II с. 39—40.

той же згаданий новгородський арх. Генадій, що опираючи ся, очевидно, ще на старій практиці, яка взяла свій початок з часів староруських, київських, — радить „учить в училищахъ первое — азбука граница истолкована совсѣмъ, да и подтительныя слова, до псалтыря съ слѣдованіемъ накрѣпко“¹⁾.

Псалтир була головним підручником шкільним — вивчивши азбуку, склади й скорочення, переходили до неї. Скорина, видаючи свою псалтир (1517), бачить в ній ту прикмету, що вона „детямъ малымъ початокъ всякое доброе науки, dorosлымъ помноженіе въ наукѣ“²⁾, а в передмові до своєї біблії бачить головне призначення псалтири в тім, що вона служить підручником „умети граматіку или по рускы говорячи грамоту, еже добре чести и мовити учить“³⁾. На одній псалтири XVI в. в звичайнім заклятю предвиджується, що хтось, може, її візьме з церкви „или на ученіе дѣтей дастъ“⁴⁾. Письма вчили уставного — каліграфувати на старий взір, а як вмів сам учитель — то й скоронисного, що з XV віка починає вироблювати ся на основі півуставного (зменьшеного і меньш старанного уставного письма), і розвивається в XVI та входить в уживання в актовім письмі і урядовім діловодстві⁵⁾. Але тої скорониси в XVI в. не завсіди уміли ще духовні люде⁶⁾. Так само від знання самого учителя залежала наука рахунків. Далі сього — та хиба правила церковного. для охочих, та наука не йшла. Здібнійші ученики з нею могли пускати ся на арену практичної діяльності — як по впадоби, чи віддавати ся „почитанню книжному“ і ним розширяти свої теологічні відомости, витостровати своє мишленне і набирати ся взорів для виладу власних гадок, особливо під проводом якогось більше очитаного, „искусного“ чоловіка, в старім переконанню, що в сій побожій лектурі, а предо всім — в самім Письмі сьвятім лежить вся сума потрібного знання. Се переконанне,

1) Акты историческіе I ч. 104.

2) Чтенія московські 1888, I с. 84. 3) Див. низше.

4) Харлампович с. 202

5) Про еволюцію письма в сих віках: Срезневскій Славяно русская палеографія (X—XIV в.), 1885, Карскій Очеркъ славянской кирилловской палеографіи, 1901, Каманинъ Палеографическій изборникъ, матеріали для історіи южно-русского письма въ XV—XVIII в., 1899.

6) В однім процесі про фальшовані акти в Витебську 1540 р. „ставили пона духовнаго, въ которого тотъ Клинецъ учил ся грамотѣ, и тотъ поць светчилъ: правда есть, ижъ той Клинецъ небожчикъ, будучи выросткомъ молодымъ, учил ся у мене, але скорониси не вмелъ, а ни се ея учылъ, бомъ и самъ скоронисного писати не умелъ“ (Каманинъ ф. с. с. 10).

поділяє вповні і пробує боронити супроти нових потреб часу навіть і такий піонер нової науки як падуанський доктор Скорина¹). Менше цікаві, менше здібні зіставалися при простій письменности — при таких знаннях, які ото згірливо характеризують Тяцненський і Скарґа.

Такий характер мали й наука у різних грамотіїв, або домашнє ученнє, практикованє в шляхетських дохах. В наведених вище розпорядженнях своїх Загоровський поручає опікунці своїх дітей, коли їм сповнить ся сім літ, або посилати їх до школи, або казати томуж дякови чи иньшому „дякови доброму“, вчити їх дома „науки в писме светомъ“. Такий дяк має научити їх „въ своемъ языку рускомъ, въ писме светомъ“, уміти молитов; більшої науки від дяка Загоровський не сподівав ся, і для науки латинської поручає „зеднати бакаллара статечного“ — чи то з вихованців латинських шкіл, чи з яких самоучок, бо тут іде мова також тільки про початки латинської мови. Пинський шляхтич Євлашевський, описуючи свої молоді літа (в 1550-60-х роках), каже, що його вже на п'ятім році зачали „бавити наукою рускою“ — „кгдажъ въ тыхъ часахъ, додає він, въ той нашєй сторонє не было еще иншихъ наукъ“. Він научив ся письма руського, польського, вмів і жидівську азбуку, а рахунків навчив ся на практиці в службі при поборах²).

До чужосторонніх шкіл удавали ся дуже рідко. Виїмеами були такі люде як полоцький міщанин Скорина, що іде на університет до Кракова, і тут дістає стєпень бакаллара, відси удаєть ся до Падови

¹) „Хощєши ли умети, пише він в своїй передмові до біблії (1519), граматіку или по руски говорячи грамоту, еже добре чєсти и мовити учитъ, знайдєши в зуполное бібліи псалтыру—чти єє; пакъ ли ти ся любить розумєти лонку, она же учитъ з доводом разєзнати правду отъ кривды, чти книгу светого Іова или послання светого апостола Павла; аще ли помыслиши умети риторику, еже єсть красномовность, чти книги Саломоновы. А то суть три науки словєсныя. Восхощєши ли пакъ учити ся музики, то єсть певници, — прємножество стиховъ и песней светыхъ по всей книзе сєй знайдєши; любо ли ти єсть умети аритметику, еже во кратце а неомыльне считати учитъ, — четвєртыи книги Моисєєвы части чти; пак ли же имаши предъ очима науку геометрию, еже по руски сказуєть ся землемерєние, чти книги Ісуса Наувина; єсть ли астрономии или звездочєти, найдєш на початку книги сєє о сотворєнии солнєца и мєсєца и звездъ, найдєш во Ісусє Наувине, яко стояло солнєце на єдиномъ мєстє за цєлый дєнь“. Доточивши ще кілька таких астрономічних казусів, автор похонив ся і завважив: „более воистинну чудят ся прєвеликой божней моци мусишь, нижели учити ся“. (Каратаєвъ Описаніє славяно-русскихъ книгъ с. 81).

²) Дневникъ Ө. Євлашевского — Кієв. Старина 1886, I с. 128.

і тут здобуває ступень доктора лікарських наук¹⁾. Ті люде з Галичини, з Підляша й інших країв, що стрічають ся в актах університету краківського — в досить великім числі, також деяких університетів німецьких — нпр. липським, та в італіанських — головно католики. Тільки про деяких можливо думати, що вони були Русини; навіть означенне *Ruthenus* означає часто лише чоловіка з Галицької Русі, як різні *Rutheni* краківського університета²⁾, Станіслав Гінек або Ян Дершняк липського, Станіслав Стажеховський *Ruthenus* і такий же Станіслав Кернер — базельського університету, і т. д.³⁾. Доперва заснування єзуїтських колегій в Вильні й Ярославі починає притягати до себе учеників з українських православних родів, тим більше що прилучення до Польщі зробило латинську науку вже невідмінно потрібною. А перейшовши єзуїтські школи, починають їх вихованці — особливо такі, що вже перейняли ся вповні католицьким духом, або й перейшли на латинство, — їздити до шкіл заграничних, італіанських особливо.

В наведених вище словах автора Перестороги цікава гадка пробиваєть ся — що з тою наукою, яку розпоряджали православні, в XVI в. особливо, вони навіть не годні були опанувати того культурного запасу, який їм переказали попередні віки — книг було нанесено „великое множество“, але вони „припадали нилом“ без ужитку, без читання. І се дійсно дає оден з найсильніших симптомів культурного упадку Русі XVI в., що вона не годна була навіть користати з того, що могла дати їй стара книжність.

Історія письменства й книжності на Україні в сих темних двох століттях (середина XIV — середина XVI) взагалі до тепер зовсім не розсліджена і дуже бідна матеріалом. Можемо констатувати староруську книжну традицію, далеко тяжше означити нові набутки в сфері письменства оригінального й особливо перекладеного. З одного боку, не можемо відрізнити докладно, що в сій сфері було звістне

¹⁾ Archiwum do dziejów liter. i oświaty VII с. 158.

²⁾ Acta rectoralia univ. Cracoviensis, показник sub voce.

³⁾ Archiwum do dziejów literatury i oświaty II с. 429, VII з etc. З таких, що звертають увагу своїми іменами — може руськими занотую нпр. на липським університеті Петра Хвальчевського (1531), Лаврентія Киліяна з Коросна руського (1532), Антонія Антоновича зі Львова (1542), Матія Слиновського de Sarmatia Majori ex civitate Kapiłuch (1551), Георгія Келіановського Русина (1562), Фридриха Скумина, Даміана Володковича „Литвинів“, Йосифа Воловича „Русина“ (1563), Григорія Сопігу (Sapia) „Литвина“ (1567) й ин. Взагалі реєстри липських студентів з західно-європейських дають найбільше інтересного.

в часах староруських (до кінця XIII чи середини XIV віка) й що прийшло пізнійше: при огляді староруської книжності багато стрічали ми такого, що гіпотетично зачислювано до староруських часів, але могло появи́ти ся і в XIV або навіть XV віці¹⁾. З другого боку, в тім рукописнім матеріалі, яким розпоряджаємо, переважно не відріжнено те, що належало землям українським, що литовсько-білоруським (українські й білоруські пам'ятки часто досі лучать ся під одну категорію „західно-руських, без ближшого відріжнення і ближшої аналізи), а що новгородсько-московським, в районі яких найбільше заховало ся останків тої старої книжності.

Одним з найбільш характеристичних показчиків того книжного запасу, яким розпоряджали землі київської митрополії, українські й білоруські, служить опис бібліотеки Супрасльського монастиря²⁾, заснованого на початку XVI в. митр. Йосифом Солтаном. Наділяючи його ріжними церковними річами, він положив, очевидно, й підвалини його бібліотеці, постягавши книги з ріжних місць, перед усім своєї митрополічної єпархії, до котрої належала Київщина й землі заприщетьські (німансько-березинські, Новгородок, Вильно, Минскь), а також, очевидно, і з иньших єпархій. В каталогу, спорядженім в 1557 р., відріжняють ся книги „старі“³⁾, зібрані за попередніх

1) Див. т. III² с. 459 і далі, й прим. 33.

2) Видрукована в IX т. виленського Археограф. Сборника с. 53 і далі.

3) А то книги старья: Евангеліе толковое великое. Евангеліе учительное старое. Евангеліе в полдестъ толковое. Евангеліе Матееи въ столпъ толковое. Книга Криница. Книга десятог(лав). На весь годъ 4 прологи, а въ каждомъ по 3 мѣсяцы, а у пятомъ пролозе 6 мѣсяцевъ, а въ шестомъ и седьмомъ цѣлый годъ. Книга Змарагдъ. Книга Златая цепь. Двѣ книзѣ — оба Маргариты. Книга Григорія Богослова. Книга Пророчества. Книга великая: Діонисіе Ареопагитскій. Книга Кирила Іерусалимского. Книга Григорія Двоеслова. Книга другая Григорія Двоеслова на паргаментѣ. Уставы 2, одинъ въ дестъ, а другій у полдестъ. Книгъ великихъ, въ дестъ, сборниковъ 4, а пятій на паргаментѣ, а полудесныхъ сборниковъ 3, а у одномъ сборнику книга Асафъ и Хоженіе Данилово. Книга Псалтыря въ дестъ, окованая позлотистыми нуклями. Книга Псалтыря митрополита Солтана въ дестъ же. Книга Псалтыря толковая. Книжка толковая избранныхъ псалмовъ, въ полдестъ, и о умершихъ слова. Книги Ефремовы 2. Книги 2 Отечники. Двѣ книзѣ Симеона Метафраста, одна въ дестъ, а другая въ полдестъ, а в десномъ *) написанъ Синаксарь. Двѣ книзѣ въ полдестъ Исака Сиріянина. Апостоль толковый. Апостоль великій на паргаментѣ. Апостоловъ дестныхъ 3. Часословы 2 великихъ, старыхъ. Книга Лѣствица въ полдестъ, другая ясь Отечникомъ. Книга

*) Читай; дестномъ.

ігуменів, то значить в першій третині XVI в., книги нові, зібрані за ігумена Сергія Кимбара, що правив монастирем від 1532 р., і найновіша верства, що дістала ся по спорядженню описи. Маємо отже кілька хронологічних верств, які обіймають в сумі звиш п'ятдесят літ. Деякі книги значать ся виразно як новописані, і таким чином знаємо, що списувало ся на ново, в середині XVI в., отже-що уважало ся тоді потрібним, актуальним¹⁾.

Полишаю на боці книжки чисто церковно-служебні (таких на 215 скатальогованих рукописей і книг було коло 50 — евангелія, апостоли, псалтирі, часослови, тріоди, ермолої, октоїхи, молитовники, служебники і т. и., по кілька примірників). Поза тим маємо тут ряд толковань св. письма: „толкові“ евангелія, апостоли, псалтирі, апокаліпсис і навіть „служба толковая“. Поодинокі книги старого завіту: битие, Ісус Навин, Царства, вибірку з старозавітних книг, зложену на початку XVI в. п. т. Десятоглав, також пророцтва, але цілої біблії не було — аж до Скоринової біблії, яка фігурує тут під назвою „книг битих“ — друківаних. Писання св. отців — цілий ряд збірників слів Іоана Златоустого й інших популярних отців: Ізмаргд, Маргарит (два),

Антиохъ изъ житіемъ Богословимъ. Книга, въ которой писаны слова на чотыредсятициу и пядьдесятциу, въ польдестъ. Двѣ книзѣ Златоустаго постныхъ. Книга 12 Іаковлевичевъ. Книга Царственниѣ съ лѣтописц(ем). Книга Осафъ изъ житіемъ светого Сергія чудотворца руского. Книга Кирилова на Уліяна. Книжка Патерикъ Печерскій. Книжка Григорей Синанта. Книжка на Латину. Книжка Житіе великого Феодосія кивновіарха и иныхъ светыхъ. Книга Григорія Амаритского на Ервана. Книга Зерцало. Книга съ плененіемъ Іерусалимскимъ. Книжка гаранковская — Моноканонъ. Книги 2 великихъ правилъ церковныхъ. Книжка Василей Новый. Миней старыхъ 12. Треоди 2 — Постная и Цвѣтная. Охтанки 2. Книгъ служебниковъ 7. Книжка въ польдестъ Зонаря. Книгъ битыхъ 5. Книга Дороей изъ житіемъ Іоана Златоустого. Ермоловъ знаменныхъ 4, а пятый стихиральчикъ. Ермолю безъ знаменія. Псалтырей проходенокъ 10. Псалтыря, по которой въ церкви говорятъ. Псалтыря великая келейная. Книга Требникъ. Книжка, въ которой Богородицы каноны, што поются на повечерникахъ. Книжка панахидникъ. А всихъ книгъ старыхъ 129.

¹⁾ А то книги новыя, што за мене, Сергія, прибавлены церкви светой: Книга Правила светыхъ отцевъ, зуполныє. Книга Великого Василія Кесарійского, новописанная. Книга Никонъ, новописанная. Книга Шестодневникъ Іоана Антиоха, и въ ней написано Козма Индикашловъ. Книга Іоанъ Дамаскинъ. Книга Апокаліпсиса съ толкованіемъ. Книга Временникъ, изъ Константина Временника выписанъ. Книга Палея. Книга Бытея. Книги 2 Златоустого о лучи (sic). Книги 2 Отченики изъ Пасіевымъ житіемъ, новописанныи. Книга Соборникъ, новописанный. Псалтыри 2, одна великое паперы, а другая жабин(ская).

Златая цѣль, Іоана Златоустого Шестоднев, слова на піст, і ще два інші збірники (титул попований), поучення Григорія Богослова, Василія Вел., писання Діонісія Ареопакіта, Кирила Єрусалимського, Лѣтвица Іоана Синаїта — найпопулярніший підручник аскетизма, в п'ятьох примірниках, Григорія Двоєслова два примірники, Єфрема Сирина два, Ісаака Сиріянина два, Кирила листи на Юліана, Григорія Амиритського „на Ервана“, ави Дорофея, Іоана Дамаскіна, Федора Студита, Іоана Антіохійського, Григорія Синаїта, моралістичні збірники Антіоха і Никона, Діютра мон. Филипа. Богато збірників поучень, уложених систематично, з різних авторів, і релігійно-моральних підручників, зложених з житий і поучень: такі т. зв. учительні євангелія — збірники поучень і толковань на євангельські теми (тут їх три), слова на чотиродесятницю й п'ятдесятницю (окрім слів на

Псалтырка проходенка, новописанная, а другая битая. Книга Феодора Студита отъ Сопѣги. Книга Лѣтвица въ дѣсть. Книга Отечникъ Єгипетскій. Книга Соборникъ, на предѣ житіє Кипріяново, а потомъ іншихъ светыхъ. Книжка, въ которой написано житіє Аванасія Аванского. Псалтыря толковья. Охтанки 2 новыхъ. Тредди 2: постная и цвѣтная. Миней новыхъ 13. Євангеліє учительное новое, а другое учительное жъ жабинское. Апостоловъ 3, а четвертый битый, а пятый латынскій. Панахидничокъ. Часословы 3. Уставъ великій, новописанный. Служебникъ новый. Миней новыхъ светыхъ. Соборничокъ новыхъ светыхъ. Греческихъ книгъ 5. Книга Требникъ ись серебряными пуклями старый, въ полдѣсть. Другій Требникъ новописанный. Книжка Минейка, образцовъ светыхъ. Жабинское євангеліє изъ апостоломъ и апокалипсією. Книжка, по которой кажуть всенощное. Книжка малая изъ святцы и чотырѣдесятницею и п'ятдесятницею и съ канономъ воскреснымъ. Книжки 2 съ пѣсьми Мойсеовыми и зъ пригѣлы. Єрмолойцы 2 новыхъ. Книжка малая чернеческого правила колейного, новая. Книжка малая, у которой написана служба толковая. Книга Іисусъ Навынъ и Царства въ ней написаны, въ дѣсть. Всіхъ книгъ новописаныхъ, за мене Сергія прибавеныхъ 74. (З сихъ слів виходило баче 6 усї отсі книги були „новописані“, але в дійсности з нихъ нові писані були не всі, хіба деякі понад ті, при якихъ не дописано виразно, або й тільки сі — напр. ті 5 гречеськихъ книгъ, якихъ зміст, очевидно, був навіть незвѣстний, певно не були „новописані“).

А потомъ еще прибавлено книгъ новописаныхъ: Требникъ въ дѣсть, новый, оксамитомъ чорнымъ покритъ, пукли изъ полудесного требника старого собравши серебрянныє, на єю изложены, а по серединѣ бляшка изъ образомъ Іоана Богослова. Книга Лѣтвица, въ дѣсть, новонаписана, а ланахидникъ у полдѣсть новий.

А то Яцка подѣскарбьего бывшего книги, которые ся по смерти его остали: Лѣтвица въ полдѣсти. Козьма Индикопловъ, въ дѣсть. Книга Андрѣя Уродивого, въ дѣсть.

Окрім того особно показано шість євангелій в дорогихъ оправахъ.

піст Ів. Златоустого), прологи — короткі моральні повісті й поучення розложені по дням року (було їх два повні річніє і оден піврічний), „синаксар“ — збірник тогож типу¹⁾, минеї — житія й ріжного рода моральні поучення, розложені відповідно до днів святаковання ріжних святих (минея стара і нова, осібно минея „нових святих“ і „минейка — образцовъ святихъ“, ілюстрована); „отечники“ — патерики, збірники аскетичних житий, було їх аж шість, в тім „отечник египетський“, а семий „патерик печерський“; дві книги житий святих Мегафраста. Поодинокі житія — Івана Богослова, Івана Златоустого, Паїсія, Атанасія Атопського, „книжка житіє вел. Θεοδοσία кивовіарха и иныхъ святихъ“, збірник — „на предѣ житіє Кипріяново, а потомъ иныхъ светыхъ“, вкінці житіє Сергія Московського. Кілька книг канонічного змісту: Номоканон, три книги „правил церковних“, „Зонари“ себто „Номоканон Зонари“. Якась близше не описана полемічна „книжка на Латыну“. Література легендарно-апокрифічна й повістєва представляеть ся повістєю про Варлаама й Іосафа („Асаф“, в двох примірниках), житієм Андрія Юродивого, „Василем Новим“, завітами XII патріархів (книга 12 Іяковлєвичевъ), і сюди ж здасть ся належить близше нам незвісна „книга Криница“. Вільше того мусіло бути в „збірниках“, близше неозначеного змісту (показано таких 8, а що до одного пояснено, що там містив ся „Асаф“ і Хожденіє Данила). Література історична представлена, окрім історичних біблійних книг, іще Палеею, „Плѣненієм іерусалимським“, Временником — „изъ Константинова временника выпи-санъ“ (мабуть з Константина Манасіі), книгою Царственикъ съ лѣтописцемъ (може звісна супрасльська літопись). Літературу природничо-географічну заступав лише Козьма „Індигоцлов“ в двох примірниках, та „Хожденіє Данилово“.

Се не тільки найбільший, який ми маємо з тих часів, сортимент книжок, але й дуже типовий. Інші каталоги бібліотек, які маємо з тих віків²⁾, і той книжний запас, який до нас заховав ся

1) Звичайно уважають „синаксар“ і „пролог“ двома назвами тогож самого типа збірників, але назву сю надавали ріжним редакціям і навіть ріжним типам збірників.

2) Див. описъ книг случького монастиря з кінця XV в. в Актах Зап. Рос. I ч. 115 — тут між иньшим два прологи, житія святих, патерик печерський, Ліствиця, Измарagd, Дорофей, Ефрем, Григорій Синайт, Федор Студит, Симеон новий Богослов, Никон. Описъ книг Яггимонта Старого (нове, справлене виданне у Владимірова Францискъ Скорина с. 15—6), м. ин.: „літописецъ кнѣзьський“, Шестоденец, „книга повести збранные“, „книга о мытарѣ“, книга повнено поста, два

реально, разом взяті доповняють супрасльський каталоґ розмірно не багато, так що в сумі він дає досить добрий образ тої руської книжності, якою розпоряджали українські землі XV—XVI віка. Поза книгами богослужбовими і святаго письма скрізь фігурують ті самі толковання св. письма, учительні евангелія, прологи й миней, писання деяких популярніших грецьких отців церкви, номоканони, з свійського письменства — Хожденіє Данила, печерський Патерик, дещо з літописної літератури (дуже не багато розмірно)¹).

В основі сеї книжності, розумієть ся, лежала староруська книжна традиція, одначе значно доповнена придбаннями тих пізніших віків, XIV—XVI, — писаннями ориґінальними, а ще більше перекладеними. На жаль, не можна вповні докладно означити, що саме внесли в сеї книжний запас сї віки, тим менше — що нового добували до нього наші книжники, а що дістали готове: з полуднево-словянських земель — з Болгарії й Сербії, де XIV вік приніс з собою нове оживленне книжної й літературної діяльності (тоді появил ся там ряд нових перекладів навіть давніше вже

прологи, паранея (Єфрем Сирик), Іван Златоустий, молитви св. Кириїана. Між книгами пана Солтана (1516) м. н. „правила Григорьевскія“, Григорей Богословъ, псалтыра золотомъ писана (Литов. Метрика I с. 872). Між наданнями Константина Ів. Острозького (вище с. 306) — поучення патр. Калліста. Реєстр Печерського монастиря з 1554 р. (Голубевъ, Петръ Могила, I дод. 2) описує тільки деякі книги — числом 58, а иньші згадує, на жаль тільки сумарично — „книгъ посполитыхъ полтретьдцать“ (Харламповичъ Школы с. 195 одначе непотрібно сї „посполиті“ книги уважає свѣтськими, та й невидко тих свѣтських книг в пізнійшій описі зовсім). Серед описаних бачимо два учительні евангелія, дві Ліствиці, два прологи і синаксарь, патерик печерський, патерик скитський, кормча, палея, 12 миней. Пізнійша опись, в 1593 р. (Архивъ I т. I ч. 91) числить вьсього книг 63 (отже убуло їх, але книги вичисляють ся й иньші, так що маємо мабуть між ними й ті неописані в 1554 р.), а в тім евангелій толкових два (одно „Алексѣевское“), три учительних, два послання толковані Маргарит, Єфрема 2 кн., Ісаака Сирина 2, Ліствиці 2, Діонисій Ареопагит, Федор Студит, Откровеніє Ісаї (Wyznanie proroka Izaiasza Theodorytem złożone i Bazylim Wielkim), Варлаам і Йоасаф, дві Палеї, Зерцало, явесь „житіє“, Патерик печерський і скитський, „приклади“ три, миней 15. В опису бібліотеки львівського брацтва з 1619 р. (Архивъ Югозап. Рос. ч. I т. XII с. 7—8) окрім святаго письма (в тім з прим. пятаковнижа) толковання Теофилакта на евангелія, і ще якісь иньші, слова Златоустого на евангелія от Матфея й Іоана, і ще якісь иньші, толковий апокаліпсис, два учительних евангелія, миней четья, Ліствиця, Діонисій Ареопагит, книга на Єрвана, Максим инок, „кронника писанная о Греках“ і якась иньша „кронника писанная“.

перекладених писань, і чимало нових) ¹⁾, також з Волощини, що в тих часах культивувала виключно славянську книжність ²⁾, і з Білорусь та земель новгородсько-московських. Причини сеї нелености я пояснив уже: цілий ряд творів ми маємо в кодексах пізнійших, XIV—XV—XVI вв., і тільки більше або менше гіпотетично припускаєть ся їх знання в давнійших віках. Напр. зістаєть ся неясним, чи належить до пізніх староруських часів (кінець XIII — поч. XIV в.), чи до пізнійшого вже часу знайомість з такими повістями як незвичайно популярний пізнійше Варлаам і Йосафат або Стефаніт і Іхнілат, як Християнська топографія Козьма Індикоплова, як Хроніка Манасії з влученою до неї Троянською історією, як нова редакція Александрії, як цикл оповідань звязаних з Індійським царством, як цілий ряд апокрифічних повістей і поем, яких традиція не виходить поза XIV—XIV віки ³⁾.

Не запускаючи ся в такі спірні й неясні питання, ми можемо все таки з імен авторів і записей перекладчиків, з язикових та палеографічних прикмет сконстатувати в сих століттях (пол. XIV до пол. XVI) прилив нового матеріалу в книжний запас, коли не наших, українських земель спеціально, то взагалі в східно-словянський запас, якого учасниками були між иньшими й наші землі.

Перейшов за єї часи ряд нових письменників, які, хоч чужі своїм походженням, школою і літературним вихованням, появляли ся на нашім ґрунті і робили певні вкладки в наш книжний запас. Такий митр. Тегност, виславлений за свої теологічні писання компліментами сучасного візантійського історика, які одначе далеко не оправдують ся прикметами одинокого його поучення, що стало недавно нам звістним (дуже слабенька компіляція на різні теми) ⁴⁾. М. Кириян, з гіпотетичних писань якого одначе певним лишаєть ся тільки його авторство житія митр. Петра (звістного і в українських кодексах) ⁵⁾.

¹⁾ Про се оживленне див. новійші праці: Сырку Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ; Радченко Религіозное и литературное движеніе.

²⁾ Про славянсько-румунські книжні стичности нова праця Яцимирского Изъ исторіи славянской письменности въ Молдавіи и Валахіи XV—XVII вв., 1906. ³⁾ Пор. т. III² с. 463—4.

⁴⁾ Поученіе Феогноста м. всея Руси о смѣреннолюбіи, яко не подобаєть играти и смѣяти ся бещинно крестьяномъ и якоже недостоини приходять къ божественымъ тайнамъ і т. д., видане Нікольским в Извѣстіях рус. языка 1903, I, з кодекса 1498 р.

⁵⁾ Питанне про писательство Кирияна переглядав новійше Голубинскій Ист. рус. церкви т. II. I с. 347 і далі.

Григорій Цамблак, оден з блискучих репрезентантів пізно-візантійського риторства, автор кільканадцяти церковних поучень і агіографічно-панегіричних писань, досить мало одначе популярних у нас, а більше в Молдавії де проживав він перед приходом своїм до нас¹⁾. М. Фотій — автор досить численних, але слабких і з літературного і з всякого /иншого погляду проповідей і учительних посланій (між иньшим маємо з його іменем перерібку старого слова о казнях божих)²⁾. Нещасливий Спиридон Сатана, также чужинець (Тверитянин) з роду, автор просторого „Изложенія о православней истинній нашей вѣрѣ“, написаного в виді оружника до вірних і также зрештою мало розповсюдженого³⁾.

З другого боку — появляли ся нові переклади давніших писань і творів нових письменників і богословів, довершені своїми книжниками, чи списані з перекладів полуднево-славянських, болгарських головно. Маємо цілий ряд записок перекладчиків і переписувачів, які вказують на ті огнища, де вела ся робота перекладчиків і копістів: Се царгородські монастирі, як Студійський, де в останній чверти звісна ціла колонія — „ту живуціи Русь“⁴⁾, Перівленте й инші. „Свѣта гора“ атонська, де різні монастирі — руські, болгарські, сербські, вигідно могли обмінювати ся продуктами своєї книжності, а паломники й монахи, що „для подвигу“ проживали по тих монастирях царгородських і атонських, приносили й розповсюджували потім сі книги по своїх краях. З упадком Царгорода Атос мав особливо важну роль, як головне огнище, звідки черпали ся й зміцняли ся традиції грецької культури й церковности, так само в книжності, як у штуці, і в церковно-аскетичній практиці; стичність свѣту словянського й візантійського в тих монастирях різних національностей робила його особливо важним⁵⁾.

1) Про літературну діяльність його новіша праця Яцимірського Изъ исторіи словянскої проповіді въ Молдавіи — неизвѣстныя произведенія Гр. Цамблака, 1906, тут огляд літератури і аналіза літературної манери.

2) Новіший огляд літературної діяльності Фотія у Голубінського 1. с. с. 389 і далі; про перерібку слова о казнях у Бѣльченка Поученія Θεодосія о казняхъ (Лѣтопись одес. общ. VIII).

3) Се невидане „Изложеніе“ описує м. Магарій (IX с. 64—6) з одногого звістнаго йому кодексу новгородської софійської бібліотеки XVI в.; зміст „Изложенія“ історично-догматичний, з моральною наукою при кінці.

4) Подорож Игнатія Смольянина, вид. Палест. товариства с. 7.

5) От кілька записок, які вказують на роль царгородських і атонських монастирів в розповсюдженню книг в східно-словянських зем-

В сфері книжності особливо багатий запас різного матеріалу нагромадив болгарський літературний рух XIV в., і його продукти тими дорогами — через монахів і паломників, а також через полуднево-словянських духовних, які приходили на Русь (починаючи від Кипріяна і Памблака, репрезентантів сеї відродженої болгарської книжності), ширилися в землях східно-словянських. Се болгарське відродження вибило своє нестерте п'ятно на своїх продуктах в мовній формі, в виді т. зв. середноболгарських мовних примет, які вплинули навіть на східнословянську орфографію XV віка (а зап. я: моленіа, добраа; уживанне ѣ зам ѣ або е в середині слів і ѣ зам. ѣ в кінці слів і т. и.) Так само і в палеографічних прикметах східнословянського письма сих віків знаходять ся виразні сліди впливу полуднево-словянського письма. Сі зверхні впливи дають нам не тільки можливість оцінити, на скільки великий і сильний був сей полуднево-словянський приток до східно-словянської книжності, але й дає дорозумівати ся певного застою в книжності свійській, на тлі котрого доходить такого значіння сей приток, тим більш що оригінального він не давав майже нічого — були то нові переклади грецьких творів, або нові, поправильші редакції давнійш уже звістних перекладів.

Так чи инакше, працею своїх і чужих книжників, перекладчиків і копістів внесено було значну масу нового матеріалу, головнo церковного характеру розуміється, в книжний оборот східно-словянських земель. Так доперва в рукописній традиції сих віків виступають і правдоподібно — доперва тепер переважно й стають звістними у нас такі писання як Шестодневник Іоана Златоустого, переложений на Атосі в р. 1426 монахом Яковом, Діонісій Ареопагіт в толкованню Максима Ісповідника пореложений на Атосі мон. Ісаією в 1371 р.¹⁾, поученя Ісаака Сиріянина (одеп з кодексів має записку

лях: Діонтра Филипа списана була в царгородській монастирі Перівлепте кир-Зиновієм 1388 р., тажже церковна устава ерусалимська Афанасієм в 1406, Лівтиця в 1421 р. Евсевієм; збірник житий і поучень в Студийській мон. Афанасієм Висоцьким в 1392 р.; слова Ісаака Сиріянина в мон. Паммакаристи для владки волинського Герасима в 1420; історія Йосифа Флавія в Царгороді Іоаном старцем в 1399 р.; Іларіон ігумен новгородський приніс з Атону Тактікон в 1397 р., а Сава Вишерський коло тогож часу якісь правила; Єфрем Русин дістав на Атосі від Іакова Доброписця переклад Максима Ісповідника; Афанасій Русин списав в лаврі Афанасія на Атосі житие Григорія Амиритського, і т. и. (див. каталогіи у Соболевского Южно-слав. впливіє дод. II і VI).

1) Горського і Невоструева Описаніє II. I с. 45 Описаніє Румянцев. музея с. 160, пор. вище опись супрасльської бібліотеки.

про списання його в царгородському монастирі Панмакарісти 1420 р. для Герасима тоді владика володимиро-волинського, пізнішого митрополита)¹⁾, Авви Доротей, Максима ісповідника, Петра Дамаскіна, Григорія Омиритьського, Симеона Нового Богослова, Іоана Антіохійського, Діонтра („Зерцало“ в славянськiм перекладі) Филипа монаха, слова Никити Стифата, толковання на євангеліє Теофілакта архієп. болгарського (письменники XI в.), і новіші писання як напр. анонімний антіуніонний памфлет з кінця XIII в. — преніє Панагіота съ Азімитомъ, пізніші (XIV в.) полемічні трактати против Латинян Григорія Палами й Нила Кавасили²⁾, „словеса“ голосного аскета і містика з першої половини XIV в. Григорія Синаїта, „поученія избрана“ його ученика натр. Калліста („дрѣложена съ греческаго языка на руския книги“ — рукоп. Дерманського монастиря), йогож Исповѣданіє къ творцу і т. и.³⁾.

Писання західні — о скільки не переходили вони посередно, через письменство грецьке чи полуднево-словянське, до другої половини XVI в. в книжний запас український чи білоруський проходили, судячи по приступному нам матеріалу, ще в дуже скромних розмірах. Найстарший з таких дотепер звістних збірників зачислюваний по письму до XV в., але може й не старший початків XVI в., містить перекладені з польського й латинського статі: страсти Христові, повість про трох королів, що приходили кланяти ся Христові, й житие Олексія чоловіка Божого — статі, очевидно, досить популярні, бо стрічають ся й по иньших збірниках⁴⁾. В однім зі збірників XVI в. разом з хожденієм Данила і русько-литовською літописею середньої редакції є середновічна повість „книга о Таудале рицери“ (Visio Tundali) — музи неколко і райське жите, що бачив ірландський рицар Тундаль, з численними чехизмами, що вказують на переклад з чеського⁵⁾. В иньшiм поруч русько-литовської літописи

1) Чтенія київські т. X с. 219.

2) Про них Поповъ Историко-литерат. обзоръ полем. сочиненій с. 296 і далі.

3) Пор. каталог у Соболевского Южно-слав. вліянія, дод. I.

4) Тексти видані в Памятн. др. письм. ч. 140 і 150, статі про них: Владиміровъ Житіє Алексія чедов. Божія въ зап.-рус. переводѣ XV в. (Ж. М. Н. II. 1897, X), Brückner Die Dreikönigslegende russisch, 1888 (Archiv X), Карскій Западнорусскій сборникъ XV в. (Извѣстія акад. 1887, II), і замітка Фрамка в Записках Наук. тов. ім. Шт. 56, бібл. с. 9. (повість про трох королів). Прототипи страстей досі невикритий і зостаєть ся спірним, чи переложено їх було з польського чи з латинського.

5) Про неї Brückner Die Visio Tundali in böhmischer und russischer Uebersetzung (Archiv XIII). Збірник бібл. Красінських в Варшаві.

одної з середніх редакцій читають ся повісти „о витезах с книгъ сербскихъ, а звлача о славномъ рицери Трыстан(е), о Анцалоте и о Бове и о иншихъ многихъ витезах добрыхъ“ — рипарські по-мани про Тристана й Ланцельота та Бову, дійсно з численними прикметами сербського оригіналу, і переложена з польського перекладу (1574 р.) угорська повість про Атилю¹⁾.

Робота місцевих книжників насамперед дає себе пізнати в праці редакційній, компіляційній над творами староруського оригінального і візантійського перекладного письменства. Стрічаємо ся з нею на кождім кроці, хоч дуже часто й не можемо вирізнити те що належить до книжників саме українських, а не білоруських або великоруських — не завжди можна знайти вказівки на се, а мало й уваги звернено було на се.

В сім часі появляють ся — чи може стають нам звістними, в кождім разі далі укладають ся на різні способи збірники моралістичні, з перекладених і оригінальних творів під іменем Ізмарагдів, Златих цѣпей і просто анонімних. Зміст їх дуже різно-родний і змінний²⁾, бо сі книжники не тільки переписували, а й переробляли, розширяли новими додатками, або коротили їх.³⁾ Ще більше розповсюднені у нас на Україні в тім часі були так звані „учительні евангелія“ себто збірники поучень на неділі й свята цілого року: кожда більша бібліотека XVI в., як ми бачили, мала їх по кілька примірників, і на переломі XVI і XVII в. було аж чотири видання учительних евангелій різних редакцій. Бо і тут так як і з тими моралістичними збірниками: різnorodність в укладі незвичайно велика. Трудно знайти дві тотожні версії: тексти при-ладжують ся в мові до зрозуміння аудиторії, оживляють ся вставними

1) Збірник познанської бібліотеки Рачинських; повісти видані у Веселовского изъ исторіи романа и повѣсти, II (Сборникъ отд. рус. яз. и слов. XLIV), збірник описаний Брікнером: Ein weissrussischer Codex miscellaneus der gräflich Raczynski'schen Bibliothek in Posen (Archiv, IX).

2) Оден з дослідників, проф. Архангелський так характеризує їх: Ізмарагди належать до категорії тих староруських збірників, які також не мали певної, докладно визначеної редакції.

3) Про них Архангелський Творенія отцовъ церкви въ древне-рус. письменности, особливо вип. IV., Яковлевъ Къ литерат. исторіи древне-рус. сборниковъ — опытъ изслѣдов. „Измарагда“. Найстарший кодекс Ізмарагда з XIV в.; оден з львівських кодексів з XVI описаний в україн.-руськім Архиві т. I.

епізодами — оповіданнями, алюзіями і т. и. ¹⁾ Такого самого змінністю хиткістю свого укладу, своїх редакцій визначають ся прологи — також дуже популярні у нас: вони доповняли ся життями свійсььких святих і руськими моралістичними писаннями, і досі ще не було навіть проб'у вставити філіацію їх версій ²⁾. Теж діяло ся і з мисцями, доповнюваними життями руських святих.

З свійсььких агіографічних збірок незвичайну популярність мав і переходив різні редакції й перерібки печерський Патерик. З XV віка маємо три редакції його: одну зроблену еп. тверським Арсе-нієм, правдоподібно бувшим печерським монахом ³⁾, 1406 р., а другу й третю — крилошанином, потім уставником печерським Касіяном в 1460 і 1462 р. Кожда з сих редакцій, крім чисто редакторських змін, розширяла далі зміст Патерика, додаючи до основних статей — посланій Симона і Поликарпа та літописного оповідання про перших подвижників Печерського монастиря ⁴⁾ все нові й нові статі з літописи про Печерський монастир, або інші писання, які стояли, по думці редакторів, в якийсь звязи з Печерським монастирем. Так в Арсеонівській редакції фігурує Несторове житие Теодосія, в Касіанових слово на перенесенне мощей Теодосія і посланіє Теодосія про віру варязьку ⁵⁾. Явище інтересне з того боку, що цюказує нам живу староруську книжну традицію: що літопись й інші староруські твори були під руками редакторів. З другого боку поруч такого старанного використання староруського літературного матеріалу, поруч

¹⁾ Пор. спостереження д-ра Франка — що правда над кодексами пізнішими головню, Карпаторуська література, Записки т. XXXVII с. 5—6 і резюме реферата Ю. Тиховського в Извѣстіях XII сѣзда с. 169; він тут ставить між ин. таку тезу: „заховані рукописи й друковані видання що до тексту дають не прості копії, а все нові перерібки й переклади“; час найбільшої популярности їх він кладе на століте від третьої чверти XVI до третьої чверти XVII в.

²⁾ Новійше виданне (вповні не наукове і не ціле: вересень—цвітень лише в Памятках — в церковноучит. літературі II і IV (1896 і 1898) дає лише дуже загальні й поверховні замітки.

³⁾ Справедливо вказують з сього становища на заснованне ним в його епархії монастиря Антонія й Теодосія — Літоп. Авраамки с. 319.

⁴⁾ Таким представляєть ся найстарший, приступний нам в рукописній традиції склад Патерика; самих посланій Симона й Поликарпа осібно не маємо.

⁵⁾ Про редакції Патерика новійша література: Шахматовъ Кієво-печерскій патерикъ и печерская лѣтопись (Извѣстія акад. 1897, III); Абрамовичъ Исслѣдованіе о кієво-печерскомъ монастырѣ, какъ памятникъ літературномъ (ibid. 1901—2 і осібно), иньша література в т. III прим. 36.

тих численних редакцій, з яких кожда давала початок новій філіації рукописей (напр. з Касіанівської редакції маємо понад 30 кодексів), з ріжними доповненнями, поруч сеї популярности збірника—тим сильніше виступає брак нових записок, брак дальшої агіографічної чи якоїсь взагалі самостійної літературної творчости в сім Печерським монастирі. Тільки пізнійше додане було маленьке, хоч і гарне в своїй простоті оповідання про чудо в печері на великдень 1463 р.

Мало що маємо натомість з компіляцій полемічних й історичних. Хоч полеміка з латинством й оборона православної церкви була в сих століттях одною з найбільш пекучих справ, досі знаємо з сих часів тільки три збірки полемічних писань. Але треба нам знати, що такі збірки містилися в кормчих. Номоканон сербської редакції принесений на Україну в другий половині XIII в. (1262) на замовлення митрополита й потім розповсюднений по всіх єпархіях київської митрополії, містив в собі збірку грецьких полемічних писань на Латинян з XI в., отже давав готовий полемічний підручник¹⁾, В номоканонах руських містилися як візантійські так і староруські полемічні писання на Латинян; так в українських кормчих XVI віка знаходимо поучення Никифора й Теодосія на Латину, преніє Папагіюта і т. и.²⁾ З спеціальних збірок одна звітна в рукописи кінця XV поч. XVI в. має характеристичний титул: „сия книга списана бысть на ересь латинскую... на утверждение истиннымъ православнымъ христіаномъ и на обличение и на посрамление Ляховом и Латынамъ, отлучившимъ ся и одиадшимъ отъ святыхъ великихъ апостольскихъ католикій церкве“. На сій підставі вона зачисляється до українських земель, хоч з рештою не має вказівок що до свого походження. Вона складається з самих візантійських полемічних писань, з староруських — лише послание м. Йоана (в двох редакціях навіть). Інший, ще більший збірник звітний в рукописи XV в., містить між ин. два великі полемічні трактати против опрісноків, незвістні в грецькім оригіналі³⁾. З пізнішого часу маємо слід якогось збірника полемічних писань против Латинян, списаного в 1546 р. в Супрасльським монастирі; сюди вписана була занесена з Атосу повість про зруйнування уніятами в 1276 р. атенського монастиря Ксіропотама, з полемічною закраскою, а мабуть також і писання принесені з Угорщини безпосередно чи теж за посередництвом Атонських монастирів: списана 1511 р. на Угорщині (може угорській Руси) аполлогія православія

¹⁾ Про сю номоканонну збірку див. у Попова оп. с. с. 123 і далі і в рецензії Павлова (Отчетъ. XIX присуджени) с. 255—9.

²⁾ Напр. Описаніє Румянцев. музея ч. 232, 233.

³⁾ Про сі збірники Попов і. с. с. 154 і далі.

проти Латинян, запитання Йоана Заполі до прота св. гори в релігійних справах і відповідь прота, звернена проти Латинян і Лютеран, з 1534 р.; чи були там якісь оригінальніші трактати, на се нема вказівок¹⁾. Але й вони були. Напр. маємо з XV в. трактат проти Жидів: „пророчество Исаиино объ отверженіи Жидовъ“²⁾, перероблюване кілька разів пізніше. Безперечно, навіть іще тепер більше того ховаєть ся в різних пізніших збірниках.

Що до історичних компіляцій досі зостаєть ся невияшеною роля української книжності в історії таких історичних компіляцій, як хронографи, елиський і римський літописець і їх перерібки; тільки одну з пізніших перерібок хронографа — не розділену на розділи, уважають більш менш загально українською редакцією (з другої половини XVI в.), бо вона заховала ся в українських рукописах³⁾. З історичних компіляцій, опертих на староруській літописній традиції, ближші нам супрасльські компіляції XV і початку XVI в.: одна компілює великоруську літописну збірку з білоруською (смоленського) — літописею в. кн. Литовського, друга продовжує витяги з новгородських і київських літописних збіряків місцевими оригінальними записками (до них ще вернемо ся)⁴⁾. З кінця XVI чи поч. XVII в. маємо дуже інтересну українську компіляцію звістну (по пізнішій своїй копії) під назвою Густинської літописи, доведена до р. 1515: вона збирає звістки з цілого українського циклу літописей, від старої Київської до Галицько-волинської і продовжує їх вибірками з збірок великоруських, щедро розмішуючи сі звістки матеріалами зачерпненим з латинських і польських джерел XVI в., а при кінці подає й само-

1) Сі писання почасти були використані в пізнішій збірці полемічних і апологетичних писань, зладженій в тімже Супрасльськім монастирі в р. 1578, про яку буду говорити нижче (описана і в часті публікована Половим в Чтеніях московських 1879, I і II), а в цілості заховали ся в однім збірнику XVII в. (київського Михайлівського монастиря), описанім проф. Петрова п. т. Западнорусскія полемическія сочиненія XVI в. (Труды кiev. дух. акад. 1894, II—IV). Апологію 1511 р. проф. Петров уважав оригінальною, написаного в Супрасльськім монастирі, але кінцева записка зовсім виразно вказує на Угорщину. Посланіє прота атонського друкував недавно Дашкевич з пізнішого (XVII в.) кодекса зі збірки Петрушевича, п. т. Одиць мѣъ памятниковѣъ релігійнои полеміки XVI вѣка (Чтенія київскі т. XV).

2) Про нього Петров в цитованій статі кн. II с. 183—4.

3) Література хронографів — див. в т. III² прим. 32.

4) Перша видана була Даниловичем п. т. Latopisee Litwy i Krońika Ruska, 1827, друга кн. Оболенським п. т. Супрасльская рукопись содержащая новгородскую и кievскую сокращенныя летописи, 1836.

стійні статі; літературна вартість її невисока, але вона цікава знов таки як свідомство староруської літописної традиції на Україні в сих часах ¹⁾.

В сфері оригінального письменства ми, безперечно, розпоряджаємося далеко не повними відомостями. Воно досі не було предметом наукових дослідів, і студії над рукописним матеріалом, без сумніву принесуть ще багато нового; зрештою не було зроблено проби й якогось літературного інвентара того, що маємо саме з українських земель сих століть, а при тісних ерархічних, політичних і культурних зв'язках, які в тих часах лучили землі українські й білоруські, при спільності нижньої мови й культури, багато дечого представлять ся, як на тепер принаймні, нероздільною власністю книжності й письменства українського й білоруського. Отже на підставі тепер приступного нам матеріалу ми не можемо претендувати на вироблення докладного суду про літературний рух, про письменську традицію українських земель сих часів.

Судячи на основі того, що ми дотепер маємо, сі два віки — від середини XIV до середини XVI, були часами застої в літературній творчості, і деякі факти говорять за тим, що се не тільки результат бідности нашого матеріала, а дійсний стан річі. В високій мірі наприклад здаєть ся нам характеристичним, що за сі два століття, коли оборона православія і прав православної церкви була такою важливою справою для всіх хто вмів писати й записував пергамен чи папір, ми досі не маємо майже ні одного апологетичного чи полемічного трактату, коли не рахувати зовсім малозначного „Слова Григорія митрополита, како держать віру Нѣмци“ (автором його уважають Григорія Цамблака, але „Слово“ не має взагалі ніякої вартости, бо обмежаєть ся реєстром латинських ересей (числом 35), вибраних з візантійських полемічних трактатів) ²⁾. Дослідники полемічної літератури толкували се тим, що

¹⁾ Видана в II т. Полного Собрания русских летописей, як додаток до Галицько-волинської, але не в цілости, так що повного поняття про неї се видання не дає. Кінцеві статі (1516 — 7) додані мабуть пізнійше.

²⁾ Слово видане, з рукописи XVI в., Поповим оп. с. с. 320 і там же (с. 319—20) вказані його джерела; автором його признали Цамблака Горський і Невоструев (Описание рукоп. Синод. библи. II ч. III с. 741), і се гадка приймала ся пізнішими дослідниками, а автор новішої монографії про Цамблака Яцимирський зачислив їх до сумнівних писань, які „можна признавати“ Цамблаку (с. 209—10). Про авторство Цамблака властиво не може тут бути й річі, бо ніякому авторству в сій компіляції властиво не лишаєть ся міста. Крім цього трак-

при багатім запасі перекладеної полемічної літератури тодішні Русини не почували потреби в оригінальній полеміці¹⁾. Але се об'яснення не може вдоволити: річ очевидна, що спеціальні умови, в яких жила православна церква в українських землях, насувала багато такого, чого не можна була найти в візантійських трактатах XI—XIV вв., і коли оживило ся українське духове життя, синнула жаса писань на тім полі. І в XIV—XVI віках, як ми бачили, сквапно збирано новітні полемічні писання з інших сторін, отже брак оригінальних писань в попередніх віках трудно толкувати инакше, як тільки симптом застою; тим більше що того рода писання, як як би були між ними якісь замітніші, мали-б шанси бути відгребаними пізнішими полемістами, як відгребані були напр. акти собору 1509 р. або посланіє Місаїла, як списували ся такі маловартні захожі річи, як згадане вище посланіє атонського прота.

При тім треба сказати, що літературних засобів не бракувало тодішнім людям. Перечитуючи напр. уже кілька разів згаданий мною тестамент кн. Андрія Володимировича, мусимо признати, що се печерський старець Пахнутий, Лихачів брат, який приробив той літературний вступ до зовсім прозаїчних розпоряджень князя²⁾, має зовсім не злий — простий і безпретенсійний, але тим самим гарний стиль. Тим часом одинока агіографічна записка, яку ми маємо з сього Печерського монастиря за сі століття — се ляконічна суха записка про чудо на великдень в печері 1463 р.³⁾, а одиноке аскетичне писання — поучення печерського ігумена Досифея з поч. XV в. (чи кінця XIV) про природок відмовляння молитов (т. зв. правило) який практикуєть ся на Афоні і на Руси, дане на запитання ігу-

тату Павлов (ор. с. с. 273] вказує инакше, досі невиданий трактат про св. Духа, що містять ся в збірнику з ріжними писаннями Фотія — тому Павлов гіпотетично уважає автором Фотія.

¹⁾ Павлов ор. с. с. 254 і 273.

²⁾ Наведений мною в т. V с. 450.

³⁾ Наводжу в перекладі цілу сю записку, зроблену мабуть пізніше кінця XV в.: в літо 6971 в Печерськїм монастирі стало таке знаменіє, за князя Семена Олександровича, за брата його Михайла, а за архимандрита печерського Николи. Печеру держав тоді Діонисий званий Щена, сей прийшов на великдень в печеру покади тіла усопших і прийшов туди де зветь ся община і покадивши ся сказав: отци й брати! Христос воскрес! нині великдень! І відповіли йому, як з хмари грім (громъ тученъ): воістину воскрес! Йому слава, честь, держава і поклоненіє з безначальним його Отцем і присл. Духом, нині й присно і во віки віків, аминь. (З рукоп. XVI в. вид. в Патерику вид. Яковлева с. V).

мена одного північного монастиря, зовсім сухе, офіційне, без всяких літературних прикрас¹⁾.

І так загалом. Не бракувало людей з теологічним і літературним приготуванням, які при нагоді могли себе з цього боку показати не зле, — але по за чисто практичними потребами бракувало стимулів літературної творчости, бракувало того духового руху, який стихійною силою втягає в себе людей та каже кожному сміліїшому пробувати своїх сил на полі духової творчости. Так принаймні, повторю своє остереження — виглядає з того, що ми тепер маємо і знаємо. Чи візьмемо акти собору владиків українських і білоруських з 1415 р. (в справі вибору Цамблака)²⁾, чи на столітє пізнішого виленського собору 1509 р. — одного з нечисленних утворів сих віків знаних і цінених пізнійше (він був виданий 1614 р.), розуміть ся — не за свою літературну, а канонічну вартість, і на літературність претендує в ній візьмем вступ³⁾, чи послання м. Місаїла до папи, чи поучення на сто літ пізнішого м. Сильвестра новопоставленому священнику⁴⁾ — всюди ми переконаємо ся, що в вищій ерархії не бракувало людей з богословською й літературною рутиною.

Послання м. Місаїла 1476 р., аналізоване вже мною⁵⁾, дає взірець літературности вищої — в дусі старого ізукрашеного вігійства. Затопляючи адресата повінею компліментів і під тою компліментарною зверхністю стараючи ся дати як найменше дійсних уступок, воно, справді, дає не зле свідощтво й теологічний зручності, і діалектичний та риторичний рутині авторів і редакторів. Як взірець риторства я позволю собі навести уривок, де автори ставлять анти тези між тим як виглядають латинські пастирі в землях литовсько-польських і як повинні виглядати й поводити ся пастирі правдиві.

„Треба премудрістю любовною і кротістю розмішувати (науку), щоб не потрібувати зовсім оружя ярости на поправу такої пастви. В наших бо краях бачимо багато зі сторони західньої церкви таких пастирів по імени, що держать ся такого звичаю — думають яростию збільшувати стадо, а більше гублять з нього: віддають

1) Видане вперше в Прибавл. къ твореніямъ св. отцевъ, VI, 1848, і знову проф. Нікольским в Извѣстіях акад. 1903, II (з кодекса XV) — він же установив час написання цього поучення: кінець XIV початок XV в., замість XIII віка, як приймали перед тим.

2) Акты Зап. Рос. I ч. 24.

3) Новійше видання в IV т. Рус. истор. бібліотеки.

4) Акты Зап. Рос. III ч. 3.

5) Див. т. V с. 531—4; близша аналіза змісту не лише сумніву в автентичности послання, як я вказав там.

гідних судови¹⁾), в'яжуть і мучать, иньших силою тягнуть з благочестія до благочестія,²⁾ руйнуючи союз мира завистним гнівом. То незручний пастир своїм криком перелякавши, нагло; і скороспішно знищив і згубив з свого числа; то винувши палицею, щоб пострашити ворога, трапить в голову й побачить перед собою мертвяка; иньшим разом, стративши голову в запалі, пхне ногою й поломиць хребет, або ребряні кости, якими охороняєть ся нутро. Милосердний же пастир свободний і далекий того всього: лагідно дивлячи ся на своє стадо, тихо рухаючи устами або криком духовним окликаючи стадо, він приводить його до того, що воно держить ся купи і не розбігаєть ся більше. Научає він не лишати й кривого, беручи його на своє плече. І привикши до таких звичаїв, вівці біжать в слід солодкого пастиревого голосу, а від чужого біжать, і так ступаючи перед ним радісними ногами він наставляє апостольські й пророчі поля евангельським путем,³⁾ і часто обертаючи ся і бачучи їх благочинність що вони ідуть, множать ся, тучно їдять — веселить ся, сподіваючи ся прийняти от пана стада не тільки повну нагороду, але й заслужити честь. А коли настає горячо від соняшного жару, і потрібно великого холоду, він виводить їх на висоту евангельських гір, дає їм там мати всяку свободу, а відти висилає їх перед себе на небо. Все отсе й иньші многі прикмети знаходять ся й ділають в серці твоїм всесвятим дійством св. Духа, що ділає в тобі“⁴⁾.

Зрештою взяти навіть тестамент Василя Загоровського: його інструкції про вихованне дітей, його науки самим дітям, наведені нами вище⁵⁾, мають дуже загальний характер і з літературного стано-

¹⁾ „и предавшему суды отдають достойная, вяжутъ и мучаше“ — фраза неясна; треба взагалі мати на увазі, що текст виданий Потієм, має в собі багато недокладностей, які почасти треба покласти на карб його копії й видання, по части може на карб самого автентичного тексту (може він був не дуже зручним перекладом тексту грецького або латинського“?)

²⁾ Не злий вираз для перетягання в латинство з грецької віри: автори виходять з погляду, що й та й ся віра однаково святі, отже перетягти з одної до другої значить перетягати „из благочестія во благочестіє“.

³⁾ Фраза неясна.

⁴⁾ На взірєць, як виглядає се в оригінальній стилізації, навожу сю кінцеву фразу; „Таже и зноу наставшу отъ солънечного вара и хладу велику потребну суцу на евангельскихъ горъ высоту сия возводитъ и свободу всяку подаваєть приймати, также отъгуду на небеса предпосылаєть — сия вся и инная множая такова обретаютъ ся и дѣйствуютъ ся во сердцахъ твоємъ всесвятѣмъ дѣйствомъ пресвятого Духа дѣйствующаго в тебе“ — л. 16 і об. (Архивъ I VII с. 209—10).

⁵⁾ Див. с. 318—20.

вища стоять вище, а в кождім разі ніяк не низше від староруської науки Мономаха. При мінімальній охоті до літературної творчости, Загоровський міг вилучити сі науки, заокруглити й дати літературний твір. Але видко і того мінімального нахилу до літератури не мав він, тож вставляє сі науки в офіціальний акт — тестамент, переплітаючи свої загальніші гадки зовсім прозаїчними розпорядженнями про маєтності, доходи й таке иньше. Виглядає се на антитезу старої Руси, коли „нові люде Христові“, зачерпнувши дещо нової науки, спішили предложити її в своїй популяризації „новому стаду“, — і сих переломових часів, коли церковні круги, стративши опіку в горі, а не знайшовши ще активного попертя з долини, зсіди ся й підігнали ся, стративши всяку фантазію до ширшої культурної роботи, всякий апетит до літературної чи суспільної ініціативи й замкнули ся в свого рода консерваторській діяльності ¹⁾. Старали ся можливо старанно консервувати староруську церковну традицію, староруський доробок книжности й літератури; старали ся законсервувати ті матеріальні джерела й засоби, якими розпоряджала православна церква, її конфесійну окремішність від латинської й єрархічну звязь з царгородським патріархатом, її правно-політичне становище в Польско-литовській державі, її права й юрисдикцію — і консервувати можливо тихо й скромно, не наражаючи ся, не виступаючи різко, беручи пасивним опором і консерватизмом, а не відкритою боротьбою (таке становище православних супроти флорентійської унії в другий половині XV в.). Прав і потреб православної церкви отже боронили не полемічними трактатами, а петиціями, або фальсіфікатами — ріжними

¹⁾ До подібного погляду, хоч з иньших мотивів і з иньших (не в сюди згідних з моїми) спостережень приходив історик української мови й письменства старшого покоління ак. Житецький. В своїй першій праці (Очеркъ звуковой истории малорус. нарѣчія, 1876, с. 279) він принагідно характеризував сі століття так: „На всѣмъ лежала печать неустройства и незаконченности всюду господствовала разнохарактерная смѣсь понятій и интересовъ. Старыя основы жизни были подорваны, новыя не успѣли пустить глубокихъ корней, народная оппозиція не успѣла еще окрѣпнуть. Таковъ былъ характеръ времени въ исходѣ XV (?) в. наканунѣ козацкаго движенія. Теперь намъ легко понять, отчего въ теченіе XIV и XV в. приостановилось в Южной Руси всякое литературное движеніе не о чемъ было писать и некому было писать. Мелкія подробности жизни, которымъ не подведены еще итоги, запутанныя отношенія юридическаго права все это такія темы, которыя не могли вызвать внутренней работы духа, ищущаго своего выраженія въ словѣ. Предъ глазами не было самостоятельно выработанной лучшей нормы общественной жизни: сама жизнь не давала никакихъ литературныхъ возбужденій“.

псевдо-староруськими „Ярославами свитками“, псевдо-Львовими грамотами і пів-апокрифічними „записами на євангеліях“, при догідній хвилі предкляданими до правительственного потвердження. Таке вражінне депресії й певної резігнації робить тодішня православна церква, вражінне пасивности й застою — тодішня звязана з церковними кругами література. Може бути, що якись значніші нахідки дадуть їй инакше освітлення — я характеризую її так, як представляєть ся вона на підставі приступного нам тепер матеріалу.

В сфері письменства не-церковного нашу увагу звертає на себе перед усім цим т. зв. литовських чи русько-литовських літописей — сей найпоказнійший витвір білорусько-українського письменства в кн. Литовського. Докладний розбір і оцінка сього цикля буде можлива коли вийде на решті в світ приладжена вже досить давно збірка всіх до тепер звістних текстів сих літописей¹⁾. Поки що нам прийдесть ся обмежити ся дуже загальними замітками, при тим і зректи ся всякої проби виділення того, що в тим циклю може бути признане за

¹⁾ Ще в р. 1823—4 опублікував Данилович коротну редакцію літописи з Супрасльського кодексу (але з заміною оригінальної ортографії латинкою) в часописи *Dziennik Wileński* і випустив особним виданням під титулом *Lapisiec Litwy i Kronika Ruska*, Вильна, 1827. В 1854 р. видано її з иньшого кодексу, слудького (з порічьскої бібліотеки Уварових) в I т. Учених Записок II отд. академіи. Ширшу редакцію видав в 1846 Нарбут з кодексу Биховця п. т. *Pomniki do dziejów litewskich*, Вильно. З початком 1860-х рр. постановила петербурьська археографічна комісія видати збірне видання тих літописей як т. XVI Полного Собрания, і як кажуть — воно було навіть видруковане, але не випущене, і супроти вишукання нових кодексів рішено було приступити до нового видання. Як пробні видання таж комісія випустила в 1893 р. тексти двох кодексів: Отривокъ краткой Литовской літописи, находящийся при літописномъ сборникѣ, именуемомъ літописью Авраамки (коротшої редакції) і Литовская літопись по списку находящемся в бібліотекѣ гр. Красинскихъ (ширшої редакції); але вони зістали ся майже не приступні, бо видано їх було тільки 50 прим., як рукопись, і роздано близьким до комісії людям. Тільки оден кодекс з середніх редакцій видано за той час в загально приступній формі, се Запально-русская літопись по списку Румянцевскаго музея вид. Вахевичом (Записки одеського істор. товариства т. XXIV і особно), і в самім останнім часі зявив ся польський переклад одной з середніх редакцій, п. т. *Kodeks Olszewski Chomińskich*, W. ks. Litewskiego i Zmódzkiego kronika podług rękop. z r. 1550 wyd. S. Ptaszycki, 1907. Збірне видання, зладжене тепер археографічною комісією, також видруковане уже досить давно, але досі не вийшло. Я мав нагоду познайомити ся з ними уже під час коли сей мій том друкував ся.

продуєт української роботи¹⁾). Не знати з рештою, чи се буде можна зробити й по виході тих текстів: політичне жите й церква та книжність сміливали занадто тісно українську суспільність з білоруського в сих століттях, і народність автора не всюди можна вгадати, навіть знаючи місце писання. Автор старшої русько-литовської літописи напр. на однім місці зраджує в собі Княнина — очевидця з 1390-х рр.²⁾, а літопись писана була в Смоленську в середині XV в.; при тісних церковних зв'язях українських і білоруських єпархій се не має в собі нічого дивного.

В сїм літописнім циклю маємо чотири групи редакцій. Найдавніша нам приступна займаєть ся подїями з останньої чверти XIV і першої половини XV віка; середні редакції (в двох групах) прилучають до того апокрифічну історію в. кн. Литовського давніших часів і продовжують оповідання старшої редакції короткими відокремленими записками — до другої половини XVI віка; нарешті редакція ширша розширяє звістки середньої редакції масою мотивів, епізодів, оповідань зачерпнених з усної, а часом і з літературної традиції й виповняє прогалини середньої редакції для подій від середини XV в. почавши й кінчаючи початками XVI в. — так в тїм одиннім фрагментарнім кодексі, який маємо, але иньший фрагмент — оповідання про Барбару Радивилівну, далеко ширший від того яке маємо в середній редакції³⁾, може вказувати на існування редакцій, доведених до другої половини XVI в.

Основу старшої редакції становить праґматична, без років написана повість про відносини Витовта і Ягайла, з офіційного становища в. кн. Литовського, в дусі власного меморіалу Витовта, уложеного ним для пруських рицарів десь коло р. 1390, в яким він боронив свого становища супроти Ягайла й оскаржував його. Написана вона дуже зручно і талановито, а на побіжний погляд дуже про-

1) Брак публікацій текстів гальмував досі всякі студії над сїм літописним циклем: всі інтересовані чекають того збірного видання й відкладають до того часу всякі досліди над сими літописями. За сї роки не прибуло ніяких нових спеціальних студій до попередніх, вичислених мною в т. IV; прибули тільки вступні замітки в вид. Вахевича і Пташицького, та кілька привагідних заміток в працях по історії вел. кн. Литовського.

2) Се видно в оповіданню про похорон Скіргайла (с. 40 в вид. Уч. Записок): в подробицях дає себе знати очевидець („и понесомша его на главах священници, поюще пѣсни отходныя“), і літописець зазначаючи, що не знає, чи правдива поголоска про отроєння Скіргайла (азь же того не вемь, занеж бѣхь тогда млад), виправдуєть ся очевидно, з свого становища близького очевидця: був у Києві, але не може знати добре, бо не інтересував ся ще такими рїчками.

3) Виданий в збірнику Муханова, передрукований Нарбутом, він чомусь не ввійшов в нову збірку літописей.

сто і щиро й обіймає події до р. 1382¹⁾). До неї долучені дві серії звісток, епізодичного характеру (без років), слабшої літературної фактури, досить слабо-ж зроблена похвала Витовту, і вкінці чисто літописні записки. Сі дальші верстви мають досить виразні сліди смоленського походження, і тут же, в Смоленську, зліплено в одну цілість складові частини сеї короткої редакції²⁾). До нас вона дійшла по части в виді фрагментів, більших або менших, включених в літописні збірники, по части в злучі з літописними компіляціями, зробленими і перероблюваними на Білоруси (особливо в Смоленську) і на українсько-білоруським пограниччю — як от в Супрасли, від середини XV в. почавши, в різних комбінаціях з сими літописними компіляціями, з ріжними відминами в укладі, але з дуже незначними ріжницями в змісті³⁾).

Середня редакція додала на вступ сеї короткої редакції легендарну історію Литви: вона розпочинаєть ся оповіданням про міграцію з Італії над Німан Полемона, предка литовського народу, з патріархами видійших литовських родів, і веде потім історію в. кн. Литовського далі аж до подій Гедимінович часів, сплітаючи подібні книжні історично-генеалогічні фантазії з відгомонами староруських літописей і з ріжними переказами і традиціями. По сім наступає перерібка літописи старшої редакції, що сягає до часів Свигригайла і Жигимонта, і потім ся компіляція продовжуєть ся більш або менш відокремленими звітками, які в ріжних редакціях сягають початків, середини і навіть другої половини XVI в. (1560-их років). Продовження її опирають ся по части на літописних записках, місцевих і польських, а переважно на устній традиції, часто дуже баламутній, але інтересній як відгомін поглядів місцевої суспільности на події XV—XVI віків. З сього погляду можна відрізнити дві групи серед тих версій, в яких маємо сю середню верству літописної тради-

1) Такий же характер як по своїй тенденції так і з літературного боку має ще оповідання про окупацію Поділля, вставлене в другій часті літописи (с. 44—6 в. вид. Уч. Зап.).

2) Див. мою розвідку „Похвала в. кн. Витовту. Кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи“ (Записки Н. тов. ім. Ш. VIII і передр. в розвідках і матеріалах, I).

3) В петербурським виданню маємо сім кодексів сеї редакції, переважно сильно фрагментарних, не рахуючи перерібок включених в середню редакцію літописи і латинської перерібки *Origo gentis Jaguelo et Vytholdi*. Се кодекси: Супрасльський (вид. Даниловичом), уварівської бібл. (вид. Поповим), і фрагменти збірника Авраамки, компіляції з бібл. Академічної, Никифорова, в збірнику Дубровського і Ростовським.

ції, чи дві середні редакції. В першій групі її основа — історія в кн. Литовського доведена до часів Свитригайла і Жигимонта (з тим легендарним вступом) продовжена для 2-ої пол. XV (від смерти Жигимонта почавши) і XVI віка ще дуже скупо й сухо — дуже короткими, рідкими й безбравними записками¹⁾. В другій групі сі продовження далеко ширші, багатші й мають уже певну закраску: місцями досить виразно виступають тут політичні й партійні погляди магнатства в кн. Литовського й його аристократично-олігархична політика в в. кн. Литовськiм — неприязнь до Жигимонта Кейстutowича за його політику противну аристократії, вдоволення з магнатських здобутків за в. кн. Олександра, сторонниче освітлення конфлікту в кн. Олександра з литовськими магнатами (та приводом Глинського), дане з становища сих магнатів і т. п.²⁾ Така політична закраска виступає особливо в тій версії, що звісна нам в познанськiм кодексі (писанім коло р. 1580), тим часом як в иньшій версії, звісній нам в пізнійшій копії XVII в. (код. Евреїнова) ся закраска слабша. Взагалі обидві версії хоч мають багато спільного, мають і чимало відмін, так що маємо тут два самостійні типи.

Нарешті кодекс з бібліотеки Виховца, виданий в пол. XIX в. і теперь затрачений, представляє дальшу стадію в розвою сього русько-литовського літописання як в ампліфікації відомостей, так і в інтензивности політичної закраски і в літературнім обробленню матеріалу. В сій ширшій редакції розширена рядом нових звісток, зачерпнених з письменних і устних джерел, і вступна легендарна частина літописи, й часи Ягайла, і дана зовсім самостійна, в порівнянню з попередніми, середніми редакціями, історія часів від смерти Жигимонта. Її оповідання далеко кольоритійше, багатше деталями. Автор сєї редакції взагалі старає ся дати виклад літературнійший, цікавійший, повістевий. Матеріал, яким стараєть ся він оживити сухі записки середньої редакції, часто має характер легендарний, але скрізь де він зачерпнений з устної традиції, він незвичайно цінний нам як відгомін живого життя XV віка — тодішніх поглядів на особи й події. Аристократична, магнатська призма в князівства замітна вже в другій групі середньої редакції, виступає тут ще сильвійше; така напр. єдина в своїм роді тірада звершена против Жигимонта Кей-

¹⁾ Окрім фрагментарного кодексу бібл. Красінських ся група представлена кодексами: Археологічного тов., Румянцев. музея, Патриаршим і старим польським перекладом (рукопись 1550 р.) Ольшівської бібл.

²⁾ Пол. собр. л. XVII с. 338, 343, 401—2, 412.

стувовича, против його замірів „рожай шляхецкій погубити, и кровь ихъ розлити, а поднести рожай хлонский — псю кров“¹⁾, або історія „інтриг“ Глинського против магнатів²⁾. Дещо натякає тут на двір вв. Слуцьких, на сусідство Волини³⁾. Рукопись на жаль не повна, уривається на подіях 1507 року.

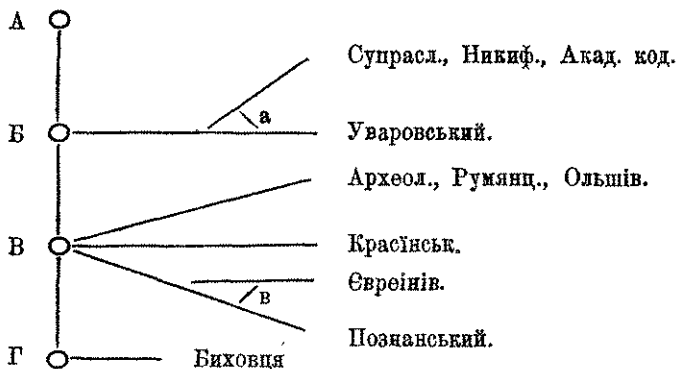
Всі ці редакції мусіли перейти цілий ряд рук, починаючи від другої четвертини XV, що найменше, до другої половини XVI в.⁴⁾ Бать велика різниця в їх літературнім приготуванні й здібностях, але при всіх тих різницях, як поставимо в ряд оповідання з історії в. кн. Литовського коротшої й ширшої редакції, зачинаючи від історії Витовта й Ягайла з першої третини XV в. і кінчаючи історією женачки Жигимонта Августа з середини XVI в., ми очевидно, маємо перед собою новий літературний стиль. Він далеко більше зближений до канцелярійного стилю в. кн. Литовського, в зв'язку і під впливом якого він очевидно й стояв в дійсности, ніж до староруського книж-

1) Уривок наведений в т. IV² с. 205.

2) Ропнікі с. 74—5 — II. с. л. XVII с. 566—9.

3) Вкажу напр. на записки з р. 1503, на кінцеве оповідання про погром Татар 1507 р.

4) В схематичній, можливо упрощеній формі розвій цього циклу й філіацію його редакцій в головнішим можна б представити в такий формі:

Буквою А означено початкові прагматичні оповідання, чи їх компіляцію, В — сю компіляцію доповнену літописними записками з 1-ої пол. XV в., а — скомбіновану з північною літописною компіляцією. В — старша редакція з доданням легендарної історії в. кн. Литовського; в — додані записки з другої пол. XV і першої пол. XVI. Г — доповнена і перероблена редакція (ширша), від котрої іде кодекс Биховця.

ного стилю. Він вповні сьвітський, свободний від впливу побожної, церковної манери і від візантійського риторства, натомість все більше підданий впливам лексички й стилістики польської; Примітивней і наївний, хоч при тім досить схематичний, бідний і блідий в вислові він характеризує собою нову літературну манеру, яка опановує протягом сих століть все більше українську суспільність, вкінці вибиваючи стару книжну мову навіть з її питомої сфери — теологічного і моралістичного письменства. Поруч нього живе одначе й далі стара манера та проявляє себе в різних ґрупах записок в дусі й стилі староруського літописання і в його мові.

Як історична пам'ятка зближена до старого літописання, звертає на себе увагу коротка літопись з Супрасльського монастиря, де коротенький витяг з давніших літописей продовжений новими, сучасними записками волинськими чи поліськими з кінця XV віку¹⁾. Вони вийшли, очевидно, з кругів церковних, бо багато займають ся справами єрархічними і як мовою так і стилем і всім складом вповні стоять на ґрунті староруського літописання (при одній нагоді літописець сучасних Татар помилкою, здаєть ся, зве Половцями)²⁾. До них мабуть пізнішою рукою прилучена дуже інтересна повість про литовсько-

¹⁾ Супрасльская рукопись, содержащая въ себѣ новгородскую и кievскую сокращенныя лѣтописи, Мва, 1836, с. 138: тут ся серія записок починаєть ся запискою про царгородське взятє і кінчить ся запискою з 1500 р. на с. 147. Коротка аналіза літописи в статі Тиховського: Такъ называемая „Краткая кievская лѣтопись“, Кievская Старина 1893, IX; автор дещо аналізує лише компілятивну (вступну) участь сеї літописи й уважає її смоленською, хоч і без особливих підстав; що ж до додаткових записок кінця XV в. і повісти про битву на Орші, то обмежаєть ся загальними висказами, знаходячи тут „литовський характеръ по тону и бѣлорускій по языку“.

²⁾ Я наведу сей уривок як взірєць сучасного літописного стиля сеї староруської марки: „В лѣто 7004 приходиша в Волинскую землю сынове перекопскаго царя Мен-Кгиреа со всею ордою Перекопскою и много зла сотвориша Волинской земли: и церковь и монастырь святого Николы в Жидичине сожгоша и полону безчислено взяша, а ныи посекоша... И почаша Татарове не въ мнозѣ приезжати къ граду, наши же не видѣвше, яко множество ихъ, и рекоша к собѣ: сотворимъ что мужесо! И выѣхаша противу ихъ предѣ мѣсто и биша ся крѣпко с ними и убиша от нихъ нѣколико. И выступиша множество Татар, и видѣвъ князь Семень, яко невъзможно стати противу им и възврати ся въ градъ, и Половци же мѣсто съжгоша и мало нѣчто из града окупа вземше и съ всѣмъ пленомъ възвратиша ся въ своя си“ (с. 142). Як бачимо, окрім ортографії, уже значно ослабленої канцелярїйною мовою (напр. е зам. ъ) та деяких технічних термінів (напр. мѣсто) мало що зраджує тут кінець XV віка.

московську кампанію 1515 р. з похвальним словом його герою Константину Івановичу Острозькому на закінчення. Воно стоїть на ґрунті староруської літературної традиції, але значно модернізованої, чи то ослабленої впливами нового світського стилю. Інакше сказавши — автор вже не володіє так добре старою манерою; він очевидно хотів би риторувати, але вже не орудує старою риторською штукою й не може прикрасити свого викладу чимсь иньшим окрім шумних епітетів не дуже зручно ужитих цитатів з книг церковних та порівнянь зачерпнених з світської лектури. Він прирівнює литовське військо до Македонян, під проводом „второго Антиоха гетьмана войска македонского“ (кн. Конст. Острозького), до хоробрих родоських рицарів¹⁾, а самого кн. Острозького порівнює з „великим царем индійским Пором“, з Авієм сином Ровоома, „що воевал на десять колєн Израилєвъ и въби з них силных людей за єдинъ день пять сотъ тысячъ, єгож дѣлу и ты наслѣдникъ яви ся, Москвич избиваа не в цѣлй день, але во денни 3 години на осмъдесят тысячъ“. Нарешті рівняє його до вірменського царя Тиграна, „о котором же премудрый философ Фурос от Ливия пишетъ: пришедши Тигранис царь арменский и съсекл ся съ Антиохом и измог войско єго и самого из града выгнал, Антиоху бѣжавшу пред нимъ в Шерьскую сторону — тако и ты, честная и велеумная главо, сътвори сѣчу з великимъ княземъ Васильемъ московскимъ и побил войско людей єго и самого выгнал з града Смоленска“. Кінчить ся похвала такою „слагою“, що пригадує ритмічну будову деяких партій слова о полку Ігорєвім і українських дум XVII віка²⁾:

великославному государю королю Жикгимонту Казимировичу
 буди честь и слава на вѣки —
 побѣдившему недруга своего великого князя Василія московского,
 а гетману єго вдатному князю Константину Ивановичу Острозькому
 дай, Боже, здоровье и щастье вперед лѣпшее:
 какъ нынѣ побил силу великую московскую,
 абы так побивал сильную рать татарскую,
 проливаючи кровь ихъ бессурменскую.

¹⁾ „Приривнани есте великимъ храбрымъ рицеремъ славнаго града Родоса, который иж своимъ мужьствомъ многи замки христіаньскии отъ поганьскихъ рукъ впокойны чиняте, вашего мужьства отпоромъ таковому сильному пану тоєжъ славы и чести сподобили ся есте“.

²⁾ В самім тексті повісти також звертали на себе деякі фрази з ритмічним складом, як:

и тыхъ збитыхъ плоти звѣри ядятъ
 по земли кости волочачи,
 а стопленныхъ водами рыбы клюють.

Се одна з дуже нечислених пам'яток ритмічного слова, які ми маємо з сих віків (зперед середини XVI)¹⁾ В дійсності, розуміється, не переставало весь той час творення пісень — не тільки більше простих, не-штучних форм, але й так сказати б ученої поезії, що лучила в собі елементи поетичної творчості з елементами книжної й поетичної ерудиції, як старе „Слово о полку Ігоревім“ і пізнійші думи. Початки сформовання цього роду поетичної творчості — епічних, історичних дум припадають власне на сі віки. Маємо звістки про події з початку XVI віку, оспівані в „думах“, і не так важні аби вони могли послужити темами для пізнійших поетичних творів: напр. Сарніцький, в другій половині XVI в., згадує, що смерть братів Струсів, галицьких шляхтичів, убитих в битві з Волохами 1506 р., була оспівана в думах—„про них навіть тепер, каже він — співують ся елегії звані у Русинів думами, які виражають тему пісні в сумнім співі й жестах співаків; на їх взір сільський люд співає

1) Як я згадував на своїм місці (III² с. 497—8), на XIII або XIV вік гіпотетично кладе др. Франко зложення Слова о Лазаревім воскресінні; проф. Пететц перекладає її, також голословно на XII—XIII в. (Историко-литерат. изслѣдованія III с. 3). З другої половини XIV віка (1386) маємо ритмічний переклад Шестоднева Георгія Псісида, зроблений Дмитром Зоографом (виданий в Памятниках др. письмен. 1882), але він не має ніяких слідів не тільки українського або білоруського походження, а й взагалі східно-славянський початок його не певний. Натомість можна звернути увагу на якісь сліди ритмічної чи радше циклічної будови в смоленській записці з 1428 року, що послужила джерелом для похвали в. кн. Витовтови включеної в русько-литовську літопись коротшої редакції:

Тогда бяху крѣпко служаще ему велиции князи...
честь и дары подаваху ему
и також служаху ему и вѣсточные великии цари татарскии
такоже и нѣмецкии великии князи служаху ему
со вѣсьми грады своими и землями
еще же и инии велиции князи служатъ ему —
господарь молдавської земли, також и басарабської земли.
Такоже и чеськое королевство служаще ему.

Се виглядає на скелет якоїсь ритмічної будови, розбитий різними додатками в записці, а ще більше затертий в Похвалі. Проф. Дашкевич (Общєніє Южной Руси съ Славянами с. 132) уважає сю похвалу „Славою“ аналогічного з Словом о полку Ігоревім і фіналом повісти про битву на Орні; але вона зовсім не заслугоє такої оцінки, бо подає тільки розширену і позбавлену всякої поезії парафразу тої записки 1428 р. До річи „открытие источника этой похвалы въ записи переписаннаго въ Смоленскѣ (sic!) въ 1428 г. рукописнаго сборника“ Дашкевич записує на заслугу Соболевському (с. 131). Але коли можна прикладати гучну назву „открытія“ такому не дуже важному

в сумних звуках під гру дудок¹⁾. Слово „дума“, яке вперше виступає тут у нас в значінню епічної пісні, з певною ліричною („елегічною“) забарвою, сербсько-болгарського походження: в болгарським воно значить „слово“, отже заступило сей термін в тім значінню поетичної повісти, в яким воно уживало ся в старій Русі („Слово о полку Ігоревім“, „Слово о Лазаровім воскресенї“). „Думи“ явили ся таким способом спадкоємцями староруських „слів“, змодифікованими під новими впливами — можливо й сербської героїчної поезії. Стояло се в звязку з широким розповсюдненням сербської героїчної поезії в землях коронних і в. кн. Литовських, розношеної сербськими співаками, задокументованим звітками з XV і XVI віка. Вже на початках XV в. зустрічаємо ми сербських (хорватських) „дудників“ (fistulatores) на Ягайловім дворі; пізніше знаємо їх як звичайне явище, так що гуслі дістають назву „сербів“²⁾. Коли не в XV, то в першій половині XVI в. могла підняти певним впливам сих сербських пісень українська пісенна творчість³⁾. Той репертуар дум, одначе, який ми маємо і конвенціонально іменем дум означаємо, перейшов уже пізнійшу редакцію, в часах найвищого розцвіту сеї поезії в середині XVII в., яка могла надати той одностайний тип, який ми бачимо однаково на думах циклю Хмельниччини, і на ранійших. В сих пізнійших редакціях не можна вказати якихось виразних впливів сербської героїчної поезії; натомість близько підходять до неї і формою й змістом деякі пісні на тему турецько-татарських нападів, полону, продажі в неволю і т. п.⁴⁾. Можливо, що вони то й послужили тим мостом, яким слово „дума“ перейшло до свійських поезій, що оспівували явища українського життя татарські й турецькі наїзди, боротьбу з ними й иньші героїчні теми⁵⁾.

фактові, то був він моїм ділом (в цитованій вище статі: Похвала в. кн. Витовту, в Записках ст. VIII, про котру проф. Дашкович згадує, але з заміткою, що я в ній заперечую особність Похвали, як окремої літературної цілости): ак. Соболевский видав записку 1428 р. нічим не натякаючи на її звязь з Похвалою, і думаю — немає найменшої потреби в такім „приятельським“ убиранню його в чужі заслуги.

1) Текст в прим. 7.

2) Тексти у Лінде, під словом серб, особливо сей: *chłop nie dba o herby, byle mu w karczmie dudy albo grali serby* (Потоцького *Poczet herbów* 1696).

3) Див. примітку 7.

4) Див. Историческія пісні Антоновича и Драгоманова I ч. 63 і дальші, тут вказані й сербські та болгарські паралелі, часом майже дословно схожі, а близькі й метричною будовою. Під час друку появили ся студії над українськими народніми піснями д-ра Франка, де розд. II—VI (Записки т. LXXV) присвячені власне пісням сього типу.

5) Одну з згадок про давнійші історичні пісні бачать у Меховського (поч. XVI в.): він оповідає про пісню, що оспівувала смерть Жигмонта Кейстутовича — *de hoc carmen lugubre usque in aetatem mea*

Припадком захований в чеській граматиці з 1571 р.¹⁾ вірець української пісні, знайомить нас з тим, як виглядала вона в середині XVI в. Транскрипція пісні, записаної з других чи третіх рук (в Венеції!), правда, має в собі багато попсованого, але все таки її структура проглядає досить ясно і в сій формі. Сю коротеньку баладу наводжу в цілости, в можливій реконструкції²⁾:

Дунаю, Дунаю, чом смутен течеш?
 Ой як мні Дунаю, не смутно текти?
 З дна мого студені жерелонька бють
 А по середині та риба мутить,
 На верху Дунаю три роти стоять?
 В турецькій ми роті шаблями шермють,
 В татарській ми роті стрілками стріляють,
 В волоській ми роті—Стефан воевода.
 В Стефановій роті та дівонька плаче
 Їй дівонька плаче—їй плачучи повідать:
 Стефано, Стефано, Стефан воевода!
 Або мене пійми, або мене лиши!
 Ашо мині рече Стефан воевода?
 „Красна дівонице! піймив би, дівонько,
 Піймив би, дівонько,—неровня ми єсь!
 Лишив би, дівонько—миленька ми єсь!“
 Що рекла дівонька? „Пусти м'не Стефано,
 Скочу я у Дунай, у Дунай глибокий,
 А хто м'не доплине—його я буду!“
 Не хто ми доплинув красную дівоньку—
 Доплинув дівоньку Стефан воевода
 І узав дівоньку за білу ручку:
 „Дівонько, душенько, миленька ми будеш!“

Церковних віршів — кантів, широко розповсюджених в Польщі в XV віці³⁾, з першої половини XVI віка ще не маємо майже зо-

Lithuani concinebant: „audaces principes Russiae occiderunt Sigismundum ducem Lithuaniae etc. (Chronica Polonorum c. 309), і звичайно приймають, що мова йде тут про пісню зах. руську (Lithuani в значінню політичнім).

¹⁾ *Jana Blahoslawa gramatica ceska, wydali I. Hradila J. Jireček, 1857, c. 341. Пісню з реконструкцією й коментарем видав потім Потебня в 1876 п. т.: Малорусская народная пѣсня по списку XVI вѣка (Филологическія Записки вороніжські, й особно).*

²⁾ В сій реконструкції, користаючи з поправок Потебні (і новійшої реконструкції д-ра Франка, опублікованої ним вже по написанню сього) піду трохи далі в поправлюванню текста, очевидно сильно попсованого і позбавленого ритму в устній не музикальній передачі.

³⁾ Про польські вірші XV в. див. Брікнера *Dzieje literatury polskiej w zagysie, I c. 42 і далі. Недавно др. Щурат в доводив білоруське походження старої богородичної пісні (Bogurodzica dziwica...), але в тій (найстаршій) копії, якою він оперує (поч. XV в.) можна поруч польонізмів констатувати тільки елементи мови церковно-славянської, а характеристично-білоруського властиво не можна нічого добачити.*

всім з України. На польський взір вони починають у нас ширити ся в XVII віку, але поодинокі проби могли появляти ся вже скорше. Найранішим датованим взірцем їх являють ся кілька віршів в виданнях Скорини, уложених, правдоподібно, не так на польський як на чеський взір, між иньшим і віршовані десять заповідей:

веруй в Бога единого
а не бери на darmo имени его,
помни дни светые светяти,
отца и матку чтити, і т. д.¹⁾.

Так представляеть ся книжність і творчість українських (і білоруських) земель в сі століття застою.

Одним з симптомів і наслідків ослаблення літературної діяльності в українських (і білоруських) землях в сих двох століттях було згадане вже мною розновсюдження і конкуренція з старою літературною мовою, опертою на старорусько-церковній основі (з українською закараскою) нової канцелярїйної мови — сьвітської, з закараскою білоруською. Вона опирала ся також на староруській основі й традиції: була се мова староруська актовая і урядова, мова грамоть і судових рішень, Руської Правди й грамот XII—XIV вв. В першій столітї (пол. XIV до пол. XV) вона і в лексичі і стилістичі стоїть досить близько до своїх староруських взірців і традицій, тільки в фонетичі та по часті в морфології приберала часом досить сильно виражену діалектичну закараску. Наслідком того, що центральна адміністрація в кн. Литовського була тісніше й давніше звязана з білоруськими землями, великокняжа канцелярія уживала сю актову мову в її білоруській одїннї, і в сїм же білоруській одїннї ширила її в провінціях велик князівства²⁾. І ми бачимо, що тим часом як в українських землях Борони актовая мова XIV—XV вв. виступає з сильнішою або слаб-

¹⁾ Книга Исходъ, передмова.

²⁾ Не вважаю можливим прийняти погляд, заступлений навіть декотрими авторитетними дослідниками язика, що ся канцелярїйна мова була мішаниною діалектичних прикмет українських і білоруських (напр. Житоцького Очеркъ звуковой истории малорус. нарѣчїя с. 279). Треба розрізняти місцеві діалектичні прикмети, які відбивали ся в грамотах, від загальної канцелярїйної мови вел. князівства, з її діалектичними прикметами, суперечними з діалектичними прикметами тих країв, де її уживано. Ся канцелярїйна мова не була теж ніякою живою мовою: в її основі лежала актовая мова староруська, зачерпнена з тих земель, з якими в близших зносинах стояло литовське правительство — землі Витебської, Полоцької Чорної Русі, з деякими ж, конвенціонально допущеними діалектичними прикметами місцевої білоруської мови.

шою українською закраскою, в українських землях вел. князівства вона підпадає впливам білоруської закраски мови великокняжої канцелярії. Це стає особливо помітним з кінцем XV і в XVI в. діловодство великокняжої канцелярії, з своєю мовою, з її білорусизмами та польонізмами, які входили до неї протягом XV—XVI віка, все сильніше входить в обиход українських земель. Заразом, уже в XV в., сим впливам починає підпадати й місцева, не тільки канцелярійна, а й літературна книжна мова: не тільки в землях в. кн. Литовського, а і в коронних, галицьких переймає вона білорусизми й польонізми офіційної мови. Особливо помітною білоруською прикметою її було уживання *e* замість *ь*, тим часом як в українськiм старе *ь* вже вимовляло ся як *i*. Польонізми в декотрих галицьких грамотах виступають досить сильно вже в початках XV віка, хоч иньші визначають ся досить чистою мовою; в грамотах же волинських і київських вони дають себе сильно відчувати з занечищенням канцелярійної мови вел. князівства в XVI віці¹⁾. Тільки з самим кінцем XVI в. та потім в XVII в., під впливом відродження церковно-славянської стихії в книжній мові помічаємо певне ослаблення білоруських, а також і польських впливів. Впливи друкарських справщиків і братських

¹⁾ Для прикладу наводжу кілька текстів (в витягах). З умови Любарта з Казимиром, 1366 (Arch. Sang. I.): се язъ князь великий Дмитрій докончиваю и повиную ся службую таковою; — а мыто не примышляти, но какъ изъ вѣка пошло; а по старымъ дорогамъ гостемъ пойти куда хочеть; а князю Дмитрию помогати королеви на всякого неприятеля опроче своеѣ братьѣ безо всякоѣ хитрости и льстѣ. (Закраска українська, але не дуже сильна).

З грамоти Володислава Опольського, 1378 (Палеогр. сним. ч. 16): дали есмы Годлѣ поле штоже лежить отъ Вохуря болше милѣ, а Тернаву рѣку имивши с убою стороною — то все даль есмь Ладомирови садити село у волоськое право, а даль есмь ему на вѣки и дѣтемъ его со всѣмъ обѣздомъ и со всѣми границами, як из вѣка слуша к той пустынѣ, и со всѣми ужитки, што нынѣки могутъ быти. (Українська діалектична закраска далеко сильніша).

З грамоти Гневоша старости руського, 1393 (ib. ч. 27): А се мы панъ Гнѣвош староста Рускоѣ земли то позновами нашимъ листомъ: а пришедши предъ наше обличье и передъ земляны панъ Волчъко и съ панею Ходьковою женою и съ еѣ дѣтми и зятемъ еѣ Ключомъ поеднали ся о села вшитка о дѣлницю. (Значні польонізми, або й чехизми, перейняті з формулами грамот).

З продажною записи 1463 р., в Острозі (Arch. Sang. I. 59): я панъ Дробышь Мжурович мѣстич острозкій купилъ есмы у пана Олехна Чускы имѣнье его у вотчину и в дѣдину, а он ми тоє имѣнье продал вѣчно и непорушно и записалъ ми. (Характеристичних прикмет актової мови в. князівства тут іще нема—завважу, що пізніші копії

педагогів, звернені на відтворення і упорядкування старої церковно-слов'янської правописи, канонізованої рядом словарів і граматики (з граматику Смотрицького як вінцем сеї ортографічної роботи) неутрачують білоруську течію, стримують і розвій польонізмів в книжній мові. Роблять се принаймні в так сказати вищій стилі мови, що старав ся держати ся можливо вірно церковно-слав'янських традицій, тим часом як „мова посполита“, обчислена на ширші, менш вишколені круги, — далі перетяжувала ся, поруч форм і елементів народніх українських, також і масою елементів польських¹⁾.

Слабли й замикали ся в тісну сферу чисто церковних потреб — все тіснішу супроти збіднення і пониження православної церкви при зрості світського життя й його потреб, — також і традиції староруської штуки. Говорачи про долю староруської культурної традиції, я не можу полишити сеї сторони її, хочби в загальніших рисах. Широко входить в се питання не можу в границях сеї праці, та треба сказати, що для історії штуки й артистичного промислу сих часів і зроблено досі так незмірно мало, що без спеціальніших дослідів трудно й дати в сій сфері щось більше понад дуже загальні замітки²⁾.

Ті загальні обставини, в яких мусіла розвивати ся тодішня артистична продукція, ми вже знаємо. В тодішніх поняттях, в то-

ї фальсифікати документів XV в. як раз дуже часто відрізняють ся від автентичних тими прикметами актової мови вел. князівства).

З угоди кн. Сангушків, 1523 р. (ib. III ч. 263: я Андрій Михайлович Сангушковича Кошерский визнаваю на себе сим моим листом, кому будет потреб его видети або чтучи слышати: менял есми имѣня з дядком моим князем Андрѣемъ Александровичом, маршалком земли Волинское, поступил есми его милости моих имѣней отчизных, котория ж ми се имѣня перво от его милости в делу zostали. (Тут вже виразні впливи канцелярїйної мови в. кн. Литовського з її білоруською закраскою. Дальший розвій сеї канцелярїйної мови в українськїм ужитку ілюструють наведені вище уривки з середини і другої половини XVI в. впр. т. V с. 502—3, порівняти з нею взірці книжної літературної української мови з тих часів, впр. т. V с. 497—8).

¹⁾ Фонетичній аналізі канцелярїйної мови української XIV—XV в. присвячена брошура В. Розова Значеніе грамотъ XIV и XV вѣков для исторіи малорусскаго языка (1907); ширша студія його на сю тему в Записках (т. 77) ще не скінчена. Про книжну мову на Україні працює П. Житецького Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчя въ XVII в., 1888 (Кіевская Старина й осібно). Про граматичну літературу XVI—XVII ще низше в гл. V і прим.

²⁾ Про літературу і стан дослідів див. прим. 8. Тому що друга половина XVI в. в історії артистичної культури не мала такого переломового значіння як в літературі, сей огляд я не обмежую серединою XVI в., як попередні

дійшній організації вона була складовою частиною промислу: маляр, будівничий, артист-золотник були по тодішньому такі-ж ремісники, як кожний иньший, належали до цехів, чи стоячи поза цехами — коли не стояли в якійсь виїмковій позиції (як напр. монахи, що сповняли різні артистичні роботи для свого монастиря), — мусіли підлягати тим нормам, якими правило ся цехове й нецехове ремесло. Як я старався пояснити вище, говорячи про ремісничий промисел взагалі¹⁾, загальні відносини були того рода, що всякий промисел в тих обставинах був засуджений на заникання, і заникав дійсно, а вищі, благородніші його категорії, якими були різні галузи артистичного промислу й чисто артистична творчість, особливо сильно відчували на собі некорисні для свого зросту й поступу обставини. Цехова, взагалі промислова організація така, як уложила ся вона в польсько-литовській державі, й її економічні обставини не давали поля ані для доброго вишколення, ані для животворної емуляції, не забезпечали якоїсь розумної оцінки чи ширшого й інтензивнішого попиту. Недовіре до свійської продукції, похоп до майстерства чужого, звичайний в слабо розвинених і слабо організованих суспільностях, підтримував ся ще спеціальними моментами, на які я вказував уже, і в результаті всякий вибагливіший попит звертав ся по продукцію заграничну, а свійському майстерству зіставала ся роля сурогата і задоволення консументів економічно слабших, яких не ставало на дорожні вироби заграничні.

Тому всякий взагалі артистичний промисел в українських — як і в иньших землях польсько-литовської держави — ніяк не міг піднести ся над рівень учеництва або слабенької імітації чужоземського майстерства, спеціально-ж в дуже некорисні обставини були поставлені, як ми знаємо вже, майстри Українці. Їм був утруднений, або й зовсім замкнений вступ до цехів, отже утруднене вишколення на місці. Їх іновірність робила певні труднощі в ученичих подорожах і науці за границею, на Заході. Взагалі прожиток і промисел по містах був для них часто утруднений. Вкінці польсько-католицька суспільна ерархія і те панство, що підтримувало своїм попитом різні галузи артистичного промислу, дивила ся з гори, скоса на Русь взагалі й на Русинів-майстрів спеціально. Все се творило занадто тяжкі обставини для української артистичної творчости, відсувало майстрів-Українців на значну дістанцію навіть супроти Польків та різних чужоземських майстрів, що працювали в Польщі. А що разом із тим з часу на час все більше підпадали вони в своїй творчости. впливам тоїж західньої штуки, чи то йдучи за

¹⁾ Див. с. 118 і далі.

модою й попитом зі світських кругів, чи то — наслідком ослаблення візантійських традицій піддаючи ся впливу західніх течій навіть в штуці церковній, — тож в значній мірі, в деяких галузях більше, в інших менше, — тратили вони й ту оригінальну фізіономію, яка відрізняла їх від репрезентантів західньої штуки, якими були майстри польські чи ті різні приходні — Італіанці, Німці й ин. Через те українське майстерство все більше сходило на ще слабше в порівнянню з тим натуралізованим в Польщі західнім майстерством (свого польського властиво не було цілий час), зовсім ученицьке імітування західньої штуки, подібно як бачимо те в сфері духової культури — літератури, школи й т. и. Не зійшло вправді на те вповні, бо наслідком своєї культурної відрубности, наслідком комбінування західніх течій з елементами візантійськими й орієнтальними, які цілий час не переставали на Україні, — українське майстерство неустанно модифікувало ті західні елементи та витискало на них не в однім своєю оригінальну печать. З сього погляду українська штука сих століть в цілости — позволю собі се виразно сказати, не раз значно інтересніша від української книжности, що в XVI—XVII вв. так невольничо пішла за західніми взірцями, а далеко інтересніша від штуки польської, яка не витискала ніякої своєї індивідуальности на західніх тинах, механічно пересаджуваних на польський ґрунт. Але того, що починаємо цінити в ній ми, не бачили й не вміли цінити тодішні люде, і в їх очах українська штука була звичайно слабким відблиском штуки західньої або візантійської — як хто з якого боку давив ся, — якимсь домашнім, „кустарним“ промислом, не більше.

Як така галузь, де староруські традиції давали себе особливо сильно відчувати і яка донесла в собі їх аж до найновіших часів, виступає передо всім малярство. Малярство церковне розумієть ся, бо і в старій Русі воно не виходило майже за границі церковні, і в пізнійших часах за них майже не виступало — його несміливі виходи в сферу портрета чи побутового жанру ніколи не здужали відірвати ся й виробити ся в щось самостійне, тим менше могли бороти ся з новими, західніми впливами в сих сферах. Але малярство церковне жило і тримало ся досить сильно, як завдяки попиту на нього, що не переставав ніколи — чи то в сфері малярства фрескового чи іконного, — так і завдяки багатству взірців, сильній традиції на сім полі, піддержуваній і відсвіжуваній впливами вищою на тій же нововізантійській основі іконографії московської, молдавської, афонської¹⁾. Стара візантійська основа підновляла ся не тільки візан-

¹⁾ Львівське брацтво в 1592 р. просило у московського царя для своєї церкви між иньшим і ікон „намѣстних“, під подану, міру „нові

тийськими взірцями, що привозили ся з балканських земель різними духовними і паломниками, а й українськими (та білоруськими) монахами, учениками грецьких (атонських) іконописців і нарешті — теоретичними підручниками, як популярна „Ермінія“ Діонісія з Фурни аграфійської (Фурноаграфіота) — підручник для іконописців, зладжений десь в XV віці на Атосі як припускають, й інші, менш популярні, котрих впливи слідні в українськім малярстві XVII—XVIII віків¹⁾. Завдяки тому західні впливи, коли починають ширити ся в українській штуці, тільки домінують ся й модифікують, але не забивають вповні староруської, чи русько-візантійської традиції.

В XIV—XV вв. церковне малярство в українських і білоруських землях стояло так високо в очах своїх західніх сусідів і навіть, що конкурувало з малярством західнім. Руські (українські й білоруські) майстри закликали ся польськими королями для іконописних робіт в польських землях, навіть для найголовніших костелів, замість аби звертати ся до майстрів німецьких або італійських (своїх, польських малярів тоді, в XIV—XV вв., ще не було зовсім). Маємо звістки про „грецькі мальовання“ в казімирівських фундаціях та будовах з його часів — таких визначних як гнєзненська катедра, як вислицька колегіата, а порівнянне з сими звістками перехованих мальовань Ягайлових часів (як фрески сендомирської катедри з їх руськими написами і композиціями в дусі староруської традиції) не лишає сумніву, що тут треба розуміти русько-візантійські фрески руських майстрів²⁾. З одної Ягайлової грамоти для перемиського священника Галя (1426 р.) довідуємо ся, що сей священник-маляр (Nayl pictor sacerdos alias baitko de Premisla) положив великі заслуги перед королем „в мальованню церков наших

же въ насъ не обрѣтають ся искусні зуграфы, таже не имаы битаго злата чиста на украшеніе честныхъ иконъ, ниже покосту свѣтла — понеже римскія церкви свѣтлымъ украшеніемъ всѣхъ православныхъ христіанъ къ себѣ притягоша: благодѣіемъ и органами, пѣснями и поученіемъ многимъ“ (Юбил. изданіе с. 96). Малярів у Львові не бракувало тоді, але брацтву мабуть хотіло ся дістати ікони в дорогих шатах, які уживано в Московщині.

¹⁾ Підручник Діонісія був кілька разів виданий — перше видане Дідрона Manuel d'icographie chretienne, 1848, нім. переклад Шефера, 1855, новійше Порф. Успенского: Діонісія Фурнаграфіота Ермінія или наставленіе въ живописномъ искусствѣ (Труды кiev. дух. акад. 1868 г.) Про інші підручники: Буслаєвъ Литература русскихъ иконописныхъ подлинниковъ (Истор. очерки, II), Аггеевъ Старинныя руководства по техникѣ живописи.

²⁾ Про се в цитованих в прим. 8 працях Войцеховского і М. Грушевської.

земель Сендомірської, Краківської, Серадзької“, ніколи не заздбуючи королівських поручень, і король, бажаючи й на далі захопити його до таких праць, надав йому паракію на Засяню в Перемишлі¹⁾. З двірських рахунків Ягайла довідуємо ся, що в рр. 1393—4 руські малярі (*Rutheni pictores*), з „Владикою“ на чолі (*Wladicze cum aliis pictoribus ruthenicis*) — може справді котримсь обізнаним в малярстві руським владикою²⁾, малювали костел на Лисці під Краковом і королівську спальню в краківському замку. З записок видно, що удержувано їх не абияк — посилено такі ласощі, як фіґи, міддали, родзинки, тьмин, дороге вино біле й червоне, а на прощанне дістали вони коней і футра³⁾. Знаємо, що Марійська каплиця в Кракові була теж помальована „грецьким способом“, і на стелі її був представлений Спаситель з дванадцятьма апостолами серед учителів церкви, а каплиця св. Трійці, фундована четвертою жінкою Ягайла Сонькою, була помальована з гори до долини всілякими цвѣтами з фігурами різних учителів східньої церкви.

Сі мальовання зникли для нас, але заховали ся фрески сендомірської катедрі з тих часів, і пізнійшою на одно покоління каплиці св. Духа (інакше св. Хреста) в Вавельській катедрі Кракова, фундованій Казимиром Ягайловичом і закінченій в р. 1470. По ним можемо судити про сю руську штуку, що так цїнила ся тоді на чужім, католицьким краківським дворі, не вважаючи на зневажливі відносини його і до тої „схизматичької“ Руси й до її візантійської культури. В сендомірській катедрі відкрито було досі п'ять фресків-сцен з останніх днів Христового життя. В вавельській каплиці стіни вкриті також сценами переважно з життя Христа, стеля — образами пророків і ангелів, з розкиданими серед них зьвіздами, а в центральнім місці, против входу — образ Божої матери в позі молитви (оранта), по старій традиції. З інших образів своєю традиційністю звертає на себе увагу тайна вечеря, де Христос, два рази повторений, причащає учеників тіла й крові — тема, так прийнята в київських церквах XI—XII вв.⁴⁾

При тій пасивності супроти польсько-латинської культури й ка-

1) Грамота видана в згаданій статі Марії Грушевської, с. 5—6.

2) Були, що правда, й такі призвища: Владика, Владичка.

3) *Rationes curiae Vladislai* с. 156, 192, 197, 200, 201, 207, 211.

4) Про фрески сендомірські — *Sprawozdania komisji do histor. sztuki* т. IV, про фрески вавельські — Вистава археологічна польсько-руська устроена во Львові вь року 1885 (в репродукції подана тільки одна фреска — вїзд Христа до Єрусалима); див. також в цитованій статі Марії Грушевської.

толицтва, яким взагалі визначався Ягайло й його родина, якимсь фамілійним привязанням до руського малярства пояснити таку популярність руських малярів в польських землях ніяк неможливо. Очевидно, уживання їх в XV в. для прикрашування польських костелів з одного боку — опиралося на старі традиції уживання руських майстрів (а малярів спеціально) до церковних робіт в Польщі в часах казимірівських і давніших, з другого боку — на високій репутації білоруських і українських малярів в сучасних польських кругах. Мабуть тільки розвій нового, відродженого малярства в Італії й Німеччині відвернув Польщу вповні від руських майстрів, і на той же час паде розвій західних впливів в малярстві руським, чи то через спільні цехи й ученицькі мандрівки малярів, чи то через вплив західних взірців.

Цехову організацію малярську в західній Україні маємо можливість пізнати ближше донева в другій половині й при кінці XVI в., але початки її, безперечно, сягають раніших часів¹⁾. В обох більших центрах Галичини — Львові й Перемишлі, як знаємо вже, малярі належали довго до спільного цеху з золотниками й цинювниками (ковівсари, Kupfger — артистичні вироби з цини підлягали і певним артистичним вимогам і певним поняттям проби як і вироби з золота й срібла). В обох містах цехи були організовані на західній взірць, а перемиський цех в подробицях взяв взірць зі львівського. Отже через саму організацію взори й напрями західного майстерства мусіли служити провідниками тутешнього майстерства — малярського чи золотницького чи цинювницького, однаково. Звичайно вимагані цеховими статутами тролітні мандрівки для докінчення свого артистичного приготування, розуміється — також в більші центри західного майстерства (в статуті перемиському три роки мандрівки як норма), мали держати галицьких майстрів в курсі новіших течій і напрямів в західній штудії. Артистичні вимоги ставив своїм майстрам львівський цех як на той час дуже високі і ріжносторонні, далеко виходячи за сферу

¹⁾ Коли вірити однак визначенню, даному львівським цехом золотників на запитання магістрату, яким чином в цеху опинився маляр Богусь Вірменін (не католик), в середині XVI в. у Львові був тільки один майстер-маляр, і був прийнятий до золотницького цеху (Sprawozdania IV s. LIX). Божось, чи нема тут якогось непорозуміння (документ поданий в витягах), а то виходило б, що в давніших часах, перед останньою чвертю XVI майстри-малярі бували у Львові лише одиницями. Само по собі се не було б дуже дивним. Напр. Кракові в XVI в. малярі входили в один спільний цех з золотниками, різьбарами, столярами, шклярами й щитниками. Але думаю, що у Львові не могло бути так малярів в тім часі.

чисто релігійного цехового малярства, в дусі нових напрямів сучасної західньої штуки, і далеко випереджуючи в тім малярські цехи інших культурних центрів корони. Кандидат мав намалювати, по перше, розп'яте з двома розбійниками і з юрбою під хрестами (ze służbą żydowską pod krzyżem zagęszczoną); по друге — портрет в цілий зріст¹⁾ особи, яку вкажуть кандидатови майстри; по третє — „образ великої війни, з обозами, шатрами, випадками, атаками, шаньцями, з відповідними подробицями й узброєнням“²⁾, або замість того „лови на різного зьвіра з сітями, хортами, сильцями, засадами, зі зброєю, як прийнято на льва, медвідя, вовка, кабана, зайця і т. и., кінно, пішо“³⁾. Перемиський цех був дещо менше вибагливий і повторяє львівські жадання в зменшених розмірах. Він жадає розп'ятя з Вожею Матір'ю, св. Іоаном і М. Магдаленою, на одній таблиці, „під олій“, в рамі золоченій гладко і різбленій (очевидно майстер-маляр повинний був уміти зробити й раму), образа з їздцем на коні — сі два образи мали бути мальовані „без куншту, з фантазії“, і портрету якоїсь особи, добре знаної майстрам (аби вони могли судити про подібність), мальованого, очевидно, з натури⁴⁾.

Таким чином галицькі цехи, що були т. ск. малярськими школами в XVI—XVII вв., виховували своїх майстрів в напрямках західніх. Русинам, що правда, вступ до сих церков був утруднений. Формально закритий був їм приступ до цеху в Львові й Перемишлі на переломі XVI—XVII в. У Львові арцибіскуп Соліковський в 1596 р. вилучив малярів католиків з огляду на занятє їх церковним малярством, тому що Вірмени й Русини виконували обра-

1) Conterfect człowieka całego, як се називає устава.

2) Програма в дусі сучасних фламандських баталістів.

3) Rastawiecki II с. 302. Порівняти з сим далеко скромніші й консервативніші вимоги пробної роботи краківського цеху, санкціоновані в уставі 1490 і без значних змін задержані в пізніших століттях: Марія з дитятком, розп'яте і св. Юрій на коні, — причім статут наказує не вимагати богато від бідних товаришів. Цех варшавський в статуті 1577 р. жадає: розп'яте з Марією й св. Іваном, воскресінне Христа, з вояками, і Марія в сонці під циркуль. Пізнійше він приймає вимоги краківські, так само як і познанський (Lepszy Cech malarzski с. 21, 23—4). Близші аналогії до львівських програм можемо знайти тільки в деяких більших західноєвропейських центрах; так в Ніренбергу (статут 1596) кандидат мав малювати фігури, ікони, ландшафти, або хто в чім найліпше вишколений і в чім може показати свою штуку.

4) Bostel Kilka wiadomosci o złotnictwie i malarstwie w Przemyslu — Sprawozdania V с. LXXXIII.

зи не згідно з церковними канонами ¹⁾). Він установив для католиків особний цех і охоронну марку для образів: на будуще в нійкі католицькі церкви не вільно було брати нійких образів без тої марки.

Малярі Русини зістали ся без цеху, й на далі приступ до нього був їм закритий. В братських записках львівських XVII в. читаємо: „майстрів-Русинів ремесла малярського вигнали з поміж себе: Лавриша маляр і Семенов, сина майстра малярського ремесла, кажучи їм, аби собі заложили особний руський цех, особно від Поляків“ ²⁾). (Була то гірка іронія, бо на заложенне особного цеху треба було б їм дозволу не тільки міських властей, а й вищого правительства). Там же читаємо: Хому Дмитровича, що вчив ся, у Павла Угриня, й Івана Федоровича, що вчив ся у п. Мартина золотника, до цеху прийняли (до науки), але визволити не хотіли; Томаша Матієвого сина зі Львова в майстри не прийняли, і т. д.

В Перемишлі цехова устава 1625 цеху золотників і малярів теж вповні виключала не-католиків ³⁾). Нема сумніву, що вже й перед тим приступ до сих цехів для Русинів, взагалі не-католиків був утруднений, як з загальних цехових мотивів, так і тим спеціальним мотивом, яким толкувало ся заложенне особного малярського католицького цеха — що цехові майстри займали ся мальованнем побожних, католицьких образів.

Але й не вступаючи до цеху, Русини-малярі не могли не підпадати загальному напрямі місцевого цехового малярства — то учачи ся у місцевих майстрів, то йдучи за їх прикладами, то користаючи з тих же „кунштів“ „кужбушків“ (Kunstbuch-и, збірки рисунків і гравюр), що служили взірцями для образів ⁴⁾). Число цехових майстрів взагалі було не велике, і поруч них в самім Львові далеко більше було не-цехових, головно Русинів. Так при завязанню малярського цеху було в ній всього вісім майстрів, а в скарзі на не-цехових партачів 1600 р. ⁵⁾ малярський цех вичислає одинадцять малярів на львівських передмістях, самих Русинів. Виключенне

¹⁾ Rastawiecki II с. 295, 298 і далі.

²⁾ Mistrzów z narodu ruskiego rzemiosła malarskiego zmiędzy siebie wygnali — Lawrisza Malarza i Simeona szina mistrzowskiego, mówiąc im, aby sobie inny czech mieli ruskiy krom Polaków (Ставропігійський музей).

³⁾ Sprawozdania V с. LXXXIII

⁴⁾ Їх роль в малярській науці у нас ілюструє стаття Істоміна про науку малярства в Печерській лаврі (див. в прим. 8). Хоч автор розпоряджав матеріалом з XVIII в., але практика ся старша, з XVI — XVII вв.

⁵⁾ Sprawozdania V с. 156.

з цехової організації могло відбивати ся на рівені їх артистичного вишколення, рівнож на їх елєментї, на попиті їх роботи, але безперечно не виключало з тих артистичних впливів, під якими жило й розвивало ся в тих часах майстерство цехове. Зрештою працювали вони не тільки для церков і православних людей, а і для польських панів, приладжуючись під їх смак і вимоги¹⁾. І коли в своїх роботах на церковні теми сї малярі-Русини мусїли йти чи волею чи неволею за взірцями й традиціями русько-візантійської штуки, то навіть против волі й свідомости не могли уберегти своїх товарів від впливів тої західної штуки, яка плекала ся коло них. Не підпадав тим впливам тільки той, до кого вони не дійшли — якісь самоуки з далеких кутів, або зайдї з країв ще не зачеплених впливами західної штуки, ученики майстрів молдавських, грецьких і т. ин. Західні збірники рисунків, „куншти“ мали в тїм напрямі дуже важне значінне, а поруч них уже з XVI віка починаючи здобувають велику вагу збірники гравюр, німецьких особливо. Вони служать взірцями для місцевої гравюри: так перші гравюри в руській книжці — образки, заставки, декоровані букви пражської біблії Скорини мають виразний західний

¹⁾ З матеріалів зібраних Лозїнським і Бостлем виймаю отсеї реєстр львівських малярів-Русинів: Choma pictor Ruthenus міщанин, 1536. Phedor pictor de monasterio divi Onophreyi, 1539. Fiedko pictor з Краківського передмістя, 1547—1554. Iwan pictor, з Галицького передмістя, 1550. Vasko, ученик Федька, 1553. Andreas pictor Ruthenus, 1570. Sienko pictor, 1573. Під тим же роком Masko olim pictor. Інший Masko Wrobl pictor, инакше Worobiej, 1575. Lawrysz pictor, з Краківського передмістя — в різних варіантах фігурує в рр. 1575 до 1610, але не знати чи се все одна особа. Chrin Iwanowicz, маляр і різьбар друкарських матриць, з Забудова, співробітник Івана Федоровича, ученик львівського маляра Лаврина Филиповича у Львові, в рр. 1580—1583. Semion pictor ruthenus, 1588. Wasko Maksymowicz pictor, 1592—9. Ioannes famati Lawrisz pictoris socius, і другий Andreas artis pictoriae socius, у тогож Лавриша, та Onisko pictor—нецехові малярі р. 1596. Filip Fedorowicz pictor 1599. Семен, Федько, Іван, Роман, Федько Малаха. Іванко й Олександр, сини Лавриша, Павло Орфиник і Хомка — звістні як нецехові малярі з р. 1600. Chwedko malarczuk, челядник і слуга Лавриша, й Іван (Jan), слуга тогож, 1601. Васько маляр і Варвара малярка, мб. його жінка, 1607—1611. Fedko, або Fedorius pictor, з Краківського передмістя, 1613—9. Іван Кузьмичович маляр, 1615. Семен Терлецький, маляр руський, 1616. Роман маляр (жінка його Fіemka), 1620—23. Федор Сенькович, 1630 (в тестаменті 1631 р. каже, що родив ся „в католицькій вірі грецької релїгії“ в Щирцю, був отже православним, малював братську церкву, і рахував свою роботу в тестаменті за 2.000, робив також для владики луцького, і для різних польських панів; згадуєть ся також в брацькій церкві плащаниця, мабуть його роботи — небіжчика Федора маляра, мальована на білому

стиль, стоять в повній залежності від сучасних німецьких взірців¹⁾, і потім впливали на пізнійші друки білоруські й українські XVI в. Гравюри навіть печерських друків XVII в. мають переважно характер копій з західніх німецьких взірців, тільки в деякі змодифікованих, перетворених місцевими граверами²⁾. Місцеві ж гравюри, і ще більше — збірники гравюр західніх, служать знову джерелом для всякого рода малярських композицій, піддаючи їх вповні рисунковій манері західній.

Західня Україна в сих століттях ішла на переді в техніці і в артистичній роботі і служила розсадником ремісників і так само артистів для України центральної й східньої, і звідти ширили ся і тут тіж впливи, тіж напрями. Похід польської культури й польського елемента, що несе з собою тіж елементи західньої культури й штуки, а як ми знаємо — ширить ся в центральній і східній Україні з кінцем XVI віка, піддержує сі західні впливи, збільшає їх інтензивність з свого боку. Репрезентант візантійсько-арабської культури архидиякон аденський Павло (в 1650-х рр.), дивуючи ся малярській штудії українських майстрів з першої половини XVII в., виразно підносить в них західні впливи: незвичайно розхваливши

атласі). Микола Мороховський Петрахович, якийсь свояк жінки Сеньковича Анастасії Попівни, в 1637 підняв ся на ново помалювати братську церкву по пожезі (контракт виданий в Юбилейнім изданії ч. 6, Петрахович обовязуєт ся помалювати її фарбами найліпшими, трівкими й правдивим чистим золотом, так iako od snyuczga jest odano i wizerunkiem na to obiasniano, за 1200 зол.). Іван Лукашович, 1647 (згадують ся т. зв. колтрини, себто мальовані обитя для покоїв, які посилав він на продаж до Яс, по 2 зол. штука). Евстахій, товариш його, возив 1647 р. разом з тими колтринами до Яс свої мальовання: *obrazu podlejsze i lanszawty i obraz drewnianu zlocisty*). Миколай Тимофеевич, маляр, передміщанин, 1650.

Реєстр, розумієт ся, далеко не повний. Той факт, що малярі, вичислені малярським цехом в 1596 і 1600 р., поза тими донесеннями не згадують ся ніде як малярі, найліпше показує, як випадкові наші звістки про тодішніх нецехових малярів, а Русинів між ними найти ще тяжше: хтоб пізнав в наведеним вище Маську Воровою Русина, колиб він фігурував як *Mathias Wrobl* тільки? Тому і в тих іменах, які я упустив, тому що не мають виразних руських прикмет, правдоподобно лишив ся не один Русин. Тими причинами треба толкувати й такий нерівний розклад тих імен, які маємо, що до часу — ті прогалини і т. и.

1) Взірці видані в книзі Владімірова Докторь Франциск Скорина, там і замітки про залежність їх від німецьких взірців.

2) Такі спостереження про печерські гравюри зроблені братом моїм Олександром Грушевським, з устних відомостей котрого користаю.

образ Божої Матері в васильківській церкві¹⁾, він завважає: „козацькі (так він зве Українців) малярі перейняли красу в мальованню лица й кольору одіжи від франкських і лядських артистів-малярів і тепер, вивчені й досвідчені, пишуть православні образи; вони також дуже зручні в мальованню людських лиць з повною подібністю, як то ми бачимо на портретах патріарха єрусалимського Теофана й інших осіб“. На інших місцях, описуючи українське малярство, він що до живости й натуральности рисунку й кольористики порівнює його до грецького критського малярства, також перейнятого західніми впливами²⁾.

На жаль, з того часу — XVI і першої половини XVII віка ми не розпоряджаємо великим матеріалом³⁾, але західній вплив (флямандський, ще частійше італійський) в нім очевидний, хоч і слабше виражений, ніж в місцевих мальованнях католицьких⁴⁾. Як взірць впливів флямандської штуки вказують напр. іконостає Рогатина з 1647 р. і богородчанський (манявський), вострого час не означений так близьше; як на взірць впливів італійських — мальованне львівської церкви Пятниць. В сполученню елементів західніх і східніх деякі твори випадали дуже щасливо, комбінуючи величавість і спокій візантійсько-руської штуки з мягкістю відродженої західноєвропейської штуки й набираючи з такої комбінації незвичайного

1) „Ікона Божої Матері там велика, чудова, так що переймає здивованнем: такої ми не бачили перед тим і після того не бачили ніколи; Божа Мати так прегарно написана, наче говорить, її одіж — наче блискучий темночервоний оксамит (ніколи ми не бачили такого), темне тло, а фалди ясні, як фалди оксамиту; завій, що покриває чоло й спадає в долину, здасть ся наче мінить ся й рухаєть ся; її лице й уста дивують своєю красою, бракує їм лише сказати слова: „мир божий над вами!“ Христос, що сидить на груди її, незвичайно гарний — наче говорить! Як я вже сказав, я багато бачив, починаючи від грецьких країв до сих місць і звідси до Москви, але не бачив чогось, щоб дорівнювало сьому образу“. — Путешествіє патр. Мьякарія II с. 41.

2) Так толкує сам видавець — II с. 89.

3) В недавно знищених фресках Печерської лаври добачали останки чи основу з перед пожежі лаври, що стала ся на початку XVIII в. — так Істомін в статі Къ вопросу о древней иконописи киево-печерской лавры звертає увагу на інструкцію для розмалювання лаврської церкви з поч. XVIII в., і в ній добачає копію з старшої описи чи інструкції що дає нам, на його думку, детальнішу опись того мальовання, яке було в церкві в XVI в. Його аналіза одначе досить побіжна і вимагає докладнішої перевірки.

4) Див. цитовані в прим. 8 праці й реферати Соколовского, Набокова, Істоміна (Фрески XVII—XVIII в.).

чару¹⁾. І хоч взагалі — як то можна собі легко представити — при тих скромних засобах, якими розпоряджала православна суєспільність і церква, твори тодішнього українського мalarства, в масі беручи, рідко підносять ся над звичайним ремісничим рівенем, все таки стрічають ся в нїм і утвори вищої, артистичної марки — як от у згаданих малюваннях Рогатина, Богородчан, церкви Пятниць й ин. На жаль тільки — індивідуальности тих артистів пропали для нас, мабуть безповоротно (бодай в переважній часті), бо ті утвори майже всі безіменні, а з іменами тих майстрів, які до нас доховали ся, переважно не можемо звязати ніяких творів.

В будівництві кам'яним — знов таки церковним, первісний візантійсько-руський тип трохабсидної церкви, з її варіантами, не пережив, здасть ся, староруських часів, бодай значно; принаймні не можемо вказати з якоюсь певністю будівель сього типа з пізніших століть. Як характеристичну для сих переходових віків з певною правдоподібністю можемо вказати церкву одноабсидну з двома бічними круглими нишами (абсидами), не в олтарній часті, а в центральній часті ворабля, поперечно до її поздовжньої осі, так що виходить щось як хрест з трома закругленнями на трох кінцях. Се тип широко розповсюднений в XIV—XV вв. в монастирях Атоса, а звідти рознесений також в землях балканських і наших, що стояли також в тих часах, як знаємо, в дуже тісних зносінах з Атосом —

1) От як писав оден з дослідників, далеких від закиду надмірного апотеозовання тої штуки, проф. М. Соколовский з поводу виставлених на виставі 1888 р. ікон з Угнова о porawnym i malowniczym rysunku, z uroczywą i imponującą powagą figur, вказуючи на них, як доказ того, які резултат выдаć може połączenie wpływów zachodnich z bizantyńskimi tradycjami. Przy całym zniszczeniu i częściovym zatarciu form, znać w tych obrazach pierwotny blask kolorytu i ten pociągający a trudny do bliższego określenia nastrój, który nas uderza w ikonostazach z Rohatyna i z Bohorodczan. Tak tutaj, jak tam, te zespolenie się dwóch wpływów zachodniego i wschodniego ma w sobie właściwy urok. Realizm zachodni w martwe kształty wlewa życie, a tradycje bizantyńskie dają mu szlachetność i podniosłość stylu, której by sam przez się nie miał. Але кінчить сю характеристику совсім несподівана фраза: Można powiedzieć, że obrazy te przy innych i jakich tutaj z charakterem zachodnim nie brak, najlepiej reprezentują wpływ Polski na cerkiewną sztukę (Sztuka cerkiewna s. 632). Що має Польща в тих впливах італійських чи флямандських (що оғановують в тім часі, хоч слабше, й далеко консервативніше іконописанє московське) — требаб спитати! Як би так сказати, що впливи байронізму на чеську поезію були свідомством триумфу Австрії над націоналізмом Чехів?..

головним огнищем візантизму по упадку Царгорода. Дотепер звістні у нас тільки невеликі церкви сього типа, як церква Лаврівського монастиря¹⁾, як церква в Зинківцях на Поділю, поставлена правдоподібно в XV віці, і як оригінальна церква-кріпость в Сутківцях на Поділю ж, поставлена в XV в., а змодифікована о стільки, — очевидно в інтересах фортифікаційних, що тут всі чотири кінці хреста заокруглені і тісно зконцентровані, так що церква виглядає як квадрат, оточений чотирма круглими бастіонами зі всіх чотирох сторін²⁾. Як комбінація сього типа з старим трохабсидним типом виглядає варіант, де бічні крила не заокруглені, а чотирикутні, з шишею не бічною, а в напрямі алтаря.

Але в XVI і в XVII в. починають у нас все більше розповсюджувати ся чисто західні типи будівництва — на взір католицьких церков: готицької архітектури, більш або менш модифіковані вже впливами ренесансу, і чисто ренесансової. Взірцем можуть служити такі церкви як коденська на Підляшю, фундації Сопігів (ніби з першої половини XVI в.) — з її готицьким порталом³⁾, або церква-замок з Посади Работицької десь з серед XVI в.⁴⁾, як чисто ренесансова вежа і такаж церква львівської Ставропігії, роботи італійських майстрів Петра з Борбони і Павла Римлянина, з останньої чверти XVI в.⁵⁾, як типова репрезентантка німецького ренесансу — Богданова церква в Суботіві з середини XVII в.⁶⁾ — різні типи які дадуть нам понятє про впливи, яким підлягло тодішнє камінне будівництво на Україні.

Кам'яне будівництво таким чином стояло весь сей час вповні під чужими впливами. Більше простору народня творчість мала в будівництві деревлянім. Що правда, пам'яток дерев'яного будівництва навіть з XVI, не кажучи про попередні століття, ми не маємо. Але досить багатий матеріал з сфери дерев'яного церковного будівництва з XVII і XVIII вв. дасть нам, безперечно, можливість вглянути де що і в попередні століття, коли він буде ліпше перестудіований, навіть по тим останкам, які встигнуть іще захонити дослідники, що останніми ро-

¹⁾ Про неї див. т. III² с. 431.

²⁾ Описані в цитованих розвідках Соколовського-Мокловського (Лаврів), Павлуцького (Сутківці й Зинківці с. 46 і 58).

³⁾ Рисунок в книжці Волян, вид. Батюшкова с. 85 і коментар на с. 44.

⁴⁾ Sprawozdania V с. LXXIX.

⁵⁾ Юбилейное издание въ память 300 лѣтняго основанія львов. братства — документи й опись, пор. Łoziński Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku розд. III.

⁶⁾ Древности Украины I с. 111.

ками звернули ся до сеї цікавої сфери народньої творчости. Не треба тільки спішити ся винаходити в нїм зараз якийсь самостійний і незмінний український канон, або на підставі кількох, більше або менше випадково схоплених взірців, виводити глибокі національні прикмети сього „українського типу“¹⁾. Переглядаючи зібраний матеріал, бачимо приклади зовсім виразної імітації в дереві кам'яної церковної будови: і стиль звичайної готицької костельної будови, особливо розповсюднений в Лемківщині, але звістний і в иньших околицях²⁾, й імітації барокових будівель³⁾. тим часом як розмірно стрімкі й високі вежі східно-українських церков XVIII в. як у своїй структурі, так і в формах бань, очевидно, йдуть за формами модного тоді в церковнім будівництві рококо⁴⁾. Супроти того і в плякї церков — в їх бічних виступах або хрестовидних крилах можна здогадувати ся впливу того переходового типу кам'яної будови XIV—XV віків, про який ми говорили вище (напр. сутковецька церква з її чотирма вежами на чотирох бастіонах виглядає як старша сестра дерев'яних хрестовидних пятибанних церков з XVII—XVIII вв.). Тільки видучивши такі пізніші типи й впливи, ми, може, віднайдемо і елементи старшого, староруського будівництва.

В сій сфері був неустанний рух, а з нею неустанна творчість. Камінна церква була й лишилася протягом всього сього часу люксом, досить рідким, часто твореним руками чужих майстрів, а майже завжди скваним готовими канонічними взорами. Деревляні церкви будували ся неустанно, в великих масах: ми вже знаємо, як численні були парохії й церкви в тих часах; старі церкви палили ся й гнили, і їх заступали нові, пересїчно — принаймні раз на столїте; поруч

1) Тим погрішають майже усі дослідники, що взяли ся до студіювання дерев'яного українського будівництва і України, що в трохбанний наві з високими вежами добачають спеціальний український стиль, а в його відмінах від великоруських церков — цілу автїтезу українського й великоруського духа, і польські учені, що протиставляють змінність типів дерев'яних костелів (в залежности від змінности стилів в будові камінній) постійности і незмінности типу дерев'яних церков. Всякі такі виводи можна буде ставити тільки по докладній аналізі того величезного матеріала, який маємо по сїм полї. А не треба забувати, що з деяких, дуже інтересних територій України (як напр. припечеське Полїсе, Побуже, Угорська Русь), а також з Білоруси, матеріал іще зовсім не простудований.

2) Див. рисунки у Мокловського *Sztuka ludowa* с. 168—205.

3) Тамже ч. 243.

4) Див. напр. рисунки ч. 26, 30, 41 у Павлуцького, порівняти їх напр. хоч би з вежами чернігівських церков в розвідці Лашкарьова.

них творили ся й виростали нові парафії, нові церкви. Гомін сокір, що робили церкви, не затихав ніколи на цілім просторі українських земель, а з ним не переривала ся й архітектонічна робота, що неустанно модифікувала старі типи деревляних церков — відповідно до смаку будівничих чи фундаторів, відповідно до місцевих вимог чи обставин, відповідно до нових течій в будівництві камянім і деревлянім. Відти та незвичайна різнородність, яку бачимо в дохованих до наших часів церквах XVII—XVIII вв. В їх пляні, то чисто базилічним, то з виступами, то хрестовиднім, в різних пропорціях. В числі й конструкції веж (з одною вежою, з трьома, з п'ятьма, навіть з дев'ятьма). Так само в пропорціях висоти до широкости — де ми стрічаємо й низькі, присадкуваті будови, і стрункі, високі вежі, що з незвичайною красою злітають над землею. В конструкції таких придатків як піддаша, опасани, галерії, також дзвіниці звичайно відлучені все від церкви, але незвичайно різнородні в своїй конструкції. Вкінці в рисунку бань, що то в одних випадках зближають ся до ренесансових кулястих тишів, в иньших імітують розкішно-вигнуті лінії рококо, в иньших знов дають більш прості й самостійні варіанти тих округлих форм, або вкінці відкладаючи всі такі більш штучні форми, накривають вежі зовсім безпретенсійними чотири- або шестикутними дахами¹⁾. Коли не можемо ще, в перших початках нашої знайомости, уняти се все в одну якусь схему розвою, то в кождім разі чуємо в ній живу, творчу роботу, яка з староруських часів неперериваючи ся йшла через сі переходові століття в новітні віки, XVII і XVIII в., заступлені вже приступним для нас матеріалом. Початок західніх впливів, які так виразно дають себе знати в тім деревлянім будівництві в XVII—XVIII вв., мусимо покласти на XVI вік, ледво раніше.

В декорації церков ще в староруських часах пропала мозаїка, як техніка занадто розкішна й дорога на засоби пізніших фундаторів (від середини XII в. не маємо сліду мозаїкових работ. В середніх століттях вийшли з уживання різьби й декорації марморані — з виїмком тільки гробових плит і монументів, роблених одначе вже на західній взір. За те в парі з деревляним будівництвом розвиваєть ся

¹⁾ Порівняти напр. кулясті бані церкви Бакоти (Подолія, изд. Батюшкова с. 46), Роздола (Mokłowski ч. 217), цибулясті бані дрогибицького Юра (у Павлуцького ч. 25), грушкваті верхи яришівської церкви — все деревляні (криті гонтою), але з формами бляшаних окрить, як бачимо й бляшані накриття українських деревляних церков з XVIII віка таких же форм і простійші — восьми, шести й чотирикутні окритя (напр. ч. 208, 206, 215, 220 у Мокловского).

різьба деревляна — особливо з розвоєм високих іконостасів, що мав місце власне в сих пореходових віках. Такий іконостас, що вже в початках XVII віка займав собою весь поперечний просвіт церкви, відділяючи вповні олтар, давав широке поле для такої декораційної різьби; і Павло Алєнський не знаходить слів, щоб дати вираз здивованню з розкоші й зручності сеї різьби й її золочення. „Іконостас приводить в здивованне розум своєю високістю, блеском, іконами й золоченням“, записує він з нагоди першої більшої церкви, яку йому довело ся бачити на Україні¹⁾. Іконостас печерської церкви, з старших часів і очевидно — не високий і простійшої конструції, не заїмгонував йому через се („що до іконостаса, то він дуже гарний, але старий,“ читаємо у нього)²⁾. За те новопоставлений іконостас Софії вибликав горячі похвали: „іконостас при вратах сих олтарів гарний і величавий — він новий, незвичайно великий і наповняє глядача здивованнем: ніхто не годен описати його через красу, різнородність його різьби й золочення; царські врата високі на 6 ліктів, широкі на 2¹/₂ мають арку як міська брама, два крила, як звичайно, і заглиблені як в ниші; різблені цілі й позолочені; на однім крилі бузько з срібла: він дзьобом пробиває свій бік і кров тече з нього на його дітей, що сидять під ним (жб. пелікан годує своєю кров'ю дітей — звичайна в тодішній штуці емблема), — ніхто не відріжнить його від кованої роботи (отже було то дерево); ікони, числом 12, дуже гарні й великі; з боків має кожда грубі кольони, різблені й золочені, що творять мовби ниші; кольони при іконах Христа і Божої Матері великі й дуже високі, різблені дуже глибоко — на них представлені виноградні лози з блискучими китяками — зеленими й червоними“³⁾.

Ще більші компліменти розсилає він іконостасу в Густиньськїм монастирі, також недавно поставленому: „іконостас і його верстви тішає зір і дивують глядача — досі ми не бачили подібних і рівних їм, ані оден чоловік не зможе описати сеї іконостас, його великість, висоту, багатство його золочення, вид і блеск. Він підіймаєть ся від землі до верхньої частини головної бані. Сьвітї ікони дуже великих розмірів і визначають ся незвичайною красою; вони заглиблені в ниші, аби лише виступала їх краса і зеркальний полиск їх позолоти; під ними прегарна рама, в видї ізімза, великих розмірів, так що до неї привішені на бльоках лампади. При прегарних іконах Христа і Божої Матері великі, високі й грубі кольони

1) Описаніє II с. 38 (Трипіле).

2) Ibid. с. 51. 3) Ibid. с. 70—1.

з різьбою, в середині порожні, а виглядають як цілі, злучені¹⁾ дуже делікатно, не так як кольони св. Софії, порожні з задуг; їх обвиняють лози: золоті галузи з листем пнуть ся в гору, китиці — одні червоні, блисучі, иньші — недозрілі, зелені, звисають наче непідроблений твір божий. Тло гладке. Кольони сі підіймають ся на зріст чоловіка“. Подібно описує він иньші веретви іконостаса: було їх чотири, й ікони кожного ряду ставили все тоньші і розділяли ся кольонами тоньшими, а закінчували ся розп'ятєм — отже уклад іконостасу такий же, як задержав ся від тоді й до винишніх часів. Про царські врата автор дає тільки загальні компліменти: „різьба царських врат дивна, позолота роскішна, вони зроблені незвичайно зручно й не відрізняють ся від золотокованих“²⁾.

Заховані взірці старинної іконостасної різьби XVI—XVII дають нам справді понятє про нього й оправдують в значній мірі компліменти Павла (хоч і переборщені східнім звичаєм)³⁾. Ми стрічаємо ся часто з правдивим артизмом в трактованню декорацийних тем, ще не скованих одностійним шаблоном, так що артистови лишало ся досить широке поле в виборі декорацийних елементів і їх укладі. З сього погляду ся старша різьба безперечно стоїть вище від пізнійшої, XVIII XIX вв. Її основою послужили декорацийні мотиви ренесансові: порівняти іконостасні кольони з камяними різними кольонами — напр. в львівській братській каплиці, одвірні кольони, або віконні кольони львівської камениці Анчевського — тіж улюблені лози і цвѣти⁴⁾. Але в трактованню й розвиванню сих мотивів було багато свійського.

Поруч такої чисто декорацийної різьби існувала різьба іконна — на хрестах, різблених іконах і т. д. Вона розвивала ся з одного боку під впливом взірців грецьких — давніх візантійських і пізнійших атовських (на Атосі ся різьба також була дуже культивована), з другого боку — пізнійших італійських, взагалі західніх. Стоячи по своїм темам і їх трактованню в тісній звязи з малярством, ся іконна

1) Перекладчик переклав словом: спаяны (зльотовані), але не знаю на скільки се оправдано, бо мова йде про різьбу деревляну, порнизше, що він каже про образ Божої Матері з Христом: „вони в середині сонячного проміння з золота, з виступами з країв, промінне деревляно, але нічим не відрізняють ся від золотокованого“.

2) І. с. с. 89 — 90.

3) Див. напр. рогатинській іконостас, виданий в археол. виставі 1865 р. або царські врата з Ковля, видані Кузьмичем (Нісколько соображеній) і повторені в Археол. лѣтоп. Юж. Россіи, 1900.

4) Рисунки в Юбилейном виданню і у Лозинського Sztuka с. 53.

різьба підпадала тим же впливам, що й воно. Різьба на камені, навіть чисто декоративна, не знайшла популярності на Україні. Властива ж скульптура — взагалі не прихильно приймана східною церквою, являла ся рідким і чужим гостем в українській обстанові. (Найвизначнішим репрезентантом її лишив ся монумент кн. Константина Ів. Острозького в Печерській лаврі, поставлений, коли вірити пізнійшій записці, його сином в 1579 р.)¹⁾

В юбілерстві (золотництві) нахідки дали нам можливість констатувати навіть в Галичині, найбільше виставлений на західні впливи, панованне староруських типів і техніки аж до половини XIV в. (молотівський скарб з першої пол. XIV)²⁾. Але в дальших часах зникають ті староруські типи й їх техніка під напливом західним, і зостають ся лише в сфері церковній (хрести, енкальціони, панагії, оправки ікон і книг і т. и.). Та й тут вони підпадають впливам західніх течій, не вважаючи на підсилюванне взірцями й впливами візантійсько-молдавськими і московськими (подібно як в малярстві). Цехова організація, як ми знаємо, взагалі дуже неприхильна для розвитку україн-

¹⁾ Павло Алепський бачив в лаврській церкві, здається, два такі нагробники: „подовгастий стіл, на нїм спить чоловік з бородою, в зелїзнім панцирі; він вироблений з червоного каменя подібного на порфір і нічим не ріжить ся від цілої людської фігури; лежить на боці, оперши ся на локіть і підложивши праву руку під голову, одно коліно положене на друге, на голові позолочена корона, на грудях позолочені ланцюхи — робота дивує розум; против нього, на північний стороні, представлений його син з довгою сивою бородою“ (правдоподібно, мова також про скульптуру). Окрім того Павло бачив на тій арці, коло котрої стояв монумент Острозького, якісь різьби з мармору з написями (може також нагробники): „в середині вона (арка) вся з мармору, з написями, одвірки вкриті блискучим мармуром з різьбами: на нїм представлені люде, конї, битви, вози й гармати, делікатної й виразистої роботи, що викликає здивованне“ (II с. 50). З того зівстав ся тільки нагробник Конст. Ів. Острозького, але забілений вапном і заставлений иньшими декорациями, він досі був так мало досліджений, що недавно його ще пробували де які признати за пізнішу декорацию стукко. Дату його поставлення — 1579 дає пізніша записка видана Петровим — Чтенія кїївські I с. 80; пізніше ніж за життя його сина дуже трудно припускати поставленне сього монументу — або доповненне його декоративною арматурою, як деякі припускають. Зрештою, поки не розсліджений матеріал, з якого зроблені різні часті монументу, трудно про се говорити. (Про нього цитовані в прим. 8 замітки Кузьмина і Яремича, і комуїкат Копери з замітками Соколовського — *Sprawozdania VII* с. (VI і далі).

²⁾ Описаний мною в XXV т. Записок під титулом: Молотівське срібло.

ського майстерства, в юбілерстві давала себе відчувати Русинам особливо сильно. До цеху золотничого у Львові, так само в Перемишлі не міг належати не католик¹⁾. Русини таким чином були засуджені в сих більших центрах західньої України на т. зв. „партацтво“, так само як і Жиди, тільки з тою різницею, що коли Жиди, завдяки своїй витривалості й солідарности не тільки удержали ся, але навіть побивали своєю конкуренцією майстрів цехових, як то документально знаємо у Львові — руське майстерство унадало або зникло під впливом сих некористних обставин. Виключення з цехів не тільки незвичайно утрудняло для Русинів артистичне вишколення, але й позбавляло їх того довіря — особливо важного в юбілерстві, яке давала майстрам цеховим гарантія цеха, та виставляло їх на всякі утиски й переслідування зі сторони цехових майстрів, аж до конфіскації включно. В результаті бачимо, що в Перемишлі напр. в XV віці юбілери-Русини судячи з актових записок становили може більшість серед майстрів, а в XVI в. звели ся, зовсім — а коли в дійсности не звели ся то були фактично витиснені з цеху, ще перше ніж формально було постановлено, що до цеху можуть належати тільки католики. І коли не зважаючи на сі тяжкі обставини між золотниками-Русинами і пізнійше знаходили ся золотники лїпшої марки, що брали ся за чисто артистичні роботи, то загалом взявши юбілерство руське йшло не в гору, а в долину, зводячи ся до таких примітивних форм домашнього промислу, які задержали ся місцями до наших часів, спустивши ся до металів дешевших — срібла та бронзи, як гуцульське мосязництво або золотарство лївобічної України²⁾.

В столїтях, котрими ми займаємо ся, юбілерство в українських землях підпадало двом впливам. Оден ішов з Заходу, з німецьких земель головню — так з кінцем XVI і в першій половині XVII в. записали своїми виробами українські землі золотники аугсбурські й нїренберські, а посередниками в ширенню західніх типів були також юбілери краківські й люблинські, що теж в великих масах пускали свої вироби в українські землі³⁾. Другий вплив ішов зі Сходу з Туреччини і з дальших країв, і з ближшого сходу — з земель володських. На орієнтальний стиль, особливо в зброї воляцькій і кінській польські маґнати, а за ними й рядова шляхта були великими

1) Див. вище. с. 125.

2) Див. про нього реферат Покровського О золотарстві вь Харьковской губ. в Извѣстіях XII сѣзда с. 163—5 і статью Ол. Радаковой в VI т. Матеріалів до української етнології: Золотарство у Старобільському повіті у Харківщині. 3) Див. вище с. 102, 131.

аматорами, і тому крім довозу оригінальних виробів східніх йшла й на місці юбілерська фабрикація в східнім стилі (оправи шабелі і ножів, пояси, кінські узди й убори й т. и.). Особливо займалися тим Вірмени, знавці Сходу й головні доставці орієнтальних товарів, а найбільшими огнищами того вірменсько-східнього юбілерства були Львів і Камінець¹⁾. Не зіставлялася без впливу на східній манера й на тодішнє юбілерство взагалі — хоч західні взори уважалися для нього міродайними і випробовування в західнім стилі вимагалося для степеня майстра²⁾.

Сі впливи — західні (сильніші) й східні (слабші) у майстрів Українців комбінувалися з елементами староруськими і візантійськими, піддержуваними, як я підносив, річима, що напливали з балканських, а почасти й московських земель — особливо в роботах церковних, котрими головню й жили українські майстри. За взірць такої характеристичної комбінації може послужити нам звістний монументальний срібний хрест Ставропігії львівського майстра Андрія Касяновича 1638 р. — одна з нечисленних пам'яток з докладною датою й іменем майстра³⁾. Самий хрест — дуже подібний до різбленого деревляного хреста, дарованого Ставропігії воєводою волоцьким Мироном Бернавським в 1632 р., має з одного боку розп'яте з чотирма євангелістами, з другого дванадцять образків страстей Христових. В трактуванні їх візантійський стиль вже сильно змодифікований західніми впливами; ще виразніші вони в орнаментации хреста, а постамент його взятий живцем з західніх, ренесансових взорів, як свідчать і латинські написи, полишені при образах святих.

Подібне комбінування елементів західніх і східніх з старшими русько-візантійськими і ново-візантійськими мало місце ще в одній галузі тодішньої штуки, чи артистичного промислу, досі дуже мало досліджений, а тим часом незвичайно цікавий своїми впли-

1) Про Львів статейка Лозинського *Ormiański epilog lwowskiej Sztuki złotniczej*: він займається в ній часами від середини XVII в., але зібраний тут матеріал кидає світло й на раніші часи.

2) У Львові й Перемишлі пробна робота для майстра-юбілера складалася з трох задач: зробити два кубки декоровані вишуканим орнаментом, аби один влазив в другий; зробити перстень з камінням осадженим ажур, з емалією; зробити печатку з вирізбленим гербом і орнаментом — *Łoziński Złotnictwo* с. 30—1, *Bostel Kilka wiadomości* с. LXXXIII.

3) Дату дає вотивна напись, а імя майстра — на долишній обвідці: „руководіємъ многорѣшного раба Божія Андрея Касіановича составленъ бысть“.

вами в народній українській штуді — кажу про вишивки (гафтарство) і тісно злучене з ними ткацтво, килимарство і т. д. Вишиванне широко уживало ся у нас в церковній і сьвітській декорації й не обмежуючи ся чисто декораційними мотивами, брало ся за теми іконографічні, доходячи часом до правдивого артизму (вишивані фелони, плащаниці, церковні завіси і т. и.). Широко розповсюджене на Сході, воно виливало своїми східними мотивами на гафтарство українське; одним з головних огнищ його був Львів, а гафтарством займали ся головню Вірмени, Жиди й Русини — отже репрезентатив східної культури. В 1658 р. гафтарі відокремили ся в осібний цех, а зложений був він виключно з Вірмен і Русинів (в 1689 було їх разом 22, з того половина Вірмен). Своєю задачею цех ставив вишиванне сайдаків, тебенок и інших предметів ридарського виїзду, і „платів“ та образів на шкірі й оксамиті; на пробну роботу жадало ся виконання вишивкою „сьвятого образу“. Свою організацію цех розтягав на 30 миль на околу Львова¹⁾. Жиди до цеху не належали, робили окремо, а спеціальністю їх було вишиванне шатрів (наметництво). Інше, менше від Львова гніздо гафтарства звістне в Бродах, а звязуєть ся гіпотетично з залежною тут в першій половині XVII в. фабрикою шовкових матерій²⁾.

В іконографічних утворах гафтарства, „сьвятых образах“ виступають виразно впливи візантійської й русько-візантійської штуки, але поруч них виливали також на декораційний гафтарський стиль взірці західні. В старім килимарстві стрічають ся теж впливи західні й мотиви чисто східні. Під впливом сих нових течій на старій, староруській основі ріс і розвивав ся багатий і гарний народній український орнамент, який пізнаємо в новітших часах, XVIII—XIX в., в народніх вишивках і гафтах, пацьоркових силляках (герданах), килимах, писанках і т. п.

Ще вістаєть ся одна величезна сфера штуки, яку я тут можу тільки сконстатувати — творчість музикальна. Досі ледво лише зачеллена історія церковного співу і нічого не зроблено для історії народньої мелодії, неважаючи на все зацікавлення, збуджене її красою й багатством.

В церковній музиці столітя XVI—XVII являють ся віками дуже інтензивної творчости, яка модифікує староруську церковну музику новими впливами музики грецької (атонської) й сербсько-болгарськими та західними. Так поветають нові манери церковного співу —

¹⁾ Замітка Лозинського — *Sprawozdania* т. V с. LXV—LXVII.

²⁾ Замітка Бостля *ibid.* с. LXXIX.

розрізняють такі „роспівні“ XVI—XVII вв.: „грецький“, „кнївський“ і „болгарський“. Вони були гармонізовані на Україні в сих віках і звідси перейняті потім у Московщину (близше одначе сї „ропівні“ не досліджені, ані не просліджені ті впливи, під якими вони повстали). В першій половині XVII в. поруч них починає ширити ся гармонійний, многоголосний, т. зв. „партеcний“ сьпів, в дусї західньої музики, на 4 і більше голосів. Пастор Гербіній (з 1670-х рр.) дуже похваляє сей сьпів, ставлячи його вище орґанної музики католицьких костелів. Йому дуже подобала ся його музикальність — по його словам, мелодії „виконують ся по церквах на рідній мові, з участю народа, по правилам музикальної штуки: в незвичайно милій і звучній гармонії дають себе осібно чути дискант, альт, тенор і бас“. Але нам сей партесний сьпів XVII в. зостаєть ся досї дуже мало звістним: навіть не викрито нотаций, які б дали нам докладне понятє про його гармонізацію та дозволили оцінити міру ориґінальної творчости в користанню західніми взірцями і їх комбінованню з елементами свого давнїйшого сьпіву.

Не можна сумнівати ся, що такі значні переміни, які переходили в сьпіві церковнім, при тодішній близькості церкви до народу, що й сам „присьпівував“ в церкві церковним сьпівам, не зїставали ся без впливу на розвій народньої піснї; але історія народнього сьпіву се вповні задача будучности. Замість запускати ся в сьмілі і передчасні гіпотези на сїм полю, подам кілька звісток про росповсюдження сьпіваків і музиків в тих часах, з поборових реєстрів. Не завсїди вони тут фіґурують; діло в тім, що польське правительство онодатковувало їх в одній категорії з усякими людьми без постійних занять (*Joźni, kultaie*), і в сїй категорії переважно й тонуть дударі, скоморохи, скрипники й иньші репрезентанти музики, сьпіву й всякої иньшої забави. Але часом поборці вичисляли їх осібно, і тоді стрічаємо про них небезінтересні данні. Так при поборі 1578 р. в Августові (Мостах Вел.) записаний оден дудар (*ausculista*), і оден гуслар чи скрипак (*cytharedus*), в Любачеві оден дудар, в Тивівцях музика¹⁾. В Луцьку в 1583 р. записано пять скрипаків, в Володимирі три, в Клевани три скоморохи, в Сокалі два дударі, в Острополу теж, в Олиці чотири, в Константинові три, в Турийську два, в Несухойжу, в Янушполю, в Красялові, Шульжинцях, Лабуню по одному, в Нов. Збаражу чотири скоморохи, в Волочицах два, в Чернихові оден²⁾. Розумієть ся, сї цифри далеко низшї дійсного числа музиків,

¹⁾ Źródła dziejowe XVIII. I с. 203—4, 208, 212.

²⁾ Ibid. XIX с. 88, 94, 108, 111, 112, 103, 126, 127, 128, 146, 147.

бо сюди не вчисляли ся ті, що займали ся по при се чимсь иньшим, або були людьми оселени, мали бодай свою хату. З другого боку не треба привязувати великого значіння тим означенням їх професій, які тут подають ся: очевидно поборець брав якусь назву (дудар, чи скоморох, чи скрипак) і підтягав під неї всіх музиків чи забавників, не входячи в їх ближні спеціальности. Та і в самім житю назви тим забавникам прикладали ся досить випадково, і в термінології їх було мало докладности¹⁾. Скоморохи напр. взагалі означають забавників — і тих що водили учених медведів, і тих що показували лялькові представлення, і музиків та сьпіваків, і всяких штукарів та гумористів²⁾. Дудар означає властиво музику, що грає на козі, але й ся назва уживала ся в дійсности далеко ширше, покриваючи собою в значній мірі різні чинности скомороха. Скрипак токож означає часом взагалі музику.

Звістки XVII в. говорять про музику, як про звичайний атрибут весіля, й взагалі кожної більшої okazji (опись весіля в східній Україні у Боляна — порівняти його з старими звістками, ще з XI в., про звичай справляти весіля „с плясаньемъ и гуденьемъ“ замість церковного вінчання). З другого боку музика виступає як приналежність кожної більшої добре загощеної корчми: „корчмар має мати звичайну музику — дударя і скрипака, яким платять танечники“, пише польський економіст XVII в.³⁾ Знов таки насуваєть ся паралеля з словами мораліста XI в. про народні ігрища з скоморохами, трубами і гусями. Нові модифікації налягали на старі, віками утворені форми життя.

Зібраний в сій главі культурно-історичний матеріал мий хочеть ся доповнити ще кількома штрихами, культурно-побутового характеру, полишаючи иньше до дальшого розділу.

Зачну від того, що ідеальний, чи ідеологічний зміст життя XIV—XVI в., до початків того духового руху, до якого перейдемо

¹⁾ Див. цікаву розвідку L. Lepszy Lud wesolków w dawnej Polsce, Кр., 1899; богатий вибір цитат в словнику Лінде (з них користає широко і Лепший).

²⁾ Що скоморохи давали лялькові представлення — текст Фалібовского, 1626; що вони ходили з колядою — Літос, що вони водили медведів — Гваґінін — тексти у Лінде. Представлення з медведем описує Кльонович в своїй Роксолянці, а Зиморович каже, що скоморохів було дуже багато у козаків — Лепший I. с.

³⁾ Naura Skład albo skarbiec ekonomii, Лінде цитує вид. третє 1693 р.

пізнійше, був взагалі дуже бідний — в порівнянні з XI—XII в. навіть біднійший. Як в духовій творчості, так і тут сї переходові віки визначають ся як віки застою, летаргю, унадку. Диктовані церквою релігійні інтереси — то значить піклування про спасення своєї душі, та відвічними традиціями виховане піклування про тісний кружок чад і домочадців, під категорію ідеологічних мотивів підвести можна тільки з певними обмеженнями. Релігійні інтереси не визначали ся безпосередністю, захватом, поривом: стара доба неопітського одушевлення проминула, а нового змісту, влитого пізнішими часами релігійно-національної боротьби, вони ще не мали. Вони, як я висловив ся, диктували ся церквою й приймали ся досить пасивно суспільністю по традиції, по навичці, „для годить ся“. Вітчину свою, ту „Руську землю“, інтереси котрої клали на серця людям XI—XIII віків староруські публіцисти й моралісти, українська суспільність стратила, й її відносини до нової державної організації не виходили по за мотиви принуки до державних обовязків зі сторони публичної влади та бажання „вислуги“ від правительства, як я підніс то вище¹⁾. Зрештою що більше можна було жадати супроти обсолютно чужої держави від Українців, коли сама чільніша польська суспільність, самі державні мужі її не бачили інтересу вислужувати ся для держави в безкоролівя, коли не ставало *speculator* і *remunerator laborum* — не було кому цінити й нагороджувати ті служби²⁾. Понятя про людину як еотворінне суспільне, яке не може жити без суспільности і в дальшій наслідку — повинне піклувати ся й служити суспільности, були відтворені європейським відродженням, разом з античною політичною літературою й її культом суспільности, і проголошують ся вже одним з ранніх руських гуманістів, доктором Скороною. „Не тільки для себе ми живемо на сьвітї, але ще більше для служби Богови й для загального добра“, нині він в одній з своїх передмов, як загальний принцип³⁾, і з біблійних епізодів витягає приклади для своїх земля-

¹⁾ Див. с. 311, 326—7.

²⁾ Цікаво, що виголосив єю максіму також Русин, Адам Кисіль (1648), але був, розумієть ся, при тім речником — може занадто щирим, але вірним, цілого польського сенату: *ochotniej każdy, i ja sam pójdę przu Panu* — як буде вже вибраний король, для того треба з тим вибором поспішити ся: *bo będzie oculatus abo speculator et remunerator laborum, że liber rzeknę id quod sentio in libera republica — co teraz mamy za wdzięczności od rzplitej za straty nasze?*

³⁾ „Не тільки сами себе народихом ся на свет, но более по службе божей и посполитого доброго“ в передмові до видання книги Есєнр (1519). Фраза виглядає на досить механічний переклад з чужої мови, тому я в текстї парафразував її.

ків, аби вони „всякого тужання и скарбовъ для посполитого доброго и для отчины своєї не лютовали“¹⁾. Але таке поняття „доброго посполитого“ (publicum bonum) було дуже абстрактною річю і могло знаходити певний відгомін тільки в виїмково освічених одиницях. Живійше давав себе відчувати інстинкт національний, і були моменти, коли він безперечно двигав волею й учинками наших людей дуже сильно. Вказати напр. хоч би боротьбу українсько-білоруської аристократії з литовською за гегемонію за часів Свितригайла, повстання Глинського і т. ин., не кажучи вже про боротьбу з Польщею за Галицько-волинські землі. Але се були більше менше хвиливі моменти — принаймні на такі вони виглядають в сумі приступного матеріалу, й по за тими епізодами, коли вони проминали, ослаблювала ся й динамічна енергія сього національного почуття. Ті прикрости, обмеження, упослідження, які приходило ся репрезентантам різних суспільних верств і груп української людности терпіти на ґрунті релігійно-національним, заснути йому, певно, не давали ніколи. Нема сумніву, що в тих жертвах на церкви й монастирі, в заходах коло підтримання православної ерархії, церковного устрою, в усім що діяло ся для церкви, був вплив також і сього національного інстинкту — що робило ся се не тільки в інтересах спасення душі, а і в інтересах спасення Руси, котрої знаменем була ся руська віра, як я нераз підносив. Але до другої половини XVI віка ми не бачимо, аби сей національно-релігійний мотив служив стимулом якоїсь постійної активної, організаційної енергії, організованої діяльності.

Чим бідніший і слабший — малосвідомий і мало імпульсивний, був ідеологічний зміст життя тих часів, тим більшу перевагу брали інтереси матеріальні. Маєток має величезне значіння: чоловік варт стільки, скільки має, і набита кешеня скоро рівняє першого ліншого рагувену з старими аристократичними родами у впливах, в гонорах, в суспільнім значінню. При рідкості гроша, при слабости фінансової державної організації приватні багатства, маїнатські „фортуни“ грають величезну роллю — на тих маїнатських родах властиво спочиває суспільний і державний лад, вони властиві „стовпи суспільности“, особливо в більш східніх українських краях. Зовсім природно, сї обставини загострюють погною за маєтком, вічне й повсечасне старання про його збільшення. Рідкість гроша і брак промислу знов робить виключною підставою маєтку землю, земельні маєтності. Сї віки, як ми бачили вище — се час розвою панського господарства, як найширшого використання в його інтересах ширших верств людности, зросту-

¹⁾ Передмова до книги Юдіо.

панщини і всяких домініяльних прав. І от в сих двох напрамах концентруєть ся енергія членів вищих верств суспільности: коло збільшення земельної власности чи володіння, дорогою вислуги у правительства, захоплювання земель державних та громадських, скуплі й заставу, — та коло інтенсіфікації, так би сказати, доходности сього володіння — через закладанне ставів, млинів, ярмарків, виріб лісових товарів, а найбільше — через осаджуванне нових осад чи господарств і збільшенне селянських обовязків. Судові книги й приватні архиви сих часів переповнені шляхетськими контрактами й зізнаннями, в яких відбиваєть ся отся робота коло розширення маєтків — їх розділу між членами родини по смерті її голови й нової концентрації в руках поодинових членів родини, нового накопичування і заокруглення маєтку через кунна, застави, заміни і т. д., а в парі з тим — процеси про границі, про спірні права, і т. д.¹⁾ З розвоєм судівництва, завершеним заведеннем нових судів в в. кн. Литовським і організацією трибуналів в другій половині XVI в., сі маєткові процеси доходять незвичайного розвитку і завдяки повільности, утяжливости скомплікованности судового процесу польського права, творять другу атмосферу наоколо шляхтича Польської корони. Маєткові процеси стають одним з найосновніших елементів, якими виновнюєть ся жите й інтереси вищої, привілегованої верстви в цілій Короні, а з тим і в наших українських землях²⁾, і щоб рушити шляхту в похід, треба було доконче завісяти на той час всякі розправи по трибуналах і ивських судах.

Зверхні прояви богацтва мало змінили ся в сих віках від попередніх. Були то передо всім дорогі убори — золоті ланцюхи, намиста і т. ин., дорогоцінна одежа — кафтани, шуби з дорогих бровоків, підшиті дорогими футрами, золота й срібна посуда, дорога зброя й кінські убори, гарні, дорогі коні, численний і гарно прибраний двір. Дорогоцінності сі переходили з батька на сина, давали ся в посагах, відказували ся тестаментами. В порівнянню одначе з роскошею пізнійшою, як розвиваєть ся особливо за часів Жигимонта III, вартість і добір тих дорогоцінностей навіть з першої половини XVI віка, не говорячи вже про ранійші часи, представляєть ся ще досить скромно. Репрезентант найбогатшого з українських домів кн. Ілля Острозький за своєю жінкою звісною Беатою Косцеляцею

1) З українських родів напр. папери Острозьких і Сангушків, видані в III і IV Archiwum Sanguszków досить добре вводять в атмосферу сих інтересів.

2) В сю атмосферу процесовичівства досить добре вводять оповідання, зібрані в II т. книги Prawem i Lewem В. Ловінського.

дістав в грошах 7 тис. злотих польських, а дорогих річей „в камені и въ ланцюгах, в шатах и в клейнотах, в перлах“ на суму півдесятої тисячі зол¹⁾. В своїм тестаменті він лише загально згадує про свої й жінчині „ланцюжки, перстеники, клейноти, також сьвятости, образи, шати, зброї, коні“, записуючи їх своїй жінці, і ближше згадує тільки про зброю: одну з них, срібну на чорнім оксамиті, й пояс якийсь „тодорівський“, очевидно сріблом кований, разом з иньшим сріблом він поручає ужити на окованне ікон, а другу зброю лишає жінці²⁾. Все се робить ще дуже скромне вражінне в порівнянню з інвентарем його внука, кн. Януша. Кн. Федір Сангушко в своїм тестаменті (1547) записує жінці окрім грошей „сто гривен сребра робленого ис позолотою“, все столове срібло — „подумиски и тарели, кубки и ложки сребренни“, з виїмком одначе записаного монастиреви — „наливки сребренны меншия и дванадцат тарелей сребреных старых“; їй же дві шуби адамашкові на куніцях „сукню червою одамашковую“ „запони и коверцы, штуки одамашковы не краенны“; старшому сину шуба соболина адамашкова і адамашковий кафтан, гнідий кінь, срібний убір на коня, „узда, поперсини, похвы“; зброя: „бехтеры, панцыри“ — в поділ рівно всім синам³⁾.

Сей нахил до роскоші, до богатих уборів, окрас і т. и. незвичайно, зростає в другій половині XVI в. і доходить прямо казкових розмірів з кінцем XVI і в першій половині XVII в. Памятаймо, що се час небувалого ні перед тим ні потім приливу гроша до земель Польсько-литовської держави — небувалого експорту сирових продуктів, небувалого вичерпування природних багатств сих земель, і що по спостереженням тогочасних економістів грошева вартість вивезених продуктів майже ціла без лишку ішла на закупо чужоземських виробів — предметів роскоші й комфорту⁴⁾. Полишаючи поки що на боці переміни, внесені в иньші сторони побуту, я тут піднесу сей нечуваний розвій зверхньої роскоші, виставности магнатства і шляхти Польщі, що зробила вражінне якогось маскараду вже на Баторія, але за часів Жигимонта знаходить собі взірць і захоту в пишности й виставности самого королівського двору. Замилованне до богатих уборів, дорогих і куріозних форм зброї й кінського убору, дорогоцінної посуди, коврів і макат доходить до хоробливости і страшенно вражає на тлі загальної бідности й слабого культурного життя. Прямо дико виглядають сі тисячні убори шляхти серед повного економічного розстрою та матеріальної руїни краю.

1) Archiwum Sanguszków IV ч. 140 (1539).

2) Ibid ч. 162. 3) Ibid. 564.

4) Див. вище с. 232.

Інвентарі маґнатських, навіть шляхетських домів роблять вражіння каталогів якихось музеїв артистичного промислу (Kunstgewerbe) або торговельних складів дорогих і екзотичних річей. Але поруч з тим на кождім кроці дає себе відчувати повний брак інтересу й почуття штуки ¹⁾; добру бібліотеку також рідко можна стрінути, як часті колекції дорогих орієнтальних коврів чи дорогоцінної німецької посуду, і на чисто культурні потреби від тих мільонів, що йдуть на срібло, брокати, вина й присмаки, не лишаєть ся навіть і нужденних кришок.

Се треба сказати й про українське панство. Маємо напр. інвентар дубенських скарбів Януша Острозького, себто тої половини спадщини по Константину Острозькім, яка припала йому, а можливо — була доповнена в дечім і власними набутками Януша; списаний кілька літ лише по смерті старого князя, він може служити доброю ілюстрацією великопанської часів ²⁾. Кидають ся в очі величезні маси столового срібла. Одна скриня обстанови тих містить в собі срібних мисок великих 12, півмисків (блюд) 36, тарілок 36 і стільки-ж ложок, 24 мисочок, 12 фляш і стільки-ж тац, 12 кубків, 6 великих свічників. В другій 24 великих півмисків і 12 менших, 24 тарілок, 12 кубків, 12 ложок і стількиж вилок, збанок і миска до умивання. В третій теж збанок і миска великі, 3 дванадцятки півмисок і стільки-ж тарілок, 13 тац, 3 свічники, прибори (креденс) до коріння, на 7 родів, і т. ин. В иньшій понад 17 дванадцяток різних родів ложок — золочених і білих, між ними дванадцятка золотистих „волоської роботи“, а є й „козацької“; є різні спеціальности — ложки коральові, кришталові, з перлової маси, опра-

¹⁾ Се підносить і Лозінський в своїй праці про шляхецький побут кінця XVI і початку XVII в., хоч взагалі виступає більше як приятель, ніж як критик сього старого шляхетського життя. Niepodobna, piąше він, aby żaden z magnatów Czerwonej Rusi nie kochał sie w obrazach, lub nie kochając się w nich szczerze, nie naśladował w samej próżności króla Zygmunta Augusta lub Zygmunta III, którzy obaj byli miłośnikami współczesnej sztuki włoskiej i flamandzkiej, — ale u ogółu szlachty, nie wyjmując nawet najmożniejszej, nie było dla sztuki zmysłu, smak jej poprzostawał raczej na bogatej galanteryi (Prawem i lewem I c. 126). Zbytek panuje wielki u możnej szlachty, zważaє він на иньшим місці, але має coś wschodniego w sobie, jest gruby, jakby na teatralną pompę, na chwytanie oka nagłym efektem, na sam blask materialnego bogactwa obliczony (c. 122). Всупереч новійшим теоріям про посланництво Польщі як місіонерки західньої культури на Сході, вона не могла бути доброю місіонеркою її вже з тої причини, що як раз благородніші сторони західньої культури, в яких лежала її вартність і будучність, лишались вновні чужими для польської суспільности, або тільки зверху, злегка зачіпали чи інтригували її.

²⁾ Друкований в Sprawozdania x komisji do historyi sztuki т. VI.

вленої в золото; ножів тільки дві дванадцятки, між ними також саджені камінням, або з ручками з каміння; 72 тац и різної фактури; 7 дванадцяток кубків і чарок звичайних і золочених, а також різних штучних — з коралем, з каміння і т. и. 12 „розтруханів“ (великих кубків) з накривками, з фігурами аморів (шілоркі) і 12 з інших накривками, 12 „складаних“; 4 з накривками прикрашеними цвітами й яблочками розтрухан в виді панни, інші в формі барилка, і т. и.¹⁾ Богато дорогої зброї, самих дорогих шабел 16, а оправлених білим сріблом петрохи — ще 6; між дорогими — чотири оправлених в золото, з різним камінням; одна з них, прикрашена туркусами (бірюзою), куплена була старим Острозьким за 6 тис. таларів! Золотом оправлений щит, золоті наручники з рубінами й смарагдами. Десять дорогих, срібних кічеських уборів, між ними кілька „козацьких“, оден турецький, дванадцять тканих орієнтальних (з „багазії“), 8 місяжних козацьких, в тім 4 саджені камінням. Багато макат і коврів: три коверці золотом ткані, 15 шовкових більших, 38 менших, коврів „адзіамських“ 80, лампартових 13, багато шкір вовчих, медвежих, лосятих. Цілий магазин різних сукон: 20 поставів фалендишу, 23 сукна лунського, 184 каразії. „В дорогу“ з кн. Янушем в 1616 р. іде²⁾: 36 срібних півмисків, 33 тарілок близько три тузини, 6 мисок, 5 фляш і маса иншого срібла, 108 шкір барсових („лямпартів“ — леопардів), 13 тигрових, 28 куниць й ин., китайки до обитя 11 штук, портнери, аксамитні застілки на столи. Іде богата гардероба: оден кобеняк рисій, критий альтембазом, другий аксамитовий на чорних лисах, третій „лазуровий“, делія турецька з алтембазу, друга підшита лисами, ферезія на соболях, чотири жупани атласні золоті, дві гамари — одна на горностаях, друга з золотоголова на соболях, гермак на соболях, літник оксамитний і такийже „плащик“ на соболях, „кошулька“ китайчана золотом гафтована, різних пер і „кіт“ на шапки 16. Іде й арфа в зеленій похві, але не іде нічого, щоб вказувало на глибокі культурні інтереси й зайнятя магната.

Та на дворі першого магната України се все ще так не вражає. Але таж виставність, роскіші в убранню, виїзді, столовій заставі

¹⁾ З культурно-історичного становища занотую ще кілька штук порцелями (фарфур), трафтованої, очевидно, ще як велика рідність — часто оправленої в срібло то що (с. 211, 214). Колекцію глиняної (майлікової) турецької посуду (с. 214). Велику масу дзигарів і дзигарків — 24 (с. 213). Великий позитив в піхві (с. 214). Кsiążки ruskie orgawne księcia i. m. starego — Константина, і близько тридцять образів moskiewskich, в шатах і без них, правдоподобно також йогож, 6 образів куплених в Кракові й 14 в Любліні, й чимало (звичайно 20) різних образів-іконок, на міді, дереві, і т. и. (ibid.).

²⁾ Тамже с. 220.

характеризує не тільки магнатурію, але загальною шляхтою хоч трохи маєтнійшу. По таким зовсім невеликим нані напр. як подкоморій перемиський Воболя († 1631) зістало ся також 100 срібних полумисків, маса иншого срібного начиння, ряд золотих кубків і т. и., золотих великих ланцюхів 21, королівський медаліон на потрійним золотім ланцюху, застїжка висаджена 130 бріліантами, делія (зеря) з дорогоцінними гудзикам — кождий гудзик коштував 130 дукатів!¹⁾ Не диво, що заграничні юбілери привозили цілі транспорти ріжних дорогоцінностей на наші ярмарки, і напр. на ярославським ярмарку оден амстердамський золотник продає на 600 тис. золотих ріжного юбілерства²⁾.

Європейського було в тій прикметі не богато; дуже богато аналогічного з московським, де боярство, при повнім майже браку вищих культурних інтересах, при досить слабих вимогах в сфері комфорту, теж любує в виставности, блискучій роскоші, масах дорогоцінностей, дорогих брокатах і міхах³⁾. Там як і тут старі русько-візантійські традиції, з їх замилованнем до помпи й виставности, блиску, дорогоцінностей, роскішного орієнтального орнаменту й орієнтальної роскоші, підновляли ся пізнішими впливами Сходу. Його роскіш і сибаритизм знаходить собі далі і там і тут аматорів і приклонників, наче по контрасту з бідною й суворою природою й суспільною обстановою, й глибоко всякає своїми впливами й елементами в побут вищих верств. В Московщині були то елементи татарсько-туркестансько-перські; на Україні і в Польщі — татарсько-турецькі, і ними неустанно розмішують ся західні елементи артистичного промислу й роскоші. Староруські, то значить словянсько-візантійсько-орієнтальні традиції, підсиловані пізнішими орієнтально-візантійськими впливами (торговля з Кримом і Туреччиною), вповні відповідали сильному нахилу польської суспільности до зверхнього блиску й виставности, орієнтальної роскоші й богатства; отже серед неї вони знайшли ся як у себе дома⁴⁾. Тільки західніми елементами побуту, промислу, культури розмішували ся вони тепер сильнійше, в більшій пропорції, ніж в попередніх століттях, як наслідком традиційних звязей Польщі й поль-

1) Łoziński Prawem i Lewem I s. 123. 2) Ibid. s. 124.

3) Порівняти з наведеним інвентарем майна Острозьких опис майна Никити Романова — Чтенія московські, 1887, III (про московський боярський побут на підставі сеї описи мусить лежати десь в актах київського філльоологічного факультету моя студентська, семінарійна робота).

4) Коли Поляки в ширенню західньої культури бачать вплив специфічно-польський, можна-б в ширенню орієнтальних мод у Польщі можна-б бачити впливи України і vice versa.

ської суспільності з західнім, німецько-латинським світом, так і наслідком того загального повороту українських земель фронтом до заходу, що розпочався у нас на Україні значно скорше від польської окупації¹⁾. Але поруч цих західніх елементів держалися — завдяки тому що попали в таку споріднену й созвучну сферу — дуже довго елементи староруські, і се, так само як і спільні елементи орієнтальні — зближувало український і польський спосіб життя з московським²⁾, а значно віддаляло від сучасного європейського. Польське шляхетське життя навіть XVI і XVII віків для Європейця було вповні Halb-Asien.

В способах „уживання життя“ — тих вигід і приємностей, які собі з життя робили, переважав також сильно дуже ще примітивний матеріалізм: витонченості й делікатності було дуже мало. Як українське, так і польське життя XIV—XV вв., кінчаючи першою четвертиною XVI, визначалося ще великою примітивністю й дуже мало посунуло наперед від часів староруських. Ситна їда й пляне пите, гостини й пири, показні не так якістю й делікатністю, як масою їжі і пиття, сексуальні утіхи „домашніми засобами“ — в крузі челяди й підданих, лови на звіря та птицю, й свари та процеси з сусідами — от утіхи й заняття того „доброго старого часу“. Псованне „добрих старих звичаїв“ рахували від часів кор. Бони — від шлюбу Жигимонта Старого з нею в 1518 р. Вона мовляв принесла з собою в Польщу й прищепила на королівським дворі і в вищих кругах польської суспільності впливи італійського відродження, замилованне до зверхньої краси й блиску, витвореного двірським життям італійського відродження, до італійської культури й штуки, чи ліпше — артистичного промислу, і особливо — до гладких і витонченіших форм італійського двірського й товариського життя, кодифікованого в звістнім „Дворянині“ Лук. Гурніцького (1566) — переробленім і до польських обставин приладженім італійським трактаті Вальт. Кастильоне (Il libro del cortegiano, книга про двірського чоловіка, 1528). Перейняті й культивовані потім на дворі сина й вихованця Бони Жигимонта Августа, підтримувані подорожами молодиків з ліпших домів на вихованне до Італії — особливо до університетів падуанського й болонського, і тіснішими зв'язами з Римом в часах католицької реакції, ці нові симпатії й впливи займають все ширші круги польської, а з нею й української суспільності, та накладають нову політуру на примітивно-бурсовате старосвітське життя й звичаї.

¹⁾ Див т. III² с. 501—3.

²⁾ Інтересно завважити напр. багатство спільних термінів в гардеробі, убраннях, не кажучи за матерії — всі ті фезезі, гермаки (моск. ярмяк), літники, кафтани і т. л.

Уже старий Рей з Нагловіц (1560-і роки) нарікає на нові фасони, що забивають добрі звичаї старопольські, на новомодні, дивоглядні убрання, пишні кінські убори й виїзди, штучні страви і т. и. ¹⁾. „Як пригадаеш собі про ті дивні чуги, ті „фальсарухи“, ті „страдіотки“, ті делії з дивними ковнірами, ті жупани, ті преріжні італіанські, гіспанські вимисли, ті дивні плащі, саяни, колеті, „оберцуги“ — аж дивно й страшно про них говорити, а иньших анї назвати, анї описати собі не уміють, тільки поручають кравцєви зробити, як тепер носять. Чую, що в чужих краях, малюючи всякі народи, малюють Поляка голим з ножицями, а перед ним поставив сукна: край собі, як хочеш.

„Що то понаставало дивних понталиків (привісок), феретів (застіжок), емальованих ланцюжків, ріжнокольорових беретів з преріжними бляшками! Деякі вже мабуть не тільки на голові, а й на ногах приправляють ті понтали та ті ферети. Хто годен надивити ся й надивувати ся тому всьому! Так як би ми перейшли землю й море, шукаючи тих своїх дивних видумок! І що то дару божого попусеть ся на ті золочені нитки, на ті коронки, на ті теперелі (рюші), на ті дивні тканини, шиті або гафтовані, так що вже малярі й взірців не встигнуть видумувати. Ті різні петлиці, строжки, кнафлі прехитрі, дивні шнури й до них кутаси — хтоб то їх порахував і запам'ятав!

„Щоб і десять фасонів видумав кожного тижня, то всякий будуть хвалити. Буде з довгим ковніром аж до поясу, то кажуть, що то гарно: чоловік прибраний, від вітру заслонить ся, коли треба, і як кием по спині вдарять, то не так дуже трісне. Буде иньше, що ковніра не буде при ній і на палець, то і то гарно, бо свобідно можна оглянути ся, куди схоче і як схоче, і ковнір його в шию не кусає. Буде иньше з довгими рукавами, часом і з трома, то і то кажуть, що гарно: показний чоловік на конєви, як рукави коло нього тріплять ся. Буде таке, що рукавці тільки до ліктя — і то гарно: вільнійше так, і легко на коня всісти. Буде иньше аж до самої землі — гарно! чоловік красно виглядає і пішо і на коні, і вітер йому наоколо голєней не так віє. Иньше знов мало що поза пояс — і то гарно: легше чоловіку і пішо і на коню, і ніщо йому не перешкоджає.

„А знов наші виїзди! Кінь за п'ятьсот золотих, а убір на нїм друге стільки. Ті всякі „альєбанди“, кутаси, дивні „мухри“, стріпєи, аж дивно дивити ся на ті страшні видумки теперішніх часів. Або ті преріжні, дивно прикрашені колєски, з повивіщуваними коврами,

¹⁾ Żywot człowieka poczciwego, цитую з видання проф. Калємбаха II с. 12—21 (Bibliot. dzieł wyborowych ч. 268).

з алтембасовими подушками, з шарлатними занавісами, з позолоченими левками.

„А подивіть ся знову на кошти й на страшенні трати на вишукані наші потрави — чи то не велика причина нашого безбожного життя? Приглянь ся тільки тим дивним полумискам теперішнім. Поглянь на ті різні присмаки, що їх звать „сопорами“ (запахами), а правдиві то „сопори“, бо чоловік аж соне нажерши ся, як кабан у берлозі. Поглянь на різні посипки, на позолотки, на фарби, на дивні мальовання — не можна назвати їх навіть стравами, тільки якимись мальованими образками. На одній мисці позолочений баран, на другій лев, на иньшій когут, на третій якась пані убрана. Дуби з жолудьми, страви з позолоченими рожами, різними квітками обсажені з усіх боків. Всякі позолоти — когути золочені, орли, зайці, а страва в середині і чорта не варта: перепріла, ослизла — далеко ліпша б була й смачнійша, колиб її з поливяного горня за тепло на миску виложив. Иньша знову з золоченими ухами — а ще в п'ятницю кипіла, а в неділю її на стіл ставлять. Иньша з хліба та з м'ягдалів, а клеєм зліплена — теж кілька днів стояти буде. Якож того жолудка треба, аби ті поклесні та прохолоджені страви їсти, або сі перепечені, що потім треба винами та мушкательями заливати?

„З них виходить розкіш та обжирання, а з нього паскудне п'янство. Бо як собі тих тортів напечуть, або в низших верствах — млинців, — та й печеня з цибулею, по правді, незла до того помічниця — то вже і клякають, а часом і крижом падають та по землі як худоба валяють ся, заливаючи собі горло. Иньший вже з тим горлом три рази побував за хатою і ще собі рота добре не витер, а вже кричить: „налій другу!“ От блюють, аби пити, а шють, аби знову блювати!“

Наріканням та іронічним заміткам Рея на новомодні фасони втворює о чверть століття пізнійша сатира, де сі нарікання вложені в уста вже чоловіка руської культури, з білорусько-українського сьвіту в. кн. Литовського¹⁾. Він також відказує на „німецькі“ фа-

¹⁾ Мова каштеляна смоленського Івана Мелешка на соймі 1589 р., звісна в двох редакціях — в білорусько-українській, друкованій Костомаровим в Актах Зап. Рос. II с. 188, без усяких пояснень що до оригіналу, і в польській, друкованій Немцевічом (*Zbiór pamiętników II*), з голословною заміткою: з рукопису Józefa hr. Sierakowskiego. Вони значно різнять ся між собою і вказують на популярність свого памфлету, що ходив по руках в різних варіантах, як зділва сатира на нових, білорусько-українських і литовських членів сойму, що з своїх „медвежих кутів“ повязавши смішили польських парламентаристів

сони й моди в їдженню, в одежі, в двірських звичаях. „Чи то не дурниця, завважає він ¹⁾ — ховати гологузі кури, смажити різні пташки, ті торти з родзинками, мідалами, цинамоном, багато цукровані?“ (Уживанне в небувалих масах коріння і цукру взагалі було одною з визначніших прикмет новомодної розкоші другої половини XVI в.). „За моєї пам'яті прємаковъ гетьхъ не бывало, добра была гуска съ грибками, кашка зъ перчыкомъ, печонка зъ цибулькою или зъ чосныкомъ, а коли на пренъшныне достатки — каша рыжовая зъ шафраномъ. Вина венгерского не заживали передъ тымъ, малмазию скромно пияли, медокъ и горѣлочку дзюбали, а гроши недостаткомъ жѣвали, муры муровали и войну славную крѣпко и лучей держали какъ теперъ“. „І то не дорічи, що нані пані ходять в богатих сукнях — перед тим не знали тих португалів чи фортугалів, причінок, що коло подолка рухають ся, а дворянин як чубатий сокіл дивить ся, де б уціпнути; я б радив, щоб жінки наші убирали ся в довгі запинані та шпуровані убрання, а ззаду носили роспорки, а плюндрів німецьких не уживали — булоб певнійше і безпечнійше від аматорів любовних інтриг. І то, дорогі панове, не мала шкода: держимо слуг Ляхів!“ „Давай же й ему сукню хвалендышовую, корми жъ его тлусто, а зъ нихъ службы не пытай, и только убравши ся на високихъ подковкахъ до дѣвокъ дыбле и ходить, а зъ великого кубка трубить: ты, пане, за столъ, а слуга собѣ за столъ; ты борщикъ, а слуга за пукатую штуку мяса; ты за фляшку, а онъ за другуу,

сьмішними й недорічними мовами. Старші історики, як Костомаров, уважали сю промову за автентичну. Первольф в книзі: Славяне, ихъ взаимныя отношенія и связи (III ч. 2 с. 196), потім Сумцов в статі: Рѣчь Ивана Мелешка какъ литературный памятникъ (К. Стар. 1894, V) вказали зовсім справедливо, що маємо тут літературний твір, сатиру вложену в уста апокрифічного смоленського каштеляна. Довнар-Запольскій потім виступив против сього погляду (в статі про Вас. Тяпинского — Извѣстія отд. рус. яз. 1899 с. 1064), вказуючи, що Мелешко не псевдонім, а дійсна особа — шляхтич з Полочини. Але хоч би тут дійсно мав ся на радці той Мелешко, то все таки автентичною промовою його ані дійсним сгедо його ся „промова“ через те не стане. Завважу, що й проф. Сумцов не зовсім справедливо оцінив її, бачучи тут сатиру на нові польські порядки, а не висміяння, з становища нових часів, старовірів, *laudatores temporis acti*. Він зближає сю сатиру з інкєтивами Вишенського, але автор Мелешка й Вишенський стоять власне на противних становищах: оден сторонник, другий противник нових порядків.

¹⁾ Ті місця, де обидві редакції розходять ся, і одна другу доповнює, я подаю в перекладі, лучачи обидві редакції.

а коли слабо держишть, то онъ и ту зъ рукъ вирветь! Тільки нилнуеть: скоро зъ дому ты, то онъ мовчкомъ прыласкает ся до жонки“.

Розуміть ся, *laudatores temporis acti* в своїх похвалах старим часам перебирали мірку в їх ідеалізації: ті часи не тільки не були ідеальними, як часом представляють ся людьми пізнійших поколінь¹⁾, ані навіть ідеальнішими.

Непоміркованість в їдженню й особливо в питю, з якої робить Рей закиди своему поколінню, було старим гріхом так само польським, як і українським. Контаріні, що переїздив через землі Польщі й в. кн. Литовського за Казимира (1474), полишив в своїх записках досить сильні замітки на сю тему. Він каже, що приїхавши до Луцька, він з товаришами досить потерпали за себе, бо з нагоди якогось весіля всі (!) тутешні мешканці понапивали ся й могли зробити подорожнім якусь прикрість. Про Киян він каже, що вони зрана, до третьої години звичайно працюють, а потім розходять ся по корчмах і там пересиджують до пізньої ночі, і часто, понапивавши ся, починають між собою бійки²⁾. Звісний мемуарист т. зв. Михайло Литван, описуючи жите в в. кн. Литовським за часів Жигимонта Старого, які пізнійшим песимістам à la Мелешко здавали ся золотими часами, — не знаходить досить темних фарб для нього. Він ставляє далеко вище жите московське і навіть татарське. І він ударає дуже сильно на пияцтво: „наші люде гинуть не так від кар, як від пияцтва і тих бійок, що з того виходять; день починають у нас горілкою: ще лежучи на постіли, кричать: горілки, горілки, і потім сю отруту чоловіки, жінки і хлопці, на улицах, на площах і навіть по дорогах; затуманені питем, вони не здатні до ніякої роботи й можуть тільки спати, тим більше, що як хто раз привик пити, то сей нахил у ній ще зростає з часом. Селяне, не дбаючи про хліборобство, збирають ся по корчмах, пиячать там дні й ночі, забавляючи ся ученими ведмедями, що танцюють під музикау дударя; ростративши своє майно, вони бідують від голода, починають красти й розбивати“. Він нарікає на дорогі й богаті гардероби, дорогі футра, пишні виїзди, де до карети запрягають по шість, по вісім коней —

1) Рей напр. пише: *Przodkowie naszymi oni święci, nie mając ani pisma ani żadnego upominania, ani praw żadnych ustanowionych na się, tylko tak z przyrodzonej cnoty swojej, patrz jak pięknie, trzeźwie, pobożnie, a na wszem pomierne żyli, i na wszem się sprawowali, a jako długo onych rozkosznych, wesolych, wolnych a szczyrych żywotów swoich używali* (l. c. c. 18).

2) Библиотека иностр. писат. изд. Семеновымъ I с. 20—1.

а нема їх для військової служби. Скаржаться на здирство й неправду в судах, їх утяжливу процедуру й високі судові такси, на упадок родинного життя й велику силу, яку собі забирають жінки. Він добачає тут лихий вплив Статута, що признав законну четверту частину донькам в мастку їх батьків і люде шубають посагу і краси, жінки дбають не про порядне жите, а про майно і красу — пускають фальшиві поголоски про своє багатство й мають собі лица; вони стали гордими, залишили добре жите, супроти опікунів, батьків і чоловіків стали непокірні і вкорочують їм вік, хочуть самі панувати, володіючи селами, городами й волостями, чи то як помістями чи то на праві дідичнім¹⁾.

Сьому критику Жигимонтових часів ідеальним часом здавалося панованне Витовта. Для пізніших віків золотим часом лишилися часи Жигимонта-Августа й Баторія. Вони й досі уважаються золотим часом польського життя, польської культури — дослідниками, які цінять розвій культурних і суспільних інтересів у сих часах. В порівнянні з ними старші часи мали перевагу більшої простоти, певної суворості щирості й обовязковості — підпорядкованні тому, що вважалося або неминучістю або порядком, державною чи моральною нормою. Безперечно, що тодішнє жите, в своїй невибачливості і дуже слабким розвою роскоші й комфорту, навіть у найвищих суспільних верствах, не тільки в ширших кругах, було дешевше. Буджет не тільки панського, а і взагалі народнього чи державного життя випадав користнійше, і то не тільки з того становища, що тоді видатки не перевищали доходів, як помічено в другій половині XVI в. (шляхта дуже богата, завважає Руджієрі, мешкає по селах і займається рільництвом, але загалом беручи польський шляхтич мало дбає про господарство, видає більше ніж має доходу і тому майже вся шляхта обдужена)²⁾. Він був користнійшим і тим, що видатки не покривалися таким напруженням економічних сил — таким використанням робучої сили підданих і таким руйнуванням природних багатств краю, як то було в другій половині XVI і першій полов. XVII віка. Моральність, хоч зовсім не визначалася чистотою, в старших часах мусіла бути також дещо вища, ніж в гулящих, перейнятих скептицизмом і ворожим супроти церкви й духовенства настроєм золотого віку. Ми бачили відзиви про жите самих духовних в середині XVI віка³⁾,

1) De moribus Tartarorum c. 15, 16, 20, 28—9 = Мемуари об історії Южноі Росії I с. 23—4, 25—6, 29—32, 40—41.

2) Relacye punciuszów I с. 128.

3) Див. т. V с. 494—6.

а тойже Руджієрі в 1560-х рр. оповідає досить непохвальні річі про моральність і шляхетської суспільности¹⁾.

З другого боку треба сказати, що ті суспільні й культурні інтереси золотого віку не пройшли в глибину життя, хоч би й шляхецького, а перелетіли по його верхам, і під тим блиском і культурнішою дещо поволокою, яка вабить і підманює й новітніх дослідників, зістала ся в цілості давня матеріальність, тільки ще більше неповздержна, розпущена, „розпоясана“. Гарні образки того шляхецького життя пізнішого часу (перед Хмельничиною) дає нам в своїй „Описі України“ Боляян, і я наведу з них дещо характерніше²⁾.

„Коли узброєнне й воєнні практики (Поляків) значно різнять ся від наших, то з дальшого оповідання побачите, що їх пири і звичаї на них здебільшого зовсім відмінні від иньших народів. Пани, особливо пишні на тім пункті — дуже багаті і середні, силкують ся прийняти як найбільше блискучо, і можна на певно сказати, що звичайні прийняття у Поляків далеко перевищують своїм багатством наші пири, а з того можна найліпше судити, які то бувають їх надзвичайні пири, особливо у сенаторів й иньних достойників підчас варшавських сеймів. Вони роблять пири за 50, 60 тис. ліврів — видатки величезні, особливо з огляду чим і як вони приймають. Бо то не так як у краях, де мускус, амбра, перли і різні дорогі приправи до мяса ідуть на величезні суми: тут подають ся все річі звичайні, приготовлені грубо, в великій масі, а видатки виростають через марнотратність, знищення від слуг, як побачимо. Властиво запрошують ся чотирох або п'яток сенаторів, иноді до того ще послів, які пробувають при дворі, але з кожним приходять компанія його дворян, душ 12—15, так що з того виходить товариство з 70—80 осіб. Вони сїдають за стіл, зложений з трох столів, залучених під простим кутом, довго на яких 100 стіп; накриті вони звичайно трома гарними, тонкими серветами і заставлені срібним золоченим сервізом; коло кожної тарілки хлїб, накритий малевькою серветочкою, і ліжка, але без ножа. Столи стоять звичайно в великій салі, а в кінці її стоїть креденс прикрашений величезною масою срібної посуду і обведений балюстрадою, куди не може ніхто входити окрім ключника й його помічників. Такий креденс має вісім або десять стовпців срібних полумисок (блюд) і таку масу тарілок, що вони

1) „Мало скромних жінок, а не бракує навіть і публичних“ — се ставить він в звязок зі звичаями в подорожах (I с. 127). Образок досить інтересний взагалі.

2) Description de l'Ukraine с. 189 і далі (я покорочую се оповіданне).

підіймають ся на зріст чоловіка — а тамошні люде не малого зросту. Насупротив креденса, звичайно над дверима, буває балькон, і там сидять музики — ті що грають на різних інструментах і ті що сьпівають. Їх слухають не всіх нараз, але так що починають скрипки, потім грають численні труби, а за ними сьпів хлонців, до того на-нятих, досить мелодійний; і так іде на перемену аж до кінця шпур“.

Шпур починаєть ся дуже церемонним обрядом умивання рук, потім гостей розсаджують по їх старшинству, і трое крайчих usługовує при кождім столі. Супів ніяких не буває, тільки різне покраяне м'яса, і при них чотири роди підливи (сосу) — жовтий шафрановий, червоний вишневий, чорний сливяний і сірий цибульовий. Подають ще воловину, баранину, телятину, курей — без підливи, але так приправлені солю й коріннем, що не треба й солити, тому й сільничок не дають на стіль; тільки солонину з квашеною капустаю, шпюном, галушками або з хрінном. „По скінченню першої переменя і опороженою полуумисків, з яких м'яса поїдають не так гості, як слуги, здійсмають першу сервету і подають другу перемену, зложену, з печень: телячої, бараначої, волової, в великих штуках, більше півчвертки, каплунів, курчат і курей, гусей, качок, зайців, оленів, серн, вез, кабанів й різних диких пташок, яких там дуже багато; їх подають навпереміну з різними приправами. Між другим і третім даннем подають різні „фрікасе“, солонину з тергим горохом — се страва дуже улюблена, так що без неї гостина не в гостину, також кашу шпюнную, ячну, пироги з сиром, гречані пампушки в маковім молоці, — все річи, які вони їдять лише, аби наповнити жолудок до решти й потім добре спати. По сїм другим данню, тим же способом дають десерт по сезони: підсметанне, сир і иньні такі річи — остільки гірші від наших найпростійших рагу, що я не взяв би їх десять за наше одно; тільки рибу вони готують чудесно — правда, що до неї вони не жалують ні вина, ні оливи, ні коріння, ні родзинок. Під час обїду вони пьють мало, аби заложити собі добрий фундамент — пьють лише пиво, кладучи до нього смажені в маслі кусники хліба (трінки). Ми вже сказали вище, що хоч не їдять багато, але полуумиски з першої й другої переменя відходять майже порожні, се тому, що кождий, що сидить за столом, має за собою одного або двох слуг: даючи їм тарїлки, аби замінити на чисту, пан накладає до них страви і дає слугам, а ті хапають і йдуть їсти, чи лишне сказати — пожерати в котрийсь з кутів самі, ніби потайки, підіймаючи тим негарний шелест, але пани того їм не боронять — бо такий звичай. Коли пани таким чином поїли добре при обїді, без великого пита,

а слуги пожерли в якімсь куті се що їм дали їх пани, гості починають на добре пити — одні здорове других, не пивом, а вином. Вино у них найліпше й найблагородніше в світі і хоч воно біле, але наговляє румянці й високо підбиває кошти їх пирів, бо його тратять дуже багато, а коштує воно по 4 ліври за кварту, бо вони цінять більше рідкість, як доброту його. Кождий гість не здорове приятеля й подає йому туж чарку, повну такогож вина, аби той відплатив йому тим же — се вони роблять охоче, вже без помочи слуг, і так стіл покриваєть ся великими срібними кубками різних фасонів і шклянками, які наповняють ся і зараз спорожняють ся. По годині або двох такої милої забави дуже інтересно бачити ту масу кубків, що кождий має перед собою — таку величезну, що вишити їх неможливо, і ті фігури, які виходять з тих кубків — самі планети не рухають ся так неправильно і аномально, а се все походить від впливу того доброго й приемного вина. Перевівши чотири або п'ять години в такій славній і нетяжкій роботі, одні змучені засипляють, иньші виходять опорожнити ся й вертають ся з новою енергією до битви, треті оповідають свої славні подвиги в подібних битвах (кубками) й як вони прославили ся над иньшими товаришами. Але все те, що роблять пани, ніщо в порівнянню з тим що чинять слуги, бо коли вони роблять спустошення в їдженню, то ще більше без порівняння дозволяють собі в питю і тратять вина десять раз більше як їх пани. Вони чинять нечувані збитки, витераючи брудні, товсті тарілки драперіями — хоч як вони гарні й рідкі, а навіть рукавами (вильотами) своїх панів, не маючи поважання ані до них ані до їх гарних убрань. А на вінчанне тої всеї роботи вони напивають ся так гарно і славно, що ніхто не зістаєть ся вільним від власти вина: пани, слуги, музиканти — всі п'яніські“.

При иньшій нагоді Боплян завважає, що шляхта українська — тоді вже дуже нечисленна, у всім жила на польській взір¹⁾. Се само собою могли-б ми припустити — особливо про всіх тих в українській суспільности, що силкували ся „поспівати за віком“. Та українська шляхта, що ще не зовсім розірвала з національними традиціями, мусіла бути більше консервативною. Її вірність національним традиціям була також проявом консерватизму: українська стихія ще не пробилася собі власних доріг поступу, розвою; усе чим стояла вона — лежало в минувности, і ся консервативність мусіла перемосити ся на різні сторони життя. Українські й білоруські пани мусіли бути зв'язні з сього боку, й недурно такий Мелешко в памфлеті виводить ся завзятим прихильни-

¹⁾ Ibid. с. 22.

ком добрих старих звичаїв¹⁾. Але час брав своє й тисячними звязками тягнув українську суспільність за польською як в сфері духової так і матеріальної культури. Ті ж що зривали з своєю національністю й переходили в польський табор, старали ся, з поспіхом ренеґатів, можливо повно приподобити ся до репрезентатів польської суспільности. І ми маємо досить богаті змістом образки українського панського й шляхецького життя з останніх літ XVI й перших XVII в. у нашого славного аскета Івана Вишенського, які не полишають ніякого сумніву в тім, що життя вищих верств української суспільности становило копію (хоч може скромнішу, блідну дещо) польського життя, з його пишністю й марнотравністю, гоненням за новомодністю й зверхнім блиском та грубим матеріалізмом в основі.

Ми бачили вже його інвективи на пишне життя українських владиків, що копіювали великопанське життя²⁾. В иньшій, пізнійшій трактаті, писаній по приїзді з Атоса, деє коло р. 1610, і звертаєть ся Вишенський уже со світського українського панства — „отродків“ побожних православних предків, що іронізують з простоти й некультурности православного духовенства, монахів спеціально³⁾. Тут він щедрою рукою розсипає саркастичні замітки про сучасний панський побут і моди — іронізує з замиловання в убраннях — як то сї наші „своего трупа“ „разними штатами пестрими украшають, одѣвають, перемѣняють и ненасыченую любовь къ прелести шматя того: злотоглаву или ядамашку, шкарлату й иньших сукенъ привязали“ Насьміваєть ся з „злотоглавих делій“, „алтебасових кобеняків“, „з отмѣны частое в купованью шапокъ и выбираню, которая красная и на головѣ кшталтовнѣй стоить, зрителемъ приподобаєть, косичку или пѣрце запявши“. Глузує з манер сучасних елеґантів як вони виступають, „выбрытвивши потилицю, макгерку верхъ рога головного повѣсивши“, „нерекривляючи макгерку то не той то на сей бокъ, шю напаяливши як индійській куръ“, „делѣю на собѣ перенявши, плече одно више отъ другого накорѣвчивши яко полѣтѣти хотячи“. Зідливо висьміває виїзди „на тыхъ гордыхъ бодавѣяхъ, валахахъ, дрыкгантахъ, стуцакахъ, едно-

1) Порівняти ще пізнійший єзуїтський памфлет на смерть виленського православного купця Златовича (1635), де православні поручають його св. Петрови не тільки як правовірного, але й чоловіка твердих патріархальних звичаїв, карікатурно утірованих памфлетистами: „пихи би куса не мѣлъ в собѣ, в баранім кожуху і без пояса ходиль, в нагавицах не ходиль“, і т. д. (Lukaszewicz Dzieje kosciołow wuznania helweckiego w Litwie I с. 88).

2) Див. т. V с. 497—9.

3) Акти Ю. і Зап. Рос. II с. 211 і далі.

ходниках¹⁾, колыскахъ, лектыкахъ, брожкахъ, корытахъ, котчихъ трупъ свой пережъняючи“, і великопанські товщи богато вбраних дворян і слуг — „предстоящимъ гловоглавымъ, трепернымъ и многопернымъ макгероносцемъ, шлыккомъ, ковнакомъ, кучмомъ, високоногнымъ и низкосытнымъ слугамъ, дворяномъ, воиномъ и гайдукамъ смертоносцемъ“ Висміює ловацькі клопоти — „братство съ хорты, оьгары, выжды и другими кундысы²⁾ и о нихъ пидность и старане абы имъ, боги полны, хребты ровны и гладки были“. Нарешті й „трапезу сребро-полмисную, петравы богато утворенные, черево сластолюбивое“ — сите і пняе жите „въ многихъ мисахъ, полмискахъ, приставкахъ, чорныхъ и шарыхъ, чирвоныхъ и бѣлыхъ юкахъ, и многихъ скляницахъ и келишкахъ, и винахъ мушкательяхъ, малмазьяхъ, алекаптохъ, ревулахъ, медохъ и пивахъ розмаитыхъ“.

Він рішучо заперечує всякий ідейнійший зміст сього життя — „въ статутахъ, копетытуціяхъ, правахъ, практикахъ, сварахъ, прехитреняхъ“ з одного боку, з другого — „въ смѣхахъ, руганяхъ, прожнововствахъ, многомовствахъ, кунштахъ, блазенствахъ, шидерствахъ“ веселого товариського життя. „Чѣмъ же се ты, любимый брате, ругашь з инока, ижь съ тобою не умѣеть бесѣдовать“, зашитує він новомодного мудрагеля, що з високости своєї свѣжо присвоєної польської культурности дивить ся на руських простаків. „Албо мнимаешь, ижь ся чого позиточного въ замтузѣ научиль? албо мнимаешь, ижь ты што цнотливого у курвы слышалъ? албо мнимаешь, ижь ты што богобойного отъ шинкарки навькъ? албо мнимаешь, ижь ты што розсудного отъ дудея и скрипки и фрюярника розобраль? албо мнимаешь, ижь ты отъ трубача, сурмача, пицалника, шамайника, органисти, рекгалисти³⁾, иньструментисти и бубенисти што о дусѣ и духовныхъ рѣчахъ коли слышалъ? албо мнимаешь, ижь ты отъ всихъ пастыревъ, мыслявцевъ или возовозовъ, возницъ или скачомудрець, бухаровъ или пиргохитръцовъ пекаровъ што о богословіи навькъ?“⁴⁾.

Вишенський говорить тут, як християнський аскет, але і з свого становища влучає добре в слабу сторону — грубий матеріалізм, брак глубшого ідеального змісту в сій новій культурности, що в школі й науці шукала не властивої освіти, не ширших духових горизонтів, а свѣтської політури, культурної поволоки і дійсно від своїх аедагогів езуїтів діставала політуру, формальну дресуру ума при повнім браку якихось глубших інтересів. Фехтувала фразами про publicum bonum і amor patriae, укрываючи під ними свої ріжні „прива-

1) Ріжні роди коней.

2) Ріжні роди собак.

3) Ріжні роди інструментів.

4) І. с. с. 218.

ти“, якими нищено до останку всякі державні й публичні інтереси, а псевдоклясичним багажем і звучними деклямаціями про загальну (для шляхти) „рівність і золоту свободу“ та шляхецьку „честь“ маскувала егоїстично-клясові свої шляхецькі інтереси. Як я мав уже нагоду запримітити, ся сторона польської культури була дуже приладна й наручна для українського панства, бо підлещувала його клясовим інтересам. Але вона затроювала його своїм індивідуальним і клясовим егоїзмом, деморалізувала тою проповідю шляхецької амбіції, сибарітизму, грубої, матеріальної роскоші, марнотратности й порожености, яку несла з собою і яка мала незвичайно шкідні наслідки не тільки для самої шляхецької верстви, приводячи її до повного виродження, — але й для цілого краю, держави, котрої доля спочивала в руках сеї шляхецької верстви.

Як мало було правдивої культурности під тим шумом і блеском, се ми вже бачили. Образ доповнять вічні історії шляхецьких війн, оружних наїздів, роблених під проводом нераз досить визначних осіб з поміж шляхецького загону, а повних епізодів в високій мірі грубих, нелюдських, некультурних; прояви шляхецької „бути“, як знущання напр. над дрібними урядниками — возними судовими; дикі забави, уряджувані для розривки шляхецьких культурників — в роді описаного в одній скарзі представлення, урядженого каштеляном перемиським в Динові з нагоди уродження у нього дитини: на ринок місточка, забарикадованого з усіх боків, був вишнучений дикий буйвол і на нього стріляли з засідок, а чиясь куля уцілила й одного з учасників тої стрілянини¹⁾).

З другого боку — ся зверхня культурна поволока, якою покривали ся сі грубі апетити й уподобання, ся поверховна позолота шляхецького „танцюристого раю“ коштувала незвичайно дорого краєви й народови. Як то вище було нераз уже вказано, ся безглузда й несмачна роскош, ся нечувана легкодушна марнотратність в краю так біднім, слабо загосподарованім, позбавленім всяких запасів і капіталів, осягала ся крайнім використанням праці й достатку підданих, зведенням ад мінімум всяких видатків на державні, публичні, культурні ціли, та руйнованнем природних богатств і запасів краю. Паралеля між зростом роскоші й марнотратности панства і крайнім обтяженнем підданих та зростом серед них убожества до затрати всякої подоби людського життя та страшний контраст сеї безмисльної роскоші і безвихідної нужди — відчували ся більш уважливими репрезентантами самої шляхецької верстви і тим більше — посторон-

¹⁾ Łoziński Prawem i lewem, I s. 129.

їми глядачами. Рей, описуючи ненаситність сучасної шляхти в їдї й питю, пригадає проклятя убогих людей, які спадають на тих роскошників — „одні плачуть, що їх пограблено для роскоші, иньші плачуть, що не можуть кавалка хлїба собі купити, а шафарї забирають що хто принесе, а потїм печуть і варять, що навіть і пси ледви можуть той весь навал доїсти — бідні ж люде мусять терпїти голод і утиск“¹⁾). Але з особливою силою и щирїстю чутя тягне паралелї роскошного панського житя й безмежного пониження й нужди панських підданих наш Іван Вишенський. Сї його образки становлять перли нашого середновічного письменства й глибиною свого гуманного демократичного настрою являють ся немов далекими вїстунами найбільш горячих виступів в інтересах покривджених і пригнетих народніх мас в українськїм письменствї XIX віка. Контрасти, мальовані ним, дістають особливу гострїсть і силу вражіння тому ще, що зверненї против панів духовних — православних владиків, покликаних до діяльности в дуї милосердя й самовідречення, а піддані їх сидять в маєтностях, понадаваних на церкву також в імя милосердя і всяких иньших чеснот Христової науки. Але по затим ми маємо тут антїтезу цілого тодішнього панського і підданського житя — панського раю й підданського некла, як схарактеризував їх Боплян.

„Не ваши ли милости алчныхъ оголоднѣете и жадными чините бѣдныхъ подданныхъ, той же образъ божїй что и вы носячихъ, на сироты церковныя и прекормленіе ихъ отъ благочестивыхъ христіанъ наданныхъ, дуните, изъ гумна стоги и обороти волочите. Сами изъ своими слуговинами прекормлюете²⁾ оныхъ трудъ и потъ кровавый, лежащи и сѣдячи, смѣючи ся и граючи пожираете — горилки пренушенные курите, пиво тройкое превыборное варите и въ пропасть несытнаго чрева вливаете. Сами изъ гостьми своими пресыщаете, а подданные бѣдные въ своей неволи рочного обходу удовлѣти не могутъ, зъ дѣтьми ся стискають оброку собѣ уймаючи, боячи ся да имъ хлѣба до пришлого урожаю дотягнеть“.

„Не ваши милости ли сами обнажаете изъ оборы конѣ, воли, овцы у бѣдныхъ подданныхъ волочите, дани пѣняжные, дани пота и труда ихъ вытягаете, отъ нихъ живо дуните, обнажаете, мучите, томите, до комягъ и шкутъ безвременно зимою и лѣтомъ въ непогодное время гоните?³⁾ А сами яко идолы на одномъ мѣстцю присѣдите, или если и трафит ся того трупа оидолотворенного на другое мѣстце перенести — на колыскахъ, як бы и дома сѣдяче безкорбно

1) І. с. с. 17.

2) Споживаєте.

3) Мова про сплави збіжа і лісових виробів.

переносите. А бѣдныє поданныє и день и ночь на вась трудять и мучать — котрыхъ кровь, и силу и праці и подвига выссавши и нагихъ въ оборѣ и коморѣ учинивши, вырванцовъ вашихъ, вамъ предстоящихъ, фалюндышами, утрѣфинами и каразіями ¹⁾ одѣваете. да красноглядствомъ тыхъ слуговинъ око накормите. А тые бѣдници подданныє простои сермяжки доброй, чимъ бы наготу покрыти, не мають. Вы ихъ нота мѣшки полны, грошами золотыми, талярами, полталярки, орты, четвертаки и потройники напыхаете, сумы до-владеаете въ шкатулахъ, а тые бѣдници шельога за што соли купити не мають!“ ²⁾).

Те була друга — оборотна, тінева сторона нової культурности, несенї польською державою й суснільністю на Україну, яка не позволяє поблажливо дивити ся на слабї сторони її. А контраст легкодушної роскоші панства й визиску підданства незмірно ще загострив ся, коли до нього прилучив і розділ релігійний та національний: коли на цілій Україні роскошне і немилосердне панство стало Поляками католиками, а против них стояв український елемент, як задавлене рїнацьким ярмом, пригнечене і поневіряне підданство. В західній Україні: Галичині, Холмщині й на Поділю се стало ся вже в XV—XVI віках, в XVII — на цілій Україні. Але против ставленне таке міцке й гостре сих елементів на такій довгій лінії не могло удержати ся довго, і перший більший удар мусїв нарушити його рівновагу.

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. II с. 229—30.

V.

Культурно і релігійно-національний рух на Україні в XVI віці.

Суспільно-культурний й духовий рух в Польщі XVI в. мав великий вплив на еволюцію українського життя, правда — більше негативно, як позитивно, але відбився на ній дуже значно. Хоч як скороминущий і як виявилось — не глибокий був сей рух, але він колихнув, хоч на недовго, верхами польської суспільности — шляхецькими й духовними кругами, особливо вищими їх верствами — дуже сильно. І в противенстві елементів польського й українського (ширше — українсько-білоруського) він так же різко й сильно перехилив коромисло ваги в сторону польську.

Досі польський елемент мав перевагу більше фізичну тільки, як елемент державний, протегований. З культурного погляду стара Польща — більше менше аж до другої чвертини XVI віка не мала так чим імпонувати Руси. Вона якийсь час показувала велику силу екстензивну — поки конфлікти з Московією турецько-татарським світом при кінці XV віка не виявили повного упадку тої екстензивної сили в Польсько-литовській державі. В сфері-ж культурній Польща зіставала ся задвірком, Hinterland-ом західньої Європи не тільки без всякої тіни самостійности, але і без скільки небудь живійшого культурного руху в сій сфері. Вона правді все таки поступала і в сій сфері більше ніж Україна, що переживала часи застою; але й її поступ був так повільний і незначний, що не було чути в тім великої різниці при повній відмінности самих основ культури у неї і у України. В коронних українських землях польський елемент витиснув український, але перевагою політичною; тутешня Русь зійшла на народність піддану, але не мала причини чути себе низшою: за своїми плечима вона чула ще Україну вел. кн. Литовського, сю фалангу князів і магнатів українських і білоруських, „сонне військо“, що в дрімоті політичного й культурного застою сніло сні давніх славних часів, горде переконанням, що своєю благородністю й славою вони не дадуть нікому першенства перед собою. В дальній

перспективі маячила образи інших країв тож східної, візантійсько-православної культури — Московщина, що вибивала ся саме на першорядну політичну силу, Волощина, що на порозі XV в. дійшла такого імпозантного значіння під властиву воеводи Стефана, і Царгород — доки він ще стояв серед турецької навали.

Повів гуманізму ледво долітав до старої Польщі, не сягаючи своїми впливами поза учені вершки католицького духовенства. В літературі панувала латина, далека і чужа суспільности, і такий же далекий від сучасного життя і мертвий був зміст тої літератури — пережитів середньовічної латинської схоластики. Постилі — збірки латинських проповідей, що відповідали більше менше нашим учительним евангеліям, тлумачення, життя, становили її зміст. Народня література, на польській мові обмежала ся головню побожними піснями, нужденної фактури — в стилю пісень нашого Богоявлення, та перекладами св. письма, життями й легендами, дідактичними або гумористичними віршами, — досить нечисленними, коли міркувати з того, що бодай в уривках долетіло до наших часів¹⁾. В кожнім разі з польського народнього письменства XV й початків XVI в. наше письменство не мало чим дуже жити ся — і дійсно перекладів з польського в тих часах ми досі можемо сконстатувати дуже мало²⁾. Латинська ж теологічно-схоластична література, що циркулювала в Польщі (польського в ній було дуже мало), була своїм язиком чужа, а змістом — зовсім не інтересна, з невеликими виїмками. Українські книжники мали подостатком своєї теологічно-моралістичної книжности, свої „постилі“ в виді учительних евангелій, легендарії й збірники житий, мали величезну літературу отців церкви, вправді старшу від західних, але що до якості не гіршу, а ліпшу. Мали навіть більше, ніж потребували й уживали, і за сим добром не мали потреби звертати ся до латинських книжок — навпаки, не одним могли тут і Поляки поживити ся³⁾, тільки се був для них євіт далекий і чужий, і вони

1) Новіший огляд польського письменства XV в. у Брікнера *Dzieje literatury polskiej w zarysie*, I с. 29 і далі, і йогож спеціальніші праці: *Średniowieczna poezya łacińska w Polsce* (Rozprawy wydz. filolog. XVI—XXIII), *Kazania średniowieczne* (ibid. XXIV—XXV), *Apokryfy średniowieczne* (ibid. XXVIII) *Powiesci polskie XV i XVI w.* (Prace filol., 1898), *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*, I (kazania i pieśni), 1902. Також в історії польської літератури Бігельайзена (*Biegelaisen Illustrowane dzieje liter. polskiej*, т. II до 1500 р. — компілятивно).

2) Див. вище с. 346.

3) Уханський, біскуп холмський, пізніший примас, оден з дуже нечисленних польських духовних, обзнайомлених з церковним письменством руським, переложив в середині XVI в. з русько-словянського тексту на польське катехитичні поучення Кирила єрусалимського.

ввібли черпати з чеського народнього письменства, близшого і язиком, і культурою, і релігією.

В першій половині XVI в. впливи гуманізму в Польщі стають замітніші, але вони не виходять все таки за тісні кружки аматорів і знавців, головно з поміж вищого духовенства і нечисленних одиниць-виїмків з поміж світської аристократії, що перейшли нову, гуманістичну школу десь на заході. Свійської такої школи не було: краківський університет, не здужавши вулабудати ся з пут схоластики, никнув і унадав вповні, позбавлений професорських сил і матеріяльних засобів, погорджуваний шляхецькими кругами, як школа маломіщанська, нікчемна, де шляхецька дитина ані научити ся нічому не може, ані набрати ся якихось добрих обичаїв серед уличної галайстри. Ширший шляхетський загал зіставав ся довго не рушаним ані тою заграничною освітою, ані тою заграничною наукою, і не маючи ані відповідного приготування ані інтересу до нової гуманістичної учености, так само як і давньої, схоластичної, тільки ухом ловив далекі відгомони громів, що зачинали гуркотати в культурно-релігійній і суспільно-політичній атмосфері Заходу. Письменство на народній, польській мові, що одно могло захонити сю слабше вишколену польську суспільність, ставило що йно перші й несміливі кроки, в повній свідомості сього убожества. Циркулювали в рукописах і виходили друком деякі переклади і компіляції популярних книжок латинських, і німецьких та чеських книжечок — збірки популярно-уложених побожних і світських оповідань (Езопи, діснута Соломона з Морольфом, Римські Діяння й ин.) та практичних порад — різного схоластичного сміття в роді толковань небесних знаків, і т. и., скромно призначувані самими авторами й видавцями для малоосвічених, не вчених латини жінок, слуг, маломіщан. Польська мова ще в середині XVI в. уважала ся некультурною, вульгарною, в якій можна звернути ся до поважного чоловіка тільки з перепрошенням. Навіть Німці видавці, пускаючи ся на дружє польських книжок, з купецьких мотивів — рахуючи на покуп „посполитого чоловіка“, в оден голос закидали Полякам (як Вістор 1541 р.), що тим часом як инші народи свій язик люблять, ширять, старають ся зробити кращим і гладшим, польський нарід своїм погорджує (*gardzi i brząka*). Сї закиди ще в 1550-х рр. (в передмові до *Wizerunku*) повторяв Рей, називаючи Поляків найбільше недбалими що до своєї мови — нема таких, каже аби меньше від Поляків своєю мову любили. Через те широко розновсюджували ся в Польщі книжки чеські, чеський язик уважав ся культурнішим і літературнішим, і польські письменники обіруч черпали в нього вирази й обороти, напускаючи в польську мову масу чехизмів.

Тільки від 1550-х рр. починаєть ся сильніший рух, і культурний і суспільний, в ширших кругах польської суспільности. На те зложило ся кілька впливів, ріжного роду й ріжної ваги. Суперництво можновладських партій на дворі старого Жигимонта, втягає в свою боротьбу широкі круги шляхти й кидає між ними ріжні гасла політичного характеру. Непорядки, надужиття, перекуштва, які панували на дворі під впливами Бони, викликають сильний критицизм, дають привід до впливів перестрою, „направи річи посполитої“ і закріплюють шляхецький загаль до боротьби з останками монархічної влади й її кецькими дорадниками — можновладцями сенаторами. Релігійна реформа, боротьба з Римом і католицизмом в Німеччині притягає до себе пильну увагу шляхецького загалу, давно невдоволеного з влади і впливів духовних сенаторів, з духовної юрисдикції, духовних поборів, десятини, завистного на величезні земельні багатства катедр і кляшторів і на ті доходи, які потягав з польських єпархій римський престіл. Упадок католицької церкви в Польщі, що в тім часі дійшов крайніх розмірів і проявів¹⁾, повний брак дисципліни, побожности, церковности серед вищої й низшої єрархії, нецтво й простактво сеї останньої — давали дуже добрий ґрунт для росповсюдження тої зідливої критики церкви й духовенства, якою обсіпали їх німецькі реформісти й гуманісти. Польська суспільність починає все більше інтересувати ся реформаційними змаганнями, їй члени починають самі звідувати головні огнища реформаційного руху. Шляхта починає відчувати можливість повалення на сій новій підставі немилих їй церковних порядків в Польщі, привілесій і впливів духовенства. З другого боку, зближенне, бодай зверхне, формальне до західної культури відродження, ширене двором Бони вводило далі все ширші круги шляхецької суспільности в інтереси гуманізму і його боротьби з авторитетом церкви (знаємо, що в кружку Бони писання італійських раціоналістів, творців пізнійшого антитринітарства, приймали ся, з великою симпатією й інтересом, й ширили ся відти). Анархістичні інстинкти, розвиваючи ся в шляхті все сильніше, з непереборною консеквенцією ведуть її від впливів суспільно-політичного визволення і самовласти шляхти до емансипації свого сумління з під впливу церковного авторитету, католицької дисципліни, до того щоб зробити кожного шляхтича не тільки в сфері суспільно-політичній, а і в сфері духовній повним паном самого себе — своїх підданих. Секуляризована Альбрехтом Бранденбургським Прусія, тісно звязана з Польщею, як недавно прилучена васальна держава, заливала Польщу друками реформаційного напрямку, не тільки німецькими

¹⁾ Див. т. V с. 494 і далі.

й латинськими, але й польськими (особливо важна видавнича діяльність Сежлуціана). Проповідники реформації, стараючи ся уловити слабкий в латини шляхецький загал, жіноцтво, міщанство, селянство, — звертають ся до польської мови. Перший голосний народній письменник польський Рей присвячує сій проповіді своє малоекресане і невибагливе, але популярне піро; йому вторує ряд менше голосних письменників. Оборонці католицтва, щоб противставити ся сій популярній протестантській проповіді, беруть ся також за літературу на польській мові ¹⁾).

Смерть старого короля й вступлення на престіл польський Жигимонта Августа (1548) дає нагоду вибухнути тому всьому. До особи молодого короля привязували ся тисячні пляни й надії. Шляхта хотіла від нього помочи до боротьби з можновладством; ті що інтересували ся релігійною справою — переведенням реформи, хотіли підмоги до сотворення національної польської церкви; всі разом жадали „направи річи посполитої“, упорядкування судівництва, фінансів, організації оборони і т. д. і т. д. Соювання польське набирає небувалого перед тим оживлення й огню. Посольська палата, на чолі котрої звляють ся ще небувалі шляхецькі трибуни-демагоги, бере провідну ролю, з дешевою відвагою ударяючи на сенат і короля й припускаючи горячі штурми до нужденних останків королівської власти й її прерогатив. Такі самі завзяті штурми в соймі й поза соймом припускають ся до католицької церкви й ерархії. Протестантські доктрини здобувають масу прихильників і визнаців, і то як раз серед найбільш впливових кругів — в аристократії й можнійшій шляхті Малопольщі й Великопольщі, також Литви. Польща поєриваєт ся в третій чвертині XVI в. масою громад лютеранських, кальвинських і чеських братів, а трохи пізнійше виступають поруч них також численні громади

¹⁾ Важнійша література до історії культурно-релігійного руху XVI в.: Zakrzewski Powstanie i wzrost reformacji w Polsce (1520 — 1572), 1870. Макушевъ Общественные и государственные вопросы въ польской литературѣ XVI в. (Славянскій сборникъ, III). Szujski Odrodzenie i reformacja w Polsce, 1880. Любовичъ Исторія реформації въ Польщѣ, 1883. Bukowski Dzieje reformacji w Polsce, I—II, 1883—5 (з клерикально-католицького становища, доведено до р. 1558). Карфевъ Очеркъ історії реформаційного движєнія и католической реакції въ Польщѣ, 1886 (огляд результатів наукових дослідів). Tarnowski Studya do historyi literatury polskiej — Pisarze polityczni XVI w., 1886, I—II (друге вид. 1895). Brückner Róznowiercy w Polsce, szkice obyczajowe i literackie, seria I (arjane), 1905. Morawski Arjanie w Polsce, 1906. Історії літератури — Брікнера, як вище, Chmielowski Historia literatury т. I, 1899, Tarnowski Historia literatury polskiej, т. I. 1900.

антиринітаріїв (аріян або соцініян, як їх називано). Релігійна толеранція стягас до Польщі з цілого світа різних релігійних вільнодумців і реформатарів. Більшість сената становили репрезентанти різних некатолицьких конфесій. Католицька церква, здавалося, готова була впасти зовсім і самі римські агенти вважали католицьку справу програною.

З тих великих надій, покладаних на короля, не вийшло одначе нічого. Треба було на його місці державного генія, щоб в неясних поривах і мріях шляхти вибрати певні позитивні моменти та зручною й рішучою рукою повести її до їх здійснення — Жигимонт-Август таким не був. В релігійній справі він до смерті не вийшов із неутральності, яка однаково не вдовольняла ні сторонників старої церкви ні реформистів. З плянів направи річі посполитої вийшло дуже мало, в порівнянні з розмахом тих плянів. З бурливого соймування другої половини XVI в. вийшла королівська власть ще більше ослаблена, державний устрій розбитий, „нарід шляхоцький“ з'анархізований, готовий апотеозувати сей державний розстрій (*Polska nierządem stoi*, як говорили загально вже при кінці XVI). Він був отовий противити ся всякому удішенню устрою фінансового, воєнного чи иншого, аби з того не зміцнилася королівська власть, не вийшла з повної безсилности супроти всевластної шляхти. З імповантних початків релігійної реформи вийшло гірше ніж нічого — бо абсолютне панованне темного єзуїтського католицтва. Протестантський рух, такий, здавалося, сильний і повний житевих сил, ледво дожив до початків XVII в.; він не пройшов в глибину народніх мас, зіставши ся вірою екзотичною (німецькою), велико-панською, а і в сих панських кругах теж не заупитив глибокого коріння і переважно скінчив своє існуванне з тим поколінням, що тим нововірством запалило ся. Забрало йому сильнішої організації; самі євангелісти — лютеране (аугебурської конфесії), кальвіністи й чеські брата ледво терпіли одні одних, а з радикальнішими раціоналістами — т. зв. аріанами, ділила їх глибока й отверта ворожнеча. Ся незгода дуже сильно зашкодила нововірству. Але воно таки й само не глибоко сиділо в суспільности, й коли нове правительство (Ваторій, а особливо Жигимонт III) рішучо стало по стороні католицтва, коли відреставровано й скріплено католицьку церкву, дуже скоро — працею і заходами єзуїтів особливо, вернено назад на доно католицької церкви репрезентатів виднійших панських домів, а з сим упало протестанство, тільки в слабих останках полишивши ся в XVII віці. Деяко сильніше держало ся аріанство — але також як невелика секта без значіння, поки конститутцією 1658 р. не вигнано його зовсім з Польщі. Єзуїти, спроваджені католицьким єпископатом

на ратованні католицької церкви, ширять ся й кріпнуть незвичайно скоро та здобувають незвичайну силу і впливи католицтву (перша „колегія“ — громада єзуїтська в Брунсбергу, в коронній Пруссії, заложена 1565 р., кілька місяців пізніше — з початком 1566 р. колегія і школа в Пултуску, на Мазовшу, в 1570 організовано громаду в Вильні, в 1572 в Познані, в 1574 в Ярославлю, на українській землі). Зручною проповіддю, і ще зручійше веденою школою, що завдяки своїм педагогічним прикметам і приладженню до вимог і поглядів польської шляхти, скупило у себе виховання всього цвіту аристократії й можнійшої шляхти, не тільки католицької, а й протестантської та православної, — зміли вони помирити шляхту з „солідним ярмом“ католицтва¹⁾. Шляхта полишила собі необмежене пановання на сім світі, але в справах „не від мира сього“ піддала ся повному й абсолютному панованню католицької доктрини, і Польща що за часів Жигимонта-Августа вважала ся ледво не найбільше вільнодумним краєм на світі, пізніше стала царством темної реакції й клерикалізму.

Такий скороминущий був сей рантовний огонь. Соломяним представляє ся він нам з історичної перспективи. Але хоч не на довго, він спалахнув горяче й імпозантно, і тому покоління, що дивило ся на нього, трудно було знати, що буде він світити так коротко. Житє закипіло ключем суспільних і культурних інтересів. Розвинула ся величезна політична література, присвячена чи то біжучим питанням дня чи то питанням ширшим, принципіальнішим; де що з того діставало ся до друку — далеко більше циркулювало в копіях. Величезна література теологічна — догматична, екзегетична, полемічна і реалістична, містила в собі чимало річей написаних талановито, живо (навіть аж занадто!), які притягали увагу читача. На ній головню виробила ся й виполірувала ся польська літературна мова. Під пером лінших своїх репрезентантів вона вповні позбуваєть ся в другій половині XVI в. своєї брусватости й тяжкості, які характеризують її в першій половині столітя. Органом ученої прози все ще лишала ся — й лишала ся на далі мова латинська, але й на польській появляеть ся ряд інтересних, більше або меньше гарно написаних праць з різних сфер знання, оригінальних і перекладених, особливо з сфери знання практичного — різних трактатів і поучень в різних сферах життя, чимала література повістева, анекдотична і т. д.,

¹⁾ До історії реакції, крім вказаного вище (с. 416): Любавичъ Начало католической реакціи и упадокъ реформаціи въ Польшѣ, 1889. Zaleski Jezuitci w Polsce (гляди т. I і II, 1900—1). Sobieski Nienawiść wuznaniowa tłumów za rządow Zygmunta III, 1902.

обчислена на слухача пів-інтелігентного, на жінок, міщан і т. д. Але особливо високо підносить ся польська поезія, в особі найліпших своїх репрезентантів піднявши ся до верхів сучасної культурности, віддаючи в мові досить легкій, приступній, виробленій образи й течії сучасної європейської ученої поезії, а заразом творячи річи ліричні й жанрові на мотиви життя, які близькістю своїх тем та талановитістю оброблення дуже сильно трапляли до почуття й смаку своєї суспільности.

Творить ся отже література досить різнородна й богата. Творить ся атмосфера духовна досить оживлена, а головню — незвичайно близька й тепла кождому „сину коронному“ (так любила себе називати шляхта), бо наскрізь пересякнена інтересами й симпатіями шляхецької верстви. В зручних езуїтських руках, в їх колегіях, виробляють ся школа також вповні приладжена до вимог і смаку шляхецької суспільности, що виховує молодців гладких, салюнових манер, з усіма зверхніми прикметами культурности, з легким і несконплікованим моральним багажем, добре повішеним язиком, здатним наговорити з кождої нагоди легко і багато, пустити тучу премудрости, чи забити баки, кажучи більш вульгарно. Додати ще до сього, що як раз на сей же час — другу половину й особливо — останню четвертину XVI в. припадає розвій зверхньої, матеріальної культури, великопанського блиску, шляхецької роскоши, „фуми і парфуми“, блискучої й багатой, — дарма, що осягала ся таким знищенням народу і краю — так глибоко сучасники в то не заглядали звичайно.

Можемо собі представити, як мусіло імпонувати, захоплювати се життя, блискуче, живе, гаряче, а при тім, повторюю — бо се так важно в данім разі — наскрізь шляхецьке, перейняте шляхецькими класовими змаганнями, настроєм, симпатіями, — як мусіло ударити воно сими шляхецькими нотами в созвучні струни шляхецьких верств українських. Як раз в сей апогей польської культури, польського життя актом 1569 р. вони приведені були в тісну звязь Польщею, з польською суспільністю, кинені в вир сього шляхецького танцюристого раю, в сю оргію блискучу й привабливу, хоч затроєну паразитизмом, зародками виродження й упадка, овіяну чаром штуки й поезії, в сей буйний і гойний шляхецький нир. Ледво розбуджені з своєї вікової дрімоти, вибиті з колеї відірвані від старого політичного організму, з яким жили ся вони будь що будь за тих кілька віків, і кинені в огонь нових політичних і суспільних порядків, висвободжені з „литовської мови“ — тягарів і обмежень литовського феодалізму й служебности і наділені всею сумою безграничних прав і свобод польських „королевят“, вони кинули ся приладжувати ся до нового життя й нових

обставин, переймаючи польські форми, польську культуру, піддаючи-ся їй абсолютно — не будучи ані настільки відпорні, щоб відкаснути ся від сих усіх принад шляхецького і великопанського життя, ані настільки запобігливі й сильні, щоб на своїх культурних і національних традиціях прищепити те, що вимагало ся духом часу і нових обставин.

Справді, щоб від теологічної книжності XIV—XV вв., від отечинців і учительних евангелій, від псалтирників-бавалярів, що могли навчити тільки читання і письма, переступити і піти рівно з поступами часу — для сього треба було незвичайної енергії, талантів і — часу. А жите часу не давало і відтягати ся та замикати ся в патріархальнім старім житю не дозволяло.

Великий культурний і релігійний європейський рух XVI в. сам по собі дуже мало зачепив українську суспільність. Правда, в края, де вже закорінило ся польське панство — в Галичині, на Поділю, на холмсько-белзькім Побужу вже в середині XVI в. з'являють ся нововірські громади, проповідники й школи, але до таких розмірів, як в землях польських, реформаційний рух ніколи не доходив і тут. В часи найбільшого розвитку його, всі українські землі корони творили лише два реформатські „дістрікти“ — руський і белзький (тим часом як в Малій Польщі було їх з десяток), а третій підляський в в. кн. Литовським, і число протестантських зборів на Україні лишаєть ся далеко позаду від земель Польських¹⁾. Реформація, так само і анти-триніатрство держало ся кількома панськими і можливошляхецькими фаміліями, як Горайські, Гурки, Фірлеї, Лаци, Замоїські на Побужу, Стадніцкі, Сененські, Бучацкі, Потоцкі, Зборовські, Дрогоївські в Галичині, і то найчастійше сї протестантські громади і збори держали ся тільки за життя фундатора: загорівши ся запалом до реформи, пан вигоняв католицького плебана з своєї маєтности і віддавав костел протестантам на „збір“ та спроваджував протестантського „міністра“, а син або иньший спадкоємець, індіферентний до реформи (мода на неї не протривала ся більше як одно покоління), віддавав костел назад католикам і касував протестантську громаду.

І в польських землях нововірство не переходило глибоше в широкі круги, не за панські двори, а на Україні й поготів. Ми не маємо від перших стадій розповсюдження реформаційних ідей аж до останньої чверти XVI в. ні одного конкретного факту, який би вказував на якісь здобутки нових доктрин серед української людности;

¹⁾ Див. в примітках реєстри звісних нам протестантських громад на Україні.

нтарі історники польського реформаційного руху не переказали нам сі одного українського імени між учасниками нововірського руху сих часів. І се зрозуміло. Правда, православна церква своїм розстроєм, упадком карности, книжности, християнського духу між духовенством давала багато приводів до критики і плянів напрари. Але такі мотиви в розширенню реформаційних ідей взагалі стояли на другім пляні, тільки вторували мотивам економічної й суспільно-політичної натури — а сих мотивів бракувало зовсім в українській церкві: вона не була ніякою силою, не мала ніяких впливів, стояла в повній залежності від української людности, спеціально — від патронів-дідичів; тут не було з чим воювати, що поборювати. Полеміка з Римом і папством, що становила одну з головних підстав реформаційної проповіді, тут нічого не говорила, ніяких аналогій навіть не вилакала. З другого боку православна церква була національною церквою упослідженої народности, одинока національна інституція, і відривати ся від неї, значило відривати ся від своєї народности. Тому навіть серед більше освічених верств української людности, де могла мати вплив позитивна, раціоналістична сторона реформаційних доктрин чи їх критика старих церковних інститутів, сі доктрини, навіть великаючи певне співчуте, не баче приводили до формального відірвання від православної церкви. Тим більше, що нововірство, являючись в польсько-німецькій формі, не одомашнивши ся ані тронки, в сій першій стадії було явищем зовсім чужим для української людности. Близької стичности з західньою культурою, західними ідеями, яку польська аристократія набуває в сих часах в своїх подорожах за границю, в пробутку в європейських університетах, не було ані у українського панства великого князівства, ані у останків православної шляхти і міщанства Галичини, де національно-релігійні обмеження як раз збуджують тепер перші початки всенародніх заходів в інтересах православної церкви (справа відновлення галицької православної академії).

Тому належить брати з певною обережністю ті ходячі, шумні фрази про широке розповсюдження на Україні „еретичних гадок“, навіть для їх власних часів — останньої чверти XVI в., а тим менше бачити в них доказ розширення реформаційних ідей в попередніх десятиліттях¹⁾. Всі старання дослідників підперти загальні фрази

¹⁾ Ор. Левицький в своїх студиях (Соцініанство с. 193, передмова в Архиві с. 132) напр. завважає: „когда в концѣ первой половины XVI в. потоки реформацій достигли Южной Руси, волынцы заплатили обильную дань вѣку“, і доказом йому служать слова Курбского про переміни, які настали в Польсько-литовській державі „внегда путь господень оставили и вѣру церковную отринудли многаго рода преизлишняго

про широке розповсюдження реформаційних ідей на Україні конкретними якимись фактами, не дали до теперь результатів: не маємо їх¹⁾. І в пізнійших часах не належить перецінювати їх значіння. Православні пани охоче слухали зідливих інвектив нововірів на римську церкву, на папу, на непобожне жите католицьких біскупів і ксьондзів, шукали помочи протестантів в своїй опозиції католицтву, коли воно почало на ново підносити роги — з початком останньої чверти. Знаходили ся між ними і такі що охоче слухали, особливо при кубку мальвазії, як описує Курбський, в веселій компанії, „з жартами и шутками“ скептичних заміток про християнські догмати, про непобожне жите православного духовенства. Але відси ще далеко було до формального відступлення від православної церкви. Курбський був правовірний Московитин, що в кождім натяку на якусь свобіднішу гадку бачив ересь і зраду православію, і з сього становища він „мало не всю Волинь“ в 1570—80 роках уважав за заражену „душевною гангриною“, „скверними догматами подушаему“. Такий же старовір Вишенський писав — що правда, значно пізнійше, уже в початках XVI в., — що „князіє рускіє всё поеретичили“. Але вони занадто богато вимагали на пункті правовірности і всякі зносини з „еретиками“ без церемонії уважали відступництвом, зрадою, ересію.

Беручи річ холоднійше, ми мусимо бачити в організації нововірських громад, в переході на протестанство чи аріанство православних панів явище пізнійше — оден з проявів піддання української суспільности, українських панів новій польській культурі, яка дає себе знати в останній чверти XVI в., а не самостійний прояв культурної еволюції української суспільности. Переходили на нововірство люде уже відірвані від свого національного ґрунту, від своїх тради-

нокою возлюбивше же ринуша ся во пространний и широкий путь, сирѣчь в пропасть ереси люторскія и другихъ различныхъ сектъ“ (Сказанія кн. Курбскаго I с. 84). Але ці слова не сказані про Волинь спеціально, тільки про Польсько-литовську державу взагалі.

¹⁾ Розумію праці Макарія (т. IX гл. III — начерк історії реформації в в. кн. Литовськім), Малишевского (Подложное письмо Шоловца Ивана Смеры къ великому князю Владимиру Св., 1876, передрук з Трудів кiev. дух. ак. — студія під сим спеціальним титулом містить історію аріанства в Білій Русі й на Україні) і особливо Ор. Левицького Социніанство въ Польщѣ и Юго-Западной Руси (К. Стар. 1882) і Внутреннее состояние западно-русской церкви в Польско-литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI стол. и Унія (передмова до VI т. першої части Архива Юго-Зап. Рос. і осібно). На доказ розширення аріанства в Галичині вказують на згадки старих письменників про істнование унітарських громад в Ланцуті, Бучачу і в Крилові в Холмщині; але,

цій. А що в тім часі уже серед самої польської суспільности нововірство перестало бути модним, тож і серед українського панства нововірці (унітарії головню, бо протестантів ми між ними майже не знаємо) були й лишили ся явищами досить рідкими, одиничними — кілька фамілій лише (як Чапличі, Гойські, Немиричі). Українське-ж жите, яко таке, само через реформаційну фразу не перешло, навіть в такій мірі як білоруське.

На Білій Русі стрінуло ся два явища. З одного боку — хвиливий успіх занесеної з Пруссії й Польщі протестантської й унітарської проповіді, головню серед панів перед тим покатоличених, завдяки тому, що сі конфесії знайшли тут енергічних і незмірно впливових протекторів. Реформатство знайшло його в особі Миколая Радивиля Чорного, воеводи виленського і канцлера в. князівства, першого маґната вел. князівства, а по нім — його стричного брата Мик. Радивиля Рудого, воеводи виленського й гетмана вел. князівства. Унітарство — в особі Яна Кишки, старости жмудського, маґната менше від Радивилів впливового в політичних сферах, але також сильного й незмірно багатого. Приклад і впливи сих маґнатів потягають маси шляхти й маґнатів тутешніх, особливо католицьких, до кальвінства і унітарства.

З другого боку ширить ся більше домородний, на православнім ґрунті вирощений раціоналізм, в останніх своїх виводах сильно зближений до унітаризма. Його головними пропаґаторами являють ся московські втікачі: Теодосій Кривий (Косой), Ігнатий, Васіан, Хома. Покликані за свої еретичі думки перед московський собор в 1554 р.

крім того, що самий факт істновання тут унітарських громад зістаєть ся не ясним, їх істнованне говорить тільки про істнованне adeptів унітарської конфесії серед польських панів Галичини. Далі притягають сюди історію з аріанським памфлетом т. зв. листом Смери до кн. Володимира, що мав бути знайдений в монастирі Спаса коло Лаврова, і неясну згадку в листі галицької православної шляхти до митр. Онисифора про якихось Жидів, яким попускає митрополит. Ор. Левицький здогадуєть ся (Социніанство с. 56—7), що тут мова про крайніх аріан, які зближали ся до юдаїзма, але се гіпотеза дуже непевна. Щож до листу Смери, то згадка про монастир Спаса, „де лежить славний князь Лев“, дійсно дає деякий натяк на якусь звязь з Галичиною і її Львовою легендою; але се може бути явищем значно пізнішим, ніж ті 1560-і рр., на які владуть аріанські письменники появу сього листу. Щож до Волини, то крім слів Курбського, дуже загальних, як бачимо, ми не маємо ніяких виразніших вказівок на розпросторенне тут протестантських чи інших нововірських конфесій в часи ранішні від сих листів Курбського, то значить від 1570-х рр.

і силоміць приставлені до Москви, вони втікли в білоруські землі в. кн. Литовського і тут знайшли чималий послух. Сучасний великоруський полеміст Зиновій монах Отенський, на запитання православних з вел. князівства розяснюючи ереси тих московських емігрантів, навіть прирівнював успіхи їх на Білоруси до успіха Лютера в Німеччині: „востокъ развратилъ діаволь Бахметомъ (Магометом), западъ Мартиномъ Нѣмчиномъ, а Литву Косымъ“¹⁾. Зістаєть ся неясним, чи сей успіх поясняєть ся істнованнем вже давніших домородних раціоналістичних течій в білоруській та українській суспільности, чи духом часу та созвучністю з західними проповідниками раціоналізму. Великоросійський раціоналізм кінця XV в. — так зв. жидовствующих, дослідники виводять з України та Білої Руси, тому що по традиції перші проповідники його були з в. кн. Литовського. Жид Схарія, від якого ведуть його початок, мав прийти з кн. Михайлом Олельковичом до Новгороду з Києва, иньші Жиди-ініціатори нової ереси мали бути „з Литви“²⁾. Ми одначе не маємо ніяких звісток з України чи з Білої Руси про такі раціоналістичні течії в сих часах, так що їх істнованне лишаєть ся гіпотетичним.

Не представляючи ніякої строго сформульованої доктрини, московські проповідники, не вважаючи на імпозантний успіх, який признає їм Зиновій (може бути й побільшуючи)³⁾ прилучали ся в своїй діяльності до проповідників протестантських і унітарських, і їх діяльність росплила ся в загальній реформаційній течії, скріпивши її елементами більше домородного, на православнім ґрунті вирощеного скептицизму і раціоналізму. І ми маємо ряд свідощів від людей місцевих, що правда — пізніших, які представляють в сумі успіхи раціоналістичної пропо-

¹⁾ Зиновія Истинны показаніе с. 49. Про сих московських раціоналістів статя Костомарова: Великорусские религиозные вольнодумцы въ XVI вѣкѣ (Монографія т. I), Емельянова Исслѣдованіе о ереси Башкина и Косого (Труды Кіев. дух. акад. 1862), Макарія т. VI² с. 273 і далі і VII² с. 487 і далі

²⁾ Се каже Йосиф Волоцький в своїм Просвѣтителі (друге вид. в Казани 1882).

³⁾ Цікаво напр., що Артемії, иньший московський емігрант-полеміст, виступаючи дуже різко против проповідників західних раціоналістичних доктрин на Білій Русі, нічого не згадує про проповідь і успіхи Теодосія й иньших (крім зовсім не визначної згадки про Козьму Андрія), і навіть в листі як приймають, адресованім до самого Теодосія нема про се згадки (Рус. истор. биб. IV с. 1420 — тут і иньші його посланія). Трудно думати, щоб Артемії толерував умисно свої земляків, „страданій съобещників“, і се насуває сумніви що до великих успіхів проповіді московських раціоналістів.

віди між православними Білоруси дуже великими. Скарґа принагідно згадує (в 1590-х рр.), що мововірці відібрали православних 650 церков в самім тільки Новгородським воеводстві, а з більше як шістьсот шляхецьких домів грецької релігії зістало ся тільки шіснадцять, або й менше таких, „которые еретическое новокрещенское (аріанської) заразы ушли“¹⁾. Його словам вторують ще більше авторитетні слова Антіррзіса, писані чи піддані Потієм, що по словам сучасників сам перейшов через реформатську стадію; він вважує на великі успіхи аріаства між Русию і для прикладу покликуєть ся на теж Новгородське воеводство — „яко ся тамъ тая проклятая ересь роскоренила: ледве сотный домъ шляхецкий найдешъ, который бы тымъ поветриемъ не былъ зараженный“²⁾. Фрази сі, розумієть ся, дихають полемічним гіперболізмом; без сумніву, і тут мішають ся до купи успіхи раціоналістичних ідей з успіхами нововірства як певних організованих конфесій; зістаєть ся не ясною і хронологія сих успіхів. Але не можна сумнівати ся, що раціоналістична проповідь мала на Білоруси значні успіхи і то навіть в третій четвертині XVI в.³⁾, хоч глибокими вони не були, і взагалі якогось замітного сліду в культурнім житю не лишили, зникнувши дуже скоро й непомітно серед боротьби православія і католицтва.

З Білої Руси рефлексії сих раціоналістичних течій ішли й на українській землі в князівства. Поминаючи Підляше з її спольонізованою шляхтою, особливо се треба сказати про Берестейщину, тісніше звязану з Білорусею. В 1570-х рр. бачимо Теодосія Кривого й товариша його Ігнатія вже на Волини: з листу Курбского, писаного в 1575 р. до одного з волинських панів Кадьяна Чаплича довідуємо ся, що сі емігранти пробували в домі Чаплича, і сей Чаплич, перейнявши ся їх гадками, при всяких нагодах, в гостинах і на зіздах, заводив розмови з земляками на догматичні і моральні теми, проводячи протестантські погляди, хоч сам ледво чи був ще

1) Описанье и оброта собору руского берестейского (Р. ист. библ. XIX с. 214).

2) Р. истор. библ. XIX с. 975, пор. 677.

3) Окрім свідонств Зиновія можна вказати ще пізнійшого Копитинського, що в своїй Палінодіі признає згаданому вище Артемію, котрого діяльність на Вілій Руси припадає на кінець 1550-х и початок 1560-х рр., велику заслугу в поборюванню нововірства на Вілій Руси: „отъ ереси арианской и лютеранской многихъ отвернулъ и презъ нею Богъ справилъ, же ся весь народъ рускій въ Литвъ въ ереси тии не перевернулъ“. (Р. ист. библ. с. 913). Цікаво, що про Україну і тут нема мови.

ршучим адептом якоїсь певної конфесії¹⁾. Але сі й інші подібні факти входять хронологічно уже в нову фазу українського культурного життя, яка датується останніми трома десятиліттями XVI в., а характеризується зростом впливів польської культури з одного боку, з другого — культурною й релігійною реакцією українського елемента. До того часу українська суспільність не перейшла через реформаційну фазу скільки небудь основно — і так само не перейшла через неї й пізніше.

Се можна б уважати користним з того погляду, що реформаційний рух не ослабив національних підстав української суспільности відірванням від старих традицій, і не розбив сеї спільности передчасно на два релігійно-культурні табори. Але ся досить гіпотетична користь далеко не викунає тої користі, яку міг дати серйозніший реформаційний рух, запліднивши суспільність елементами критики й поступу.

Одним з тих позитивних наслідків, які приводив з собою реформаційний рух звичайно, був розвій письменства, особливо популярного, на народній мові й заходи коло розповсюдження й піднесення освіти. Слабі новіви реформації в українських землях не могли, розуміється, зробити великого впливу в сеї сфері, але і на Білій Русі, де реформаційний рух прокинув ся далеко сильніше, він в сім напрямі не багато зробив — принаймні на скільки ми можемо контролювати його впливи.

Се тим більше впадає в око, що перші кроки до популяризації, так би сказати, книжної мови на Україні й Білій Русі, як ми вже знаємо, значно випередили протестантську течію. Уже з XV і початків XVI в. ми маємо сліди редакцій св. Письма на мові більше або менше зближеній до народної і навіть нових перекладів, довершених незалежно від старих канонів св. Письма. Були висловлені гадки, що тут мало свій вплив те гіпотетичне „жидовство“²⁾, ті українсько-білоруські раціоналістичні течії, що потім відси перекинули ся в краї великоруські³⁾. Гіпотеза зістається гіпотезою, навіть приймаючи за певне тепер ще не зовсім доведене істнування тут ще в XV віці перекладів св. Письма з жидівського тексту³⁾. В кождім

1) Сказанія Курбського II с. 185—6.

2) Див. Владиміровъ Докторъ Францискъ Скорина с. 28—9, Карскій Западнорусскіе переводы псалтыры с. 11—2.

3) Найбільше важне значіння мають тут два факти: оден — се українсько-білоруські елементи в перекладах з гебрійського XV віка, які доховали ся в Московщині (Описаніє рукоп. синод. библиотек I с. 53—6, Описаніє сборника XV стол. Кирилло-Бѣлозер. моност. —

разі поворот до народної мови в українсько-білоруській книжності став ся незалежно від протестантських течій XV в. і скорше від них. Їх випередив і найбільше важний по своїм впливам і наслідкам факт на сїм полі — перші видання св. писма на народній або зближеній до неї мові вчинені Франциском Скориною, міщанином полоцьким¹⁾. Вихованець краківського, потім падуанського університету, він уже як перед протестантськими впливами, ніяк не пізнійше 1515 р. мусїв забрати ся до сеї роботи, вибравши місцем для видавничої діяльності Прагу (в Кракові друк православних книг був перерваний забороною краківського єпискупа вже по перших виданнях, по процесі Фіоля за сретиттво в 1492 р.)²⁾. Заходом Скорини виходить в Празі в 1597 р. його псалтир в церковно-словянським тексті, з деякими поправками, зробленими на підставі чеських перекладів, а за нею інші старозавітні книги „вложеної на рускій языкъ“: Йов, Притчи Сірах — з датою також 1517 р., потім, уже з датою 1518 р. Євлезіаст, Пісня Пісень, Премудрість Соломона, Царства, Ісус Навин, в 1519 р. Юдиф, Судії, Мойсееві книги, Руф, Єсфир, Плач Єремії, пророцтва Даниїла. Се все мало зложити ся на цілу біблію — „Бібвля руска вложена докторомъ Францискомъ Скориною из славнаго города Полоцка, Богу ко чти и людемъ посолитымъ

Уч. записки акад. т. V с. 43—6), другий — се істнованне, в пізнійшій копії XVI в. перекладу старого завіту з гебрайського на укр.-білоруську мову, що вважаєть ся в пізнійшою перерібною такого старшого перекладу (Владиміров ор. с. с. 239—241, Корській Къ історії звуковъ білорус. рѣчи с. 88 і далі).

¹⁾ Краківські видання Швайпольта Фіоля (Октоїх, Часословець і Псалтир з датою 1491 р. та дві Тріоди без ближших дат), накладчика - Німця, який мав на меті, очевидно, ціли чисто купецькі, держали ся церковно-словянського тексту, тільки з легкою українською за-краскою в деяких частях. Див. аналізу його мови у Владимірова Скорина с. 25; перегляд питань, звязаних з Фіолевыми друками, див. в йогож статі: О краковскихъ изданіяхъ Фіоля — Чтенія кїївські т. VIII. Тут між иньшим він збиває задку Соболевского, що Фіолеві друки не були призначені для Руси, а робили ся на замовленне молодавське. Про Скорину: Владиміровъ Докторъ Францискъ Скорина, его переводы, печатныя изданія и языкъ, Спб., 1888, і доповнення в VIII т. кїївських чтеній. Шляпкинъ Къ біографіи Ф. Скорини (Ж. М. Н. П. 1892, IV). Стратила вже значінне статя Вахнянина: О докторѣ Фр. Скоринѣ и его литературной дѣяльности (Справозд. акад. дем. гімназії за р. 1878/9).

²⁾ В 1512 р. Скорина дістав промоцію на доктора медицини в Падуї, в 1517 р. виходить його перша книжка в Празі. Пять років між ними зістаєть ся, на жаль, досі повною прогалиною, і ми не

къ доброму наученню“, як читасть ся на титулових картах¹⁾. Але виданне її перервало ся. По кількох роках Скорина переїс свою діяльність до Вильна, де заложив друкарню в домі „найстаршого бурмістра Якуба Бабича“, але з сеї виленської друкарні маємо тільки Апостол в 1525 р. і молитовник — „Малая подорожня книжица“ як назвав її видавець, (псалтир, часослов, акафисти, канони й молитви, „шестоденець“ — служба на цілий тиждень, святії й пасхалія). Таким чином плян видання повної „рускої біблії“ судячи з того, що дійшло наших рук, не був сновнений, хоч в передмові до неї, друкованій в 1519 р., Скорина говорить про цілу біблію так як би давав її читачеві в руки²⁾. Але на повність звісного нам матеріалу покладати ся тяжко³⁾ і в рукописних копіях другої половини XVI в. з більшою або меншою правдоподібністю пробовано вказати інші книги Скорининого перекладу, не звісні нам в друкованих примірниках⁴⁾.

Ні в передмові до біблії, ні в різних замітках, щедрою рукою розсипаних Скориною при поодиноких книгах, ми не знаходимо ніякої вказівки на звязь його праці з якоюсь релігійною доктриною — протестантською чи иншою, — ні при виданнях празьких, що хронологічно випереджують протестантські течії, ні в пізнійших виленських. По всякій правдоподібности, він був православний і тримав ся сеї конфесії. Свою працю він толкує мотивами культурного і національного характеру, бажаннем послужним своїй суспільности й народови — „к наученню людемъ посполитымъ руского языка“, „своему прироженому рускому языку к науце всего доброго“, в тім розу-

знаємо зовсім нічого про обставини, в яких Скорина перейшов до Праги. Владіміров здогадував ся, що чеські переклади св. письма, на яких опирав ся Скорина в своїх виданнях, особливо біблія, друкована в 1506 р. в Венеції, заохотила Скорину удати ся до Праги з своїми видавничими плянами. Біблія 1506 р., з якою Скорина міг познайомити ся ще під час своїх краківських студій, взагалі могла подати йому першу ідею видання „рускої біблії“, і коли Краків уже не надавав ся до такої видавничої діяльности, Прага могла служити найбільш природним місцем — пригадати тільки популярність чеських видань і перекладів в самій Польщі XVI віка.

1) Опись видань передмові й закінчень — у Каратаєва Описаніє славяно-рускихъ книгъ с. 28 і далі, хронологія і аналіза у Владімірова Скорина.

2) Передрукована у Каратаєва с. 30—5.

3) Через те й не можна зовсім категорично твердити, що видавничя діяльність Скорини скінчила ся з 1525 роком.

4) Див. у Владімірова оп. с. с. 219 і далі, і доповнення в VIII т. Чтеній.

мінню суспільного чи горожанського обов'язку, якого він речником виступає в своїх авторських тірадах. „Ми, братія, не можемо ді во великих послужити посполитому люду рускаго языка, — сие малые книжки пради нашеє приносимо имъ“, пише він в передмові до книги Левит. Користь від біблії він добавав величезну, просто універсальну, в дусі старохристиянських поглядів, яких відгомони зрештою долетіли в цілості до самих реформаційних часів. Читач, запевняє Скорина, знайде в біблії не тільки все потрібне до спасення душі, не тільки „вої закони й права, якими люде на землі мають справовати ся“, „лекарства душевныя и телесныя зуполне“, „навченіє филозофии добронравное“, але всю науку семи свободних наук, починаючи від перших початків читання — до чого призначають ся псалтир (для того й задержаний мабуть в своїм слов'янським тексті, усьвяченим традицією) аж до арифметики, геометрії й астрономії¹). Взагалі всякі роди зняння: „аще ли коханіє имаши ведати о военних а о богатыхъ делех, чти книги судей или книги Махавеев — более и справедливее в них знайдеш, нежели во Александрии или во Трои; пак ли же во кратце сведати хоцещи много тысящей летъ лѣтоисецъ — чти книги Паралипомена: тамъ поченни от Адама даже до Седехии остаточного царя іудина роды положены суть; потребуєши ли науки и мудрости добрыхъ нравовъ — часто прочитай книги Ісуса Сирахова а притчи Соломоновы“. Для „посполитого“ зрозуміння Скорина „виложив“ біблію мовою зближеною до народньої, опираючи ся на чеськім тексті і текстах церковно-слов'янських. Дуже цікаво, що в сих своїх заходах і трудах він не був одиноком, а мав поміч і підперте від своїх земляків. Так на деяких празьких друках, починаючи від псалтиря, читаємо сучасні приписки, що книги сі видані були „накладом“ Богдана Оньковича, райці виленьського²). Прихильником і помічником в Скорининих плянах був мабуть і той старший бурмистр виленьський Вабич, в домі якого заложив потім Скорина друкарню в Вильні. Сі факти кидають світло на ту культурну сферу, в якій розвивали ся нові просвітні й культурні інтереси — се заможне і освічене розмірно міщанство більших білоруських міст, Вильна перед усім, попередники пізнійших меценатів письменства й освіти — Мамоничів, Заріцких і иньших.

Як були прийнятні видання Скорини в ширшій суспільности, ми не маємо безпосередніх звісток. Потреба одначе в книгах, виложених на „просту посполиту“ мову, супроти все більшого унадку зняння

¹) Див. вище с. 336.

²) У Владимірова ор. с. с. 47, у Каратаєва с. 43.

мови церковно-словянської та її супроти прикладів, які давали видання на народніх язиках у иньших народностей, була безперечно жива й велика, і книги Скорини трапляли в живе місце сучасного життя. Коли вичерпався їх наклад, їх переписували ще довго — протягом цілого XVI і ще в XVII віці в Білій Русі і на Україні. Так напр. з 1568 р. маємо копію кількох книг Скорининоного друку Василя Жугаєвича з Ярославля, з 1569 р. „худого чоловіка на имя Луки въ неславнѣмъ же градѣ Тернополи“ (парафраза Скорининих закінчень де він називається „ученим мужем из славнаго града Полоцка“) ¹⁾, з 1573—7 копії Дмитра з Зінькова „писарчика“ й ерея Іоана „з неславнаго града Маначина“ ²⁾. Поруч таких копій (списателі яких одначе дозволяли часом собі змінити не тільки орфографію, переміняючи білоруську фонетику Скорини на традиційну середно-болгарську, а й самий текст) ³⁾, маємо й переклади, які повставали незалежно від Скорини, або за прикладом його. З українських пам'яток цього рода найбільш голосна — се євангеліє пересопницьке, зладжене в 1556—1561 р. накладом кн. Заславської, за радою місцевого ігумена, Михайлом Василовичом сином протопопа сянницького ⁴⁾. Книга, як сказано в „послѣсловію“, „перекладана изъ языка бѣлгарскаго на мову рускую — то для лепшого вырозумленя люду христіанского посполитого“. Мова євангелій справді значно зближена до народньої і дає комбінацію елементів словянських з народніми українськими й елементами книжної чи актової українсько-білоруської мови XVI в., причім перекладчик, як і Скорина, також видно користав в своїй роботі і з чеського перекладу ⁵⁾. Аналогічну ком-

1) Инакше поступив собі той Василь Жугаєвич: він вставляє своє ім'я в Скоринині закінчення й пише: „Василій Жугаєв сынъ з Ярославля в лѣкарских науках докторъ“.

2) Опись рукописей у Владімірова, як вище, і в додатках в VIII т. Чтеній.

3) Кільканадцять таких копій вичислив Владіміров ор. с. с. 219 і далі.

4) Опись рукописи — Житецького О Пересопницкой рукописи в II т. Трудів III археол. зїзда і тамже в додатках тексти; також Владімірова Скорина с. 2357.

5) Залежність пересопницького перекладу від чеських текстів євангелій, а також деякі стилістичні подібності послѣсловій його з Скорининими дали привід Владімірову вважати пересопницький текст за перерібку затраченого Скорининоного тексту. Але се дуже гіпотетично. При популярности чеських текстів залежність від них нічого не доказує; сам Владіміров нпр. признає український переклад Піснї пісень (як низше) за зроблений з чеського незалежно від Скорининоного тексту.

бінацію дає український переклад Піснн пісень, з коментарем і моральними поученнями, зроблений незвісним, з чеського тексту¹⁾.

Персонницьке євангеліє було у нас не одиноким. Учительні євангелія XVI в., як я уже згадував, дають цілий ряд незалежних від себе текстів, більше або менше зближених до народньої мови²⁾; студії над ними моглиб кинути світло на розвій перекладів на народню мову у нас, в XVI—XVII в., але досі цього не зроблено. Не заглиблюючи ся в сю справу, я тільки хочу піднести, що сї переклади теж нічим не виявляють якоїсь безпосередньої залежності від реформаційних течій. Вони скорше виступають як части того довгого ланцюха перекладів „на посполиту мову“, що зачинаєть ся у нас і на Білоруси гень скорше від тих реформаційних течій, — хоч не можна заперечити, як я вже сказав, що тут були впливи й того загального повороту до популяризації св. писма і теологічної літератури, який зазначаєть ся підчас розвою реформації. Михайло Василевич в своїм перекладі євангелія числить ся з можливістю релігійних диспут з „людьми закону римського“ і для них вкладає попри церковні зачала поділ на глави — „буде ли онь тебе о што просити, абы сси ему немедло сиречь борзо напешдши указалъ“³⁾. Але вказівок на протестантські течії не знаходимо.

Початків, так імпозантних для свого часу, заложених Скориною, протестанти не підхонили. Минуло повних сорок літ від Скорининих друків, нім появили ся перші протестантські друки. Перші звісні звязані з іменем Симеона Будного, з початку кальвініста, потім унітариста, який потім зірвав і з уміркованим унітаризмом, як репрезентант крайнього аріанства, т. зв. юдаїстичного напрямку. В 1562 р. він випускає з новозаложеної несвижської друкарні книжечку „О оправданіи грѣшнаго человекѣ передъ Богомъ“, писемом дуже подібним до Скорининого, за яким іде він і в своїх передмовах, так що сї друки по тій довгій перерві, відновляють до Скоринини традиції і з формального боку. Книжечка видана коштом і накладом Будного й двох інших кальвінських, потім соцініанських пасторів — Кавечинського й Кришковського, а присвячена Остафію Воловичу, одному з виднійших білоруських панів (маршалку й підскарбію в. князівства), що, як довідуємо

¹⁾ Текст надрукований був Костомаровим в Основі 1861 кн. XII, але зовсім недокладно. Виймки у Владімірова ор. с. в додатках.

²⁾ Взірці перекладів з різних учительних євангелій XVI і XVII в. і загальні замітки що до процесу „опрошення“ в них церковної мови подав недавно П. Житецький в статі: О переводѣ євангелія на малорусскій языкъ (Извѣстія отд. рус. языка 1905, IV).

³⁾ У Житецького I. с. с. 223.

ся з передмови, своїми „накладами“ причинив ся до засновання несвижської друкарні, „на розмноженє книгъ добрыхъ“. Тогож року випускає з тоїж друкарні таж трійця — Кавечинский, Будний і Кришковский „Катехисисъ то есть наука стародавняя христіанская от светого писма для простыхъ людей языка руского въ пытанияхъ и отказѣхъ собрана“¹⁾. Се була перша, скільки знаємо, і властиво — більше не повторена проба ширення протестантських ідей на сучасній „руській“ мові з боку кальвіністів, а навіть і взагалі з боку нововірців²⁾: факт, який не легко погодити з шумними фразами про широкі успіхи нововірства серед православних Білої Руси. Правдоподібно, широкі верстви не брала й така проповідь на посполитій мові, а верхи білоруські все більше притягали ся польською культурою, й для них не потрібно було осібної руської літератури. Будний звертаєть ся потім до перекладів св. писма на польську мову, якими й робить собі імя (біблія 1572 р.), а його білоруські друки навіть не фігурують у пізнійших істориків реформаційного руху.

З його пізнійших товаришів-унітаріїв порівнював о руській мові тільки оден Василь Тяпинський, Білорусин з роду³⁾, полоцький шляхтич, задумавши видати en regard текст євангелій (на підставі нововиданого московського євангелія), і перед ними, здаєть ся, ще короткий катехизис для „науки дітей“⁴⁾. Довести до кінця в своїй „убогій друкарні“ се, на досить великі розміри закроене видання Тяпинський одначе сам потім признав неможливим і порішив випустити видруковану частину (два перші євангелія і початок третього). В інтересній передмові, в виразах дуже сильних, впливає він гіркий

¹⁾ Передмова обох книг у Каратаєва с. 136 і далі, про катехизис у Карского: Два памятника старого западнорусского нарѣчія: лютеранскій катехизисъ 1585 г. (Ж. М. Н. П. 1893, VIII).

²⁾ Не потвердженою зостаєть ся зівстка Комендоне про якісь ніби то руські катехізиси, випущені в Німеччині (Рамієтнікі I с. 201).

³⁾ І Будний (як кажуть — Мазовшанин) і його товариші не були Русинами.

⁴⁾ Про се євангеліє див. Каратаєва оп. с. с. 201 і рецензію на сю книгу арх. Леоніда в Ж. М. Н. П. 1881 кн. V; передмову видав в цілости Владиміров в Київ. Старині 1889. I (Предисловіє Вас. Тяпинскаго къ печатному євангелію). Про самого Тяпинскаго статя Довнар-Запольского: В. Н. Тяпинскій, переводчикъ євангелія на Білорусское нарѣчіє (Извѣстія отд. рус. языка 1899). Спорядженне євангелія і передмову одні датують 1570 р., иньші 1580, зовсім довільно. Що до „катехизиса“, то неясні слова передмови давали привід до різних толковань: деякі думали, що тут розумієть ся катехизис Будного, иньші — що катехизисом називає Тяпинський само євангеліє.

жаль над занедбаннем рідної мови й освіти між своїми земляками та звертаєть ся до магнатів руських з бажанням, аби своїми маєтками послужили ділу освіти, і духовенство православне до тогож подвинули (се останнє бажання характеризує становище Тяпинського, далеко від всякої конфесійної вилючности — його релігійні погляди так слабо відбили ся на його праці, що його конфесійна приналежність зіставала ся непевною до недавна ¹⁾). Але зістаєть ся непевним, чи вийшла та передмова й частина євангелія в світ взагалі коли небудь.

Коло тогож самого часу повстає иньша аналогічна робота, зроблена вже на Волини — переклад євангелія на українсько-білоруську мову, зроблений — як припускають, з польського (унітарського) перекладу Чеховича (1577) якимсь близше нам незвістним Валентином Негалевським, в с. Хорошові, в 1581 р. Переклад має виразнійшу унітарську марку, зазначену в передмові й коментаріях до тексту, а вчинений був, по словам перекладчика, „не з своєї властности хути“, але „за намовою и напомнимъ многихъ ученыхъ и богобоянныхъ, а слово божіе милующихъ людей, которые слова полского читати не умеють, а языка словенского читаячи писмомъ рускимъ, выкладу з словъ его не разумѣють“ ²⁾. Сі „учоні люди“, що не вміли польського письма, а словянського змісту, коли вони в дійсности намовили того Негалевського, а не були його власною літературною інвенцією ³⁾, були на стільки легководущі, що не постарали ся надрукувати його праці, і вона зістала ся в рукописи.

Унітарській пропаганді між православною Русю мав служити ще цікавий памфлет, на жаль дуже неясного походження — лист Половця Івана Смери до Володимира Святаго ⁴⁾. Він дійшов до нас

¹⁾ Справу рішають згадки Будного про Тяпинського, як про унітарія, участника їх зїздів і нарад, в його пізнійших писаннях (1576—83), вказані проф. Брікнером (Archiv für slav. Phil. 1896).

²⁾ Про се євангеліє короткі звістки у Ор. Левицького Соцініанство с. 200—1.

³⁾ Ор. Левицький (I. c.) вказує на те, що Хорошів належав до Сениут, звісних в XVII, як горячі унітарії, і з слів Негалевського виводить існування в Хорошові чи його околиці школи і колегії учених соцініан. Все се, розумієть ся, занадто гіпотетичне.

⁴⁾ Про нього згадана вище студія Малишевского: Подложное письмо Половца Ивана Смеры къ в. кн. Владимиру (Труды кiev. дух. ак. 1876, VI і VII, і осібно); автор дуже старанно обробив тут історію унітарства на Русі, щоб витворити ті обставини, в яких вийшов памфлет (на сих його розслідах опер ся потім Ор. Левицький в своїй монографії), але нічого не міг позитивного виншукати на підкріплення

в латинським виданню з другої половини XVII в., а видавець його — пруський унітарій Занд на підставі звісток польських унітаріїв подає, що лист сей пустив в курс Андрій Колодинський з Витебська, знайшовши його в 1567 р. в монастирі Спаса, „де лежить славний князь Лев“, і перевлавши на руське і польське для розповсюдження¹⁾. Ніяких звісток для сконтролювання сеї пізнійшої традиції не маємо, так що мусимо прийняти сії подробиці хіба в довіру до тих польських джерел Занда. Сама унітарська доктрина зазначена в листі дуже обережно — автор ніби признає Трійцю, а головна вага лежить в дуже різких нападах на грецьку і взагалі православну церкву й її культ. Речником виступає двірський „лікар і ритор“ Володимира, висланий ним до Греції на розглядини віри й життя грецького; він дуже різко критикує Греків і їх православну церкву і протиставляє їм якихось побожних людей, „нарід сьвятий, новий Ізраїль“. Він провидить, що Володимир прийме віру грецьку, й не хоче вертати ся на Русь, але пророчить, що вінці візьме гору серед Словян те правдиве християнство. Все се виложене дуже неясно, з літературного боку слабо; натаки невизначені, алюзії не зручні. Тим мабуть і поясняєть ся, що ми не маємо ніяких слідів популярності сього памфлету там, куди він призначав ся; робить він навіть вражіння, що автор його досить слабо був ознайомлений і з православним обрядом і з православними практиками. Для нас цікава та вказівка — коли вона стоїть дійсно в генетичнім звязку з памфлетом, на монастир Спаса: себ вказувало, що памфлет призначав ся для Галичини, з її легендою про Льва, особливо живую в 1560-х рр. (підчас ревізії прав і усильної фабрикації Львових грамот). Вийшов він мабуть з рук якогось Поляка-унітарія; руського тексту, очевидно, ті унітарії з Польщі, з відомостей яких користав Занд, не бачили, й істнування його зостаєть ся проблематичним.

З боку православних, окрім писань Зиновія, з яких одно було викликане запитаннями православних з Білоруси (мб. земель

Зандової традиції, хіба тільки, що виказав її можливість — що вона годить ся з обставинами. Приймаючи вповні сю традицію, він укладає досить правдоподібно ті обставини, в яких Андрій з Витебська, отожнений ним з Кузьмою-Андрієм, згаданим у посланнях Артемія, міг уложити й пустити сей памфлет — а то підчас унітарського синоду в Ланцуті 1566 р. побувавши в Перемищині. Чи був там Андрій дійсно, не знаємо одначе, так що все се зостаєть ся гіпотезою — досить гарно збудованою.

¹⁾ В своїм додатку (Appendix) до *Nucleus historiae ecclesiasticae*, в Амстердамі 1657, звідти передрукований у Венгерського *Slavonicae reformatae libri quatuor*, 1679. Переклад поданий у Малишевського.

Полоцької або Витебської) про науку Косого і товаришів, маємо численні послання звісного нам уже московського емігранта Артемія. Оселивши ся в Слуцьку, у кн. Слуцьких, в 1560-х рр., він в численних посланнях, писаних переважно на запитання, до нього звернені (кн. Чортирійського, О. Воловича, на листи Будного й різних менше звістних, або неназваних по імені осіб), полемізував з раціоналістичними поглядами Лютеран і інших протестантів¹⁾. Послання сї писані мовою словянською, досить сухі, мало прозорі і взагалі позбавлені літературної вартости, старомодні по фактурі, опирають ся вповні на староруській книжній традиції й не виходять звичайно з сфери чисто догматичної дрібної полеміки, не показуючи ані глибокого зрозуміння основ нової науки, ані орієнтуючи добре в різних течіях протестанства і західнього раціоналізму. Хоч Копистенський, як ми бачили, признає Артемію величезну заслугу в сій боротьбі, але судячи з того, що до нас його послання дійшло в одинокій рукописи, особливої популярности вони мабуть не мали. Але використано їх в анонімнім трактаті, близьким їм часом, а мабуть і місцем написання, так званім „Описанні противъ Люторовъ“. Без всякого вступу — принаймні в тих редакціях які маємо, в кільканадцяти розділах, без системи, збирає їх автор полемічні й апологетичні аргументи й замітки против раціоналістів, в досить приступній формі, мовою українсько-білоруською²⁾. Трактат сей увійшов у збірник, зладжений в 1578 р. в Супрасльськїм монастирі³⁾; збірник сей мав творити апологетично-полемічний підручник: він містив полеміку на Жидів (діспути Гр. Омиритського з жидівським книжником Ерваном і в додатку звістний вже нам полемічний трактат на Жидів⁴⁾ в новійшій редакції), на латинян — виїмки з старої полемічної літератури, з деякими, маловажними зрештою доповненнями, і нарешті сей трактат на лютеран — одинокий новітній, більш самостійний продукт полемічної і взагалі релігійної мисли.

Так скромно зазначив ся в нашім і білоруськїм письменстві той шумний ніби то реформаційний рух.

1) Видані з одинокого (і то неповного) кодекса в Пам. полем. літер. (Рус. истор. библи. IV), на жаль без усякого наукового апарату й аналізу.

2) Виданий з початку А. Поповим в Чтеніях московських 1879, II, потім в т. III Памят. полемич. литературы (Рус. ист. библи. XIX): тут он regard текст 1580 р. (копія супрасльського збірнику полемічних писань, як низше) і пізнійшої традиції (рукописи початку XVII в.).

3) Дійшов до нас в копії 1580 р., доповнений рядом інших полемічних писань, його описъ (А. Попова, в Чтеніях московських 1879, I, і крім того про нього Петрова Западнорус. полемич. сочиненія XVI вѣка. 4) Див. ст. 350.

Всі ті відгомони і рефлекси, які ми слідили, то лише легенецькі хвилячки на поверхні все ще безвладного, сонного, не порушеного добре навіть в своїх верхах, не то що глибинах, українського (і білоруського) моря. Вас. Тяпинський в своїй передмові, деє коло р. 1570, все ще малює нам, в дуже сильних виразах, сю суспільність нерухомою, інертною серед реформаційного і контрреформаційного Sturm und Drang-періоду.

„Хтоб богобоязливий здержав ся, хто не заплакав би, дивлячи ся на таку кару Божу, бачучи у таких великих княжат, таких значних панів, так многих невинних дітей, мужей з жонами в таким славнім (зацномъ), і то найбільше — в таким давніше здібнім (довстипном), ученим народі руськім таке занедбанне свого славного язика, просто погорду, за котрою їх ясна мудрість в слові божім, що була у них просто приржденою, відійшла від них, за кару божу, а на її місце зараз прийшла така оплакана невченість (неуместность), що вже декотрі стидають ся і письма свого, особливо в слові божім. А що вже може бути жалоснійше, що гірше, як те, що ті, котрі між ними звуть ся духовними й учителями, сміло скажу — найменше його знають, найменше вміють розуміти його (словянського язика), ані його вчать ся, ані шкіл ніде не мають до науки його, а через те по неволі мусять звертати ся до книжок польських і иньших самі, і дітей своїх, не без великого стида, як би се стало звісним“¹⁾. Тяпинський пригадує давню славу словянського письменства — „яко то былъ задній, славный, острый, довстипный народ их в умеетности и яко многократ посторонніе учоные народы их мудрость мусели похвалят и овшем се от них учит“. Тяпинський має деякі перебільшені і хибні погляди на словянське письменство, зачисляючи до Словян навіть грецьких отців перших віків, а найлітнішим репрезентантом Словянщини вважає Русь — „а яжез більше приржденне Словянство може бути як не Русь“. Підносить високі прикмети словянської, взагалі східної церкви (між иньшим „светобливое малженство“ духовних — котрих „тым оздобеных всем народом и верам и поныне бу прикладу праве яко свечу чистотою малженства святачую были показали“). Ввазує і виводить з того, що в справі перекладу св. письма на народню мову Словянство випередило всі иньші народи Європи (сами одни толко того были доказали, же подлуг науки апостольское своим власным сзъбом от так давнього часу слово боже выложили и мели и нам оставили — в чом инше вси народы их прикладам ледве се аж за тых наших веков обачили и до того што не без малого забуреня и обра-

1) Тут текст досить неясний.

жения пришли, же слово боже з латинских и иных писмъ своимъ тежъ езыкомъ прирочонимъ перекладати и читати почали). Супроти того всього взиває він сучасну суспільність до подвигнення свого народу з такого гіркого занепаду: „Дав би то Бог, аби ви, гідні панове, що зістали ся немов би батьками сеї справи по таких достохвальних предках своїх, кождий від себе ступили в їх сліди! Бо вже нема иньшої помочи тій біді, тільки ви моглиб помогти, з любови до вітчизни своєї, своїм милосердним прикладом (бо бідний посполитий чоловік у своїй простоті все звертав і звертає очі й іде за вами) в тій потребі вашої вітчизни — в грубій простоті, через недостачу науки у братії вашої, — коли тільки є ще якась любов братська у вас. Бо між усіми людськими прикметами нема нічого відповіднішого, особливо для чоловіка богобоязливого, як милосерде, котрим показуємо в собі певну подібність милосердя божого. Вкінці задля вічної нагороди від Бога, помагаючи тому народови вашому, невідомістю (неуметністю) заведеному і забитому, ведіть митрополита вашого, владиків і учителів ваших до того своїми прошеннями, аби пильнували не підкупів та обіцянок для захоплення престолів одному перед другим, не доживотъ та привилеїв, одного над другим сильніше забезпечених, а учили ся слова божого самі й других учили, та з маєтностей і маєтків (наданих їм вашими предками не на марні трати, убори й таке иньше, але для наук) хотіли й старали ся школи заложити для науки (не такої як теперішня, що на вічний стыд свій учать ся тільки прочитати, і то ледви, на своїй мові, не більше), та подвигнути науку слова божого, занедбану від стількох літ, для братії вашої. Її я з тою потребою вітчизни нашої поручаю й полишаю вам — не одному котромусь, але всім — вашій богобоязливій щирости, діяльності й вірности, просячи Бога згинути з нею (вітчиною), коли вона має до решти згинути, або — коли вона вашим ратунком буде видвигнена, — вибрести разом з вами і з нею“¹⁾.

Правдоподібно, се писало ся перед тим, як стали звісними видання з заблудівської друкарні Ходкевичів. Се була перша маґнатська друкарня, в дусі дезидератів Тяпинського, „еже бы слово божіе розмножило ся и наученіе людемъ закону греческаго шірило ся“²⁾. Заложена на українсько-білоруським пограничю, в Заблудові, маєтности Григ. Ходкевича, одного з виднійших маґнатів в князівства (каштеляна виленьского і гетмана в князівства) московськими емігрантами друкарями Іваном Федоровим або Федоровичом, як він звав ся у нас, і Петром Мстиславцем.

1) Київ. Старина 1889. I.

2) Передмова до заблудівського Учительного евангелія.

Повинувши Москву наслідком невдоволення, яке виликали їх друки (перші московські друки), вони були прийняті Ходкевичом, що дав їм „не малу вєсь“ на удержання і всякі вигоди для заведення друкарні. Першим виданням її було учительное євангелиє (розпочате друком в липні 1568, а закінчене в марті 1569 р.). Як довідуємося з передмови, Ходкевич хотів видати його в перекладі: „выразумїнія ради простыхъ людей переложити на простую молву“, але його відмовили від сього заміру, вказуючи на можливість помилок при перекладі¹⁾. Правдоподібно самі друкарі, не знаючи добре місцевої мови, противилися сьому плянови (про Мстиславця не знаємо, може був і з Білоруси, але Федоров несумнівно був Москвитин). По учительнім євангелию вийшов псалтир з часословом (в марті 1570 р.), і в передмові його Ходкевич заповідав дальші видання: „я также и вперед працы и наьладу моего жаловати не буду и другия книги церквамъ и людемъ божїимъ... друковати дамъ²⁾. Але він був уже тоді старий і слабий і як каже Федорович — „начастѣ главѣ его болѣзнію одержимѣ бывати“, стратив охоту до друкарні — казав залишити друк³⁾. На тім і урвалася магнатьська оніка. Мстиславець перейшов ще перед тим до Вильна й там за допомогою *gentes minores* — богатих міщан вилєнських Заріцких і Мамоничів заложив нову друкарню, де вийшло євангелиє (1574/5 р.), псалтир (1576)⁴⁾. Пізнійше видавництвом зайняли ся самі Мамоничі, й друкарське діло поставлене було на купецький ґрунт, як показує замітка при однім виданню апостола, що воно виходить „за привилєем е. к. милости, которым то есть варовано, абы кождый якогож колвек стану человекъ не важил ся тыхъ книгъ въ панства е. к. милости друковати або где индей друкованых до панствъ е. к. милости будь явне або потаємне

1) Передмова у Каратаєва оп. с. 164—5 пор. тамже с. 182—3 передмову до львівського апостола.

2) Передмову (досі не звісну) містить примірник митрополитального музею у Львові, що має бути опублікований в І т. його оніси, зладженім д-ром Свенціцким.

3) Передмова до львівського апостола, Каратаєвъ оп. с. с. 182.

4) В домі Мамоничів, Лукаша й Козьми (з них Лукаш був скарбником в князівстві, а Кузьма бурмістром вилєнським) Мстиславець урядив свою друкарню, але меценатами перших видаць зве він иньшу міщанську вилєнську родину — Заріцких: Івана Заріцкого (Зарецький), скарбника і старосту уницького, і брата його Зеновія бурмістра вилєнського (Каратаєвъ с. 190 і 192). Ряд мамоничівських друків розпочинаєть ся р. 1582: служебник „з друкарни дому Мамоничовъ“, і перехід від старої друкарні Мстиславця до Мамоничів, через сю хронологічну прогалину, зістаєть ся не ясним.

привозити и продавати под виною, в привилею менованою, до скарбу с. к. милости и подъ утраченъемъ всехъ книгъ“¹⁾.

Федорович тим часом, по виданню псалтира, не схотівши замість друбарства зайняти ся господарством, як казав йому Ходкевич, забрав ся від нього, як каже — „дабы не скрылъ в земли таланта от Бога дарованнаго ми“, переніс свою роботу на Україну і опинив ся у Львові²⁾. Тут він одначе даремно звертаєть ся до „богатих і благородних, не тільки в руськім народі, але і серед Греків, просячи їх підмоги з слізними проханнями і земними поклонами, голосячи в церквах через сьвящеників зазыви до помочи, але нарешті все таки винайшов співчуте у „малыхъ нѣщихъ въ іерейскомъ чину“ і деяких „неславныхъ въ мѣрѣ“, що помогли йому заложити друкарню, яка зачала функціонувати з початком 1573 р. (в лютім), за поміччю деяких спроваджених з давньої, заблудівської друкарні помічників³⁾. Першою книгою Федорович пустив апостол, церковною мовою, на взір свого московського видання, і випустив його за рік (в лютім 1574), з інтересною передмовою, де оновів свою дотеперішню одісею⁴⁾. Його самого й його друкарню одначе чекало продовження сеї одісеї. Слабкі матеріальні засоби стали на перешкоді роботі, Федорович впав у довги й мусів здержати дальшу роботу. В тій тяжкій ситуації приймає він службу у кн. Острозького: уже з початком 1575 р. бачим його на його дворі⁵⁾. Федорович виступає на разі в ролі управителя маєностей дерманського монастиря, але правдоподібно, що

1) Каратаєвъ с. 195. Титулу і дати апостол не має, Каратаєв тільки гіпотетично датує його 1576 р. і вважає виленським друком.

2) Як московський „первопечатникъ“ і батько двох славних українських друкарень — львівської й острозької, Іван Федоров має чималу літературу, котрій привід дав в значній мірі 250-літній ювілей його смерті в 1883 р. Вичисляю інтересніше для нас — з давнішого Зубрицького *Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi, 1836*, з новішого: Іванъ Федоровъ рускій первопечатникъ, Льв., 1883 р., Пташицькій Іванъ Федоровъ, московскій первопечатникъ. Пребываніе его во Львовѣ (Рус. Стар.), потім по польски: Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku, ustęp z dziejów drukarstwa w Polsce (Rozprawy wydz. filol. XI, 1886). Малишевскій Новия данния для біографіи Івана Федорова, русскаго первопечатника (Чтенія київскі, VII, 1893). Новіша статя Пташицького: Іванъ Федоровъ изданія острожской библии въ связи съ новими данними о послѣднихъ годахъ его жизни, 1903.

3) Так знаємо напр. Гриня Івановича з Заблудова, даного потім Федоровичом у Львові в науку маларську й граверську: він служив у нього рисовником і відливарем букв.

4) Каратаєвъ с. 182.

5) Про сю стадію його життя цитована статя Малишевского.

Острозький прийняв в свою службу мандрівного друкера в звязку з своїми видавничими плянами, а власне — з пляном видання біблій. Про сі українські пляни біблій говорило ся вже ще за життя Жигимонта - Августа. „За докладом“ (відомістю) і рекомендацією його вибрав ся був до Москви київський еродіакон Йоаким, щоб дістати з царської бібліотеки копії біблій „по нашому языку русскому словенскому“, для видання її „въ нашемъ государствѣ христіанскомъ русскомъ в. кн. Литовскомъ“, та вишукати денкі иньші річи — „бесѣды евангельскія“ в перекладі інокса Сильвана, та житие Антонія, згадане в Патерияху¹⁾. — Хто посилав його, Йоаким не каже; дуже можливо, що був то кн. Острозький. Його заходи коло вишукування „зводовъ добре исправленыхъ и порока всякаго кромѣ свидѣтельствованныхъ, и людей наказанныхъ въ писаніяхъ святыхъ еллинскихъ и словенскихъ“, про які говорить він в передмові до свого видання біблій, мусіли тягнути ся довго протягом 1570-х рр. Поза тим поручення і дезідерати Йоакимови мусіли йти з різних сторін²⁾. Чи розстарав ся він що, лишаєть ся незвісним, бо його в Москві взяли в підозрінне, що він приїхав з якимись неправославними цілями, затримали, здаєть ся й арештували³⁾. Але біблія московської редакції (вдастиво новгородської, арх. Геннадія) була таки Острозьким добута через посла литовського Гарабурду і положена в основу рецензії тексту для острозького видання. Біблія острозька, закінчена друком 12 липня 1580 р.⁴⁾, уже з огляду на тодішню друкарську техніку, мусіла забрати ніяк не меньше трох років самого друку, а роботи коло утавлення тексту також певний довгий час. Кн. Острозький в своїй передмові каже, що він посилав за копіями св. письма і ученими справунками в краї словянські, грецькі й італійські: „римскія предѣлы тако и канадійскія островы, наче же многихъ монастырей грецькихъ, сербьскихъ и болгарскихъ, даже и до самого апостоломъ намѣстника Іеремія арх. Константинограда“, і стягнув дійсно багато — „книгъ

1) Чтенія московські 1883, I, смѣсь с. 2.

2) Справа відшукування життя св. Антонія мусіла вийти з ініціативи київських, печерських кругів. Натомість справу перекладів Сильвана мабуть піддав Курбский, що дуже поважав Максима Грека, Сильванового учителя (порівняти великі похвали Максимови в зізнаннях Йоакима) і знав та цінив переклади Сильвана (див. Жизнь Курбскаго II с. 309).

3) Чи дійсно прийшло ся йому потерпіти „юзы и темницы“, як приймають, се зістаєть ся неясним через неясність тексту.

4) Дату тигулову має 1581 року, і тим же роком датована друга відбитка, з деякими технічними відмінами — Карагаєвъ с. 213—5; неясним зістаєть ся, чи було ще иньше видання, відмінним письмом (ibid. с. 215).

и книгоцѣй по достоянію избобрѣтохъ“. Само сповненне цього плану — найбільшої видавничої роботи, яка була зроблена в тих часах на Україні, таким чином збрала в Острозі в 1570-х рр. громаду культурних сил, рід слов'яно-грецької академії й паралельно з роботами коло видання біблії й деяких інших друків, випущених в тім же часі була тут заложена школа: про існування її згадує Посевін в 1581 р., се перша документальна згадка¹⁾.

Другим таким культурним центром на Україні в тім часі був двір московського емігранта кн. Курбського, що втікши в 1564 р., дістав від в. князя, Ковельське староство, й осів ся тут в селі Милановичах. Відітхнувши від першої горячки, він став шукати забути й розради в книжних занятях, в яких кохав здавна — „утѣшаючи ся в книжнихъ дѣлехъ и разуми высочайшихъ древнихъ мужей прохождахъ“. Вихований в атмосфері книжності церковної, він і тут звернув ся в сю сферу, а тодішня релігійна боротьба могла тільки загострити сї інтереси. На око московського чоловіка, привикшого бачити православіє в безграниччм панованню, чимсь диким і неможливим здавало ся тодішне унослідженне його і з ним „руського“, українського елементу, його принижена роля супроти польсько-католицької культури, котру Курбський зневажливо зве „польською барбарією“, протиставляючи культурі західній східню, грецько-слов'янську, в непорушній вірі в її незрівняну висість, правовірність і т. д. Чоловік експанзивний, горячий, нервовий, він став одним з найбільш енергічних речників відродження православія й руської культури. В тім напрямі він впливав в особистих зносинах, на всякого рода зїздах і okazіях і своїми листами — їх доховало ся до нас тринадцять, з 1570-х рр., але ледво чи все маємо тут²⁾. Та

1) *Habent autem ii duces, qualis est Ostrogliae et Slucensis, typographias et scholas, quibus schisma fovetur* (Starczewski I с. 286).

2) Вони друквані в т. II Сказаній князя Курбського, вид. Устряловим (1 вид. 1833, друге 1842, третє 1868). Дати мають тільки декотрі; судячи з них і деяких вказівок в тексті листів вони починають ся десь в перших 1570-х рр. і кінчають ся 1580 р., пізнійших між ними не замітно; порядок в виданню більше менше відповідає хронології. З літератури про Курбського: *Жизнь кн. А. М. Курбського въ Литвѣ и на Волыни, I—II, 1899* (статі й акти), *Горський Жизнь и историческое значеніє кн. А. М. Курбського 1858*, *Опоковъ кн. А. М. Курбскій, 1872*, *Кп. А. М. Курбскій, ист. лит. замѣтки по поводу „Сказаній, 1873* (уч. записки кнз'янські) *Мацѣвичъ Розысканія о жизни кн. Курбскаго на Волыни (Др. и нов. Россія, 1880)*, *Ясинскій Сочиненія кн. Курбскаго какъ истор. матеріаль, К., 1889*, також замѣтки *Соболевскаго в книзі Переводная литература Московской Русы, 1903*.

і з них видно, як різнородні були сі зносини — тут листи і до волинських панів, голови православних Конст. Острозького, кн. Чорторийської, Чаплича, Бокія, Древинського, до виднійших, інтелігентних міщан як Мамонич виленський, якийсь „Сідлар“ львівський. Курбський обмінює ся з ними книжними новинами, літературними працями, рефлексами релігійної боротьби з відносин до протестантів і католиків. Безперечно ся сторона його діяльності, з її рішучою опозицією всьому нововіретву й горячею проповідю вірности своїй вірі й народности, мала чималий вплив на сучасників, як завдяки завзяту й енергії Курбського, так і самій його особі — московського виходця, репрезентанта иншого світу, одинокої сильної тоді православної держави, яка саме задала такі болючі удари державі Польсько-литовській. Росписувати ся з нігізмом для Москви для православних Корони чи в. кн. Литовського не було тоді наручно. Але безперечно істнувало велике поважання, до сеї „Великої Росії“, що правда — досить боязке, як перед чимсь страшним в своїй дикій примітивности, і як її репрезентант Курбський мусів викликати загальну увагу, і слова його робили вражінне.

Меньше щасливий він був у виборі праці для себе. Його ідеєю, нав'язною давніми розмовами ще з учителем своїм Максимом Греком (ученим грецьким богословом вихованим в Італії в культурі відродження, котрого лиха доля занесла в Московщину — порадкувати великокняжу бібліотеку), був переклад на словянську мову писань грецьких отців церкви, і то з латинських перекладів, як більше приступних, друкованих¹⁾. Для сього Курбський на старі літа в своїй волинській резиденції засів сам за науку латинської мови і підучив ся її настільки, що міг толкувати з латинського. Намовив також свого брата в перших, молодшого від себе, Михайла Оболенского їхати на науку в чужі краї, й той, лишивши родину, пробув три роки в Кракові, потім два роки в Італії на студіях²⁾. Розшукував инших людей, обізнаних чи то з латинською чи то з славянською мовою: спровадив якогось „Амьброжія отъ родителей христіанскихъ рожденна, zelo въ писаніяхъ искусна и верхъ философіи вишнныя достигша“, отже вихованця мабуть латинських шкіл, перетягненого на латинство. Для славянської мови Курбський рахував зпочатку на звісного Артемія, а потім кликав до себе його ученика Марка Саригозіна. Людей таких, що володіли б і славянською мовою, і латинською неможливо було дістати: „аще и добуду грецкимъ умѣющаго або латинскимъ, по словенській не будутъ умѣти“, казав Артемію Курбский³⁾; ви-

¹⁾ Див. його передмову до перекладу Златоустого — Жизнь кн. Курбского II с. 308—10. ²⁾ Сказанія II с. 164. ³⁾ Сказанія II с. 164.

хованці нових шкіл не вміли славянської мови, а сам Курбський з Оболенським не признавали себе досить обізнаними в ній, а перекладати Курбський хотів на словянську мову — спільну книжну мову східно-словянського світу.

Сей плян перекладів був схиблений і нераціональний остільки, що й Курбський, і ті люде, до яких він звертав ся за відомостями (Максим Грек і навіть Артемій бувший ігумен першого між московськими монастирями — Сергієвого) не мали поняття про дійсне багатство перекладів отців церкви в словянським письменстві. Коли б дійсно сучасне жите потребувало тих перекладів, треба було тільки відшукати й спопуляризувати ті переклади. Але се була роскіш для тодішнього часу. Тому заходи Курбського коло перекладу Златоустого — так роскішно представленого в старинних перекладах, або Дамаскина — досить далекі були від реальних потреб сучасного жита.

Але його резиденція все таки стала одним з культурних осередків сучасної України. Присутність різних „бакалярів“ і „въ писаніяхъ искусныхъ“ людей дала можливість завязати щось в виді школи — не знати наскільки правильно організованої. Вїзди Курбського в походи й бурливе жите, яке вів на Волини, взагалі не давало правильно розвивати ні його літературним пляном, ні иньшим зайняттям. Але Загоровський молодший в своїм листі до Курбського з неволі поручав онікунці своїх синів, аби їх, коли підростуть, „ку вам (Курбському) на науку дала и што заплаты научителем приходити будет, жебы то збираючи платила“¹⁾.

На білорусько-українським пограничю двір кн. Юрія Слуцького служив подібним культурним осередком. Тут жив в 1560-х рр. Артемій, до якого з різних боків удавали ся за запитаннями і порадами, як визначного богослова; по його смерти пробували тут деякі ученики як згаданий Марко (Саригозін). По словам Посевіна (1581) на жаль иньшими джерелами досі не потвердженим, була тут, як і в Острозі, друкарня і школа²⁾.

Так прокльовувало ся потрохи нове жите на старім перелозі. Згадані вище листи Курбського дуже цінні для характеристики тих початків духового руху. Бачимо, як свідомійші люде відшукували созвучні елементи й навязували зносини між собою. Львівські й виленьські міщане знаходять спільні інтереси на сій точці з українськими й білоруськими магнатами; відбувають ся зїзди й конференції; іде досить жива обміна культурними засобами: пересилають ся книги, писання,

¹⁾ Жизнь кн. Курбского II с. 288. Здогади що до школи Курбського у Харламповича Школы с. 268; але вони досить довільні. ²⁾ I. с. с. 286.

списують ся копії й посилають ся для дальшого ширення серед прихильників; на всі сторони починають шукати за книжними засобами, особливо полемічними. Згадував я вище про подорож ерод. Йоакима до Москви, що мав замір там відшукати різні писання, звісні з іменн. Висланці кн. Острозького проходили в подібних шуканнях до Риму й Криту. З тріумфом доносить Курбский Мамоничеві до Вильна про писання Нила Кавасили й Григорія Палами против латинян, принесені з Атосу: кн. Острозький одержавши їх уділив до списання копій Курбському і Гарабурді, виленьському видавцеві; Курбский сповіщає Мамонича й радить списати копію також для виленьських міщан. Свої листи Курбский просить прочитати „всему собору виленьському — мужемъ во правовѣрныхъ догматѣхъ стоящимъ“¹⁾. Зі Львова закликає до себе якогось отця Мину на конференцію й міщанина Семена Сідлара, що звернув ся до Курбского з запитаннями про чистилище²⁾.

Нові інтереси, нове життя розвивало ся — але дуже поволі в порівнянню з вимогами часу. Життя йшло скоршим кроком і на небозводі українсько-релігійного й національного життя збирали ся гвові хмари, які не давали часу на повільний і лагідний розвій.

Акт 1569 р., прилучивши одні українські землі до Польщі безпосередно, а інші разом з білоруськими привівши до далеко тіснійшої звязи з нею, кинув українську (й білоруську) суспільність центральної й східньої України в вир горячого, нервового тодішнього польсько-шляхецького життя, політичної боротьби, нових політичних, суспільних і культурних обставин. Треба було орієнтувати ся в сих нових обставинах, коли не хотіло ся в них пасти задні, і українське панство Волини, Побужа, Поліся починає рішучо прощати ся з своєю патріархальною старосвѣчиною, стараєть ся себе, а коли не себе — хто старший був і уважав свою житєву кар'єру скінченою, — то своїх дітей способити до нових умов, до нових вимогів, втягати ся в круг політичних і культурних інтересів, якими жила польська шляхта, входити в ближші звязи й зносити з репрезентантами польських фамілій, впливовими магнатами, королівськими дворянами, коронним трибуналом, якому по короткім істнованню трибуналу в Луцьку піддано в остатній інстанції місцеві ґродські й земські суди, й т. н. Треба було їздити на наради сенату, на сесії, сойму, на „роки“ трибуналу,

¹⁾ Сказанія II с. 178, пор. 174.

²⁾ Ibid. 234—5.

пильнуючи своїх процесів, котрих кожний порядний пан мав по уха, на королівський двір — пильнувати різних своїх справ і інтересів, заручати ся протекціями людей, впливових на тім королівськім дворі, слідити за тутешніми відносинами, мати кореспондентів і речників в різних урядах і сферах. Треба було подбати про те, щоб у сім новім світі не виглядати медведем з польських пуш. Староруська культура, і так зрештою занедбана й зведена ad minimum в ужитку життя, не надавала ся тут ні на що. Треба було натерти ся польською політурою та латинською — бо тільки латина, повне пановання над латинською мовою в слові й писемі, давала в тодішнім польськім товаристві репутацію, „печатку“ (cachet), як кажуть Французи, культурного інтелігентного чоловіка.

Для того всього Волинь чи Полісе наше домашніми способами в тих 1570-х рр. не респоряджало. Могла б віддати певні услуги Галичина, віддавна введена в обставини польської культури й суспільно-політичного життя — коли б тутешня українська людність розпоряджала більшими культурними засобами, коли б Польща не знала вже давно всю сметанку з тутешньої української людности, зіставивши саму сіру й голу масу, якій і приступ і спромога до якоїсь більшої культурности була відібрана. Спільна доля, спільна політична приналежність і культурні та політичні обставини звязують тепер сильнішим ніж досі узлом Волинь і Полісе з Галичиною й Поділем, їх відносини стають живійші й тісніші. Се сильно скріпило український елемент в наших західніх землях — він почув себе взагалі сильнішим в Короні. Східня Україна безперечно взяла теж, що лише могла взяти, з скуних культурних засобів тутешніх, послугуючи ся тутешніми фаховими й культурними силами й просто — більше притертиши до польських обставин тутешніми людьми (безперечно напр., що звідси головно рекрутували ся ті всілякі „бакаляри“, які приціпляли перші початки польщини й латини по волинських і иньших панських дворах, різні слуги і фактори, яким поручали ся справи що виходили за границю свого краю, і т. д.). Та сього було, розмість ся, мало.

І от саме коли між українським панством, взагалі між людністю центральної України та Білоруси прокинув ся такий попит на „західню культуру“, на латинську едукацію, який неможна було вдоволити домашньою наукою, домашніми засобами, коли в додатку, сього попиту не могла задоволити й стара аїша матер браківська, що переживала часи упадку й уважала ся корою, до якої навіть не годить ся дати хлопця з порядного шляхецького дому, — саме тоді універсальні добродії натри єзуїти заснують два блискучі огнища тої

„західньої культури“, тої латинської науки — одно на білоруським ґрунті, в Вильні, друге на українським — в Ярославі.

Вильно було призначене на одну з перших стадій езуїтів в Литовсько-польській державі, як столиця Литви. Жигимонт-Август навіть заявив був готовість дати їм фундацію від себе під умовою заложення там ними вищої школи. Але потім він трохи простиг з своїм западом і вже заходами й жертвами місцевого біскупа Протасевича введено в жите езуїтську громаду й школу в Вильні. В 1569 р. явила ся сюди перша партія езуїтів, під оружною охороною, з огляду на можливий напад з боку протестантів, дуже сильних тоді в Вильні, а під літо 1570 р. отворено й школу¹⁾. З початку вона одначе не знайшла співчуття у місцевої людности: православні й протестанти задавали тоді тон у Вильні, й чільнійші литовські маґнати стояли по стороні нововірців. Змінило ся се доперва по порерві в зайнятих, викликаній моровою пошістю, в 1573 р., коли езуїти вже встигли стати сильною ногою в Вильні, переломили перші леди, своїми проповідями й особистими виступами здобули прихильників і сторонників, знайти патронів між місцевими маґнатами. В тих часах, під езуїтськими впливами, вернуло ся до католицизма кілька стовнів литовського маґнатства як Ян Ернїмович Ходкевич, сини Радивиля Чорного — Криштоф з братами. Богато значив і зручний вибір ректора нової колеґії — був ним Станїслав Варшевіцький, син сенатора, дипломат, людина впливова і знана на дворі королївським, бувший секретар королївський, чоловік, що одним словом був „своїм“ між маґнатами корони й в князівства. По нїм наступив звісний Скара. А нарешті говорила за себе й сама організація шкільної науки езуїтів, що зробили й високо поставили педагоґічну технїку і зміли досягнути блискучі, хоч і часто формальні, мало раціональні результати в навчанню, роспоряджали першорядними учительськими силами, а ще більше зміли забити баки суснїльности ріжними зверхїми декораціями, школярськими понисами, диспутами, процесїями, виставами, представленнями — річами, що війшли в систему в езуїтських школах, й сценїзували ся з великою стараннїстю й ефектом. Сї принагідні вірші польські, руські, латинські, грецькі, укладані й деклямовані учиниками, а потім часто друковані. Диспути, де одні з учасників виступали

¹⁾ До історії виленьської езуїтської академії новїйша література: Харлампович Школи розд. II; Załęski Jezuiti w Polsce, I § 21 і дальше і IV § 10 і дальше, Bieliński Uniwersytet wileński 1479—1831. Краків, 1896—900, 3 томи — про стару академію тут на вступі; з давнїшого: Baliński Dawna akademia wileńska, 1862.

оборонцями католицької доктрини, а інші — заступниками не католицьких поглядів, незмінно побиваних католицькими аргументами. Пишні процесії, з алегоричними фігурами й атрибутами, де різним नाम приємно було побачити своїх синків в пишній обстанові, в якійсь почесній ролі. Се все передусім робило рекламу езуїтським школам.

Причинило ся не мало і те, що в 1578 р. кор. Стефан, взагалі дуже прихильний езуїтам, надав виленській колегії титул академії й права університетів, зрівнявши з правами університету краківського. Виленська академія могла давати учені степені філософічні й теологічні. (Факультет правничий і медичний її позволено заложити вже в середині XVII в.) Вона складала ся тепер з низшого відділу, з п'яти клас: граматики, поезії і риторики, і з вищого, де читала ся філософія і богослове, з кількома катедрами теології; професорів було десять до дванадцяти. Слава академії росла швидко. В 1579 році вона мала вже 600 слухачів. Пізніше число їх доходило до 800, в тім був цвіт сусільности, хлопці з лінших домів Білорусі, Литви й України. Славна перед тим виленська кальвинська школа (в домі Гаштовтів) не могла витримати конкуренцію з езуїтами, хиріла й упадала.

Колегія ярославська з'явила ся досить несподівано. Разом із виленською езуїти уважали потрібним обсадити Русь коронну також езуїтською залогою, вагали ся тільки між Черемислем, де католицький біскуп Валент. Гербурт досить показував до того охоти, і Львовом як столицею краю. Але в 1568 р. виступила натомість з проектом заложення езуїтської колегії в Ярославі дідичка ярославська Софія з Одровонжів Тарновська, по другому чоловіку Костьова, під впливом свого сповідника Петра Скарґи. Вона обіцяла забезпечити колегію з своїх маєтностей. Але езуїтам не хотіло ся осідати в такім другоряднім місті — приватнім місті в додатку, тому справа протягла ся. В 1571 р. вона була принципіально рішена на листи дідички, але тільки в 1574 р. прибули сюди перші езуїти, а на другий рік відчинили школу. Місце руської церкви було вибране для будинку колегії; Костка велів перенести церкву на иньше місце, але щоб се не послужило приводом до її відновлення, наказав не додавати при тім до неї нового дерева, а як упаде, аби Русини перейшли на унію. Школа до XVI в. мала сам низший відділ; тільки з кінцем XVI в. заводять ся тут різні курси старшого, акедемічного відділу. Невважаючи на різні пригоди, що перебивали й робили перерви в занятях (пожежі, морові пошести), вплив учеників був значний, і в останніх роках XVI в. школа мала 600 учеників. Представлення, процесії, вистави й тут служили головною рекламою школи, а багаті патрони своїми жертвами давали можливість езуїтській колегії й школі розши-

рати ся, зростати багатством і вигодою. Між ними по фундаторці особливо заслужила ся її донька Анна, жінка Олександра Острозького, воеводи волинського, рано страченої надії православних. Спеціально опікувала ся вона школою і школярами й віддала сюди в науку й своїх синів — останніх репрезентантів цього роду і безперечно, що ся опіка можливої магнатки багато помагала репутації й успіхови школи¹⁾.

Кор. Стефан носив ся з гадкою заложення езуїтських колегій ще в Верестю й Городні, обіцяв їх щедро забезпечити, але на перешкодї став брак сил у самих езуїтів: зріст їх числа не міг поспіти за інтензивністю, з якого ширили ся їх колегії й громади. Смерть короля зробила кінець сим плянам²⁾. Переходове значінне мала також езуїтська школа в Замостю, założена езуїтами ярославськими в 1580-х рр., замість езуїтської колегії Ян Замойський заложив тут свою академію (1594) обсадивши її професорами з краківського університету³⁾. Натомість трівко założено колегію в Люблінї, богато обдаровану ріжними місцевими панами й самим королем: езуїти спровадили ся сюди в 1581 р., школу відчинено слїдом, і вже в 1586—7 рр. була вона переповнена — в чотирох клясах було понад 500 учеників. Пізнійше відчинено також кляси теологічні. Число учеників, спавши по вітворенню замойської академії, доходило потім знову до 600. Інша колегія поблизу української території założена була в маєтностях Радивилів в Несвижу (1584).

На самій українській території у Львові по не дуже непривітнім прийнято, яке стрїли в тутешніх католицьких кругах перші езуїтські місії в 1580-х рр., уже в 1590 р. організуєть ся їх громада і звідси розширяє свою „місіонерську“ роботу на Поділе й Волинь, та збирає фонди на заснування колегії в ширших розмірах. Як оповідають езуїтські записки останній, з кн. Слудьких, навернений езуїтами на латинство, в 1594 р. заявив бажанне своїм коштом заложити у Львові езуїтську академію таку як виленська, але вмер слїдом, не сповнивши свого плану, і тільки вдова його записала два села на фундацію колегії, і певну суму на урядженне школи. Езуїти пильно збирали фонди з таких гойних жертв, і на початках XVII в. вони дійшли на стільки поважних розмірів, що можна було взяти ся до будови востела і колегії, а 1608 р. колегія вийшла в жи-

1) Про ярославську школу у Харламповича оп. с. і Заленского оп. с. I с. 212—5 і IV с. 157—180.

2) Про сей епізод у Заленского I § 43.

3) Про замойську академію: Wadowski Wiadomości o profesorach akademii Zamojskiej, Варшава 1899—1900, Kochanowski Dzieje akademii Zamojskiej, Краків, 1899—1900.

те, відчинено школу, і в перших трох класах, уряджених на початок, було відразу 200 учеників. Слідом додані були вищі класи, до філософії включно, і число учеників в 1613 р. дійшло 500, а пізніше доходило до 700 і вище. При колегії założено бурсу для убогих учеників, бібліотеку, друкарню. В 1650-х рр. фундовано відділ теологічний, розширено інші вищі курси, і від 1660-х рр. львівська школа в програмі зрівняла ся з виленською академією. Старала ся з того часу дістати собі й титул академії, але протривала ся тому академія краківська — що то нарушало-б її привілеції, і титулу академії львівській школі так і не удало ся дійти¹⁾.

В оден рік зі Львовом відчинено єзуїтську школу в Луцьку. Тутешній єпископ Шишковский (посв. 1604 р.), жалуючи над нужденним станом католицтва в своїй дієцезії, що при величезних розмірах (Волинь з Побужжєм) мала ледви 10 костелів, і то в дуже лихих стані, — бачив єдиний ратунок в єзуїтах. Він зараз же заложив при собі єзуїтську колонію, в 1606 р. фундував єзуїтську колегію, і в 1608 р. в дарованім ним домі відчинено дві нижші класи, а три роки пізніше додано класу риторики. Для конкуренції з руською братською школою заложено в 1614 р. і школу *slawonicae linguae*, де вчили по руськи читати, писати й рахувати, так що коли приїхав до Луцька уніятський митроп. Рутський, його витано не тільки латинськими віршами й ораціями, а й руським діалогом. Вищі курси науки тут то зявлялись, то зникали, починаючи від 1630-х рр., відповідно до обставин тутешнього життя²⁾.

В Камінці колегію фундували ще в 1590 р. брати Язловецькі, записавши їй 60 тис. золотих на Косові, Рожнові й соляних жупах рожнівських. Але єпископ Гомолінський, що займав ся тою справою, перейшов з Камінця до Холму, справа розбила ся і тільки наш знайомий Ян Порохницький, *gente Ruthenus*, спровадив сюди єзуїтів. Сі не знаходили слів здивовання з занедбаности тутешніх країв: „коли який край потребує нашої праці, пише єзуїтський хроніст — то власне сей, з огляду на нечувану самоволю шляхти й війська і роспусне життя людности — Русинів і Вірмен, а хоч вони й дуже поцсовані, то можна все таки дещо зробити з ними пожертвованнем і працею — се друга Індія“³⁾). Крім єпископа

1) Відомости у Заленского в т. III § 21—3, 100—2, IV § 70—7.

2) Див. звістки з єзуїтських джерел у Заленского IV с. 936, теж у Харламповича ор. с.

3) Уривок у Заленского IV с. 967; про камінецький колегіум тут § 112—3.

Прохницького місцева шляхта також показувала горяче співчуте езуїтським плянам, так що — *incredibile dictu* — наложила на себе, на своїм соймику податок на езуїтську колегію, на школу спеціально: половину податку прийнятого тоді на державні цілі¹⁾. Колегія була організована в 1612 р., а ще 1610 відчинено низші класи школи, і до них записало ся 180 учеників. Слідом були заложені також вищі класи (низшого відділу). По смерті Яна Потоцького (1611) в руки езуїтів перейшла протестантська школа й друкарня в сусідніх Панівцях. Дуже скоро з'являеть ся також колонія камінецьких езуїтів в столиці Браสลавщини — Винниці: тут Каліновський зробив для них фундацію (1611), організовано громаду, пізнійше отворено школу. Кілька років пізнійше заложена громада в Барі, під онікою Жолківського, що відчинила школу в р. 1636.

В 1610 р. вертаеть ся перемиський біскуп до давнього пляну засновання колегії в Перемишлі та спроваджує кілька езуїтів. Але неважаючи на його заходи, кошти на забезпеченне колегії напливали поволі: капітула була ворожо настроєна езуїтам. Школу відчинено в р. 1628, але слідом замкнено і тільки в 1650-х рр. відновлено²⁾. В 1620-х рр. фундовано колегію в Берестю, головно завдяки звісному канцлерови Льву Сопізі, і 1623 р. відчинено школу. 1623 р. фундувала колегію в Острогу остатня з Острозьких Анна-Альбіза, записала на неї великі суми, пізнійше передала їй також богату фундацію шпитальну свого славного діда; школу відчинено 1626 р., але вона була не модна і не визначала ся нічим, не вважаючи на багаті фундації. Разом з острозькою з'являеть ся езуїтська громада і при ній школа в Фастові під Київом заходом біскупів київських (школа від 1625 р.), а в сам переддень Хмельнищини окрім того ще колегія в самім Києві, що відчинила свою школу в осени 1647 р. В 1639 р. оден з Радивилів, староста пинський, фундував колегію в Пинську; заразом відчинено тут школу, куди вписало ся на початок 40 душ дітей місцевої шляхти. Під Овручом в Ксаверові фундував в тім же 1632 р. колегію з обовязком утримувати школи для овруцької шляхти місцевий шляхтич езуїт Олександр Блец; але і школу відчинено тільки в 1647 р., а по козацькій завірусі сю громаду і школу перенесено до Овруча³⁾

Таким чином протягом десятиліття, в 1570—80-х роках, цілий ряд езуїтських колегій з'явив ся чи то в сусідстві української тери-

1) Volum. legum III с. 16.

2) Відомости у Заленського ор. с. IV с. 1039; у Харламповича школа датована хибно.

3) Відомости у Заленського ор. с. т. IV.

торії, чи то на ній самій, а в перших десятиліттях XVII в. вони, можна сказати, засіяли собою всю правобічну Україну. Скоцентрували в своїх руках вищі стадії виховання й науки та витиснули таким чином глибоко п'ятно на всім духовім і культурнім життю українських, так само білоруських, польських, литовських земель. Тим більше що організація і педагогічна техніка єзуїтських шкіл не зістала ся без сильного впливу на організацію шкіл, які старали ся вести конкуренцію з ними.

Сі впливи єзуїтської школи на культурне жите не були добрі. Єзуїтська шкільна система виросла на ґрунті схоластичної школи, подібно зрештою як і протестантська педагогіка XVI в., з котрою вона мала багато спільного, і не увільнилася від її формалістичного характеру аж до новітніх часів. Вона давала зверхню дресуру ума, але не розвивала духових здібностей, навпаки — вся система стреміла до подавлення всякої сміливої, неспокійної мисли, самостійности в мишленню й досліді, та до безоглядного піддання авторитетови. Єзуїтська школа школила, а не розвивала ученика. Незвичайно старанно вибираючи учительські сили, вилучаючи сюди все здібнійше, єзуїтська система старанно відсортовувала з поміж них усе непевне, занадто самостійне, допускала отже до сеї функції людей з складом ума більше пасивним, і в своїх вихованнях витравляла також всяку різку самостійність, наказуючи не допускати взагалі до вищих курсів учеників з сильно закровоною індивідуальністю, індивідуумів *ex quibus perturbator potius timeatur*. Брак спеціалізації у професорів, система не предметового, а класового научання (один професор учив свою класу всім наукам), і правило — давати тих самих професорів до різних клас і предметів, причиняли ся також до надання характеру сірої мірноти єзуїтській науці, не вважаючи, що між професорами трапляли ся люде високих талантів. Розвивано більше пам'ять, ніж мишленне, формальну, і діалектичну зручність, ніж інвенцію. Реального знання давало ся мінімально, і воно подавало ся головню як матеріал для риторичного або теологічного ужитку: ся сторона відбила ся незвичайно некористно на культурнім життю дальших століть легковаженнем реального значіння й підмінюваннем його риторичним баластом. Вся вага полягала на присвоєнню собі культурних мов — латинської й грецької, — латини особливо, як найновітнійше, до вповні свобідного уживання в слові й письмі, потім — на виробленню літературної техніки в віршу й прозі, — головню на мові латинській. „Проста мова“, *lingua vernacula*, в тім і польська, не кажучи за „руську“, ігноровану майже вповні, мала ролю служебну й предметом студій і літературного оброблення не була, або дуже мало. Навіть в польським письменстві се дало себе знати упадком польської

мови по гарних очатках XVI в. і панованнем латини й обридливої латинсько-польської мішанини (т. зв. макаронізму), що вважала ся знаком освіти.

Присвоєнне латинської мови й латинського стилю та зверхніх прикмет „ерудіції“ (так звав ся спеціальний предмет, що мав подати ученику дещо потроху з різних наук і сфер для закришки його стилістики) було головною задачею низшої єзуїтської школи (середньовічне *trivium*). Поділена на п'ять або шість клас вона забирала ученикам шість до восьми й більш літ¹⁾. Переважна більшість учеників не переступала порога вищої школи (*superiorea*), до котрої й сама школа допускала своїх учеників з великою обережністю; освіта більшости обмежала ся кількома класами низшої школи, що давали знання латинської, менше — грецької мови і стилістичне вишколенне, не більше. Реальні дисципліни не мали самостійного курсу, навіть в арифметиці дальше чотирох правил іти низша школа не вважала потрібним. Відомости з історії й географії давали ся також принагідно, поруч з мітольоґією, як літературний матеріал. Наука взагалі не визначала ся продуктивністю, при невеликим числі годин (від двох до чотирох на день), масі свят, звільнень від науки для реліґійних і иньших церемоній, і при мало раціональній дидактиці, опертій на малосвідомім заучуванню маси ґраматичного і стилістичного матеріалу.

Вищий курс (*superiorea*), обчислений на сім років, поділяв ся на курс філософічний і теолоґічний. Курс філософічний трівав три роки; тут викладала ся математика (евклідова геометрія і стереометрія), логіка — по середньовічним схолястичним підручникам, і такаж філософія (по Аристотелю, в схолястичних толкованнях, головню тримаючи ся Томи Аквіната). Курс теолоґічний трівав чотири роки, на нім мало викладати ся богослове доґматичне, моральне і полемічне, св. письмо і гебрійська мова. В новім виді одначе сей вищий курс існував тільки в Вильні, в иньших колеґіях Білоруси і України філософічні й теолоґічні науки викладали ся по скороченій програмі, і то подекуди тільки, та були уділом немногих²⁾.

¹⁾ Се були: низша ґраматична класа (*infima*), де вчили латинської етимолоґії з канонічної єзуїтської ґраматики Альвара; середня ґраматична, де зачинали поруч латини грецьку мову; старша ґраматична, або синтаксис, де закінчували ґраматику й брали ся до прозодії; поезія, де головним предметом служила стилістика, поетична й прозаїчна; сі студії закінчували ся в класі риторіки.

²⁾ Про єзуїтську систему педагоґічну й дидактичну в загальних курсах, як Raumer *Geschichte der Pädagogik vom Wiederaufblühen classischer Studien bis auf unsere Zeit*, Schmidt *Geschichte der Pädagogik*.

Наука релігії в низшій школі не була предметом спеціального курсу, але вся наука, все виховання мало сильно зазначений релігійний характер, було ним переняте. Завданням всієї педагогічної системи було передо всім притягнути по можливості все цінне з поміж учеників чи своїми талантами, чи зверхніми прикметами (красою, привабливістю), чи багатством, значністю рода, фамілійними зв'язками, до вступлення до езуїтського чину, а весь загальний учеників — виховати в безмежній і сліпій послушності католицькій церкві, в вірі в її єдиноспасенність, в повній і безоглядній підданості католицькій ієрархії, в відразі до всякої „ереси і схизми“, до всього некатолицького. Цюбожність до фанатизму розгрівала ся богослуженнями, св'ятами, релігійними диспутами, процесіями, видовищами; особливо великий вплив мали релігійні братства (*sodalities*), організовані між учениками, що діставали увільнення від науки в заміну різних релігійних практик. Ворожнеча до неправовірних викликала ся всілякими способами — аж до водження учеників для присутності при публичних карах над еретиками. Езуїтські колегії ставали воєнними таборами воєничого католицизму, що зазначав свій воєнний дух різними виступами супроти протестантів, православних, Жидів, в роді нападів на їх церкви й біжниці, розбивання процесій і т. в. ексцесів, коли не викликуваних, то по-

Офіційний езуїтський шкільний плян: *Ratio et institutio studiorum societatis Jesu*, вироблена в 1580—90-х рр. і вперше надрукована в 1600, разом з иньшими, давнішими й пізнішими інструкціями в *Monumenta Germaniae paedagogica*, Берлін, 1887. Зідавна критика езуїтського виховання в книжечці Брозка (*Broscius*): *Gratis plebanski albo dyskurs ziemianina z plebanem o mniemanem bezpłatnem utrzymaniu szkół przez jezuitów i sposobie uczenia*, 1626. Про езуїтську систему взагалі — звісне *Equitis Poloni in iesuitas actio*, 1590, чисто повторюване (хитро автором його уважали потім Кльоновича), і особливо *Monita privata (abo secreta) soc. Jesu*, в 1612 р. опубліковані нашим земляком Єрвїмом Загоровським, виключеним за се з езуїтського чину (*Wielewskiego Dziennik III s. 110 і далі*): се інтересний памфлет і деякі й досі вважають його автентичною езуїтською інструкцією (друковано богато, м. ин. Сборникъ документовъ, уясняющихъ отношенія латинопольской пропаганды въ рус. вѣрѣ и народности, 1865, у Самарина *Иезуиты и ихъ отношенія къ Россіи*, тут і оборона автентичности, яку приймає з новіших іме Харлампович. Студії про них: *Le R. R. Carlos vom Sommervogel, Le veritable auteur des Monita secreta* (*Revue critique de l'histoire et de littérature* 1890), *Nippold Die geschichtliche Grundlagen der satirischen Monita secreta* (*Zeitschrift für wissenschaft. Theologie*, 1895). Див. також літературу шкільництва (прим. 5).

блажливо толерованих єзуїтськими наставниками¹⁾. Крім такої релігійної узкості й нетолеранції, і в інших напрямках єзуїтське виховання некористо впливало на характер учеників; воно грало не на вищих, а низших струнах їх вдачі — гордості, амбіції; їх ученики здібніші, чи иньшими прикметами інтересніші своїм настоятелям, відзначалися пишними титулами, діставали певну власть над своїми товаришами, і звичайно діти визначних батьків все бували між тими вибранцями, тим часом як хлопці зле записані у своїх професорів діставали без милосердя різки й иньші суворі кари. Моральне виховання допускало дуже сильні натягання, по звичному єзуїтському принципу, що ціль освячує способи. Його дуже добре характеризує видана пізнійше (1613) інструкція, оферта, очевидно, на практиці попередній — як належить заховувати ся на верненім з православної віри на католицтво єзуїцьким вихованцем. Дітям схизматиків, що навернули ся на католицтво, можна причащати ся разом з батьками й сповідати ся у схизматиків, щоб оминуть трудности й прикрости, хоч би тих дітей і не силувано до того, а тим більше, коли вони міркують, що їх будуть силувати до того, як вони самі того не вчинять. Коли батьки будуть питати тих дітей, чи не змінили вони віри — як вони завважать з обставин і з загального складу розмови, що під вірою розуміють ся тут обряд і церемонії східної церкви (як то у Греків часто буває), то вони можуть евобідно відповідати, що не змінили, бо хоч вони й стали католиками й часами тримають ся обряду латинського, але живучи між Русинами, готові держати ся своїх обрядів, доки зістають ся під батьківською властю. Коли ж вийде, що батьки під вірою розуміють віру в догмати віри, в яких ріжнять ся Греки від Латинян, то й католики можуть по правді відповідати, що вони ніколи не змінять віри, яку церква божя прийняла від св. отців Василя, Златоуста й иньших і заховує її, й анатема нехай буде той, хто инакше вірує й учить. Коли тих схизматичьких дітей спитають, чи вони причащали ся під одним видом, латинським способом, а признати ся їм буде дуже ненаручно, то можуть вони відповісти двозначно, як то можна робити в важних справах, які нам вільно укривати, як то роблять деякі: „я не причащав ся з тим, аби мусів се тут говорити“. Коли їх виразно силують про яке питання спірне у Греків з Латинянами, напр. що вони ду-

¹⁾ Про них новійше у Собеского Nienawiśc wyznałiowa, де він на ослабленне старих закидів єзуїтам вказує, що сі ексцеси не були виключною приналежністю самих шкіл єзуїтських, але і краківських — не єзуїтських.

мають про походження св. Духа, — можуть відповісти, що вони не так обізнані в цих тонкостях теології, аби могли сказати свій погляд, немов учителі, але вірують і визнають, як в сій точці держить церква божа, уставлена і научена Духом свв. через св. отців, Васклия й інших. Коли ж змусять їх відповідати виразно на питання і не можна буде ніяким чином від тих питань батьківських викрутити ся, то вони мусять виявити правдиву віру, хоч би і з небезпечністю життя. Так само як би вимагали від них чогось на зневагу католицької церкви, а на признание схизми, що мало б такий характер і так могло розуміти ся, — то не вільно їм того, так само як схизми і зневаги церкви ¹⁾.

Ті негативні сторони єзуїтського виховання і навчання були вчасти відчуті й сучасниками, більше уважними, але переважувала вигода, яку давала близькість і дешевість єзуїтських шкіл (навіть безплатних в теорії), та те, що в головнім вони відповідали вимогам пересічної суспільности, яка для дітей бажала оглади, зверхніх прикмет освіти, легкості й гладкості в вислові й письмі, знання латинської мови, натиканої блискотками „ерудіції“ ²⁾. І єзуїтські школи не переставали наповняти ся учениками.

В 1570—1580-х роках для України особливе значінне мали єзуїтські колегії в Вильні й Ярославі. Виленська колегія, хоч дальше положена, але отворена скорше, з ширшим пляном, притягала в початках багато вихованців і з Волини і з інших українських земель, бо ще не ослабли звязки, які вязали сі недавні провінції в кн. Литовського з його столицею: звичайно кожда панська фамілія мала в Вильні знайомих, привичні помешкання і т. д. Вас. Загоровський, на підставі поголосок, які могли доходити до нього в рр. 1575—6, просить свого тітку віддати його синів „до Вильны къ єзуитомъ бо тамъ фалять дѣтамъ добрую науку“ ³⁾. А коли кн. Чорторійська коло того ж часу звернула ся до кн. Курбского за порадою в справі свого сина, котрого теж хотіла дати до виленських єзуїтів, то Курбский назвав сей намір похвальним, хоч і звернув її увагу, „иже многіє родители яко княжетскихъ родовъ, такъ и шляхетскихъ честныхъ гражданъ были дали имъ дѣтки своя учити наукомъ вызволеннымъ, яко слышимъ отъ нѣкоихъ, но они не навча-

1) Вєлевїцкогo Дневник с. 101—2.

2) Див. дезидерати, вибрані з інструкції різних репрезентантів польської аристократії кінця XVI і першої половини XVII в. у Чермака Młodocj Jerzego Lubomirskiego, Kwart. histor. 1894 с. 48—50.

3) Архивъ Югозап. Рос. I. I с. 74.

перше мало не всіх, в неразумно́м еще будучи вѣву, намовя ихъ хитростнѣ, отлучили отъ правовѣрія и покрестили в свое полувѣріе, яко Крошинскаго князя сночковъ и другихъ, и того роди многіе отци отъ ихъ дѣти свои наки отобрали¹⁾). Курбскій обережно висуває супроти сього свою раду — учити дѣтей дома, за прикладом Дамаскина, але мабуть відчуває трудність сповнення її, й годить ся з тим, що наука в чужовірних школах не конче мусять тягнути за собою шкідні наслідки для віри, як не пошкодила вона отцям східньої церкви — Василю, Григорію, Івану Злотоустому. І хоч Курбський згадує про „многих отців“, які повідбирали своїх дѣтей від езуїтів, болячи ся їх небезпечного впливу на тих дѣтей, але можемо припускати, що коли й були такі обережні, то далеко більше було таких, що разом з Курбским покликали ся на приклад тих св. отців, які вчили ся в поганських школах, а через те не втратили своєї правовірности. Наплив православних дѣтей до езуїтських шкіл — які „ліючи в чужихъ студницяхъ воды наукъ иноязыческихъ, вѣры своєї отпадали“, — кажучи словами львівських братчиків, якими мотивували вони потреби братської школи²⁾, — не перестав увесь сей час, а наведена вище езуїтська інструкція для навернених з православної віри на католицтво дѣтей служить ілюстрацією того полову православних душ, який робив ся в сих школах.

Школа була таким чином незвичайно сильним і успішним прикладом релігійної боротьби в руках езуїтів, але не одиноким. Міські проповідниці, місії по провінції, особисті зносини, всякі нагоди використовували ся ними для відродження католицького заналу по недавнім індиферентизмі у своїх, до повернення назад на лоно католицької церкви адептів протестантських наук, до поборювання „схизми“ і навернення православних на католицтво³⁾. „Богато учителів римської церкви, особливо в генерішних часах, пише в передмові до свого полемічного трактату (1587) Гер. Смотрицький — як устно з проповідниць, так і письмом з друкарських верстатів, ріжними і успіш-

1) Сказанія II с. 204.

2) Архивъ Югозап. Рос. I. XII с. 527.

3) Див. цитовану новітшу історію езуїтів в Польсько-литовській державі Załęski Jezuiti w Polsce, т. I до початків XVII в., 1900 (є нове, покорочене видання), Любовича начало католической реакції, його ж Къ исторіи іезуитовъ въ литовско-русскихъ земляхъ, Варш., 1888 (відб. з Извѣстій варшав. унив.), Pollard The Jesuits in Poland, 1892, Демянничъ езуиты въ западной Россіи, 1872.

ними способами, з великою пильністю і з сильним старанням, поминаючи тих своїх, які відступили від їх церкви спостерігши щось невідповідне, — удають ся різними родами й способами до вас, народи руські, підносячи, гідність, святість, силу і власть над всіми піднебесними своїх римських пап та ними уставлені закони й віру, а ваших грецьких патріархів, віру, й закон, які вони держуть, а з ними разом і вас мішаючи з недовірками, дурнями й еретиками, топчуть явно перед вашими очима та накликають вас до злуки¹⁾. Варшавський і Скарґа, перші ректори виленської колеґії, вєславили ся разом як першорядні проповідники; особливо величали в єзуїтських кругах усїх Скарґи — найбільшого проповідника, якого мала коли небудь Польща, чоловіка дійсно незвичайних ораторських здібностей і великого особистого впливу²⁾. Ярославська єзуїтська колеґія величала ся працями і тріумфами місіонерськими свого члена, звісного нам Бенедикта Гербєста. Талантом він не дорівнював Скарґі, його реліґійний фанатизм виявляв ся в формах різних, виключніших. Про його діяльність дають понятє його листи до нунція з 1583—4 р.: він кружить по панських домах, веде місії, через панів змушуючи до участі в диспутах православних попів, хвалить ся наверненням православних і насильним повертанням панами церков на костели³⁾. Найбільш голосним ділом ярославських єзуїтів було, здаєть ся, навернення на католицтво синів Острозького: обставини близше незвістні, але фамілійні звязи Острозьких з Ярославом, з родиною Тарновської—фундаторки колеґії, імена Яна й Бенедикта Гербєстів звязані з наверненням середнього Константиновича, наводять на сю гадку⁴⁾.

Зміст своїх проповідей против православної віри й руської церкви Скарґа обробив в звісній своїй книжці: *O iednosci kosciola bożego pod iednym pasterzem y o greckim od tey iednosci odstąpieniu z przestroga y upominaniem do narodów ruskich przy Grekach stojących*, виданій 1577 р. в Вильні й присвяченій єн. Острозькому. Про вплив і значінне сеї книги в розвоє уніонних ідей я говорив уже на иньшим місці⁵⁾. Тепер хочу піднести те пригнобленне й неспокій,

1) Ключ царства небеснаго — Архивъ Югозан. Рос. I VII с. 263.

2) Про нього спеціальні праці: *Dzieduszycki P. Skarga i jego wiek I*, 1860, друге вид. 1868—9; Стельмашенко Политическая діяльність П. Скарґи (Київ. Унив. звістія 1902—3 і осібно, на книжку критика О. Сушка в Записках Н. тов. Шевч. LIV і осібно: П. Скарґа в світлі офіціальної російської науки, Льв., 1903); Яновскій Политическая діяльність П. Скарґи (Ук. звістія Київ 1907).

3) *Varonii Annales ecclesiastici* ed. Theiner, III с. 432—3 і 577—8. Одинока монографія про Гербєста — О. Сушка, не сягає сих часів.

4) Про се ще внаше. 5) В т. V с. 542—3.

який мусіла викликати ся зручно приладжена бомба в стані православних. В передмові до нового видання каже Скарґа, що перше „богатша Русь викупила і поналіла“, ніби то щоб паралізувати вплив на своїх одновірців¹⁾. Скільки правди в сій звістці, ми не можемо провирити, але вражінне від сеї книги серед свідомійшої православної суспільности мусіло бути дуже прикре. І сама її передмова, де Скарґа, присвячуючи книгу самому Конст. Острозькому, яко „першому в грецькім законі“, висловляв надію на його поміч до переведення унії й поздоровляе з початками переходу на латинство його родини, зроблені його дочкою й старшим сином Янушом²⁾. І ті триумфальні оклики безконечної переваги латинської церкви над грецькою, католицької Польщі над православною Руссю, в яких чула ся енергія й сила католицької реакції по недавнім занепаді й розстрою. Їх вражінне збільшав самий тон, прийятий Скарґою супроти Русинів — тон співчуття, жалування з простодушною, бідною Руссю, яку мовляв хитрі й лукаві Греки звели на таке бездорожжє, що з нього нема иншого виходу окрім капітуляції перед латинством і піддання католицькому костелови. Руська церква не може поправити ся сама, не може вийти з свого нужденного становища, бо її духовенство не може бути ученим і відданим церковним інтересам, через те що воно жонате. Єрархія не може двигнути церкви не тільки тому, що вона сама темна, але й через свою залежність від світських осіб. Ніякої освіти й культури не може бути на Русси, тому що за орган культури взято некультурний язык словянський.

„Сильно надули Греки тебе, народе Руский, пише Скарґа, що даючи тобі свою віру, не дали тобі своєї мови, а казали вдоволити ся словянською, аби ти ніколи не міг прийти до правдивого розуміння й науки. Бо тільки дві є мови, котрими розповсюджена і закріплена по всім світі віра свята, і без них ніхто не може опанувати ніякої науки, а особливо духовної — грецька і латинська. Не тільки через те, що инші язики тягом змінюють ся і не задержують одного постійного порядку в людськім уживанью, бо не мають своїх граматик і усталених правил, а ті два завжди однакові і ніколи не мінюють ся, — але також і тому, що тільки на тих двох языках держить ся вся наука, а передожити їх на инші мови не можна добре. Ще не було на світі, ані буде ніякої академії ані колегії, де б теологія, філософія й инші свободні науки викладали ся й могли б відповідно розумити ся на инших мовах. З словян-

¹⁾ Пам. полем. лит. II с. 529.

²⁾ Ibid. с. 230.

сьвим язиком ніхто не може бути ученим, і вже тепер його зовсім ніхто не розуміє добре, бо нема на світі такого народу, який би говорив ним так, як пишеть ся в книгах, а своїх правил, граматик і словарів для науки він не має й не може вже мати. І тому попи ваші мусять удавати ся до польського за толкованнем, коли хочуть щось зрозуміти в словянськїм“¹⁾).

Таким же безвихідним, безрадісним представляв стан української церкви „апостол Руси“ української В. Гербест. В своїй брошюрі, виданій кілька літ пізнійше, як витяг з ширшої своєї праці (що так і лишилася не виданою), в формі якогось конспекту проповіді, дав понятя про загальний тон і напрям своїх тодішніх диспут і проповідей²⁾. В виразах дуже сильних представляє він тут безвиглядність православної Руси, „дурної й нужденної Руси“, як він її титулує без церемонії: „Поки Бог Жидів карав з ласки своєї, давав їм пророків; тепер на них гнів божий — пророків не мають. Так от і від Греків, а з ними і від Руси Бог все відібрав. Не мають ані памяти, аби вміти „Отче наш“ і „Вірую в Бога“, ані розуму, щоб бачити своє спасення, ані доброї волі, аби добре жити. Що до тайн — то забивають вони душі малих дітей, не маючи миропомазанія єпископського, ані знають, що то порядне розгрішення; при тілі Христовім впадають в ідолопоклонство, в суируженстві — в явне чужоложство; про характер тайни ані їх питати! Боже змилуй ся над ними й відбери сліпих вождів!“³⁾).

Як можемо собі представити, православна Русь мусіла себе супроти сих інвектив почувати дуже гірко, тим гірше — що не чула себе на силах гідно відповісти на них та відбити сї напади противника рівною зброєю. Не чуючи себе в можности поміряти ся

¹⁾ Пам. пол. лит. II с. 485—6.

²⁾ Брошюра, видана в 1586 р. має титул: Wiary kościoła rzymskiego wywody y greckiego niewolstwa historya, dla iedności z kościelnej dłuższej historiei, dla Rusi nawrocenia pisaney, wypisał to x. Benedykt Herbest. В передмові він поясняє, що проповідуючи при львівській катедрі, написав сю книжку для Руси й Вірмен, не могач з німі ustnie, jakom chciat, gadać. Передмова датована маєм 1586 р., але до брошюри долучені ще таблиці, які подають тойже зміст буквально, з датою 23 січня 1586 р.; вони друковані мабуть осібно. Правдоподібно, розкидування сих друків і голосне імя Гербеста були причиною уваги, яку присвячують їм православні полемісти, неважаючи на сухий, мало популярний і неінтересний зміст. Видана в II т. Памятників полемической литературы. Перед тим Гербест для пропаганди описав був *lingua nostra vernacula* свою диспуту в Динові й наворотанне Русинів, призначаючи се для друку, але вона, мабуть, не вийшла в світ (Baronii Annales ed. Theiner III с. 433). ³⁾ I. с. с. 597.

силами з такими вишколеними, зручними диспутантами, православні духовні старано уникали всякого диспуту з ними. Низше духовенство відклянувало ся до своїх владиків, владики під ріжними причинами або й просто без всяких мотивів відмовляло ся також — знаємо, які то були владики. Гербест пише, він в Динівській маєтности Ваповскої попи самі не ставали до диспуту й намовляли людей, аби не ходили на проповіді Гербеста, але він через князів (війтів) казав зібрати людей, маючи по своїй стороні дідичку, і тоді попи мусіли ставити ся. Не можучи противстати єзуїтови, вони відклякали ся до свого перемишльського владика, але не знайшли у нього ні — ласої помочи, і се зараз піднесло вражінне від єзуїтської проповіді¹⁾. Курбский в відповідь на звістки й жалі з Вильна на єзуїтські нападки, на православних також міг лише умовляти виленьських православних неходити на їх проповіді, не вдавати ся „в гадки“ з ними, а посилаючи ріжним людям, свої писання против єзуїтських доводів він звичайно просив не показувати їх „иновірцям“, а читати тільки в кружку своїх. „А вашей милости прошу, писав він напр. в 1580 р. львівському своему кореспондентови Семену Сідлареви, прийми мой подарокъ духовный за вдячно, и внимаи, читаючи себѣ, и улаждайся имъ со правобѣрными восточныхъ церквей, а схизматикамъ онымъ (латинникамъ) не показуй того, ани споруйся съ ними, бо зѣло сварливи и упрями“²⁾.

Та не весела се зовсім була рада, коли гострі нападки, зневажливе трактованне православної віри, руського народу бурили кров в кожій чутливішій людині й вимагали від прави, оборони, реваншу. „Не знати, чи ви так довго роздумуете, чи пристати чи ні, чи просто пускаєте те поза себе, гірко завважає Гер. Смотрицький про се мовчанне православних на єзуїтські атаки³⁾, — а тим ваша віра й закон, а найважнійше — імя подателя вашої віри Бога нападає в наругу обрядливо і соромно, багато людей збивають ся з дороги і відступають від віри, і не знати, чи за таке ваше недбальство чи будете ви відповідати супроти даних вам від Бога талантів, ріжної власности й достоїнств, якими були ви ним же ушановані; адже то вже звичай і обовязок людей — давати від повідь на питання, а на писанне відповідати таким же — а того від вас ані видати, ані чувати ще й до нині“. Та ні з чим було йти на боротьбу.

В відповідь на якісь єзуїтські „книжки, силлогизмами поваллени“ Курбский посилав Вильнянам старі писання Кавасили й Па-

¹⁾ Annales Baronii ed. Theiner III с. 433.

²⁾ Сказанія II с. 234 пор. с. 205. ³⁾ I. с.

лами¹⁾, а в відповідь на книгу Скарґи незвісний на імя супрасльський богослов не здобув ся на ніщо ліпше, як зробити хрестоматію з старих затасканих грецьких і староруських противулатинських писань, де аргументи вартні мішали ся з апокрифічними або через саму ту форму, в якій їх подавано, позбавлені всякої авторитетности²⁾. Конст. Острозький, почувши за собою обовязок дати відповідь на адресовану до нього книгу Скарґи, звернув ся в сій справі до аріанина Мотивила, що служив у нього, і потім посилав до своїх кореспондентів разом з книгою Скарґи полемічні замітки єього Мотивила. Правовірний Курбський, доставши їх, був дуже скандалізований тим, що оборона православя була поручена еретіку, і вилив свої почуття аж у двох листах Острозькому³⁾. Але в тім був мабуть не сам індиферентизм, який закидали й досі закидають Острозькому з противної сторони, а й трудність — знайти православного полеміста, який міг би дати відправу Скарґі. Донева з 1582 р.⁴⁾ маємо полемічний трактат, перший православний полемічний твір в сих часах, н. т. Посланіє до Латинь изъ ихже книгъ⁵⁾. Незвісний на імя автор взяв сьміливий план перенести полеміку на латинський ґрунт і опираючи ся на католицьких письменників скритикувати католицтво, папство передо всім. До єього поруч полеміки догматичної служить йому анекдотична історія папства, зачерпнена з середновічних

1) Сказанія II с. 177. Можливо, що єзуїтські „книжки“, про які пише Курбський, се та-ж книга Скарґи.

2) Вийшла як друга частина до згаданого вище апологетично-полемічного супрасльського збірнику 1578 року, без спеціального титулу; в однім місці автор виразно згадує про книжку Скарґи (с. 37 в вид. Попова).

3) Сказанія II с. 215—226. „Книга отъ сына діаволя написана и отъ явственнаго неприятеля Христа нашего сочиненна“, яку згадує Курбський в другім листі (с. 221), очевидно таж книга Скарґи з замітками Мотивила, що і в першім: Курбський відсилає їх тепер Острозькому.

4) Сей рік в київськїм кодексі.

5) Заховав ся в рукописних збірниках полемічних писань, а друкований не був; виданий двічі: проф. Петровим в статі Западнорускія полемическія сочиненія XVI в. (Труды кiev. дух. ак. 1894, III), з збірнику поч. XVII в., з історично-літературними замітками, і в III т. Памятників полемической литературы, з старшого збірника ивьшого змісту. Проф. Петров, з огляду на склад збірника, що вказує на Супрасльський монастир, думає, що й сей трактат був зложений в сїм монастирі, але се вповні гіпотетично. Можна сказати з правдоподібністю тільки те, що автор мав оден з старших супрасльських збірників і користав з нього.

католицьких писань¹⁾. Видвигає також протестантську теорію про папу-антихриста, являючи ся попередником на с'єм полі голосного трактата Зизанія „Казанье св. Кирила о Антихриств“ (імя Кирила фігурує в звязку з сим уже в нашім безіменнім трактаті)²⁾. Трак-звернений очевидно против книги Скарги, хоч автор тільки раз говорить се виразно³⁾. Написаний більше літературно (меньше вульгарно), більше прозоро, він міг би мати сильний успіх; але в тій формі, як його маємо, він виглядає більше на збірку матеріалів для полеміки⁴⁾. Без сліду і значіння він одначе не лишив ся: його впливи можемо не раз констатувати в пізнійшій полемічній літературі⁵⁾.

Новий факт в тім часі потряс православну суспільність і викресав з неї нові іскри відпорної енергії. Се була реформа календаря, переведена папою Григорієм XIII в осени 1582 року. Старий, юліанський календар, прийнятий тисячолітною церковною практикою за підставу церковного календаря, відкидав ся. Щоб вирівняти різницю між часом астрономічним і календарним, яка зайшла через недокладність юліанського числення (на 400 літ календарний рік на три

1) Головно послужила йому до сього книга Платіни (Platina) De vita et moribus summorum pontificum historia, також Decretum Граціана. Крім того користав автор з соборних постанов (Concilia), писаннями Августіна, Григорія папи, Ероніма, Кипріяна. Цікаво було б прослідити, на скільки безпосередня була його знайомість з сими авторами.

2) Див. с. 1134—5 в вид. Памятн. полем. лит. (текст сей має важні відміни в обох звісних нам текстах), пор. 1142—3. В с'єм тексті автор виразно згадує про лютерську науку; дуже інтересно було б і в иньших точках прослідити відносини його до тодішньої протестантської літератури, від котрої в сильній залежності стояли часто пізнійші православні полемісти в своїх нападках на папство.

3) Сі притоки до книги Скарги виказує Петров, I с.

4) В однім збірнику з сим трактатом (київ. михайлівського мон.) переховав ся иньший п. т. На богомерзкую на поганю латину, который панежи хто что въ нихъ вымыслини въ ихъ поганой вѣрѣ, сказаніе о томъ“. Се вибірка з тих же джерел, на яких опирав ся автор „Послання“, але ще в більш сировім виді. Вона вичисляє „новини“, заведені папами, числом 25. На підставі спільности джерел проф. Петров вважає сю вибірку ділом тогож автора, і се досить правдоподібно, хоч в деяких місцях бачимо значні відміни в викладі.

5) „Ключь“ Герас. Смотрицького в цілім ряді місць пригадує Послання: пор. напр. Послання с. 1129 (Петро не каже Корнелію на дати перед ним) або с. 1137 (про папієсу і церемонію огляди нового папи), с. 1141 (слова Христа: „идѣ же будутъ два или три собрания“ в приложенню против папської зверхности) і Ключь царствія небесного с. 243, 248, 261—2. Проф. Петров вказує ще на невиданий полемічній трактат 1597 р., що теж користав з Послання.

дні відставав від астрономічного) та вернути весняне зрівняння (равноденствіє) на день 21 марта, прийнятий постановами нікейського собору про святкування великодня, — папа наказав дочислити 10 день дня 5 лютого 1582 р. і на будуще упускати три високосні дні на кожні 400 літ. Отже ся реформа в основі мала зновні консервативний характер, привертаючи календар до норми прийнятої нікейським собором і опирала ся на зновні об'єктивних, астрономічних підставах. Але тому що була проголошена папською курією в такий повний релігійної виключности час, і з певною конфесійною закраскою, — вона викликала опозицію в сферах, настроєних ворожо до панства, й не була прийнята ані в православних, ані в протестантських краях та кругах. В ворожій папизмови Англії новий календар прийнято доперва в середині XVIII в.; в краях православних не прийнято й до нині — не вважаючи на всі заходи. Певних опонентів знайшла реформа і в самих католицьких кругах: так в краківськїм університеті виступив против реформи місцевий астроном Лятос, і не переставав її критикувати потім. Виключений за се з професорської корпорації, він жив потім на дворі Острозького, на утіху православним в їх боротьбі против нового календаря ¹⁾.

Стараючи ся прихилити православну церкву до приймлення реформи, папа вислав своїх послів до патр. Єремїї і через свого нунція Посевїна звернув ся також до Конст. Острозького, щоб той від себе вплинув в сїм напрямі на патріарха, і Острозький справді писав у сїй справі до Єремїї. У Львові арцибіскуп Соліковський весною 1583 р. закликав до себе на конференцію православних і Вірмен, взиваючи, аби прийняли новий календар; ті вимовляли ся своїми патріархами. Тим часом собор скликаний Єремїєю на осїнь 1583 р. рішучо висловив ся против реформи, на тій підставі, що святкування великоднє по новому календарю входить в суперечність з постановами нікейського собора (напр. великдень може часом припасти на оден час з жидівською Пасхою, чого не дозволяв Нікейський собор). Взагалі признав пасхалію за рік незмінну, бо усвячену соборами, і в рядї грамот, адресованих до вірних, до кн. Острозького й ин., взивав їх, аби не приймали нової римської „прелести й беза-

¹⁾ Про реформу календаря й викликану нею полеміку див. Kaltbrunner Die Polemik über die gregorianische Kalenderreform, 1878; Bostel Zur gregorianische Kalenderreform, 1885 (Mittheil. des Institut f. österr. Geschichte); Сумцовъ Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ южную и западную Россію григоріанскій календарь (Кіев. Старина 1888, V), також Малишевского Мел. Пагасъ т. I с. 236 і далі.

конія¹⁾). Се рішило справу для православних Польщі. Примус і насильства, якими по тім хотіли місяцями змусити православних до нового календаря, тільки загострили відносини й зробили справу дразливою. Той же Соліковський на різдвяну вілію 1583 р. заборонив православним відправляти святоче богослуження по старому календарю, вислав свого брата з ксьондзами і товпою узброєних слуг на православні церкви, й ті підчас богослуження силоміць повиганяли духовенство й людей з усіх львівських православних церков, церкви запечатали арцибіскуповою печаткою й заборонили в них служити²⁾). Подібні насильства чинили ся й по інших місцях, ввеликаючи з боку православних страшне обурення, роздуваючи календарну справу до незвичайних розмірів, до принципіального значіння, до готовости потерпіти й страждати за старий календар. В пізнійших записках Петра Могили маємо оден епізод, оповіджений уже вповні в стилю старої агіографії, про те, як в Череминині, в маєтностях Гербурта дідич скликав перед різдвом до себе попів з своїх маєтностей і казав, аби святкували різдво разом з ним по новому стилю, але вони не схотіли, й він всадив їх до вязниці; та Бог услухав їх молитву і стогнів їх в темниці, й Гербурт розхорував ся й умер, перше ніж встигли тих попів з вязниці випустити³⁾).

Супроти скарг православних, король в січні 1584 р. видав грамоту, де пояснив, що проголошене ним приймлення нового календаря не може служити приводом до яких небудь насильств над православними: ніхто не може робити їм ніяких перешкод чи трудностей в їх релігійних обрядах, святкуванню свят і т. в.⁴⁾. Але грамота ся не загасила справи. Навпаки, вона ятрила ся ще більше. За календарну справу почали чинати ся інші, принципіальніші — про свободу православної віри, право свободного виконання православних

¹⁾ Грамота Єремії з 20. X (в перекладі) в Актах Зап. Рос. III ч. 138, інші, видані тодіж збіркою в острозькій друкарні, передруковані у Малишевського Мелетій Пигась, т. II (першу з грамот Єремії він датує 1588 роком, але се чи похибка друкарська, чи помилка). Листи Острозького до Посевіна в *Annales Varoni* ed. Theiner III с. 436—7.

²⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 140; документ містить свідочтво возних про те, що прибиті до церков печатки зістали ся не порушеними, отже хибно пишуть (див. у Сумцова I с.), що православні їх позривали.

³⁾ Архивъ Югозап. Рос. I т. VII с. 104—5; факт сей положений на часи владцтва Копистинського, отже мав би місце пізнійше — колиб покласти ся на певність сього означення.

⁴⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 139 = Апокрізіс с. 1101.

обрядів і церемоній, старе питання про ставлення нових православних церков, особливо мурованих, і т. д. Головною ареною боротьби була, очевидно, Галичина і спеціально Львів, де отєї спори й претенсії католиків на укорочення прав публичного виконання православної віри мали за собою досить давню історію¹⁾, а провідником тої боротьби з католицької сторони далі йшов архиєв. Соліковський, витягнувши при тім, здасть ся, й стару справу зверхности своєї над галицькою катедрою²⁾. Підчас сойму на початку 1585 р. до Варшави вибрали ся різні шляхтичі галицькі з львівським владикою Балабаном доходити своєї правди; просили й митрополита приїхати, й він обіцяв, але не приїхав, тільки прислав на письмі свої жалі королеви³⁾. Кн. Острозький взяв в свою опіку сю делегацію, а що тоді стояв в тіснім союзі з всемогучим канцлером Замоїським, тож Соліковський мусів ганітулювати. Постановлено, що поки не прийде до порозуміння між папою й патріархом, православних не вільно було змушувати до нового календаря, ані чинити їм яких небудь обмежень чи трудностей в виконанню їх релігійних обрядів. В такім дуєї списано постанову в формі приватного „рішення й угоди“ між Соліковським і Балабаном, в стилю звичайних шляхецьких „добровільних угод“. Все що стало ся, рішено пустити в непамять, яко таке, що стало ся „з припадку, а не з наміру“(!); всякі протести й скарги покасовано, а на будуще не мало бути „ніяких перешкод так в святкованню свят, в відправлюванню служб, церемоній, дзвоненню, ані в юрисдикції й доходах“⁴⁾.

Король потім на сій підставі видав нову грамоту, де потверджував евобідне виконання православних обрядів, право будовання деревляних і мурованих церков, шпиталів і шкіл, свобідне

1) Читай одначе дуже сильні нарікання і з білоруських земель в Боркулабівській літописи: „на тоть часъ было великое замешанне промежь панами и промежь людьми духовными, такъ тежъ и людьми простыми было плачу великого, нареканья сильного, похвалки, посварки, забудьство, закликанья видячи, яко новые свята установляли, празники отменяли, купцомъ торги альбо ярмарки поотменяли — праве было начало пристяга антихристова у такомъ великомъ замешанью“ (Матеріали Куліша I с. 53).

2) Так можна судити з змісту його пізнійшої угоди й королівського привілея, виданого на її підставі.

3) Се викликало повний огірчення лист шляхти до митрополита, де вона ввазувала йому на всякі непорядки в православній церкві й взивала до більшої бачности — Акты Зап. Рос. III ч. 146.

4) В оригіналі друкована в Апокрізісі с. 1097 в офіціальній копії руській, виданій Балабаном, в Актах Зап. Рос. IV ч. 148.

уживанне старого календаря і т. и. ¹⁾ Але й ся грамота не загасила справи вповні; спори й різні конфлікти на ґрунті різниці календаря тягнули ся далі, даючи привід до різних прикростей і насильств ²⁾, а календарна справа стає одною з горячих точок в відносинах православних і католиків, в житю й полеміці. В полемічних писаннях, які появили ся потім як з католицької так і з православної сторони — Wywody Гербеста (1586), Ключь царствія небесного Гер. Смотрицького (1587), О единой вѣрѣ Василя острозького (1588), вона фігурує, як важне, актуальне питанне, котрого віднодне освітленне має велике значінне з становища релігійної суцєречности. В книзі Смотрицького, яка хоче поставити православного на відповідну точку супроти сеї релігійної контрверсії, календарна справа займає навіть центральне місце — симптом дражливости сього питання. Смотрицький з притиском підносить, що всім звісна й очевидна самовільність і безоглядність, з якою папа перевів реформу календаря, не оглядаючи ся на тисячолітню практику церкви, не шукаючи порозуміння з патріархами, кидає кенське сьвітло на історію розлуки західної й східної церкви — „штожь розумѣти маємь о тыхъ речахъ давныхъ, въ которыхъ такъ же отъ едности отступаячи, насъ невинныхъ потваряють“ (оклеветують), питає він ³⁾. Се був дуже вдячний полемічний аргумент, і він поясняє нам, чому в релігійній полеміці календарна справа, незалежно від чисто практичних мотивів, зайняла таке визначне місце.

Взагалі календарна справа викликала оживленне не тільки в літературі — вона потрясла цілою суспільністю й випресала з неї нові запаси енергії. Як електрична течія пройшла вона по всіх землях українських і білоруських, викликаючи, разом з реакцією, почуте спільности інтересів і координації сил. Вона відбила ся о грецькі патріарші сфери і викликала відти, вперше по довгих часах, горячі відклики, заохоту держати ся против натиску латинства — і з тим почуте широкої спільности інтересів православного сьвіту Усних, яким будь що будь вінчала ся боротьба против календарної реформи, уступки і гарантії правительства мусіли дуже сильно скріпити енергію православних. На претенсії латинські, які почали ціпляти ся за календарну справу, вони відповідають жаданнями іа-

¹⁾ Друкована в оригінальній формі в Апокрізісі с. 1103.

²⁾ Пор. пізнійшу грамоту Стефана тамже с. 1108.

³⁾ І. с. с. 250, пор. с. 258: „с чого можемь snadне обачити и властне зрозумѣти, ще не безъ великихъ, явныхъ а слушныхъ причинъ всѣхъ всходныхъ и полуденныхъ сторонъ или церквей по стыреве мусели опустити заходного костела вожа“.

рантій не тільки свобідного виконування своєї релігії, а й культурно-національного розвою, й дістають від короля разом з захованням старого календаря многозначне признание права свобідного виконування всяких релігійних обрядів, будовання церков, закладання шкіл і шпиталів¹⁾. Таке марне саме по собі, календарне питання таким чином стало справжнім прольогом тої культурно-релігійної й національної боротьби, яка степенуєть ся потім тільки з справою унії.

Такі були факти й обставини, що потрясли глибоко українською (і білоруською) суснільністю, його релігійно-національним, а з тим і цілим культурним житєм з останньою четвертиною XVI в. й вивели його з тої безвладности, з тої сонної летаргії, в яку вправили його попередні віки культурно-національного упослідження, повільного збіднення й безрадности. Годі було вдоволяти ся покликком на предківські звичаї й традиції і обовязкову їм вірність — що „не подобаєть преступати предъловъ старыхъ, яке положили отцове наши“²⁾. Не можна було заслонити ся духовенством — чи своєю ерархією, такою незданою й безрадною в сих релігійних справах, чи патріархами, близша звязь і участь яких у справах української церкви ослабла й вигасла вже давно. Можна було собі повторяти побожне бажанне, висловлене Смотрицьким, щоб неповликані люде не заглибляли ся в тайники церковної науки й по давньому задоволяли ся вірою в її авторитет³⁾. Але приходило ся рахувати ся з тим явищем, що тої віри в церковний авторитет вже не стає, що люде повиходили з давньої духової інерції і хочуть здавати собі справу з релігійних і всяких иньших контроверсій. „Такий сьвіт настав, що кождий радий допитувати ся, а иньші зміняють на нову віру, переменяють по кілька; не тільки чоловіки, а й жінки деякі хочуть знати глубини писання, тайни церковних догматів, хоч більше відповідна була б їм куделя з веретенем, аніж писане пером; лихі змїї, зваблливим підшентом, котрому наші Єви без страху нахиляють своє ухо, пока-

¹⁾ omnibus aliis pietatis officiiis gaudendi, ecclesiasticas religionis suae, xenodochia sive hospitalia, gymnasia tam muro, quam lignis fundandi, exaedificandi, ditandi (Апокрізіс с. 407); грамота дана православному вел. князівства, але впливала з угоди Балабана з Соліковским і мала загальнійше значінне.

²⁾ Аргумент Василя сьвящ. острозького в його трактаті про календар — Пам. пол. лит. с. 909.

³⁾ „Ачбы подобно еще лѣйше, коли бы тымъ, што церковь святая духовно уставила, законно утвердила и неотмѣнно держить, переставали“ — Ключъ с. 234.

зують їм гарні яблочка в штучках і словечках, а до того й можливість та славу віку сього (з прилученням до латинства), а там і Адами дають себе дурити — за молодими й старі починають блудити, не хочючи держати в пам'яті, що стало ся з усіма попередниками за таку несталість“.

Єзуїтські школи, писання, проповіді перетягали до католицької церкви одного по однім репрезентантів української інтелігенції, членів тих визначних і впливових родин, на яких спочивали останки сили й значіння українського елементу, і ті культурні елементи, яких так треба було самій українській народності. Подумати, що з трох синів старшини православних, кн. Острозького, двох старших в 1580-х рр. були вже католиками, і трудно було бути певним, що й молодший, який підростав тоді (роджений в 1571 році), не піде їх слідами (йому, ще підлітку, присвячує Гер. Смотрицький свою книжку, аби з неї молодий княжич міг „вѣдати и розознавати лѣпшее отъ горшаго“, з горячею молитвою до Бога, аби він охоронив його „колебана неуставичного у вере или пременена“¹⁾). Католицьким став дїм кн. Слуцьких²⁾, сього найбільш аристократичного, найбільш блискучого православного роду зпоміж Ольгердовичів, котрих Слуцьке князівство поруч Острозького так недавно був огнищем релігійно-національного відродження. Докладних дат переходу на католицтво поодиноких репрезентантів иншого українського й білоруського панства ми переважно не маємо, але до к. XVI віка цілий ряд їх стояв уже між католиками. Не тільки львівські братчики, а й уся суспільність вже мусїли бачити дуже близьке „всенародное згиненіє“ руського народу наслідком науки в чужих школах, що так часто тягнула за собою перехід на латинство³⁾. Рівною небезпекою, з національного становища, грозила й наука в місцевих єзуїтських школах та подорожі за границю, до католицьких університетів. Навіть і ті, що ще формально не вирікали ся віри батьків — і сі, потерши ся новою культурою уже зневажливо дивили ся польськими очима на „глубу й нужденну Русь“ — їм смерділа вже її неучена малокультурна ерархія, брусовате,

¹⁾ Ключ с. 234.

²⁾ Niesiecki VII с. 72, пор. Вишенского (Акты юж. и зап. Рос. II с. 216): не пусть ли сталъ Слуцкихъ домъ, егда в папежа хитрого увѣрили, а простоту рускую отбѣгли?“

³⁾ „Школу наукъ христіанскихъ, крѣцкихъ и словенскихъ дѣтемъ нашимъ вѣсѣмъ посполите фундовати, ижбы піючи въ чужихъ студіицахъ воды наукъ иноязыческихъ, вѣры своєї не отпадали, зачимъ правѣ (вповні) и всенародное згиненіє барзо близко ходитъ“ — Послание львівськихъ братчиків 1608 р., Архивъ Югосла. Рос. I. XII ч. 12.

нечесане і пiane низше духовенство, вся та „руська простота“, яку її апологети даремно старалися протиставити всяким культурним вимогам, як щось вище, згідніше з духом християнським. „Нині між Ляхи князи рускіє всѣ поеретичили и христіанства истинныя вѣры отступили и еще на слѣдѣ божій хулять и ропшуть, иноческій чинъ ругаютъ, посмѣвають, злословлятъ, лжуть, клеветуютъ, судятъ, мерзятъ, безчестятъ и до конца ненавидятъ“, пише Вишенський в однім з своїх писань¹⁾ і для ілюстрації виводить такого новомодного „дѣтину руского“, „бывшого благочестивого христіанина прежде и цѣломудрца Малое Русіи“²⁾, який тепер, набравши ся польської культури й польських поглядів, з гори дивить ся на простакувате руське духовенство тих часів упадку і на ту просту й понижену руську віру.

Сей представник нових часів сьмієть ся „зъ духовного иноческого чина“. „Для того ся смѣю, каже в його імени Вишенський, ижъ каптуръ или страшило на головѣ носить (што мы зовемо клобукъ, поясняє Вишенський), и зась смѣю ся, ижъ волосе долгое носить, и не подголив ся, и зась простое одѣне носить, што некшталтовне, яко въ мѣхъ оболє ся, и зась пояснице нѣкчемное скураное или ременное, черевичище — нѣмамъ на што поглядѣти, или чоботища невытертіи, ажъ гадить ся поглядѣвши на нихъ, а до того — хлопъ простій: не знаєть и проговорити съ человекомъ, коли его о што запитаєшь“³⁾. Далі Вишенський вкладає в уста опонента доводи на тему успіхів і тріумфів латинської церкви⁴⁾, нарешті — закиди лихого життя і непоправности православного духовенства часів найгіршого упадку православної єрархії й церкви: „яко зло житіє мають иноки, по корчмахъ ходять и упиваютъ ся, и по годахъ обѣды чинятъ, и пріятельство себѣ зъ мірскими єднають, и до того грошѣ збирають и на лихву дають“⁵⁾. Вишенський збиває сі закиди зі ста-

1) Акты Ю. З. Р. II с. 216.

2) Ibid. с. 220—1, пор. с. 210, де сей новомодникъ зветь ся потомком предків, „которые еще въ благочестіи непоручномъ были“; перед нами, очевидно, не Поляк-латинник, а Русин, що не зірвав іще формально з руською вірою, хоч Вишенський і зве його часом іронічно „Римляниномъ“. 3) I. с. с. 211.

4) Сі аргументи Вишенський подає в скарікатурованій формі: „рочеси другій, тоє слово отъ несмыслства мовачи: а то ли ся Латынѣ щастить, и танцуетъ въ славъ, въ можности, въ разширеню машкарского и комедійского набоженства четверогатыми Ісусо-ругателями (пародія назви єзуїтів і їх беретів) розстатненого и умноженого“. Але сі аргументи, без сумніву, мали теж вплив на уми сучасників.

5) I. с. с. 219.

новища християнського аскетизму, приймаючи в свою оборону навіть монаха, якому часом „трафит ся отъ того чрева и горла звытяжити ся“, а „часомъ и переночуетъ въ корчмѣ“ — піднавши диявольській спокусі — тільки монаха-грошолобця уважає пронашим, слугою диявола¹⁾. Але щоб сі аргументи переконали противника, треба було, щоб і той стояв на тімже ґрунті християнського аскетизму. А коли Вишенський виводить власне чоловіка обмирщеного, „миролюбця й роскошняка віку сього“, то очевидно, що до його переконання аскетичні аргументи ніяк не могли трапити — хіба більш аскетично настроєного читача сих писань міг Вишенський переконати.

Вишенський в своїх писаннях являєть ся взагалі дуже вимовним, горячим і щирим, тому для характеристики духового життя сього часу незвичайно інтересним речником того консервативного, правдивого напрямку, який хотів би протиставити всім сумнівам, питанням, контроверсіям того бурливого часу візантійсько-руський аскетизм, староруську „простоту“. Безперечно, Вишенський в тім не був одиноким. В письменстві в сій напрямі висловляли ся старші полемісти — московські емігранти Артемії і Курбський. Артемії на замітку Будного „яко многи язyki имѣти учителямъ добро“ сипле рад скептичних заміток против „многого ученія“, доводячи, що для християнської науки треба „чистоти ума“, яка осягаєть ся новненем христових заповідей, „а не челоуѣческими науками“²⁾. Курбський хоч не відкидає услуг „философіи виѣшние“ в літературно-теологічних зайняттях, одначе і для нього панацея від всіх бід лежала в старій богословській традиції: треба тільки уоружити сучасного чоловіка писаннями св. отець, і для того переложити їх на словянську мову. Дарма, що ту словянську мову так слабо розуміли на Україні, що кн. Острозький, одержавши від Курбського новозроблений ним переклад толковань Златоустого на ап. Павла, радив йому „лѣпшого рода вырозумѣнія на польщизну преложити“³⁾. Курбський страшенно обурив ся на таку раду: для нього, Москвитина, словянська мова зіставала ся тою культурною мовою, яка звязувала во єдино православний світ. І він промовляє до почуття Острозькому, пригадуючи, що то „вождѣленный и любимый праотець твоихъ прирожденный языкъ словенский“. Доказує, що „въ польскую барбарію“ не можна переложити порядно ніяких богословських писань не тільки з словянського або грецького, але і з латинського: „сень быти ніяко можетъ, но околичность слогъ зѣло будетъ далека“⁴⁾.

1) І. с. с. 219—20.

2) Пам. полем. лит. І с. 1324—5.

3) Сказанія II с. 158.

4) Сказанія I. с.

Хоч незалежно від впливів сих правовірних Московитян (ми не бачимо на нїм якихось слїдів сих впливів, та й часом і місцем свого житя Вишенський був від них далекий), туж лїнію веде і наш Вишенський, безперечно, являючи ся речником, як я сказав, цілої культурної течії в тодішній українській суспільності — православно-го консерватизму, старовірства. Він виступає теж горячим прихильником словянської мови й противить ся „простому языку“. „Євангелія и апостола в церкви на литургии простымъ языкомъ не выворачайте, но литургии же для вырозумѣнья людского попросту толкуйте и выкладайте; книги церковныѣ всѣ и уставы словенскимъ языкомъ друкуйте“, пише він навіть в однім з пізнійших своїх послань, коли все значінне літературної пропаганди на загально приступній „простій“ мові мусїло бути всім ясне. Свою гадку він пробує підперти міркуванням про містичне значінне словянської мови. „Сказую вам тайну великую, яко діаволь толикую зависть имаєть на словенскій языкъ, же ледво живѣть отъ гнѣва: радъ бы его до щеты погубилъ и всю борбу свою на тоє двинулъ, да его обмерзять и въ огиду и ненависть приведеть; и што нѣкоторые наши на словенскій языкъ хулять и не любяць — да знаєшь заповно, яко того майстра дѣйствомъ и рыганіємъ, духа его поднявши творять“.

Оправданнем такого спеціального привязання до традиційної словенської мови міг для Вишенського служити той загальний консерватизм супроти своїх релігійних традицій, який показувала українська суспільність. Консерватизм же сей диятувала їй не тільки релігійна інерція, а й інстинкт національної самоохорони. Сей інстинкт, як я вже вказував, не дав вилити ся тодішньому культурно-релігійному рухови, при всіх реформаційних елементах в деталях, в рух реформаційний, а привів до консервовання старого православя¹⁾. В тих критичних часах, при слабкості культурних сил, при загаль-

¹⁾ В сїм одна відповідь на поставлене пок. Драгомановим питання, чому наш релігійний рух XVI віку не довів до реформації. (Громада I с. 25—6). Друга причина та, що в своїй боротьбі з унією й католицтвом наші православні мусїли шукати опертя й почутя солідарности з краями й народами вповні ортодоксальними, реформацією незачеєпленими — Греками, Москвою, Волохами. Вкінці в своїй основі релігійний рух кінця XVI в. був близький по своему характеру анти-реформаційній реакції, як реформації (против сеї гадки Драгоманов виступав ненотрібно, хоч і дуже дорожив сим своїм поглядом — див. недавно видану його кореспонденцію з др. Франком I с. 150 і 175); радикальні відтінки сього руху вийшли наслідком конфлікту з ерархією, що мав значінне тільки хвилеве і з відновленнем православної ерархії сей характер стратив.

нім ослабленню національного почуття і тих звязків, які могли підтримувати почуте національної одности, старання захвати й скріпити ті знамена національної одности, які лишилися ще, мають отже певне оправданне. На старих підставах можна було згромадити й зорганізувати українські елементи, а пробуючи реформувати головну підставу національної свідомости — „руську віру“, можна було бояти ся повної розтічи й розбиття; иньших же кличів — чисто національного чи суспільно-економічного характеру ще не було. Але Вишенський не умів цього всього ясно відчутти чи ясно висловити і його оборона слов'янської мови переходить в старовірський обскуратизм, коли він пише:

„А то для того диаволь на словенській языкъ борбу маеть, занеже есть плодоносѣйшій отъ всеѣхъ поганскихъ языковъ и Богу любимѣйшій: понеже безъ поганскихъ хитростей и руководствъ, се же есть кграмастикъ, риторикъ, диалектикъ и прочіихъ ихъ коварствъ тщеславныхъ, діавола вмѣстныхъ, простымъ прилѣжнымъ читаніемъ, безъ всякаго ухищренія къ Богу приводитъ и Духа Святого подъямлетъ“. „Латинская же злоковарная душа, ослѣвленная и насыщенная поганскими тщеславными и гордыми догматы, божія премудрости и разума духовного, смиренія, простоты и беззлобія вмѣстити не можетъ“. І Вишенський остерігає своїх земляків від тої гордості духа і мирської мудрости, віддаючи її в уділ латинникам. „Єгда есте на латинскую и мирскую мудрость ся полакомили, тогда есте и благочестіе стратили, въ вѣрѣ онеможили и поболѣли, и ереси породили, и въ негоже крестихом ся прогнѣвали; чи не лѣпше тобѣ изучити часословець, псалтырь, охтоихъ, апостолъ и евангеліе съ иншими церкви свойственными и быти простымъ богоугодникомъ и жизнь вѣчную получитьи, нежели достигнути Аристотеля и Платона и философомъ мудрымъ ся въ жизни сей звати и въ геену отъйти, расуди! Мнѣ¹⁾ ся видать, лѣпше есть ани аза знати, только бы Христа ся дотиснути“²⁾.

В иньшій писанню, більше меньше тогож часу (Зачапка мудро-го латинника съ глумнымъ Русинномъ), Вишенський, виходячи з тої негачії „мирської мудрости“, осуджує нову систему шкільну, прийнятту Українцями від Поляків, і взиває їх до повороту до „правовірної школи добрих старих часів:

„По семъ по простотѣ нашего благочестія вѣры, боячи ся, жебы есте дѣти свои хитростію и ерсію латинскою не отравили и не поморили, залечаю вамъ православнымъ правовѣрную школу, и порадуду даю, чого ся учити имѣють, чтобы дѣти свои спасли и по васѣ

1) В друков. тексті мабуť помилка: „милъ“.

2) Акты Юж. и Зап. Рос. II с. 210.

благочестіє задержали и христіанство своєї вѣры не стратили. Въ первыхъ, ключъ — или грецькую или словенскую грамматику (себо граматку) да учать. По грамматикѣ, во мѣсто лживое діалектики зъ бѣлого черное, а зъ черного бѣлое перетворати учашее, тогда бо учать богомолєбного и праведнословного часословца. Во мѣсто хитро-рѣчныхъ силлогизмъ и велерѣчивое реторики тогда учать молебный псалтырь. Во мѣсто філософіи надворное, по воздуху мысль разумную скитати ся зиждущее, тогда учать плачивый и смиреномудривый охтакъ, а по нашему церковного благочестія догматы осмогласникъ. Таже конечное и богоугодное преспѣваніє въ разумѣ, дѣльное богословіє тогда учать — святую евангельскую и апостольскую проповѣдь съ толкованіємъ простымъ, а не хитрымъ, не слухи, рѣчь упримудривши токмо, чесати словомъ проповѣднымъ, але силу духа святого влагати въ слышащихъ сердца. А если бы хотѣлъ, возлюбленный любомудрче, и надворное мудрости хитрость увѣдати, не возбраняетъ ся у нашихъ, въ церкви мѣсто имѣющихъ, то есть въ Соломоновыхъ Притчахъ, Премудрости, Екклесіастъ, Сираху и прочихъ старозаконныхъ сѣновне-образныхъ и въ истинѣ посылающихъ, съ пророческими предвозгласіи, и тамъ, любимый брате, забавляй, точію до поганскихъ учителей и до латиноное хитрословное лжи не ходи, бо вѣру згубишь“¹⁾.

Як бачимо, се була стара рецепта що подавала біблію як змістилице всякої премудрости, не тільки духовної, а й світвої, казала шукати в ній всі сім свободних наук, всякі знання гуманітарні і навіть природні. Вісімдесят літ перед тим читали її в Біблії Скорини, тільки Скорина був настільки поступовіший, що біблію давав в перекладі на посполиту мову, а Вишенський обставав за старим словянським текстом — як і московські емігранти, від Артемія й Курбського до Федорова вельючно, що своїми впливами, безперечно, ослабили були дещо популяризаційну течію в білорусько-українських краях.

Без сумніву, повторюю, Вишенський був не одиноким в такому старовірстві, в упередженню против мирського знання і латинської науки. Порівняти пізнійше „совѣтованіє о благочестіи“ (1621), де радить ся „всею душею во смиреномудрії на светыхъ отцевъ восточныхъ догматахъ и писмахъ, и яєъ до нынѣ патріархове визнавають полѣгати, а не на латинскихъ силлогисмахъ, ани на выкрутне презъ

¹⁾ Зачапка (в додатках до I т. Петра Могилы Голубева) с. 72—4 (текст, чи видання досить непоправні, я місцями позволив собі дрібні поправки).

нїх переверненихъ писмахъ вѣдати ся, а не обучати ся имъ“¹⁾. Або ще пізнійшу (десь 1631) агітацію „неученихъ попів і козаків“ против латинської школи в Києві, założonej Могилою: „нашто латинское и польское училище заводите, чего у насъ дотуду не бывало, и спасались“²⁾. Але жите було сильнійше від сих старовірських упереджень і гіркими, очевидними фактами на кождім кроці остерегало від ідеалізації руської „простоти“; вказувало потребу уоружити свою церкву і народність зброєю по можности рівноцінною з зброєю противника, коли не хотїли стратити все що підносило ся над рівнем тої хваленї простоти. Міг Вишенський в зачалї аскета поручати Руси зіставати ся „цохуленою, поруганою, посмѣяною“, відьладаючи до страшного суду свій тріумф — „тогда skutкомъ узримъ, кто будетъ лучшій — Латина ли или Грѣки съ Русью“³⁾. Але се було самовбийством для нації, а в обставинах тодішнього українського життя й поготів. І се розумїли люде близші життя й живих людей, ніж атонський аскет, люде з поглядом ширшим і глубшим, ніж „неучені попи кївські“, й одиноким способом піднесення своєї церкви, культури, народности уважали підвищенне освѣти, організацію шкіл на нових взірцях, присвоєнне сучасної західньої культури. Таким виступає перед нами незвісний автор Церестороги, що репроспективно добачає в браку освѣти, браку добре організованих шкіл причину вѣсього упадку Руси, й політичного, й культурного:

„То велми много зашкодило панству Рускому, же не могли школь и наукъ посполитыхъ розширяти, и тыхъ не фундовано, бо коли бы науку мѣли, тогда бы за невѣдомостію своєю не пришли до таковыя погибели. Читаючи кроники польскіє, знайдешъ о томъ достаточне, як Поляци Рускіє панства пообсѣдали, поприятельвши зъ ними, и царскіє цурки своѣ за Русиновъ давши⁴⁾, черезъ нихъ своѣ обычаѣ оздобные и науку укоренили, такъ ижъ Русь посполитовавши ся зъ ними, позавидѣли ихъ обычаємъ, ихъ мовѣ и наукамъ, и не маючи своихъ наукъ, у науки римскіє своѣ дѣти давати почали, которые зъ науками и вѣры ихъ навыкли, и такъ по малу науками своѣми все панство Руское до вѣры римской привели, и зъ потомковѣ князятъ рускихъ зъ вѣры православной на римсеуюыхрестили ся и назвиска и имена себѣ поотмѣняли, якобы николи не знали ся быти потомками благочестивыхъ прародителей своихъ.

1) Памятники изд. кievской ком. I² с. 133.

2) Голубевъ П. Могила I с. 436.

3) Отвѣтъ Феодула — П. Могила, дод. с. 112.

4) Автор розуміє мабутъ шлюб Ядвіги з Ягайлом.

А за тымъ православіє греческое озимѣло и у взгору пришло и во заведбаніє, бо тежъ зацныхъ становъ особы, погордѣвши своимъ православіємъ, до врядовъ духовныхъ приходити перестали, але ледакого на нихъ поставляли, кволи только самому посполитому чоловікови (такихъ що могли вдоволити хіба самий простий варід)¹⁾.

Сей погляд вповні анахроністичний, бо переносить в перспективу віків те, що діяло ся й бачило ся в останніх десятиліттях. Він показує слабке обізнання автора з своєю минувшиною (не дурно відомости свої він черпав з „хронік польських“). Але як показчик сучасних поглядів, настроїв, ідей тодішнього чоловіка — з останніх літ XVI в. (трактат писаний по р. 1600) се все дорогоцінне — і се незвичайно до надмірности високе, понятє про освіту й школу, що являєть ся результатом і відгомонам заходів коло організації школи в 1580—90-х рр.; і се спостереженне, що без школи зістали ся мертвим капіталом навіть ті запаси староруської книжкості, які одідичила українська суспільність — відповідь на односторонні заходи коло самого помноження теологічного запасу в душі Курбського; і те що упадок православної церкви й її відродженне у сього чоловіка являєть ся тільки інтегральною частиною в упадку й відродженню народности, нації взагалі, яка головно його інтересує й журить: як бачимо, він з легковаженнем говорить про фундаванне церков і монастирів, ставлячи культуру вище самої побожности. Се кидає нам властиве світло на дійсний характер сього руху, релігійного на зверх, але в основі своїй далеко ширшого, національного. В релігії й через релігію хотіли подвигнути націю, котрої релігія була тільки найбільше значною маркою. І се також була причина, чому узко релігійне становище Вишенського й ин. не могло промовити до почутя борцям за українське відродженне кінця XVI в.: ті аскети вперед відкидали як безнадійних і непотрібних всі елементи суспільности, яких тягли до себе світські інтереси й вигоди, діячі-ж українського відродження хотіли уратувати для нації поможности всі суспільні елементи, хоч би з стиновища релігійного вони були в меньш вартні.

В посланню Вишенського до стариці Домвікії (1606 р.²⁾) ми маємо цікаві рефлексії конфлікту Вишенського з людьми сього поступового напрямку: він називає якогось проповідника волинського і пана Юрка зі Львова, по всякій правдоподібности Юрія Рогатинця, якого тепер часто ува-

1) Акты Зап. Рос. IV с. 204—5, пор. с. 223, 230.

2) Вивід дати, вповні справедливий у дра Франка Ів. Вишенський с. 310.

жають самки автором Перестороги¹⁾, хоч се все ще не більш як здогад. Вишенський виступає против напряду львівської брацької школи. Він не бачить в ній користи для церкви нові руські філософи не вмюють ні читати ні співати в церкві, не годять ся ані на попа, ані на дякона²⁾. Не бачить у тих вихованців християнського, себто аскетичного духу. „Что пользуют ихъ черниломъ хитрости, а не духа св. словеса воспитанные школы (sic) казнодѣи, которые зъ латинской ереси себѣ способ ухвативши, зараз школи баютъ, проповѣдуютъ и учать, а плѣтвеного и безстрастного житія не хочють“. „Риторські байки“ православної школи здають ся йому тільки переходною ступенею до латинської прелести. Та поміркував ся, видно, відправою, яку дали його інвективам оборонці нової школи, і сим разом готов до певних уступок: „але бимъ я радиль нашимъ фунда-торамъ благочестія во Львовѣ въ первихъ церковного послѣдованія, славословія и благочестія узаконити дѣтемъ научити, таже утвердивши сумненія вѣры благочестивыми догматы, тогда внѣшнихъ хитростей для вѣдомости касати ся не возбраняти“³⁾. Була се одначе тільки вимушена уступка, і Вишенський потім стає знову на становищі безоглядної негачії мирської науки, як ми бачили в вище наведених його (пізнійших) посланнях.

Аргументів оборонців нової школи сам він, на жаль, не наводить. В Пересторозі ми бачили мотиви національної й політичної натури; в пізнійшій обороні нових шкіл (київських) — Ехегезис-і Сяльв. Косова (1635) аргументи беруть ся з практичних обставин суспільного й політичного життя сьвітської суспільности⁴⁾. „Латинські школи потрібні для того, аби нашої Руси не називано

¹⁾ Гадку сю, висловлену др. Франком і ближше розвинену ним в статі *Z dziejów synodu Brzeskiego* (Kwart. hist. 1895), прийняли потім проф. Студинський, Брікнор, Харлампович.

²⁾ „Церковному послѣдованію въ славословію, благодаренію и молитвѣ не потребны суть, ни бо умѣють у церкви ни читати, ани пѣти“. „Не вѣдомость хулю художества, ало хулю, што теперешніе наши новые рускія философи не знають въ церкви ничтоже читати, ни тоє самое псалтири, ни часослова; а знать если шtos трохи и зналь, якъ южь дослѣгнетъ стиха якого басней Аристотельскихъ, тогда южь псалтири читати ся соромеетъ и прочее правило церковное ни за што вмѣняетъ и яко простое и дурное быти разумѣетъ; а тежъ не вижу иншихъ, толко простою наукою нашего благочестія воспитавшіе ся тые и подвигъ церковный носятъ и отправують, а латинскихъ басней ученицы, зовомыи казнодѣи, трудити ся въ церкви не хочуть, толко комедіи строчють и играють“.

³⁾ Архивъ Югозап. Рос. I т. VII с. 28—9, текст дуже не доладно виданий. ⁴⁾ Витяги у Голубева, Вст. ків. акад. I. дод. с. 82—3.

„дурною Русією“; а то поїде бідака Русин до трибуналу, до сойму, на соймик, до повітового гродського суду або земського, дивись — без іасіну ріасі віну: не розуміє ані судиї, ані адвоката, ані посла — дивить ся тільки то на того то на сього, вилунивши очі як ворона. Лукавий аргумент противників (з польської сторони), що в православних школах повинні вчити ся грецької мови, а латинську лишити католицьким школам, він без церемонії називає лукавством — „добра рада, але вона більше на місці була б в Греції, а не Польщі, де не можна обійти ся без латинської мови... Були часи, коли ми їздили (за латинською наукою) по Унгольшпрадам, Оломуцам (до єзуїтських колегій), тепер маємо хліб в своїх зубах, і иньших надіяємо ними“; ти, лукавче, маєш не тільки в роті, а й поза ротом, а не хочеш, щоб хтось иньший мав його, а особливо ти, незаможна Русь!“

Русь рішучо не захотіла зіставати ся дурною в польських очах, як радив їй Вишенський, і погляди оборонців нової школи взяли на цілій лінії перевагу над узко-церковним старовірством. Та хоч та старовірська програма була для Руси убійчою, перемога поступовців була також не без темних сторін. Взято готовий тип школи з польсько-латинських взірців, не створено свого оригінального типу. Трудно робити з того закид супроти культурної слабости української суспільности: трудно було не підпасти їй впливам взірців, які опанували тоді всю культурну Європу. А все таки була се велика хиба, і треба вказати, що в перших початках організації нової школи вона була більше оригінальна, тільки сі самостійніші початки не дістали дальшого розвитку. З початку ложено більше ваги і на староруську традицію і на науку грецьку. В протиставленню латинській культурі, яку репрезентувала школа католицька, висувано значінне грецької культури, учасниками і репрезентантами якої виступала Русь. Сей мотив ми стрічаємо вже у ранніх православних полемістів — як у Гер. Смотрицького¹⁾, особливо повно розвиває його Копистинський в своїй Палінодії: „Што ся Римляне хвалять наукою того-світною — чужимъ перьемъ хвалят ся, в чужомъ плащу напинают ся. Греції и то суть мудрости Платонова и Аристотелева и иньхъ философовъ грецьких мудрестъ, отчасти имъ удѣлена!.. И мы Россове если для наукъ въ край нѣмецкіи удаємо ся, не по латинскій, але по грецкій разумъ удаємо ся, гдѣ яко свое власное, заходнимъ отъ Гре-

1) „А кому на свѣте може быти тайно, же зъ Грековъ философы, зъ Грековъ богословцы увесь свѣтъ маеть, без которыхъ и его Римъ ничего не знаеть“ — Ключъ с. 241.

ковъ на часъ короткій повѣреноє, отбираемо, зъ рощтронністю еднакъ смѣтъє отмітуємо, и зерно беремо“¹⁾! І в початкахъ сю „грецьку мудрість“ брано не тільки з заходу, а й безпосередно від Греків — роблено принаймні старання в сім напрямі. Та се було не легко, і пізнійше (від Могили особливо) українська школа стала ковією схолястичної західньої, спеціальноє єзуїтської школи. Се було лихо і з того боку, що ся схолястична школа давала загалом дуже мало реального знання і ніякої заохоти до нього, до позитивних наук. І з того також, що ся школа була дуже мало звязана з реальним житєм українського народу в минувності і теперішності, мала дуже слабо зазначений національний характер в ширішм значінню того слова. Її вихованці формально чули себе Русинами, виховували ся навіть, на горячих її оборонців але вони були відірвані вихованнем і наукою від свого народу, його реального жита, його змагань і традицій і всім своїм культурним надбаннем, починаючи від латинської й польської мови і кінчаючи своїми інтересами, поглядами, уподобаннями звязані з житєм латинсько-польським. Се були спільні прикмети не тільки православних, а й латинських шкіл — брак реального позитивного знання і відірвання від реального жита. Проклятем української суспільности було те, що її „учителі“, які за свою культурну місію казали українській нації так дорого собі платити, були самі такими некультурними й темними: за своє національне й суспільне пониженне, за ограбовання економічне Русь навіть не могла чимсь позитивним на полі культури поживити ся (як поживили ся приміром Чехи від Німців). Але у польської суспільности в сфері національного жита, негати́вні сторони школи до певної міри зрівноважували ся елементарними впливами самого державного й суспільного жита; в українській суспільности, позбавленій свого державного жита, відсуненій від суспільного, розбитій і відтисненій на другий шлях елементами польськими, жите не могло так рівноважити тих шкідлих впливів школи.

В результаті не без певної (хоч і одно сторонньої) підстави новійші польські історики вважають пізнійшу латинську школу українську (типа Могилянської академії) за провідник польської культури. І Вишенський не зовсім помиляв ся, коли писав в своїм листі до Домнікії про вихованців нових шкіл, що з них для церкви нема користи бо як полижуть риторських байок, то їх потім тягне до первовзорів тої премудрости, латинської культури: „только если тые байки литорские знаютъ, то тѣжь къ баснямъ до-сконалшимъ, родителямъ сихъ, то есть до латини наки возвращаютъ

¹⁾ Пам. полем. лит. I с. 900.

ся и отходять: свойственное къ своему духу влечет ся и прилепляеть". Вишенський говорив тут про гравітацію релігійну, і се було не справедливо, але в культурній сфері воно буде справедливо зовсім.

Першим огнищем нової освіти, нового шкільництва, нового духового життя, виступає Острог, резиденція кн. Острозьких, в 1580-х роках. На жаль, ми не знаємо ні тих безпосередніх обставин, ні тих впливів і мотивів, які вплинули на се виступлення, не можемо означити ближніх хронологічних границь, ані стадій в розвою тутешнього духового життя, ані виробити собі докладного суду про його розміри. Наші відомости про острозьку школу, про тутешню видавничу діяльність, про кружок учених і літератів, згромаджених коло тутешньої друкарні й школи, незвичайно бідні. Нясною представляеть ся навіть особиста роля, мотиви й участь в різних сторонах острозького епізоду самого фундатора, кн. Острозького, бо з тих часів мало маємо ближніх відомостей про нього, та й взагалі, поки не використаною вповні зістаєть ся його чимала особиста кореспонденція¹⁾, ми все ще не можемо здати собі вповні докладної справи про мотиви й характер його діяльності, про його особисті й суспільно-національні прикмети хоч як визначну ролю відогравав він в очах сучасників, хоч як сильну увагу притягав до себе і пізнійших поколінь і новітніх істориків²⁾.

Молодший з двох синів Константина Івановича Острозького, славного гетьмана вел. кн. Литовського, найвизначнішого з сучасних православних магнатів, що уважив ся через те чільним опікуном своєї народности й православної віри³⁾, — князь Василь-Константин (род. 1527) виступає на перший план уже в 1540 р., з смертю свого брата Ілії, що вмер в молодих літах, на тридцятім році життя, в 1539 р., не полишивши иншого потомства окрім прославленої своєю трагічною долею доньки Гальшки. Князь Василь — пізнійше званий звичайно Константином, на честь батька, тоді був ще молодим хлопцем: в 1541 р. по смерті брата, вел. княжим декретом в спорі з своєю братовою Беатою з Косцельца, він був перед часом признаний за повнолітнього на п'ятнадцятім році й потверджений в своїх правах на половину батьківщини. Але і вирісши, він довго вів тихе й малозамітне жите, неважаючи на незвичайно визначне становище, яке давало йому голосне імя батька, величезні багатства

1) Звісні збірки його листів в петербурській публичній бібліотеці.

2) Література про нього в прим. 12.

3) Про сю сторону книжечка Ярушевича: Кн. Константинъ Ивановичъ Острожскій, Смоленськ, 1896.

й особисті звязи. Розділені між ним і родиною його брата Іллі, острозькі маєтності зібрали ся в руках кн. Василя-Константина в 1570-х роках, коли його братанниця Гальшка по своїх бурхливих пригодах, по смерті накиненого їй королем чоловіка Лукаша Гурки (1574), котрого вона до смерти не хотіла за мужа мати; дістала ся на двір свого стрия, кілька літ потім вона вмерла записавши свої маєтності стриеви. Оженив ся кн. Василь-Константин теж з пребогатою дідичкою, репрезентанткою одного з перших польських домів, Софією Тарновською, донькою каштеляна краківського, що по смерті свого одинака-брата одідичила всі маєтності батька. Старшу доньку свою Гальшку видав кн. Василь-Константин за звісного Яна Кишку, одного з найбільших маїнатів в. кн. Литовського, протектора соцініан, другу — Катерину за Криштофа Радивиля, воеводу виленського й канцлера в. кн. Литовського, першого литовського маїната, і її сином був Януш Радивил, що потім теж грав першу роль, як його батько, в в. князівстві (по смерті Катерини Криштоф оженив ся з Гальшкою, що повдовіла по Кишці, але не мав від неї дітей). Старший син князя Януш, з огляду на повагу й фамілійні звязи свого батька, ледво дійшовши тридцяти літ, був іменованій волинським воеводою, а кілька літ пізнійше (1593) каштеляном краківським — першим сьвітським сенатором держави! Його молодший брат Олександр дістав тоді воеводство волинське по старшій браті, не маючи повних двадцяти трох літ! Сам кн. Василь-Константин став старостою володимирським і маршалком волинської землі на 24 році, а при кінці 1559 р. дістав воеводство київське, і сей титул носив до смерти.

Не вважаючи на сю повагу, незмірне багатство, звязи й впливи, якоїсь хоч трохи визначнійшої політичної ролі кн. Острозький не грав. Українським маїнатам, взагалі православним, се таки було й не легко, але й інтересу до справ політичних, адміністрації, публичної діяльності взагалі кн. Василь-Константин видко не мав. В ролі київського воеводи, себто першої особи і найвищого урядника на Подніпровю зіставав ся він пасивним сьвідком того многозначного суспільно-політичного процесу, який переходив тут — сформовання козачини. Він держав ся правила „моя хата з краю“, й старав ся підтримувати добрі відносини з козацькими ватажками, аби не чіпали його маєтностей; такоїж політики держали ся його агенти-заступники¹⁾. Його воеводський замок київський за його воеводства став тилою руїною.

1) Його одинокий важнійший конфлікт з козачиною — за Косинського, був невеликий: Косинський мав гнів за свої обиди на Януша Острозького й спеціально завзяв ся нищити маєтності Острозьких.

де козаки господарили як хотіли, находили, забирали гармати, а кн. Острозький обмежив ся тільки документальним сконстатованнем, що він не раз пригадував про потребу укріплення Києва й Білої Церкви (держави його сина Януша), але річ несполита того не вчинила, а він з сином „сам не може ані новинен“ їх будувати¹⁾. Два перші магнати українські дивились на свої держави як на просте джерело доходів і не вважали за можливе з тих доходів дати щось на укріплення замків. Сучасний польський історик Ожельський висловляє в виразах досить сильних своє обурення, а для нас се характеристичний приклад того браку всякого громадського почуття, який виробив ся в нашій магнатстві в зв'язку з усуваннем його від всякої активної політичної ролі, і повного забиття інтересів публичних приватними. Та ж „привата“ прозирає і в иньших фактах життя Константина Острозького він: напр. залягає з податками з своїх маєтностей і стараєть ся їх не платити. Але і в справах, які дотикали безпосередно його самого, його приватного життя й інтересів, не показував він енергії, рішучости, ініціативи. Ще до різкого виступу можна часом було його похнути, але витривати в завзяту й енергії він ніколи не міг. В голоснім епізоді, який розгравав ся в його родині — в трагічній долі його братаниці Гальшки не умів він знайти ся активно, енергійно; оружною рукою піддержавши сватання до Гальшки Федька Сангушка, він потім не показав ніякої енергії ні для того, щоб охоронити Федька від гніву короля, ані для того, щоб оборонити Гальшку від насильства з боку матери й короля. Таким же показує себе сорок літ пізнійше старий уже князь в иньшій голоснім епізоді — в справі екзарха Никифора — різкий виступ против самого короля, і по тім — князь махає на все рукою й уступає в ображенім маєстаті.

Брак енергії, ініціативи, активности показує він і в сій сфері, де ще найбільше проявив інтересу, зацікавлення, і де зробив своє імя історичним: в сфері культурно-релігійних інтересів. Його роля, діяльність в сій сфері оцінювала ся дуже неоднаково. Тим часом як одні під небеса підносили й підносять його заслуги, його характер, бачучи в нім чоловіка прямо ідеального, — иньші бачуть в нім людину вповні пусту, безхарактерну, зовсім позбавлену всяких ідеальних змагань; одні зводять різні зміни в його поглядах і поведженню до мотивів особистої натури, амбіції, — иньші в сім браку якоїсь одностайности добачають прикмети ширших поглядів, свободних від всякого сектярства й виключности. Не претендуючи на рішучу оцінку при теперішнім стані наших відомостей, ми і в сій сфері одначе мусимо

1) Архивъ Югозап. Рос. III. III с. 37.

сконстатувати у Острозького брак визначної індивідуальності, енергії й витривалості, неохоту виступати різко й гостро, наприкрити ся людям. Він радо зістав ся б ціле жите на другім плані сучасної релігійно-національної боротьби, в ролі високого арбітра, до якого суду й гадки, поваги й оцінки звертають ся заступники ріжних сторін, і який по монаршому знаходить для кожного ласкаве слово і милостивий дарунок. При певній дрібязковості і слабкості характеру, в Острозькім безперечно було де що з тої маєстатичної величи, яка виховуєть ся в династіях почутем своєї висшости і каже людині брати з гори, з становища об'єктивнішого й вищого партийну боротьбу, релігійне і всяке иньше сектарство. Тісні звязи, що лучили його з иньшими сферами національними, релігійними, культурними — з аристократією польською і литовською, прилучали ся до його вродженого індиферентизму й неохоти до всякого різкого зазначення своєї індивідуальності. Йому й не хотіло ся. й не наручно й органічно противно було замикати ся в якусь різко зазначену чи національну, чи релігійну формулу — виступати з різко вираженою фізіономією патріота - Русина, ортодокса - православного. І так само як напр. в епохальнім національно-політичнім епізоді — акті 1569 р. Острозький тільки маркує опозицію, але без всякого опору потім здаєть ся на королівську волю, так і в питаннях національно-релігійних, які так сильно порушували иньших — напр. в справі календарній, в справі злуки грецької й римської церкви, в справі релігійної реформи він довго держить ся на прихильно-невтральній позиції.

Без протесту приймає він присвячену йому книгу Скарга з накликом до католицтва і різкими атаками на православну віру та посилає своїм знайомим. А коли ся книга викликає невдоволення православних, поручає написати на неї відповідь одному з своїх двірських літератів нововірцю Мотивилу, обурюючи тим до дна душі правовірного Курбского. Пише до папи листи, де заявляє своє горяче бажання послужити ділу унії; а заразом нововірці, антитринітарії уважають його своїм чоловіком з огляду на толерацію й прихильність, яку показував він їх людям¹⁾; православні ж, св'їтські й духовні, уважали його головою й „св'їтилом“ православля. Богословом — каноністом Острозький не був ніколи. Курбский зве його чоловіком тільки „отчасти во правовірныхъ догматѣхъ искуснымъ“²⁾. Потій, зловивши на необережнім вислові, що в православній церкві треба б попра-

¹⁾ *Quamvis religionem unitariam, quam in corde amplectebatur, aperte non sit professus, unitariorum tamen fautor et patronus fuit, пишуть про нього антитринітарії, — Bibliotheca antitrinitariorum c. 283.*

²⁾ Сказанія II с. 225.

вити дещо „зважаючи на сакраменту и иньшихъ вымысловъ людскихъ“¹⁾, злорадно закинув йому неправовірність такого погляду, бо в тайнах східної церкви ніякої зміни або поправки не може бути²⁾. Признаючи глибокий упадок православної церкви, Острозький готов був шукати для неї порятунку однаково чи у католиків, чи у протестантів. Втім був і індіферентизм для традиції, для національних елементів руської церкви, і легке трактування церковних питань взагалі; в релігії Острозький цінив моральність, дисципліну, культурну сторону й не прив'язував ніякої особливої ваги до сторони догматичної. Тому міг він писати на протестантській зїзд, що православні далеко ближші протестантам як католикам³⁾. З другого боку, тісні зв'язи з польськими й литовськими католицькими кругами виключали в нім всяку різкість в відносинах до католицизму, і єзуїтські оповідання про те, що Острозький буцім мучив своїх синів за перехід на латинство⁴⁾, стоять в такій різкій суперечності до всього що знаємо про Острозького, що не варті ніякого довіря. Раз тільки старий князь дав унести себе роздражненню й гніву до виступів більше різких і рішучих — коли конспірація владиків пошла в дурні його з плянами унії й грозила завести всю українську суспільність, без її волі й відомости, без ради і порозуміння, мов „якихось безсловесних“, під руку напн. Але й се був солом'яний огонь, який швидко згас, і не грізних заповідях — вивести в поле 15—20 тисяч війська на оборону православної віри, Острозький скоро став радити православним терпеливість супроти всіх звернених против них актів правительства і єрархії.

Я дозволив собі спинити ся на характеристиці кн. Острозького не тільки як тодішнього голови українського народу, „начальника в православію“, та характеристичного репрезентанта українського магнацтва, а також і тому, що ся характеристика потрібна нам для того, аби оцінити відповідно весь, щоб так сказати, острозький епізод в історії духовного життя XVI в. Особисті прикмети кн. Острозького дають нам объяснення недовговічності, ефемерности цього епізоду, а zarazом кажуть шукати в його оточенні иньших людей, яким завдячав сей епізод свѣтліші свої сторони.

Першою річю, що мусіла згромадити в Острогу культурні сили й дати початок освітній літературній роботі, було видання біблії. В зв'язку з тим стоїть заложення друкарні. Уставлення біблійного тексту потребувало не тільки книжного матеріалу, а й книжних людей, яких кн. Острозький стягав з різних країв, а се скуплення

1) Антірізіс с. 587.

2) Ibid. с. 589.

3) Антірізіс с. 643.

4) У Несецького VII² с. 187.

культурних сил дало можливість розвинути ся не тільки літературній роботі та видавничій — завдяки друкарні, але й дало спромогу організувати, по довгій перерві, першу школу вищої марки на Україні.

Про школу знаємо тільки, що вона в 1581 р. вже існувала, правдоподібно — не задовго перед тим в 1570-х рр. вона й появилася¹⁾. Сучасники називають її „триязычним ліцеєм“²⁾, „колегією“³⁾, „школою грецькою“⁴⁾, або „грецько-словянською“⁵⁾, а навіть „академією“ (так називає її в своїй книзі „ректор“ сеї острозької школи Герасим Смотрицький, і Петій, може не без іронії, називає одного з членів острозького кружка, т. зв. клирика острозького, „учнем академії острозької“⁶⁾). Це показує нам, що фундатори й провідники острозької школи хотіли б зробити з неї школу вищого академічного типу. Це не вдавалося за браком наукових сил — в них все відчувалося нестача, хоч при величезних засобах, якими розпоряджав Острозький, він безперечно, міг би постягати найліпші наукові сили сучасної Європи. Але тут наперешкодї, видно, ставав страх перед введенням неправовірних елементів в школу, і ще більше мабуть — брак енергії й щедрости зі сторони старого князя⁷⁾. В 1583 р. кн. Острозький просить папу прислати учених Греків, грецької віри, для потреб острозької колегії й для роботи над перекладами грецьких писань⁸⁾. В 1592 р., просячи львівське братство взяти в свою опіку його сина Олександра, що пробував в Ярославі, Острозький поясняє, що не міг з ним післати з Острога своїх учителів за для нестачі в них, бо і в Острозі без них „глад страждуть“⁹⁾. Десять літ пізнійше доходять поголоски до Риму про

1) Перегляд ріжних гадок про час засновання школи (деякі ведуть її з часів кн. Конст. Ів. Острозького, але безпідстано), її програми, устрою і т. и. (про се, за браком всяких позитивних дат, висловлялися найріжнійші здогади) див. в цитованих статях Лукьяновича і Харламповича.

2) *Trilingue lycaeum* — Пенкальський *De bello Ostrogiano*, 1600, у Харламповича I. с. 254.

3) Бароній—Тайнер III ч. 43. 4) Пам. полем. лит. III с. 382.

5) Чтенія київські VIII с. 33 (переклад Авукара 1611 р.).

6) Каратаев с. 235, Пам. полем. лит. III с. 1053.

7) Не дурно напр. Мелетій, що від свого вихованця Лукаріса мусів мати дуже докладні відомости про острозькі справи, в 1597 р. дуже усильно заохочував Острозького і безпосередно, і через близьких йому людей, до більшої опіки для школи й друкарні — Малышевській оп. с. II с. 74—5. 8) Бароній—Тайнер III ч. 43.

9) „Идеж (в Ярославі) помощи и ратунку в потверженю вѣры его от нас мѣти не может скудости ради учителей, без нихже и сами гладь страждемъ“ — *Monum. confrat.* ч. 257.

нові заходи кн. Острозького дістати з Греції професорів „для якоїсь академії, яку хоче фундувати на Волині“, але кореспондент-уніят злорадно запевняє, що в цілій Греції не знайдеш зі свічкою ученого чоловіка¹⁾.

Та коли не удавалося вивести острозьку школу на верхи сучасної шкільної організації, і на сій точці її прихильникам приходилося раз у раз відчувати брак культурних засобів, то все таки вона незмірно піднялася над рівнем старої школи, що не сягала понад науку русько-словянського читання й письма. Наука словянської мови мусіла бути поставлена більше науково, глибше й основніше, ніж в тих старих школах — за се можуть посвідчити пізніші граматичні праці вихованця острозької школи Мелетія Смотрицького, що зробили епоху в граматизації церковно-словянської мови. До словянської й тісно звязаної з нею книжної українсько-білоруської мови школа старалася приложити стилістичні методи й правила, вироблені західноєвропейською схоластичною школою; пам'ятками того лишилися деякі літературні вироби острозької школи, як вірші Гер. Смотрицького в передмові до острозької біблії, хронологія Римні, Лямент дому кн. Острозьких²⁾. Взагалі літературні пам'ятки острозькі служать нам майже єдиним джерелом до пізнання характеру і напрямку острозької науки, за браком якихось безпосередніх звісток про неї, і ми ще застанемося над ними з сього погляду.

Крім мови словянсько-руської вчили латини й грецької мови. Се говорить пізніший уніатський письменник Суша³⁾, і се ж очевидно розуміє сучасник, називаючи острозьку школу „триязычним лицеем“; таку ж вагу має згадка сучасного памфлета на М. Смотрицького, що він був — очевидно в острозькій школі — „во благочестии и наказании книжномъ и граматичномъ словенски, гречески и латински воспитанъ“, і тільки „латинською філософією доповняв свою науку в Вильні⁴⁾. Без науки латинської, розуміється, обійти було неможливо, і знайти для неї учителів не було тяжко. Тяжше було з наукою грецькою, а їй в острозькім кружку, очевидно признавали велике значіння: при-

¹⁾ Лист Веляміна-Ругського з Риму, 1603 р. в додатках до Петра Могила Голубева I с. 180.

²⁾ Пам'яткою словянської науки в острозькій школі мабуть треба вважати й „граматыку словенска языка“ видану в 1586 р. в Вильні „з газеонлакін славного града Острога з щедробливого его милости (кн. Острозького) ласки видану для поученія и выразумѣнія божественнаго писанія (Каратаев с. 232).

³⁾ Non slauonicae duntaxat linguae, sed graecarum iuxta atque latinarum artium erexit palaestram — Saulus et Paulus с. 16.

⁴⁾ Друкований в Київ. епарх. вѣдом. 1875, с. 564.

гадаємо слова ректора острозької школи Гер. Смотрицького про універсальне значіння грецької науки й письменства й перевагу його над латинським¹⁾. Тому у сучасників—учеників острозьких вона зветь ся „школою грецькою“, „училищем греко-словенским“²⁾; правдоподібно се була т. ск. офіціальна назва школи в противставленні католицьким „латинським школам“.

Але на ділі надати школі сей грецький характер було не так легко. Аби яких Греків, для перших початків грецького читання й письма знайти не тяжко було — „не новина отъ часовъ давнихъ бывати Грекомъ у Острогу“, завважає автор Перестороги³⁾, а в 1590-х рр (1595), пишучи Лукарісу, оден з його острозьких учеників передавав йому повлін і від Греків острозького кружка — їх тепер більше ніж було за тебе — додає він⁴⁾. Але хотіло ся Греків правдиво-учених, досвідчених в тайнах богословської й філософичної науки, і за ними шукав Острозький і в Греції і в Італії, де тоді звичайно доходили вищих студий жадні знання Греки, за браком своїх вищих шкіл. Та сі заходи не приводили до особливих результатів, і тільки недовгими гістями появляли ся в Острогу — скільки знаємо принаймні, — учені Греки, які могли поставити на відповідній висоті науку грецької мови й письменства, філософичних і теологічних дисциплін. Таким був згаданий Кирил Лукаріс, що в р. 1594—8 кількома наворотами пробував в Острозі й учив в тутешній школі⁵⁾, і протосієвел Никифор, що по берестейським соборі жив якийсь час в Острозі. Перед тим, в 1580-х рр., обертав ся в острозьким кружку ще оден Грек, з західною (римською) освітою Мосхопул — ближе не звісний нам одначе ні що до своєї учености, ні що до характеру своєї діяльности, і другий явийсь Діонисий Палеольог, що їздив з порученнями до Риму⁶⁾. З римської грецької колонії не знайшло ся охочих їхати

1) Див. вище с. 477. 2) Див. вище с. 484.

3) Акты Зап. Рос. IV с. 216.

4) Bibliographie hellénique Lezana, IV ч. 54.

5) Крім згаданої монографії про нього Брянцева (див. т. V с. 660) загальніші праці: Pichler Geschichte des Protestantismus in der orientalischen Kirche oder des Patriarch Cyrillus Lukaris und seine Zeit, 1862, і стара збірка Tb. Smithus Collectanea de Cyrillo Lukario, 1708. Кореспонденція Лукаріса видана в IV т. Бібліографії Лезрана.

6) Луковский, подаючи деякі відомости про нього з ватиканських актів (Unia brzeska с. 224), здогадуєть ся, що то не був правдивий Грек, а „Москаль“; мабуть підставою послужило йому до того імя Мосхопула: про Палеольога він каже, що був прихильний католицтву, а Мосхопул був, навпаки, дуже ворожий латинству й старав ся підкопати його впливи.

до Острогу на зазив Острозького¹⁾). Що дивнійше, за цілий довший час свого існування острозька школа не постарала ся вишколити з своїх власних учеників спеціалістів в різних науках, спеціально в науці грецькій, і се тим дивнійше, що вже в 1580-х рр. при патріарху був якийсь „спудей Федор“ з України, „ученія ради еллінська язика, в немже всяка еилософія“, і патріарх просив для нього помочи від Українців „книгъ ради купованія вишнихъ и богословныхъ ученій“ (1584)²⁾. Боюсь, що й тут ки. Острозькій не показав себе надто гоїним меценатом. За весь час існування острозької школи можна вказати тільки на одного чоловіка, що виглядає на „ученого стипендиста“ острозької академії; се еромонах і архидиякон Кипріян, „сущій отъ града Острога, мужъ во еллінскомъ діалектѣ искусный, въ Єнетіяхъ (Венеції) и Патавіи (Падуї) любомудрествовавший, въ св. горѣ Аѳонстѣй поживній“, як його рекомендує передмова до пізнішого видання його перекладу толковань Ів. Златоуста³⁾. Як показують його грецькі вірші в острозькім друку *De bello Ostrogiano* (1600) і роля товмача під час берестейського собору⁴⁾, він був дійсно добре обзнайомлений з грецькою мовою.

Та які б не були хибі й недостачі острозької школи, вона мала важне значінне, випустивши все таки з своїх мурів чимало людей з більшим науковим цензом і своїм живим прикладом збивши погляди, розширювані ворогами в роді Скарґи, мов би при православної вірі, при словяно-руській традиції неможлива ніяка організована школа, ніяка освіта, ніяка наука. В біографічних звістках різних людей того часу ми починаємо, замість давніших загальних звісток про науку у якогось учителя, стрічати вновні конкретні відомости про ученне в школі острозькій⁵⁾. Приклад острозької школи дає конкретну підставу до проєктів подібних шкіл і по інших місцях; так в 1588 р. владика володимирський, Теод. Лазовський з своєю капітулою соборною, постановляючи „за напоменем вел. и. Констан-

1) Likowski с. 223.

2) Мелетій Пигась II с. 98—100.

3) Виданий 1623 р. в Київї, цитати у Харламповича *Острожская школа* с. 384.

4) Пам. полем. лит. III с. 335 і 354.

5) Так в біографії Йова Княгиницького читаємо, що він „підучивши ся в унівскім монастирі“, удав ся „до совершенїйшихъ наукъ“ до Острога — „вдасть себе въ училище и прилежаше ученію“ (Зоря гал. 1860 с. 228). Його сучасник і земляк Сагайдачний теж „вховавъ въ вѣрѣ церкви востодней въ лѣтъ дѣтинскихъ, шоль потомъ до Острога, для наукъ уцтвивыхъ“ (Вѣршѣ на погребѣ Петра Конашевича Сагайдачного).

тина кн. Острозьского“ різні способи до направи й поліпшення порядків в соборній церкві, між иньшим роблять спеціальну фундацію для школи, „аби ховано два бакаляры такихъ, жебы оденъ училь по гречку, а другий по словенску“¹⁾). З сього пляну справді не видно особливих результатів, але небезіntересно се ширенне ідеї грецько-словенської школи по острозькому прикладу. Правдоподібно, що й плян львівської школи, видвигнений в тих же 1580-х рр., не обійшов ся без впливу тих же острозьких взірців, і автор Перестороги, очевидно, передає погляди сучасників, представляючи, що новий культурний рух, поліпшення церковних відносин і дорогої його серцю освіти у православних вів свій початок від острозьких початків — школи й друкарні. Вони то, мовляв, заохотили й патріархів до ближшої участі в справах української церкви, до помочи їй церковними й культурними засобами, й приготували те відродження православної церкви²⁾, яке, на погляд автора, затримала й ослабила тільки дявольська робота — унія, що внесла роздвоєнне серед православних і їх енергію обернула на внутрішню боротьбу.

Таких ентузіастичні відзиви ми чуємо від пізнійших українських письменників про літературно-науковий острозький кружок і його літературну та видавничу діяльність. Зах. Кошистенський, описуючи заслуги, положені кн. Острозьким, так каже про сю першу українську академію наук. „Найдовали ся на дворе его и мовцы оному Демосеєнови ровныи, Исафалове (!) и иные различни любомудрцы. Найдовали ся и докторове славныи, въ греческомъ, словенскомъ и латинскомъ языкахъ выцвѣчонныи. Найдовали ся и математикове и астрологове превыборныи, межи которыми оть презацный маѳематикъ, философъ и астрологъ Янъ Лятось, которий календар новый славне изганыи и пером доводне презъ друкъ доказалъ, же есть омылный“. „Церкви и дворъ того княжати полныи православныхъ учителей евангелскихъ и апостолскихъ, полныи богослововъ истинныхъ, оть богослововъ Діонисія, Аеанасія (й ин. східніх отців) и иныхъ многихъ и оть соборовъ и оть патріарховъ восточныхъ, знаючихъ богословію и вѣру правую“³⁾.

1) Архивъ Югозап. Рос. I. I с. 236.

2) „Зачимъ православіе наше начало было просіявати яко солнце, люди учоные начали были въ церкві божіей показивати ся, учителя и строители церкви божіей, и книги друкованыи начали множити ся“ — Пересторога с. 206.

3) Палинодія с. 1136—7.

На жаль, знов такі близьких відомостей про склад цього кружка, про визначніших членів його й їх діяльність маємо дуже мало. Майже виключно можемо судити про нього по друкованих його працях, а при тім і про публікації його не маємо повного поняття, бо багато острозьких друків досі звісно тільки в фрагментах, або й зовсім іще незвісно, не кажучи про праці, які друком оголошені не були і тільки випадково нам стали звісні ¹⁾.

Літературна й наукова острозька компанія мала очевидно мішаний характер. Її основу мусіло становити учене місцеве духовенство. Кн. Острозький, правдоподібно, мусів підбирати людей освічених та учених на ті церковні посади, які відкривали ся в його маєтностях від часу, як його стали інтересувати справи освітні й літературні; але поіменно не можемо багато таких духовних вказати. Знаємо з цього боку острозького священника Даміана Наливайка, брата славного козацького ватажка, перекладчика чи редактора кількох збірок перекладів; автора українсько-руських віршів ²⁾, й згаданого вже ероманаха Кипріяна (при яким монастирі він числив ся, зістаєть ся незвісним). Острозьким священником уважають Василя, автора звісного трактату О единой вѣрѣ, але се зістаєть ся мало правдоподібним, тому що він ніде не натякає на своє священство ³⁾. Не був по всякій імовірності духовною особою й „клирик острозький“, автор відповідей Потієви ⁴⁾. Світським чоловіком був Герасим Смотрицький, оден з головних репрезентантів острозької академії (дозволяю собі ужити се слово для означіння всієї суми просвітно-літературних острозьких засобів, різних сторін тутешньої культурної ді-

¹⁾ Напр. тільки в останніх часах став звісній Лямент дому кн. Острозьких, острозький друк 1603 р., відповідь Острозького Клирика на другий лист Потія кн. Острозького, 1599 р. або присвячений Ісаї Балабану переклад Фед. Авукара, зроблений „спудеєм училища острозького“ в 1611 р. (Чтенія київські т. VIII і XII, Памятки укр. мови і літ. т. V).

²⁾ Чтенія київські IX с. 19 (Лекції Злотоустого отъ бесѣдъ евангельських отъ иерея Наливайка избраніе), Каратаев ч. 178 і 190.

³⁾ Є й иньший здогад, що сей Василь був пан Василь староста або намісник суразький, дворянин Острозького, згадуваний як його посланець в зносинах з Потієм, (див. Антірізіс, показчик sub voce). Се можливо, хоч окрім подібности імени ніщо за тим не говорить. Але не можливо лучити до купи оби два здогади й говорити про Василя Суразького священника острозького, як часом буває.

⁴⁾ Гел. Діллян, близький своїм часом православний письменнику своїй Антапольогії (1633) писав, що Клирик Острозький клириком міг називати ся тільки в ширшій значінню слова, себ то не був духовним (с. 614).

яльності). Він був шляхтичем з Поділля й гродеським писарем в Кам'янці, поки не перезвав його до себе Острозький¹⁾. Сьвітський елемент представляли далі такі люди як звісний нам Мотовило, якого Курбський уважав рішучим еретиком (він в своїй відповіді Скарзі виступив з теорією тисячолітнього царства Христа на землі — доктриною анабаптистсько-соцініанської), і Христофор Філялет-Бронський, якого уніяти також називали явним еретиком, і православні не вважали можливим боронити від сих закидів. Зрештою про оніку й прихильність, яку кн. Острозький показував унітаріям, зістала ся сьвітла пам'ять у них самих, як ми бачили²⁾. З другого боку не бракувало в його оточенню й католиків. Ріжні Греки, з близьких і дальших країв, ортодоксального і уніатського напрямку (як той Палеолог) і московські виходні доповняли різнородний склад острозького кружка.

В першій періоді, в 1570—1580 рр. на чолі острозької академії виступають, в приступнім нам матеріалі, Герасим Данилович Смотрицький і той Василь — автори першорядних, як на свій час, богословсько-полемічних трактатів. Смотрицький був оден з старших членів острозької академії³⁾. Першою роботою, в якій пізнаємо його, було видання біблії; його імя носить тут цростора передмова про вагу св. писма і вірші на герб. кн. Острозького („двострочное согласіє“); нема сумніву, що й при роботах над текстом біблії та її коректі він мав визначну участь. Крім нього як учасників біблійної комісії знаємо поіменно ще самого Івана Федоровича, на яким лежала не тільки технічна частина — організація друкарні, але безперечно також в значній мірі і літературно-наукова, і позатим можемо назвати тільки одне імя якогось „многгрѣшного Тимофея Михайловича“, що спорядив показчик до Нового Завіта⁴⁾, виданого в 1580 р. Над сим кружком Смотрицький підносить ся як літерат в повнім значінню слова — перший український літерат сього періоду, „wielki swego czasu w guskim narodziu maż“, як його з гордістю зве пізнійше син⁵⁾. На жаль з його писань, якими він подавав „многу помочу и утѣху вѣрнымъ

1) Звістки про нього й иньших людей, звязаних, хоч би гіпотетично з острозькою школою, збирає Харлампович в своїй книзі про школи (перед тим в статі про острозьку школу).

2) Див. вище 482.

3) Коли з'явив ся він на дворі Острозького, незвісно: циркулює стара звістка (Капцена — Евгенія), що він в 1576 р. уже був підскарбієм Острозького, але її джерело незвісне.

4) „Собрание вещей нужнѣйшихъ вкратцѣ скорого ради обрѣтенія въ книзѣ новаго завѣта по словесемъ язбуки“.

5) Obrona weryficação, I. c.

проти́в еретиків и отступників“¹⁾, ми маємо властиво одно тільки — се звисний уже нам „Ключь царства небесного“. В передмові він називає себе „худим простаком“, який „за великим мушением, а найбільше за росказанем“²⁾ береть ся полемізувати з католицькими богословами „як плохий а голый за збройного рицаря воевати“. і се, окрім звичайної, літературними звичаями приписаної скромности, має те значінне, що Смотрицький не був чоловіком з систематичною науковою освітою, а талановитим самоуком. Свѣдомий сього, він не любить пускати ся в небезпечні глибини догматики і схолястичної діалектики, а більше аргументує від „простого розуму, від практичного життя, зручно воюючи іронією, заступаючи жартом і влучним слівцем схолястично-наукову артилерію тодішньої полеміки.

Його трактат, в тім виді, як ми його маємо (без кінця)³⁾, складаєть ся з кількох статей: передмова до кн. Ол. Острозького „До народо́въ рускихъ короткая а пильная примовка“ — гадки про потребу відправи на латинські атаки і полемічні замітки на адресу латинських полемістів; далі „ключь царства небесного и наше христианское духовное власти нерешимый узоль“ — тут ідея соборности проти́в монархічної власти папи; „календарь римский новий“ — полеміка проти́в нового календаря і панства взагалі (їдка і гостра, особливо місцями). На перший погляд сі части звязані слабо, але вони перейняті внутрішньою ідеєю: довільність пан в справах віри, яка привела їх до відірвання від старої, традиційної церкви, представленої християнством східнім. Виклад зближений до сучасної живої мови, досить живий, пересипаний приповідками, іронічними слівцями й дотепами, часто римованими, позбавлений тяжкого теологічного апарату⁴⁾. Він мусів робити вражінне,

1) Памфлет на Мел. Смотрицького (Кіев. епарх. вѣдом. 1875) Мел. Смотрицький в цитованім дає зрозуміти, що „Ключь“, присвячений кн. Ол. Острозькому (я думаю, що про Ключь треба зрозуміти його слова: *przełożonum go cerkwi ruskiej wszystkim samą rzeczą, choć ledwemu z nich imięno dedicowawszy*, хоч Ол. Острозький не був старшиною „церкви руської“, тільки суспільности) був тільки першою пам'яткою, яку лишив Герасим по собі — *potym i drugi i trzeci (zostawil muniment)*.

2) Можливо — натяк на поручення від кн. Острозького.

3) Надрукований в тім виді, як його маємо, в Архиві Югозап. Рос. I т. VII (коректа очевидно досить недбала).

4) Наведу кілька його дотепів і римів: Церква західня хорує, відорвавши ся від східньої — „звраща отъ оно́го Формоса, за которого стал ся римский костель якъ лице безъ носа“ (с. 242). Папа „южь теперь у волюной кузници своей куєть собѣ што хочеть, ни на кого

і як публіцист Смотрицький мусить уважати ся одним з найліпших, хоч його аргументація переважно біжить по верхах, від дотепу до дотепу, не заглиблюючи ся в ті глибші і влучні гадки, які він розсипає місцями. В полеміці против календаря він не запускаєт ся в питання історичні чи астрономічні, але вказує на ті невігоди, які виходять на практиці через пережину календаря і через істнованне подвійного числення, по двом календарям, подвійних свят і т. н. Іронізує, що природа не слухає папської реформи. „Тые новоперемѣнныя квѣтны и май виѣсто зеленое барвы все бѣлою намъ зверху при-трасають“, лякаючи своїм мовчазним протестом серце вірних. „У великий пятокъ, як хлопці страшили юду тими калаталками, то в кого не була голосна, — зубами мусів тресьоту давати, особливо ті що від раурегібус починають вчити латини; а на сам великодню ніч Бог показав велике знаменне (против зміни пасхалії) — бурхливий і страшний холод, з великим снігом, що не кождий міг післати свѣтити колачі до костела, кому було до костела миля або більше“¹⁾.

Окрім римованих приповідок і дотепів, якими пересипав Смотрицький свій трактат, він, по словам Конищенського, зложив „вѣршемъ роскимъ, ачъ не куштовнимъ, (але) поважнимъ“, якусь сатиру на непорядки в православній церкві й єрархії — „на непорядніи хиротонизанты и ихъ рукоположенцы“²⁾. Ся сатира, на жаль, не дійшла наших рук, а про „некуштовні“ вірші їх автора можемо судити тільки по згаданих віршах на гербі кн. Острозьких³⁾ — дійсно,

не обзираючи, ани о чю ласку и ратунокъ дбаючи“ (с. 246). „Скарга оскаржаєт, Гербест осужаєт, бо той письмомъ своимъ страшить а сей декретомъ не тѣшить“ (с. 247). „Третий на десять Грігоръ папѣжъ, кды обачилъ, же календаръ предковъ его старый дороги правое далеко заблудилъ, солнце днювъ причинило, мѣсяцъ именови помешалъ, звѣзды бѣгъ свой потеряли — заразомъ, яко довтинный лѣкаръ и расторонный строитель, отрѣзалъ члонки здоровые, которые еще стояли нѣшто при тѣле церковномъ“ „мѣсяцы иначей покрестилъ, христианскую пасху з жидовскою далеко отменилъ и такъ посадилъ и своему предъсвѣзятю, яко видимъ, досить учинилъ, только ся после того борзо и самъ схоронилъ — што вѣдати, если в неклѣ чого поправляти не казано, бо то речъ еще старшая ніжъ календаръ“ (с. 252).

1) С. 253, 257—8. 2) Палінодія с. 1507.

3) Наводжу, як найстарший датований вірєць українських віршів, одну строфу, з ліпших :

Всяяла звѣзда ясна от востока,
послѣдую пръвой възвѣщеней от пророка
и приводит от Пръсиды трѣх царей съ дары
поклонити ся съ вѣрою цареви на дары.

з становища шкільної політики не поправних, нерівноскладових, хоч і зладжених на взір шкільних.

Крім того, на підставі слів Сусі¹⁾, Гер. Смотрицького вважають ректором острозької школи в 1570—80 рр. Але про сю сторону його діяльності ми нічого ближше не знаємо, і навіть не можемо перевірити ранішніми звітками сеї звітки пізнішого письменника (XVIII в.).

Другий чільний репрезентант острозької академії сих часів — той Василь, звісний головню як автор „книжици“ „О единой истинной православной вѣрѣ“, 1588²⁾. Се книга иньшого складу, ніж трактат Смотрицького, й автор — письменник иньшої марки. Він хоче дати не публіцистичне писанне, обчислене на хвилеве вражінне, а богословський підручник, де б православний міг знайти по всім спірним тоді релігійним питанням не тільки потрібне поясненне, але й теологічний апарат, запас аргументів, цитат св. письма й св. отців. Більші розділи присвячені темам: про одність церкви (проти універсалізму), про исхожденіє св. Духа, про старшинство римського папи, про римські обрядові відміни (опрісноки, суботній піст, літургію, безженність духовенства), про чистилище, про реформу календаря (й уділено дуже багато місця), вкінці про сьвятість церков і шанованне ікон. Останне против протестантів і раціоналістів, против котрих автор виступає також дуже сильно, нападаючи на надмірну поблажливість до них православних, що вважають „еретиків“ за своїх союзників, думаючи, що через них „зловірні“ (католики) „не можуть приневолити въ зловѣріє своє“ православних. Там де автору трапляють ся вже готові підхожі писання, він компілює з них (напр. Максима Грека про исхожденіє св. Духа, Варлаама Калабрійського против прімату папи й т. ин.), в иньшій пише більш самостійно. Виклад по-

твоя звѣзда нынѣ томуже послѣдует цареви
хотя всѣхъ сотворити жителя раеви,
и убывает луна ветхаго завѣта,
сіяеть бо солнце неприступнаго свѣта,
в немже ходи не подкнет ся,
но наче спасет ся.

Подібний характер мають вірші Андрія Римші на поодинокі місяці року, видані в Острогу в 1581 р. під титулом „Хронологія“. Досить правдоподібна згадка, що маємо тут ученицьку роботу, *testimonium diligentiae*, з острозької школи, й дійсно тільки тим можна пояснити собі собі появу їх в друку. От вірєць сих віршів:

Двадцять четвертаго дня м-ця сеньтябра
Доробленъ Еросолимъ — стала ся рѣчь добра.

На кождий місяць дано по одній такій події.

¹⁾ *Saulus et Paulus* с. 15—6.

²⁾ Видана в т. II *Памятників полем. литературы*.

збавлений всіх тих елементів іронії й жарту, якими закрашує свої писання Смотрицький; він поважний, сухий, не прозорий, перетяжений цитатами; мова словянська; злегка закрашена елементами живої мови. Людям старих традицій він міг подабати ся: Вишенський в своїм „Извѣщенію краткім о латинськихъ прелестѣхъ“ пише під сильним впливом „Книжиці“ й дуже поручає її своїм читачам¹⁾). Але ширшої популярности, вона, очевидно, не мала. Новіші історики-богослови ставлять „Книжицу“ досить високо, при всіх браках наукового приготування автора (м. ин. закидають йому, що поборюючи католицький догмат про чистилище, він впав в противність — заперечував вагу молитов за умерших). Крім сеї „Книжици“ той же, очевидно, Василь був редактором псалтиря з додатковими статями (м. ин. з ширшим трактатом о премѣненні календаря), виданого в 1598 р. н. т. „Правило истинного живота христіанского“²⁾.

В другім періоді свого істновання, в 1590-х і 1600 рр. острозька академія пишаєть ся іменами Філялета-Бронського, Клирика Острозького і Мел. Смотрицького. Бронський як чоловік перейнятий в значній мірі впливами раціоналістичних доктрин, а може й явний член якоїсь протестанської конфесії, як його представляють уніяти, ближше до острозького кружка у всякім разі мабуть не належав, і на його книзі ми сплинемо ся про огляді літературної полеміки, викликаной унією³⁾). Клирик Острозький, автор двох відповідей

1) „Сіе Василієво писаніє испытаноъ извѣстно и увидѣхомъ, яко не отъ своео фантазіи новоизобрѣтеннаго помысла, но отъ божественнаго писанія писа, яке написа; сего ради приймѣте сіе, молю васъ, съ усердіємъ введущіе любове“, і т. д. — Акты Ю. і З. Рос. II с. 264.

2) Каратаев ч. 158.

3) Зістаєть ся досі незвісним, де жив Філялет — на Україні чи Білій Русі. В тексті Апокрізіса єсть вказівки на Вильно, з другого боку правдоподобно, що під час писання книги він пробував і на дворі Острозького, де й користав з листів його архиву. По словам пізнішого (XVIII в.) уніятського письменника Стебельського він і писав свою книгу на замовлення Острозького і в нагороду дістав від нього Вільську волость. Виключно на свідощті тогож Стебельського (без подання джерел) опираєть ся звістка, що правдиве імя автора Апокрізіса було: Христофор Бронський (*Dwa wielkie światła* II с. 114—5, вид. 1866 р.). Ближше про автора не знаємо нічого; сам він називає себе шляхтичом; про його конфесію аргументи і свідоща про і сонга його православної в книзі Скабалоновича про Апокрізіс і у Голубева Вибліографическія замѣчанія; з зібраного ними матеріалу виходить зовсім ясно, що самі православні не признавали ся де солідарности з Філялетом, але чи був він таким нововірцем, що формально належав до котроїсь нововірської конфесії і тільки підшивав ся під

Потію, з 1598—9 рр., виразно зазначає свою приналежність до острозької школи, і Потій його трактує як молодого студента (жака) острозької школи¹⁾. Отже інтересно зазначити близькість сих відповідей²⁾ до трактату Герасима Смотрицького, того традиційного ректора острозької школи: та ж жива мова, живий тон, закрашений гумором і іронією; трапляють ся й зовсім формальні подібності — місця дуже близькі і змістом і формою до місць „Ключа“³⁾. Клирик одначе далеко більше пописуєть ся своєю шкільною ученістю, очитаннем в св. письмі і в отцях цереві; стрічаємо цитати й на світських латинських письменників — поетів (з „Листів“ Петрарки⁴⁾); місце римованих дотепів заступають поетичні ліричні апострофи. З сього боку багато подібного бачимо у Клирика з иньшим вихованцем острозької школи, сином Герасима Максимом, в чернецтві Мелетієм Смотрицьким; подібності сі дали навіть привід до здогаду, що під псевдонімом Клирика таїв ся той сам Максим⁵⁾, але здогад сей розбиваєть ся на пізнійших атаках Мел. Смотрицького на писання Клирика⁶⁾: ледво чи видавався б він так ударяти на свої власні писання, знаючи, що православні могли зняти з нього маску. Отже мабуть правдоподібнійшим буде вважати подібності в писаннях Клирика і Мелетія Смотрицького за впливи спільної школи, силних взірців.

З острозькою академією таким чином, так чи инакше (з Апокризісом влючно), лучить ся поважна частина того, що появило ся в сучасній публіцистично-богословський, полемічній літературі на Україні і Білоруси за чверть століть, від „Ключа“ Гер. Смотрицького до „Треноса“ його сина. До вичислених самостійних трактатів треба дочислити ще такі видання, як збірка патріарших

православного в книзі, чи формально належав до православної церкви і тільки держав ся ріжних нововірських поглядів, — зістаєть ся неясним.

¹⁾ Нам. полем. лит. III с. 381, 1043, 1053, 1115.

²⁾ Перша з них видана в III томі Нам. полем. лит., разом з додученою до неї історією флорентийського собору, друга в V т. Памяток укр. мови. Крім того Клирика уважали перекладчиком Апокризіса на руське.

³⁾ Порівнянне писань Клирика з писаннями Герасима Смотрицького і Мелетія дав недавно проф. Студинський у вступній статі в т. V Памяток укр. мови, доводячи ідентичність Клирика з Мел. Смотрицьким (розд. IV). ⁴⁾ Нам. пол. лит. III с. 426,

⁵⁾ Здогад сей висловив Копітар в кореспонденції з Д. Зубрицьким (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XLIII), докладнійше розвинув і аргументував проф. Студинський в недавно виданій студії (як вище).

⁶⁾ Paraenesis с. 7, пор. 27.

грамот в календарній справі 1583—4¹⁾. „Книжица“ 1598 р., де разом з кількома листами патр. Мелетія, писаними на Україну, на заохоту й потіху в боротьбі за православну віру, надруковано також звісний окружник Конст. Острозького, послання афонських монахів до нього в справі унії (писане Вишенським — одиноким його писанням, видруковано тоді) і трактат Гр. Палами про походження св. Духа²⁾. Лист Мелетія до Потія, з зазивом до повороту до православної віри, виданий 1605 р.³⁾, а правдоподібно і йогож „Діалогъ о вѣрѣ восточной“, адресований до кн. Василя⁴⁾. В літературній продукції головна позиція, головна заслуга острозької академії. Поза тим має вона в своїх активах видання першої повної біблії словянської й кількох менше важних видань св. писма й церковних книг (новий завіт, псалтир — два видання, три видання часослова, молитовник, требник. Кілька — небогато одначе — видань св. отців (поучення на вел. піст. Василя Вел., Маргарит Іоана Златоустого й кілька інших поучень під голосним титулом: Лѣкарство на оспалый умысль челоувѣчій); дещо зістало ся недруковане й було видане пізнійше поза Острогом — як переклади толковань Іоана Златоустого на послання ап. Павла; дещо лишило ся, очевидно, невиданим зовсім.

Взагалі хоч острозька друкарня в 1580—1590 рр. була найбільш діяльною, а часами й одинакою на Україні⁵⁾, вона не ви-

1) Передрукована у Малишевського М. Пигаєв т. II.

2) Виймки з сеї книжиці у Малишевського ор. с. т. II.

3) Каратаєв ч. 178 (редактором був Д. Наливайко, перекладчиком Борецький, як довідуємо ся з чотиростиха Наливайка.

4) Рік і місце друку невідомі (Каратаєв ч. 173); передруковано у Малишевського т. II.

5) Для перегляду вчисляю всі дотепер звісні українські й словянські друки, які вийшли на українській території до 1600 р.:

1568/9 Учительне евангеліє, в Заблудові (на українсько-білоруським пограниччю).

1570. Псалтир з часословом, тамже.

1573/4: Апостол, у Львові.

1580. Біблія в Острозі.

1580. Псалтир і новий завіт, тамже.

1581. Біблія, дещо відмінне видання, тамже.

1581. Хронологія Римші (на двох картках).

Тамже без року (мб. 1584) збірка грамот патр. Єремії в календарній справі, в Острозі.

Без року О крестном знамені, на двох картках, в Острозі?

Без року грамота на священство, від К. Терлецького, в Острозі?

1587. Гер. Смотрицького Ключ царства небесного, в Острозі.

1588. Свящ. Василя о единой истинной православной вѣрѣ, в Острозі.

значала ся ані дуже інтенсивною, ані постійною продукцією, коли судити по тому матеріалу, який ми маємо. І тут такий маїват як кн. Острозький міг би, безперечно, дати більший і живіший імпульс ділу, а тим часом доходило часом навіть до того, що він просив львівських братчиків позичити йому з друкарні письма грецького або словянського для друку тої чи иньшої книжки¹⁾.

В 1603 р. вмер Олександр, одинокий з синів Конст. Острозького, що зістав ся вірним православію — надія православної української суспільности. Мусїв бути щирий „лямент“, яким оплакала його острозька академія²⁾, і гірким чутем віє від науки синам, вложеної в уста покійного князя:

Памятайте, жєсте с княжать руськихъ острозькихъ вышли,
Ихъ вѣру, дѣльность и побожность мѣйте на мысли!
Вами хочу похвалити ся перед маєстатомъ
Божимъ, куды з васъ жадень не будет апостатомъ

(Книжка: Исповѣданіе о исхожденіи св. Духа, показана осібно у Каратаєва й ин., мб. частина друга сеїж книги).

1591. Окружники патр. Єремії й митр. Рогози про церковні непорядки на двох картках, у Львові (23/І).

1591. *Просфонтис* привѣтъ преосв. архієп. Кур. Михайлу, у Львові (1/ІІ).

1591. *Аделфотис*, граматики, у Львові.

1593. Мелетія папы Александрійскаго къ Іудеомъ отвѣтъ, у Львові.

1594. Постническія словеса св. Василя, в Острозі.

1595. Обіжник кн. Острозького против владик уніятів, в Острозі.

1595. Іоана Златоустого Маргарит, в Острозі.

1599. Часослов, в Острозі.

1598. Т. зв. Книжица в десяти розділах, в Острозі.

1598. Правило истиннаго живота христіанскаго (псалтир з святцями), в Острозі.

1598. Клирика Острозького Отписъ на лист о. Іпатія володимерскаго еп., в Острозі.

1598. Йогож Історія о листрикійскомъ синодѣ, в одній книжці з попереднім.

1598 або 1599. Апокризисъ Филалета в руськім перекладі (письмо острозьке).

(1600-м роком датуєть ся „оглашенія церкви бр. Львовской“, але воно в дійсности друковане в р. 1608).

Звістки про сі друки переважно у Каратаєва; його доповняють для сих часів вказівки в Памятниках полемич. лит., Архиві Югозап. Рос. І. VII і XII й ин.

¹⁾ Архивъ Югозап. Рос. І т. X ч. 58 (с. 116), з р. 1596 і Акты Зап. Рос. IV ч. 148 (коло р. 1603).

²⁾ „Ламентъ дому княжать Острозскихъ надъ зоншлымъ съ того свѣта ясно освещенымъ княжатемъ Александромъ Константиновичомъ

Отъ вѣры крещное апостолское церкви восточное,
Дому нашему и славнымъ предкомъ нашимъ пожиточное;
Которую, чого боже уховай, если бы бысте позбыли,
Тогды памятайте мое слово, же з вѣрою сполечне
Утратите уचितость, маестатность и здорове конечно.

Сі остороги зістали ся даремними: діти Олександра зістали ся під впливами матери, ревної католички, приятельки ярославських єзуїтів; зрештою повмирили в молодім віку. В 1608 р. пішов до гробу і сам старий князь Василь-Константин. Острозькі маєтності й фундації перейшли в руки кн. Януша. Православні, устами Копистенського, підносять його льюльність супроти православної віри й батьковської волі й розпоряджень¹⁾, і за його життя острозька школа й друкарня ще жили й функціонували, хоч і в слабшій темпі, ніж перед тим (звісні друки з 1612 р., „новеленієм пресвѣтлаго и богохранимаго княжати Януша Острозького“²⁾, похвала Ісаї Балабану при перекладі Федора Авузара, писана „во Острозѣ, во училищѣ єгреко-словенськомъ“ в марті 1611 р. і мабуть також видрукована тоді³⁾). Смерть його в 1620 р. і перехід Острозьких маєтностей в руки доньки Олександра Анни-Альоїзи, вдови по Яну-Каролеви Ходкевичу, гетьману литовським, горячій католички, наповнили православних страхом за долю острозьких фундацій⁴⁾. Дійсно, під її рукою вони дуже скоро заглохли вповні, а на їх місце залишала ся колегія єзуїтська, фундована Анною-Альоїзою.

Острозька академія, меценатство кн. Острозького в справах православної віри й української культури — се властиво й усе, що дало українське магнацтво українській народній справі в таку тяжку для неї хвилю. Як би високо не цінили ми значінне острозького епізоду, се все таки дуже мало і супроти тих матеріальних засобів, якими се магнацтво розпоряджало, і супроти вимог і потреби суспільности. А найгірше те, що масова дезерція того магнацтва, переходи на латинство його репрезентантів, одного по другім, не давали можности рахувати і в будучности на якусь більшу поміч від нього. Дом Острозьких служив характеристичним прикладом тому. І немов перед-

княжатем Острозким“, недавно віднайдений друк, в фрагментах (видані в Чтеніях київських т. XII с. 14). Вірші римовані, нерівноскладові.

¹⁾ Палінодія с. 1139—40. ²⁾ Каратаєв с. 322.

³⁾ Чтенія київські т. VIII.

⁴⁾ Див. трівожні зігханя Копистенського (Палінодія с. 1140) і Саковича (Вірші на похорон Сагайдачного, вид. Голубева с. 29).

чуваючи сю безвиглядність вищої верстви і безплідність покликів на її адресу — які в таких сильних виразах підносили ся на початках нового культурного руху (напр. устами Тяпинського), задалегідь починає організувати свої сили для культурної й національної боротьби середня верства, „третьої стаці“ — заможнійше та свідомійше міщанство по більших культурних і політичних центрах.

Перед веде в сім культурнім і національнім руху на Україні Львів, на Білоруси Вильно. В Вильні, як ми бачили, завязки культурної роботи на національнім ґрунті серед місцевого, білоруського міщанства проколюють ся уже в першій пол. XVI в. (кружок Скорини в 1520—30-х рр., потім кружок Заріцких і Мамоничів в 1570-х рр.)¹⁾. У Львові місцеві обставини довго обертають енергію міщанства в иньший бік. Крайні обмеження прав православних-Русинів, репресії звернені против православної релігії й повна дезорганізація місцевої церкви наслідком їх — були причиною, що з зростом матеріальних і культурних сил, національної свідомости і суспільної енергії, енергія тутешнього українського міщанства звертаєть ся перед усім — починаючи від звісних процесів 1520-х рр.²⁾ — на боротьбу за рівноправність національну і релігійну, на війну против обмежень православного міщанства. Але разом, спільно з православними елементами в иньших верствах, українське міщанство львівське бере діяльну участь в справі відновлення православного єпископства галицького й увільнення галицької єпархії з негідної й небезпечної залежности від латинського арциєпискупа³⁾. Як група найбільш сконсолідована і самою близькістю до владичої резиденції тісно звязана з нею, львівське міщанство стає центром і опорною базою всіх заходів в справі відновлення православного єпископства, а далі починають концентрувати ся в нім взагалі культурно-релігійні й національні змагання галицької Русі. Зріст матеріальних сил львівського українського міщанства, помітний на протягу XVI в.⁴⁾, ішов в парі з зростом національної й горожанської свідомости, а не маючи тут, в Галичині, від кого иньшого виглядати помочи (бо магнатство українське тут зникло, а шляхецькі елементи були дуже слабкі й позбавлені всякої організації), воно кладе головну вагу на організацію своїх власних сил. Але не всякі проби суспільної організації українського міщанства польсько-католицькі круги дивили ся дуже підозріливо й усякий симптом такої органі-

1) Див. вище с. 429 і 438. 2) Див. т. V с. 241—2.

3) Див. т. V с. 436—40.

4) Див. праці Крипякевич, а Русини власителі у Львові в першій пол. XVI в. і Львівська Русь в першій пол. XVI в.

зації готові були трактувати як учинок каригідний, як державну зраду супроти міської республіки ¹⁾). Тому міщанство львівське використовує для сеї організації давній інститут церковних брацтв, зреформований на взір організації цехової.

Перед тим церковні брацтва не грали ніякої значнійшої культурної чи суспільної ролі, тому наші звістки про сеї інститут дуже бідні, і розвій його можемо собі уявити лише за помічю аналогій ²⁾).

Ми знаємо брацтво в примітивно-суспільнім устрою як ширшу родову організацію. В первісній ідеї се союз братів, що вилучивши ся з спільної сім'ї, не розривають родових звязків, які звязували їх: спільних господарських вигод, оборони від напасників-чужородців, спільного культу божества — опікуна їх роду. Се грецька „фратрія“, полуднево-словянське „брацтво“, посередній ступінь родової організації між ширшою родиною і племенем ³⁾). В міру того як слабнув і до розкладу приходив родовий устрій, місце сих родових союзів заступали різні територіальні чи професіональні союзи, що приймали на себе різні функції старих союзів родових. Так в західній Європі, в світі германо-романським на руїнах старих родових союзів вирости такі організації як гільдії й цехи, і сі різні професіональні союзи називають себе „брацтвами“ (fraternitas). Вони задержують з старих організацій релігійну закраску, патрональні свята й ритуальні пири — ті ритуальні прикмети, що найдовше держали ся по старих родових організаціях. В світі східнословянським, де родовий устрій розложив ся дуже скоро, і місце родового союзу дуже рано зайняли союзи мішаного родово-територіального і чисто територіального характеру, імя брацтва, здасть ся, задержала ся тільки за тими союзами релігійного характеру, які перейняли на себе опіку над старими родовими патрональними культурами. Шанування певних божеств-патронів, святкування певних свят, звязаних з родовою традицією, перейшло на певні територіальні групи дворич чи сїд, і традиційні жертви й ритуальні пири, звязані з ними, лишили ся одним з найбільше тривких пережитків старих союзів. Коли місце старого культу стало займати християнство, воно з своєю звичайною подітикою асиміляції, перенесло помалу традиційні патрональні звичаї з різних предметів поганського

¹⁾ Пор. процес 1538 р. з того powodu, що оден з львівських Русинів доніс на львівську руську громаду, що там „потаї роблять сходини і вибирають бурмистрів і радних руських“ — витяг у Крипякевича (Записки LXXIV с. 13). ²⁾ Див. ще в прим. 13.

³⁾ Див. т. I² с. 317; Schrader Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde, sub voce Sippe; Kraus Sitte und Brauch der Südslaven с. 32 і далі, Bogisić Zbornik prvnič običaja, див. показчик sub voce bratstvo.

культу на культ християнський, заступило християнською церквою старі святащі поганські, патрональним церковним святом — традиційне свято поганське. Церква стала релігійним осередком, що зв'язував далі в релігійний союз ґрупу сіл чи осад; до її храмового свята прив'язано різні пири, що служили тим найбільше життєвим елементом, що оживляв старі ритуальні традиції; і за сими союзами з їх патрональним культом і ритуальними пирами, здасть ся, задержало ся старе імя брацтва.

Я повторяю знову „здасть ся“, бо традиція наша на сім пункті не так ясна, як би ми того собі бажали. Купецьке брацтво при церкві Івана в Новгороді се одиноким професіональним брацтвом з релігійним характером, з ритуальними пирами, яке нам звістие з староруських часів, завдяки фундаційній грамоті його, даній кн. Всеволодом Мстиславичем в першій половині XII в.¹⁾ Але воно має занадто сильно виражені аналогії з західніми гільдіями, з їх професіональним характером і релігійною закраскою, так що не можна сумнівати ся в впливі на нього тих західноєвропейських гільдій. Сей факт може піддати взагалі певний сумнів що до автохтонности коли не самої братської організації, то її назви (братство — *fraternitas*, братчина — *confratria*). Тим більше, що ся братська назва в староруській традиції висить на дуже тонкій нитці: коли полишити на боці те брацтво св. Івана, з огляду на виразний вплив на ній західних взірців, то назва „братчини“ для ритуальних пирів (в пам'ятках і звістках північних — полоцьких, новгородських, московських XII—XIV вв.)²⁾ являєть ся одиноким слідом „братської“ назви для якихось громадських організацій в староруських часах. Але підстав для такого скептицизму властиво нема навіть для назви, не тільки самого інституту.

Саме явище закорінене так глибоко в житю земель, навіть зовсім далеких від можливих впливів германських гільдій, що про запозичення його з заходу трудно говорити. Запозичення можна добачати в деяких деталях братського устрою в тих землях, що стояли ближше до німецьких впливів (напр. в постанові псковської судної устави XV в. про судовий імунітет — самосуд братчини можна бачити вплив гільдій)³⁾, але не в самім інституті.

1) В Хрестоматії В.-Буданова т. I.

2) Найстарші звістки: в Київській літописі під р. 1159 (Полочане звуть князя на „братшину“ на день св. Петра до церкви Богородиці старої); в Софійській Кормчій коло р. 1280 фігурує слово „братчина“ в значінню пира; в уставі м. Кипріяна для монастиря св. Константина 1392 р. (Акты арх. эксп. I № 11) говорить ся про доходи ігумена з „братшин“ по монастирських селах.

3) „А братщина судить какъ судья“ — Псков. устава с. 113 (Христом. В.-Буданова I).

Та й широке розновсюденне назви „братства“ не легко погодити з гіпотезою про запозичення сеї назви від германських „братств“. Тим більше, що братанне являєть ся широко росповсюдненою формою спілки, договору, товариства в східнословянськїм побуті, так саме як і у иньших народів. Тому навіть не передана в термінології старого родового побуту вона могла наново виникнути, самосійно так би сказати. Можна думати, що ся стара назва братств була власне тим середнім терміном, який улекнив перенесення на сю стару, питоменну інституцію форм нових професіональних „братств“ — цехів, коли вони на Україні та Білоруси стали ширити ся під впливами німецького міського устрою, в XIV—XV вв. І се може бути також аргументом за тим (хоч і гіпотетичним), що не тільки братська організація, а й братське імя у нас було старшим від німецьких впливів.

Старе братство привязане до місцевої церкви, що являєть ся центром брацької організації й її патроном. Головною прикметою й заразом — тим життєним нервом, що оживляє і удержує сю братську організацію, служать братські пири, „братчини“. Вони справляють ся оден раз чи кілька разів до року при церкві й на її дохід в певне свята, храмове чи инше традиційне¹⁾. Справляють їх члени братства на складку (т. зв. „складь“, „ссынь“, учасники — (с)смынци); наглядає того „староста“ братства. Але пир не має характеру забави братчиків в замкненім кружку, як у пізнійших братствах цехових. Навпаки се „пиръ на весь миръ“ як каже великорос. приповідка. Братчикам бажано притягнути на свою братчину можливо широкий здвиг гостей: се слава для їх братчини і дохід для церкви. Вони варять „пива ячні“, чи „ситять меду“, відповідно до місцевої моди, звичайно в „канун“ (переддень) свята, принасають всякої потрави, запрошують почесних гостей, але окрім тих приходять всякого рода люде, охочі до забави, і „вкупают ся“ в братство: просять їх прийняти на пир за певну оплату. Староста з братчиками, коли не мають нічого против сих людей, і їх „вкуп“ уважають за досить значний, приймають їх в учасники пира. Так в новгородській білінї про Ваську Буслаєва:

Послышалъ Васинька Буслаевичъ :
у мужиковъ новгородскихъ
канунъ варенъ, пива ячннѣ,
пошелъ Василій со дружиною,
пришелъ во братчину въ Никольщину :
„не малу мы тебѣ сынь платимъ —

1) В літописній звістці 1159 р. братчина справляєть ся при церкві Богородиці, але на день Петра.

за всякого брата по пяти рублевъ“,
 а за себе Василій даєть пядесять рублевъ.
 А и тотъ - то староста церковной
 приникаль ихъ во братчину въ Никольщину,
 а и зачали они тутъ канунъ варень пить
 а и тѣ - то пива ячныя“¹⁾.

Ої вкупи, разом із всім иньшим, що лишало ся від братчини — віск від звареного меду, нестравлені припаси, невиятий і проданий потім мід чи пиво і т. н., ішли, очевидно, на церкву й становили її дохід з брацтва. Про якісь безпосередні датки й оплати на церкву братчиків з сих часів ми не маємо звісток, а і сі доходи з братських пирів до церкви можемо виміркувати тільки з пізнійших звісток і практик.

В міру того, як продаж напиктів стала підпадати різним поборам зі сторони правительства або ставати регалією, се право церковних брацтв варити пиво й мід на братські празники або кануни (се слово стає назвою й для меду, й для права його варити) та їх продавати — приймати на пир за оплатою та шинкувати рештою пива чи меду — стало дуже важною прероґативою й дуже цінним джерелом церковного доходу. Місцями се право перейшло просто на церкви: брацька організація ослабла чи тоже тільки іґнорувала ся, а право свобідного варення меду (чи пива) уважало ся прероґативою самого духовенства. В Пинську напр., як пояснив місцевий владика в середині XVI в., „той стародавній а зь вѣчности обычай былъ, иже владыки пинскіе въ каждый годъ мѣвали шесть каноновъ урочистыхъ вольныхъ для воску до свѣчь къ церквамъ божимъ... гдѣ на каждый канонъ по колодѣ меду прѣсного вольно было сытити и яко есть обычай — воскъ на свѣчи церквами обернути, а медъ вышинковати“²⁾; бажаючи скасувати се церковне шинкування, в. князь визначив на церкви певну суму воску з своїх доходів і зробив кінець сим церковним канунам. Подібно було в Могилеві, де місцеве духовенство мало право сім разів до року, на певні свята, робити „склады“ — варити мід на продаж, і се право було полишене за ним на будуще з тим обмеженням (в інтересах державних корчемних доходів), щоб меду варено кожного разу не більше певної суми (двох рублів)³⁾. Але в иньших місцях сі кануни зіставали ся правом і прероґативою брацтв, які в сій стадії свого розвою й називають ся тепер часом „медовими“,

1) Кириша Даниловъ ч. 9. Той же самий епізод, в буквально-подібних виразах в биліні про Садка.

2) Археогр. сборникъ VI ч. 29, 1550.

3) Акты Зап. Рос. III ч. 28.

а звісні нам далі не тільки по городах, а й місточках та селах¹⁾. „Братство, кануны, празники годовне²⁾“, — читаємо в одній грамоті (1569 р.) — тые мають мѣти два разы въ рокъ на годовне празники, коли сами межи собою постановлять, пожитоєъ з того церковныхъ справамъ примножаючи, ведле давного звыклого полоцького³⁾. Тут отже братства з їх канунами являють ся давнім полоцьким звичаєм. В иньшій грамоті в. князь бере в оборону права братств в Витебську: братства і тут виступають як організації старинні, „звичисті“, і за ними задержуєть ся право на кождий храм робити „склад“ — варити пиво й мід і два дні ними шинкувати⁴⁾. У Мстиславлю міщане „за давныхъ часовъ мѣвають склады свои урочистые“, на кождий склад ситять десять пудів меду і ним шинкують, „а восєъ на свѣчи до церкви божєе оборочають, а пѣнеси, што за медъ вышинкують, то на оправованье церкви дають“⁵⁾. Сі права їх на вільне шинювання сильно противили ся фіскальним інтересам, і їх шановано тільки з огляду на їх старинність, і на те, що тут дуже сильно замішані були інтереси православної церкви, сунроти котрої правительство в. кн. Литовського хотіло бути коректним.

З розвоєм цехового устрою по містах що припадає, як ми вже знаємо, місцямо на другу половину XV в., а головню XVI вік, — братська організація підпадає сильним і очевидним впливам цехової. Тут виливало перед усім внутрішнє спорідненне. Цехова організація виросла з того ж. корення, що й організація братська, й задержала на всі пізнійші часи ті прикмети релігійних корпорацій, які тісно зближали її з брацькою. Місцями вона вже й давнійше впливала, безперечно, на організацію братську і тим лекше ся остання могла підпасти впливам устрою цехового „братства“ (fraternitas — друге імя цеха), аналогічного і самим іменем і принципами положеними в його основу. А при тім цехова організація була інтегральною частиною нового міського устрою, ширеного польсько-литовським правительством; отже приладжуючи ся до неї, братська організація приладжувала до сього міського устрою, робила в нім місце для себе, легальне, признане; се мало свою велику вигоду. Заразом братства діставали й певні вироб-

1) „Братство св. Пречистое“ в сел. Куренці — Акты Виленской ком. XI с. 43 (1576, потвердження), братство в м. Бобиничах — Витебская Старина I с. 56.

2) Сі терміни ужиті тут наче синоніми, а властиво мало б бути так: братства мають мати кануни двічі до року на свята.

3) Акты Юж. и Зап. Рос. I с. 167.

4) Витебская Старина I ч. 24 і 27.

5) Акты Зап. Рос. III ч. 109.

блені й регламентовані форми і новий зміст для себе, може женьше виробленої організації. І ми дійсно на ряді прикладів бачимо, як з тих різних причин і мотивів старі форми брацької організації лучать ся з формами брацтва цехового.

Дуже характеристичні й інтересні приклади такої злуки старих братських форм з формами цеховими дають статутти виленьських брацтв¹⁾. Переважно се організації професіональні, те значить утворені на взір цехів, і представляють собою просто цехи, тільки не з католицькою, а з православною релігійною закраскою; але разом з тим вони мають в своїм устрою виразні елементи й старої братської організації. Такі брацтва - цехи кушнірів, кожем'яків, купців²⁾. Але поруч них маємо й брацтво загально-міщанське, чи т. зв. панське, радецьке або бурмістрівське, при соборній церкві Пречистої, що стоїть, очевидно, в безпосередній звязи з старим брацтвом, але поруч примет старих медових брацтв приймає елементи організації цехової. Кінець кінцем всі оті брацтва, ідучи чи від цехової чи старобратської організації, стрічають ся на певнім середнім терміні — всі вони мають організацію однакову, що лучить атрибути брацтв медових з устроєм цеховим. Прикмети перші виступають як старина, а елементи цехового устрою — як організація нова, що має головно на меті завести добрий порядок в братських домі, на братських сходинах. Найстарша з сих устав — брацтва кушнірського з 1538 р., поясняє, що брацтво кушнірське існує вже 80 літ, і з початку мало характер брацтва медового: братчики „за свой власный наклад меду куповали и сычивали на vroчистые свята, то есть ко дню св. Духа и Миколѣ св., ку Божему нарощенью, и свѣчи восковые до церквей божыхъ завжды на тые свята давали, а оний медъ розсычоний брацтвомъ своимъ пивали“³⁾. Коли ж брацтво їх розмножилось, вони завели собі братський дім

1) Акты Юж. и Зап. Рос. I ч. 102. Собр. грамотъ Вильны, Ковно... I ч. 1 і 2, Акты Зап. Рос. III ч. 131.

2) Проф. Голубев стараєть ся вигладити ріжницю між сими професіональними брацтвами й брацтвами церковними тим, що певні ремісники займали певні околиці при церкві. Але цікаво, що сі професіональні брацтва в самих статутах не привязують тя до якоїсь певної церкви й дають свої доходи на церкви взагалі.

3) Повнійше розвиває се устава брацтва купецького: „воскъ отъ тыхъ медовъ на свѣчи до церкви, а зыскъ медовый на потреби и оправы и на слуги церковные, такъ тежъ и на милосердные учинки до шпиталя св. Пречистоѣ и иныхъ и на ялужну убогимъ людемъ выдають и оборочають, а гды бы за кождымъ святомъ меду розсычоного складового за три дни не выпили, тогда то што ся останеть, зъ дому ихъ братского за пѣнези вольно имъ выдати“ — Акты Зап. Рос. III ч. 131.

і для нього уложили певний порядок. Порядок сей підходить так близько до регулямінів цехових, що мусить уважати ся їх впливом, при всій його простоті й несконплікованості: браття старша і молодша вибирають собі старостів і влючників, які доглядають порядку на сходинах братських; уставляють ся карі за непослух і за невідповідне захованне на тих братських сходинах; справи, які виникали з тих сходин, мають бути полагоджені братським же судом, без відклику до суду стороннього; умершого брата братчики провозають до могили й дають на похорон його свічн і оксамит. З давньої братської практики задержуєт ся всенародній характер братських цирів: на них приходять сторонні люде, прошені чи з власної волі, „вкупаючи ся на день ку трунку ихъ братскому“, „хотели меду братского навити и бесѣду братскую мѣти“. Чисто професіональних постанов, які становлять головний зміст і вагу цехових устав, сі братські устави не мають і в сю сферу не входять. Тому устави різних професіональних і загальних брацтв до буквального подібні між собою, і одно брацтво переймає уставу від другого, розвиваючи тільки різні деталі братського порядку в душі цехових регулямінів.

Там де православних міщан було не багато, не можна було думати, про творенне поодиноких брацтв по окремим ремеслам; отже там брацтва складають ся з людей різних професій і звязують ся з певною церквою, так як було то з брацтвами старших типів.

Такі церковні брацтва, реформовані на взір цеховий, послужили формою організації для українського міщанства Львова. Головним і старшим брацтвом було брацтво міське при церкві Успенія в руській дільниці Львова — одинокій міській церкві Львова. Найдавніша, хоча звітка про се брацтво датуєт ся 1463 р., коли оден з львівських міщан, зробивши фундацію для монастиря св. Онуфрія, віддав його в опіку міського брацтва¹⁾. Але досі ми не маємо сеї записи в автентичній формі і довго потім не маємо про се брацтво ніяких згадок, не тільки якихось відомостей про його устрій. Аж з 1540-х рр. ми маємо устави двох брацтв, з львівських передмість: в 1542 р. списано таку уставу для брацтва при церкві Благовіщення, два роки пізніше — для брацтва при церкві св.

¹⁾ Звітку сю пустив в курс Зубрицький в своїй „Літописи львовского брацтва“ (Журналь Мин. Нар. Просв. 1849, т. 62), с. 4. Але дата королівської грамоти, що потверджувала сю фундацію, замість 1469 р., пішла ще в курс з фальшивою датою 1439 р., і через те 1439, як дата першої звітки про львівське брацтво циркулює ще досі в науковій літературі (див Флеровъ до с. 8, Юбилейное издание с. XV, Голубевъ с. 83), хоч уже Макарій (IX с. 13) вказав сю помилку.

Николая¹⁾. Обидві устави подібні між собою буквально, і ко всякій правдоподібности повторяють близько, а може й буквально уставу брацтва усенського: ті подібности, які стрічаємо між ними й пізнішою, зреформованою уставою усенського брацтва (1586 р.), потверджують се й згодом. Устави сі підходять досить близько до виленських, але в й досить значні різниці. Того ресурсу, на яким опирають ся старі брацтва Білоруси — братських складів з правом свобідного шинкування, галицькі брацтва не мали. Тому джерелом доходу служать, на взір цехів, вступні вкладки й річні оплати братчиків²⁾. З тих доходів братської скринки справляють ся служби божі — за живих братчиків і за померших їх родичів, яких кождий братчик має право вписати в братський помянник (одначе тільки близших). З тих же грошей має бути давана поміч братчикам, які б впали в якусь біду і хворобу, та певні видатки на похорон помершого братчика, котрого все брацтво, під страхом кари, має опровадити до могили. З тих же доходів справляють ся братські пирі, куди можуть приймати ся по давній традиції медових брацтв також і особи сторонні, за певним вкупом³⁾. На братчиків постійних можуть приймати ся не тільки місцеві міщане, а й сторонні люде, й шляхтичі: подробиця обрахована на ширшу, національну організацію брацтв. Своєвільний виступ з брацтва забороняеть ся, під страхом одлучення церковного. З рештою внутрішня організація розроблена ще слабо, зазначена кількома штрихами, в дусі устав цехових: вибір двух старшин (в уставі брацтва вишенського, внової аналогічній³⁾, з сими львівськими, вони звуть ся таки просто цехмістрами), примусова участь у сходинах⁴⁾, кари воском за порушення порядку на сходинах і т. п. Братська церква мала з брацтва доходи в виді воску на свічі гроші з різних кар за провини і з братських пирів. Безперечно також, подібно як то бачимо в сучасних цехах, братчики мусли брати участь в церковних службах і церемоніях з братськими свічками. Нарешті по за дат-

1) Перша надрукована в Вѣстнику юго-западной и западной Рос-
сии 1862, вересень, друга в Науковім сборнику галицької матиці 1867.

2) Шість грошей вступного, і стільки ж річної вкладки для членів подальших, замісцевих. Члени місцеві в уставі Никольського брацтва платять півгроши що-два тижні (13 гр. річно), і так мабуть було й по меньших (в уставі вишенського брацтва що-чотири тижні по грошику); але при реформі міського брацтва вкладку знижено до половини.

3) В уставі никольського брацтва вкуп на оден день 2 гроші, і воску на свічі до братської церкви.

4) Знак, яким обсилано братчиків, скликаючи на сходина, в уставі вишенського брацтва зветь ся „цѣхою“ („цеха“ в цехах).

ками примусовими мусіли широко практикувати ся добровільні жертви братчиків на церкву й її потреби.

Так організовані брацтва давали легальну, коректну в очах правительствених кругів, форму для організації православних, українських елементів, і починають ширити ся в сій реорганізованій формі по Галичині. Маємо наур. уставу брацтва в Вишні, предложену до затвердження перемиському владиці в 1563 р.¹⁾ Вона вповні аналогічна з уставами львівськими, і таких брацтв можемо собі по Галичині припускати значне число. Вони звязували узлом солідарности українські елементи, не тільки міщанські, не тільки міські, а й замісцеві, з ріжного стану людей. Розвивали серед них почуте суспільної і національної дисципліни піддавали їх діяльність під контроль братської „опіки“, а навіть — в формі сулу над спорами й проступками в брацтві, заводили свою, хоч слабеньку, національну юрисдикцію. Широкі братські пири оживляли сю організацію, робили її привабливішою для чоловіка світового, тим часом як братські помянники, похорони, вічні молитви церковні, обовязок піклувати ся бідними і хорими членами своїми, опіка над церквою — давали богату поживу релігійним і моральним інтересам сучасної людини.

Треба пам'ятати що братські устави ще не дають нам повного поняття про той зміст, який наповняв собою братську організацію. Перед нами тільки загальна схема, голий шкелет. Устави зовсім не говорять про відносини братства до своєї церкви й тих ріжних культурно гуманітарних інституцій, які були звязані з церквою звичайно, дуже часто принаймні. Сі відносини укладали ся не однаково, в залежности від спеціальних обставин, але вони існували, і братська церква, її причитшкола й шпиталь — сі звичайні атрибути православної церкви тих часів, давали, безсумніву, неустанні приводи до братської опіки, братських заходів, нарад і порозумінь. Коли братська церква стояла під патронатом чужим, то брацтво супроти неї й її потреб та інтересів являлось зичливим опікуном; те що робила й уважала своїм обовязком місцева громада робити для церкви, її духовенства, школи й т. ин., мусіло перед усім концентрувати ся в брацтві, як у тій частині громади, що була найтісніше звязана з церквою, проявляла найбільше заінтересовання її потребами, найбільше активності в її інтересах. Наслідком того церкви, які не мали привілегованого патрона (короли, дідича), легко могли з часом опинити ся в патронаті брацтва, не тільки фактичним, але і в правнім: брацтво „подавало“ церкву, себто обсаджувало церковні посади по своему вибору й мало у своїм

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. I т. VI ч. 22.

„зав'данню“ як саму церкву в її матеріальних справах, так і зв'язані з нею інституції, як школа, шпиталь. Так міське брацтво львівське мало патрональні права що до міської церкви Успенія, виленське „панське“ також права супроти соборної церкви Пречистої, й т. н.¹⁾ І ся опіка над церквою, чи правна, чи тільки фактична, давала масу змісту брацькому життю, особливо з розвоєм інтересу до церковних справ в ширших кругах суспільности.

Ми знаємо, що се заінтересованне церковними і культурними справами, з сильно вираженою національною закраскою, серед української суспільности починає розвивати ся головню в останній четвертині XVI в., під впливами вражінь каталицького відродження, спорів католиків з протестантами, проєктів унії й гірких прикладів упадку православної церкви, якими кололи очі православних їх противники, голосячи повну нездатність православія чи української культури до якогось поступу, відродження. Під сей час львівське успенське брацтво вибило ся на дуже впливове становище — завдяки значінню Львова як столиці й культурного центра Галичини та завдяки повазі самого його міщанства, з одного боку, з другого — наслідком браку якихось иньших елементів, на яких міг би опертя ся національний культурно-релігійний рух — браку українського магнатства, дезорганізації і слабосильности шляхецтва, занемаду ерархії: ми ж знаємо, що галицько-львівська православна катедра все ще була виставлена на претензії латинського арцибіскуна (як з другої сторони вважало ся не більше як вікаріатством київського митрополита), і ще в 1570-х рр. владика львівський мусів силомиць боронити свою катедру від латинського кандидата, підтримуваного правительством²⁾.

Серед таких обставин вже в середині XVI в. львівське брацтво здобуває собі велику повагу й впливи як репрезентація галицької України. Дуже характеристичні напр. відносини до нього тодішнього господаря молдавського Олександра, що підтримував дуже діяльні зносини з львівськими братчиками й інтересував ся їх справами. Він не тільки щедро помагав їм в 1550-х рр. при будові нової церкви на місці ста-

1) Одначе завсїди такі патрональні права були тільки атрибутом брацтв більше або меньше припадковим, а не самою основою брацької організації, як часом представляють — напр. Харлампович (Школи с. 278), за Голубевим.

2) Див. т. V с. 441—2. Офіційно признаним владикою Григорій Гедсон Балабан став тільки в 1576 р., по смерті арцибіскупського кандидата, Лонатки - Остаповського.

рої (що трісла й стала небезпечною для людей в 1540-х рр.), грошима й матеріалами на будову, дзвони і внутрішнє урештованє, але й послав братчикам, своїм приятелям, як він їх називав, припаси на братські пири на храм. Так в 1565 р. він послав їм 10 червоних на пиво, стільки ж на хлїб, десять яловниць в натурі й гроші на купно десяти баравів, при чім кавав не пускати до церкви під час служби „Дяхів“, бо „у нашємь законє того ся не годить“ тільки на пир їх приймати. На другий рік, забувши прислати ті припаси на празник Успення, він докоряє братчикам, що вони йому не пригадали, й каже зробити пир натомість на рождество Богородиці¹⁾.

Сімдесяті роки зазначили ся в житю львівської Руси дуже інтензивними і в деяких моментах досить успішними заходами коло рівноправности православних міщан з католиками²⁾, і що йно згаданю борбтбою за владництво між Балабаном і арцибіскушським кандидатом, що закінчила ся таки перемогою Балабана, а була підтримувана енергічно православною людністю у Львєві й по краю. За тим пішла боротьба за календар, яка глибоко заворушила всю українську людність, привела до брутальних пасьяльств з боку католиків і загальної реакції з боку православних. Депутація православних Галичан на сойм 1585 р., підтримана православними магнатами з иньших країв, скінчила ся канітуляцією львівського арцибіскупа. Епізод сей мусїв в високій мірі розбудити енергію православної Руси, а той резонанс, який календарна справа викликала в ріжних кінцях православного свїта, і той успіх, який мали у правительства заходи православних — все се мусїло дуже сильно скріпити культурно-релігійні й національні інтереси, розбуджоні сим епізодом. Коли взагалї ся календарна історія послужила немов прольоґом до небувалого перед тим культурно-національного руху серед української суспільности, то для Галичини, де сей календарний епізод розграв ся особливо сильно, він мав особливе значїнє. І перед усїм серед львівської Руси й міського братства, як її осередка, що безперечно в усїх попередніх епізодах був центром всїх тих національних заходів, хоч львівсьє братство в них і не виступає виразно, як корпорація. І коли православна Русь зачала міряти свої сили з католицизмом на полі культурної роботи, львівські братчики теж не могли лишати ся позаду. Декларація, яку видав арцибіскуп при своїй угодї з православними, обіцюючи надалї не чинити ніяких трудно-

¹⁾ Листи сї Олександра до львівського братства були кілька разів друковані: в Актах Юж. и Зап. Рос., потім у Временнику старовинїї за рр. 1881—3 і ще раз у „Ювілейнім изданїю“ братства (1888).

²⁾ Див. т. V с. 243—4.

стей в справах релігійних, подавала їм надію, що заходи коло сотворення нових культурних інституцій, нових знарядів релігійно-національної боротьби, не стирнуть сильних перешкод. В дусі загальних дезидерат тодішнього культурного руху висуваєть ся справа задерження школи й друкарні. Головними речниками й промоторами являють ся й тут знов таки львівські братчики, які zarazом заходять ся коло того, аби стару брацьку організацію приладити до нових змагань і вимогів.

Справою друкарні, як знаємо, вже в 1570-х рр. старає ся заінтересувати львівську Русь Іван Федоров, і тоді „мали п'яци в єрейскомъ чину, инижє неславни в мирѣ обретоша ся“¹⁾, які помогли йому заложити друкарню й пустити її в рух (1573). Де можемо здогадувати ся тих малих і неславних, про яких вдячний друкар не подумав дати ніяких ближніх звісток, замість обіцянок, що вложені в друкарню гроші вернуть ся їм в нинішнім віці й принеуть стократну вигоду в будущім? Ні де, як в братських кругах. Але сі круги не могли тоді дійсно дати ніякої більшої помочи не тільки по новости самого замислу, а й тому що иньша справа винагала всіх засобів і енергії від львівської Русі: їх міська церква Успенія, збудована за помічю волоського господаря, погоріла в 1571 р., а вежа, побудована при ній, ушала через лиху будову, і відновленне церкви та будова вежі вичерпують всі засоби львівського брацтва. Серед таких обставин друкарня Івана Федоровича стала за кілька місяців, а за кілька років опинила ся в руках кредиторів — Жидів і всі дальші заходи його коло того, аби знову на ноги поставити, не привели до нічого — навіть коли запомиг ся він грошима у Острозького, в 1580 рр.; він задумував, очевидно, нові видання, робив умови з папірниками й своїм різбарем (гравером) Гринем Івановичом, але так і вмер, не пустивши в рух нової друкарні (1583). Судячи з того, що ми знаємо, весь час він робив ті заходи як свою особисту справу, і тільки кредитував ся у львівських Русинів. Доперва по смерті його (1583) вони зайняли ся сею справою. Давнійша друкарня його перейшла тепер на власність заставника — Жида. Як оповідає в своїм окружнику Балабан, до тої друкарні почали зголошувати ся купці, які хотіли вивести її до Московщини. Але того не хотіла допустити львівська Русь і щоб не дати тій друкарні вийти зі Львова, владики з Русинами дали Жидам записи на заставну суму, 1500 зол., а для збирання грошей на оплату Балабан вислав зборщиків з грамотами до

¹⁾ Передмова до Апостола 1574 р., Каратаєв с. 185. Слова намогильної написи Ів. Федорова: „своємъ тпцаніємъ друкованіє занедбалое обновилъ“ давали привід до здогадів про давнійшу друкарню у Львові (Пташицкий), але вони занадто загальні.

всіх православних¹⁾. Гроші одначе збирали ся не легко; патріархи Йоаким і Єремія і владика Гедеон в р. 1586—7 і навіть ще в 1589 заохочували вірних до складок на сю ціль²⁾, і зостаєть ся незвісним, коли друкарня реально перейшла в руки нових господарів — братчиків львівських і була ними пущена в рух. Перші друки, які дотепер звісні, вийшли донева 1591 р.)³⁾.

Брак гроша одначе не стримував братчиків в плянах культурної роботи. Разом з заложенням друкарні плянують вони заложення доброї школи, чи реорганізації по ширшій програмі школи давнійшої, яка мусіла й перед тим бути при братській церкві. Поруч справи будови нової церкви вони задумують будову братського дому, де б знайшли приміщення нові культурні інституції — друкарня і школа, а также дому на братський шпиталь, і в сих плянах свої надії покладають знову на поміч широких кругів православних, розбуджених з довговікової летаргії. До попередніх прошень на друкарню прилучають ся тепер сі нові потреби. Уже з січня 1586 р. маємо обіжник патріарха антиохійського Йоакима, що загостив тоді до Львова, до духовенства, панів і всякого стану людей — „всімъ повсюду православныхъ христианомъ“ з оповіщенням про широкі пляни Львовян для обновлення церковного й культурного життя. „Христианская церковь хочеть стросненіємъ поновляти ся, то есть наукою писма светого, и хотять с помощью божією панове мещане львовские школу закладати для наученья дѣтемъ христианскимъ вшелякого стану, котория бы мѣли учити ся писма светого гречского и словенского, да не будетъ родъ ихъ христианский яки бесловесенъ ненаучения ради; и тежь купили друкарню писма словенского и греческого у тойже школе потребную в полтора тысяча золотыхъ заставленную; и тежь церковь хотять муравати новую и домъ на школу и домъ на друкарню и домъ на шпиталь, просто поновляючи все законное строение“⁴⁾. Ще в сильнійших виразах накликав до жертв на сі цілі владика Гедеон: „Просимъ, отдѣлѣте нѣкую часть зъ маєтностей своихъ, што вамъ Господь Богъ далъ, для славы имени его святого и для своего и своихъ сыновей душевного спасення, размножаючи писма

1) Monumenta confr. stauropeigianae ч. 79.

2) Monumenta ч. 81, 89, Ювил. изд. ч. 85, Архивъ I т. X ч. 176.

3) Не знаю, на чім оперта гадка (Петрушевича, Харламповича), що сам обіжник Балабана, був видрукований в новій друкарні: навшак маємо оригінальні окружники писані, з місцем для висання імени збірщика. Про друкарську спадщину Федорова особливо остання стаття Пташицкого (як вище с. 439) і ще Bostel Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie (Pamiętnik literacki 1902).

4) Monum. confr. ч. 81.

святого науку дѣтець вашимъ, подвигнѣте умные очи ваша и бачте разумѣючи о своемъ недостатку науки духовное, и умилостивѣте ся о себѣ, да и васъ Богъ помилуесть въ страшный день суда вѣчного¹⁾.

Але беручи ся до такихъ високихъ плянів і відкликаючи ся для їх переведення до християнськихъ почувань своїхъ земляків, братчики вважали за потрібне передовсім зреформувати саме братство. Пережитки старого братського життя, ситні і пляні братчини, з участю всяких охочих до братського меду чи цива людей, де вишите за 10 червоних пиво, безперечно, не могло нічим причинити ся до піднесення релігійного чи морального настрою, — не гармоніювали з задачами релігійно-морального і культурного подвигнення себе і своєї суспільности, до якого брали ся тепер братчики. І коли у Львові заявила ся така висока церковна особа як патр. Йоаким, братчики, достроюючи ся до такої високої візити, предложили до патріаршого одобрення і санкції плян реформи братства і його культурно-гуманітарних інституцій.

В новій уставі, проєктованій ними, вже не було мови про братські пири — їх місце заступало наділенне убогих „по силі“. Братські сходини мали служити цілям релігійно-моральної науки і поправки: залагодивши біжучі справи, братчики мали займатися читанням „книг законних“ і поважними розмовами²⁾. Вони мали слідити за моральністю членів свого братства, упоминати, а не поправних виключати з поміж себе; за тяжкі провини заводило ся судження на двіниці, поруч давньої кари воском. Зрештою схема братської організації лишала ся давніша, але була овіяна і сильніше перейнята духом релігійности й морального аскетизму.

Йоаким, скандалізований тими прикладами упадеу церковної дисципліни, які він бачив наоколо себе³⁾, прийшов в ентузіазм від високого настрою і благородних плянів львівських братчиків. З їх розмов повіяло на нього ароматом християнської церкви апостольських часів. Йому прийшла гадка, що оперта на таких чистих християнських принципах братська громада може послужити знарядом церковної реформи, моральною цензурою для роспущеного духовенства, контрольним апаратом церкви, й ігноруючи ту півторатисячну еволю-

1) Ювил. изд. ч. 85 (1587, май).

2) Сю сторону підносить ще одна з кінцевих дописок до грамоти: „повелѣваемъ всякому стану людемъ християнскимъ: сходячи ся до священника или в братствѣ, почитайте святыя книги ветхаго и нового закона по святыхъ отцевъ преданію или сошедше ся любовію, не во пѣанственный домъ, (а) до которого брата, не во пѣанство, а во славу божію глаголюще себѣ во псалмѣхъ и пѣніихъ и пѣснехъ духовныхъ“.

3) Див. т. V с. 503.

цію, яка лежала між його часами й апостольською церквою, він задумав приложити її принципи до сучасних відносин. В своїх конференціях з братчиками він не тільки похвалив їх план братського устрою, але додав до нього, в своїй грамоті, цілий ряд дуже важних і далекосяглих прав і поручень брацтву, які робили повний переворот в дотеперішніх церковних відносинах¹⁾).

Він поручає і дає право брацтву виступати против всякого противного закону Христовому і всякий непорядок з церкви усувати. Коли братчики довідають ся про когось у своїм місті, при котрійсь церкві, або в котрійсь брацтві, що він живе не по закону — чи то з світських чи з духовних: протопопа, священника чи диякона чи кого з клириків, мають їх упомянути словом і письмом, а як би вони спротивили ся правді законній, — оповістити про них єпископу. Коли б і по інших місцях довідували ся вони про якихось непорядних людей, чи священників, чи світських, мають їх упомянути письмом, по християнськи, та жадати від них оправданія, коли-ж покажуть ся непослушними — оповіщати єпископу. І брацтва, які існують по інших місцях, повинні в своїм місті і околиці пильнувати життя священників і світських людей і довідавши ся про якісь беззаконства їх, не тайти, а оповіщати єпископу. Коли побачуть священника в корчмі п'яного, мають засвідчити то двома свідками й оповістити єпископу. Якби якому попови доведене було, що він чарівник або ворожбит — чорнокнижник, або що він держить при церкві або на селі чарівницю або ворожку, або сам ходив до ворожки, або кого посилав, або давав в лихву, або вінчав вхоплену дівчину, або що він двоженець, або розпустник, — треба поставити на нього двох або трох свідків і оповістити єпископу, аби прийняв суд по законам св. отців. Коли б у яким місті або на селі знайшов ся ворожбит чи ворожка, чи чарівниця, то про їх зі свідками оповістити брацтву й єпископу, аби виключити з церкви; і від тих, що

¹⁾ На жаль, для нас пропали ті переговори й наради між брацтвом і патріархом, які привели до видання патріаршої грамоти в тій формі, як ми її тепер маємо. Грамота представляє так, немов би зараз на патріарший приїзд братчики прийшли до нього з своїми плянами й дістали зараз сю грамоту (пор. *Diplomata* с. 30). В стилізації однак досить ясно відрізняють ся предложений братчиками начерк устави, і вступ доповнення, що походять від самого патріарха і були зроблені, очевидно, кількома наворотами. Але що саме в сих доповненнях, які містять в собі пояснення прав брацтва супроти посторонніх, духовенства і єрархії, належить самому патріарху, а що могло бути піддано йому братчиками, не можна відрізнити.

ходять до чарівників та ворожбитів, від піяків та лихварів треба відлучати ся, бо не тільки ті, що те чинять, повинні смерти, а й ті що чинять волю їх.

„На випадок якби в яким місті знайшло ся брацтво, яке б не поступало по уставам сього (успенського львівського) церковного брацтва, котре ми перше уставляємо законно ві Львові яко старше, ми постановляємо, що ніхто не має противити ся (йому) ані якісь несовершенні устави брацтв, уставлених котримись єпископами, не мають ставати йому на перешкодї, але всі ті брацтва, де б не були вони, ми піддаємо під львівське брацтво“¹⁾.

Котрого братчика брацтво відлучить від церкви через свого сьвященника, того й протопоп та єпископ не благословляють, поки не помирять ся з брацтвом. Коли б хто з брацтва був оскаржений перед єпископом, єпископ не може судити його самого, але має стати при нім усе брацтво і разом з єпископом має доходити вини оскарженого та судити його по законам св. отців. Коли ж би й єпископ став противити ся законowi правди, правив церквою не по апостольським канонам і св. отців, зводячи праведних на неправду, підтримуючи руки беззаконних, — то єпископови противити ся як ворогови правди²⁾.

Які б ідеальні мотиви не водили патр. Йоакимом³⁾, треба признати, що він поступив не дуже розважно, видвинувши так різко братську організацію против єпископату й задумавши зробити з львівського успенського брацтва — організації будь що будь досить принакрової своїм складом і добром, якийсь формально-начальний орган для цілої галицької Русі, якийсь верховний ареопаг в справах релігії й моральности, піддавши під його контроль все духовенство й самий єпископат. Такі небувалі права могли бути приємні брацтву, могли окрилити його новою енергією, але потрібні вони йому для

1) Ся постанова стидізована дуже лихо; сучасний братський переклад переповідає її так: „И тежь если бы где в котромъ колвекъ мѣсть было братство, а не справовали ся бы водле права сего церковного братского, которое мы перше во Львове старѣйшинство законне подаемъ, и да не сопротивлять ся ему никтоже, ниже отрирает давними братствы, несовершенно отъ нѣкоихъ єпископъ уставленными, повѣлѣваемъ же, да сему братству львовьскому вси братства повсюди повинуютъ ся“. (Слово: „братства“ дописане пізнійше).

2) Текст грецький в *Diplom. statutaria* ч. 3, братський переклад тамже і в інших виданнях (Акты Зап. Р., Юбил. изд., Monum. confr.).

3) Підсувано патріархам мотиви й менші ідеальні — бажання сотворити конкуренцію між брацтвами й єпископом, в інтересах патріаршої зверхности.

Його діяльності не були, а тим часом посіяли зараз ще підозріння, роздвоєння між ним і владикою, ослабили культурно-просвітні плани брацтва, не кажучи вже, що в значній мірі послужили як раз справі унії, бо погнали православну єрархію на уніяцьку дорогу¹⁾. Одначе й патріарх царгородський Єремія став на туж точку, що й Йоаким: потвердив вповні його розпорядження й став рішучо по стороні брацтва в його конфлікті з владикою.

Але поки ще сімя роздору посіяне між брацтвом і єпископом могло принести свої гіркі овочі, — се співчуте й оліка патріархів та високі права, якими вони обдарували львівське брацтво, мусли подвоїти енергію й ентузіазм братчиків у здійсненню поставлених ними релігійних і просвітних завдань. Поруч справи друкарні темер виходить на перший план організація, чи реорганізація школи, на котру братчики зараз же заходили ся збирати датки та розглядати ся за всім потрібним до як скоршого відчинення сеї школи. Щоб не вийти в конфлікт з привілеюваною міською латинською школою, пляновано ноки що школу грецько-словянську. До словянської науки була дуже добра учительська сила в особі „даскала Стефана“ Зизанія-Тустановського. Був се перший історичний виступ чоловіка, що кілька літ пізнійше занисав своє імя в боротьбі против унії, пером і словом, як першорядник проповідник, полеміст, агітатор; ті стадії життя, що попередили його учительство в братській школі, зістають ся нам вповні незвісними²⁾. Щасливий припадок прислав тоді-ж і дуже доброго професора для мови грецької, в особі архієпископа елессонського Арсенія, що заїхавши до Львова в червні 1586 р. і щиро привитаний православними, послухав їх намов і лишив ся в ролі управителя і учителя братської школи³⁾. При його участі були вироблені правила для нової школи, звісні в двох редакціях — грецькій і українській. Реорганізована школа відчинена в осені 1586 р. Маємо вписи учеників у „Стефана даскала руского“ з рр. 1586/7 і 1587/8; в першій

¹⁾ Див. т. V с. 506—7, 561.

²⁾ Судячи по призвищу його брата Лаврентія „Тустановський“ виводять їх з сеї дрібно-шляхецької української фамілії. Грецьке призвище „Зизанія“ (куколь) правдоподібно було перекладом українського призвища „Куколь“, як він зветь ся і противниками, навіть в актах (Акты Зап. Рос. IV ч. 145, пор. книгу *Kakol który rozsiewa Step-panek Zizania*, видану против нього 1595), — не навпаки, як думають часто, приймаючи призвище „Куколь“ за іронічну трагестію призвища. Такі переклади призвища на клясичну мову практиковали ся часто в тодішніх часах в учених кругах.

³⁾ Див. передмову до *Ἀδελφότης* і біографічні праці Оглобліна й Дмитрієвського про Арсенія в прим. 5.

році вписано 22 хлопці, в другім іще 26 нових — переважно діти львівських міщан, передміщан і духовних, але є й замісцеві (з Солонки, Яворова, Городка)¹⁾.

Шкільна устава, начеркнена, очевидно, Арсенієм за порозумінням з братчиками і потім кілька разів редагована брацтвом²⁾, відкриває перед нами педагогічні погляди й змагання брацтва й ті цілі, які вони ставили школі. Виховання й наука мають чисто релігійний характер³⁾. Ціль школи — релігійне й моральне подвигнення української суспільності. І ученики мають учити ся „страху божієму и обычаємъ встыдливимъ младенческимъ: яко мають быти во церкви противъ Богу, дома против родичемъ своимъ и инше инимъ цноту и встид заховувати, посполите противъ всеімъ покору и уваженье“⁴⁾. Відповідно до того до „даскалів“ школи ставлять ся вимоги, що се будуть люде моральні і побожні: „не пособитель ереси, но благочестію посибішитель“. Наука в школі має бути приступна для всіх, для дітей „всякого стану: убогих за прости Богъ, а богатыхъ за равнымъ даткомъ“⁵⁾. Даскал повинний бути всім однаково прихильним і ласкавим, не роблячи різниці між дітьми убогих і богатих: місце в школі мали школярі займати в порядку успіхів в науках, а не по багатству чи впливам родичів, і в потребі, „за непослушенство“ даскал має право всіх дітей карати, тільки „не тирански, но учителски“.

Програму науки устава викладає так: „напервей научивши ся складовъ литеръ, потомъ кграматики учать, при томже и церковному

1) Архивъ Ю.-З. Р. I т. X ч. 33.

2) Маємо первісний начерк самого Арсенія по грецьки (виданий кілька разів, анонімно, — *Diplomata* ч. 5, Архивъ I т. X ч. 172, на авторство Арсенія справедливо вказав Харлампович Школи с. 292 і 412). Він дуже загальний і послужив основою для детальнішої устави, уложеної по грецьки очевидно тимже Арсенієм і надрукованої в *Diplomata* під ч. 6. Український текст устави (*ibid.*) місцями дає доповнення до грецького тексту, являєть ся отже самостійною перерібною грецького тексту, зробленого очевидно братчиками. Офіціальним текстом мада служити вписана в братський „Альбум“ пізнійша редакція українського тексту, дещо відмінна від попередньої, potwierджена патріархом в р. 1592 (*Diplomata* с. 30, факсиміле potwierдження на с. 130). Порівнянне обох редакцій у Харламповича оп. с. с. 295. Потім маємо ще одну редакцію — лудьку, в лудькім збірнику братським п. т. Порядок шкільный (друк. в I т. Памятників київ. ком.).

3) Щоб зазначити се, укладчик грецького тексту (Арсеній) кожний параграф устави підтверджує якимсь текстом з св. письма, часом навіть досить мало відповідним; в останній редакції тих текстів чимало пропущено.

4) § 14.

5) Грамота Гедеона з 1587 р. — Ювил. изд. ч. 85.

чину учать — читанью, співанью; также учать на кождый день, абы дѣти одинъ другого пытал по грецку, абы ему отповѣдал по словенску, и тыжь пытают ся по словенску, абы имъ отповѣдали по простой мовѣ, и тыжь не мают из собою мовити простою мовою, едно словенскою и грецкою. А такъ нынѣ тому учат ся, до большихъ наукъ приступуючи: ко диалектице и реторице, которыс науки по словенску переведеныс вынайдено в школе львовской, рускимъ языкомъ списано: диалектику и реторику и иные, философскіе писма, школе належачис¹⁾.

В низнім відділі школи ученики мають бути поділені на три групи: на першій вчать ся букв — „слов познавати и складати“, на другій учать ся читати — „на память многихъ рѣчей ся учити“ (граматичних правил і реалій), на третій — читають і прочитане толкують, переповідають своїми словами й з поводу прочитаного діснутують. Наука ся має йти таким чином: по ранішній молитві, котрою розпочинаеть ся наука, ученики здають те, що навчили ся вчора, й віддають домові свої задачі; потім учать ся „друбли²⁾ псалтыри или граматикки, з розвязованем ей, и иным многим потребным наукам. яко обачить на тот час ведле потребы“. По обіді хлопці записують собі „на таблиці“ науку дідаскала — тільки найменьшим даскал сам має написати; науку сю даскал має подавати „от светого евангелія, от книг апостолских, от пророковъ всѣхъ, от отецъ светыхъ ученія, от философв, от поетов, от гисториков и прочал“. Дома школярі мають написати звечера „што учили того дня“ і перед родичами чи госнодарями выказати ся виученим, а приходячи й відходячи з школи, школярі повинні оден одного випитувати „о трудныхъ словѣхъ“. В суботу робить ся загальна репетиція вивченого за тиждень. Крім того хлопці вчать ся „наєхалий и луннаго теченія и личбы и рахованя или мусикъ церковнаго пѣнія“. По обіді в суботу даскал „час немалий“ дає їм науку моральности — поучує обовязкам до Бога, людей і самих себе, „на што им и намятного маєт не боронити по чаши школьной испити“: кара на провинниках мала гллубше закоріинити в учениках сі моральні науки. В неділю і сьвята перед богослуженнем даскал має „розмовляти и их учити о святѣ и празнику том и учити их воли божіи“, а по обіді „навчити“ їх евангелія й апостола, читаних того дня.

1) Розуміти се належить так, що підручники до реторики, діалектики й філософії мали бути, чи були вже переложені на словянське при львівській школі й мали служити до науки в ній.

2) Вираз незрозумілий (толкують: „по частям“).

Отже, як виходить з цього, досить нескладного, що правда, шкільного плану, львівська школа повинна була бути справжньою „гімназією“. Окрім релігійного й морального виховання, вона мала дати ученикам основне знання, теоретичне й практичне, язиків слов'янського і грецького (для літньої виправи в них наредня „проста“ мова була зовсім виключена з розмов ученьків). Мала також косякати їх в тайни „свобідних наук“, трівіума і квадрівіума — граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії й музики, та дати їм запас того реального і літературного знання, яким орудувала сучасна школа — „з поетів, істориків і філософів й інших“. Що правда, науки „квадрівіума“ були зведені до досить скромних розмірів — рахунків, наслідії й лунного теченія (сурогат астрономії) та церковного співу, але треба пам'ятати, що таке „упрощення“ наукової програми не було спеціальним *testimonium paupertatis* львівської школи, а було таким свідомством убожества середньовічної школи взагалі. Загалом узявши львівський „шкільний порядок“ не показує тенденції копіювати спеціально пляни якогось типу сучасних шкіл (Арсеній, якого мусимо вважати головним автором його, був домородним вихованцем шкіл грецьких, не західно-європейських). Але в основі своїй — і в програмі і в організації зайнять він зближаєть ся до того типу західноєвропейської схоластичної школи, що був підставою програм і шкіл і єзуїтських, і світських католицьких і протестантських ¹⁾. Очевидно, львівська школа мала своїм завданням заступити для православних сі школи, як писали львівські братчики в своїм пізнійшій оновіщенню з 1608 р. — „иъ бы шіючи въ чужих студницах воды наук иноязыческих, вѣры своей не отпадали — зачим правѣ и всенародное стигненіе барзо близко ходит“ ²⁾.

Значною прогалиною в програмі школи був з початку брає латинської мови, так неминучо потрібної в тодішнім житю. Ініціатори шкільного плану, очевидно, хотіли в основу шкільної науки пожити дисципліни слов'янські й грецькі, як свої питоменні, в противність школам латинсько-польським. В дусі вказаних вище принципів про перевагу грецько-слов'янської культури над латинсько-польською, львівська школа й пізнійше держала ся все отсеї грецько-слов'янської традиції. Але як я вже сказав, повне поминення латинської науки в „шкільнім порядку“ було безперечно не добровільним, а вимушеним. Можна навіть думати, що замовчана зовсім в офіціальнім пляні, з огляду на

¹⁾ Перегляд спорів про се, чи львівська школа мала за взір якісь иньші школи і які, див. у Харламповича ор. с. с. 409 і далі.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. XII ч. 12.

можливість конфлікту з католицькими школами, латинська мова на практиці в науці не була покинута. Заразом братчики чекали тільки нагоди, щоб могли її включити в шкільні програми й офіційно. Таку нагоду дала їм грамота кор. Жигимонта, випрошена для львівського братства на варшавськiм соєні 1592 р. двома тодішніми столпами православного магнатства кн. Конст. Острозьким і новгородським воеводою Скуминим - Тишковичом. В ній король потверджував права і привілеї братства, а спеціально його „школу свободних наук“ (scholae pro tractandis liberalibus artibus) і друкарню¹⁾. Школа свободних наук по тодішнім поняттям не мала існувати без латинської мови, і сей королівський привілей уважав ся пізніше дозволенням братству на „школу латинську“²⁾, а латинська мова була офіційно введена в програму братської школи³⁾.

Так отже заміри були широкі, і виконання їх залежало тільки від учительських сил та матеріальних засобів школи, себто братства. Що до сил, то ними школа була обставлена дуже добре від початку, як ми бачили. Науку слов'янсько-українську вів Стеф. Зизаній, чоловік. безперечно талановитий, енергійний, експансивний, з літературними здібностями і з даром впливати на людей. Науку грецьку вів архієп. Арсеній, чоловік, як на свій час учений, і авторитетний хоч би вже завдяки своїй високій гідності. Результатом грецько-слов'янської науки перших літ братської школи була грецько-слов'янська граматика, уложена „судеями“ школи по вказівкам Арсенія й інших дідаскалів школи „отъ различныхъ грамматикъ“. Їх основою послужила головню грецька граматика Конст. Ляскаріса, але укладчики користали і з інших підручників і взагалі показали певну самостійність в орудуванні граматичним матеріалом як грецьким так і слов'янським⁴⁾.

1) Monum. confg. ч. 252.

2) В Exegesis - I. Kociv каже, що привілей Жигимонта III були надані на szkoly łacinskie w Wilnie i we Lwowie (в дод. до Історії кiev. ак. Голубева с. 83).

3) Першу документальну згадку про науку латинської мови маємо з р. 1604, коли звісний Йов Борецький (пізніший митрополит) був згоджений на ректора братської школи, з обов'язком учити по грецьки й латини (Літопись львов. брат. с. 91); але сам Борецький був „вихованком“ братської школи (див. П. Могила, I ч. 47).

4) Новіший розбір сеї граматики проф. Студинського: „Адельфотес, грамика видана у Львові в р. 1591“ (Льв., 1895) — він вказує запозичення крім Ляскаріса з граматики Меляхтона, Крузія і Кленарда. Старша стаття про ту же граматику (крім праць про львівську школу взагалі): Ленкий Нїсколько словъ о греческо-славянскої граматицї, изд. во Львовѣ 1591 г. (Льв., 1872).

Зачата друком, ще 1588¹⁾, здасть ся, ще вийшла в світ 1591 р. н. т. „*Аделроттс*. Грамматика доброголаволивого еллинословенскаго языка²⁾.“ — Вона служила підручником грецької мови в братських школах, а також багато причинила ся і до грамагичного розроблення словянської мови, підведеної тут під схему новочасних граматики, і від разу високо поставила репутацію львівської школи в очах сучасників православних.

Арсеній покинув братську школу в 1588 р., виїхавши з патр. Єремією до Москви. Його місце зайняв як професор грецької мови Кирил Транквіліон-Славровецький³⁾, голосний потім богослов, автор першої православної догматичної системи, замітний своєю трагічною долею (його праці були засуджені православним як неправовірні, досить несправедливо, і він перейшов потім на унію). Був се чоловік взагалі здібний і в грецькій мові досить вправний⁴⁾, так що репутація львівської школи була підтримана ним вповні. З нагоди приїзду до Львова м. Рогози на початку 1591 р. ученики братської школи пишували ся перед митрополитом привітними промовами, співами й деклямаціями на грецькій і словянській мові, виданими потім, як свідоцтво шкільної науки н. т. „*Протроттс*. Привіть преосвященному архієп. кур Михайлу“⁵⁾. Вони інтересні не тільки як показчик язикового знання, а й як взірці риторичних вправ учеників: досить аналогічні з подібними (нерівноскладовими) римованими острозької школи, вони досить свободні від впливів сучасної польської поезії. З свого боку митрополит, високо оцінюючи ученість і правдивість шкільної колегії, уповажив дидакалів школи і старших студентів (спудеовъ на се угожихъ) до публичного проповідування в церкві братській й по иньших церквах⁶⁾.

Школа стала таким чином головною окрасою зреформованого львівського братства, предметом його особливої опіки й гордості. Друкарня функціонувала слабо, служачи головно потребам школи — така роля її й зазначала ся виразно в ріжних оновіщеннях⁷⁾. За ці-

1) Див. Monum. confr. I ч. 100.

2) Гадку про два видання граматики, з 1588 і 1591 р., збив новітніми часами Харламович Ор. с. с. 451.

3) Лѣтопись с. 22, пор. 60 і Monum. confr. ч. 171.

4) „Мужа ученна в науце писма и языка елииска и словенска“, називає його Скумин в р. 1592. В 1589 р. Кирил мав держати оборону братства перед патріархом по грецьки — Лѣтопись як вище.

5) Передруковано в III т. Памяти. полем. литературы.

6) Monum. confr. ч. 171.

7) Пор. вище окружник патр. Йоакіма, с. 512.

лий час до р. 1600 вона випустила тільки три книжки — се були звісна нам грецька граматика й шкільні привітні вірші митрополиту 1591 р., а третя, видана 1593 р., також мала служити свідомством шкільних поступів — се „Господина Мелетія святїйшого пани александрийского, о христіанскомъ благочестїи къ Іудеомъ отвѣтъ“, — присланий патріархом львівському брацтву з одним Греком і виданий в грецькїм тексті й словянськїм перекладі, зладженім „спудейми школы нашея“, як значило ся в закінченнї. Піднімати якїсь більші друки „въ общую пользу російскому роду“ брацтво, очевидно, не мало засобів. Тим треба пояснити й слабу літературну продукцію львівського кружка. Не бракувало між братчиками й дідакалами братської школи людей з літературною освітою й інтересами, з полемічним темпераментом, але на літературнім полі вони показували себе (котрі показали) або перейшовши до иньших місць, або в працях не друкованих: в листах, диспутах, проповідях і т. д. Згадаю братів Зизанїїв, Транквіліона, Юр. Рогатиця й ин. Розвинути літературно-видавничу діяльність у Львові не позволяв брак засобів.

Матеріальні сили брацтва притягала до себе будова нової, дуже коштовної брацької церкви, ведена саме в 1590-к роках. З другого боку дуже сильно підривав його сили й заходи конфлікт з владикою Гедеоном, що розпочав ся зараз по реформі брацтва і потім з перервами, з хвилями ослаблення і загострення, потягнув ся на кільканадцять літ.

Брацтво не здержало ся від спокуси дати відчуті владци і духовенству ту зброю широких прав контролі й цензури, яку так нерозважно вложив в його руки патріарх Йоаким, і скоро опинило ся на воєний позі з своїм недавнім союзником і опікуном владикою Гедеоном. Йоаким, незвичайно розжалений непорядками православної церкви, які бачив і чув, не вважав ся в виразах свого обурення, доходячи до крайностей: він оголошував за виклятих тих владиків, які б терпіли між своїм духовенством людей по другій раз жонатих (або таких що мали жінок нешлюбних), і тих вірних, які б звертали ся до таких священиків, приймали від них тайни чи якїсь духовні служби. Всі чинности й тайни, уділяні таємн священиком двоженцем, взагалі неправно поставленим, він признавав за неважні¹⁾, Очевидно, виїздячи, він положив то на серце львівському брацтву, щоб воно, опираючи ся на дані йому права, вело боротьбу за очищення православної церкви, і брацтво старало ся сповнити заповіт свого фундатора. Та владика Гедеон не хотів чути нічого про такі

¹⁾ Monum. confr. ч. 81—3.

нечувані права контролі й цензури з боку мирян. Чоловік новий сил і енергії, перейнятий високою гадкою про свою владичну гідність і про себе самого, він дуже мало надавав ся до тої ролі, в яку хотів Йоаким поставити владиків супроти братської цензури. Потомок досить можливої української шляхетської родини, досить впливовий, свій в панських кругах Галичини, син владика львівського, з дитинних літ призначений на се становище, в молодости вже забезпечений *jure successioneis* по батьку, — він дуже мало податливим міг бути на всякі уступки з своєї духовної „милостію божією“ власти. Кров родовитих воєнків і авантюриків, що текла в його жилах, мусіла бурити ся на одну гадку, щоб піддати ся в тій сфері богоусвяченої владичої власти вказівкам, цензурі, інструкціям мирського зборища, і то навіть не „братів шляхти“, а звичайних собі ремісників, „підлого стану людей“. Я підписав уже не раз, що ся ідея — піддати владичу з його підвладним духовенством в справах церковної науки й дисципліни суду й рішенням мирських людей, згідна з духом апостольської церкви, глибоко противна була всьому пізнійшому її розвою й духу, всім поняттям канонічним, і в усі часи з боку єпископату, зі сторони каноністів, в церкві східній так само як і західній, викликала й мусіла викликати рішучу опозицію. Гедсон не міг бути тут винятком. Тим більше, що він був чоловік досить освічений і обізнаний в церковних і книжних справах (оден з соборів 1590-х рр. поручив йому „всяко тшаніє и попеченіє створити о исправленіи книги требника“), так що міг уважати зайвими всякі науки зі сторони світських людей. Здобувши оружною рукою свою катедру, видержавши побідно боротьбу з нереможним католицьким клиром, він не міг з легким серцем піти на капітуляцію перед претензіями своїх духовних овець, а не почувавши за собою тих провин і хиб зі становища канонів чи церковної моралі, не вважав потрібним бути терпеливим та податливим на ті претензії на контролю з боку вірних, яку мотивовано перед усім нездалістю та незаконним характером вищої ерархії.

І він дав різку відіраву відразу братським змаганням. Уже за кілька тижнів по братських конференціях з Йоакимом іде горяча полеміка між Гедсоном і брацтвом, за те що він „попамъ казалъ людей бити“¹⁾. З братських кругів ідуть якісь „рими“ на владика, пишуть ся листи на нього; владика видає анатему на провідників брацтва²⁾. Предметом особливо зайлої полеміки між ним і брацтвом стає

1) Monum. confg. I ч. 84 (подробиці незвісні).

2) Ibid. ч. 86.

свяченне т. зв. паски. Брацтво, чи те по вказівкам місцевих Греків, чи може й самого Йоакима, противило ся тому съвяченню, а владика вважав ересею сей похід против паски і виклинав його проповідників¹⁾. Таке *objectum litis* особі чести полеміці брацтва против владики, розуміть ся, не приносило.

Але права й привилеї признані брацтву патріархом антиохійським не мали повного значіння в дієцезії патріарха царгородського, і се мусів владика виткнути братчикам супроти тих компетенцій, які присвоїли собі вони; при тім і всі братські сходини, наради, заходи мабуть представив як невідповідні, не християнські і т. д. Тому по великодні 1586 р., коли виїшла та війна за паску, звернуло ся брацтво до царгородського патріарха, просячи потвердження братській уставі й розяснення своїх обовязків і прав, які їм заперечував владика. Запитання починали ся від дуже невинних: чи подобає мирянам-ремісникам сходити ся в свята для читання духовних книг, розмовляти між собою та кореспондувати „о добрых дѣлѣхъ“. Але за ними наступали серйозніші: братчики питали, чи належить їм слухати ся съвященників і єпископів „тлящих заповѣди божія“ чи противити ся їм? Що думати їм про ереїв і владиків „святотатцевъ, христонпродавцевъ, богокорчемниковъ, хулящихъ и возбраняющихъ учения и проклинаяще учащихъ ся, безчинныхъ же и ненавидящихъ учения оправдающе, глаголюще, яко благословенна всяка душа проста, многыя же книги в неистовство влагають? І як мирянам взагалі треба поступати, коли ерархи „не брегут о устроєніи людей“ — чи зіставати ся насивними свідками того „беззаконіѣ и безчиніѣ“, чи якось „устрасвати ся“? Братчики додали, що се вони питають „не любопренія ради, но от великия нужа“, супроти таких непорядків в церкві, яких вони навіть не важать ся „писати явѣ“²⁾.

Щея братчики висилали се послание й чекали відповіди на нього, в відносинах з владикою наступив певний спокій: справа віддана була на суд патріарха, й Гедеон навіть заохочував наново свою дієцезію до помочи брацтву в його просьвітних плянах³⁾. Минуло в тім півтора року, бо на престолі царгородським зайшла переміна — знову появил ся на нім Єремія. З кінцем 1587 р. стало відомо, що

¹⁾ „Аще подобает в ден пасхи воскресенія Христова приноситьи во церковь хлѣбы и свиная мяса, яйца и хрѣнъ и посвящати ся сему от священника, — отъ нихже чародѣйство у нас умножает ся“, питали братчики царгородського патріарха — *Mon. confg. ч. 87*; лист владики в сій справі ч. 85.

²⁾ *Monum. confg. ч. 88.*

³⁾ *Ibid. ч. 89—91.*

царгородський патріарх став вповні по стороні брацтва, на основі відомостей даних йому патр. Йоаким: потвердив брацтво, насварив Гедеона й загрозив йому клятвою. Це було початком відновлення боротьби брацтва з владикою, що спалахнула з новою силою з початком 1588 р. Владика проголошує еретиками львівських братчиків й кидає на ціле брацтво анатему; в розяренню на його опозицію позволяє собі нові різкі закиди против освіти, науки, в новій суперечности до недавньої своєї оцінки просвітним планам львівським; допускає грубі, дикі вчинки против стороників брацтва¹⁾, й тим, розумієть ся, тільки погіршає ситуацію. А коли патр. Єремія в свій приїзд на Україну, в 1589 р. знов рішучо став по стороні брацтва, вийняв його з влади владика й поставив на будуще митрополита сторожом відносин його до брацтва, Гедеон 12/XII в крайнім розжаленню звернув ся до свого недавнього ворога львівського архиєпискупа, „просячи, аби владиків визволено з неволі константинопольських патріархів“, і став „чиноначальником відступлення від патріархів“ українських владиків²⁾.

Тайною у Львові се не лишило ся не довго. І коли, входячи в психологічне становище владика, можна легко собі витолкувати те крайнє роздраженне, в яке впав він супроти опозиції й претенсій братчиків, підтриманих митрополитом і патріархом³⁾, то з другого боку сей різкий і нерозважний, в високій мірі нетактовний крок вповні убив морально владика в його боротьбі з брацтвом в очах усіх православних. Поки йшла боротьба за права між православним владикою й православним же брацтвом, можна було ставати на становище того чи сього — чи з становища канонів, чи з становища потреб православної церкви в даній хвилі, так би сказати — церковної тактики. Але тепер боротьба переходила на инший ґрунт — се була

¹⁾ Цікавий епізод оповідає дідич м. Гологір під Львовом: Гедеон приїхав до містечка й до нього прийшли міщане, просячи благословення й інструкції для свого брацтва, заложеного під опікою львівського, zarazом просили якоїсь науки в вірі. Владика різко виступив против брацтва, казав спалити уставу — „бо то брацтво від еретиків“, „а про науку не випадає питати вам, простим людям“. Коли два учейніші міщане з того місцевого брацтва Бабич і Сагайдачник покликана ся на слова ап. Павла, що наказує учити ся в справах віри, владика сказав: „що я маю тебе, хлопе, учити, коли ти доперва з гною виїз і в гною-ж учив ся до сих часів, а до письма що тобі“? Коли міщане ті все таки просили науки, казав своїм слугам вигнати їх силоміць, і ті шаблями та киями повигонали їх. Monum. confratern. I ч. 99.

²⁾ Див. в т. V с. 562.

³⁾ Пор. лист Скумина — виїмок в. т. V с. 563.

вже боротьба між сторожами православної віри — братчиками, й унією владикою. Се зміняло все відразу. Оправдувало всі ті — в основі своїй нерозважні, нетактовні, навіть канонам противні розпорядження патріархів і митрополита, якими вони підтримували брацтва на шкоду владичої влади. Оправдувало всі кроки брацтва против владики — хоч би також не конче мудрі й тактовні. Бо се-ж були заходи вірних против владики-рenegата, способи обережності против непевних в православній вірі владиків. Зовсім в иньшій сьвітлі представляли ся теперь всі біди, які терпіли братчики від владики — се було переслідування за вірність православию.

І з своєї рисковної й неконче похвальної боротьби з владикою львівське брацтво виходить в 1590-х рр. з авреольою мучеництва за „руську“, православну віру, з славою перших сторожів сього національного прапора, і се незмірно підіймає в очах сучасників не тільки саме брацтво, а й брацьку організацію взагалі.

Незвичайні моральні успіхи, осягнені відразу у патріархів львівським брацтвом, поспішила ся використати й зміцнити новими санкціями братської організації иньша міщанська громада, яка поруч львівської відограла дуже важну ролю в розвоі сеї організації — виленська. Я вже вказував давнійше, що спеціальні обставини, в яких вона стояла — її заможність і сили та близька стичність з иньшими національними й культурними елементами вже з першої половини XVI в. вплинули на розвій культурних і релігійно-національних інтересів серед неї. Засноване в 1584 р. митрополитом Онісифором нове брацтво при монастирі св. Трійці, стає центром, що скупляє коло себе свідомійші й діяльніші елементи міщанської громади, розділені перед тим між численними брацтвами-цехами, й їх культурно-національну роботу. Монастир св. Трійці був переданий митрополитом в завідання міщанам, щоб зробити з нього культурне огнище — удержувати в ній учене духовенство, заснувати в ній школу й дати їй приміщення. Близше завідувати тим мало брацтвом, засноване по ініціативі чи за благословенством митрополита, в душі тих нових культурно-просвітних завдань¹⁾. Завдяки своїй позиції як брац-

1) Та початкова устава брацтва до нас не дійшла. Проф. Голубев, знайшовши в однім пізнішнім збірнику копію „зъ виленских артикуловъ брацтва св. Духа“, проголосив їх за початкову уставу брацтва, видруковану в р. 1588 (П. Могила, дод. ч. 36), а й проф. Харламович, хоч не вважає сього пізнішого текста за вірну копію друкованої устави, одначе користує з нього для характеристики початко-

тво столиці, а також тим культурним силам, якими розпоряджало воно, виленського братства зараз же видвигнуло ся на перший план, поруч братства львівського, і разом з ним ним вело перед в братській організації. Між ними ведеть ся постійний обмін і культурними засобами і організаційними ідеями. Коли львівське братство дістало уставу від патр. Йоакима, вона без сумніву була використана зараз виленським братством¹⁾; нетерпеливо чекає воно санкції львівського братства від патріарха царгородського й просить зараз прислати її копію²⁾. Початкова устава виленського братства по всякій правдоподібности була наново зредагована під впливом львівського „порядку“, санкціонованого патр. Йоакимом³⁾. Літом 1587 р. виленські братчики предложили її знову — мабуть в тій змінній редакції, митр. Онисифору на затвердження й просили позволення надрукувати. Митрополит затвердив і благословив друкувати. В 1588 р. „порядокъ или чинь“ виленського братства був видрукований, і братчики старали ся його можливо розповсюджувати — так до Львова вислали вони 30 примірників його⁴⁾. Для ширення ідей братської організації й її розповсюдження був се факт не малого значіння. Тим більше, що слідом сей виленський „порядок“ дістав санкцію патріарха Єремії, коли він переїздив через Вильно до Москви (в червні 1588 р.), а рік пізнійше потвердив сю патріаршу грамоту й цілу братську організацію виленську король Жигимонт. Таким чином в особі львівського й виленського братства — організованих в однім дусі, хоч в деяких точках організації й відмінно, реформована братська організація на самих перших кроках своїх була санкціонована найбільш авторитетними сферами, які тільки можна було собі подумати — патріархами, королем,

вої Онисифорової устави (Школи с. 315). Се одначе можна робити тільки гіпотетично. При живім обміні гадок, постанов, устав між головнішими братствами, при змаганню приладити братську організацію можливо лишне до потреб часу, особливо в тім першій, творчій періоді братського життя, їх „порядки“ мусіли змінити ся, і обопільні впливи братств львівського й виленського мали тут особливе значіння.

1) „Вашего братства порадок и постанововене предо всею братією братства нашего любовию прочетше, радости исполнихом ся“, писали виленські братчики львівським (май 1587) — Monum. confrat. I ч. 92.

2) Ibid.

3) Сконстатувати цього не можемо, за браком початкової, Онисифорової устави. Через те зостаєть ся невиясненим й иньше питання — чи львівське братство, в своїй реформі, завершеній Йоакимовою грамотою з січня 1586 р., користало з ідей, положених в основу організації виленського братства з р. 1584.

4) Monum. confratern. I ч. 100.

синодами місцевої єрархії. Був се факт немалої ваги, який не зівстав ся без впливу на успіхи сеї нової організації.

Реформа братської організації — розширення діяльності братської й перенесення її на ґрунт релігійно-культурний і національний, принципи широкої участі й ініціативи громадянства в справах церковної організації, дисципліни, взагалі релігійного й культурного життя, самі по собі були впливом часу й його потреб. Відповідаючи сим потребам, сі принципи й форми братської організації, в яку вложені були вони, мали всякі шанси широкого розповсюдження вже самі по собі. Санкція ж патріархів і особлива опіка, якою окружили вони нову братську організацію, мусіла ще більше причинити ся до цього. І львівські братчики дуже тактовно відсунули свого ініціативу в сій реформі на задній план. Тим часом як владика Гедеон (в часах, коли був з брацтвом у згоді) ініціативу просвітних інституцій братських радо признавав собі (може й не зовсім безпідставно)¹⁾, братчики знов всю ініціативу, всю заслугу братської реформи, нових завдань братської діяльності складали на патріархів, представляючи їх ділом ідею нової братської організації, її участі в церковнім і релігійнім життю й т. и.²⁾

Ся незвичайна прихильність і ласка, яку патріархи показували львівському, також і виленьському брацтву, а висока вага, яку привязували вони до нової братської організації, вже самі робили до певної міри обовязковим для сучасників православних України й Білоруси йти слідами львівського брацтва. Але патр. Йоаким таєм сьвідомо хотів се зробити справді обовязковим і в своїй грамоті львівському брацтву висловляє ту гадку, що всі брацтва, які мають устава давнішого типа, хочби затвержені або й засновані владиками, мають змінити свою організацію, яко „не совершенну“, на нову, в дусі реформи львівської, й признати над собою старшинство й провід реформованого львівського брацтва³⁾. Такий погляд, може підданий патріарху самими братчиками (принаймні — до певної міри), держить ся й пізніше в братських кругах. На берестейськім соборі 1594 р., де засідали відпоручники різних брацтв і предложили владикам цілий ряд дезідерат до затвердження, прийнято таке рішення: „братства церковные отъ святѣйшихъ патріарховъ поданые и отъ отца митрополита и отъ насъ всихъ епископовъ ухваленные“, зівстають ся на далі

¹⁾ Див. його окружник — Monum. confraternitatis ч. 89.

²⁾ Див. лист братчиків до царгородського патріарха з мая 1586 р. (Monum. confr. I ч. 88). Пор. промову в Пересторозі (с. 222—3), де речник львівського брацтва представляє весь братський рух, все нове культурне життя ділом патріархів. ³⁾ Див. вище с. 515.

в силі й опії ерархії, „а што ся дотычеть иншихъ братствъ церковныхъ, противныхъ тымъ братствамъ помѣненымъ, зважаючи если бы ся отъ которого епископа начало и тымъ ся славило, — о тыхъ вѣдоти не хочемъ и ихъ забороняемъ и касуемъ“¹⁾. Тут розуміли ся брацтва конкуренційні, якій владики схотіли закладати, в тісній залежності від себе, против автономних брацтв по типу львівського й виленського, санкціонованому патріархами. Такі конкуренційні брацтва хотів творити Балабан, і против нього головно звернена ся ухвала: митрополит ішов за патріаршою політикою протекції реформованим брацтвом. Але ухвала має й принципіальніше значінне та характеризує тенденцію реформованих брацтв: уважати новий тип брацької організації обовязковим для всіх.

Особливо ширила ся нова брацька організація в ближнім су-сідстві львівського брацтва — в Галичині, на Побужу, на Поділю. Владича Гедеон заїхавши весною 1588 р. до маленького містечка Гологір під Львовом, застав там брацтво, організоване на взір львівського і під його проводом²⁾. Про се довідуюмо ся випадково, з того конфлікту, що вийшов з сим брацтвом у владики, і безперечно, що такий же випадковий характер мають всі инші звістки, які маємо про брацтва й брацький рух в Галичині й загалом в західній Україні в 1580—1590 рр. Сі звістки служать тільки симптомом широкого розповсюдження брацької організації в новім, реформованим дусі, але зовсім не вичерпують того руху: дають понятє про розповсюдження брацтв, але не знайомлять з фактичним станом брацької організації в тих часах. І я наведу сі звістки тільки як ілюстрацію сього руху.

В 1589 р. патр. Єремія благословляє й потверджує брацтво в Рогатині, при церкві рождества Богородиці, на взір брацтв львівського й виленського. Спеціально згадує патріарх про право братчиків виберати собі сьвященника до тої церкви і постановляти за згодою владики, а як би сьвященник вів себе невідповідно — відставляти його (не питаючи ся владики) й брати иншого³⁾. Міркуючи з того, що брати Рогатинці стояли на чолі братського руху ві Львові, організацію брацтва в Рогатині, в дусі львівського і під його

1) Акты Зап. Рос. IV с. 68, пор. Архивъ униат. митрополитовъ I с. 76 (ч. 168) — інструкція на собор білоруських панів, виленських братчиків (пор. Харламовича Школы с. 283—4, прим.).

2) w bratskim porządku, który mają od patriarchow greckich nadany przez mieszczany lwowskie — Monum. confr. I ч. 89.

3) Diplom. statutaria ч. 11 і 15.

покровом, треба класти зараз на часи по реформі львівського брацтва. Тодіж мабуть положено й початки школи. Про неї зачуваємо в 1591 р., з нагоди суперечок брацтва з магістратом за братські справи і особливо за дяка. Магістрат невдоволений був, що дяка для церковної відправи й шкільної науки дало брацтво зі Львова, поминаючи громаду; львівському дяку Федору закидали, що він хорий і співає не по тутешньому, а по литовському¹⁾, і хотіли його скинути, або принаймні поруч нього мати свого дяка. Рогатинське брацтво супроти того просило „своїх старших“ — братчиків львівських, щоб вони прислали їм иншого дяка, який би міг добре справувати церковний порядок, і в двох з Федором учили в школі — „ачей бы нѣчто и по грецку учити могли“ (очевидно, мова йшла про заведення двох відділів в школі — русько-словацького й грецького). Львівське брацтво се прошенне сновнило, й школу потім вело два дяки. Але міщане, підохочувані владикою, що з свого боку завзято ворогував на рогатинське брацтво, не переставали робити всякі накости брацтву й школі, нападали на школу, били й розганяли дяків і учеників, а вкінці Балабан, спровадивши від короля комісію, представив брацтво незаконним (бо засновано його без відомости короля і владики), „дяковъ ихъ безчестно, властью римского послушеньства изгнати повелѣлъ и шѣколную науку спустоснилъ“²⁾.

На початку 1591 р., з нагоди приїзду до Львова митрополита, заявили бажання зреформувати своє брацтво на взір успенського братчика з брацтва богоявленського, і митрополит дав на се благословенну грамоту³⁾. Признав їм право поставляти собі сьвященника — владику мав благословити сьвященника, якого вони собі виберуть „кромѣ всякой вымовы и противности“. Поручав займати ся ділами милосердя, між иншим „нищим в школтѣ посполитой братской в мѣстѣ божественнаго писанія учащимся милостыню по силѣ своей давати“, але про заложення своєї школи нема мови, бо ще в 1589 р. патр. Єремія признав монополь школі брацтва міського успенського, а сьвященникам инших церков дозволив учити тільки одного — двох хлопців для обслуги (в церкві), але не більше, аби не було конкуренції й шкоди брацькій школі⁴⁾. Натомість митрополит не пожалував гарантій брацтву від яких небудь посторонніх некористних впливів і конкуренцій: „А ктобы себѣ шуваль иного противного безчиннаго братства въ уничиженіе сему благословенному братству, да не

1) „А напѣла не по нашему — по литовский“.

2) Monum. confr. I ч. 148, 180, 283, Архивъ Ю. З. Р. I. X ч. 51.

3) Monum. confrat. I ч. 174.

4) Diplom. statutaria ч. 16.

иміють такові ні єдиної власті во всемь строєніи церковнаго братства сего, но течію братство сіє во всемь власть и чинь да иміють всегда". І кого-б брацтво відлучило від церкви за протівленне брацтву, такого владика не може розршити, й митрополита влятва паде також на нього.

В тіжже році, мабуть в звязку з тимже приїздом митрополита, міщане м. Городка, „хтитори храма св. благовѣщенія“, завязали у себе брацтво „ведлуг братства лвовского“, за благословеннем митрополита й згодою свого перемиського владики, обіцяючи ся „быти вѣрными строителями вшеякихъ добръ и порядковъ церковныхъ, такъ тыжъ и о школу ку наученю чадомъ своимъ, и о болвици нищихъ промышляти, и вшисткими маєтностями церковными вѣрно строити“¹⁾.

В тім же році формально організоване (чи зреформоване) брацтво в Берестю. На новий шлях культурно-релігійних заходів берестейське міщанство вступило, очевидно, зараз по слідах братчиків львівських і виленьських. В 1593 р. берестейські міщане, „хтитори и дозорцы“ катедральної церкви, звернули ся до свого владики, просячи, аби дозволив їм заложити школу, і владика, по нараді з капитулою, дозволив їм побудувати при катедральній церкві „школу свою рускую грецькіє науки“ і держати при ній для науки дяка одного чи кількох, скільки їм буде потрібно, але з тим, щоб заснованне сеї школи не відбєрало від місцевих свьященників права учити дітей при своїх церквах по давньому²⁾. Діставши сей дозвіл, міщане зараз же збудували дім під школу і користаючи з протекції, яку мали в особі Потія, тоді берестейського каштеляна, випросили собі всею громадою від короля потвердження на сю школу і звільненне її від усяких податків і татарів³⁾. В осени тогож року звернули ся вони до владики з прошенієм дозволити їм заложити брацтво — „пріяти чинь вилєнского и лвовского благословєннаго братства“. Владика прихильно стрів се питання, знов таки скріплене „моленієм“ пана каштеляна й иньших паків-обивателів Берестейського повіту. Благословив на заснованне брацтва, відступивши йому „придѣль“ (канлицю) Бориса і Гліба в катедральній церкві і до нього певні ґрунти.

¹⁾ Monum. confr. I ч. 197 (запись братчиків).

²⁾ „Детей двое албо трое и наибольшъ учити въ дому своимъ ку пожитку своему и потребе церкви божоей паравхвией своей“ — Археограф. сборникъ XI ч. 6.

³⁾ „Акты Зап. Рос. IV ч. 28 — просятъ „бурмистры, райцы, лавники и нѣкоторые мѣщане мѣста нашего Ворестейского закону греческого, также цехмистры братству розныхъ ремесль, народу руского, парафіяне и дозорцы церквей божьихъ, въ томъ мѣстѣ будучихъ“.

Поручив і дозволив їм справувати-ся на взір виленьского й львівського брацтва, вибирати сьвящеників, тримати учителів „по чину школь“, шпиталь для убогих і „болницу“ для хорих¹⁾, опікувати-ся сиротами й убогими зпоміж „братії своєї“. В питаннях неясних наказав звертати-ся до собору владиків. Братчикам, непослушним брацтву й брацьким уставам, загрозив клятвою, а всякі конкуренційні брацтва заборонив: „аще бы кто себѣ искалъ иного, безчиннаго братства во уничиженіе сему благословенному братству, таковыя да не имѣють ни единое власти въ всемъ строеніи церковнаго братства“. Рік пізнійше ся фундація потверджена була королівською грамотою, де між иньшим братчикам дозволено мати „школу греческого, латинского, польського и руского языка и людей учоныхъ въ тыхъ школахъ вольно ховати духовного и свѣтского стану“²⁾. Хоч як взірцем берестейського брацтва на першім місці подаєть-ся при тім брацтво виленьське як столичне (Бересте належало до в. кн. Литовського, а не до Корони), але організувало-ся воно безпосередно на взір львівського — фундаційні грамоти його і практика послужили взірцем для тутешнього брацтва³⁾, а школа була організована на взір львівської школи львівськими-ж силами. Так відомо, що зимою 1581/2 р. львівські братчики, коли Балабан притис сильно львівське брацтво, вислали одного з своїх дидакалів Лаврентія Зизанія в берестейську школу, а були там також якісь „спудей“ львівські, як помічні учительські сили⁴⁾.

В такім же більшім стилі, мабуть, організоване брацтво в Перемишлі, тільки докладнійшої дати його організації не маємо, і в 1592 р., як бачимо з кореспонденції Перемишлян з львівськими братчиками, ся справа була ще в руху. В першій лінії духовенство й свѣтських людей — міщан і православну шляхту займала й тут справа школи. Владика перемиський писав до львівських братчиків, просячи для організації школи прислати „дидакала для наученія писменнаго дѣтям“, а як можно — то й двох, „бо зде сян наша страна и повѣтъ zelo оскудѣла в наученіи, а се зде од благород-

1) „Священиковъ благоудныхъ, честныхъ, православныхъ, некорчемныхъ отколже-колкевъ се имъ потрафитъ, могли себѣ избирать; учителей же школьныхъ чаюмъ своимъ и прищелцомъ убогимъ по чину школь приймати; болницу, шпиталь убогихъ своихъ строити“ — Нам. полем. лит. I с. 66.

2) Акты Юж. и Зап. Рос. I ч. с. 206.

3) „Панъ Адамъ Потѣй... чинъ братства львовскаго в Берестью заложитъ“, писали львівські братчики патріарху — Акты Зап. Рос. IV с. 44.

4) Monum. confrat. I ч. 216 і 234.

нихъ становъ желяють сицевого учителя и хочуть подаяти дѣти свои к наученню писменнаго“¹⁾. Владика мав при тїм на примітї декого з львівських учеників (якогось Олександра і Семена Гуцьку) — мабуть Черемішлян з роду²⁾, і просив їх прислати. Братчики львівські відповіли з усяким співчутєм³⁾, але зараз післати того Олександра, що його Черемішляне просили, не хотїли, бо був то час сильного розгрому львівської школи: „судей разыдошас, овїи во град Виденский, овїи же во Великіи Берести, инїи же инде, но скоро посланїем нашимъ призовут ся, послани будуть ко твоєму благочестїю“.

Черемішляне тим часом нетерпеливили ся, очевидно бажаючи з осени відчинити свою школу, і в сернії перемиські міщане, в неприємности владика, що поїхав до Люблина на трибунал, „со безбожнимъ настоятелемъ града сего Римляниномъ“, вже самі удали ся знову до львівських братчиків. Вислали до них своїх послів і лист, писаний з поручення братїї одним міщанином же, дуже нескладно, але з дуже великими прошеннями, аби їм прислано учителів, яких вони собі просили, чи яких инакших, аби були. Заразом висловляли бажанне мати „чинъ брацтва совершеннїйшей святїйшаго“⁴⁾. Львовяне сим разом волю їх вчинили, післали їм того Олександра, „дидаסקала правовѣрна и честна и благопотребна, і вся належачая с ним да устроят ся во вас все по ряду братства и школнаго ученїя чин совершеннїи и богоугоднїи“.

Олександр зараз по приїзді взяв ся до організації школи, і вже з кінцем сернії владика з вдоволенням писав до львівських братчиків, що він „благочесно живуци, начинаєт чинъ творити школнаго ученїя и насыщаєт воєхъ брашномъ душевнїимъ“. Тїльки сам оден Олександр не міг вести всю роботу в школі, і тому владика просив прислати ще до помочи йому „якового младенца“⁵⁾. Разом із тим, очевидно йшла організація брацтва — воно, безперечно, було сформоване в тїм часї, хоч ми й не маємо ніяких близших подробиць про нього.

З меньших брацтв маємо прошення міщан з Сатанова на Подїлю до брацтва львівського, щоб удїлило їм „порядки брацкїи“, бо вони ухвалили завести у себе „порядок брацкїи церьве святої“⁶⁾. З 1592 р.

1) Monum. confrat. I ч. 233. Судячи з того, що владика тут „вторыцею“ вже просить прислати дидаסקала Олександра, лист сей (з 1 люня 1592 р.) мабуть не був першим у сїй справї.

2) Пор. ч. 241, де йде мова про „отрока Павла“ — „прежде бывшии вѣ насъ, тамо обрѣтаєт ся у любви вашея“.

3) Monum. confr. I ч. 234.

4) Monum. confrat. ч. 241.

5) Monum. confr. I ч. 243.

6) Monum. confr. I ч. 150 (без року, видавець від себе, без поясненїя кладе р. 1590).

маємо фундаційну грамоту перемиського владика для брацтва в Ко-марні¹⁾. На синоді 1593 р. згадують ся між иньшим відпоручники брацтв: галицького, красноставського, більського (на Підляпі) й „багачо-х иньших“²⁾. Більські братчики під час самого цього собору дістали від свого владика Петія благословенну грамоту, де владика позволяв їм організувати ся по чину брацтва львівського й виленського, взяти в своє завіданне більську соборну церкву Богоявлення, заложити при ній школу, вибирати собі священників, дидакалів або учителів шкільних для своїх дітей „и пришельцевъ убогихъ по чину школь приймати, болницю, шпиталь убогихъ ради своихъ строити“. Непослушних брацтву владика обіцяв відлучати від церкви, і забороняв всякі иньші „безчинні“ брацтва поруч цього — законного³⁾.

На тім же синоді видав митрополит грамоту на заложенне брацтва в Любліні, на взір львівського, виленського й берестейського брацтва⁴⁾. Фундація ся в значній мірі повторяє звісну вже нам фундаційну грамоту берестейського брацтва, що послужила її взірцем.

Повторяю, сї відомости далеко не повні, а інтересні нам як симптоми брацького руху 1580-90-х рр. Вони показують, як в тодішнім розбудженню серед української суспільности інтересів до справ релігійно- і культурно-національних, живо використовувала ся сею суспільністю та можливість участі в церковнім життю, в культурнім і релігійнім руху, яку давала реформована братська організація. Люде, живійше настроєні для сих культурно-релігійних і національних інтересів, хотіли довести до того, щоб організувати на основі сеї організації всі свободні сили української й білоруської суспільности. Заразом хотіли надати сій організації як найбільшу моральну силу, власть і езекутиву. Для того добивали ся монопольного характеру сеї організації: поруч неї не могли існувати організації иньші, які б могли ослабляти силу нової братської організації, відтягати від неї людей, робити їй опозицію. Таку ж мету мали ріжні остереження що до сили брацьких відлучень від церкви, щоб їх не міг скасувати ні владика, ні митрополит.

Право вибору й віддалювання священників і право контролі над поведженнем духовенства мало сій організації дати спромогу до піднесення моральности, дисципліни й освіти серед духовенства. Школа

1) Видаку в додатку до книги Добрянского Исторія епископовъ еп. Перемьской с. 84.

2) Акты Зап. Рос. IV с. 67.

3) Акты Зап. Рос. IV ч. 29.

4) Архивъ Югозап. Рос. I т. III ч. 51, і в иньшій ранійшій копії — в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. XXXVIII.

і проповідь в брацьких церквах мала послужити до моралізації й культурного покращення всього громадянства. Школа мала стояти в тісній зв'язі з церквою і як з одного боку — служити цілям національним, підтримуючи „руську“ культурну традицію, так з другого боку, в душі того часу, мала різно виражений церковно-релігійний характер. Особи самих дяків, проповідників, або після інших церковні обов'язки, служили тісним сполучником школи й церкви. Ціла організація брацька мала бути перейнята духом християнської побожності й любови. Шпиталі для убогих і лікарні для хворих, опіка над убогими й знеможливими братчиками й „нищими“ учениками мали служити школою сеї діяльної любови й милосердя. Брацькі служби церковні, громадські похорони й церемонії — школою побожності й покорн. Виховані й загартовані в сій школі християнства, брацтва мали здобувати й реформувати, подвигати з занепаду українську суспільність, український нарід. Брацька церква й брацька школа могли служити знаряддями того подвигнення.

Се була, так сказати, програма мінімальна, яку ставили собі й можності сповняли всі брацтва, малі й великі. Брацтва сильніші, по більших центрах мали своїм завданням культурну роботу вищої марки, більш інтензивну, культурно-наукову. Вони піклувалися про приготування людей з більшою освітою, науковим підкладом і для того старалися поставити свої школи на рівні з католицькими колегіями. Дбали про те, щоб збирати у себе кружки людей учених, як на свій час і обставини, богословів і літератів, розвивати літературну роботу й ширити книжність і науку за допомогою друкарень. Тісно пов'язані між собою всі ці просвітньо-культурні органи (школа, церква, друкарня, кружок учених) творили культурні огнища, малі академії, в стилі острозької, яку оглянули ми вище. В сій часі на Україні таку ширшу програму ставило собі брацтво львівське. Сягало по неї брацтво берестейське, поки конфлікт з давнішим протектором Потієм не підрізав його крил, з переходом Потія на унію. На Білоруси розвивало таку ширшу культурну роботу брацтво виденське, почасти могилівське.

Розуміється, легше було начеркнути сю програму, ніж виконати її в дійсності. Легше було положити основою брацької організації принципи християнської любови й покорн в брацьких „порядках“, ніж перевести їх в життя. Брацтва навіть більші, як львівське, фактично лежали звичайно на плечах кількох одиниць, і коли були ті одиниці енергічні, здібні, ідеально настроєні, брацтво розвивало успішну культурну й національну роботу, інакше — занепадало, става-

до ареною амбіцій, еґоїстичних рахунків¹⁾. Щож казати про брацтва інші? „Союз любови“ зіставав ся дуже часто на папері, і люде не ставали ангелами через те, що вступали в брацтво, оперте на таких гарних уставах. Особливо се треба сказати про часи пізнійші, коли проминув той перший період одушевлення, те напруженне ідеальних струн людської душі, викликане реліґійно-національним рухом кінця XVI в.

Львівське брацтво паралізоване було в своїх просьвітних плянах браком матеріальних засобів і переслідваннями, які терпіло від владики. Він не спинав ся перед вчинками грубими, дикими, роздражненій опозицією брацтва²⁾, і часами доводив брацтво до крайньої біди. „Владика давнім звичаєм і тепер противить ся нам, писали напр. братчики до патріарха на початку 1592 р. — розпустив клевети між всякими верствами, так що не можемо вести, як треба, ані церковної будови, ані школи; через се відправили ми дидаскала (Транквіліона) до Вильна, Лаврентія (Зизанія) до Берестя, інші по інших містах розійшли ся, тільки Стефан (Зизаній) тут пробуває; священники котрі побожійші розійшли ся в різні сторони з нашого города через нагілки від владики, за те двојонці і скрізь і в нашім місті правлять літурґію, нехтуючи справедливую твою святительську постанову“³⁾. „Понів, котрі ученійші, повиганяв нам з міста“, пишуть

1) Див. критику Фед. Срібного на працю Криловського про львівське брацтво в Записках т. LXXV, с. 177, де звичайне ідеалізованне брацького життя піддаєть ся сильним обмеженням. Автор обіцяє вияснити дійсні відносини в особній студії.

2) Див. брацьку записку в Мопшт. софг. I ч. 265, де брацтво вчисляє всі ті насильства, пакости й неправности, які мало від Балабана: наслав своїх слуг на брацтво й брацьку церкву, забирав до своєї вязниці брацьких священників — „Михайла попа нашого казав всадити до тяжкої вязниці — до ями, і з тої ями слуги владики витягнули його наців мертвого, так що водою відливали, а владики всадив до тої ями Івана Друкарового сина (сина Івана Федорова) і в ній на смерть уморив“; „Семена попа богоявленського привязавши до стовпа, осоромив перед народом у св. Юрія, на зібранню, і з міста вигнав“; „побожного і ученого в св. письмі друкаря нашого Мину черня з монастиря нашого св. Онуфрія... виволік за шню через слуг своїх, казав оковати в кайдани і вивізити до Галича, тримав його два місяці в вязниці на Крилосі галицькім в кайданах і ланцюгах“. Івана Красовського, одного з старших братчиків, Балабан кинув ся бити перед лицем самого патріарха, а хоч патріарх, щоб охоронити його своїм маєтатом, казав Красовському взяти його, патріарха, за шату й говорити сьміливо далі, то владики казав слугам відтягнути Красовського від патріарха і з побоями викинути з покою, і т. д.

3) Мопшт. софг. I ч. 216.

братчики в своїм меморіалі з тогож року¹⁾. В таких обставинах успішну культурну роботу, розумієть ся було трудно розвивати.

Берестейську школу розгромив Потій зараз по її заснованню, коли її дидаскали не пішли в лад його уніятським плянам. В листі до Острозького з марта 1595 р. старий гінокрит скаржив ся на тих „превротників“, що більше ганяють за користами“: „што ся стало у Берестю же ся школа разорила черезъ самыхъ же професоровъ школьныхъ, которые за лакомствомъ удавши ся, до Вильни на сьтъшныя пироги отбегли, а тутъ ку большой ганьбе и жалю убогого христіянства на уруганье противъниковъ нашихъ все покинули безъ жадное слушное причины“²⁾. Слїдом, по проголошенню унії, взяв ся Потій і до самого брацтва — „найбарзѣй у Берестю Потѣй поучилъ, такъ же мусили отъ домовъ своихъ прочъ разбѣгнути ся“, як нише автор Перестороги³⁾. На школу брацьку випросив вік собі від короля привилей: в вік, відбираючи від брацтва, король передавав школу у власть владки⁴⁾. Брацтво було розбите.

Виленське держало ся сильнійше, завдяки помочи місцевих православних магнатів і останків дісидентів: „виленское брацтво въ купѣ зостало, маючи пры собѣ геретиковъ, которыхъ имъ Господь Богъ заступцами далъ, и в томъ гоненьи чимъ большъ гоними и преслѣдованы были, тымъ большъ моць божія надъ ними оказовала ся, а брацтво множило ся, школа росла, людей зъ ней ученыхъ много и казнодѣвѣвъ мудрыхъ выходитъ“, завважає автор Перестороги⁵⁾. Ліпші обставини, в яких воно стояло, значнійші матеріальні засоби, більша безпечність, яку могло противставити нагінкам езуїтів, уніятській ерархії і міського магістрату, були причиною, що в 1590-х рр. до Вильни збирають культурні, наукові, полемічні сили з білоруських і українських земель — зі Львова, Берестя, як то ми вже бачили, і в першій стадії боротьби православних з унією, в епоху її проголошення, виленське брацтво, в релігійній полеміці спеціально, займає перше місце між усіма брацтвами, тим часом як львівське задержує славу найбільшої й найліпшої школи та — широким зносин з православними сферами заграничними: Волощиною, Грецією, Московщиною, і безпосередніх відносин до патріархату.

Проголошення унії серед перших кроків діяльності реформованої брацької організації взагалі мало велике значіння для неї. З одного боку воно стягнуло на брацтва репресії, нагінки з боку властей, ерархії, католицької суспільности, з другого боку — надало

¹⁾ Monum. confr. ч. 265. ²⁾ Пам. полем. лит. III с. 603—6.

³⁾ I. с. с. 25. ⁴⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 122. ⁵⁾ I. с.

братствам значінне головних органів релігійно-національної боротьби, притягнуло всі активніші елементи суспільности, дала новий імпульс їх розповсюдженню й розвою. Тяжше зміркувати значінне цього факту не на інтензивність, а на характер самого братського руху. Сильно виражена церковність і консервативний напрям характеризують братства відразу, як і цілий культурно-національний тодішній рух українсько-білоруський. Але організовані незалежно від єрархії, забезпечені від її впливів і поставлені навіть в певній опозиції до неї, вони в нормальних обставинах може б і увільнилися з часом від такого узко-клерикального і консервативного характеру. Поява ж нії як релігійної „новини“ змусила православних, а втім і братства, в боротьбі против уніятів укріпляти ся як раз на позиції консервативній, старій православної традиції. Завданням моменту стала оборона православної віри, традиції, єрархії, і всі сили суспільности, втім і брацьких організацій, були скуплені коло сеї цілі. Потреба концентрації сил приводить до тісного союзу братств з православною єрархією, піддає братства їх впливам і проводу її. Все се обмежує свободну ініціативу суспільности супроти питань власної церковної організації, а не розвиває її.

Взагалі обставинами моменту вся енергія й сила брацьких організацій була зведена до узких меж релігійної полеміки, оборони прав і традицій православної віри, і в тяжкій боротьбі, яку прийшло ся перебути за неї, вичерпали ся сили й енергія брацьких організацій. З цього періоду гострої боротьби в спокійніші часи, коли позиція православної віри й руської народности була оборонена й можна було зайняти ся роботою більше організаційною, реформаційною, — братства переходять уже порежитими, вижитими і активної ролі майже не грають. Таким чином, хоч як цінні були свіжі елементи внесені брацьким рухом в культурно-релігійне жите, хоч як велика заслуга їх в безперечнім піднесенню рівня культурного і освітнього, національної свідомости, хоч як вартна була енергія, розвинена в суспільности брацькою організацією, — вона збігом обставин була зведена до консервативної, оборонної роботи, за межі якої властиво майже не встигла вирвати ся.

VI.

Боротьба за і против унії по її проголошенню, в життю й письменстві.

Неясні, непевні поголоски про приготування церковної унії, які мусіли ходити між православними вже в 1592—4 рр., протягом 1595 рр. переходили все більше в форму позитивних, вповні певних відомостей. В Вильні бувший львівський дидакал і проповідник, Стефан Зизаній, перейшовши в тих роках до Вильна, розпочав літом 1585 р. кампанію против митрополита й владиків за їх перехід на унію. Митрополит запевняв, що про унію не думає, послав якогось свого цісланця, потім в листах грозив Зизанію й священникам брацьким за такі „бунты противъ насъ пастырей зверхнихъ“ клятвою й відданнем до судів королівських¹⁾. Але супроти недвозначних познач зради владиків Зизаній з товаришами вели далі агітацію против епископату. Митрополит, словняючи свою погрозу, покликав виленське духовенство на свій суд і застановив богослуження у всіх церквах Вильна (серпень 1595)²⁾, але се не могло погасити справи. З кінцем липня виїшла у світ звісна окружна грамота кн. Острозького, де сей „началникъ в православію“ подавав до загальної відомости зраду владиків — що вони „въ волки претвориша ся и единия, истинния вѣры св. восточные церкви отвергнуше ся, святѣйшихъ патрнарховъ, пастырей нашихъ, и учителей вселенскихъ отступили и ко западнымъ приложиша ся, только еще вожею лицемѣрія своего яко овчиною закрывающе въ собѣ внутренняго волка, не объявляютъ ся с тымъ, потаємне согласивши ся съ собою, окаяннии, яко христо-продавецъ Іюда зъ Жидовами, умыслили всѣхъ благочестивыхъ въ здѣшней области хрестьянъ безъ вѣсти отторгнувши, съ собою

¹⁾ Акты Зап. Рос. VI ч. 73.

²⁾ Акты З. Р. IV ч. 84, Акты Вилен. Ком. VIII ч. 7.

въ погибель вринуть — яко самыя пагубныя и скрытыя ихъ писанія объявляють“¹⁾. Старий князь пятнував сих владиків якъ безстыднихъ і беззаконнихъ зрадниківъ і злодіїв і закликавъ всіхъ православнихъ до безоглядного опору, обіцяючи з свого боку всяку поміч і вірність, старому православію та запевняючи, що при однодушній опозиції православнихъ їмъ ніхто не може накинута той унії противъ їхъ волі. Се бувъ покликъ до війни з ерархією — їй треба було вимовити всякий послух, не признавати більше за своїхъ пастирівъ і всякими способами противити ся задуманій нею унії. І безперечно, покликъ князя знаходивъ послухъ і відгомін.

В Вильні на митрополиту грамоту, що видала клятву на духовенство, віддаляла його від богослуження і кликала перед митрополитичий суд, духовенство брацьке відповіло заявою, що воно не признає Рогозу митрополитомъ з огляду на самовільний переход на унію його й владиків і не буде признавати, доки він не оправдаєть ся перед соборомъ з тихъ закидів²⁾. Розагітована брацькими проповідниками православна людність Вильна виступала такожъ противъ митрополита³⁾. Подібну агітацію мусимо представляти собі й по иньшихъ центрахъ брацької організації. У Львові одначе може менше, ніжъ можна було думати. Тутъ заходили сильні перемины в ситуації. Владика Балабан, ініціатор унії, зачинавъ змінити фронтъ. Уже в червні писали львівськимъ братчикамъ їхъ кореспонденти з Острога, що Балабан рішучо вирікъ ся вської солідарности з унією⁴⁾. Вінъ заманіфестувавъ ся потімъ своїмъ протестомъ і оповіданнемъ про сфальшовані мембрани (1 листъ). З другого боку митрополит, дотенерішній протекторъ брацтва в боротьбі з владикою, підозривавъ ся в участі в унійській конспірації. Братчикамъ приходило ся здержати ся з дальшою кампанією противъ їхъ осіб, поки ситуація розяснить ся.

Тимъ часомъ, немовъ для заохоти до унії, львівські католики — спеціально магістрат, заохочуваний, очевидно, до сеї акції зі сторони, розпочали ще з попереднього року гостру кампанією противъ православнихъ. Кн. Вишневецький і кн. Ружинський такъ вичисляли сеї кривди, на підставі відомостей від братчиків. Райці кличуть їхъ понів перед свій суд і за неставлення беруть до вязниці братчиків. Наказують понамъ приносити райцямъ до дому якісь коляди. Забороняють понамъ переходити черезъ ринокъ з св. тайнами до хорихъ з засьвіченими свічками

1) Про грамоту й її дату в т. V с. 593—3.

2) Акты Вилен. ком. VIII ч. 9.

3) Див уривокъ з листу у Жуковича с. 151,

4) Monum. confrat. I ч. 365 (9/VI).

і в ризах. Не дозволяють нести мертвих через ринок з процесією по обряді грецької віри. Не дозволяють ходити в свята з процесією, з хрестами з міської церкви на передмістя. Дітям з грецької школи не дозволяють „віяких ремісій“, забороняють їм в вербну неділю йти через ринок з цвітами, співаючи „осанна в вишніх“. Школярів убогих „мєндиків“ (прошаків) бьють по улицях, затягають до своєї школи й там збиткують ся. Убогих жєбраків наших викидають з домів своїх. Набігають в ночі на нову брацьку церкву, що будувала ся тоді, яничать інструменти, паскудять, навіть на олтар. Не приймають православних до ремєсла, забороняють їх визволяти з науки. Русинів, що служать у католиків, примушують ходити до костела, викиають їм м'ясо в рот під час посту, мордують за те, що вони ходять до своєї церкви. Зведених на католицтво, коли б хотіли вернути ся назад до своєї віри, мучать, мордують і до вязниці дають. Змушують свята святкувати по новому календарю. В свята по старому календарю витягають на роботу господарів і челядь, беруть карі і саджають до вязниці. З катедрі костельної й на ратушу перед всіма називають нас поганими й хулять наші святині церковні; забороняють дзвонити в нашій церкві відповідно до наших порядків, а в свята нового календаря не дозволяють дзвонити скорше ніж вони почнуть, і т. д.¹⁾ В сю сторону — на оборону свою від таких поневірок і кривд мусіли звернути теж свою увагу братчики і тим всім пояснить ся, що головною ареною боротьби за і против унії в сій хвилі стає Вильно, хоч боротьба ведеть ся тут — з тої й другої сторони — в значній мірі українськими силами.

Поруч боротьби словом, проповідєю, активними протєстами вона вела ся також на літературнім полі. По одній стороні виступає Зизаній, по другій Потій. По маючи першої публікації Зизанія — його „Катєхизиса“, виданого в 1595 р. (до нас не дійшло ні одного примірника), не можемо мати докладного поняття про нього, але нема сумніву, що він мав характер полємічний, звернений против унії й спірних точок між грецькою й римською церквою. Антагонист Зизанія Фєлікс Жєбровський, видаючи проти нього свою полємічну брошуру²⁾, випукує ереси в катєхизисі Зизанія, а заразом докоряє йому за його агітаційну роботу і накликає до унії „нарід руський“; очевидно агітація устна і „Катєхизис“ Зизанія стояли в тісній звязи між собою. Виданий в тім

¹⁾ Monum. confrat. I ч. 367.

²⁾ Kąkol który rozsiewa Stephanek Zizania w cerkwach ruskich w Wilnie, 1595, Вильно — передр. в V т. Памятників укр. мови і літератури.

же році в Вильні трактат в обороті унії: „Унія альбо выкладъ аръ-
тыкуловъ ку зъодночонью Грековъ съ костеломъ Римскимъ належа-
щихъ“¹⁾, очевидно, стояв в тісній звязі з тою-ж агітацією. Трактат
без сумніву, написаний був Потієм, але вийшов анонімно, в імені вла-
диків-уніятів; він переглядає спірні точки, „на которыя оглядают се
люде народу руского, не хочечи зъ Рымляны до единопства а згоды
першое вернути ся“, і воює против тих агітаційних мотивів, якими
воювали противники унії. Так чимало тут дано місця полеміці з ви-
водами, що папа антихрист. Потій дуже різко викликав проповідни-
ків сього погляду, аби довели, що папське імя відповідає антихристо-
вому імени²⁾.

Се було дуже необережне викликанне вовка з ліса, й Зизаній
не зістав ся винним відповіди на се візванне. На другий рік видав
він книжку: „Казанье с-того Кирила патріархы іерусалимського о
антихриствѣ и знакахъ его“, на мові руській і польській (Вильна,
1596)³⁾. Тут в формі толковань св. Кирила на восьмий член символа —
про другий прихід Христа, він давав відповідь на різні точки, порушені
Потієм, і спеціально — до тези про папу-антихриста синнув цілою
горстю різні „знаки антихристова наставаня“ й різні антихри-
стові числа з папського імени, зачерпнені з протестантської полеміч-
ної літератури⁴⁾. При всій абсурдності своїй ся ідея папи-антихри-
ста була вже настільки спопуляризована гуситською, потім протестант-
ською агітаційною літературою, а через неї і в нашій полемічній пись-
менстві⁵⁾, що робила сильне вражінне на сучасників й живо трактувала
ся в агітації против унії, як свідчить книжка Потія. І сей новий
трактат Зизанія напсув багато крови католикам і уніятам⁶⁾ та здобув
собі велику й тривалу популяристь, підхоплений московськими ста-
ровірами XVII віка.

1) Передрукований в II т. Памятників-полемич. литературы. Про
нього статья проф. Студинського Pięrgwszy występ literacki H. Posieja.

2) Нехайже тобѣ, дурню, што ихъ слухаешъ, а папѣжа антихри-
стомъ зовешъ, скажуть геретыкове, если вѣдають, имя тое антихри-
стово, которое бы мѣло въ собѣ личбу преречоную! albo если антихри-
стово имя есть папа, нехай покажуть личбу помененую въ томъ
имени!“ — с. 158. 3) Передруковано в V т. Памяток.

4) Як на головне джерело вказують на книгу Зібранда Любберта
De rara homano — див. Студинського Пересторогу. Інша література
в прим.

5) Вище я вказував „Послание до Латин“ 1582 р, додам ще Из-
вѣщеніе о латинскихъ прелестехъ Вишенського.

6) Відповідав на нього тойже Жебровський в книжкою: Plewy
Stephanka Zizaniey, heretyka z cerkwi ruskiej wyklętego, Вильно, 1596.

Саму справу унії практично поки що теоретично — хоч і не дуже академічно. Противники унії були певні, що ся справа ще до них прийде — що її рішати буде загальний собор, і тоді буде час дати їй відправу. Поки що ж їх головно займали зрадники-владиків: треба було добити ся, щоб їх скинено з катедр. Се вважали можливим, і тому заходи митрополита против оборонців старої віри мало кого інтересували. Собор в Новгородку (січень 1596 р.), де митрополит мав судити своїх виленських противників, православні просто ігнорували. На собор сей, крім митрополита, з владиків прибув тільки львівський Балабан, що обробляв митрополита в своїй справі з братчиками і дістав рішення справи на свою користь¹⁾, та новопоставлений полоцький Загоровський. Вони перенесли справу виленських противників унії на догматичний ґрунт: Стефан Зизаній був обвинувачений в ересях, як автор „Катехизиса“, заочно засуджений і виклятий разом з своїми товаришами, священиками виленського братства²⁾. Сею анатемю одначе ніхто не журился: митрополиту і всім владикам-уніатам з православної сторони вже давно виповіджено послух, і під час самого собору на соймках росписаних перед весняним соймом православні вели агітацію за домаганням, щоб король відібрав хліби духовні від зрадників-владиків. Як відомо³⁾, се домагання було дійсно прийнято в посольські накази майже всіх українських і декотрих білоруських соймиків і поставлене на соймі, але не підперте цілою посольською палатою, не було прийняте королем, і послы тих повітів, а з поміж сенаторів кн. Острозький зложили протести. Заявили, що вони й їх братя шляхта, з огляду на незаконне заведення унії, не будуть тих владиків-відступників і всіх, хто б держав ся унії, вважати за своїх пастирів і не дозволять їм виконувати в своїх маєтностях ніяких функцій.

1) Monum. confrat., I ч. 400.

2) Акты Зап. Рос. IV ч. 91. Тому що Катехизис Зизанія до нас не дійшов зовсім, не перестає досі суперечка про те, чи дійсно були в ній якісь еретичі гадки, чи митрополит тільки пошукав в ній привиду для виклятия. Перегляд літератури й гадок за і против у Харламповича оп. с. с. 381. На доказ православности Зизанія вказують на те, що він і пізнійше мав велику повагу у православних. Православний берестейський собор 1596 р., реабілітуючи Зизанія, збув справу його еретичтва зовсім легко і переніс справу на ґрунт дисципліни: чи правий чи не правий був Зизаній виступаючи против митрополита (Акты Зап. Рос. IV ч. 104). Думаю, що се не пішло б так, як би на Зизанію справді лежала репутація неправославности.

3) Див. т. V с. 501—2.

Не вигравши справи на сеймі, перенесли свої заходи на собор, що мав бути скликаний в справі унії. На собор в Берестю, скликаний на день 6 жовтня, відпоручники православної шляхти й міщанських громад привезли інструкції, а їх зміст, по словам соборного універсалу, зводив ся до отсих трьох точок: 1) Духовні, що вийшли на свою руку, приватно, з-під зверхности патріарха, мають бути покарані відібраннем від них урядів. 2) Унія з західною церквою не може переводити ся на такім частковім, не поданім до загальної відомости синоді, без згоди патріархів і всеї східньої церкви, навпаки — має бути заховане на основі старих привилеїв „набоженство старожитное“ східньої церкви. 3) Старий календар має бути задержаний, а нового не приймати¹⁾. Ся третя точка містить ся в другій, і таким чином жадання православної суспільности містили ся в отсих двох точках: унія не може бути переведена инакше як загальним собором, з участю патріархів і всеї східньої церкви, і все зроблено на свою руку владиками в справі унії — не важне; владики — самовільники мають бути скинені з урядів за відступленне від церкви. Собор православних сповнив сі жадання. Сконстатував, що православна людність Польсько-литовської держави хоче далі зіставати ся при патріархах і не признає самовільних вчинків своїх владикив. Владиків покликав на свій суд і коли вони не ставили ся, заочно осудив і позбавив урядів, а съвітське „коло“ постановило вислати до короля депутацію, щоб се рішення собора на владиках уніатах сповнив²⁾.

Та тільки біда була в тім, що православного берестейського собору, правосильного з православного канонічного становища, уніатсько-католицька сторона православним не признала, і на такім становищу стояло й правительство. Справу унії воно вважало безповоротно порішеною компетентними властями — православними владиками, і що небудь змінати, чи наново зачинати не признавало права ні православним мирянам, ні кому иньшому. І для якої небудь кари над владикими, чи скинення їх з урядів не бачило ніякої причини, бож владики не виступили з свого „грецького закону“, признаючи ся до одности з римською церквою³⁾. Ситуація з сього боку вияснила ся досить докладно вже під час самого берестейського собору, супроти становища зайнятого уніатською й католицькою ерархією й королівськими відпоручниками що до собору православних. Отже православним треба було довести незаконність унії, вчиненої владиками й добити ся

¹⁾ Архивъ Югозан. Рос. I с. 523—4, пор. Нам. полем. з. III с. 358—9.

²⁾ Див. в т. V с.

³⁾ Див. т. V с. 615—6.

від короля, щоб їх скинено. Уніяцько-католицькій стороні треба було довести, що унії поступили законно й похвально, а оцозиція православних і спеціально — їх собор в Берестю був неправосильним і беззаконним. І коло сих точок розгорається літературна й політична боротьба зараз по берестейським соборі.

Скарґа, оден з духових батьків унії, свідок і учасник берестейських переговорів, був, здається, першим, що послішив в поміч новоодовершеній унії з літературним апаратом, щоб за його помічю перекинути на користь уніяцької сторони ті контрверсії, в які вводили сучасників офіціальні універсали обох сторін — православної й уніяцької, про соборні події. Вже з початком 1597 р. під лютевий сойм ¹⁾, появилася анонімна книжка його, для ліпшої популяризації пущена відразу, здається, в двох виданнях — руським і польським: „Описање и оборона събору руского берестейского“ ²⁾. Вона дійсно складалася з двох частин. Перша давала історію собору — уніяцько-католицького розуміється, як єдино законного, супроти котрого собор православний був тільки „скажка в каменници берестейской“. Вона подавала мов би офіціальні протоколи — про се мала свідчити кінцева нота: „дьяви светого собору за росказаньем старших“, хоч безперечно, маємо тут літературне оброблення сеї історії, з загостреними против православних шпильками. Показне місце займає тут широка промова вложена в уста королівських послів: намова до православних, аби прилучилися до владиків-уніятів, з виразними сльдами пізнійшої літературної фабрикації. Друга частина — оборона правосильности собора дуже побіжно зачінає питання його законности, збуваючи се дуже сумнівним аргументом, що він збирався за волю папи; доводить за те, що світські люде в справі злуки церков не повинні були мати голосу, і боронячи владиків від заводу, що відступили від патріархів, широко розводить ся над верховністю папи, розділом церков, пробами злуки, особливо на флорентийським соборі і т. д., в значній мірі повторяючи виводи свого трактату про унію (O jedności kościoła). Все отсе має довести, що владики поступили спасенно, піддавши ся папі, і доказавши се, Скарґа вже злегка переходить ріжну аргументацію против унії, яка, видно, ходила по сучас-

¹⁾ Се каже Апокрізіс (Пом. пол. лит. II с. 1011). Сойм зачав ся 10 лютого.

²⁾ Видана в III т. Пам. полем. лит. в обох текстах (польський з пізнійшого збірного видання писань Скарґи: початкового видання його ласу нема).

никах і має з сього погляду чималий інтерес. Тут мова й про чудо, що мовляв стало ся під час берестейського собора на осудження уніятів (вино на воду перемінило ся), й про клятву, кинену Никифором на владиків-уніятів, і про небезпечність бунтів з боку православних („се списують, и великая ихъ громада, и много людей простыхъ до себе намовляютъ и бунтуютъ“). Опозицію унії Скарґа представляв головню ділом ріжновірців — протестантів і аріан; се, розумієть ся, була неправда. Головну контрверсію, коло котрої в дійсности обертаєть ся справа: чи мали право владики, будучи під зверхністю патріарха, перейти без його волі під власть папи, і чи через се вони не страїли права до своїх урядів і власти та чи не позбули ся всякої власти й авторитету супроти своїх вірних, — Скарґа поминув майже зовсім. Се значно ослабляло вплив виводів красномовного єзуїта й відкривало слабу сторону в аргументації уніятсько-католицької сторони, в яку не залишали ударяти православні.

На Скаржину історію берестейського собору православні перед усім відповіли виданням актів православного собору в Берестю. Вони вийшли за кілька місяців по виході книжки Скарґи (мабуть літом 1597 р.), для безпечности від конфіскації — в Кракові, й для ліпшого розповсюдження в ворожій таборі — по польськи (руського видання доєї не знайшло ся, і чи було воно — незнати)¹⁾. Книжка мала титул: *Ekthesis abo krotkie zebranie spraw, ktore się działy na partykularnym, to iest pomiasnym soborze w Brześciu Litewskim*²⁾. Полишаючи на боці полеміку, книжка ся умисно як можна об'єктивнійше й сухійше викладає історію собору, в формі його протоколу, переходячи день за днем, цитуючи документи, називаючи імена присутних, старшину, послів і т. д. Правдоподібно, протокольні записки дійсно послужили основою сеї історії і дуже мало піднали літературному обробленню. Книжка робить завдяки тому дуже документальне вражіння. Її метою було виказати, на скільки православний собор був правильно організований з канонічного боку, як докладно відграничено в нїм було від „кола світського“ „коло духовне“, що

¹⁾ В руськім виданню Апокрізіса (с. 1028) титул Ектезіса цитуєть ся по руськи, і се давало привід давнійшим бібліографам включати його в число руських (українсько-білоруських) друків. Каратаєв уже відкинув його, але Завитневич (Палинодія с. 148) пробував ще боронити істновання руського видання тим, що титул його звучить відмінно від польського. Відміни сі одначе так малі й для руського тексту так природні, що будувати якісь виводи на сім ніяк не можна.

²⁾ Передрукований був в Чтеніях московських 1879, I і потім, докладнійше, в III т. Памятників полем. літератури.

виключно займало ся церковною, канонічною стороною справ, і як вірно при тім тримало ся воно синодальних форм грецької церкви. Се сухе, протоколярне, документальне представлення збивало як найліпше говорення противників про „схажку“ православних, де бучім то верховодили євїтєські люде, рїжновірці, й т. д. Через те при всїм убожествї своєї літературної форми публікація ся своєю мету вповні осягала, і до історії берестейського собора спеціально вертати православні не вважали більше потрібним. Публікація соборних документів в повнім тексті була обіцана при кінці Ектезіса, але не була сповнена — мабуть в нїй не відчувано потреби по виданню Ектезіса¹⁾.

Натомість слїдом за Ектезісом пущена була в євїт світ бомба більшого калїбру, поцілена в самий центр контрверсії, так старанно прикритий рїзними сторонніми розговорами в Скаржинї оборонї. Се був славний Апокрїзіс Філялета, написаний, по словам пізнійшої уніятської традиції, на замовленне кн. Острозького, на підставі актів з його архиву, але виданий в Вильні, може з якихось практичних, а може і з тактичних мотивів²⁾. Про особу автора й обставини написання його книги не маємо сливе ніяких відомостей крім тих нечислених натяків, які розкидав у нїй сам автор. Його імя — Криштоф Бронський, дає нам також тільки пізня уніятська традиція³⁾. В польсько-католицьких кругах йому зроблено репутацію рїжновірця, і ми при сучаснім станї наших відомостей не можемо сказати нічого нї за нї против сього, але в книзі автор скрізь виступає речником православних. Передмова датована 30 жовтня 1597 р., в Вильні, і се більше менше вказує на час виходу польського видання. Воно має титул: *Apochriscis* або *odpowiedz* na хіа́зкі о synodzie brzeskim, imieniem ludzi starożytniej religiey greckiej przez Christophora Philaletę w roguwczą дана. Час і місце руського видання не вказані. Вийшло воно в Острогу, досить скоро по польським виданню, найдалше — на початку 1598 р., з деякими відмінами в тексті, в змісті⁴⁾.

1) Коцистинський в своїй Палїноді (Пам. пол. лит. I с. 327) особно від Ектезіса цитує ще „Берестейського собору „Дѣи“ зь части православных“, отже акти православного собору, зведені в збірку й цілість під титулом „Дѣи“. Чи був то матеріал, з якого користувався автор Ектезіса, чи та збірка соборних актів, заповіджена ним на будуще, трудно сказати.

2) Напр. з огляду на напружені відносини Острозького до Замойського, може не випадало друкувати в острозькій друкарні книгу, присвячену Замойському. А може просто польського письма в острозькій друкарні не було досить. 3) Див. вище с. 494.

4) Редактором сього руського видання Голубев (Бібліогр. замѣч. с. 153) вважає „Клирика Острозького“, з огляду на певну близькість до виданої ним в тім часі полемічної повісти про фальорентийський собор.

Для охорони від конфіскації книгу присвячено ванцлеру Замоїському — „аби той скрипт від огня був забезпечений“, і сю присвяту повторено також і в українськiм виданнiю.

Трактат сей не тільки своїм змістом, але й великістю бере гору над усею полемічною нашою літературою сеї доби. Руське видання має 222 картки — польське 334 стор. досить тісного друку in 4°. Поділений на чотири частини, трактат властиво розпадається на дві половини. Перші дві частини займають ся справою дня — унією й звязаними з нею питаннями, друга половина (частина третя й четверта) займають ся питаннями більше загальними, академічними: про папський примат, про східній патріархат і закиди роблені йому католиками.

Історію берестейського собору Філялет лишає на боці, відсилаючи читача по неї до Еклезіаса, і тільки на доповнення його подає соборний універсал православних. Далі, розвиваючи гадки сього універсалу, подає преінтересну й високо пікантну для сучасників збірку листів митрополита й Потія, з яких виходить, що вони до останньої хвилі таїли ся й вирікали ся всякої солідарности з унією, а переведення її не вважали можливим інакше, як соборним способом, з участю вірних¹⁾. Королівськими листами, даними в відповідь на петиції владиків, виказує, що при переході своїм на унію владика мали на меті зовсім не духовні, а переважно матеріальні вигоди для себе й церкви²⁾. Вияснює тезу, що владика своїм переходом, а властиво правительством допускаючи і санкціонуючи такий самовільний перехід порушує гарантії релігії, дані конфедерацією 1573 р. й иньшими актами³⁾. Спеціально сприяєть ся коло гарантій в справі календаря, порушених заведенням нового календаря разом з унією, і вияснює причини, чому православні не приймають нового календаря⁴⁾. Нарешті пояснює, чому ніяк не можна приймати офіційного погляду, що владика, перейшовши на унію, зістали ся по давньому „при грецькiм законі“: виказує, що їх перехід під папську зверхність був звязаним з повним відреченням від „грецької віри“, і свою гадку потверджує офіційними актами унії. Доводить, що унія 1596 р. зовсім не являється відновленням унії флорентийської, бо відпоручники владиків в Римі прийняли науку римської віри по ухвалям собору трідентського, далеким від всяких уступок східної церкви⁵⁾. І виводить з того, що владика-уніяти „вже далій за духовные реліги греческой ведле правды почитаны и называны быти,

1) Ч. I розд. 2.

2) Ч. I розд. 6.

3) Розд. 3.

4) Розд. 4 і 8.

5) Розд. 7.

а затѣмъ ведле права и зъ добръ на греческую вѣру власне наданихъ тѣшити ся“ не можуть і права не мають ¹⁾).

Друга частина присвячена обороні православного берестейського собору з становища загальних принципів соборности. Против тез Скарґи, що тільки єпископи мають право до соборів, а люде мирські не мають голосу в справах віри, вияєняє він принципи соборности, ідею демократичної церкви в противність т. с. аристократичним поглядам Скарґи. Далі, в третій часті виступає він против церковного монархізму, голошеного Скарґою (о монархії або єдиновластії костелномъ папешовъ римскихъ), а в четвертій збиває різні закиди патріархарови й східній церкві, якими Скарґа й уніяти виправдували відступленне владиків від патріархату. Тут, при кінці, він знову вертаєть ся до конкретних питань дня. Дуже дотенно іронізує він над обіцянками католиків і надіями уніятів, що унія піднесе престиж грецького обряду в Польщі, і влучно пророчить, що місць в сенаті уніятелькі владики таки не побачать. Остерігає, що унія замість одности й спокую може внести в релігійні й національні відносини Польщі ще більше ферменту. Вказує на небезпечні симптоми, які дають себе знати вже тепер з нарушеннем релігійної свободи, та закликає сенаторів, аби своїми радами відвели короля від небезпечної релігійної політики, зазначеної ним на соймах 1596 і 1597 р.

В сумі був то першорядний полемічний трактат, написаний з великим літературним і публіцистичним хистом, великим знаннем, широким і бистрим поглядом на річи, з незвичайно вижним і пікантним документальним апаратом, при тім щедро розмішаний сатиричною сілю, влучними дотечами, але в трактованню противника, як на тодішні полемічні звичаї, досить здержливий і навіть гречний: щоб обминути якісь нечемні епітети, Філялет скрізь називає його „дієписом берестейського собору“. Хоч звертаючись передовсім против книги Скарґи, він в дійсности далеко виходив поза зачернені нею рами полеміки, й власне найсильніша сторона його трактату лежить не в загально-теологічних партиях, а де він трактує унію 1596 р. з становища горожанина річи-носполитої й члена руської церкви, де він відериває й коментує дійсний характер сього факту, патнує поступованне владиків і т. и. В часті теологічній його талановита аргументація ослаблюєть ся ріжними неправославними поглядами, які Філялет підмішав bona fide в свої аргументи й які видавці не подумали переглянути й виправити. Пізніше православним приходило

¹⁾ с. 1182.

ся вирікати ся всякої солідарности з теологічними поглядами Філялета, похваляючи його як історика унії, але в богословських поглядах чоловіка чужого, еретика¹⁾.

Філялет оцінює унію 1596 р. з становища своєї „шляхецької братії“, в душі тих, хто замовляли йому сю оборону, згідно з тактикою, яку вела в тій хвилі православна суспільність — шляхецька передо всім. Перейнятий ідеями шляхецького демократизму, він з сього погляду полемізує з теоріями виключної власти єпископів в справах віри, чи з ідеями папської монархії, що відсужують суспільність, шляхецький загаль від сих справ. Переведення унії й поступованя правительства він аналізує з становища польської конституції, шляхецького парламентаризму, і його голос і погляди як чоловіка „свого“ і станом і вихованнем і світоглядом мусіли трапляти до переконання шляхецької публіки. Але поруч нього підносив голос против унії полеміст не меньшого калібру, хоч і зовсім иньшої марки, цінний нам особливо, як продукт української культури й українського життя, славний Іван Вишенський. Боротьба з латинською прелестю й унією становить центр його літературної діяльности, а хоч хронологія його писань переважно зістаєть ся непевною й неясною, але й хронологічно беручи унію 1596 р. становить більше менше центральну позицію в його письменській роботі. В противність Філялету, Вишенський заступає погляди українського демосу й близького до нього низшого українського клиру; з становища широкого демократизму виступає він против панських забаганок вищої єрархії, що привели її до унії, а з становища старої питоменної культури — против всякого схиляння в сторону західної, католицької культури. Се культурне старовірство його ми мали нагоду пізнати ближше і вказати, на скільки мало відповідало воно духови часу, хоч в певних кругах — серед вишного духовенства, серед народніх мас, а власне серед їх вищих верств і ся сторона його проповіді не лишила ся без успіху²⁾, не тільки завдяки літературному хисту автора, але також і завдяки суголосному ґрунтові, який знаходили його гадки в сих сферах. Ще на ширший послух могли числити його горячі, одушевлені проповіді, звернені против сучасного панства і панських забаганок вищої єрархії, писані з становища широко-демократичного, глибоко-гуманного, — їх високий патос, щире, горяче чуте автора ще й нині пече наші серця, ворухить наше

¹⁾ Див. матеріал зібраний у Скобалановича й Голубова (голоси Мужилівського, Діплаца, Земки).

²⁾ Див. вище с. 470 і далі.

чуте, як ніяке инше писання тих часів. Горячий, патетичний до екстатичности, сильний в виразах часом до грубоватости, охочий до різких і сильних тонів в малюнках аж до гіперболізму, Вишенський був сотворений на народного проповідника, трибуна, народного вождя, і горячі, переломові часи унії як не можна більше відповідали його вдачі. Але обставини життя зложили ся так, що він сї найгорячіші часи пересидів в атонській печері, не приходячи в безпосередню стичність з українською суспільністю, не тільки що з масами.

Біографія Вишенського взагалі нам дуже мало звісна¹⁾. Все жите його перед його атонським побутом закрите для нас і досі. Не підлягає тільки сумніву, що дев'яносто роки й мабуть значну частину вісімдесятих він пробув на Атосії, і навіть накликування самого патр. Мелетія — лишити свою аскетичну самотність і йти на Вкраїни, помагати в боротьбі за віру, не подвигнули Вишенського. Тільки своїми „по-славіями“ та полемічними трактатами, пересиланими через людей, відзивав ся він на питання дня, але й сї писання, з одним незначним виїмком, зістали ся недрукованими. В часах, коли від друкованих видавнь також дуже часто зіставало ся по одному примірнику, або й ні одного, се, що правда, не робить кардинальної різниці, але кінець кінцем ми не маємо спромоги одінити добре силу впливу проповіді Вишенського на ширші круги сучасної суспільности. В узних кругах його, безперечно, знали й поважали, хоч його старовірські погляди на науку, освіту й т. и. мусїли приєро вражати людей, які йшли на переді сучасного культурного й національного руху (се мабуть і було причиною того, що писання його зістали ся недрукованими). Поклик Мелетія, аби Вишенський зійшов зі своєї гори, очевидно був не одним: авторитетом Мелетія хотїли мабуть православні вплинути на Вишенського, після того як їх власні накликування лишили ся даремними. Тяжко судити, чи здержувало Вишенського привязанне до аскетичного атонського життя, чи свідомість своєї вдачі й сил, придатніших для літературних вплив на віддаль, ніж для безпосередніх зносин з людьми. Тільки десь в р. 1605 прибув він на Україну, але такий відчужений уже й далекий від її життя, що тільки розчарував своїх заочних приятелів і союзників своїм узко-аскетичним світоглядом своїм старовірством та браком всякого громадського істиньту²⁾. Сам він по перших же стрічах почув себе чужим тим людям, тому

1) Пор. перевірку біографії Вишенського, сконструованої Франком у Кримського оп. с.

2) Див. лист до Домнікії, де оповідаєть ся конфлікт Вишенського з Юр. Рогатинцем і Віталієм Острозьким — пор. вище с. 475—6.

житю, що розвивалося серед православних, і перемішавши свій побут сей переважно по різних монастирях і скитах, з вінцем 1606 р. вернувся на Атос і вже більше не вертав ся на Україну, хоч і носив ся з сею гадкою¹⁾, Та й літературна діяльність його — яку можемо слідити десь до рр. 1615—6, рішучо слабше по його поверті з України: автор, переконавши ся, як ослабла спільність ідей і змагань у нього з його земляками, що він і вони говорять різними язиками й ріжно думають — стратив відразу той публіцистичний огонь, той проповідничий жар, що досі палив його і сьвітив йому, й ще глибоше нирнув в аскетичну нирвану²⁾.

Тепер ми маємо коло вісімнадцяти писань Вишенського й хронологічно припадають вони головню на останнє десятилітє XVI в. і перше десятилітє XVII³⁾. Полишаючи на боці річи менше важні, ми маємо тут цїль трактатів звернених против латинської культури, католицтва й унії. Також „Извѣщеніе краткое о латинскихъ прелестехъ“ — ряд полемічних статей против римської церкви, не дуже глибоких, але живо і літературно написаних (в иньших справах автор відсилає читачів до книжек Василя Острозького О единой истинной православной вѣрѣ, 1588 р., і самий трактат Вишенського написаний мабуть небогато пізнійше)⁴⁾. „Писаніе до всѣхъ обще въ Лядской землѣ живущихъ“ — короткий, але дуже сильний і патетичний, в стилю біблійних пророків, образ упадеу церковного і взагалі релігійного життя на Україні⁵⁾ в переддень унії⁶⁾. Послание атонських монахів до кн. Острозького і всіх православних на перші всіх вісти про унію — писане Вишенським, воно інтересне як одинокє його писаннє надрукованє, хоч і без його імени⁷⁾. Гадки, виложені в нїм, розвиває ширше, з далеко більшого силою й хистом його „Писаніе къ утекшимъ от пра-

1) Лист до Йова Книгиницького.

2) Дата смерті його зістаєть ся незвісною; в 1621 р. автори „Совѣтованія о благочестіи“ вважали його ще живим — Пам. кїев. ком I² с. 133.

3) Каталог писань у Франка, Іван Вишенський, належить доповнити посланієм до кн. Острозького, друкованим в „Книжиці“ острозькій 1598 р. (про нього замітка Франка в XXXVI р. Записок).

4) Виданє в Агтах Юж. и Зап. Р. т. II.

5) В postscriptum-і сього писання автор поясняє: „прочюхъ отъ Лядской землѣ, сирѣчь Малой Русіи, яко напали вась злоереси“. Уривки з посланія див. в т. V с. 497.

6) Видана тамже.

7) Виданнє в острозькій „Книжиці“ 1596 р., передрукованє у Малишевського М. Пигась, II і в Monumenta confr. stauror. ч. 512, з пізнійшої копії. Про авторство Вишенського замітка І. Франка в XXXVI т. Записок.

вославное вѣры епископомъ“ — найбільше розміром¹⁾ і одно з найбільше інтересних з історичного і літературного погляду писань Вишенського²⁾. Написане десь по соймі 1597 р.³⁾, під свѣжим вражіннем довершення унії, воно дає незвичайно сильну прямо убійчу оцінку її авторів і тих мотивів, які привели їх до унії, і се писання Вишенського мусіло робити незвичайне вражіння у сучасників.

Приводом до написання цього „писанія“, по словам Вишенського, послужила йому книжка видана в обороні унії — мабуть Скарґи⁴⁾. Прочитавши її він здивувався, що таких людей, якими знав він владиків — авторів унії, забрала така рівність до віри й така відвага — робити таке велике й важне діло — „како и откуду бы ваши милости такои ласки, дару блаженства и святости доспѣти могли — чого и я частію свѣтомъ, яко есте таковыхъ почестій и благодати отъ горѣ николи не искали, ани просили, и слѣда Христова скорбною не топтали, и неугримацій къ горнему Іерусалиму забавою молитвы умное не творили“. Він шукає „слѣда евангельского“ в тих владивах, і замість того відкриває в них грубих еґоїстів і матеріалістів, які на своїх владивствах шукали розкоши, багатства, веселого панського життя. Представивши в дуже сильних, талановито намальованих образах моральну й духову нікчемність авторів унії⁵⁾ і здіскредитувавши їх таким чином уже в особах її репрезентантів і ініціаторів, Вишенський переходить до оцінки тих мотивів, якими вони мотивують свій вчинок, і тих аргументів, якими боронено правосильності унії. Він розбирає тезу, що владики мали право вчинити унію самі, без згоди й участі вірних, доводить, що такі люде як владики-уніяти не мають ніякого права вважати ся пастирями, та боронити право „овець“ критично брати вчинки й поступовання своїх „пастирів“. Нарікання владиків на патріарха Єремію, що він наробив великої шкоди й заволоду, піддавши духовенство й церковні порядки під власть свѣтських людей — „хлоповъ, простыхъ шевцовъ,

1) Займає 27 сторін тісного друку in 4°.

2) Видане в Актах Ю. З. Р. і в друге в Історії Асона Успенського т. III.

3) Вишенський згадує про засудження протосікела Никифора.

4) Вишенський називає її очевидно недовкладно, може умисно, іронічно перевернувши її титул: „Оборона згоди зъ латинскимъ костеломъ и вѣрою Риму служачею“. З висловлених здогадів вважаю більш правдоподібним, що тут мова про руське видання „Оборони“ Скарґи (1597), бо й мотиви унії, які витягає Вишенський, сходять ся досить близько з книгою Скарґи.

5) Див. в т. V с. 497—9 і 501 і т. VI с. 410—1.

сѣдельниківъ и кожемяковъ подь епископовъ преложилъ“, — дає привід Вишенському до огненної філііки на тему рівности людей по природі й благодати. „Як же ся вы духовними, а не толко духовними, а и вѣрними звати можете, коли брата своего, въ единой купели крещенія вѣрою и отъ единое матере благодати ровно зь собою народившого ся подлѣйшимъ отъ себе быти чините, уничтожаєте, и ни за што быти вибѣняете, хлопаєте, кожемякаєте, сѣдельникаєте шевцами на поруганіє прозываете? Добре, нехай будеть хлопъ, кожемяка, сѣдельникъ и швецъ, але въспомняйте, якъ братъ вашъ ровный въ всемъ есть. Для чего? Для того, ижъ въ едино трєиностаєное божество и однимъ способомъ зь вами ся крестил, а подвигомъ и вѣрою дѣлною, еслижъ и одного отца и матере — вѣры и крещенія есть, можетъ быти кожемяка отъ васъ лѣпшии и цнотливиши. Чимъ ты лѣпшии отъ хлопа? албо ты не хлопъ такийже, скажи ми? албо ты не таижъ матерія, глина и персть, ознайми ми?“ і т. д.

Боронячи патріарха від закидів владиків, Вишенський ще раз відкриває моральну нікчемність владиків, вказує ті дороги, якими дістають ся вони на свої престолы — протекції, підкупи, просте купованне на королівськїм дворі. Тим пояснює ся, що патріарх, вглянувши в відносини української церкви, поручив її не безбожним владикам, а вірним мирянам: „архіереє широко реверендныє и на лектикахъ колышущіє пренебрегль, а на простыхъ, вѣрныхъ свѣтскихъ людей, православныхъ христіанъ церковь Христову вложилъ и строеніє въ ней поручилъ“. І в прегарнім образку висміває він безнідставне „кокошенне“ владиків перед тими вірними простаками: „Тые хлопни простые въ своихъ кучкахъ и домкахъ сѣдять, а мы предся на столахъ епископскихъ лежимо. Тые хлопни зь одное мисочки поливку албо борщикъ хлѣбчють, а мы предся по колкодесять полмисковъ розмаетными смаками уфарбованыхъ пожираемъ. Тые хлопни бѣтцкимъ албо муравськимъ кгермачкомъ ся покриваютъ, а мы предся въ гатласѣ, ядамашку и соболѣхъ шубахъ ходимо. Тые хлопни сами и панове и слуги собѣ суть, а мы предся предстоящихъ барвяноходцевъ по колкодесять маємо. Предъ тыми хлопни нѣхто славный шапки не здойметъ, а перед нами и воеводи здыймають и низко кланяют ся“.

„Хлопи Христові“, каже Вишенський, були і зістали ся вищими від архиереїв, що засудили Христа, від Іродів і Пілатів, до котрих прирівнує він владиків, і сим моральним мотивом розвязує питання, яке Філіалет опирає на прецедентах церковної історії, на текстах і т. д. Повість про чудо на горі Атонській, включене далі Вишенським на доказ автентичности чуда в Берестю, ослаблює потім

нервовий, горячий тон писання. Воно закінчується вже в тонах спокійніших. Своє поучення владикам Вишеньський зазначає запевненем, що в усякім разі вірні православні не підуть за ними під владу папи: „не надійте ся нині, не надійте ся завтра, не надійте ся козавтрію, в прийдущее время и въ вѣки вѣковъ. Аминь“.

Це послання можна вважати вершком полемічної діяльності Вишеньського, але за ним пішло ще кілька дуже цінних річей. Полява Апокрізіса викликала в нім, в формі листу до кн. Острозького дуже інтересний по оригінальності свого замислу й стильовості виконання плач над „нагле здохлим труном“ римської церкви, папської гордості й пихи, прирівняної до похвалок Біблійного Рапсака: ся против-християнська гордість, мовляв, вбила папство й римську церкву, і Вишеньський взиває вірних оплакати її труп¹⁾. З сим листом до кн. Острозького в рукописах лучить ся инше писання, назване Вишеньським в індексі до збірника своїх статей „Порада, како да ся очистит церков Христова“²⁾. Механічно прилучена до попереднього листу, без початку, вона в теперішній редакції мабуть розширена пізнішими вставками (головно в обороні чернецтва), що пошукали її архітектоніку³⁾. Поради очищення церкви взагалі не визначають ся ані практичністю, ані глибиною: Вишеньський взагалі в позитивній частині своєї науки сильним не був ніколи. Поруч важних справ він цікавиться таких дрібниць, як забави на гойдалках і колисках на Петра й Павла, ставлення пирогів і яєць на гроби й ріжних пережитків поганських свят. Інтересніше, що супроти зради вищої ерархії Вишеньський доходить тут до крайнього радикалізму, високо характеристичного для сеї бурхливої хвилі українського життя — до повного церковного республіканізму, до негачії ерархії й духовної власті:

„Всякого такого, которій самъ наускауєть, не приймуєть, и отъ короля данаго безъ вашого избранія — изжденѣте и прокляѣте. Не въ папеза бо вы крестили ся и не въ королеву владу, да вамъ даєть волки и злодѣи, розбойники и антихристови тайники. Лѣише бо вамъ безъ владыкъ и безъ поповъ отъ діавола поставленыхъ до церкви ходити и православіє хранити, нежели съ владыками и попами не отъ Бога званными и у церкви быти и съ той ся ругать и православіє попитати“.

1) Видано в Актах Ю. З. Р., II. 2) Тамже.

3) Час написання зостаєть ся неясним і правдоподібно треба першу редакцію її класти на 1590—і рр., скоро по унії, тим часом як друга редакція могла належати до часів по повороті на Афон. Аргументи pro і contra у Фравка і Кримського.

Відси оден крок до нової, безпоповської церковної організації — але у чоловіка з більш практичним і позитивним укладом голови, а не у Вишенського. Він радить тільки, щоб православні перед вибором „пастиря“ узаконили собі пост, бдінне й молитву, і коли Бог обявить їм пастиря — предложити королеви до потвердження. А як король на схоче? Тоді він оглохне і оніміє, пророчить Вишенський, бо він поставлений для справедливости, а не „фольгувати прелести своєї віри“. „Только вы къ Богу истиною ся обратѣте, все тоє вамъ чудотворне устроить“, запевняє Вишенський. „Тих провлятих владик не приймайте ніяким чином та моліть ся, аби їх відігнано; коли ж світська власть не схоче (їх скинути), то визначить собі день по всіх городах і моліть ся Богу — тоді побачите, хто панує над дурною Русю і поневоленими Греками!“

Так, се писав чоловік „не від мира сього“, — скільки сильний поривом свого безпосереднього чуття, стільки немічний там, де треба було поставити справу на практичний ґрунт. Люде, що ходили по землі — братчикам, шляхтичам, маїнатам, що організували петиції й протести, соймикові ухвалили й соймові адреси — сі люде, котрих погляди й становище кристалізує Філялет, могли тільки поблажливо похитати головою над наївністю сього аскета, що апелює до чуда божого для розв'язання колізії з королівським правом патронату.

По таких церковно-політичних *profession de foi* Вишенського нас не здивує, що більша половина сього трактату зайнята обороною чернечого, аскетичного життя від закидів і зневаги сучасних „змѣняковъ русских“, захоплених західною культурою репрезентантів української суспільности. Ми знаємо сі його їдкі, саркастичні глузування з новомодної розкоші¹⁾; вони дуже інтересні, беручи їх з культурно-побутового становища, цінні з літературного погляду, як вицвіти безпосереднього, домородного гумоту. Але те що Вишенський протиставляє і сій псевдо-культурі і правдивій культурі, яку він без розбору мішає з нею, себто вищій освіті, світській науці, а власне аскетизм, узька церковність, виречення великих духовних інтересів, апотеоза сминання й побожної „дурної Русі“ — се не могло трапляти до перекоренної передової часті тодішньої української суспільности, як прийшлося переконати ся самому Вишенському.

Сей ціль польемічних писань його закінчують два трактати написані десь в рр. 1600—2 з поводу книги Скарґи *O gładzie i jedności kościoła bożego* (вид. 1590 р.). Як поясняє Вишенський, ся книга і в першій (1577) і в новім виданні зістала ся йому незві-

1) Див. вище с. 407—8.

ною, бо він тоді був занадто зайнятий власним аскетичним вихованням. Але десь при кінці 1590 рр. сю книгу прислано патр. Мелетію, а той переслав її на Атос для відповіді. Вишенський присьвятив їй два псевдонімні трактати. Перший — „Краткословесний отвѣтъ Феодула“, де розбирають ся вступні тези Скарґи по однієї церкви, прикмети правдивої церкви і т. д. Другий: „Защачка мудрого латинника съ глупимъ Русиномъ въ диспутацію“, де Вишенський бере темою виводи Скарґи про неосвѣченість Руси та причини сього — словянську культуру й затасанне Греками науки від Руси, і про перевагу римської церкви над грецькою¹⁾. Сей другий трактат інтересний для характеристики автора своєю апологією смиренної глупоти, але з становища публіцистичного, власне задля такої провідної гадки, не міг мати значіння. Так само оцінюючи прикмети правдивої церкви, Вишенський бачить в пониженню, в бідах, які тернить східня церква, докази її правдивості і виступає з своєю звичайною проповідю самовідречення, страждань в сім віці, бо се уділ правдивого християнина. Більший інтерес мають тут грізві докори Скарґі за його проповідь релігійного фанатизму в передмові до короля.

Вишенський і Філялет — се дві кольонни величавого порталю сєї полемічної, чи релігійно-публіцистичної літератури. На иньших репрезентантах її й їх писаннях ми можемо спинити ся тільки коротко, оцінюючи їх головно з культурно-історичного становища.

Рукавичку кинену Філялетом оборонцям унії в його Анокрізії, спеціально самому Скарґі, з порадою, „не вибирати м'яких кусків, обминаючи кости, якими міг би подавити ся“, — старий єзуїт не підняв. З уніятсько-католицької сторони можемо занотувати тільки одну книжку (і то ближе нам незвістну, бо не дійшло ані примірника її) п. т. „Справедливое описанье поступку и sprawy синоду берестейского“, видану в Вильні в 1597 р.²⁾. Зрештою, як показує дальша історія літературної боротьби, уніятські круги і не розпоряджали літературними силами. Потій серед них зостаєть ся надовго оди-

¹⁾ Обидва трактати видані у Голубева Петръ Могила т. I, додатки, з дуже неповної рукописи. Що до часу написання другого трактату, то супроти згадки про Балабана як про небіжчика його датують р. 1607. Але може справедливіше вважати се додатком пізнійшої редакції, переведеної тоді, як Вишенський посилав обидва трактати на Русь, а написані вони були скоро оден по однім, як прислана була книга Скарґи.

²⁾ Антіррізіс с. 503.

ноким літературним чоловіком, а круги католицькі сим разом не приходили в поміч. Може бути ще й те, що від коли реальна перевага, завдяки рішучій помочи правительства, виразно виявила ся по стороні унії, в уніяцько-католицьких кругах не вважали й потрібним дуже висилювати ся на полеміку, в надії, що православна опозиція сама буде слабнути й унадати з часами, коли ерархічна й правительствена сила рішучо буде по стороні унії. І ми бачимо, що по своїм першим виступі на літературній арені Потій збирає потиху голоси серед українського панства (адреса волинських панів з 1598 р. — про неї низше); та приватними листами звертаєть ся до панів, як от до кн. Острозького, нагадуючи його давні уніяцькі пляни й заохочуючи до „згоди“¹⁾.

Та лист до Острозького послужив початком полеміки: князь поручив звісному нам „острозькому клирику“ написати відповідь на сей лист, і ся відповідь живо і зідливо написана слідом була видрукована (1598)²⁾. В пій „Клирик“ досить зручно й сильно збивав Потієві заохоти до „згоди“, доказуючи, що не кожда згода добра; виступав против ріжних аргументів за унією, і між иньшими, щоб дискредитувати фльорентийську унію, до котрої відьликували ся уніяти, видав при своїй відповіді осібно „Історію о листрикійскомъ то есть розбойническомъ ферарскомъ обо флорентийскомъ синодѣ“. Написана тенденційно, безперемонно що до фактів, але також зручно і літературно, закінчена фантастичною, але патетично написаною історією афонського погрому, ся „історія“ справді могла зогидити фльорентийську унію в очах читачів і великала через се велике невдоволення й тривогу серед уніятів. Потій посиішив ся відповісти на „Отпис“, коротко полемізував тут між иньшим і з поглядами на фльорентийський собор і його історією, а спеціальну публікацію заповів на пізнійше. Чи вийшла ся відповідь його осібно, не знаємо—маємо її при виданню великого трактату, який виладив тим часом Потій против Анокрізіса і випустив у світ з початку в текстї українським (1598), а потім і польським (1600) під назвою³⁾.

Трактат сей був виданий анонімно. Пізнійша уніяцька традиція називає автором його Петра Аркудія, Грека з Корціри, спро-

¹⁾ Лист сей Потій видав потім при Антіррізісі. (Пом. полем. лит. III).

²⁾ Передрукована в Пам. полем. лит. III.

³⁾ Передрукований в обох текстях в т. III Пам. полем. лит. Український текст містить в оригіналі 434 сторінки малого формату. Неясною зістаєть ся звістка, що було ще й латинське видання, з іменем Фільотея (її підтримав новійшими часами Лєгран, *Bibliographie hellénique*, III—статья про Аркудія).

вадженого Потієм з Риму¹). Але літературна манера книги настільки Потієва, що він, був, безперечно, не тільки інспіратором, але й автором Антіррізіса. Написаний він з полемічним темпераментом, як всі писання Потія, що у всім — чи в приватнім листі, чи в теологічній трактаті виявляє свою різку, нервову, неповздержливу вдачу. Виклад живий, не без дотену, але досить вульгарний, і різкість тону — далеко гострійшого і безцеремонного, ніж в Анокрізісі, не викупається ні щирістю чуття, ні чаром поезії як то було у Вишенського. Метод, який вибрав собі в нім Потій, робить сей трактат мало прозорим і тяжким до читання, при всім інтересі деяких деталей. Потій переходить крок за кроком, параграф за параграфом книгу Філялета, щоб поправити невірний, на його погляд, факт або вказівку, дати иньше освітлення справі, або й просто дати духу своему темпераменту — відповісти терпким словом або грубою лайкою на якийсь докір свого антагоніста. Особливу увагу дає він насамперед самому берестейському соборови, з нагоди поданого Філялетом соборного універсалу; далі схиляється коло документальної історії унії, доповняючи поданий Філялетом матеріал иньшими документами, які в ліпшій світлі мають представити уніонні заходи владиків, і дійсно дають нераз інтересні відомости й подробиці. Багато місця займають потім полемічні замітки до другої частини Анокрізіса — і знов таки деталі з історії берестейського собора. Взагалі Потій зайняв ся головню історично-політичною стороною Анокрізіса — тим що дотикало унії 1596 р., її переведення й її державної правосильности, а в теологічних і церковно-історичних справах відіслав читачів до апологетики Белярміна²), і взагалі двом останнім розділам Анокрізіса присвятив розмірно мало місця й уваги³).

В сумі відповідь Потія стоїть низше Анокрізіса як аргументацією, так із літературного погляду, і супроти гордого поклику Філялета не вибирати з його книги „мякших кусків“ досить смиренно звучать слова Потія, що він полишає „кому ученшому“ зайняти ся полемікою з теоретичною частию Анокрізіса — „да Богъ найдетъ таковий побожный католикъ, который ужаливши ся цнотливого народа росейского и заведенья ихъ невиннаго, откажетъ тому шекарови геретическому на тые вси потвари и выкруты его“⁴). Православні,

¹) Stebelski Dwa wielkie swiatła I, передм. с. 15. Новійший перегляд питання в статі проф. Студинського — див. прим.

²) Антіррізіс с. 899.

³) Перегляд перших двох розділів займає коло 360 сторін українського тексту, двох останніх коло 60.

⁴) Антіррізіс с. 899.

устами Смотрицького, мали повне право поіронізувати з Потія приповідкою: *in magnis voluisse sat est*¹⁾. Всеж таки серед уніятської літератури Антіррізіс зайняв одно з перших місць, і серед Потієвих писань лишився твором найважнішим. А найбільшим ударом, який він дав православним своєю книжкою, був вивід, що оборонцем їх в Апокрізісі виступив не православний, а „еретик“ — одна з тих слабих сторін православної акції, на яку уніяти і католики не представляли вказувати і в літературі і в політичній боротьбі.

Інші полемічні писання цих років менше важні. Новий лист Потія до кн. Острозького, де той доводив, що владика-уніяти нічого не нарушили „в церкві східній“, викликав нову відповідь — мабуть тогож „Клирика“, звісну нам в рукописах; чи була вона друкована — незнати²⁾. Упоминальний лист напр. Мелетія до Потія, виланий ним в 1599 р. (надрукований в Дермані в 1605 р.)³⁾, де патріарх полемізував против деяких догматів і поглядів католицьких богословів, — викликав простору й різку відповідь Потія, де він боронячи католицьких поглядів, закидав сучасній грецькій церкві, що й вона поеретичила, підпала впливам протестантизму. Самого Мелетія прозивав „аугсбургським пастирем, що намішав з молоком правовірних грецьких отців жовч Лютера, миро Кальвина і трутину Цвінглі“⁴⁾. В 1603 видав він обіцану давніше Апольогію флорентийського собора, звернену против виданої Клириком „Історії“, з початку по польськи, під іменем ректора виленської колегії Федоровича⁵⁾, а на другий рік по руськи, також в Вильні п. т. Оборона собору флорентийського осмого⁶⁾. Рік пізнійше він з триумфом пред-

1) Antigrife — Пам. полем. лит. с. 1155.

2) Видана в т. V Памяток.

3) В російськiм перекладі видав його Малишевський, М. Пягась, II.

4) Відповідь Потія, разом з листом Пігаса, видана була в збірці: Kazania i homilie Hier. Rosiea, 1714 (Супрасль), по польськи. Проф. Студинський (Ze studyów s. 78) каже, що в 1605 р. вона була видана по грецьки й руськи але таке видання мнi не звісне.

5) Obrona s. synodu Florentskiego powszechnego dla prawowiernej Rusi napisana przez Piotra Fiedorowicza w Wilnie kollegium ruskiego i. m. ks. mitropolity ruskiego rektora, a przez Gellasia Rusowskiego, archimandritę wileńskiego na polski język przełożona. Авторство своє відкрив Потій в листі до Саліги, толкуючи се тим, що рішив книгу присвятити кн. Острозьквму, а від нього князь присвятити не прийняв би (Archiwum domu Sapiechów ч. 433).

6) Див. Голубева Библиограф. замѣчания с. 359. Докладнійшої опис цього видання досі не було подано; в показчику Каратасва воно

ставив в виленській магістраті лист Мисаїла до пани Сивста, відшуканий ним по його словам в церкві креській, як доказ того, що православні в. кн. Литовського в тих часах признавали ся до флорентийської унії¹⁾. Він слідом видав його в оригінальнім тексті (де в чім одначе підправивши його досить незручно), крім того по польськи в книжці *Prawa i przywileje od najasniejszych królów polskich*. Православні проголосили зараз сей лист фальсифікатом. „Присмотри ся пильно самую рѣчь, — писав автор Перестороги — и знайдешь, же хоть такіе писма старые змышляють, але рѣчь вся Потѣва, як усты сам мовилъ; при томъ знайдеши тамъ слова вѣка теперешного людьми уживаемые, которых старые предки наши не уживали: бо якъ Поляцы у свой языкъ намѣшали словъ латинскихъ, которыхъ южь и простые люди зъ налогу уживають, такъже и Русь у свой языкъ намѣшали словъ польськихъ и оныхъ уживають²⁾. Сей відзив не безінтересний, як взірєць тодішньої філльолюгічної критики, але, як вказував я на своїм місці³⁾, критика була несправедлива: лист Мисаїла не можна вважати уніятським виробом, і тільки деякі підправки вказують на пізнійшу руку. Сі підправки одначе дали оправданне поглядови на лист як на фальсифікат, і православні навіть не вважали потрібним скільки небудь серіозно ним займатися.

Зі сторони православних окрім згаданих писань Вишенського на книжку Скарґи можемо занотувати також ненадруковані: „Вопросы и отвѣты православному зъ папѣжинком“, де в формі відповідей на запитання католика дають ся пояснення на питання догматичні, обрядові, історичні й культурні, які служили предметом суперечок між православними й уніятами та католиками; книга написана досить приступно і ясно, в дусі Вишенського, з писань котрого таки й користав автор⁴⁾. Зміст вказує на р. 1603. Другий трактат з того часу, т. зв. „книга о вѣрѣ“, надрукована в Вильні десь в початках XVII в.⁵⁾, звернена не тільки против католицької науки, а також

фігурує під назвою „Апології флорент. собора“. Крім сих Потѣвих публікацій на порученне біскупа київського видана була книжка: *Święty a powszechny sobor we Florencyi odprawiony*, переложена езуїтом Пентковским.

1) Руське видання (дефектне і без титулової картки) передруковане в Архиві Югозап. Рос. I т. VII.

2) Акты Зап. Рос. IV с. 229.

3) Т. V с. 531 і далі.

4) Видана в II т. Памятників полем. литературы.

5) Досі звісні самі дефекти, без титулових карток. Див. про сю книгу Годубова Библи. замѣтки с. 363 і далі.

і против протестантської та антітринітарської. Се можна вважати відгомном тої опозиції, яку в правобірних духовних кругах викликала тодішня тенденція православних політиків до найтіснішого союзу православних з протестантами, що вела за собою нахил до можливого погодження самих конфесій та легковажання релігійних різниць між протестантськими доктринами і православною наукою (виленський зїзд 1599 р.)¹⁾. Ще виразнійшу тенденцію — підчеркнути релігійні різниці між православними та протестантами, — уже з уніятської сторони мала иньша, де що пізнійша книжка: „Гармонія або согласіє вѣры, сакраментовъ и церемоней святое восточное церкви съ костеломъ рымъскимъ“ (1608, Вильна, в двоязичнім тексті, руським і польським). Вона мала на меті виказати, що православних від католиків відрізняють самі другорядні відміни, тим часом як від протестантства і перших і других ділять різниці глибокі, кардинальні²⁾. Більш примітивний характер має реєстр уніятських ересей, споржений київським монахом ердодіаконом печерським Леонтієм — тут начислено 34 „ереси“, в суміш догматичні різниці й другорядні чисто формальні відміни (убирати ся на католицький спосіб, числити роки від сотворення свѣта не по грецькому, а по латинському рахунку, і т. и.)³⁾.

Вінчас перше десятилітє православної полеміки против унії добре вже звісна нам „Пересторога“, анонімний трактат, написаний десь коло р. 1605—6⁴⁾. Автором його вважають тепер звісного львівського братчика Юрка Рогатинця, але від такого визначного діяча можна булоб сподівати ся відомостей докладнійших і вірнійших, ніж фантастичні історії, які оповідає Пересторога. Виданий він був тільки в середині минувшого столїтя і тоді притягнув до себе живу увагу дослідників. З початку користували ся ним як історичним джерелом, пізнійше історична критика виказала баламутність його оповідань про унію, але „Пересторога“ не перестала бути через се дуже цінною культурно-історичною памяткою, як інтересний образ поглядів і настрою українських православних кругів того часу.

1) Див. про нього низше.

2) Видані в т. II Памятників полем. литературы.

3) Виданий в II т. Актів Ю. З. Р.

4) В оригіналі титул безконечний: „Пересторога зѣло потребная на потомные часы православнымъ христіаномъ... абы вѣдали, яко нѣкоторые епископове панствѣ коронныхъ, которые исперва завше подъ владою и подъ послушенствомъ святѣйшаго виленскаго константинопольскаго патріарха были, а потомъ... отъ своего патріарха отступили и римскому папезови ся отдали“... Одиноке виданне в Алтах Зап. Рос. IV. Літературу див. в прим.

Автор дає цілий історичний погляд на долю українського народу. Ми знаємо його вже ¹⁾. Задумуючи ся над історичною долею України-Руси, над політичним упадком, культурним і суспільним занепадом її, він в душі тодішніх просвітніх змагань добачає головну причину сього занепаду в браку культури, освіти, а головню — добре організованої школи, бо без неї мертвим капіталом в українських руках зістала ся навіть візантійсько-руська книжність, яку дістала й мала стара Русь. В другій половині XVI в. Русь стала підніматися з сього занепаду, завдяки головню ініціативі й опіці патріархів (спеціально брацький погляд), почала виходити на добру дорогу — з'явили ся друкарні, школи, почали засновувати ся брацтва, на єрархічні становища стали виходити люде більш учені — „православіє наше почало было просіявати яко сонце, люди учоные почали были в церкви божіей показовати ся, учителя и строители церкви божіей, и книги друкovanje почали множити ся“ ²⁾. Але враг роду людського, побоявши ся такого спасенного поступу, носіяв страх і тривогу в серцях владиків супроти патріарших мішань в справі руської церкви й привів їх до апостазії й піддання папі. Берестейський собор мав то все вивести на чисту воду, але владика, щоб їх не скинено, оголосили Никифора за самозванця й підвели його під процес. Досить коротко й загально оновівши про берестейський собор, хоч автор там „быль въ тыхъ всѣхъ хоженіяхъ и отправованіяхъ“, він ширше спинаєть ся коло процесу Никифора, потім на процесі против волинських владиків на соймі 1600 р., при тій нагоді веладає в уста присутного львівського братчика широку промову против унії, а кінчить потім свою „пересторогу“ висновками против римського прімату, зачериненими в значній мірі з протестантської літератури (головню з тогож Люберта De raris, romanis). Широко закровний трактат таким чином зістав ся не видержаний в конструкції й застрягає, як то кажуть, у піску, а навіть робить вражінне чогось недокінченого, урваного. Можливо, що дійсно він не був викінчений, а його фінал, де автор, перед тим такий горячий прихильник освіти й науки, несподівано дає кошияка „философії поганській, аристотелевій науці“, що „слово божіє вывораचाєть и инако вѣрити кажесть“, очевидно таки був дописаний иншою рукою.

Ся літературна боротьба православних з уніятами прояснила відносини й розвіяла без останку ілюзії, які пускали перед тим про-

1) Див. с. 330 і 474—5.

2) с. 206.

пагандисти унії, а може й самі щиро мали такі гадки — що перехід з православія на унію се легкий, непомітний крок, трохи не само тільки признанне старшинства пани (пригадаймо книгу Сварґи). Полеміка відкрила очі на глибоке провалле, яке зарисувало ся між тими що перейшли під зверхність римської церкви й тими що зістали ся вірними цереві східній. Ті контрасти, — продукт тисячолітньої відмінної культурної й суспільно-політичної еволюції, що різнили сьвіт західній і східній, римський і візантійський — починали проявляти себе й тут, відколи уніятеька частина української церкви й суспільности переступила ту фатальну границю й почала приподобляти ся до науки, поглядів, напрямів латинської церкви. Правда, вона не розривала вповні з старою візантійською традицією, з обрядом, з літературною й артистичною стороною старої віри, з її культурною стороною взагалі. З другого боку — хоч православна сторона старала ся, по реакції, відсвіжити свої звязки з грецьким сьвітом, з візантійською культурою й традицією, але сей рух був слабкий в порівнянню з культурними впливами латинського сьвіту, яким підпадала й православна суспільність, її школа й письменство. Се зменьшувало трохи той фатальний розділ між православною масою й уніятеькими відцненцями в сфері культурній, але в сфері чисто церковній, догматичний розділ був величезний.

Літературна полеміка виявила се зовсім ясно на перших же кроках, і тим мабуть поясняет ся певне ослабленне її енергії, помітне по перших її роках. Коли вияснило ся, яка неперехідна безодня ділить догматичні погляди сеї й тої сторони, коли полеміка українських православних і уніятів сходила на старі дороги полеміки Греків з Римлянами — сими відвічними паралельними дорогами можна було йти в нескінченність без всякої надії коли небудь стрінутися й порозуміти ся. Православна сторона на певних же кроках своєї полеміки показала, що вона розуміє глибокий контраст догматичної сторони обох таборів, що вона сильно стоїть на своїй позиції й потрапить її оборонити від всякого нападу. З другого боку сторона уніятеька стала на становищі латинської догматики й її засобами повела війну, й зачінну й відпорну. Супроти того переконати противника не було ніякої надії — можна було тільки скріпити своїх в почуттю своєї моральної сили й правити. Поза тим иньші моменти, иньші способи боротьби мали рішити про будучність обох ґруп.

Правительство робило з своєї сторони все, що могло, для скріплення впливів і сили уніятеької ґрупи.

Ставши на тім становищі, що перехід на унію владиків в нічім не змінив їх прав і власти, і вони зістають ся єдиною законною властю

для всіх людей грецького закону, — правительство наказує послух владикам і силкується всіх православних привести до послухності їм, як своїм законним пастирям¹⁾. Коли б се удалось, то річ зводила ся до того тільки, щоб з часом всі єрархічні місця замістити уніятами. Право патронату давало королеви на се певну спримогу, і вже від 1595 р., як ми бачили, король роздає владцтва під умовою, що кандидат буде держати ся унії²⁾. Правительство й далі всю енергію свою звертало в сїм напрямі, а поки зіставали ся ще між єрархією противники унії, старало ся їм на кожнім кроці дати почувти свою тяжку руку, та їх коштом зміцнити позиції і сили уніятів. Так король наказує відібрати Печерський монастир від його ігумена Никифора Тура, участника православного берестейського собора, й віддати митропол. Рогозі (поводом служило обвинуваченне в ростратах монастирського майна і що Тур не прийняв сьвящення)³⁾. Так само Лещинський монастир в Пинциї король наказав відібрати від Елисея Плетенецького, також участника берестейського собору — також за непосвященне, й віддав холмському владіці Збируйському⁴⁾. Жидичинський монастир велено відібрати від Гр. Балабана і віддати владіці Терлецькому⁵⁾. Берестейське брацтво король віддав під власть владики Потія й наложив баницю на всіх, хто був би йому непослушним⁶⁾, і т. д. Правда, не завсіди сї розпорядження сповняли ся; київський воєводський уряд (кн. Острозького) нічого не зробив, щоб сповнити королівське розпорядженне, й Печерський монастир зістав ся далі в володінню Тура; так само відборонили Балабани Жидичинський монастир. Але тенденція правительства була зовсім ясна, й православна суспільність мусїла напружити всі свої сили, аби положити край сій політиці, що засуджувала православну церкву на вимерте.

Коли рішення православного берестейського собору, предложені королеви, не були сповнені: унія не була уневажнена, а владиків уніятів не скинено, навпаки — король став цілком по стороні уніятського собору⁷⁾, православні, як нестановили вперед, рішили доходити своєї справи на соймі. Домаганне, щоб унію уневажнено й вла-

¹⁾ Див. напр. накази київському магістрату — Акты Зап. Рос. IV ч. 124, або наказ мозирському старості — *ibid* ч. 126 (с. 597).

²⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 85, 86, Акты Ю. З. Р. II ч. 9, 11.

³⁾ Архивъ уніат. митроп. I ст. 153, Акты Зап. Рос. IV ч. 123.

⁴⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 112.

⁵⁾ Архивъ Югозап. Рос. I. VI ч. 57—8.

⁶⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 122, пор. Archiwum domu Sapienhów I ч. 192.

⁷⁾ Грамота з 15 грудня 1596 — Акты Зап. Рос. IV ч. 114.

диків - відщепенців скинено, було внесено православною шляхтою на грудневій соймці 1596 р. і на деяких, особливо українських, переведено резолюції по мисли православних. Але на інших, не вважаючи на поміч протестантів, що підтримували домагання православних під окликом релігійної свободи (охорони постанов конфедерації в сій справі), сі домагання не були прийняті так виразно, а деякі соймці навіть взяли в оборону, з становища релігійної свободи, право владиків свobodно поступати в ділі релігії¹⁾. Се не ворожило успіху православним на соймі, і дійсно, як і на попереднім соймі, так само й на веснянім соймі 1597 р. домагання православних не були підтримані посольською палатою. Коли посли київського воеводства поставили перед нею постулат, щоб була захована на далі ерархія православна, не уніятська, постулат сей не знайшов співчуття у посольської палати, а коли три дні пізніше православні посли, щоб зробити пресію на палату, заявили, що не будуть займати ся ніякими справами, поки посольська палата не підтримає in concreto перед королем їх домагання в справі православної ерархії, — палата просто відмовила²⁾.

Супроти сього православним послам прийшло ся вислати до короля тільки свою власну депутацію разом з протестантами. Устами звісного нам виленьського посла Гулевича вона жадала від короля, щоб владиків уніятів скинено і на далі ерархічні посади роздавано тільки православним, інакше грозила, що православні посли зірвуть сойм. Але на се вона дістала досить різку відповідь, що діло унії рішене берестейським собором, а при тім канцлер приточив, що протестанти як Гулевич властиво не мають голосу в православної справі. Ще слабше підтримана була православна справа в сенаті, бо з сенаторів тільки оден Острозький осмівив ся виразно порушити релігійну справу й зробити закид королеви за порушення прав православної церкви³⁾. Навпаки другий давнійший стовп православія — Скумин-Тинкевич уже виступав в обороні унії, а протестантські сенатори досить загально тільки підтримували справу православних. Покладаючи ся на се, правительство не тільки не вважало потрібним робити які небудь уступки православними, и навпаки — виступило

1) Рішення витебського соймця: O mitropolita: iesli bładzi, wolno mu bładzić, iesli nie bładzi — ia mu tego zyszę (витяги з протоколів генерального соймця в. кн. Литовського у Жуковича оп. с. с. 240.

2) Виїмки з дневника сойму у Голубева П. Могила I с. 46—7, варіанти з недрукованої рукописи у Жуковича оп. с. с. 263—4.

3) Текст у Жуковича додатки с. 589.

різко против їх опозиції. Слідом по депутації православних король зажадав від кн. Острозького, аби поставив перед королівський суд ексарха Никифора, і всі заходи кн. Острозького, аби оборонити ексарха та облекнути його долю, були даремні. Навпаки, король тепер на кождім кроці давав відчутти свою неласку старому князеві, і той в роздраженню нарешті поїхав з сойму перед його закінченням. Не вважаючи на те, що ніяких переступств Никифора довести не можна було (його обвинувачувано в шпionстві в Польщі, в інтересах султана, і в тім, що в Волощині він поробив великі шкоди своїм поведінням), справу його тягнули далі, держачи в в'язниці¹⁾. По скінченню сойму королівський суд рішив справу Никифора відложити, доки вишукують ся деякі документи й свідки, потрібні для роз'яснення справи, але тим часом його всадили до в'язниці в Мальборку, де він і вмер кілька літ пізніше. Православні-ж не могли віддачити ся правительству за його відпорність навіть зірванням сойма, бо він і без того зійшов на ніщо, наслідком роздраження, яке зарисовувало ся все сильніше між шляхецького суспільністю та королем.

Не осягнувши нічого сею дорогою, православна суспільність — про шляхецьку говорю, бо ж вона тільки могла активно виступати в сій сфері, — пробує вдарити на противну сторону формого суду. Волинська шляхта через своїх соймових послів покликала з початком 1598 р. на суд соймовий владиків Потія і Терлецького за самовільно, без нічийого уповаження, підданне православних під власть нами і такеж самовільне відлученне від православного собору в Берестю та заложенне, разом з католиками, свого осібного синоду, на котрім кинули вони клятву на православних. Добачаючи, що тим владики нарушили свої присяги й обовязки, права православної церкви й закони держави, послали жадали, щоб владики уступили ся з своїх урядів і піднали карам за нарушенне прав²⁾. Справа ся пішла на весняний сойм 1598 р., але на нім не була трактована. Король заклопотаний був своєю справою — хотів дістати відпустку з Польщі, щоб їхати в Швецію ратувати свою шведську корону, і всякі дражливі справи старав ся відсунути й можливо злагодити. В відповідь на домагання православних він пообіцяв їх справу розглянути на будучім соймі і видав такого змісту грамоту. Вона була важна з прин-

¹⁾ „Справа о. Никифора“ — Акты Зап. Рос. IV ч. 117, виймки з дневника у Голубева і Жуковича оп. с. Літературу давнійшу — розвідки Кудрінського і Жуковича (т. V прим. 11) заступила новіjšа праця Жуковича (Сеймовал боротьба).

²⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 128, Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 86—88.

ціпального боку тим, що тут правительство вперше було змушене признати розділ який став ся в руській церкві: „митрополитъ и нѣкоторые владыкове, такожъ и духовенства и много людей релѣи греческоє.. приступили до згоды зъ костеломъ римскимъ католицкимъ, а другіе засъ тоєжъ релѣи греческое приступити до нее не хочуть, о што межі ними контрверсіє и трудності были“¹⁾. Як ми знаємо, досі правительство стояло на тім становищі, що унія — діло рішене зовсім правильно і формально, грецька церква приступила до римської й далі творить одностайне тіло під властю своєї єрархії, котру повинні всі люде „грецької релігії“ признавати й слухати ся²⁾.

Приготовляючи ся до обіцяної розправи на найблизшій соймі, за дволітню перерву, православні постарали ся зміцнити свій союз з протестантами, що були їх вірними помічниками в сих літах. Весною 1599 р. став ся в Вильні зїзд православних і протестантів, магнатів і шляхти. З протестантської сторони задумувано рід релігійної унії з православними: протестантські духовні мали зїхати ся до Вильна, а кн. Острозького попросили, щоб привіз ученик людеї з православного духовенства з Волини, аби дорогою богословських дієслут привести до порозуміння коли не у всіх, то принаймні в деякій часті релігійних питань³⁾. Острозький відкликнув ся на сей план дуже симпатично, намовив дійсно кількох духовних осіб, Греків і Українців, поїхати на зїзд, і на зїзді виступив з промовою, де висловив горяче бажанне злуки церкви протестантської й православної. Але православні духовні були настроєні більш розважно і поспішили прохолодити соломяний занал князя. Вони заявили, що православні не можуть зробити ніяких уступок, і злука можлива тільки така, що протестанти приймуть православні догмати, і що взагалі ніяке порозумінне не можливе без згоди й уповажнення царгородського патріарха. Рішено отже вислати до патріарха лист від протестантських настоятелів, з прошеннем, щоб патріарх з свого боку помагав сій злуці, а тим часом прийшлось обмежити ся уложенем союзу по-

1) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 86.

2) Неясним зїстаєть ся, чи се було добровільною уступкою правительства, чи був в тім напрямі якийсь сильнійший натиск на короля з боку сойму. В процесі за Жидичинський монастир згадуєть ся, що відложеноє справ між уніятами й православними сталося „за попартьємъ кола рыцѣрского“, а король в пізнійшій грамоті згадує про „прошення и усмилованія „невних осіб. Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 102 (с. 261), Гарасевич с. 240.

3) Витяг з протестантського проекту у Лукашевича Dzieje kościoła helweckiego I с. 117, і начерк такої конкорданції *ibid.* с. 120.

літичного. Протестанти й православні звязали ся в формальний союз — конфедерацію. Супроти неприхильної політики правительства, супроти кривд і насильств, які діяли ся протестантам і православним, вони постановили виступати солідарно всюди і скрізь, борюючи силами протестантів справи й інтереси православних, і навпаки¹⁾. А для повсечасної сторожі й охорони тих інтересів установили т. зв. генеральних провізорів, з виднійших людей, православних і протестантів²⁾.

Поміч протестантів була тим потрібніша православним, що серед самої православної суспільности, так однодушно настроєної против унії зпочатку, помітне було ослабленне, малодушність, переходив в стан уніатсько-католицький. Я вже згадував, як оден з стовпів православя Скумин-Тишкович на соймі 1597 р. виступив уже з обороною унії. В р. 1598 з'явила ся адреса, підписана звиш тридцятьма особами з поміж української, головно волинської шляхти, де заявляло ся признання для духовних, що потрудили ся для справи унії, і протест против тих, що в союзі з ріжновірцями виступають против унії³⁾. Адреса звернена до короля й сенату й була, правдоподібно, ділом Потія. Вона мала, очевидно, підкріпити прихильну для унії політику правительства. І хоч між підписаними не багато бачимо людей з якогось погляду визначних, вона все таки служить симптомом, що політика правительства в інтересах унії, неприхильність її до православної опозиції, відсування від сенаторських місць, достоєнств, урядів, староств, держав і „иньших користних функцій“, на яке скаржили ся вони в акті конфедерації 1599 р., не лишали ся без впливу на настрої сеї шляхецької суспільности.

І правительство не забарило ся показати, що його ніби уступка, зазначена грамотою попереднього сойму, була тільки хвиливым ма-

1) В інтересах православних акт сеї конфедерації підносив такі точки: конфедерація 1573 р. забезпечила роздаванне православних урядів тільки православним, і з становища її має бути поборюване роздаванне православних бенефіцій або володінне ними людьми що відступили від православної церкви; вказано на противзаконне змушуванне до послухности папі кандидатів при роздаванню бенефіцій, на кривди православним по містах, на те, що православних — як і протестантів поминають при роздаванню урядів і достоєнств; постановлено противити ся відбиранню яких небудь церковних маєностей і бенефіцій і т. и.

2) Акт конфедерації у Лукашевича І с. 124. Історія візду у Венгерского Slavoniae reformatae І. IV с. 478, також у Лукашевича ор. с. і O kosciołach braci czeskich, Макарія т. X.

3) Регеста в Архиві западнорус. митропол. ч. 229, в повнім тексті видана в старій книжці Жоховского Colloquium lubelskie (1680) с. 38.

невром, а воно з своєї політики не має заміру попускати. На жаль, подробиць про заходи православних на соймі ніяких не маємо. З того, що соймовий суд над владиками став ся в неприсутности православних¹⁾, можна здогадувати ся, що вони демонстративно облишали сойм ще перед тим судом. Очевидно, причиною могло бути тільки відпорне становище правительства. Але сойм і без того розліз ся з нічим, і сойм відїзд православних мав тільки моральне, а не формальне значінне; він розв'язав руки правительству, і той соймовий процес владиків зійшов на просту формальність. Позвані перед короля владики заявили, що вони сьому судови не підсудні й тільки для вияснення справи поясняють, що їх перехід на унію був відновленням давньої злуки руської церкви з римською, заведаною тільки останніми часами. Король з сенаторами прийняли до відомости се поясненне, й королівська грамота оповістила, що як позвані владики так і вся иньша уніятська ерархія мають спокійно уживати своїх бенедіцій і прерогатив, користати з усіх своїх ерархічних прав, і що з сею постановою кінчить ся „завіщення“ всіх релігійних процесів, проголошене королем на попереднім соймі²⁾.

Се було знаком для нових атак на православних зі сторони уніятсько-католицької, й Потій, виведений незадовго перед тим королем на митрополиче становище на місце помершого Рогози³⁾, з повною енергією повів кампанію в інтересах унії. З титулу митрополита силкуєть ся він захопити в свої руки Печерський монастир, підбити під свою власть львівського владика, яко свого суфрагана (в 1604 р. він навіть їздив до Львова, пробуючи опанувати сю дієцезію); висловляє переконанне, що добре натиснувши на Кошистенського, можна б і його змусити до послуху, і дійсно не лишає його без своєї „опіки“, як гірко скаржив ся Кошистенський⁴⁾. Злучивши в одних руках митрополію з володимирською катедрою, розпоряджаючи більшими засобами, більшими матеріальними силами, різкий, шорсткий, неперемірливий, повний непогамованої енергії Потій як у попередніх роках, так ще більше тепер виступає головним борцем і промотором

1) Се згідно каже й королівська грамота про суд над владиками („сторона поводова“ по її словам „одбігла тої справи“), і кн. Острозький в однім з листів (Акты Зап. Рос. IV ч. 152: „безъ бытности и вѣдомости и насъ и пословъ нашихъ“).

2) Грамота в Актах Зап. Рос. IV ч. 150, з оригіналу, з датою 16/III 1600; в старих уніятських друках фігурує з датою 25/III.

3) Дати смерти Рогози не маємо, вмер він не пізнійше липня 1599 р., бо вже в серпні писав король до папи в справі обсади митрополії Потієм — Theineri Monumenta III ч. 205.

4) Supplementum ad hist. Russiae monum. ч. 186, пор. нижче с. 577.

унії, тим часом як Терлецький, ображений тим, що його поминули митрополією, й інші уніятські владики держать ся більш пасивно.

Але й православна суспільність держала ся. Певні позначки утомлення й розчарування, правда, помічаємо ми у декотрих по тій новій неудачі — приміром у самого кн. Острозького, що сновіщаючи львівських братчиків про сумний результат соймового процесу, радив їм терпеливо зносити нинішні негододи, в надії на зміну неприхильної політики короля¹⁾. Але ці прояви зневіри не порушують загального образу відпорности, яку проявляють православні на кождім місці супроти заходів правительства й уніятської ерархії, Потія головню. В Володимирі, в Кїві, в Вильні і Львові, всупереч королївським листам, засудам, баніціям оберегають вони православних духовних на їх позиціях і з боку короля викликають тільки все нові й нові грамоти, погрози карами, грошевими штрафами і т. д.²⁾. Православні стояли на тім становищу, що поки король не сповнив своєї обіцянки (даної на соймі 1598 р.) — не заспокоїв спору православних з уніятами, доти триває „суспенсія“ всіх спорів, і православних неможна рушати з їх позицій. І їх рішуча опозиція й міцна постанова — зривати сойми, доки їх бажання не будуть прийняті королем під розвагу, вже готовили їм побїду над політикою правительства.

Те чого не удавало ся досї православним — знайти в своїх домаганнях співчуте й поміч від усеї посольської палати сойму, до певної міри удадо ся їм добитись нарешті на соймі 1601 р. По безрезультатнім соймі 1600 р. правительство мусїло скликати новий

¹⁾ „За чимъ и въ тымъ укривженью в. милостямъ инакшей рады не даю, тылко быти терпеливыми а чекати змилованья божого: азали вжды з милосердыя своего святого и сердце и хуть его кор. милости до того наклонит, яко бы нѣкого нѣ въ чемъ не кривдити и овшемъ каждого при своимъ... (зоставити) будет рачил“ — Monum. confrat. ч. 497.

²⁾ Архивъ западнорус. митроп. ч. 232, Archiwum. d. Sapiehow I ч. 389 і 391, Зубрицького Лѣтопись, с. 90 й ин. Як образок Потїєвих „манер“ в боротьбі з православними і взагалї ілюстрація тодішніх відносин цікавий епізод з володимирським съвященником Мартином: Потїй казав його вхопити в церкві оружною рукою й коли його привели перед Потїя, в церковних ризах, до катедри, Потїй власною рукою ударив його „в губу“, до крови розбив лице, казав убрати його в ризи, потім розібрати, сам вистриг йому голову на хрест, а потім присутному циркулику казав обстригти на голо. — Архивъ I. VI ч. 122.

як найскорше, щоб дістати кредити на ливонську війну. Настрій сойму для сих кредитів був досить прихильний. Тоді посла православні й протестантські заявили, що пристануть на постанови посольської пам'яті тільки під умовою заспокоєння релігійної справи й різних кривд, які предложили вони ¹⁾. Погроза зірвання сойму на сей раз, видно, вплинула на посольську палату. Для заспокоєння ріжновірців вона постановила внести в соймові конституції такі постанови: всі процеси й засуди в релігійних справах касують ся; король запевняє, що він на будуще буде роздавати православні бенефіції тільки людям правдивої грецької віри (*ludziom tylko religiey własnie greckziy*); „процес конфедерації“ (установленне форм процесу й езекутиви по релігійним справам) відкладаєть ся до найблизшого сойму.

Православні й протестанти пристали на таку формулу, в надії, що їх поміркованість в жаданнях буде оцінена королем. Але король з сенаторами відкинув сей проєкт конституції. Тоді православні й протестанти заложили протест против усяких постанов, які б сойм учинив без їх присутности. Вони заявили, що таки не будуть признавати владик-уніятів, ані яких небудь рішень і засудів, противних конфедерації 1573 р., і з тим протестом облишили сойм.

Ся „моральна побіда“ мусила дати нову енергію православним. На новім соймі (початок 1603 р.) вони разом з протестантами патискають знову на правительство і змушують його до уступок. Що правда, се уступки не принципіальні, але православні, видно, на початок рішили вдоволити ся й ними, й дозволили ухвалити кредити на ливонську війну. Зрештою сойм був все таки зірваний потім, але за браком яких небудь подробиць не можемо оцінити при тім ролі й впливи пра-

¹⁾ Зміст сих скарг, п. т. *Urazy polskie i ruskie*, і протестації православних і протестантів з недрукованої рукописи библ. головного штабу подає Жукович оп. с. с. 400—5. З боку православних вказано на те, що король взяв в свою опіку й оборону владиків, які самовільно перейшли на унію, й змушує до послуху їм. Згадують ся різні утиски й кривди православним в Вильні, забранне маєтностей Жидичинського й київського Печерського монастиря; неправно кинена баниція на Гр. Балабана; в Пинську пошів, що не хочуть слухати владики-уніята, беруть до вязниць, б'ють, забирають майно; в Берестю скасовано брацтво, на братчиків кинено баніцію, забрано майно у Львові. Русинів не приймають до цехів, не дозволяють брати в науку ремесла; в Красноставі владика холмський силоміць, розбивши двері, війшов до церкви на зелені сьвята; король против давніх прав наказав не допускати до магістратських урядів не-уніятів, і староста всіх православних позбавив урядів.

вославних і їх союзників. Становище правительства ставало все тяжше, фермент все збільшався; напруженне між королем і Замоїским, „трібуном польської шляхти“ причинилося до загострення конфлікту з посольською палатою. Опозиція православних і протестантів в такій ситуації могла заваяти багато, і король бачив себе змушеним нарешті зійти з свого становища безоглядної відпорности. „Схизматикам поущено дещо, щоб обминути більші небезпечности, як то звичайно говорять, коли роблять не конче добрі уступки“, занеує езуїтський дневник¹⁾.

Уступки були такі: король на жадаанне руських послів, підтриманих „дуже численними иньшими голосами“, відлучив печерський монастир від митрополії (бо був наданий Потієви разом з митрополією) й дозволив перевести вибір архимандрита по давнім звичаям і правам старцям монастиря разом з князями й панами Київської землі. Инакше сказавши, дозволив легалізувати вже перед тим довершений вибір нового архимандрита (на місце умершого Ник. Тура)²⁾. По друге скасований був процес за жидичинський монастир, инакше сказавши — був полишений в спокою Гр. Балабан; баніцію з нього і „з деяких иньших осіб“ король зняв „на прошенне деяких коронних сенаторів і послів воеводства Київського і Волинського“³⁾.

На більш принципиальні уступки правительство все ще ніяк не хотіло йти. Се показав новий сойм, 1605 р. На нім шляхецька опозиція, під проводом Замоїского, рішучо ударила на короля на цілім ряді пунктів, і між иньшим зажадала полагодження релігійної справи взагалі, а зокрема — заспокоєння православних. Інструкція белзького соймаку, редактована по вказівкам Замоїского і тому интересна як вираз жадань і настрою шляхецької опозиції, жадала „такоже Русь заспокоїти що до релігії і в справі архимандрії (печерської)“⁴⁾. В пачерку соймових конституцій, виладженім посольською палатою чи то більшістю її, в тімже опозиційнім дусі, проєктувалося скасування всіх процесів і рішень в релігійних справах що до православних,

1) Діарій Велевіцкого II с. 35.

2) Див. панське бреве в Архіві Ю. З. Р. II ч. 5 і 6: король му- сів просити дозволу на відлученне печерської архимандрії від митро- полії, й пала згодився на се, з тим що архимандритом буде вибраний католик (унїяг), але розумієть ся, сього вже не можна було сповнити.

3) Архівъ западнорус. митроп. № 26 — коротка регеста; ширше поданий зміст сеї надрукованої королівської грамоти у Жуковича оп. с. с. 431.

4) Інструкція видана в монографії Соколовского *Przed rokoszem (Rozprawę wyd. hist. akad. umiejetn. XV с. 201 і далі)*.

ґарантії, що на майбутнє ніхто не буде змушуваний до послухності иньшій духовній власті „попад канони“; уніяти мають зістати ся до смерті в володінню своїми бенефіціями, але всі вакансії король буде віддавати тільки православним, так що православна єрархія мала бути відреставрована поволі¹⁾. Але король відкинув сей цілий начерк і нарешті зірвав сам сойм, бачучи його неприхильний настрій. Одиною уступкою православним було затвердження на архимандрії печерській Єл. Плетенецького, вибранця православних, що фактично вже кілька літ правив монастирем. Щоб осолодити сю неприємність Потїєви, король видав zarazом цілий ряд листів в його справах і на його користь, і між иньшим дав звісне нам потвердження Жигимонтового привилею православної церкви з 1511 р. В нїм, як знаємо, король іще раз пробував цілком ігнорувати розділ руської церкви й потверджуючи стару Жигимонтову хартию, дав митрополиту-уніатови власть „над всіма владиками й архимандритами, ігуменами попами, дяконами й над усіма церквами їх, не виключаючи жадної, у всій державі — короні Польській і в. кн. Литовським“²⁾.

Але „надробляти міну“ тим способом ставало все тяжше, від коли шляхецька суспільність признала за факт розділ руської церкви й стала на становищі православних — що унія була переведена не правосильно й протекція уніатської єрархії являєть ся нарушенням прав православної церкви. При опозиційнім настрою шляхецького загалу против правительства, воно мусіло на кождім кроці стрінутися з таким суперечним поглядом в справі руської церкви. На двох соймах воно відкинуло домаганне посольської палати в справі „заспокоєння людей грецької релігії“, але стрінуло ся знову з ним, як тільки зійшло ся з шляхетським загалом. Зараз на найближшій соймі (весною 1606 р.) в скаргах (gravamina), предложених королеви всею посольською палатою, королеви зроблений також і той закид, що „згода між ріжновірцями в ріжних краях, а особливо там, де розповсюднена грецька релігія, нарушаєть ся ріжними кривдами що далі то більше“, і король нічого не робить, щоб положити край тим кривдам³⁾.

1) Ludzie religii greckiej uspakaiając obiecujemy vacantie duchownych dostoenstw wedle prawa ludziom tego wyznania i zwierzchnosci religii greckiej dawać, tak iako antecessorowie nasi dawać zwykli, tych jednak, ktorzy posluszeństwo rzymskiemu kosciołowi oddali, przy tych beneficiach zostawując do żywotów ich. Текст у Соколовского оп. с. с. 220.

2) Архивъ Ю. З. Р. I. VI 139, пор. вище т. V с. 617.

3) Цитата з рукописної копії gravamina у Жуковича оп. с. с. 478. В друкованім тексті, в збірці документів до історії рокошу (Rokosz

З другого боку правительствений погляд на одноцільність руської церкви та його ігнорування релігійного розділу в ній слідом по тій грамоті короля був рішучо заперечений рішенням трибунала в. кн. Литовського в процесах виленського брацтва з м. Потієм (літом 1605 р.).

Це було голосне діло, що звернуло на себе загальну увагу¹⁾. Значало ся воно з процесу брацтва з своїм бувшим дияконом Ант. Грековичем, що наброївши в брацтві, втік під ошіку Потія, перейшовши на унію. Потій доводив, що справа ся, як духовна, підсудна йому, митрополиту. Брацтво стало на тім становищу, що владики-уніяти з переходом на унію, стратили власть і юрисдикцію над православними. І головний трибунал прийняв сю точку погляду — „отца Ипатия за ихъ старшого, в розтягненню оному юрсыдьецки у ихъ, релии греческой подъ благословениемъ патриархи константинопольского будучихъ, быть не узнавши“, він прийняв справу й засудив Грековича. Потій оцінив усе принципіальне значінне сеї справи й порушив небо й землю, щоб оборонити свій погляд. На прошенне його король скасував рішення трибуналу й новим циркуляром поручив стерегти духовної власти митрополита. Але трибунал вістав ся при своїм погляді, і з поводу протесту Потія против виленського брацтва знову признав, що братчики суду митрополита-уніята не підлягають, і він має їх позивати перед патріархом²⁾. Король знову поспішив положити своє veto на такий погляд, але такий різкий конфлікт його з поглядом шляхецької суспільности (а її речником був в данім разі трибунал, зложений з виборних шляхецьких депутатів) не віщував нічого доброго для правительства.

Сойм 1606 р. був прелюдією до загального шляхецького повстання, т. зв. „рокошу“, або „рокошу Зебжидовского“ (по імені провідника опозиційної шляхти, краківського воєводи Зебжидовского: він в сій ролі, заступив місце Замойского, що вмер слідом по соймі 1605 р.). Поруч сойму, що засідав в Варшаві, відбував ся загальношляхецький зїзд в сусідній Стенжиці й давав напрям, в опозиційному дусі, соймовим нарадам. Коли король знову зірвав сойм, не прийнявши конституцій, виладжених посольською палатою — головно не хо-

Zebrzydowskiego, Biblioteka ordynacyi Krasieńskich IX — XII с. 242), згадка про грецьку релігію унущена.

1) Опубліковане Головацьким н. т. *Справа виленського церковного братства съ Грековичемъ предъ виленскимъ трибунальскимъ судомъ, Чтенія московські 1859 т. III.*

2) *Акты Вилен. ком. VIII ч. 125, пор. Акты Ю. З. Р. II ч. 20.*

тячи прийняти постанов в релігійних справах, в душі протестантських і православних домагань, стенжицький зїзд скликав нові загальношляхецькі збори в Люблині, щоб прийняти рішення супроти такого виразного конфлікту між королем і суспільністю. Сей люблинський зїзд виробив акт обжаловання протів політики короля й його лихих дорадників і прислав йому сі пункти, а zarazом закликав його, аби явив ся сам особисто на новий зїзд шляхти в Сендомирі, щоб дати вияснення супроти сих обвинувачень і поруку поправи. Але король сього не сповнив і супроти сендомирського зїзду став громадити коли себе своїх партизанів в Вислиці, під охороною війська, приведеного гетьманом Жолкевским. Тоді „рокошане“, зібрані в Сендомирі, стали виробляти свій ультиматум. Король з своєю камарілею підкопав ґрунт у сеї акції рокошан, виробивши свій проект конституцій, що приймав цілий ряд рокошових домагань. Він встиг таким чином перетягнути на свій бік більше умірковану частину шляхти. Невелику кунку непримирених, що хотіли стояти до кінця на своїй програмі й проголосити короля детронізованим, коли він не прийняв рокошових пунктів, — без трудности розігнало кварцяне військо (жовтень 1606). Але опозиційний, рокошовий рух через те не згинув, і на другий рік відновили ся рокошові зїзди. Коли весняний сейм, що мав задоволити домагання суспільности, поведений був королівськими партизанами в правительственній душі і в конституціях його були переведені не рокошові, а вислицькі пункти, сеймова опозиція прилучила ся до рокошан. Рокош проголосив Жигимонта детронізованим, і се привело до оружного конфлікту. Кварцяне військо погромило рокошан (під Гузовим, липень 1607), але провідники рокошу, маючи за собою спочуте шляхецького загалу, не капітулювали. Попустивши де що з своєї опозиції самій особі короля — лишивши на боці пляни детронізації, вони жадали далі сповнення рокошових поступатів. Тільки літом 1608 р. наступило формальне помірненне короля з рокошанами. Король і сенатори обіцяли що шляхецькі поступати, коли вони будуть предложені нормальним законодавчим способом, будуть сповнені, і всі учасники рокошу дістали повну амнестію.

Сей бурливий час і обставини рокошового руху були дуже діяльно використувані православною суспільністю, українською й білоруською для своїх змагань. В перших етадіях рокошу вона брала діяльну участь, а її союзники протестанти стояли на чолі цілого рокошового руху. Януш Радивил, внук Острозького, був маршалком рокошу, а „великий приятель“ старого князя каштелян перновський Стабровський був духовим провідником рокошан в головнім моменті

рокошу — сендомирським зїздї, і горячим речником домагань православних ¹⁾.

В люблинськїм зїздї, як довідуємо ся, крім шляхецьких послїв брали участь відпоручники й делегати брацтв і духовних православних ²⁾. Перемиський владика Копистенський прислав лист, де гірко нарікав на кривди, які діють ся православної церкві, на заходи правительства, щоб силоміць змусити православних до послухности унітськїй єрархїї, і просив зїзд прїйти в поміч православним та просити короля, щоб їх лишено при давних правах і порядках ³⁾. І люблинськїй зїзд не поминув мовчки справи православних. Між предложеними королеви граватїна зроблено йому і той закид, що за його виною нарушено спокійне жите протестантів і людей грецької віри ⁴⁾. Послам, що мали доручити сей акт обжаловання, поручено також устно виткнути королеви, що давнїйше люде рїзних релїгїй: католики, протестанти, „греки“ жили в згодї, не турбуючи своїми справами справ державних, а тепер сї релїгїйні спори стали хронїчним явищем ⁵⁾.

В Сендомирськїм зїздї взяла участь шляхта з воеводств Волинського, Київського, Браславського, меньше з Подільського і Руського, що більше горяули ся до правительственного табору. Особливо багато мусїло бути Волинян, що на своїм соймаку ухвалили їхати на зїзд усім — аби не сталось чогось противного їх інтересам ⁶⁾. Був де хто і з православного духовенства; знаємо, що кн. Острозький завчасу вирядив на зїзд архимандрита печерського Плетенецького, аби він там „з деякими иньшими старшими духовними релїгїї нашої“ попилнчував конференцій в справі православних, уже в перших початках зїзду ⁷⁾; правдоподобно, були також відпоручники брацтв ⁸⁾.

Сама ідея рокошу захоплювала православних мало: монархічне почуте традиційно було досить сильне у православної суснїльности, й місцеві інтереси України (справа оборони від Татар) теж велїли більше інтересувати ся зміцненням королївської власти й її ресурсів, ніж даль-

¹⁾ Цитата з невиданого листу Острозького у Жуковича с. 490.

²⁾ Rokosz с. 33; текст справляє Жукович на підставі не вїданої иньшої рукописи оп. с. с. 488.

³⁾ Лист виданий у Мацейовского Piśmiennictwo polskie, додатки III с. 224—5.

⁴⁾ Gravamina в Діорію Велевіцького с. 169.

⁵⁾ Інструкція с. 243

⁶⁾ Звістка з невид. рукописи у Жуковича оп. с. с. 492.

⁷⁾ Лист Острозького у Голубева П. Могила I дод. ч. 11 з хибною датою 1595 р.

⁸⁾ Пор. низше про дезідерати в справі брацтв.

шим розвоєм шляхетської анархії, до якої змагав рокош. Серед рокошан православні становили праве, менш опозиційне крило і рокошовий рух вони використовували для пресії на правительство в своїх власних справах. Тим часом як польська шляхта займала ся стилізацією загальних постулатів, українська шляхта виробила начерк своїх домагань, в виді проекту конституції¹⁾, а в ній звернули увагу головно на дві пекучі справи — справу релігійну і національні та адміністраційні потреби українських земель.

В справі релігійній проєктували вони наново, щоб митрополита і владиків - уніятів скинено, бенедіції їм забрано, а на будуще православні бенедіції роздавали ся людям православним, „послушенства патріаршого“, шляхецького походження, „місцевим обивателям“, вибраним свобідною елекцією. Всі процеси й засуди в справах релігії мали бути покасовані, а щоб не було на будуще спорів про духовну юрисдикцію — римську у уніятів, патріаршу у православних, всі духовні справи на далі мають іти до судів загальних — земських, гродських і трибунальних²⁾.

Для ліпшої оборони українських земель ждали, щоб воеводи й старости жили на місцях; щоб староств не лучено по кілька в одних руках. З огляду на занедбуванне запоручених актом 1569 р. спеціальних прав новоприлучених до Короли українських земель, домагали ся, щоб при королівській канцелярії були руські писарі, які б по руськи вели всякі справи воеводств Київського, Волинського і Браславського, „не відступаючи від статуту і звичаїв тих земель“, не виключаючи й справ міських³⁾.

Невеличка купка прихильників унії з номіж української шляхти заложила протест против постанов, звернених против митрополита і владиків - уніятів⁴⁾. Але вона, очевидно, не зробила ніякого вра-

¹⁾ Текст її, з соймикової інструкції 1607 р., в Архиві Югозап. Рос. II. I с. 69—72. Він затитулований тут так: *Artykuły Kijowskiego i Wołyńskiego*, але судячи з протестації, внесеної против неї (див. нижше), сі артикули були предложені від імени такж і Браславян. Не зовсім справедливо характеризує їх Жукович так, наче б вони займали ся самими справами православної церкви (с. 497).

²⁾ Інші постанови в релігійній справі мають другорядне значінне.

³⁾ Се було жаданне понад постанови привилеїв 1569 р., що для справ міських не робили виїмку з польско-латинської урядової мови — див. т. IV² с. 397.

⁴⁾ Архивъ западно-рус. митрополитовъ ч. 283 (регеста), повный текст виданий в Вѣстнику Запад. Россіи 1864 кн. 6. Протестацію підписали всього вісім осіб.

жіння. На загальному зібранні рокошан звісний нам Стабровский сильно піддержав домагання православних¹⁾, і головні їх постулати в релігійній справі — деградація уніятів, скасування декретів в релігійних справах і роздавання беневіції православним на будуще, в тій же стилізації були включені в загальні постулати рокошу²⁾, і до них додано ще точку про брацтва — правдоподібно на жаданне брацьких відпоручників. Брацтва, що зіставали ся під властю патріарха, мали зістати ся ненорушно при своїх правах і привілегах, і всі заборані від них маєтности мали бути їм привернені³⁾. Відданне духовних справ свѣтському трибуналові було виставлене як жаданне загальне, що до всіх конфесій.

Правительственна партія, стараючи ся розділити партію рокошеву та відтягнути від неї більш умірковані елементи, мала на оці також і українську групу рокошан і постановила піти на зустріч її домаганням. В проєкті конституцій, виробленім на вислицькѣм зїзді й пересланім потім рокошанам, знаходимо кілька точок, вложених як відповідь на жадання православної шляхти⁴⁾. В справі релігійній король обіцав не роздавати „достоенств і добр релії грецької“ инакше як тільки „людємъ шляхецькимъ народу руского и релѣи кгрецькоє“; прирікав не робити ніяких трудностей нікому в справах віри, в богослуженню і обрядах в містах, місточках і селах; „не загорожувати дороги“ до урядів і ремесел по містах, одначе — „водлугъ давнихъ правъ мѣсть оныхъ, і т. и. Було все се, як бачимо, стилізоване менше докладно, менши певно, очевидно — умисно. Але українська шляхта рішила ліпше йти на сі — хоч як загально й непевно стилізовані уступки правительства, ніж звязувати долю своїх постулатів з долею рокошу, що вже тоді закроював ся досить непевно. Скоро тільки вислицькі артикули були предложені на сендомирський зїзд, більш умірковані елементи з поміж рокошан стали переходити до короля. Між ними „велика купа Руси і Волинян“, з восводою браславським Янушом Збараським на чолі, покинула рокошан і подала ся до королівського табору⁵⁾.

1) Rokosz с. 89.

2) Rokosz с. 285 і 304. Точку про грецьку релігію, подана тут в недовкладній стилізації, див. в поправнім тексті у Жуковича с. 502.

3) Rokosz с. 304.

4) Текст вислицьких артикулів в руським тексті — як був пересланий правительством на депутатський сеймик волинський, в Архиві Ю. З. Р. II I с. 48. і далі; оригінальний польський текст — Rokosz с. 310 (пункт про грецьку релігію на с. 312—3).

5) Виписки з рукописного дневника у Жуковича оп. с. с. 50.

Вражіння в сих правительственных кругах одначе видео, не дуже, надійно їх настроїли. Волинський сойміє, висилаючи послів на сойм 1607 р., що мав зреалізувати спадщину бурливого року, поручили їм міцно тримати ся „волинських артикулів“ попереднього року, зладжених на рокошовім зїзді. В однім тільки волинська шляхта вважала можливим поступити з своїх сендомирських постулатів рахуючи ся з настроєм правительственных сфер — що до владиків-унїятів. Вона годила ся на те, щоб владики-унїяти зїстали ся до смерти при своїх титулах і діставали третину доходів з катедральних маєтностей; також котрі б святиєники хотїли зїстати ся при унїї, вільно їм — але тільки по королівщинах (в маєтностях приватних мусїв рїшати принцип *cujus regio eius religio*, який рокошане усильно підчеркували для нормовання релїгійних справ по шляхецьких маєтностях). Розпорядженне катедральними церквами й епархіальна юрисдикція має зараз же перейти до владиків православних, котрих має король визначити з шляхецьких кандидатів: шляхта вибере по двох кандидатів на кожду катедру, а король одного з них замінує. А для виховання відповідних, учених кандидатів на церковні посади мають будучі владики завести при катедрі луцькій і володимирській „семинарії“, в котрих мбгло б учити ся принаймні двадцять „діток шляхецьких“, на коштї й удержанню катедральнім¹⁾.

Правительственна партія і сим разом, на соймі 1607 р., як і під час рокошових переговорів, уважала потрібним показувати певну прихильність православним домаганням — тим часом як супроти протестантських показувала рішучу відпорність, рїшивши ся зломити сих непримирених опозиціонїстів. Та й рокошовий рух 1607 р. підтримував православні домагання дуже енергїчно²⁾. В результатї, сойм постановив в інтересах православних конституцію, яка мала увінчати десятилітню соймову боротьбу православних за права православної церкви. Важлїйші пункти сеї конституції „про грецьку релїгїю“³⁾ звучали так (від імени короля):

„Заспокоюючи грецьку релїгїю, що має здавна свої права, запевняємо, що достоєнств і маєтностей духовним не будемо роздавать инакше, як тільки відповідно до їх фундацій і давніх звичаїв, признаних нашими предками, себто людям шляхецького стану, руської народности, справжньої грецької віри⁴⁾, не ставлячи перешкод їх сум-

¹⁾ Архивъ Югозап. Рос. II. I с. 72—5.

²⁾ Rokosz ч. LXXVI, артикули рокошан ч. 10: aby religya grecka gruntownie uspokojona była, zarownie nie odkładając na dłuższy czas.

³⁾ Volumina legum II с. 438—9.

⁴⁾ Iuzuzion szlacheckim narodu ruskiego i mere religii greckiej.

літню і їх праву, ані не забороняючи ані не перешкоджаючи їм в свободнім відправлюванню служби божої.

„Також церковні брацтва грецької релігії зіставляємо при їх правах і привілегах.

„Процеси і всякі судові акти та баніції, постановлені в яких небудь судах Корони і в. вк. Литовського на духовні особи, касуємо і ті особи від них увільняємо“¹⁾.

Тріумф православних одначе не був ані повним, ані певним. Не було сумніву, що уступки й обіцянки правительства не були щирі. Конституція 1607 р. опирала ся на звиснім нам вислицьким проекті, дещо тільки зміненім. Правительство не взяло на себе обовязку зараз обсадити православні катедри православними кандидатами, мовчки поминуло домаганне вибору кандидатів на владцтва самими православними, а навіть що до віри кандидатів на православні посади не прийняло стилізації „волинських артикулів“, де православність будучих владик була виражена висловами такими, що не лишали місця для яких небудь кривих толковань (послушенство патріарху). Лишила ся, дещо підправлена тільки, стилізація вислицьких артикулів, і в сій новій формі не так докладна, щоб під іменем людей „руської народности й справжньої грецької віри“ не можна було проводити уніятів — бож унія в уніятських і правительственных кругах уважала ся також „справжнею грецькою вірою“. Приймаючи з рокошових артикулів пункт про брацтва до соймової конституції, редактори теж викинули з нього згадку про послушність царгородському патріарху.

І правительство не забарило ся виявити, як воно толкує собі „справжню грецьку віру“. Саме під час сойму вмер старий грішник владика луцький Терлецький. Король на власну руку, не питаючи ся волинської шляхти, дав владцтво волинському шляхтичу Остафію Єловичу-Малинському, уніяту²⁾). Як оден з учасників уніятської адреси з 1603 р.³⁾, він мусів бути звістний, як явний прихильник унії й латинізації, отже ся номінація його на луцьке владцтво могла бути від разу оцінена в своїм значінню. Волинські послы заложили протест против „неслушного закінчення сойму“, уставлених на нім „неправних артикулів“ і „неправного отданя владцтва луц-

¹⁾ Крім соймової конституції король видав на соймі ще грамоту в потвердження свободи і прав релігії грецької, дуже многословну, але змістом зовсім не значущу — Акты Зап. Р. IV ч. 176.

²⁾ Грамота в Архиві Ю. З. Р. I. VI ч. 143.

³⁾ Про неї зараз нижче.

кого нану Малинському¹⁾). З реляційного соймику волинського вислано особну депутацію до короля, яка мала заявити, що королівський привилей в справі „грецької релігії“ не вдовольив „тих країв“, а порушення канонів і старих звичаїв при іменованню Малинського й поготів²⁾). Малинського волинська шляхта ігнорувала, як неправного, і висилаючи послів на новий сойм (визначений на початок 1609 р.), поручила добивати ся, щоб се владцтво, й иньші потім, були обсаджувані такими людьми, які б брали посвящення від патріархів³⁾). І до загальної конституції попереднього сойму, — „тому що вона не вповні задовольнила людей грецької віри“, вони ждали пояснення в тім напрямі, що тут іде мова про владиків, які признаватимуть владсть патріарха. Про вибір владиків шляхтою соймик уже не згадував, мабуть переконавши ся, що король на тій точці не уступить, маючи за собою стару практику⁴⁾).

Обставини були того роду, що православні справді могли покладат на надії на сойми і думати про пресію на правительство. Рокошовий фермент ще не знейтралізував ся, а трівожні обставини на цивілічнім сході — перспектива московської кампанії і війна шведська, що тягнула ся далі, змушували правительство за всяку ціну бажати внутрішнього спокою і — кредитів на заграничну акцію. На жаль, не маємо ближших подробиць про соймові наради і не знаємо, як використовували ся сі відносини православними для своїх справ. Їх бажання прихильного для них роз'яснення конституції 1607 р., очевидно, було підперте й иньшими елементами: правительство обіцяло, що на найближшій соймі воно постараєть ся „основнійше успокоїти грецьку релігію“⁵⁾). Тим часом проголошував ся повний спокій „між духовними властями, що прийняли унію з Римом і тими, які не хочуть на то пристати“, та спокійне тимчасове володінне тим, хто що має, під великою грошевою зарукою, а всякі правонарушення мав розбирати сьвітський трибунал⁶⁾).

1) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 144.

2) Архивъ Ю. З. Р. II I ч. 9.

) Інструкція ib. ч. 10. 4) Пор. т. V с. 462.

5) Конституція 1609 р.: *Iz ludzie religiey greckiey gruntownieyszego uspokoienia religiey swey i objasnienia artykulu na przeszlym seymie o tym uczynionego potrzebowali, — tedy teraz przez nawalnosc spraw przysć do tego nie mogac, odkladamy to w tey mocy do drugiego seymu blisko przyszlego — Volum. legum II с. 465.*

6) Автентичний текст конституції в сій справі *Verificatio niewinności* переказує так: *o co forum na trybunal, nie wkładając w to sędziów duchownych, ukazujemy.* — Архивъ Югозан. Рос. I. VI

Се була важна постанова: вона сповняла, хоч в формі тимчасовій, рокошове домагання православних, яби всі справи з духовними судили ся звичайними світськими (плянхецькими) судами, і при тодішнім настрою трибуналу таке рішення могло православним обіцувати дуже багато. Потій, не передчуваючи, який оборот візьме справа, піспішив ся заложити протест против юрисдикції „повного“ (себто світського) трибунала в сій справі¹⁾ і тою скороспішністю тільки скомпромітував своїх союзників. Правительство і сим разом не було щирійше в своїй уступці, як попереднього сойму, і згодивши ся на соймі на юрисдикцію світського трибунала, в друкованім тексті конституції самовільно змінило, або, без церемоній кажучи — сфальшувало текст конституції, так що справа православних з уніятами мала підлягати не повному трибуналови, а його духовному департаментови, т. зв. „мішаному суду“, зложеному з чотирох делегатів трибуналу і чотирох римсько-католицьких духовних.

Се, розуміється, вповні зміняло справу. Процеси виленського духовенства, що вийшло з послухності Потієви, зараз се показали. Потій обжалував їх у трибунал. Трибунал узав се під наради повного трибуналу, відповідно до автентичної соймової конституції, й рішив справу на користь виленського духовенства. Але Потій не признав юрисдикції повного трибуналу, відповідно до друкованого тексту конституції, і його погляд піддержали духовні члени трибуналу. Вони взяли Потієву справу на свій суд; тому що повний трибунал не схотів вислати своїх делегатів до сеї справи, її розглянули самі духовні члени і рішили туж саму справу на користь Потія. Така історія

с. 320—1. Але слова: nie wkładając — duchownych очевидна гльоса, пояснене авторів „Верифікації“. Рішення литовського трибунала 1617 р., переказуючи аргументи православної сторони, так стилізує автентичний кінець конституції 1609 р.: „о што форумъ до трибуналу кола великого указана — на который понеть, же форумъ у великого кола узано, небожчикъ ксеендзъ Потей митрополить кievскій и протестацію у ягроду варшавского учинилъ, описуючи въ ней тые слова, же у великомъ коле енерального головного трибунального о кривды въ добрахъ церковныхъ, будь тежъ въ реліи распрововать ся узано“ — Археогр. сборникъ VI с. 93. Отже автентичний текст звучав мабуть так просто: о со forum на trybunał ukazujemy, без близких пояснень. В публікації соймових ухвал виглядав він так: tedy o to wolne prawem czynienie przed trybunałem compositi iudicii zostawiamy.

¹⁾ Докладну регесту сеї протестації наводить православна публікація Synopsis albo krotkie spisanie praw... narodowi ruskiemu... nadanych (1632), а згадує про нього і згадане трибунальське рішення з 1617 р. — Археогр. сб. VI с. 93.

повторила ся з кількома Потієвими процесами (числом п'ять), і всі вони, наслідком конфлікту повного трибуналу з його духовним відділом кінцець кінцем пішли в королівський задворний суд, а той, тримаючи ся свого тексту конституції, скасував рішення повного трибуналу, признав підсудність сих справ „мішаному суду“ і потвердив його рішення на користь Потія ¹⁾.

Православні занесли протест против сфальшовання тексту конституції ²⁾ — але що значили такі протести? Супроти такої нещирости правительства, просто перфідної, язу воно показало при своїх останніх пробах „заспокоєння грецької релігії“, треба було йти пробоем, ужити рішучих засобів боротьби, щоб змусити його зірвати з сею політикою фарисейських фраз і безсовістних обманств — але на се не було ні сил ні способів. Попередні триумфи православних — хоч непевні й ілюзоричні, давали ілюзію сили православного натиску на правительство. Але вони не були досягнені силою православних. Православні лише використали прихильні для них обставини. Тепер тих прихильних обставин не стало.

Православна справа вилегіла на верх на гребню загально-шляхецької рокошової хвилі розбушованої річи нespoлитой. І правительство мусіло уступати, властиво — удавати, що уступає. Але хвиля потахла, осіла, й православний човен осів на мілнині.

Рокошовий фермент ослаб. Московська „сму́та“ захопила увагу й інтереси польських політиків. Триумфи московської політики Жиги-монта, досягнені в рр. 1610—1, переломили на його користь настрої шляхецької суспільности. А коли за сими триумфами й пішли розчарування, загранична політика поставила такі поважні питання польській суспільности, що перед ними мусіли відійти на другий плян внутрішні, в тім і релігійні справи. „Коли хата горить, не час робити в ній порядки“, говорили на соймі 1613 р., і сими аргументами снихано з дневного порядку великі серйозні дебати про заспокоєння релігійної справи. Дісидентам на сих соймах не удало ся навіть скільки небудь серйозно поставити справу про самовільну зміну правительством конституції про юрисдикцію трибуналу ³⁾. Посольська палата стала знову індіфе-

¹⁾ Історія сих процесів новійше подана в статі проф. Жуковича „Последняя борьба духовенства митрополичьей епархии съ Потіємъ и уніей“ (Христ. чтеніе 1901, VIII), що увійшла в його книжку: Сеймовая борьба... съ 1609 г., вип. I (1903).

²⁾ Про сі протести згадує цитований вище трибунальський декрет 1617 р., також Synopsis, I. с.

³⁾ На сойм 1611 р. виленське брацтво вислало адресу, підписану 68 особами „зацной й родовитой шляхти“, з домаганнем скасування ко-

рентною до домагань православних. „На соймках православних ті-пати надіями, а на соймах насмівають ся; на соймках обіцюють, а на соймах фукають; на соймках звуть братами, а на соймах еретиками“¹⁾. По словам православного „Синоциса“ (1632), на соймі 1613 р. був виготовлений і навіть прийнятий „згідно“ посольською палатою проєкт конституції, „що основно заспокоювала нашу релігію“; але справа була відложена до дальшого сойму, „через навал справ“. Очевидно, посольська палата, не роблячи опозиції православним, не підперла їх енергічно перед королем.

Кінець кінцем, рокошіві успіхи православних стали початком не дальших тріумфів і здобутків, а гірких розчаровань і зневіря. Бунт, вчинений духовенством митрополичої єпархії в Вильні, Новгородку й Городні против влади уніятського митрополита й унії, яку воно признало було, а тепер признавати більше не хотіло, може не без впливу рокошових успіхів, — закінчив ся повним погромом православних. Духовний суд рішив діло на користь Потія, а королівський суд його рішення потвердив, і король наказав властям віддати церкви в володіння митрополита. Духovenство піддати ся не хотіло, прийшло ся забирати церкви силою, при участі війська, розбиваючи замки, ломлячи двері і т. и., як оповідали православні. Жигимонт сам під ту пору трапив ся у Вильні; православні, обступивши його на дорозі, падали з жінками й дітьми на коліна перед ним, просячи не насилувати їх совісти, не відбирати церков, але се не здержало його від тих огидних насильств²⁾. Під вражінням їх став ся тоді атентат на морального справника сих насильств Потія: православний заїзжий гайдук кинув ся на нього з шаблею, але відрубав тільки пальця. Гайдука взято на тортури, четвертовано, потім стято, а Потієва кров, пролита, що правда, з пальця тільки, зробила ще з нього й мученика унії супроти „фанатиків-православних“.

Заохочений успіхами в Вильні, пробував він забрати церкви і в Києві, але тут „яко на Україні“ його агенти не чули себе сміло, і власти супроти загальної опозиції православного міщанства,

ролівських рішень, що відсунули трибунал від юрисдикції в духовних справах (Suporis с. 568). При тім уніятській єпархії, як доносила вона папі, прийшло ся перетерпіти non leves molestias (Theiner Monumenta III ч. 350). Отже православні рухали ся, скільки могли — але без усяких результатів. Подробиць одначе ближше не знаємо, а в конституції з того не понало нічого.

¹⁾ Документи объясн. исторію западно-рус края с. 214.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. II ч. 34: лист самовидця до Януша Острозького, виданий Жуковичом (Сейм. борьба съ 1609 г. с. 37—40).

пняхти й козаків не відважалися підтримувати його так рішучо як у Вильні. Всеж таки намістник Потія Ант. Грекович і сам Потій розпочали тяганину з місцевим духовенством по судах за непослух, а король не жалував грамот, якими передавав під власть митрополита все нові монастирі¹⁾.

Заразом правительство далі веде свою лінію — обсаджує всі ерархічні позиції уніятами, або людьми унії прихильними. Номінації Малинського на луцьке владичтво король таки не скасував, неважаючи на протести православних, і Малинський — хоч і не без опозиції духовенства й суспільности, зівстався таки на позиції луцького владика. Подібна доля, очевидно, приготована була й львівській катедрі і тільки принарядком її оминула.

Там по довголітніх війнах Гедеона Балабана з брацтвом, в 1602 р. прийшло нарешті до формальної згоди. Стався ніби то компроміс: брацтво, до тепер не признавши не тільки влади Балабана як місцевого владика, але й авторитета його як патріаршого екзарха, згодилося признати за ним екзарші права, а за те Балабан признав брацтво ставропігією, то значить — зрікся всяких претенсій з свого титулу львівського владика. Заразом обов'язався не мішати ся в фінансову господарку брацтва, а вибір наступника на владичтво по собі полишив „церкві“, кого вона вибере, — „сукцесій жадной по крови альбо ведлугъ повинноватства не допускаючи“²⁾. Ця остання заява була тим тяжша для Гедеона, що він в дійсности мав свого „сукцесора“ на катедру в особі свого братанича архимандрита унівського Ісаїї Балабана. Ще за часів, коли Гедеон був в ласках королівських, вистарався він для сього братанича королівський привилей на наступство³⁾. Пізнійше і від патр. Мелетія, тодішнього управителя царгородського патріархату, взято було згоду на се наступництво Ісаїї, аби на львівську катедру не всунувся якийсь уніятський кандидат⁴⁾.

Ся болюча уступка Гедеона найліпше характеризує дійсне значіння сього помиренья його з брацтвом: се була в дійсности повна капітуляція гордого владика перед львівськими „хлопами“. Під на-

1) Архивъ западнорус. митроп. ч. 316, Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 156, 161, Акты Зап. Рос. IV ч. 186.

2) Акты Зап. Рос. IV ч. 157.

3) Привилей (з 5/V. 1595) в Supplementum ad hist. Russ. monum. ч. 185.

4) Се оповідає Ісаїя Балабан в своїй грамоті з 3/II. 1607. (Наук. збірникъ гал. мат. 1867 с. 370—1). Грамота ся, очевидно, датована по старому стилю, а акти судові з його бушовання у Львові дають дати 12—8 лютого по новому численню.

тиском громадської opinii, що не могла забути ревности брацької, а Балабанової хитливости на пункті унії, він мусів покорити ся на склонї свого життя. Брацтво ні в чім не уступило владиці — те що воно признало за ним титул екзарха, се не було ніякою уступкою: того титулу брацтво не могло йому не признати, але всіх владичих прав супроти брацтва, за які він боров ся, і навіть екзарших Гедеон мусів зрікти ся. І брацтво в своїй завзятости против нього пішло так далеко, що знищило права його братанича, хоч се грозило явною небезпечкою православної церкві й єпархії. Львівські сідельники й кожемяки, при всій ровности по благочестію дали ще раз доказ своєї короткозорости й браку такту. Треба одначе сказати, що Балабани сю останню уступку може й не брали дуже трагічно. Ісайя був далі „коадютором“ свого дядька, брав участь в управі єпархією, і дивив ся на себе по давньому як на його наступника, не вважаючи на ту угоду 1602 р.

Коли Гедеон умер (мабуть в останніх днях січня 1607 р. с. с.), Ісайя полетів до Львова, щоб узяти в свої руки владичтво. На жаль тільки зараз на перних кроках показало, що він теж Балабан — Ісайя став силоміць добувати катетру, катедральні скарби. Духовенство й брацтво протестовало против його поступовання й його претензій на владичтво¹⁾. Ісайя похопив ся, старав ся потім затерти сі немилі вражіння, але дарма: братчики рішучо не хотіли Балабана. Даремно їх намовляли з усіх боків, з огляду на небезпечности, які могли вийти для православної церкви, коли б на місце Ісайї, вже узброєного королівським привилеем і з погляду православної зовсім певного²⁾, прийшло ся діставати нового кандидата. Старий кн. Острозький, покликуючи ся на своє становище патріаршого екзарха, дуже сильно намовляв братчиків прийняти Балабана³⁾; але ті завзяли ся — хоч се завзяте грозило ще раз дуже сильною небезпечкою для православних. Арцибіскуп львівський відновив свої давні претенсії на рекомендацію кандидатів на владичтво, і право се було йому, розумієть

1) Протест против Балабана і його репротестація в Supplementum ч. 187 і 188. Що до пізніших претензій і насильств Балабана див. грамоту в Архиві Ю. З. Р. І. ч. 64, пор. заяву львівського протопопа з 22/VI, давнішого проводиря опозиції против Балабана, де він обіцяє признавати його владикою й відкликє свої протести против нього.

2) „Кгдажь то многими способами въ часѣхъ теперешнихъ церкви божой заслужилъ и завше годѣйи мимо иныхъ заслужовати и ратункомъ и оздобою оной быти можетъ“, рекомендував його кн. Острозький

ся, дуже радо признане королем¹⁾. Ісаїя даремне доводив, що звісна угода Балабана з Соліковским погасила всякі претенсії архієпискупів на якісь права до львівського владіцтва²⁾. Щоб звалити небезпечного претендента в особі Балабана, король признав сим разом навіть право рекомендації православній суспільности й духовенству — сим разом вони за приводом братства грали на руку королівській політиці. Вони вибрали й рекомендували галицького шляхтича Остафія Тисаровського (з Тейсарова, в Жидачівщині)³⁾. Тоді з боку короля і львівського архієпискупа Тисаровському мусіли дати пізнати, що він не дістане инакше владіцтва, як не пристане на унію. Тисаровський згодився. По словам пізнішого нунція Торреса, він під присягою обіцяв, що буде держати ся унії⁴⁾, й тоді архієпискуп заявив, що годять ся на сього кандидата, й король видав в осени 1607 р. привилей Тисаровському на владіцтво.

Так приготований був новий удар православній церкві. Але силі переможця було противставлено зброю рабів — обманство. Зложивши присягу на унію перед номінацією, Тисаровський потім публично заявив, що буде непорушно зіставати ся в православній вірі⁵⁾. В грамоті вида-

1) В 1608 р. видав він йому привилей на потвердження сього „права“, так цінного з становища уніятської політики правительства — Архивъ Ю. З. Р. І. К. ч. 67.

2) Протестація Балабана з 11/IV. 1607 — Supplementum ч. 188.

3) В грамоті своїй король надає йому владіцтво мотивуючи тим, що за ним „люде релігиї грецької и духовенство клерошане рускіє львовскіє прозбы свої до насъ чинили — за позволеньемъ тежь вел. кс. Яна Замойского архієпискупа львовского, который право свое на то показовалъ“ — Акты Зап. Рос. IV ч. 174.

4) Досі одинокою звісткою зістаєть ся оповіданне Торреса: „становище унії, писав він в своїм меморіалі, десь в р. 1622, — „вповні добре — всі єпископи грецької віри перейшли на віру латинську, окрім владки львівського: той дванадцять літ тому, під присягою заявивши, що він уніят, був іменований королем і висвячений митрополитом, але діставши, що йому було потрібне, вернув ся до схизми й досі зістаєть ся при своїм завязію“. Relacje papiusuzów II с. 151—2. Видавці думали, що тут мова про Балабана, але текст виразно вказує на Тисаровського. І хоч ціле оповіданне великою докладністю не визначаєть ся (Тисаровський не брав свящєнства від митрополита уніятського, як очевидно розуміє тут Торрес) — але самий факт присяги на унію Тисаровського не можна підозрівати. Очевидно, що в тодішніх обставинах він без того владіцтва не дістав би.

5) Новіший історик галицького церковного жити лише з сього поводу: „это было съ его стороны однимъ только дипломатическимъ приемомъ — желаніемъ получить у короля необходимую для своего посвящєнія правительственную привилегію (въ чемъ безъ означенной условия король, безъ сомнїнія, отказалъ бы). Когда же таковая приви-

ній на печатку 1608 р., на жаданне місцевого духовенства, він признав, що вважає себе владикою на підставі свободного вибору православних і на будуще потверджував за духовенством право „вольной елекції обиранья епископа зъ наны шляхтою и мещаны и брацтвы всѣхъ становъ православія каолицкое орієнтальной восточной святой церкви людежъ, послушенства св. патріархи ерону константинопольского будучихъ“, а на випадок як би відступив від православної віри, піддавав себе „подъ зверженіе и отнятіе отъ церкви божеє“¹⁾. По словам сучасного біографа Йова Княгиницького, Йов, що брав діяльну участь в виборчій агітації і був засмучений вибором Тисаровського, як чоловіка не дуже невного²⁾, постарався вплинути на митрополита молдавського, щоб бодай перед посвященням звязав його присягою, під грозою анахеми, що не відступить від православної віри, і з свого боку також промовляв до совісти Тисаровського. Але той сам, без вагання заявив, що він сам ревнує за православною вірою: „азъ, рече, и о малѣйшей чертѣ благочестивыя св. соборныя восточныя церкви не пощажу и крове своєю проліяти“³⁾. За дозволенням патріарха, він прийняв сьвященне від сього молдавського митрополита⁴⁾, і дійсно, принаймні на зверх, зістав ся до кінця вірним православної церкві й на сім пункті не дав приводу до ніяких закидів або підозрінь. Потій позвав його на суд за незаконне висьвященне у чужого митрополита й іменував від себе своїм вікарієм — владикою галицьким свого кандидата Рутського, але реального значіння се не мало⁵⁾. Добре обрахований удар сим разом хибив.

Не хибив за те удар вимірений на православних два роки пізнійше — на катедру перемиську. Коли вмер тут Кошистєнський (1610), місцева шляхта й духовенство виставили кандидатів з місцевої православної шляхти, але король сим разом не хотів справи завивати

легія была получена, то Тисаровскій заявилъ себя истинно-православнымъ“. Крыловскій Львовское ставропигіальное братство). Досить характеристично.

1) Грамота в Науковім Сборнику 1868 с. 70.

2) „Сгда же узрѣ, яко ничтоже успѣваетъ и яко мало по благочестіи ревнителей обрѣте ся, прочіи же яко тростина вѣтром колѣблеми и епископа избраша, право не доброе имуща,—устремися къ Молдавіи, странствуя къ митрополиту, яко да не прежде рукоположить“, і т. д. Правдоподібно, агітував він за Балабаном, бо до родини їх звагалі стояв близько.

3) Зоря галицкая яко альбумъ, 1860, с. 235.

4) Verifikacya niewinności с. 297, пор. Петрушевича Сводъ лѣтописей під р. 1608.

5) Акты Зап. Р. IV ч. 176, 185, Сводная лѣтопись під р. 1608.

в вату й без церемонії дав катедру чоловіку „свому“, про якого міг впевні певним. Був сям Атанасій Крунецький, канцелярист королівської канцелярії, Русин, але латинник з роду, що перейшов на уніятський обряд для катедри. Був се справжній католицький кандидат, рекомендований перемиським біскупом, навинений не тільки православним Перемишлянам, але й самій уніятській ерархії: Потій мав своїх кандидатів, і не рад був свому виборови¹⁾. Православні виставили против нього свого кандидата, тутешнього шляхтича Хлопецького-Шишку і не хотіли признавати Крунецького. Численна тутешня православна шляхта поставила собі точкою чести не дати йому правити владництвом. Староста тутешній Стадніцький з своїх мотивів теж підтримував православних і їх кандидата Хлопецького. Королівські дворяне, послані з Крунецьким, не могли ввести його в володінне. Духовенство катедральне, підтримуване шляхтою, не допускало його до катедри; сільські попи його бойкотували. Крунецький кликав їх до суду, діставав на них засуди — вони ті засуди ігнорували. Коли Крунецький приїхав на соймик до Вишні, шляхта напала з голими шаблями на його помешканне, підняла стрільбу й змусила його забрати ся. Так від сих початків аж до смерти довженне більше як сороклітне владництво Крунецького пройшло на военній стопі тільки з короткими перервами певного рода перемиря²⁾. І коли ми можемо дивувати ся витривалости чоловіка, що в таких обставинах таки мав охоту держати ся того владництва і вести за нього ту нескінченну війну, то з другого боку треба представити собі й положенне православних, що протягом сорока літ мусіли оружною рукою відбивати ся від навиненого їм правительством владики-уніята, в енархії, де в момент іменовання Крунецького не було ані одного уніята — по словам самих уніятських письменників³⁾.

Так з 1610 року львівський владики за помічю кривоприсяги перепачкований на сю катедру на довгий час зістав ся одним православним єпископом на всю Україну — з Білою Русю разом. Робило се великі труднощі і викликало сильну репресію. Попросту не ставало духовенства, в міру того як рідшали контінгенти його, посвящені ще в часах перед унією. За життя Балабана Потій скаржив

1) Див. його лист в Археограф. Сборн. VI ч. 77, про Крунецького виїмки з рукоп. Льва Кишки й ин. матеріал у Петрушевича Свод. літ. під р. 1610—1 і у Добрянского Історія єписк. перем. с. 13 і далі.

2) Про сі війни див. вище с. 244, також Сводная Лѣтопись під рр. 1610 і дальшими, Добрянській Історія єпископовъ ч. 29а, Łoziński Prawem i Lewem I² с. 294 і далі.

3) Меморіал Суші у Гарасевича Annales с. 319.

ся, що з його єпархії кандидати удають ся до Львова на священна, і що він святить їх в таких масах, що повсти міг би збивати з їх водося. Тепер з посьвященнем стало ще труднїйше — приходило ся з далеких країв мандрувати за сим до Львова, або удавати ся до заграничних єпископів. Такі заграничні владики, — особливо Греки, появляли ся досить часто і на Україні, а часом і довше тут пересиджували, сповняючи різні єпископські функції — там де можна було забезпечити їм безнечний пробуток. Так в 1612—3 рр. в Києві проживав софійський митрополит Неофит і святив людей на різні духовні степені; опіка міщан і козаків забезпечала його від усяких переслїдувань духовних (унїятських) чи світських властей і Потїй даремно силкував ся викурити його відти¹⁾.

Сумна се була одначе потїха в таким положенню — тим сумнїйша зрештою, що й виход з неї тяжко було знайти по неудачі всіх дотеперїшнїх заходів на всяких дорогах — парламентарнїй, судовїй, рокошовїй. Правительство на всі бенефіції, які залежали від нього, допускало тільки людей, що приймали унїю, а за ним се починали діяти пані з усякими духовними позиціями приватного подавання. „Хто не схоче бути під властю західної церкви, не дістане по умернїм владиці ані привилею, ані владицтва, а нарешті вже й понам пошївства не дають (без того)“, скаржив ся рокошанам владика Копистенський²⁾. „Багато поважних панів намовив до того Я. м. митрополит, що і в моїм владицтві силоміць, примусом змусили вони своїх пошїв до послухности митрополиту; запечатує церкві божї, забороняє відправляти богослуження по давньому звичаю святої церкви“.

Найгірше було те, що й виходу не вьидко було з таких сумних відносин, бо православний елемент слаб сам у собі. Все рідшали ряди православних серед панства й заможної шляхти, що одна могла підносити голос на оборону прав православної віри, що служила захистом і для православного духовенства і для брацтв і для всяких православних інституцій, та підтримувала в шляхецькій суспільности Річи посполитої престиж і значінне „руського народу“ заразом з „руською“, чи „грецькою“ вірою. Як ми знаємо, кінець XVI і перша чверть XVII в. були часами сильної денационалізації українського панства в тих частях України, де ще воно стояло — на Волини, в Київщині. Переходили на латинство, підпадали впливам

1) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 161, Архивъ западнорус. митроп. ч. 343, Голубева П. Могила I дод. 27.

2) Maciejowski Pismnictwo III дод. с. 224.

державної культури, тратили інтерес до своєї стихії і скоро розривали з нею зовсім¹⁾). Політика Жигимонта — не давати ходу дисидентам, православним і протестантам, мала свій вплив, повільно, але нехибно робила своє діло. „Що даліше, тим більше, через те тільки що ми сильно стоїмо при своїй вірі, відсувають нас від відзнак і хліба Річи посполитої: не можемо мати приступу до місць сенаторських, дигнітарств, урядів, староств, держав і інших користних функцій, навіть до служби Річи посполитої не маємо приступу також як інші“, говорять в своїй конфедерації ще 1599 р. протестанти й православні. „Що більше — і в приватних наших справах і заходах коло доброго імені і поваги ми стрічаємо замість охоти й прихильности всякі труднощі й перешкоди“. І се робило своє, як я вже підносив. Що далі, то більше з'являло ся слабодухів, які вирікали ся батьківської віри, щоб відчинити собі двері „до відзнак і хліба Річи посполитої“.

Ми згадували вище про заяву признання уніятським владикам за передедення унії, зладжену в 1598 р. в шляхецьких, переважно волинських кругах²⁾). Під нею м. ин. знаходимо такі підписи членів старих українських родин: Юрий Черторийський, Мих. Мишка каштелян волинський і староста кременецький, Абрам Мишка староста овруцький, Сасин Русинович-Верестецький судя іродський луцький, Захарія Єловицький писар королівський, Іван Волинець Черницький, коморник корол., Хома Жоравицький, Іван Гулевич, Олександр Воронич, Януш і Матвій Кошки-Жоравицькі, Іван Горайн, Микола Єлович-Букоємський і другий Іван Букоємський, і т. и.³⁾). В 1603 р. таж заява була поновлена, з підписами переважно вже інших „обителів Волинського воєводства й інших повітів“, числом 58⁴⁾). Тут знаходимо кн. Андрія Козику, кн. Григорія Четвертинського, Бенедикта Гулевича, Юрія Овлочимського писаря земського володимирського, Остафія Єловича Малинського, Івана Жоравицького, Стефана і Філона Русиновичів, Матвія і Горасима Кошок, кількох Терлецьких, кількох Лєнесовецьких і інших *gentes minores*.

В вищих, магнатських, сенаторських кругах православний елемент тратив заступників зовсім. При кінці 1603 р. вмер Олександр Острозький воєвода волинський, що саме на соймі того року виступав так різко й рішучо й розбудив надії православних, які бачили в нім

¹⁾ Див. вище с. 227, 419, 444. ²⁾ Див. вище с. 569.

³⁾ Як вище с. 569, підписи також у Сводній лїтописи с. 20.

⁴⁾ Друкована в тімже *Colloquium lubelskie*, підписи в Сводній лїтописи під р. 1603. Проф. Жукович трохи помиляєть ся, що є тільки три підписи на сій заяві такі, що були на попередній.

гідного наступника свого батька, старшину й заступника православного, руського елементу. Як багато значила для православних ся утрата в тодішніх обставинах, як взагалі в тодішніх національних і політичних рахунках есконтувала ся кожда така висока особа, показує факт, що король з огляду на смерть Ол. Острозького уважав вказаним відновити заходи коло розширення сфери унії на Україні¹⁾. І ми супроти сього можемо оцінити записку дерманського октоїха (вид. 1604), про викликаний сею смертю „велий плачь и жалость отцу же и чадохъ, найначе же христіаномъ, вси бо бяху чаюше помощь получить въ бѣдахъ и гонѣніяхъ, обѣдржащихъ Христову церковь“²⁾. На початку 1608 р.³⁾ вмер старий князь, „великий заступ и потѣха всего народу роского“, як називає його Копистинський⁴⁾. По нім такої „потѣхи“ православні вже більше не мали. З синів його зівстав ся оден Януш, католик, виправді з пієтизму до батька не неприхильний і Руси і православним (тому ми знаходимо часами навіть дуже похвальні відзиви про нього у православних)⁵⁾, але понад лояльність для Руси й православної віри ніхто нічого більше не сподівав ся і не жадав від нього. Приходило ся шукати меценатів інших. Так Тренос (1610) присвячений звістному українському магнату Михайлу Вишневецькому, котрого „православна церква“ устами автора величає як свого вірного сина, стовп православної церкви, і висловлює надію, що він не покине „убогого пастиря убогої вівчарні“, буде їй оборонцем. Але гірка то була заміна на місце таких маєстатів, як повійний Острозький.

1) На вість про смерть його король писав Потієви: *Maty za to, że doszła uprzejm. waszey wiadomość o smierci pana wojewody wołyńskiego, zaczęm zdało się nam znowu do x. biskupa kijowskiego dać pisanie nasze około electiey pieczarskiej archimandriei (Голубевъ П. Могила I ч. 24). Мова йде про пляни Потія і компанії опанувати Печерський монастир — смерть Ол. Острозького давала нові шанси на здобуте сеї першорядної твердині православних.*

2) У Голубева, I. с.

3) Певну дату: 18 лютого 1608 р. дає записка часослова 1612 р., виданого в Острозі (у Голубева П. Могила II дод. с. 40).

4) Палинодія с. 1135.

5) Копистинський не жалує йому похвал, очевидно бажаючи його наступників також заохотити, щоб прикладом Януша лучили свої католицькі переконання з пієтизмом для фамілійних традицій: „бо вѣмъ народъ свой роскій любилъ, православную вѣру отцевъ своихъ величалъ... testamentъ пресвѣтлого родителя своего сохранилъ, вѣру благочестія нашего побожно поважалъ“, і т. д. — Палинодія с. 1139—1140.

Рідшали ряди й вірних союзників православних в їх політичній боротьбі — протестантів. Все менше лишалося вірних сій вірі, а й ті вірні тратили впливи супроти зросту католицької правовірності і неприязної їм політики двора. Їх дійсно поминали з усякими урядами і відзнаками. В оден місяць з Ол. Острозьким умер його шурина патріарх литовських протестантів, перший сенатор в князівства і вірний протектор православних Христофор Радивил, і його син Януш — перший магнат вел. князівства — літами не міг дочекати ся сенаторського крісла і тільки рік перед смертю дістав каштелянство виленське.

Трудно було вести яку небудь серйозну політичну акцію в таких обставинах, і жаль та розпука мусіла приймати православних супроти неблаганної ворожнечі правительства, неустанного зросту католицьких та уніатських елементів та упадку православних завдяки витривалій, консеквентній і зручно направлюваній езуїтськими дорадниками політиці правительства й двору.

Образ тодішньої депресії дає славний Тренос. Навіятий безпосередно виленським погромом православних в 1610 р. він характеризує загальний унадок православної церкви в землях українських і білоруських і з сього погляду, а також і як твір Українця, вихованця української школи, має повне право на нашу увагу.

Автором його був звісний уже нам Максим (в чернецтві Мелетий) Смотрицький, син славного острозького діяча Герасима Смотрицького. Докінчивши свою освіту за границею, в протестантських університетах, він оселяється в Вільні і як член виленського православного кружка виступає в 1608 р. на ширшу літературну арену з трактатом 'Αντίγραφη, написаним в відповідь на католицькі писання виленські¹⁾. Книжка складається з кількох (семи) трактатів, де автор

1) Новий титул: 'Αντίγραφη albo odpowiedź na script uszczypliwy przeciwko ludziom starożytnej religiey greckiey od apostatow cerkwie wschodniey wydany, ktoremu tytuł: „Heresiae, Ignorantiae y Polityka popow y mieszczan bractwa wileńskiego“, tak też y na książkę rychło potem ku obiasnieniu tegoż scriptu wydaną, nazwiskiem „Harmonia“, przez iednego brata bractwa cerkiewnego Wileńskiego religiey starożytnej Greckiey w porowczą dana“. Присвячена Янушу Острозькому. Видана в III т. Памятників полем. літератури. Іншу передвступну до Треноса працю добачують в анонімній збірці полемічного матеріалу, писаній коло р. 1610 і виданій недавно в V т. Памяток укр.-рус. мови і літерат. (Харламповича оп. с. с. 391—2). Здогад про авторство Смотрицького опирається на пізніший дописці, але в змісті сеї збірки не видно ніякого споріднення з Треносом, як підпис видавець, проф. Студинський. Про гіпотезу про тотожність Смотрицького з Кляриком острозьким див. вище с. 495.

розбирає й розбиває різні закиди, вчинені православним, виявляє православну науку в різних спірних точках і її правовірність (про походження св. Духа, про чистилище і душі умерших, про квасний і солодкий хліб при причастю, і т. и.). Книжка не мала особливого значіння, не вважаючи на свої досить солідні прикмети, головню тому, що порушені тут питання автор слідом обробив в своїм Треносі. В противність академічному стилюви „Антиграфи“ написаний в тоні незвичайно нервовім, сильно патетичнім, закрашений в одних місцях поезію безпосереднього, сумного чуття, в иньшій загострений різкими виступами против папства й католицтва, сей новий трактат зробив дуже сильне вражіння, викликав сильну тривогу в католицько-уніятських кругах і стягнувши на себе правительственні нагінки — конфіскацію, процеси на видавців і т. д., загострив ще більше інтерес до сеї книжки. Вона зістала ся одною з найвизначнійших і найбільше поважаних памяток, а молодий автор відразу здобув славу першої літературної сили в православнім таборі, оборонця віри, стовпа православія. Часи були одначе такі тяжкі, що він, побоюючись (і не даремно, як показало ся) правительствених репресій, сховав своє імя під псевдонімом, і воно не було відкрите навіть при слідстві, а саму книжку названо перекладом з грецького.

Повний титул книги: *Θρησος το jest Lament iedynej s. Pow-szechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary, pierwiey z graeckiego na słowienski, a teraz z słowienskiego na polski przetłożony przez Theophila Orthologa, teyże świętey Wschodniey Cerkwie Syna.* Безпосередню притоку до її появи дали згадані виленські події і уніятська брошюра, що представляла сї події з становища неприхильного православним¹⁾. Але трактат Смотрицького має загальнійший характер. Він розпочинаєть ся присвятою книги згаданому Вишневецькому, потім іде передмова автора до читача, і дві промови від імени православної церкви до своїх вірних: „Плач або нарікання св. Східньої церкви на своїх синів-виродків“ і „Наука (напошнієніє) Східньої церкви своему синові, що її покинув разом з иньшими“. Перша з них становить головну окрасу, рієсе de résistance цілої книжки. Потім ідуть сїм теологічних і полемічних трактатів, близько споріднених своїм змістом з попереднім трактатом

¹⁾ Relacja y uważenie postępков niektorych około cerkwi ruskich wilenskich roku 1608 y 1609, Wilnie wszystkimu świadomym. Передруковано в V т. Памяток. Видавець, проф. Студинський вважає автором самого Потія, хоч щедрі компліменти розсипані в брошюрі отцю митрополиту в досить неприємнім виді представляли-б його авторську скромність.

Смотрицького — про пріма́т папи, сучасний стан римської церкви і латинські аргументи про неволю східної церкви, про виходження св. Духа, квасний і солодкий хліб і уживання чаші при евхаристії, про чистилище й молитви до святих. Закінчує книгу короткий катехизис.

Православні цінили історично-догматичну вартість цих трактатів, у католиків і уніятів заболіло особливо від сатирично-полемічного матеріалу, щедрою рукою зібраного Смотрицьким з старих і нових *chroniques scandaleuses* римської церкви, щоб схарактеризувати розклад, моральну гниль папства і латинської церкви і тим відповісти на виводи католиків про упадок і поневолення східної церкви. Небезпечними здали ся їм і жалі на утиск православної церкви в Польщі. Хвиля була така, коли треба було думати про приєднання до Польщі Московщини — саме мали рішати ся справа злуки її з Польщею, і в правительственных кругах затрівожили ся, що Тренос може зробити лиху рекомендацію Польщі в московських кругах. Спеціально та обставина, що книжка пущена як ніби то переклад з грецького, трівожила правительственных політиків, бо се могло надати їй особливий авторитет¹⁾. Король на перші вісти про вихід з виленської друкарні „якихось нашевілів против власти“ показав перевести слідство, арештувати друкарів і авторів, поналити книжки²⁾. Автор зістав ся незвітним, і арештований був тільки писар і управитель братської друкарні Льонг. Карпович. Самого Треноса знайшли при арешті всього 36 прим., які й були конфісковані; за те під карю 5000 зол. заборонено продавати й купувати сю книжку³⁾.

Книжку таким чином не удало ся знищити й вона пішла „на Волинь і на Русь“, „розсівано її навіть до Москви“. Тому в католицьких і уніятських кругах поспішили дати бодай антидоти на неї. Старий Скарґа, на прошенне виленського біскупа, тогож року випустив свою відповідь, де доводив, що Тренос зовсім не переклад з грецького, що ся книжка перейнята протестантським духом, і т. и.⁴⁾. Другу відповідь написав прибічник Пото́я Іля Мороховський, але його трактат вийшов з друку донерва в 1612 р.⁵⁾.

1) Се поясняє Скарґа в передмові до свого трактату (як нижче).

2) Акты Вилен. ком. VIII с. 94—5 (королівські розпорядження з 1/IV і 6/V. 1610).

3) П. Могила I дод. ч. 25, Акты Вилен. ком. VIII ч. 93.

4) Трактат його зветь ся *Na threny y lament Theophila Orthologa do Rusi graeckiego nabożeństwa przestroga*.

5) *Паргурска albo utulenie uszczypliwego lamentu mniemaney cerkwie s. wschodniej zmyslonego Theofila Orthologa*.

Для нас, з історичного, а також і з літературного становища особливий інтерес мають головні ті сторінки, де Смотрицький дуже сильно й патетично описує сучасний упадок православної церкви й дезерцію української суспільності:

„Горе мині бідній, горе нещасливій, каже православна церква — пограбованій, позбавленій всіх моїх маєтків, одбертій з шат моїх на прилюдну ганьбу мого тіла і обтяженій незносними тягарями! Руки мої в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюх на крижах, над головою меч, під ногами глибока вода, на околом огонь негасимий, з усіх боків крики, страх, переслідування!.. Колись красна й богата я зогиджена і убога. Колись була королевою улюбленою всім світом, тепер всі гордять і знуцають ся з мене. Все що живо — народи і всі люде землі приступить і послухайте голосу мого! Довідайтесь, чим була я давніше, і подивуйтесь... В день і в ночі плачу і сльози як потоки річні котять ся по моїм лиці й нема кому потішити мене — всі повтікали від мене, всі мною погордили. Рідні мої віддалили ся від мене, приятелі неприятелями стали; сини мої, позавидувавши гадючому роду, ідовитими жалами жалать мою утробу.

„Слухайте жалібної повісти моєї всі народи, візьміть в уха свої всі мешканці кругу світового. Сини і доньки мої, котрих породила і виховала, кинули мене й пішли за тою, що не боліла ними, аби наситити ся до схочу жиру її. Сьвященники мої посліпили, пастирі мої понімили, старці мої подуріли, молодики мої здичіли, доньки мої вдали ся в розпусту, і всі однодушно, Бога и правду його забувши, на душу мою присягли ся¹⁾.

„Горе мині, порученій недбалим робітникам! ой мині поданій в оніку ненаситних лакоцнів! Горе і вам, що продаєте, і вам що купуете дар Духа св. — сребро ваше піде вам на згубу! Не хочете знати й неправди. Не хочете знати, звідки здобувають ті що дають вам, яким промислом збогачують ся. Доять молоко овець, вовну стрижуть і продають, шеури дулять і продають, годують ся мясом і нацивають ся кровію, — а вам уділяють з обильности тих мяс і тої невинної крови. Сквернителі, а не учителі, гасильники, а не світильники, архискоти, а не архиепископи!²⁾ Переступники закону волі божої — засліпили душі свої проклятого мамоню сього світу, здурили сьте фальшивою машкарою невинних овець Христових³⁾...

¹⁾ с. 1—2.

²⁾ Тут гра слів в ориґиналі: O wykroczycciele a nie uczyciele, o talpy a nie lampy, impostores a nie pastores, episcoti a nie episcopi.

³⁾ л. 14.

„О єпископи, єпископи... Чи вам не досить ще тої неоціненої утрати, яку поношу я за вашим недбальством — таку величезну утрату в золоті й сріблї, в перлах і камінню дорогім, в котрих я кількадесять лїт тому нишала ся, як найславнїйша королева, убрана отцем вашим! Де тепер той безцінний камінь — карбункул, блиску-чий, як свїтильник, що я носила в коронї своїй між перлами як мале сонце між звїздами — дом князїв Острозьких, що свїтив над усї иньшї блеском свїтлости старої віри своєї? Де иньшї дорогі й також безцінні каміння тої корони — славні дома руських князїв — неоцінені сапфіри, безцінні діаманти: княжата Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські¹⁾, Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини й иньшї нечисленні, які довго було б вичисляти зокрема. Де по при них і иньшї неоцінені мої клейноти? Розумію родовиті, славні, великомисленні, сильні й давні дома по вїм свїті голосного доброю славою, могутністю і відвагою народа руського²⁾ — Ходкевичі, Глїбовичі, Кицьки, Саліги, Дорогостайські, Войни, Воловичі, Зеновичі, Паці, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Тризні, Горностаї, Вокїї, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кердеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потїї й иньшї³⁾.

До сумних вражїнь від своїх домашніх подїй мусїли прилучати ся і сумні рефлексії від тодїшнього розгрому Московщини, що в очах православних України і Білоруси XVI—XVII в. привикла рисувати ся в туманних контурах „прекрасного далека“ як непоборна твердиня православної віри, поратуння в гірких хвилях⁴⁾. Сих вражїнь православні не вважали можливим висловляти, щоб не збільшити підозрїнь в політичній нельояльності, що й без того тяжїли на них. Але нема сумнїву, що тодїшні польські тріумфи й плани на Москву настроювали наших православних дуже не весело. В наших же очах незвичайно сумним симптомом являєть ся самий сей перехід усєї тодїшньої релїгійної полеміки православно-унїятської з руської мови на польську мову—він свїдчить про незвичайне сильне польщення української і білоруської суспільности,

1) Потюю сю форму: Czortoryscy.

2) Narodu Rosyjskiego.

3) Л. 15. З поміж вичислених тут панських родів є кілька, про які нема певности, чи були вони давнїйше православні.

4) Nie wspominał tu, глухо пише Смотрицький в Треносї (л. 15 об.), szerokiej w granicach Rosyjskiej ziemie ksiestw y powiatow kosztowney oney szaty moiey niepoliczonemi perły y rozney farby kamykami upstrzoney, która sie ia ustawicznie zdobiła.

що швидко поступало не вважаючи на всі заходи коло подвигнення руської культури при кінці XVI віка. Сі заходи прийшли за пізно, щоб затримати українські суспільні верхи в їх процесі винародовлення.

Всі засоби й ресурси, які давав старий суспільно-політичний устрій, були безповоротно вичерпані й не могли нічого дати для оборони віри й національності. Але в хвилині коли православним з жалем і розпучкою приходило ся сконстатувати се, підніс голос в тодішній релігійній боротьбі новий суспільно-національний чинник — козачина, що по своїм відродженню і реабілітації по лубенським погромі велетенськими кроками поступаючи в своїм розвою, рішучо виходила за границі чисто класових інтересів, щоб стати силою і репрезентацією загально-національною. В тім самім 1610 році, коли виленські власти, погромивши православних, забороняли й плакати, конфіскуючи „лямент“ Смотрицького, козачина українська положила край розширенню українських впливів в другій столиці Потія — Києві. Коли Потій, осмілений виленськими успіхами вислав сюди звісного нам Грековича „для нагледу вшеякихъ порядковъ в церквахъ божіихъ“, київське духовенство побачило в сім початок претенсій митрополита до місцевих церков й заявило рішучо, що того митрополичого намістника воно за старшого не приймає й слухати ся його не буде. На сю опозицію духовенства митрополичому офіціалови зараз стала реагувати не тільки місцева шляхта й міщанство, але й козачина¹⁾. Тим часом як перші держали ся більше менше границь легальних, „гетьман козацький“ Гр. Тискиневич без церемонії, по козацьки остеріг підвоєводу київського, щоб той не понукав Грековичу. Він подав йому до відомости, що на випадок якихось кривд православним від Грековича, він — гетьман — з військом запорозьким дозволив Грековича „гдѣжь колвекъ здыбавши, якъ пса убити“, і такого убійника обовязуєть ся боронити від всякої напасти²⁾. Ся заява запорозького війська зробила відповідний настрій у Києві, і Грекович не поважив ся чинити ніяких заходів для розширення сфери впливів свого патрона. Два роки пізнійше в тій же митрополичій столиці з'являєть ся згаданий митр. Неофит і сновняє владичі функції: святить церкви, поставляє єввящеників і дияконів, а Грекович не відважаєть ся нічим виступити против нього — навіть скаргу занести не сміє „для пофалокъ розныхъ особъ такъ духовного яко и свецкого стану, и тежъ козаковъ“. І сам невгомний Потій не спромогаєть ся на ніщо більше супроти такого підриву його справам, як тільки на протестацію в володимирським

1) Акты Ю. и З. Р. IV ч. 36—7.

2) Ibid. II ч. 41.

гроді¹⁾. Здержливість була вповні оправдана, бо коли за нового митрополита Рутського завязала ся між ним і православними монастирями і церквами війна за ґрунти й маєтності, і в сій боротьбі Грекович перейшов до агресивних кроків, — старий засуд козацький був сповнений на нім вповні акуратно. Козацька ватага напала на його резиденцію в Видубицькім монастирі, вхопила й утопила в Дніпрі — „під лід підсадила води пити“, як записує сю подію київський літописець²⁾.

Се були перші позначки участі нового чинника. А два роки пізнійше під охороною козацького війська відбуваєть ся самовільно те, чого не могла ані добити ся ані допросити ся українська шляхта й українська суспільність на легальній дорозі — відновленне православної ерархії.

1) Архивъ Югозап. Рос. I. VI ч. 161.

2) Сборникъ лѣтоп. Юж. и Зап. Россіи с. 85, протестация митр. Рутського — регеста в архиві западнорус. митроп. I ч. 412, в перекладі друкована в Вѣстнику Западной Россіи 1864/5, кн. II.

ПРИМІТКИ.

1. Економічне життя українських земель XIV—XVII вв. — джерела і література.

Економічна історія українських земель XIV—XVII вв. досить довго не була зовсім предметом наукового оброблення. Доперва останніми часами появило ся кілька праць, які чи то спеціально займають ся певними сторонами їх економічного життя, чи то входять в сі питання в звязку з иньшими, які служать властивим їх предметом. Почастило особливо торгівлі. Так появилася стаття: Jablonowski Handel Ukrainy w XVI wieku (Ateneum, 1895, II), оперта на матеріалі вже друкованім, але цінна як звід того друкованого матеріалу про торгівлю Подніпровя (ним тільки займаєть ся в сій праці Яблоновский), а найбільше Київ; на жаль, неохота автора до докладнішого означування своїх джерел і до їх аналізу позбавила сю статю трівкішого наукового значіння. Перед тим гарно написаний, але дуже побіжний і загальний начерк української, чи властиво київської торгівлі XV—XVI в. дав тільки Антонович в своїй звісній статі: Київъ, его судьба и значеніе съ XIV по XVI столѣтіе (1362—1565), 1882 (передр. в Монографіях). В питанню про торговельні шляхи між Яблоновский оперти ся на праці спеціаліста-антикварія правобічної України Е. Руліковського Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru (Ateneum 1878, III i IV). Потім, в р. 1899 вийшла стаття А. Верзилова Очеркъ торговли Южной Руси съ 1480—1569, в малоросповсюдненім виданню Земскій Сборникъ Черниговской губерніи, 1898, I—VI (також особно, але в дуже малім числі примірників); написана вона була значно скорше, і автор не мав, очевидно, спромоги доповнити її перед другом. Зроблена вона инакше ніж попередні — з детальним цитованнем джерел (на жаль, часто поплутаних при друкуванні), і використовує дещо й невиданого матеріалу (з київського архиву). Автор мав замір обняти цілу українську територію, але що до західньої України його праця полишає дуже багато до бажання.

Для західньої України по Хроніці Львова Зубрицького, що довго служила джерелом в сій справі, доперва Лозинський в ряді праць про Львів подав ближші відомости про львівську торгівлю, головню з XVI в.: *Patrycyat i mieszczanstwo lwowskie, 1890*, друге вид. 1892 (є й третє але воно має тільки нову титулову картку на виданню 1892 р.), *Kupiectwo lwowskie w XVI wieku* (Bibl. Warszaw. 1891, III, — витяг з *Patrycyat-u* з деякими відмінами й додатками), *Leopolitana* (*Kwart. histor., 1890* — тут про рибну й книжну торгівлю Львова); в сумі вони вводять досить добре в львівську торгівлю XVI в., хоч не мають заміру трактувати сей предмет з потрібною повнотою й всесторонністю, а особливу вартість дає їм те, що оперті вони переважно на недрукованих актах львівського міського архіву. В 1903 р. вийшла цінна праця краківського історика Стан. Кутшеби *Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich* (в час. *Przegląd polski* й осібно), що під сим не вповні відповідним титулом містить добре зроблену, на підставі не тільки друкованих, а й не друкованих джерел, історію львівської торгівлі другої половини XIV и XV віку, не тільки зі Сходом, а і з Заходом (подекуди одначе дає себе відчувити мале обізнання автора з фактами тогочасної східно-української й старшої українсько-руської торгівлі). Де в чім доповнює сю працю иньша студія тогож автора, видана разом з нею: *Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski* (*Rozprawy wydz. hist. XLIV, 1908*). Натомість публікації румунського історика N. Iorga, що появили ся в тім же часі, дали лише сировий матеріал, і я про них згадаю, говорячи про матеріали взагалі.

З спеціальнійшої літератури, яку зрештою цитую при поодиноких питаннях в тексті, згадаю статі: *Dubiecki Kaffa osada genueńska i jej stosunek do Polski XV w.* (1885 передр. в *Obrazy i studia histor., II*), досить численна література Качибей, викликана столітнім юбилеєм Одеси (див. на с. 608); статі Лучицького про вивіз рабів в Черноморя на Захід (див. на с. 21) і По поводу „дрогичинських древностей“, 1892 (*Чтенія київські т. VI*) — дещо про торгівлю України з балтійським побережем; Яблоновського *Podole u schyłku XV w.* (*Ateneum 1880, III*) — тут про торгівлю з Волощиною.

Для українського промислу, ремесла і сільського господарства сих віків майже нема спеціальної літератури. В своїх працях по історичній географії й статистиці українських земель XVI в. (в варшавським видавництві *Źródła dziejowe*) Олекс. Яблоновський присвячує дещо уваги й господарству поодиноких країв: найбільше дано йому місця й найстараннійше оброблено сю сторону в його монографії про західню Україну (*Czerwona Ruś*, в т. XVIII ч. I *Źródła*), меньше в монографії

про Україну (в т. XXII), ще менше в томі присвяченим Волині й Поділю (в т. XIX); також в його давніших статях: *Starostwa ukraińne w pierwszej połowie XVII w.* (Źródła т. V, 1877) і *Ludność rolnicza ziem ukraińnych do wojen kozackich* (Ateneum, 1882, I). Ріжних сторін економічного життя **дотикають** монографії Антоновича й В.-Буданова про міста, Антоновича й **Новицького** про селянство, В.-Буданова про колонізацію України в XV—XVI в. — в VII т. ч. II Архива Югозападной Росії (Населеніє юго-западной Росіи **отъ** 2-ой пол. XV в до Люблинскої уніи). Спеціальніші праці — статі Любомірского *Starostwo Ratańskie*, **wyjątek z historyi osad wołoskich w Polsce** (Bibl. Warsz. 1855, II) і **Północno-wschodnie wołoskie osady** (ib. IV); Пулаского *Gospodarka król. Bony na kresach, 1878* (передр. в *Szkice histor.*, I); мої: **Економічний стан селян на Подністрівю Галицьким в половині XVI в. на основі описей королівщин** (**Жерела** т. I, 1895), **Економ. стан селян в Перемишльським старостві в сер. XVI на основі оп. корол.** (т. II), **таке саме про королівщину сльнцьку** (т. III) і **львівську** (т. VIII — всі оті статі увійшли також в мої **Розвідки й матеріали**). Про ремесла і цеховий устрій — *Łoziński Złotnictwo lwowskie w dawnich wiekach, 1384—1640, 1889* (Lwów starożytny, I), **Съдинскій Матеріали для історії цеховъ въ Подоліи** (як низше, с. 604).

Від коли західні українські землі входять в склад Польської держави, а східні й центральні — в. кн. Литовського, економіка й економічна політика сих держав стала незвичайно важним чинником в розвоку торгівлі й економічного життя українських земель, а з другого боку — ріжні сторони економічного життя України більше або менше трактують ся в загальних оглядах, присвячених економіці сих держав. З них економіка в. кн. Литовського має літературу дуже маленьку; з давнішого треба згадати Чацького *O polskich i litewskich prawach, 1800* (нове вид. 1861), з ріжнородними екскурсами по економічній історії, до яких і досі приходять ся звертати ся за браком новіших оброблень; Ярошевича *Obraz Litwy* (1844—5), де присвячені особні розділи також торгівлі й господарству; *Очеркъ торговли древней Литвы* (Памятн. книжка Гродненской губ. 1866); з новішого — численні статі Леонтовича (вчислені в т. V с. 627), що зачіпають і ріжні питання з економічного життя; Любавського *Областное дѣленіе и мѣстное управление* в. кн. Литовскаго (господарство намістників-державців), Довнара-Запольского *Государственное хозяйство* в. кн. Литовскаго, т. I, 1901 (другого не було) — тут в звязку з історією державного господарства й оподатковання зібрано чимало інтересного матеріалу (в значній мірі й невиданого) взагалі для історії господарства в в. кн. Литовським.

Далеко багатша (але не ліпша) література економічного життя й економічної політики Польщі. Полишивши на боці економічно-публіцистичні брошури XVI—XVII віків (перегляд їх в недавній праці Шельонґовського — як нижче), вона починаєть ся працями польських учених і антикварів кінця XVIII в. — Ф. Лойка, котрого праці по історії цін одначе зістали ся невиданими і лише почасти були використані в пізнійших працях, від Чацького до Шельонґовського (про них спеціальніше брошура: Felix Łojko jako ekonomista, Кр., 1885), Чацького *O hitewskich i polskich prawach*, 1800 і деякі поменші праці йогож, видані пізнійше: *Uwagi nad stosunkami handlowemi Polski z obcemi mocarstwami*, *O handlu Polski z Portą* (передр. в *Dziela* · x), Суровецького *O upadku przemysłu i miast w Polsce*, 1810 і *Uwagi o cechach*, 1821 (*Rocznik tow. przyj. nauk. Warsz.*). Першу історію торгівлі Польщі дав Екель — F. Jekel Pohlens *Handelsgeschichte* 2 томи (в серії Pohlens *Staatsveränderung*, т. V і VI). Відень 1809. Полишаючи менше важне зановотовую потім: *Stawiski Poszukiwania do historyi rolnictwa krajowego* (Bibl. Warsz. 1851, і в новім обробленню особно, 1858) — книжка, яку за браком чогось новішого й ліпшого приходиться й досі уживати, не вважаючи на бідність її фактичного матеріалу. Те що появило ся потім по історії господарства, стоїть іще нижче — се праця А. J. Rys *dziejów gospodarstwa krajowego* (розумити — Польської корони) в zestawieniu z obyczajami naroda, od czasów pierwotnych aż do ostatnich (Wydanie młodzieży im. A. Mickiewicza, т. II, Краків, 1893) — безвартна компіляція, похвальна хіба гуманними ідеями, вложеними автором, і друга праця йогож *Zarys obyczajów szlachty w zestawieniu z ekonomiką i dolą ludu w Polsce i Litwie*, два томи, Кр. 1897—8. Викликана першою з них статя Равіти-Гавронського *Pogląd na historję rolnictwa w Polsce*, 1894 (передр. в його *Studia i szkice histor.* II) під претенсійним сим титулом майже нічого позитивного не дає, головно критикує ту працю. До історії ремесл і промислів також лише кілька слабких праць: *Maciejowski Historia rzemiosł, rzemieślników i rzemieślniczych wyrobów w Polsce od czasów najdawniejszych aż do końca XVIII w.*, Варш., 1877. *Kołaczkowski Wiadomość o dawnych fabrykach w Polsce*, 1810 (Przew. nauk i liter. і особно) і *O fabrykach i rękodzielnach w Polsce* (Przegł. archeol.-bibliogr., 1881) і в новітнім і ширшім обробленню — *Wiadomości dotyczące przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*, Кр., 1888 — не розвідка, а тільки збір відомостей і то дуже часто без вказання джерел. Згадаю ще новітню популярну статейку *Kowalewski Rozwój rzemiosł w Polsce* (*Nasz kraj*, 1906, ч. 5—15). Заповіджена праця С. Левіцького *Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich* — здаєть ся не вийшла ще.

Для історії цехового устрою тільки спеціальні праці про Краків (завдяки виданню тутешніх цехових устав): *Stesłowicz Cechy krakowskie w okresie powstania i wrostu* (Kwart. histor. 1892) і *Pazdro Uczniowie i towarzysze cechów krakowskich od drugiej połowy wieku XIV do połowy w. XVII*, 1900 і деякі дрібніші причинки як статейки Юшика в *Przegl. tygodn. (Gospody czeladzi rzemieślniczej, 1869 й ин.)*; одинока загальніша праця про цеховий устрій в Польщі — звісна робота В.-Буданова; поза тим належить звертати ся до праць по історії цехів в Німеччині, що служили ваірцем для польських і українських земель, як *Mascher Das deutsche Gewerbewesen von der frühesten Zeit bis auf die Gegenwart, 1866*; *Stieda Zur Entstehung des deutschen Zunftwesens, 1876*; *Schanz Zur Geschichte der deutschen Gesellenverbände, 1877*; *Eberstadt Magisterium und Fraternitas (Entstehung des Zunftwesens), 1897* (Forschungen hrsg. von Schmoller, XV) і *Der Ursprung des Zunftwesens und der älteren Handwerkerverbändedes Mittelalters, 1900*.

Ліше стоїть справа з історією торгівлі — особливо з північною: завдяки тому, що пруські міста концентрували в собі в дуже значній мірі вивозову торгівлю Польщі XV—XVIII вв., історія пруської торгівлі, розроблювана німецькими, ученими, багато зробила для історії торгівлі Польщі. Такі особливо праці Затлера по історії державної пруської торгівлі, Лешіна, Гірша, Лявфера по історії торгівлі Гданська, Естеррайха, Кошманна, Кестнера по історії Торуня — вичислені вище на с. 182, 192—3; далі такі праці як *Daenell Polen und die Hanse um die Wende des XIV Jhrh. (Deutsche Zeitschr. für Geschichtswissenschaft, 1898, II)*, *Rauprich Breslaus Handelslage im Ausgange des Mittelalters, Вроцлав 1891*, і *Der Streit um die Breslauer Niederlage 1490—1515 (Schles. Zeitschr. 1893)*. *Slaski Danziger Handel im XV jhrh. auf Grund eines Handlungsbuches geschildert, Гайдельберг, 1905*. В польській літературі статі Ставіського *O stosunkach handlowych w Polsce (Bibl. Warsz. 1860)* і *Handel w dawnej Polsce (Encyklopedya rolnictwa, III)* — ціна наведеними в дій виписками з записей митних комор. *Koczyński Osteuropäischer Handel im XV Jhrh. (Jahrbüch. für Nationalökonomie t. 39, 1879)*. *Handel w dawnej Polsce, luźne kartki — Ніва, 1896*. Згадана праця Кутшеби про торгівлю Кракова. *Ianowski Polska i Hanza do r. 1411 (Przegląd polski 1902, кн. II—IV)*. До історії торгівлі — особливо гданського вивоу навлазує також новіша праця по історії економічного життя й економічної політики Польщі: *A. Szelaḡowski Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce, 1902*; самостійного дає вона не багато й прикметами методичними не визначаєт ся, але подає в приступній формі факти з історії експорту, змін цін і економічної політики в Польщі XVI і XVII в.

Спеціальних більших колекцій матеріалів до історії економічного життя українських земель сих часів нема, як нема їх також

для Польщі і в. кн. Литовського. Для XIV і XV в. приходять ся збирати відомости з одного боку — в кодексах, присвячених економічній (і політичній) історії тих країв, з якими наші краї стояли в живіших торговельних відносинах (як *Hansisches Urkundenbuch*, *Kodeks miasta Krakowa*, *Breslauer Urkundenbuch von S. Korn*, матеріалах для історії чорноморсько-орієнтальної торгівлі зведених в звітний праці Гайда *Geschichte des Levantehandels* і новітній *Schaube Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes*), з другого боку — в кодексах по історії наших міст і місцевостей з більше розвиненим економічним життям (як *Pomniki do dziejów Lwowa*, *Akta grodzkie i ziemskie*) і загальних корпусах документів (вчислені в т. V прим. 1). Для XVI в. дорогоцінними джерелами до пізнання економічного життя служать люстрації, інвентарі, поборові реєстри й митні книги; з виданого маємо для сього перенеси київських і волинських замків 1545 і 1552 р. в *Źródła dziejowe*, т. VI і Архиві Югосл. Р. VII. I і II; люстрації 1564 і 1570 р. західньої України (Галичини й Поділля) в переважній частині видані мною в Жерелах до історії України-Руси т. I—III і VII, деякі частини в Архиві Югослав. Рос. VII т. II і ч. VIII т. I; люстрації 1615—1635 р. видані Яблоновским в *Źródła* т. V. Важні відомости для економічного життя містять з них особливо люстрація 1564 р. (люстрації XVII в., на жаль, без порівняння бідніші). Інвентарів королівщини видано досі дуже мало й для економічного життя вони мають не однакову вартість; я користав між ин. з приладжених мною копій галицьких інвентарів першої половини XVI в. Інвентарів ріжних приватних маєтків з кінця XVI і першої половини XVII видано кілька десятків в Архиві Югослав. Рос. VI т. I, VII т. I, Памятниках кiev. ком. т. I і III, але се не багато і в порівнянні з тим, що заховало ся, і розмірно до потреби в них для досліду. Майже нічого, на жаль, не видано з митних книг, і не знати навіть, чи заховали ся вони в більшій скільности (з одної, яку мав я в руках, подав я відомости на с. 100). Колекцію поборових реєстрів XVI в. видав Яблоновский в т. XVIII, XIX і XX *Źródła*; для першої пол. XVII в. не видано майже нічого. Для економічного життя українських міст дають іще дещо акти видані Антоновичем в ч. V т. I Архива Югослав. Рос.; витяги з львівських актів до історії торгівлі для XV в. дав Кутшеба в цитованій праці, для XV і XVI N. *Jorga Relatiile comerciale ale terilor noastre cu Lembergul* (торговельні зносини волоських земель зі Львовом, Бухарест 1900) і *Studii istorice asupra Chilieii si Cetatii-Albe* (зносини з Кілією й Білгородом) 1900. Невелику збірку цехових актів з Поділля видав о. Сіцивський в X т. подільського церк.-археол. товариства (Матеріали для історії цеховъ в Подоліні). Се було б найголовніше.

2. Чорноморська торговельна дорога XIV—XV в. Замки Каравул, Чорний город і Начибей (до с. 58—9).

Сказане в тексті вважаю потрібним пояснити трохи ближше, бо є питання взагалі досить мало висвітлені.

Насамперед що до напрямку дороги з західної України на чорноморське побережжя, то на напрям „татарської дороги“ на Поділля вказують уже привилей Коріатовичів для краківських купців, а з повною докладністю представляє її цитована вже грамота Ягайла з 1403 р. (Kodex m. Krakowa I ч. 101): на Львів їдуть до Волощини і Татарських країв, і ті що їдуть до Татар, зі Львова їдуть на Камінець, а на Волощину просто зі Львова (*illis vero — qui Thathariam transire voluerint, ulterius per Podoliam et Camenesz... transitum deputamus*). Дальші етапи цієї дороги — Тегинь і Білгород дозволяє викомбінувати молдавський привилей з 1407 р. Маршрут: Камінець — Білгород — Кафа бачимо також в подорожжі Гільбера де Ляноа (див. т. IV² с. 315), Львів — Білгород і морем до Кафи — в пізнійшій подорожжі львівського купця Кодена (*Hubert Pamietniki historyczne* с. 11—13). Як посередні станції Кутшеба (ор. с. с. 57) припускає Яси — Лопушно, але гіпотезу сю вважаю не тільки безпідставною, але (що до Яс) і хибною (Яси не по дорозі, а скручувати до них не було причини).

Про побудоване замку на крайній точці цієї дороги — на Дністровім лимані, на новім, „порожнім місці, де не було ані дерева, ані каменя“, оповідає як очевидець Гільбер Ляноа, додаючи, що замок був побудований менше як за місяць, бо Гедигольд стягнув до нього 12 тис. людей і 4 тис. фір дерева й каменя (l. c.). Що до Каравула, то під Рашковом видно, що й тепер дуже гарно заховане городище на високім наддністрянським разі, в виді чотирикутника з ронделями на трох рогах; проф. Антонович (на підставі автопису) бачить в нім прикмети фортифікацій XV в. (див. його розвідку про Каравул в Київ. Старині 1896, X, деякі доповнення до історії Каравула див. в моїй рецензії цієї статі в Записках т. XVI с. 6). Але такі прикмети в наших фортифікаціях не уставлені настільки певно, щоб на сій підставі ми могли положити збудоване цього замку на XV в. (а не пізніше), хоч текст надання 1442 і робить дуже правдоподібним, що тоді в Каравулі й інших згаданих з ним місцях були замки. Грамота надає: *castra nostra Caravul super Dniestr fluvio, Czarnigrad, ubi Dniestr fluvius dictus mare intrat, et Caczibiesiow in litlore maris sita, cum omnibus oppidis, portibus, theloneis aquatibus et terrestribus et etiam solis (грунтами), villis et omnibus pertinentiis et coherentiis universis* (Барское староство с. 26).

Звертає на себе увагу, що перед побудованнем замку на Дністровім лимані, що наступило 1421 р., Ягайло висилає збіжжя — розуміють

ся з Подністровя, не до Білгорода, а до Качибєя; се могло б піддавати гадку, що в Качибєю польсько-литовське правительство стало твердою ногою скорше. Цікаве, хоч і неясне, що в наведівім Чацким змісті спору Буцацького з урядниками (спір сей мусить належати, судячи з змісту, до рр. 1442—4) є якась традиція про давніші часи Качибєя, з перед ста літ: урядники доводили, що пересипи, на яких вони ставили сторожу, не згадано в наданню 1442 р., а вона повстала від звиш ста літ, завдяки морю: *quia mare abstulit aliis, nostro vero dominio adiunxit* (Чацкий II с. 200): чи не означало б воно традиції давнішого володіння, ніж XV вік? Ріжні здогади про минушість Качибєя й походження його назви (його звязували з фамілією подільських земель Коцюбів, з селом Кочубієвим коло Камянця) у Дубецького ор. с. і в юбилейній літературі Одеси: Яковлевъ Къ исторіи заселенія Хаджибєя, Од. 1789, Маркевичъ Городъ Качибєй или Гаджибєй, 1894 (Записки одес. істор. тов. XVIII). Пересип, про яку йде спір у Буцацького, отожднюють з нинішньою одеською пересипою. Завважу ще, що в реєстрі Свйтригайлових городів, де приходять і ся серія замків — Чорного род — Каравул, можна читати як одну назву: „Качубіів маяк“ і бачити тут і розясненне наростка *possessivi* в сій назві і вказівку на істнованне тут маяка.

Буцацькому сі замки дані були з застереженням права викупу для правительства, але вони, очевидно, стратили всяке значінне й викуплені не були, як показує той факт, що при ревізії прав 1564 р. потімки Буцацьких предложили сю грамоту як право на володінне — хоч фактично в володінню не були (див. згадану мою рецензію).

Все сказане про сліди „пановання“ Польсько-литовської держави на Чорнім морі та про стан і напрям торговельних доріг на Чорноморю в XIV—XV в. дозволяє оцінити, на скільки перебільшені й позбавлені історичної перспективи такі характеристики торгівлі, які ми знаходимо в новіших польських працях, про „оперте о береги Чорного моря, панованне над водяними дорогами, які йшли на полудне, було підставою заграничної торгівлі Польщі в XIV і XV; торгівля ся переважно мала характер транзитовий, себто більшу частину товарів лише перевозжувано через Польщу зі Сходу на Захід і навпаки. Але стрічаємо — особливо з XV в. і сліди торгу вивозового або безпосереднього обміну продуктами між Польщею і краями положеними над Чорним і Середземельним морем“ (Szelaowski Pieniądz с. 53). Можна говорити про слабі і невдалі проби опертя о Чорне море — головно в першій чверті XV в., але ніяк не можна сказати про панованне на тих водних дорогах. Польські історіозофи новіших часів навіть в окупації Казимиром Руси бачуть тенденцію опанувати береги

Чорного моря. Як то близько і легко було тоді з Галича до Чорного моря!

3. Національний склад і відносини людності України.

Культурна еволюція українських земель від середини XIV до середини XVI дуже мало дотепер займала дослідників. Тільки з розбудженням нового духового життя, в останній чверті XVI в. вона притягає до себе їх увагу і хіба ретроспективно кидають вони часом оком в попередні часи. В сфері відносин національних два питання досі тішили ся увагою дослідників одно — се становище православної релігії й православних під польсько-литовським режимом — справа, трактована звичайно принагідно і спеціальною літературою представлена досить слабо (вона вказана в прим. 10 в томі V), друга — участь різних етнографічних елементів в колонізації України. На сім питанню стрічали ся традиційні погляди польської історіографії на колонізацію українських земель польськими елементами з критикою українських істориків. Перша така серйозна полеміка мала місце уже в 1850-х рр. коли на статтю Грабовського (уміщену в Записках о Южной Руси Куліша п. т. О причинах вражды между Поляками и Украинцами в XVII вѣкѣ), де той принагідно згадав і ті колонізаційні заслуги Польщі, виступив Максимович зі статтю під таким же титулом (О причинахъ взаимного ожесточенія Поляковъ и Малороссіянъ, бывшаго въ XVII вѣвѣ, Рус. Бесѣда 1857, IV, передр. в Собраніи Сочиненій), і дав ряд важних критичних заміток до сеї справи, застерігши ся в кінці, що історія колонізації ще вимагає „нового детальнішого студіювання, як і вся взагалі історія України в три перші епохи її життя від Батиєвого походу“ до Хмельниччини. Таке детальне студіювання було підняте двадцять літ пізнійше Ол. Яблоновским з польської сторони і Антоновичом та В.-Будановим (що перейняв сю роботу по тім, як Антонович відсунув ся від київської археографічної комісії) — зі сторони українсько-російської. Яблоновский присвятив сій справі ряд розвідок в передмовах до видавництва *Źródła dziejowe* — в т. V (*Starostwa ukraiinne w pierwszej połowie XVII t.*), VI (*Opis zamków*), XVIII (*Ruś Czerwona*), XIX (*Wołyń a Podole*), XXII (*Ukraina*), і окремі статті (*Podole w schyłku wieku XV — Ateneum 1880*, VI—VIII, *Zasiedlenie Ukrainy w epoce litewskiej — ib. 1891*, *Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną — Kwart. hist. 1893*). В.-Буданов умістив три ширші вступні розвідки в т. I—III части VII Архива Югозап. Росіи (Населеніе Югозап. Росіи отъ пол. XIII до пол. XV вѣка, Населеніе Югозап. Росіи отъ второй пол. XV в. до Люблин. уніі. Кому принадлежить главная роль въ дѣлѣ заселенія Украйны въ концѣ XVI и нач. XVII в., 1886—1905). При тім обидва дослідни-

ки в своїх розвідках робили собі обопільно критичні й полемічні замітки. Головним тереном, на який звертали вони увагу, тому що він був головним *objectum litis*, була східня Україна — наддніпрянська й побожська і що до неї згадані дослідники старалися дати можливо докладну аналізу людності — головню по люстраціям середини XVI віку. Але в статях про Галичину й Поділе (західне) Яблоновський також порушив питання про етнографічні елементи в складі місцевої шляхти. Для Галичини се питання порушив недавно також Лозінський в книжці *Prawem i lewem*, т. I, 1904, а Ів. Крип'якевич дав інтересні спостереження спеціально про Львів (Русни властителі у Львові в першій пол. XVI в. (в Науковім збірнику присв. М. Грушевському) і Львівська Русь в першій пол. XVI в. (Записки т. LXXVII—LXXIX)). Для східнього Поділя деталічну аналізу що до складу тутешньої шляхти зробив я в своїй книзі *Барское староство* (1894). Антонович давнійше ще зробив подібну аналізу (менш деталічну, що правда) для шляхти овруцької (в ч. IV Архива Югозападной Росіи, 1867); у вступі до тогож тому сумно звістний Юзефович, тодішній голова київ. археогр. ком., видав каталог правосл. шляхетських родів, з показанням, коли вони звістні в останне як православні, і коли виступають як католики; каталог тяжкий до користання, бо списаний без усякого порядку імен, але показання дані з означенням джерел (правда — часто другої руки). Небезітересно б було дати нову, переглянену й доповнену редакцію такого каталогу. Як бачимо, до тепер, з виїмком східньої України (і то лише певного часу — середини XVI в.), головню звертано увагу на верству шляхетську, а було б інтересно на підставі приступного нам тепер матеріалу прослідити і склад міщанства, чужі домішки між селянством, вкінці — деталічнійше вислідити процес вселяння чужих елементів в саму верству шляхетську. Правда — се не легко, бо джерела не всюди дають для сього матеріали, а напр. імена тільки почасти мають такі характеристичні прикмети, що можуть тут служити; але в приближенню завжди можна виробити собі суд про етнографічні відносини.

4. Гербові групи західно-української шляхти (до с. 241).

На сі групи недавніми часами звернув увагу Яблоновський (ор. с. с. 334—342); він начислює до 50 родів гербу Сас, що фігурують головню на підгір'ю від Коломиїщини до Сяніччини, а більші групи їх виступають в Жидачівщині й Самбірщині; се герб спеціально дрібношляхетський, а родові легенди виводять його зза Карпатів, за часів кн. Льва (*Niesiecki sub voce*); розміщення гербових гнізд справді до певної міри відповідає „волоській“ колонізації підгір'я, що також інша зза Карпатів, але тільки до певної міри (нпр. замітна річ, що

в Сяніччині, з її давньою кольтонізацією волоського права і тісними зв'язками з Закарпатем, тих Сасів нема зовсім). Отже Яблоновский трохи заскоро прихилиється до гадки, що то „якийсь клан, якесь коліно, племя волоське — по певним натакам, що перейшовши Карпати від Угорщини, засіло ціле Дністрове підгір'є Beskidu“. Прохаска, комбінуючи назву „Сасів“ з гіпотезою про зв'язь сих гербових груп з волоською кольтонізацією, зовсім категорично говорять про „Сасів з Семигороду, що поприходили сюди (в Зах. Галичину) з дружинами Волохів“ (вступна розвідка в XVIII томі Akta gr. i ziem. s. 12, пор. с. 23); тільки, як звичайно, не вважає потрібним вказати якихось фактів чи документальних звісток, що потверджували б сю гадку.

До сього гербу належать Балицькі, Бандрівські, Бачинські, Билинські, Болярські, Братковські, Брилинські, Винницькі, Витвицькі, Гнилецькі, Голинські, Гошовські, Даниловичі, Дідушицькі, Добрянські, Дубравські, Желиборські, Жураковські, Гльницькі, Колодницькі, Комарницькі, Копистинські, Креховецькі, Кропивницькі, Крушельницькі, Литинські, Луцькі, Манастирські, Марковські, Підвисоцькі, Рожнітівські, Сваричовські, Струтинські, Ступницькі, Сулятицькі, Свистельницькі, Тарновські, Татомири, Терлецькі, Тисаровські, Тустановські, Унятицькі, Чолганські й ин.

Герб Корчак не має такої територіальної одноцілності, більшіє між ними родів непевного походження або раніше спольщених, бо й більше тут є заможніших і магнатських родів. Яблоновский (l. c.) числить їх близько сорок родів, і майже всі вважає українськими, а як два гнізда вказує Перемиський повіт, де виступають такі Корчаки як Вибельські, Порохницькі, Бажі, Дершняки, Сянівські (de Syenno), Горайські, Чурили, Дрогойовські, Боратинські, Крукеницькі. Друге гніздо в Холмщині: Горайські і Липські і фамілії дрібношляхетські як Верещинські, Ганські, Горденські й Підгороденські, Ставські, Хоєнські, Чернявські. По інших землях Балабани, Боговитини, Жоравинські, Лагодовські, Ходоровські, Шумляньські, Ярмолинські й ин.

На цитованім в тексті акті конфедерації 1464 р. (Akta gr. i ziem. VII ч. 55) маємо печатки з гербом Сас Сваричовського, Гошовського, Черкаса, Дідушицького (з деякими відмінами) і якогось Юрія (без прізвиза, руська). Деякі з сих печаток повторені кілька разів, а се може вказувати, що було й більше шляхтичів того гербу між присутніми. Герб Корчак мають дві печатки (одна двічі повторена) — Борщовського, Русина, і Банинського — як Русина то зпольщеного. Три печатки, в тім дві виразно руські (одна має руську напись — і ся печатка повторена двічі, друга належить Ходоровському), мають кружок, подібний до герба Кушаби (жорен). Одна печатка з руською

нанисею має стрілу з перехрестем, дві кружок з трома хрестами — подібно до польського герба Шалава, що в польській геральдичній літературі уважався гербом руським, а традиція виводила його з часів Володимира Бел. (Niesiecki, sub voce); пізнійше одначе сей герб вийшов майже зовсім з уживання (див. у нього ж про Галків). Старий альбом гербів — *Dagowski Znaki przeszłego Rusi, Noty heraldyczne*, Париж 1862. Новішу полеміку в справі гербів на Русі вказано в т. V с. 48.

5. Шкільництво.

З поміж загальних праць перше місце займає, що до багатства матеріалу (майже виключно одначе друкованого) праця Харламповича Западноруськія православнія школи XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, релігійное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православної вѣры и церкви, Казань 1898. Титул книги узийши від змісту, що складається з чотирох частин, присвячених школам католицьким, протестантським, православним і уніятським. Автор вводить почасти в літературу й спеціальні питання; критичність його одначе не дорівнює багатству зібраного матеріалу, і спеціально в розділі, присвяченим школам православним, звістки автентичні не всюди докладно відріжені від більше або менше апокріфічних. З иньшої літератури: Макарій Історія рус. церкви, особливо т. IX — привагідно зібрані звістки, Ільїнскій Югозападное русское общество и его умственное и релігійно-нравственное состояніе въ концѣ XVI и первой пол. XVII ст. (Волин. епарх. вѣдом. 1891), Миропольскій Очеркъ исторіи церковно приходской школы отъ перваго ея возникновенія на Руси до настоящаго времени, кн. III, віки XV—XVII, 1892 (зовсім ненаукова збірка звісток). Спеціальнійше: Петров Очеркъ исторіи православныхъ школъ на Волини (Труды кiev. духов. акад. 1867, I), Гожалчинскій Езуитскія школы въ юго-западной Россіи (Труды кiev. дух. акад. 1864, II), Ленчевскій Педагогія древнихъ братскихъ школъ (Труды кiev. дух. акад. 1870, VII—IX), Лукьяновичъ Къ вопросу объ острожской школѣ (Волинскія епарх. вѣдомости 1881), Zagórski O grecko-słowiańskiej szkole we Lwowie (Muzeum, 1893, X), Харламповичъ Острожекая православная школа (Кiev. Старина 1897, IV), Дмитріевскій Єпископъ елассонскій Арсеній и его вновь открытыя историческіе мемуары (Труды кiev. акад. 1898, I).

Для шкільництва в Литовсько-польській державі тих часів згагалі: *Łukaszewicz Historia szkół w Koronie i w. ks. Litewskim od najdawniejszych czasów aż do r. 1794*, 4 томи, 1848—52 (праця для сих часів досі одинока).

6. Книжність і письменство XIV—XVII в.

Література і книжність в українських землях XIV—XVII вв. досі не була предметом досліду в своїй судільности. В одинокій досі

історії українського письменства пок. Омеляна Огоновського ся частина належить до найслабших частей і не відповідає ніяким науковим вимогам. В історіях „русской литературы“ від XIV віка вся увага переносить ся на літературу північну, а українські і білоруські пам'ятки фігурують хиба принагідно, і взагалі сі віки XIV—XV трактують ся досить побіжно як вступ до московського письменства й книжності XV в. Сю систему, що зложила ся більш несвідомо як свідомо, в звязку з загальною історичною схемою „русской истории“, недавно пробував критично-історичними аргументами оправдати проф. Істрін в своїх, обговорених мною в т. III² с. 499 розвідках „Изъ области древнерусской литературы“, й ин.; він пробує вже в XIII в. виказати початки великоруської літератури, яку противставляє київський як правдиву літературу.

З другого боку в сферу української книжності старших століть роблять ся більш або менш значні екскурси дослідниками письменства і взагалі культурного руху українсько-білоруського другої половини XVI в., при чім одначе книжність і письменство українське трактують ся нерозривно і в суміш з білоруським. Такі екскурси знаходимо напр. в працях: Владимірова Докторь Францискъ Скорина, его переводы, печатныя изданія и языкъ, Спб., 1888 (вид. Общества любит. др. письменности); Архангельского Борьба съ католичествомъ и западнорусская литература конца XVI — первой половины XVII вѣка (Чтенія московскія 1888, I, і особно); Карламповича Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, 1898. Але сі екскурси не мають своїм завданням використати весь матеріал до сих питань і дійсно далеко його не використовують. Вкінці огляди церковного письменства сих віків дає історія церкви м. Макарія, вони одначе дотикають головню земель північних, великоросійських.

Інвентар рукописного запасу XIV—XV вв. дають праці Срезневского Древніе памятники русскаго письма и языка X—XIV вѣковъ, Волкова Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ XI—XIV вѣковъ и ихъ указатель, Спб. 1897 (Пам. др. писем. ч. 123), Соболевского Южнославянское вліяніе на русскую письменность в XIV—XV вѣкахъ, Спб., 1894, тут в додатках „Списокъ литературныхъ произведений, появившихся въ нашей литературѣ послѣ половины XIV вѣка“ (повторено в книзі: Переводная литература Московской Руси XIV—XVII вѣковъ, 1903). Одначе сі огляди не вичерпують всего дійсного запасу відомостей — студії пізнійших рукописей постійно приносять нам вказівки на певні твори, звістні в попередніх століттях, а й рукописні збірники XV, а навіть і XIV віку взагалі вистудіовані тільки в часті. Друга їх загальна хиба — той брак доклад-

нійших вислідів що до місця походження рукописей; правда, що переважно рукописи не дають на се вказівок, але взагалі на сю сторону досі звертано замало уваги.

Показчик українських і білоруських рукописей XIV—XVII вв. дав Владіміров в 1890 р., п. т.: *Обзоръ южнорусскихъ и западнорусскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст.* (Чтенія київські, т. IV, першу пробу такого показчика, тільки далеко менше повну дав він в праці про Скорину, тільки уживав там на означенне їх нещасливого терміну „югозападный“ в значінню „юго и западно-русскій“, а не в звичайнім значінню — правобічної України). Показчик задуманий добре: автор там, де розпоряджав якимсь матеріалом, дає взірці мови, історично літературні поясненія, пробує відрізнити пам'ятки українські від білоруських. Але для дуже багатьох рукописей Владіміров таким матеріалом не розпоряджав, а далеко й не опанував всього матеріалу — його від того часу пробуло дуже багато й ще більше прибуде (зверну увагу на описи львівських рукописей, що друкують ся в виданнях Наук. тов. ім. Шевченка, в новозаснованім „Українсько-руським архіві“, та в Извѣстіях академіи — описи рукописей Народнього Дому й ин.). Ряд доповнень подав Соболевскій під тит.: *Замѣтки о малозвѣстныхъ памятникахъ юго-западно-русскаго письма XVI—XVII вв.* (Чтенія київські т. IV). Проф. Карскій в своїй праці *Къ вопросу о разработкѣ стараго западно-русскаго нарѣчія, 1893* (Труды виленскаго отд. предварительнаго комитѣта) і новійше в книжці *Бѣлорусы* (т. I, 1903 с. 369—397) подав реєстр „западнорусскихъ рукописей“, але вибирає ті головні, в яких народня білоруська стихія язикова проступає виразнійше; українські рукописи фігурують тут лише зрідка, автор їх часом вирізняє, але багато між тими рукописями з прикметами тодішньої книжної мови, спільної й білоруським й українським землям, зістаєть ся без докладнійшої локалізації.

Спеціальні монографії вказані при тексті.

7. До питання про українські думи.

Аналізі дум — самого поняття про них і того роду поетичної творчості, який означаєть ся сим терміном, та його історії присвячена досить значна література (перегляд її, хоч і не повний дає стаття Е. Ткаченка-Петренка: *Думи въ изданияхъ и изслѣдованіяхъ, Украина 1907* кн. VII). Але вона в значній мірі обертаєть ся в порожняві. Під думою розумієть ся епічна поезія з характеристичною нерівноскладовою ритмічною будовою. Одначе назва думи для сього роду являєть ся поки що вповні конвенціональною: досі не звісно ні одного факту, де б назва „думи“ прикладала ся власне до сього роду поезії, чи то в усній чи то в писаній традиції. Тим менше маємо право звязу-

вати сю назву виключно з такими саме піснями. А коли вже робити се, по традиції, яка усталила ся в наукових кругах XIX в., то у всякім разі не можна без докладнійшої аналізи прикладати до сеї конвенціональної категорії „дум“ історичні свідощтва про „думи“, які можуть говорити про зовсім інші, відмінні типи піснотворчости, і по всякій правдоподібности таки справді про зовсім інше говорять: „думи“ XVI—XVII в., згадані в польських джерелах, зовсім не те, що розуміли під сею назвою в XIX в. і тепер.

Взагалі сї звістки старої традиції чисто використовують ся без потрібної обережности. Так напр. класичний текст Сарніцкого про руські думи часто інтерпретуєть ся досить довільно. В оригіналі він звучить так: duo Strusii fratres adolescentes strenui et bellicosi a Valachis oppressi occubuerunt, de quibus etiam nunc elegiae, quas dumas Russi vocant, canuntur, voce lugubri et gestu canentium se in utramque partem motantium id quod canitur exprimentes; quin et tibiis inflatis rustica turba passim modulis lamentabilibus, haec eadem imitando, exprimit (Annales, при липеськім вид. Длугоша, II с. 1198). Тут, як бачимо, розрізняєть ся властиве виконання думи співом і ритмічними рухами фахового співця, і імітація тихже мотивів селянами на дудках, чи в супроводі дудок. Тому помиляєть ся напр. Дашкевич в своїй новійшій статі про думи (Изборникъ кїевскій, с. 134), виводячи звідси, що в другій половині XVI в. думи „виконували ся хором“, хоч сам на иньшій місці (с. 123) признає справедливою замітку Наймана (Dumy ukraińskie, Ateneum 1885, X с. 109), що сама ритмічна будова їх мелодій не надавала ся до співання народом. Трохи забагато виводить з слів Сарніцкого також і П. Житецький (Мысли о малорусских думах с. 128), добавляючи в них такі прикмети: суспільний зміст (треба б генералізувати факт істновання думи про смерть Струсів у поході), елегічний характер, сумний мотив (сї дві прикмети можуть бути одною) і жестикуляція при виконанню.

Гадка про звязки українських дум з полудневословянською, сербською спеціально, пісенністю, в звязку з звістками про розповсюдження сербських пісень і співаків в землях коронних і вел. кн. Литовського, підносили ся вже давнійше — Jagić Gradja za slovensku narodnu poeziju (Rad jugosl. akad. XXXVII), Пыпинъ и Спасовичъ Історія славян. літератури I, Неушан I. с., Фаминцінъ Домра, Халанскій Южнославянскія сказанія о кравевичъ Маркѣ, Сумцов Соврем. украин. етнографія II і Йогож Культурныя переживанія. Але все се були побіжні згадки без глибокої аналізи. Новійшими часами справу звязку між українськими думами і полуднево-словянською поезією порушив Дашкевич в цитованій статі

Нісколько слѣдовъ общенія Южної Русі съ Югославіянствомъ въ литовско-пільській періодъ ея історіі, между проч. — въ думахъ (Изборникъ кїевскій, 1904), але теж так побіжно й загально, мов би умисно уникав якоїсь ясної відповіді, в чім саме полягав, в яких обставинах і в яким часі мав місце той полудневословянський вплив; він властиво вагаєть ся між гадкою про аналогію і вплив (пор. с. 128 і 130). Що правда, йому — як і попереднім дослідникам, були незвісні записки двірських рахунків Ягайла, що свідчать про популярність сербських музиків в Польщі й Литві вже на початках XV віка: в записках 1415 р. фігурують тут *krwaci fistulatores*, *Rationes curiae Vladislai* с. 457—462 (видавець в показчику — с. 570 дописує: *tympaniste seu fistulatores*, але тимпанисти фігурують в записках осібно від тих Хорватів). Натомість широку популярність в літературі здобула пізнійша звістка про сербських рапсодів в поемці *Swiatowa rozkosz*, виданій Ерн. Морштином (1606), вказана Ягічем (*Gradja* с. 118):

przy nim Serbin załośny długi smyczek wlecze
 łeb skrywiwszy po polciu, a rywule siecze,
 grając im starodulbskie dумы: jak przed laty
 Turków bili Polacy i miężne Horvaty.

Інші звістки про популярність сербської музики й сербських співаків в Польщі збирає Лінде *sub voce* *Serb*, новійше Лепший *Lud wesolków* с. 66.

Близкою літературною аналізою як форми так і змісту, я думаю, можна б було ближше уставити той тип „дум“, який міг розвинути ся на Україні під впливами сербської героїчної поезії, і який властиво повинний називати ся думою. З другого боку, аналіза нерівноскладового віршу, що дає характеристичну форму того типу, який звичайно тепер носить се імя, я думаю — могла б дати хронологічні підстави для орієнтування в історії цього типу. Як справедливо було помічено — сей вірш уступив місце новим типам ритмічної будови з розповсюдженнем шкільних впливів на Україні (Перетць *Историко-литерат. изслѣдованія и матеріали* III с. 15). Докладнійше сказати — нових шкільних впливів — школи латинської, з її рівноскладовими типами тонічної будови. Ближші аналізи, я думаю, зможуть сказати, кóли могла утворити ся форма дум в сучаснім розумінню, і се допоможе нам зміркувати — як могла вона сформуватись.

8. Артистична творчість в українських землях XIV—XVI вв.

В історії української штуки столїтя XIV і XV зістають ся дотепер вновні прогалиною. З XIII віком уривають ся досліді над історією штуки староруської; XVII, почасти XVI вік захоплюють дослід-

ники, що порушували (досі трудно сказати більше над саме порушуванне) українську штуку XVII—XVIII віків. Але що про саму штуку чи артистичний промисл XVII — XVIII вв. ми далеко—далеко не маємо скільки небудь докладного й повного поняття, а переважно або самі відокремлені, дрібні і дуже нечисленні фактики, або більше неясними вражіннями, ніж позитивним студіюванням подиктовані загальні характеристики, дівінації, скороспішні узагальнення, то що вже сказати про XVI, а особливо XIV і XV віки!

В Україні східній багатство й імпазантність пам'яток староруської штуки притягала до неї увагу дослідників, і все, що лишило ся з пізніших століть, трактувало ся як малоінтересні, навіть прикрі католицько-польські новотвори, що деформували й закривали від наших очей благородну староруську спадщину. Для них не мали ані поважання ані милосердя. В західній Україні, за браком пам'яток старших, вони звертали на себе більшу увагу. Польські учені інтересували ся західними елементами в руській штуці, як трофеями побіди західнього (ідентифікованого з польським) елемента над ворожою візантійською і руською, східньою стихією. Та сі триумфальні викрики¹⁾ робили досить лиху прислугу науковій роботі, вносячи елементи публіцистично-політичні в сферу наукового досліду й викликаючи певну холодність до сеї сфери в людях, котрим не усьміхали ся сі неани польсько-західній культурі. Через се, по части, серед української суспільности ті проби студій, пороблені Поляками, не знаходили попертя, навіть значного заінтересовання. Що правда, бракувало й потрібних засобів до того. Все ж дещо було зроблено. Товчок до того дали особливо дві вистави уряджені в р. 1885 і 1888: польсько-українська археологічна вистава в будинку політехніки — її альбом, розкішно виданий, але слабо

¹⁾ На вірєць Іх наведу дві тиради, розділені близько 10 літами (1889 і 1900). Лозинський в монографії про львівське золотництво (с. 87), описуючи хрест Касияновича підносить його як свідокство того як павет Rusiu i schyzmatyk prasnący dla instytucji, która krystalizowała w sobie najskrajniejsze tradycje odrębności na polu obyczaju i rytuału, przejęty był wzorami współczesnej sztuki i cywilizacji zachodnio-polskiej (там!). Др. Копера, предкладаючи краківській комісії штуки опись нагробника Конст. Острозького з печерської лаври (Sprawozdania VII с. VIII), підносить: w każdym razie nagrobek Ostrogskiego w kijowskiej cerkwi jest widocznym znakiem zwycięstwa sztuki zachodniej nad kulturą wschodnią, skoro niecierpianej przez kult rzeźbie otworzyła wejście cerkwi tak pierwszorzędnej jak Ławra, ale wobec tego, że nad grobowcem, jak się imnie здає, pracowali dwie epoki, zwycięstwo to jest dwukrotne i przedstawia dwa wybitne świadectwa wpływu kultury Zachodu, jedno z pierwszej połowy XVI a drugie z początku XVIII stulecia.

дібраний, вийшов в троязичнім виданню en regard під титулом: Вистава археологічна польско руска устроена во Львовъ въ року 1885. Друга — археологічно-бібліографічна вистава, уряджена ставропільським інститутом; з предметів виставлених на ній були зроблені фотографії щось в 5 примірниках, зрештою мало вартні переважно, через малий розмір і лихе розміщення предметів. Інтерес, ними збуджений заплоднив ідеями й розбудив енергію дослідників, і кінець 1880-х рр. та початок 1890-х років дали ряд більше або менше цінних і інтересних розвідок, заміток, публікацій матеріалу.

В Україні східній такими товчками послужила, кільканадцять літ пізнійше, справа помальовання Лаврської церкви новими фресками намість давнійших, засуджених на знищення і знищених дійсно, як пізніх й не інтересних (з XVIII в.) Деякі аматори української старовини виступили тоді в обороні сих лаврських фресків, доводячи їх більшу старинність, історичний інтерес їх і взагалі української штуки XVII—XVIII в. Потім сей інтерес підтримали археологічні зїзди — київський 1899 р., получений з археологічною виставою, на яку зібрано також і пам'ятки пізнійших віків (XVI—XVIII), далі зїзди харківський (1902) і катеринославський (1905), що звернули особливу увагу на артистичний промисел і штуку останніх століть. Далі завязанне при київським історичнім товаристві анкети для інвентаризації й студій української старовини, що крім справоздань з екскурсій з 1901—4 рр. (справоздання Доманицького й Щербаківського з Київщини, Ор. Левицького з Полтавщини в Чтеніях київ. істор. тов. т. 17 і 18, і такогоя рода замітка В. Щ. в Археол. лїтописи Юж. Россіи, 1904 — з Київщини й Поділя) положила початок видання Українських Древностей (досі оден випуск). Нарешті заложенне музеїв, особливо київського музею історії й штуки, де завдяки директору, одному з оборонців української археології й штуки пізнійших століть М. Біляшевському, звернено особливу увагу на сі пам'ятки і з початком 1906 р. уряджено гарну виставу українського артистичного промислу (одначе з російської України тільки, без Галичини), й поменьших музеїв в різних місцях України. Також інтерес, який показали для народнього стилю й предметів народньої артистичної творчости деякі українські земства (в Полтавщині спеціально) — все се в останніх роках сотворило теплу й прихильну атмосферу для української штуки останніх століть і дало сильні початки збирання матеріалу, а почасти — хоч іще дуже мало, і студіюванню його.

Завдяки таким обставинам, поважних наукових праць, присвячених українській штуці й артистичному промислу XVI—XVIII, не кажучи про попередні століття, маємо досі дуже-дуже мало. Література складаєть ся переважно з дрібних комунікатів, принагідних заміток або загальних „поглядів“. Вчисляти їх веі немаю претенсії й потреби;

буду старати ся вибрати, що важнійше або своїм матеріалом або провідними гадками чи спостереженнями; при тім поруч „української штуки“, або штуки плеканої Українцями, будуть фігурувати й праці про штуку на Україні, о скільки лише вона не стояла вповні відокремленою й відірваною від українського життя — такою тут ближше не интересуємо ся.

З становища чисто історичного пригадую кілька статей: М(алиновський) О каменныхъ церквахъ въ Галиціи (Зоря гал. 1852). Константиновичъ Описанія иконъ по церквахъ русскихъ въ стол. градѣ Львовѣ, 1852. Wolfskron Über einige Holzkirchen in Mähren, Schlesien und Galizien (Mitheil. des Central-Commission, 1858). Łobeski Monaster w Ławrowie (Rozmaitości, 1859 — замітки про руське церковне малярство). Бѣлоусъ Церкви русскія въ Галиціи и на Буковинѣ въ сравненіи съ храмами и зданіями у иныхъ народовъ, 1877. Sokołowski Przedstawienie Trójcy w cerkiewkach na Rusi (Sprawozdania kom. sztuki, I, 1876) і Йогож дезідерати на першій зїзді польських істориків ім. Длугоша, 1880 р. (протоколи в т. VI Scriptores rerum polonicarum). Myskowski Holzkirchen in den Karpathen (Mittheilungen 1880). Dzieduszycki Budowle drewniane na Rusi (Przegląd archeologiczny, 1882). Barącz Wiadomości o malarzach bazylikańskich (Przegląd bibl. archeol., 1882).

Łuszczkiewicz Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu (Sprawozd. III, 1886). Юбилейное издание въ память 300-лѣтняго основанія (sic) львовского ставропигійского братства, т. I, 1886 (документи до історії брацької, т. зв. волоської церкви, її описъ і рисунки). W. Dzieduszycki Ikonostas Bohorodczański (Przegląd archeol. 1886). Sigma (В. Лозинський) Malarstwo cerkiewne na Rusi (Kwart. histor. 1887 — загальні скентичні замітки з поводу попередньої статі, загального характеру — бо автор сам не бачив богородчанського іконостасу). Dzieduszycki: Die Malerie in der altruthenischen Kunst i Die Baukunst in der altruth. Kunst (Mittheilungen der Central. Comission, XIV, 1888); рецензія Лозинського на другу з сих статей, з виказаннем фантастичностей автора в Kwart. hist. 1889. П. Скобельський О археологічно-бібліографічній виставці Ставропигійского Института (Зоря, 1889 — перегляд артистичного матеріалу по групам, написаний з знанням річи — найліпше, що вийшло в сфері історії штуки від Русинів в тих часах). Sokołowski Sztuka cerkiewna na Rusi (Kwart. hist. 1889, передрукована з иньшими статями в збірнику автора Studya i szkice z dziejów sztuki i cywilizacyi) се такий же catalogue raisonné ставроп. вистави, як і попередня статя Скобельського.

З оглядів штуки й артистичного проміслу в західній Україні взагалі вчислю важнійше для нас: Łoziński Złotnictwo lwowskie w daw-

пучь віках 1384—1640 (другий титул: Lwów starożytny I), 1889. Йогож комунікати: О malarzach lwowskich, 1889 (Sprawozdania, IV) і дальша серія о Lwowskich malarzach XVIII wieku (викликана заінтересованнем автора руським малярством XVII віку, як він поясняє), 1892 (ibid. т. V с. XLII), також О haftiarstwie lwowskim (ibid. с. LXVI), Ormiański epilog lwowskiej sztuki złotniczej 1902 (ibid. т. VII). Його праці й матеріали доповняє Ферд. Бостель (Bostel): Przyczynki do dziejów złotnictwa lwowskiego XVI i XVII w 1891; Z dziejów malarstwa lwowskiego, 1892 (Sprawozdania V, архивні матеріали, пор. дискусію в протоколах с. LVIII), Kilka wiadomości o złotnictwie i malarstwie w Przemyślu 1894 (ib. LXXII), о Żydach złotnikach XVIII w. (львівських) (ibid. LXXVII). Йогож комунікат Kilka szczegółów do dziejów budownictwa lwowskiego (ib. с. LXIV) і т. и. Більша праця: Łoziński Sztuka Lwowska w XVI i XVII wieku—architektura i rzeźba, 1898 (єсть пізнійше, т. зв. відновлене видання). Про малярські цехи, а переважно краківський — Lepszy Cech malarski w Polsce od wieków średnich do k. XVIII w., 1897 (Wiadomości numizm.-archeol. 1896 і осібно). Про будівництво на Буковині: K. Romstorfer Typus der Kloster-Kirche in der Bukowina (Mittheilungen, 1890), йогож Kirchenbauten in Bukowina (ib. 1898 і далі). Загальні огляди — для Галичини в книзі Die österr.-ung. Monarchie in Wort und Bild Луцкевича (Architektur), М. Соколовського (Malerei und Plastik), В. Лозинського (Kunstindustrie) (вийшло в р. 1898, але писано кілька років перед тим, для руської штуки тут дуже мало), для Буковини К. Romstorfer Bildende Kunst (в томі Bukowina, 1899).

З чималою літератури викликованої лаврською іконописю, виберу дещо: Эртель О стѣнописи въ великой Успенской церкви Кіево-Печерской Лавры (Труды кiev. дух. ак., 1897, IV). М. Истоминъ Къ вопросу о древнѣйшей иконописи Кіево-печерской лавры, 1898 (Чтенія кievські XII) і Обучение живописи в Кіево-печерской лаврѣ въ XVIII в. (Искусство и худож. пром. 1901). Е. Кузьминъ Нѣсколько соображеній по поводу уничтоженных и уцѣлѣвшихъ памятниковъ старины въ Кіево-печерской лаврѣ (Искусство и художеств. промышленность, 1900, II), замітка з поводу сеї статі С. Яремича: Памятники искусства XVI и XVII ст. въ Кіево-печерской лаврѣ (Археол. лѣтопись Юж. Россіи, 1900 — головно про надгробник К. Острозького), й полеміка з Ертелем п. т. Еще о памятникахъ искусства въ Кіево-печ. лаврѣ (ibid.). Н. Петровъ Объ упраздненной стѣнописи вел. церкви Кіево-печ. лавры (Труды кiev. д. акад. 1900, IV). Реферати на кiev. археол. зїзді — Истоминъ Фрески XVII—XVIII в храмахъ и костелахъ Юго-западной Россіи и отголоски прешлага въ нихъ, і йогож Главнѣйшія черты въ иконографіи

на Волини отъ XVI до XV вѣковъ — тільки в резюме (Труды XI зѣзда т. II, реферати на двох попередніх зѣздах про лаврські малювання і науку малярства в ній вийшли потім в зміненій формі в Читеніяхъ київ. т. IX і Искусство и худ. пром., як вище). Кузьминъ XI археологическій сѣвъздъ в Кіевѣ (Иск. и худ. пром. 1900, XIV — з становища історії штуки). Б(іляшевський) Церковные предметы XVI и XVII ст. изъ Волинской губ. (Археол. лѣт. 1900, з поводу статі Кузьміна).

Публікації останніх лѣт: Б(іляшевський) Ближайшія задачи археології юга Россіи (Археол. лѣтоп. 1904, короткі дезидерати). Нарбековъ Южно-русское религиозное искусство XVII до XVIII вв. 1903 (Православное обозрѣніе і осібно, Казань, — перегляд предметів харківської археол. вистави й замітки з того powodu). М. Грушевська Причинки до історії руської штуки в давній Польщі (етнографічній), 1903 (Записки т. LI і осібно). Mokłowski Sztuka ludowa w Polsce, 1903 cz. I dzieje mieszkai ludowych, cz. II zabytki sztuki ludowej — деревляне будівництво і тесельство, матеріалу багато інтересного, хоч не завжди докладно відданого, текст слабший). Сѣвчинскій Исчезающій типъ деревяныхъ церквей, 1904 (Труды подол. ист. археол. общ. X — матеріали з Поділя). В. Щ. Къ вопросу о типахъ старинныхъ малорусскихъ церквей (Арх. лѣтоп. 1904). Древности Украины, вып. I, 1905 (матеріали про церковне будівництво і декораційну різьбу, зібрані екскурсіями 1901—1904 рр., зі вступною статьею проф. Павлуцького). Дополненіемъ служить статя Павлуцького: О деревянныхъ рѣзныхъ изображеніяхъ пугтовъ (малютокъ-ангеловъ) въ южно-русскихъ церквяхъ XVII и XVIII вв. (Изборникъ кіевскій, 1904). Е. Рѣдинъ Матеріали къ изученію церковныхъ древностей Украины — церкви г. Харькова, 1905 (Сборникъ ист.-фил. общ. т. XVI). Mokłowski i Sokolowski Do dziejów architektury cerkiewnej na Rusi Czerwonej, 1905 (Sprawozd. VII — про тип з бічними абсидними крилами, характеристичний для переходових століть XIV—XV в.). В. Щербаковскій Деревляні церкви на Україні і їх типи, 1906 (Записки т. LXXIV). І нарешті найновійше (принотовую в останій хвилі): Kazimierz i Tadeusz Mokłowski Sprawozdanie z wycieczki r. 1904 w celu badania sztuki ludowej, 1907 (Sprawozdania VIII) — переважно про деревляне будівництво церковне.

Дещо матеріалу можна знайти ще в таких виданнях як Пам'ятники старини в Зап. губерніях, вид. під ред. Батюшкова, і його публікації до поодиноких країв (Волинь, Подольє, Холмская Русь); Zacharjewicz Zabytki sztuki w Polsce. Для народніх виробів — найбільша хоч і вповні ненауково зроблена колекція видана львівським промисловим музеєм: Wzory przemysłu domowego (по ній: Ornamente der Hausindustrie ruthenischen Bauern), десять випусків, 1880 і далі. Дрібні замітки в часоп. Археол. лѣтопись Южной Россіи і Sprawozdania

komisji do badania hist. sztuki (інтересне для нас виказують реферати М. Грушевської з випусків тих справоздань в Записках наук. тов. ім. Ш.). До орнаменту і мініатюри приходить ся відсилати до публікацій Стасова й ин. (вчислених в прим. 31 в томі III²). Праці по історії ікононого малярства (див. тамже) полишають українську штуку сих часів майже вповні. До гравюри маємо тільки праці Ровінського: Русские граверы и их произведения (Мва, 1870) і в новім обробленню: Подробный словарь русских граверов XVI—XIX вв., два томи (Спб., 1895) і Словарь русских гравированных портретовъ; зведено тут чималий матеріал, але властивих розслідув про гравюру нема. Далеко меньше ще дають аналогічні, старші праці польські: Kołaczkowski Słownik rytowników, 1874, Rostawiecki Słownik rytowników polskich, 1886.

До музики, окрім праць вчислених в тійже прим. 31 тому III² 1), додаю тут іще: О вплині югозападныхъ братствъ на церковное пѣніе въ Россіи (Справосл. Обзорніе 1864, V—VI). Одоевскій О пѣніи въ приходскихъ церквяхъ, истор. свѣдѣнія о нашемъ церковномъ пѣснопѣніи, 1866 (з час. Домаш. Бесѣда). Разумовскій Народное мірское пѣніе и собственно музыка (Труды моск. археол. зѣзду). Сокольскій Исторія церковного пѣнія въ Россіи, Од. 1872. Михневичъ Очеркъ исторіи музыки в Россіи, 1879. Орловскій Краткій очеркъ исторіи духовнаго одноголоснаго пѣнія въ Россіи, Харк., 1884. Арнольдъ Гармонизація древнерусскаго церковнаго пѣнія, М. 1886. Сокольскій Русская народная музыка, великорусская и малорусская, Харкѣв 1888. Перепелицынъ Исторія музыки въ Россіи, Спб., 1889. Саккетти Очеркъ всеобщей исторіи музыки (с огляд музыки в Росіи), друге вид. 1891. Фаминцынъ Гусли, русскій народный инструментъ, Спб. 1890 і йогож Домра и средные ей музыкальные инструменты русскаго народа: балалайка, кобза, бандура, торбанъ, гитара, Спб. 1891. Коневскій Краткая исторія церковнаго пѣнія въ церкви вселенской и русской, 2 вид. М. 1897, і йогож Исторія гармоническаго пѣнія въ русской церкви, 2 вид. М. 1897. Вознесенскій Церковное пѣніе югозападной Руси по ирмологамъ XVII и XVIII вв., 4 випуски, 1891—1, нове вид. 1898 (1 вип.: Составъ, свойства и достоинства напѣвовъ помѣщенныхъ въ югозападныхъ ирмологахъ, 2 вип.: Сравнительное обзорніе церковныхъ пѣснопѣній и напѣва старой югозап. Руси, 4 вип. Образцы осмогласія распѣвовъ кievскаго болгарскаго и греческаго). Малашкинъ Кругъ церковныхъ пѣснопѣній по напѣву Києво-печерской лаври, М-ва, 1898. Галицьку церковну традицію розробляв П. Бажанський в ряді статей, але ненауково.

1) Бібліографічний показчик літератури церковного співу: Преображенскій По церковному пѣнію, Указатель книгъ etc. 1793—1896, Катеринослав, 1897.

9. Література культурно - побутова.

Українське культурне життя і побут сих століть досить мало звертав на себе увагу дослідників. Безпретенсійний, але досить гарний образок українського життя на переломі XVI і XVII в. дав Костомаров у своїй праці Южная Русь въ концѣ XVI вѣка (стаття перша: Подготовка церковной унии, в III т. Монографій); тільки що в ній не завжди можна відрізнити докладно документальну Wahrheit і белетристичну Dichtung. Оп. Левицький присвятив волинському життю XVI—XVII вв. кілька начерків, але в формі пів-белетристичній (Ганна Монтовтъ, Пасквиль и судъ, Превелебный свать — останні під загальним титулом: Очерки стариннаго быта Волини и Украины, К. Старина, 1888, 1889, 1891). Гарні образки шляхецького й міщанського життя в Галичині XVI—XVII вв. дав В. Лозинський в книгах Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie i Prawem i lewem. Натомість стаття Головацкого п. т. Черты домашняго быта русскихъ дворянъ на Подлясьѣ по актам XVI столѣтя (Вильно, 1888), зовсім не дає того, чогоб можна надіятися з титулу, обмежуючи ся наведенням кількох мало інтересних документів і безвартними замітками до них. Але і ті попередні праці, розуміється, тільки образки, більше або менше індивідуального характеру, які не можуть задоволити потреби в праці, яка б по можливості повно й всесторонньо представила нам українське життя XVI—XVII віків в ріжних сторонах його. На ширші розміри зачеркнена праця одного з молодших моїх слухачів Ів. Крип'якевича про львівських Русинів — поки що з першої половини XVI в. („Львівська Русь в першій половині XVI в.“ — Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. LXXVII—LXXVIII), зроблена в моїм семінарі. під час читання отсього курсу і не без впливу його, послужила й мині не в однім своїм фактичним матеріалі при обробленню сього тому для друку.

З спеціальніших праць можемо назвати лише щещо. Так пощастило відносинам родинним. Про них маємо Оп. Левицького Семейныя отношенія въ Югосла. Руси въ XVI—XVII (Рус. Старина, 1880, т. 29) і в дещо відмінній формі: Л. Маячанецъ Про шлюб на Україні - Руси в XVI—XVII столѣтїю (Зоря 1885, і нове видання — Літерат.-наукова бібліотека видавничої спілки, ч. 130, 1906) — дуже інтересна своїм матеріалом, хоч безперечно занадто оптимістично представленим і не завжди обережно дібраним (м. ин. циганські порядки пошали як ілюстрація українського життя). Далі поменьші статі тогож автора: Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси въ XVI—XVII ст. (Киев. Старина 1900, I), Створь малолѣтнихъ, страница изъ исторїи брачнаго права на Украинѣ XVI в. (ib. 1906, I). Розвідка В. - Буданова на туж тему, але на підставі актового матеріалу з білоруської території

(Гродно), хоч виводи роблять ся загально для жита „західно-руско-го“ — Черты семейнаго права въ Западной Россіи въ половинѣ XVI вѣка (Чтенія київські т. IV і особно, 1890), перед тим ще його статя на туж тему п. т. Историко-юридическіе матеріали, извлеченные изъ актовыхъ книгъ губ. Витебской и Могилевской, статя друга — Унив. извѣстія київські 1878 кн. IV. Нарешті недавня популяризація В. Доманицького: Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні (Нова Громада 1906, V). Культурно-релігійному і моральному життю присвячена статя (компілятивна) Ф. Ильинского Юго-западное русское общество и его умственное и религиозно-нравственное состояніе въ концѣ XVI и въ первой половинѣ XVII ст. (Вол. еп. вѣдом. 1896). Не можна поминути тут також Исторію возсоединенія Руси Куліша, де в т. I дають ся небезіntересні характеристики української суспільности і жита в другій пол. XVI в.

Для польського жита, під впливом якого зміняло ся житє українське, в кінці XVI віка особливо, ми також маємо не багато — що до якости особливо. Приходить ся звертати ся до безпретенсійних і сильно перестарілих уже збірок матеріалу, як видання Голембіовского *Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów sposobem dykcjonarza ułożone*, 1830 (нове вид. 1861), *Gry i zabawy różnych stanów w kraju całym*, 1831, *Domy i dwory, przy tym opisanie apteczki, kuchni, stolów* і т. и. 1836 (нове вид. 1884). Розвідки: *Tarnowski Dworzanin Górnickiego* (Studia liter. III). *Morawski Z życia towarzyskiego w eposie Zygmunta Awgusta* (Przegląd pol. 1884). *Kaczkowski. Kobieta w Polsce*, I—II, 1895. *Świeżawski Nierząd w Polsce od XV w. 1879* (Pamięt. tow. lekar. Warsz. 18). Невні культурні течії в польськiм житю зазначає книжечка Брілнера: *Суwilizacja i język*, 2 вид. 1901. Деякі небезіntересні статейки до поодиноких питань можна знайти в *Encyklopedyi staropolskiej* Гльогера. Нарешті перед самим виходом в світ цього тому з'явила ся книжка В. Лозинського *Życie polskie w dawnych wiekach, wiek XV—XVIII w.*, що має дати загальний образ польського побуту, але се начерк тільки, дуже короткий, побіжний і без наукового апарату.

10. Протестантські громади на Україні.

Подаю реєстр громад евангелицьких, реформатських і антитринітарських на Україні, вибрані головно з каталогів: Ан. Венгерского, бувшого реформатського проповідника в Володаві, на Побужу, в його *Systema historico chronologicum ecclesiarum slavonicarum per provincias varias, praecipue Poloniae, Bohemiae, Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae etc, ad annum 1650, opera Adriani Regenvolscii*, Тріп 1652, далі — з пізнішого каталогу Лукашевича в його *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce*, 1853, і з новітшої праці Мерчинга:

Н. М. Zbory i senatorowie protestanscy, 1905. Непевні що до своєї локалізації громади означаю запитанням.

В Галичині Бахорець громада заложена перед 1570 р. мабуть Стадніцким; Бережани — заложив Мик. Сенявський ще за Жигимонта-Августа, а зникла не далше початків XVII в.; Бучач заложив Мик. Бучацький за Жигимонта-Августа, а син скасував; Бучач Лісний або Гаї, звістка з 1640 р.; Чудець на сянїцькім пограничу, звісна в 2-й пол. XV в.; Гвоздець — залож. Ян. Потоцький, істнувала в 1-й пол. XVII в.; Гочів в Сянїччині, маєтність Балів, громада заснов. в 1550 р., дотягнула до 1630-х рр.; Гнойниця, в Перемищині, згод. 1570 р.; Дилягова — Стадніцький віддав костел на протест. громаду в 1550-х рр. Дорогоїв в Перемищині, гніздо Дрогоївських — дотягнула до пол. XVIII.; Дубецько — одна з найранїйших громад (Стан. Стадніцький віддав костел на кальвинський збір уже в 1540-х рр., потім завів школу, тут був проповідником звісний Станкар, але по Несецькому вже в 1580-х рр. сини Стан. Стадніцького покасували то все); Дубляни — звістки з 1640-х рр.; Дуліби (навіть не знати, котрі) звістки з 1620—1640-х рр. Жовква — протестантська громада була за Стан. Жолкевського старшого, син його, звісний гетьман, вернув костел католицькій церкві, Жолинь в Перемищині, маєтність Стадніцьких, протестантська громада звісна в XVI і в поч. XVII в.; Заршин — аянтитрініт. громада в 1-й пол. XVII в.; Зборів збір був лиш за життя Мартина Зборівського; Кашиці в Перем. — звістки з XVII в., за Дрогоївських; Краковець — мала бути протест. громада при кінці XVI і на поч. XVII в.; Коропець — глуха згадка з XVI в., Коросно „Руське“ (проповідник тутешній на синоді 1562 р.); Куропатники гром. протест. 1570, в 1563 пастор антитрінітарський; Кусениці в Перем. — в 1-ій пол. XVII в.; Литвинів в зем. Галицькій — тодіж; Ліско, маєтність Стадніцьких, скасована на поч. XVII в. з переходом дідичів на католицтво; Львів (тільки глуха згадка); Ланцут громада фундована Пілецким в 1549 р., скасована з переходом до Любомірських; Новосельці коло Ліска? — глуха згадка з XVII в.; Новотанець в Сянїцкім, маєтність Станів, громада протестантська фундована в 1550-х рр., дотягнула до к. XVIII віка; Орачівці? в Руськім воевод. згод. 1570 р.; Поморяни, маєтність Сененських, протест. гром. звісна з 1560 р. і істнувала ще в 1-ій пол. XVII в.; Риманів — їх же, скасована Стадніцким в 1580-рр.; Стараниці? в Перемищині згод. 1570 р.; Чтопи? в Перемищині, одинока згадка в актах синоду 1570 р.; Явірник в Перем., згод. 1570; Яблонів в зем. Галицькій, звісна в 1630 — 1640-х рр.; Ясенів в Тереховел. — в XVII в.; Яцимир в Сянїччині — від 1550-х рр.

Поділе: Камінець — протест. біжницю фундовав староста Мик. Потоцький; Межибож — протест. громада згад. 1570 р.; Панивці — громада протест. при кінці XVII і на поч. XVIII в.; школа і друкарня (друки 1610—1611), фонд. Потоцких, скасована з переходом до католицької лінії; Сатанів — протест. пастор. згад. 1560 р.; Хмельник — гола згадка 1570 р.; Язловець — Юр. Язловецький віддав костел протестантам в 1549 р., по словам Окольського — за ініціативою тутешнього плебана; зникла громада по 1570 р., за сина Юрія Язл. Крім того в актах синоду 1570 р. згадують ся ще протестантські громади бадреска і дрозівська на Поділлі.

На холмсько-белзьким побужу: Бонча — громада założена Сецицькими при кінці XVI чи на поч. XVII в., дотягнула до XVIII в.; Гоздів (коло Крилова) антитрініт. громада зв. в 1617 р.; Горжків — згадки з 1560 і 1604 рр.; Голубець (чи Голубе коло Крилова) — звістки з серед. XVII в.; Житанець — протест. гром. згад. в 1581 р.; Жулин прот. громада звісна в 1640-х рр.; Замосте — протестантська громада заснована батьком канцлера коло р. 1560 і скасована по його смерті († 1572); Зданів — протест. пастор згад. 1560 р.; Змієвці (в Белзькім) — протест. громада згад. в актах синоду 1570.; Краснобрід, маєтн. Лещинських, зв. 1595, місце реформатського синоду 1648 р.; Крилів — фонд. Остророгів, зв. 1570 р., місце синоду 1596 р., скасована Мик. Остророгом 1635 р.; Криниця — згад. на синодах 1581 і 1595 р.; Крупє, маєтність Ожеховських, антитрінітар. громада в 1-ій четвертині XVIII в.; Лаців громада фонд. Горайськими, зв. 1581 р., була протестантська друкарня; Лице — звісна від 1560-х рр. до кінця XVI в.; Перемислів в Белзькім — протест. громада згад. 1582 р.; Пустотва в Холмщині — протест. пастор згад. в 1560—1602 р.; Рейовець — протест. громада фундована Рейом в 1560-х рр., дотягнула до к. XVII в.; Ріплин в Белзькім згад. в 1580—1600 рр.; Романів? в Красноставськім — згад. в 1640-х рр.; Свидниця в Белзькім — згад. 1570 р.; Стримілець тамже — глуха згадка у Венгерського (маєтність Лаців); Туробин — протест. громада фундована Гуркою, існує коротенько в 1570—1580-х рр.; Угруйськ — маєтність Угровецьких, евангел. громада згад. 1608 р.; Хланів — згад. 1582 р.; Щебрешин — протест. громада фундована Гуркою в 1570-х рр., існувала дуже коротко, як і Туробин.

На Волині: Бабин, маєтність Бабинських — антитрінітарська громада звісна в 1630-х рр.; Березка, маєтність Чапличів, антитр. громада звісна в 1640-х рр.; Берестечко — протестантська громада одна з старших, Венгерський знає її від 1585 р., założена кн. Пронським, останні звістки 1651 р., в 1640-х рр. мала бути антитрі-

нїтарська; Водиради — 1599 р. Кандиба обернув церкву на анти-трїніт. біжницю; Галичани, маєтність Шпановських, антитрїніт. гром. звісна в 1640—50 рр.; Гоща антитрїніт. громада Гойських, від поч. XVII в. до 1640-х рр.; Дорогостаї — громада згадується в 1595 р. і дотягнула до 1640-х рр.; Запорів? — Лубенецький згадує в 1618 р. антитрїнітарського пастора; Заслав — антитрїнітарській пастор згад. 1567 р., громада мб. не довго існувала; Іваничі — антитрїніт. гром. звісна в 1640—1650-х рр.; Киселин — одна з найзначніших антитрїніт. громад, фундована Юр. Чапличом, в поч. XVII в., скасована в 1644 р.; Корець — згад. на протест. синоді 1596 р.; Кремінець? згад. протест. пастор при кінці XVI і поч. XVII в.; Лабунь — евангел. гром. в 1560—1590 рр.; Ляхівці — антитрїніт. громада фундована Сенютами на поч. XVII, пізнійше була тут окрім того і громада евангелицька; Мартинів, маєтн. Ходкевичів, громада протест. згад. 1570 р., зникла скоро; Милостів коло Клевани, глуха згадка у Лубенецького про антитрїнітар. громаду; Острог — антитрїніт. громада звісна в 1617—8 рр.; Остропіль — глуха згадка, з часів Конст. Острозького; Рафалівка — антитрїніт. громада в 1640-х рр.; Собішин теж; Сокуль над Случею — глуха згадка про антитрїніт. громаду; Староконстантинів — велика антитрїнітарська громада (в 1617 р. 100 членів), заложена, по словам Лубенецького, під опікою кн. К. Острозького; Тихомль — антитрїніт. громада заснов. Ад. Сенютою, існував. до 1640-х рр., була разом і громада евангелицька; Шпанів — антитрїніт. громада заснов. Ад. Шпановським звісна в 1620-х рр.; Щенятів — згад. антитрїнітарська громада фонд. Сенютою. Янівці — прот. громада згад. в серед XVII в.

На Побужу берестейсько-дорогичинським: Бересте — громада протестантська заснована Мик. Радивилом Чорним, дотягнула до 1630-х рр., була якийсь час і друкарня; Біла — громада протестантська, в 1560-х рр. переходить на антитрїнітарство, але десь коло р. 1579 упадає; Венгрів — протестантська громада від 1550-х рр. якийсь час була антитрїнітарською в 1560-х рр. (була й друкарня), пізнійше знову протестантсько-авгсбурська й реформатська, авгсбурська задержала ся досі; Волянів в Берестейщині? — згад. протестантська громада в XVII в.; Городище в Берестейським, протест. громада фундована Махвичами, лїсничими біловезькими, в 1-й пол. XVII в.; Докудів в Берестейщині — протестантська громада має бути заложена коло р. 1600, дотягла до к. XVIII в.; Заблудів — протестан. громада звісна з XVIII в., дотягла до XIX, була тут вища школа, фундована Янушом Радивилом; Морди на Підляшю — протестантська громада звісна від 1550 р. (1553 р. тут си-

нод), переходить потім на антитринітарство (тут антитринітарський синод 1563 р.), в 1570-х рр. зникає; Найдорф в Берестейщині, протестант. громада звісна від 1-ої пол. XVII досі; Нурець — протест. громада від 1630-х рр., дотягнула до пол. XVIII в.; Орля, на Підляшшу — протест. громада звісна від 1644 р., коли тут був синод дисидентів, дотягнула до пол. XVIII в.; Русків, тамже, протестант. громада при к. XVI в., фундація Лещинських; Соколів коло Венгорова — глуха згадка про протестант. громаду; Сураж — антитринітарська громада в поч. XVII в.; Ямно — протестантська громада звісна від пол. XVII до XIX стол.

В Київським і Брацлавським воеводстві: Винниця — протестант. громада згад. 1570 р., пізніше нема сліду; Козаровичі, Ліщин Лосичин — маєтности Горностаїв, протест. громади в першій половині XVII в.; Ушомир в Овруччині, маєтність Немиричів, антитринітарська громада в першій пол. XVII в.; Черняхів — їх же маєтність в Житомирщині, антитринітарська громада й школа, скасована трибунальським рішенням 1644 р.; Шершні — антитриніт. громада теж фундації Немиричів, дотягла до 1640-х рр.

Реєстри сі, розуміють ся, і в сім виді ніяк не можуть претендувати на повноту й докладність.

11. Релігійно-національний рух на Україні в другій пол. XVI в. і релігійна полеміка.

Вилучивши шкільництво (див. прим. 5) і чималу літературу про брацтво, зібрану низше (в прим. 13), те, що маємо по за тим, головню займаєт ся релігійною боротьбою в житю й письменстві, особливо сим останнім. Загальний погляд (компілятивний) на культурне жите в звязку з сим літературним рухом дає цитована праця Архангельского Борьба съ католичествомъ и западнорусская литература конца XVI—первой половины XVII вѣка (чтенія московські 1888, I), також Ильинского Югозападное русское общество в концѣ XVI в., 1891. Перший перегляд полемічного письменства, починаючи від унії 1596 р., дав Коялович у своїй праці Литовская церковная унія 1859, т. I (п. т. Замѣчанія объ источникахъ для исторіи литовской церковной уніи) — перегляд досить побіжний, і розуміють ся — ще дуже недокладний. Значно більшим матеріалом розпоряджав м. Магарій, але він вилітав звістки про літературну полеміку в свій огляд церковних відносин, не вилучаючи їх в якісь спеціальніші екскурсії (т. IX, 1879 р., X, 1881). Більше компактні, аже дуже короткі звістки у Чистовича Історія западнорус. церкви т. II, 1884. Загальний погляд на релігійну полеміку другої пол. XII в. дав Завитневич в своїй розвідці Палинодія Захарія Копистенскаго и ея мѣсто въ исторіи западно-русской полемики XVI

и XVII в. (Варшава, 1883) і десять літ пізніше А. Брікнер в статі: *Sporo o unię w dawnej literaturze* (Kwart. histor. 1896) — під сим титулом подано перегляд полемічної літератури від першого видання книги Скарґі до кінця XVII віка. Сі короткі огляди одначе далеко не вичерпують справи, й повно та наукова зроблений огляд полемічної літератури вістаєть ся завданням будучности. Бібліографічний перегляд друків і рукописного матеріалу другої пол. XVI і першої XVII в. дає Архангельский в цитованій праці — перегляд небезвартостий, але уложений на жаль так, що з нього користати дуже тяжко.

З спеціальнішого вкажу насамперед цитовану вже не раз статью проф. Петрова Западно-русскія полемическія сочиненія XVI вѣка Труды кiev. дух. акад. 1894, II—IV, що займаєть ся першими стадіями релігійної полеміки XVI в., і статью проф. Сумцова про полеміку за календар: Историч. очеркъ попытокъ ввести въ юж. и зап. Россію григоріанскій календарь (К. Старина 1888, VI). З чималенької літератури писавь Івана Вишенського ми головнійше уже знаємо; її складають: статья С. Лова в Подольских еп. вѣдомостях, 1875, Сумцовъ Іоаннъ Вишенскій, южнорусскій полемистъ начала XVI ст. (К. Старина 1885, VI), Франко Іоаннъ Вишенскій, новыя данныя для оцѣнки его литературной и общественной дѣятельности (ib. 1889, I), И. Житѣцкій Литературная дѣятельность І. Вишенскаго (ib. 1890, VI), Франко Іван Вишенскій і его твори, Льв. 1895 (і маленький причинок іще в т. XXXVI Записок наук. тов. ім. Шевченка), Кримскій І. Вишенскій, его жизнь и сочиненія (К. Стар. 1895, IX—X, з поводу праці Франка). Критичний розбір літератури звязаної з унією 1596 р. подають праці присвячені сій унії (вчислені в т. V прим. 11). Важнійші монографії про Скарґу й його писання вказані вище на с. 475. Кілька праць присвячено крім того найвизначнійшій памяті сєї полеміки — Апокрізісу Філялета: Апокрисисъ Христофора Филалета въ переводѣ на современный русскій языкъ, К., 1870 — вступна статья і примітки Малышевского; Скабалановичъ Объ Апокрисисѣ Христофора Филалета, Спб. 1873; Голубевъ Библиографическія замѣчанія о нѣкоторыхъ старопечатныхъ церковно-славянскихъ книгахъ преимущественно конца XVI и XVII ст. (Труды кiev. дух. акад. 1876, I—II) — тут критичний перегляд поглядів Скабалановича про особу Філялета, авторство Апокрізіса й бібліографічні замітки про різні друки. Про літературну діяльність Потія статі проф. Студинського: Кто був автором 'Αυτοβίησις - α? 1900 (Записки Н. т. ім. III. т. XXXVI), Pierwszy występ literacki Hipacyusza Pocięja, 1902, Ze studyów nad literaturą polemiczną, 1906 (Rozprawy wyd. filol. т. 43) — про Потія як перекладчика на руську мову книги Скарґі Synod Brzeski і полеміку його з Пігасом?

ї вступна розвідка до V т. Памят. україн. мови — тут особливо про полеміку Потія з Клириком Острозьким і про особу сього останнього. Про писання Зизанійів крім старої праці Лилова О такъ называеомой Кирилловой книгѣ, Казань, 1858, новіші статі: Б'яляновскій Стефанъ Зизаній (Волян. епарх. вѣдом. 1887), Ильинскій Большой катехизисъ Лаврентія Зизанія какъ учено-литературное произведение (ib. 1893). Про „Пересторогу“ дві статі: Франка Z dziejów soboru Brzeskiego 1569 r. (Kwart. histor. 1895) і Студинського Пересторога, руський пам'ятник початку XVII віка, 1895, та йогож критичні замітки до праці Франка: Причинки до історії унії (Правда 1895 і особно). Про Мел. Смотрицького крім старої книги Суші Saulus et Paulus (Romae, 1666), передр. Мартиновим в Парижі в 1864 р. н. т. Vita M. Smotriciі auctore Iacobo Susza, статя тогож Мартинова в книзі: Кирилло-меодіевскій сборникъ; Еленевскій Мел. Смотрицкій (Прав. обозр. 1861, VI), Засадкевичъ М. Смотрицкій какъ філологъ і більші уступи в працях Голубева (П. Могила, I), Пелеша (Geschichte der Union), Харламповича (Школы).

12. Література про Василя-Константина Острозького й його родину.

Та позиція, в яку обставини поставили кн. Острозького, спричинила велику увагу для нього і серед сучасників і в пізнійших часах. В найгірших часах для української суспільности й православної церкви його могутність, сила, впливи служили моральною підпорою й потіхою православним, і пізнійші покоління переховали повну вдячності й піетизму пам'ять для сеї опіки князя. Вираз їй дає в своїй Палінодії Копистенський, присвячуючи давно вже умершому князю характеристику повну похвал його особистим прикметам і заслугам, переняту незвичайним поважаннем і піетизмом, як до ідеальної людини ¹⁾. І сей традиційний погляд перелетів через століття й задержав ся, по всіх зідливих критиках до в. XIX в.—вказу напр. статью пок. Лебединцева (1883), де автор не тільки дає йому місце серед першорядних українських діячів „поруч з великим вождем народнім Б. Хмельницьким і славним учителем м. П. Могилою“, а й представляє його як чоловіка „даровитїйшого и совершенїйшого во всѣхъ отношенїяхъ“. Антитезу дає зідлива й стороннича критика Куліша, що так само односторонно старав ся представити кн. Василя нужденним нулем з кожного погляду. Такого неприхильного погляду, хоч не в так різких формах, держать ся письменники католицького і уніатського напрямку як Ліковскій і Студинський, тим часом як Уманець пробує глянути на Острозького як на репрезентанта свого часу й суспіль-

¹⁾ Палінодія с. 1134—1139 (О пресвѣтломъ и православномъ Василии кн. Острозскомъ).

ної верстви, аристократа індіферента, скептика і раціоналіста, скорше в душі скептичного XVIII, ніж релігійного XVI в.

Наводжу новішу літературу: Четыркинь Дѣятельность кн. Острожскаго въ пользу православія (Волин. епарх. вѣд. 1872). Костомаровъ Кн. Константинъ Константиновичъ Острожскій (Русская исторія въ жизнеописаніяхъ т. I — властиво історія релігійної боротьби, зв'язана з особою О., характеристики нема, чимало помилок). Куліш Исторія возсоединенія Руси, особл. т. I гл. IX (вістре звернене против Костомарова, але Куліш опираєть ся на нїм і повторяє його помилки) й Исторія отпаденія Малороссіи, I гл. I. (Теоф. Лебединцев) Къ портрету кн. К. Острожскаго (К. Старіна 1883, XI). Студинскій Пересторога, 1895. Likowski Unia brzeska, 1896. Харламповичъ Острожская прав. школа, 1897. Уманецъ Князь Константинъ-Василій Острожскій (Рус. Архивъ 1904, IV).

З иньших членів родини Острозького має чималу літературу його сестриняця Гальшка і невістка Беата. Трагічна історія Гальшки не раз розроблювала ся і в науковій і в белетристичній формі (див. Deiches Halszka z Ostroga w dramacie i historyi, краківський Swiat 1891 і осібно); більш наукові оброблення: Przedzdecki — Nakęski Elzbieta ks. Ostrogska (Bibl. Warsz. 1862, IV); Przeddziecki Jegielonki polskie II (Przygody Halszki Ostr.) і V (Beata z Koscielckich); Шапаневич Гальшка кн. Острогска, 1880 (з Зопі); Caro Beata und Halszka, eine polnisch-russische Geschichte aus dem XVI Jhn., 1883. Єсть спеціальна стаття також про стадокоємницю Острозьких, внучку Кн. Василя Анну-Альоїзу: Оп. Левицкій Анна-Алоїза кн. Острожская (К. Стар. 1883, XI).

13. Брацтва.

Визначна культурна-національна й політична роль, відіграна брацтвами, стала звертати на них увагу дослідників з середини XIX в., коли опублікованне більших мас документального матеріалу з XV віку взагалі кинуло більше світла на внутрішнє жите України й Білоруси в тих часах. Перша монографія: Зубрицького Лѣтопись львовскаго ставроногіяльнаго братства по давнимъ документамъ составленная, написана десь в початках 1840-х рр. (видана в Журналі Мин. Нар. Просв. за р. 1849, в т. 62) не йде в рахубу¹⁾. Се дійсно тільки лѣтопись: під роками переповіджений документальний матеріал, до якого й досі приходять ся заглядати, бо документальний той матеріал, починаючи з перших років XVII в., і досі не виданий, — але се ніяк н

¹⁾ Знаєть ся, ідея сеї праці була піддана Зубрицькому Максимо вичом: в однім листі з 1841 р. він радить йому написати історію львівського брацтва — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLIII с. 34.

історія брацтва. Питання про початки і розвій брацької організації поставили дві праці, видані майже в тім самім часі, незалежно від себе, — се була стаття Соловйова: Братчини (Рус. Весѣда 1856, IV) і книжка свящ. І. Флерова: О православныхъ церковныхъ братствахъ, противоборствовавшихъ уни въ юго-западной Россіи въ XVI, XVII и XVIII столѣтіях, Спб., 1857 (на неї интересна рецензія Беляева в Рус. Весѣді 1858, I). Сі праці зазначили два напрями в обясненню початків брацтв: Соловйов звязав їх з староруськими братчинами, з старословянським родовим житєм. Флеров, виходячи з обставин їх розвою на Україні й Білорусі, виводив їх з цехових організацій. Погляд Флерова був потім підтриманий і дальше розвинений статтями Коляловича — Чтенія о церковныхъ западно-русскихъ братствахъ (День, 1862 і осібю), і Скабалановича Западно-европейскія гильдія и западно-русскія церковныя братства (Христіанское Чтеніе 1871, II). Ся друга стаття була важна тим, що вона сягнула до форм старших, ніж цехова організація XV віка, і звязала брацтва з формами старого родового життя, отже иншою дорогою, слідами німецьких учених (Вільди головню) підійшла до того погляду, який зазначив Соловйов. Ширше розвинула сей погляд Ол. Єфименко в своїх статях Южнорусскія церковныя братства, историко-этнографическій очеркъ (Слово, 1880, X—XII). Ігноруючи ті історичні обставини, ті суспільно-юридичні форми, в яких розвивало ся українське (та білоруське) життя, вона постарала ся звязати брацтва XVI в. з иншими формами брацьких організацій українських і инших словянських, і прийшла до виводу, що в українськім народі „принцип братської організації знайшов особливо вдячний ґрунт для свого приложення і розвою“ (Юж. Русь I с. 108). Освітленне, очевидно, вийшло ще більше одностороннє, як у тих, що в українських брацтвах бачили тільки відбитки західніх корпоративних організацій.

Модифікацію тих поглядів, які виводили брацтва з історичних обставин українського та білоруського життя XV та XVI в. дав проф. Голубев в книзі Історія кievской духовной академіи (1886): не заперечуючи впливів цехового устрою, він переніс центр ваги в брацькій організації на права патронату (церковныя братства — по нашому мнѣнню — суть не что иное какъ розвившіяся подъ вліяніємъ благопріятныхъ условій коллективный патронатъ — с. 83). Ся гадка, висловлена загально, не приложена до генетичного розвою, може завдяки власне сій загальности була прийнята й пізнійшими дослідниками — Харлампович Школы, Крыловскій Львовское Ставропигіальное братство (1904); в останній (взагалі дуже слабо зроблений) висловлена ціна гадка про аналогії українських брацтв з пізнійшими грецькими. Инь-

ша, також слаба з наукового боку книжка Папкова „Братства. Очеркъ исторіи западно-руськихъ православныхъ братствъ“, 1900 (і йогож Древнерусскій приходъ, 1897) підносить звязъ брацтв з староруською парафіальною організацією і з старими медовими брацтвами. Гадки Папкова розвиває компілятивна статейка проф. Кедрова Древне-рускія братства (Рус. Архивъ, 1901, II), звязуючи їх з поглядами Скаблановича.

Се була б і вся важніша література про брацтва — лишаючи на боді статі вповні компілятивні й неінтересні з наукового боку, та ще такі праці, які говорять лише про пізнійші останки й пережитки братської організації (статі Сребницького, В. Василенка й ин.).

Показчик імен і річей*).

- Ла**—річ. див. Муша.
Австрія ст. 6, 37.
Азія ст. 4, 5, 7, 13, 14. Азія
Мал. ст. 7, 22. Азія Середня ст. 4.
Азовське море ст. 178.
Акерман див. Білгород.
Альта річ. ст. 285.
Англія ст. 28, 184, 185, 193.
Андрій Львович кн. ст. 28, 29.
Андрій Володимирович кн. ст. 307, 352.
Антверпен м. ст. 68.
Арабія ст. 13.
Арменія ст. 4.
Артемій ігумен ст. 442, 443, 470, 473.
Аррас м. ст. 66.
Астрахань м. ст. 29.
Атос ст. 344, 345, 349, 352, 371, 379, 407, 551, 557.
Арсеній арх. еясонський ст. 516, 517, 519, 520, 521.
Бабичі с. ст. 267.
Бабин с. ст. 626.
Бажі шл. ст. 611.— Ян ст. 238.
Байбузи шл. ст. 281, 284, 285, 286.
Баків м. ст. 60.
Баня м. ст. 60.
Балабан Гр. ст. 565, 572, 573.
Балабан Гедеон ст. 465, 510—512, 522, 523, 524, 528—530, 540, 557, 586, 587.
Балабан Ісайя ст. 586, 587, 588.
Балабани Марко й Михайло шл. ст. 239, 240, 611.
Балицькі шл. ст. 237, 240, 242, 611.
Бандрівські шл. ст. 611.
Балтійське море ст. 182, 192, 199.
Бар м. ст. 46, 92, 108, 450.
Барановські шл. ст. 281.
Баторий Стефан кор. ст. 57, 285, 394, 403, 417, 447, 448.
Батурин м. ст. 287, 288.
Батятичі с. ст. 152, 153.
Бахорець с. ст. 625.
Бачинські шл. ст. 240, 611.
Башня с. ст. 154.
Белз м. ст. 43, 74, 101, 103, 104, 107, 108, 138, 151, 152, 157, 158, 187, 195, 209, 219, 220, 223, 246.
Бендери дв. Тягинь.
Березка с. ст. 626.
Березовські шл. ст. 240, 245.
Берестечко м. ст. 102, 626.
Бережани ст. 625.
Берладь м. ст. 60.
Верливиці с. ст. 251.
Бересте м. ст. 12, 23, 34, 48, 50—53, 74—76, 142, 171, 183, 184, 188, 189, 196, 268, 273, 274, 278, 308, 425, 448, 450, 581, 532, 536, 537, 544, 545, 546, 554, 627.
Бересте (куявськ.) ст. 34.

*) Показчик містить в собі тільки важніші імена.

- Бесарабія ст. 60.
 Бехи шл. ст. 281.
 Білгород-Монкастро м. ст. 4, 10,
 26—28, 40, 57, 58, 60—64,
 142, 606, 607, 608.
 Біла Русь 19, 46, 333, 423, 424—
 426, 430, 432.
 Більськ м. ст. 12, 108, 171, 184.
 Біла Церква м. ст. 481.
 Бібрка м. ст. 101.
 Білоцькі шл. ст. 281.
 Біла ст. 627.
 Більська земля ст. 247.
 Білоцерківське стар. ст. 191, 229,
 281.
 Бибельські шл. Андрійко ст. 236,
 237, Грицько ст. 238, 239,
 611, Яцько шл. ст. 238.
 Библю ст. 238, 255.
 Бидгоща м. ст. 194, 213, 217, 218.
 Виянські шл. ст. 240, 611.
 Бистриця м. ст. 60.
 Вихів м. ст. 19.
 Бабиничі м. ст. 504.
 Бобровники ст. 83.
 Боговитини шл. ст. 277, 598,
 611.
 Богородчани м. ст. 379.
 Богуславське стар. 281.
 Бокії шл. ст. 598.
 Болестрашицький Костко шл. ст.
 237.
 Болшів с. ст. 180.
 Болгар м. ст. 4.
 Болосів с. ст. 238.
 Болсуновські шл. ст. 281.
 Бона королева ст. 49, 51, 135,
 175, 225, 252, 273, 316, 398.
 Боратинські шл. ст. 611.
 Борецький Йов ст. 520.
 Борснич Франциск шл. ст. 236.
 Борщів м. ст. 92, 237.
 Боршшоль м. ст. 290.
 Борщовський шл. ст. 611.
 з Борщева шл. Михно й Пашко
 ст. 237.
 Боська волость ст. 205.
 Боярські шл. ст. 240, 611.
 Браїлів м. ст. 60, 178.
 Браславщина ст. 92, 177, 249,
 273, 278, 279, 280—283, 450.
 Братковські шл. ст. 240, 611.
 Брашів м. ст. 60.
 Брилевщина с. ст. 308.
 Брилинські шл. ст. 611.
 Броди м. ст. 388.
 Брунсберг м. ст. 418.
 Брянськ м. ст. 9, 184.
 Буг річ. 27, 34, 142, 151, 158,
 183, 186, 188, 194, 197, 210,
 211.
 Буковина ст. 60, 334, 620.
 Буськ м. ст. 101, 136, 176, 220.
 Буцні с. ст. 251.
 Бучач м. ст. 101, 422, 625.
 Бучацькі шл. ст. 236, 250, 420.
 Валахія ст. 60.
 Василько кн. теробовельський ст.
 297, 303.
 Варшава м. ст. 33, 53, 54, 110,
 465, 575.
 Варшавіцький Станіслав 446, 457.
 Великі Мости м. ст. 118, 121,
 389.
 Венгріє м. ст. 627.
 Венеція м. ст. 20, 68, 428.
 Венр р. ст. 33, 180, 194, 195,
 268.
 Вербна с. ст. 209.
 Верещатинці с. ст. 251.
 Верешинські шл. ст. 611.
 Верх-Рахань с. ст. 152.
 Ветли с. ст. 186.
 Ветлиця р. ст. 50.
 Візантія ст. 25, 142, 221, 332.
 Вільхівці с. ст. 266.
 Вильно м. ст. 3, 11, 50, 53, 307,
 319, 337, 338, 418, 429, 438,
 444, 446, 452, 455, 457, 460,
 485, 499, 527, 536, 537, 539,
 540, 542, 547, 557, 560, 561,
 568, 571, 572, 585, 594.
 Виниця м. ст. 289, 450, 628.
 Винницькі шл. ст. 240, 246, 611.
 Висла р. ст. 27, 33, 34, 68, 83,
 163, 182, 183, 184, 186, 194,
 195, 199, 213, 217.
 Вислиця ст. 576.

Вислок р. ст. 194, 224.
 Височан Семен ст. 245.
 Височанські шл. ст. 244, 245.
 Витвицькі шл. ст. 240, 242,
 611. — Лучка й Олекса ст.
 237.
 Витебськ м. ст. 434, 435.
 Витовт в. кн. ст. 35, 42, 59, 150,
 249, 273, 357, 358, 360, 364,
 403.
 Вишгород м. ст. 33.
 Вишенський Іван ст. 407, 408,
 410, 422, 461, 470—474, 475,
 477, 478, 479, 494, 496, 550,
 551—557, 561.
 Вишневецький Михайло ст. 593,
 595.
 Вишневецькі кн. ст. 280, 285,
 598.
 Вишня м. ст. 101, 508, 590.
 Влоцлавок м. ст. 194.
 Водиради ст. 627.
 Войни шл. ст. 598.
 Войтка с. ст. 76.
 Воін м. ст. 268.
 Волга р. 14.
 Волинь ст. 27, 28, 36, 38, 45,
 47—56, 75—77, 93, 102, 116,
 134, 150, 156, 170, 174, 179,
 183, 188, 196, 197, 199, 210,
 211, 216, 227, 228, 249, 272,
 273, 277, 330, 360, 422, 423,
 425, 443—445, 448, 449, 455,
 485, 568, 591, 596, 603, 621,
 623, 626.
 Волковинські шл. ст. 253.
 Волковицькі шл. ст. 240.
 Воловичі шл. ст. 598.
 Володава ст. 624.
 Володимир м. ст. 23, 27—34, 36,
 41, 48, 50 — 52, 102, 103,
 108, 135, 171, 318, 321, 325,
 333, 389, 571.
 Володимир Василькович кн. ст.
 142, 303.
 Володимир Ольгердович ст. 304.
 Волковия с. ст. 149.
 Володава м. ст. 187, 188.
 Володислав Локетек кн. ст. 28.

Володислав кн. опольський ст.
 35, 367.
 Володислав IV кор. ст. 191.
 Володислав Ягайлович кор. ст. 39.
 Волох Драгут (Драгин) шл. ст.
 236, 237.
 Волочища с. ст. 682.
 Волощина ст. 37, 38, 42, 46—49,
 53, 59, 60, 61, 64—67, 72,
 75, 91, 95, 99, 102, 132—134,
 174, 219, 243, 270—272, 343,
 413, 537, 567, 602, 607.
 Волянів с. ст. 627.
 Ворскло р. ст. 10, 219, 284, 286.
 Вроців с. ст. 267.
 Вроцлав м. ст. 6, 29, 30, 35, 37,
 38, 53—55, 62, 63.
 Всеволод Мстиславич кн. ст. 501.
 Вягр р. ст. 77.
 Гадяч м. ст. 191, 212.
 Гадяцьке стар. ст. 286.
 Галичани ст. 267.
 Галич м. ст. 23, 24, 26—28, 43,
 59, 101, 107, 108, 180, 190,
 243, 265, 270, 536, 609.
 Галичина ст. 22, 25, 26, 27, 28,
 30, 35, 37, 42, 44, 45, 46, 56,
 72, 74, 76, 78, 100, 101, 109,
 110, 124, 151, 155, 156, 158,
 161, 167, 168, 170, 174, 179,
 183, 190, 195, 213, 217, 225,
 227, 235, 237, 238, 239, 240,
 243, 246, 249, 250, 261, 264,
 271, 291, 298, 304, 337, 420,
 421, 423, 434, 445, 465, 499,
 508, 509, 529, 606, 609, 618,
 619.
 Галицька зем. ст. 23, 40, 45, 71,
 154, 174, 177, 213.
 Галка Сенько з Гляшова шл. ст.
 233.
 Галузинські шл. ст. 253.
 Ганязь м. ст. 184.
 Гатне с. ст. 306.
 Гвоздець ст. 625.
 Гвоздів с. ст. 306.
 Геллярова с. ст. 266.
 Гербест Бенедикт ст. 457, 459,
 460, 466, 492.

Гербівий пастор ст. 389.
 Гербурти шл. ст. 250.
 Гермаки с. ст. 251, 252.
 Гійсько с. ст. 202.
 Глинськ м. ст. 284.
 Глинський Богдан кн. ст. 306.
 Глиняни м. ст. 78.
 Глібовичі ст. 598.
 Глухів м. ст. 287.
 Голешів с. ст. 149.
 Голубець ст. 626.
 Гнойниці ст. 625.
 Гнилецькі ст. 611.
 Гнідава с. ст. 77, 149.
 Гоздів ст. 626.
 Гойські шл. ст. 598.
 Головенка с. ст. 202.
 Голинські шл. ст. 240, 245, 611.
 Головчинські кн. ст. 598.
 Голोगори с. ст. 78, 101, 525, 529.
 Голяндія ст. 185, 193, 199.
 Голятицькі шл. ст. 244.
 Горай м. ст. 246.
 Горайські ст. 611.
 Горбачовський Деонисий й Іван шл. ст. 240.
 Гординські ст. 244, 611.
 Горжків ст. 626.
 Горинь р. ст. 49, 50.
 Горностаї ст. 280, 598.
 Городецьке стар. 152, 180.
 Городище ст. 627.
 Горожана с. ст. 270.
 Городло ст. 33, 107, 136, 585.
 Городельська королівщина ст. 199, 200.
 Городно м. ст. 12, 171, 448.
 Городок м. ст. 34, 45, 50, 75, 101, 108, 160, 174, 175, 177, 180, 199, 220, 257, 517, 536.
 Горські кн. ст. 598.
 Гошовські ст. 240, 245, 611.
 Грабовецькі шл. Васько, Іван, Труфан ст. 239, 240, 245.
 Гребенне с. ст. 270.
 Грешанська волость ст. 279.
 Грекович Ант. ст. 586, 599, 600.
 Грєція ст. 434, 477, 485, 486, 537.

Григорій XIII папа ст. 462.
 Грубешівська кор. ст. 226.
 Грудкович Олешко шл. ст. 236.
 Гузів с. ст. 576.
 Гулевич ст. 244, 245.
 Гулевичі ст. 566, 598.
 Гусятинська вол. ст. 250.
 Гуїва р. ст. 280.
 Галата м. ст. 64.
 Гданськ м. ст. 27, 36, 56, 57, 68, 71, 83, 84, 90, 91, 182—199, 211, 230, 232, 605.
 Генуя м. ст. 20, 44, 62.
 Гезно ст. 53, 55.
 Гора м. ст. 34.
 Гостинь м. ст. 34.
 Густав-Адольф кор. ст. 57.
 Давидів с. ст. 237.
 з Давидова Станко шл. ст. 237.
 Данило кор. 26, 298, 303.
 Даниловичі шл. ст. 611.
 Данія ст. 18, 192
 з Данискович Дмитро шл. ст. 242.
 Данславич Іван шл. ст. 236.
 Двина р. ст. 188.
 Децько Дмитро ст. 24, 28.
 Демидецькі Іван й Стефан шл. ст. 239, 240, 242.
 Дершнякаи ст. 611.
 Десна р. ст. 9, 11, 14, 283, 287.
 Делягова ст. 625.
 Дідоншиці с. ст. 237.
 Дідушицькі шл. ст. 237, 611.
 Дзялинські шл. ст. 279.
 Дмитро Путьянич кн. ст. 307.
 Дніпро р. ст. 8, 9, 10, 13, 14, 19, 20, 53, 116, 142, 281, 283, 285, 289, 306.
 Дністер р. ст. 26, 57, 58, 251, 270.
 Добротвір м. ст. 137.
 Добряни с. ст. 206, 208.
 Добрянські ст. 240, 611.
 Докудів с. ст. 627.
 Должок с. ст. 268.
 Долина м. ст. 213.
 Домнівія стариця ст. 475, 478.
 Домонти кн. ст. 279, 281.

Дорогичин м. ст. 12, 51, 53, 108,
188, 247, 248.

Дорогобуж м. ст. 49, 102, 104.

Дорогоїв с. ст. 625.

Дорогостайські ст. 277, 598.

Дорогостаї ст. 627.

Дорогунь м. ст. 59.

Дрогобич м. ст. 49, 105, 108, 118,
213, 216, 227, 258, 262, 272.

Дрогойовські шл. ст. 611.

Дрогомирецькі ст. 240, 242, 245.

Дрогошів с. ст. 237.

з Дрогошова шл. Марко, Ленько,
Олехно ст. 237.

Дубно м. ст. 49, 102, 104.

Дубравські шл. ст. 240, 611.

Дубровицькі кн. ст. 277.

Дубровицький Іван шл. ст. 240.

Дубрівка с. ст. 265.

Дунаець р. ст. 194.

Дунай р. ст. 23, 24, 26, 57, 60,
178.

Дунаїв м. ст. 101.

Дуліба с. ст. 237, 625.

з Дуліб Івашко шл. ст. 237.

Дядкович Гліб шл. ст. 236.

Ельбінг м. ст. 57, 58.

Емерик кор. ст. 24.

Енис м. ст. 24.

Євлашевський шл. ст. 336.

Єгипет ст. 4, 22.

Єлович-Малинський Остафій ст.
581, 582, 586, 592.

Єлья с. ст. 266.

Єремія патр. ст. 521, 525, 529,
553.

Жабокруки с. ст. 336.

з Жабокрук Бенко шл. ст. 236.

Жебровский Фелікс ст. 541—2.

Желиборські ст. 240, 246, 611.

Желиборський Павло шл. ст.
239.

Жидачів м. ст. 101, 213, 218,
237.

Жидичинський мон. 102, 565.

Житанець ст. 626.

Жванець р. ст. 251.

Жигимонт-Август кор. 129, 163,
244, 247, 269, 314, 358, 359,

360, 362, 398, 403, 416, 417,
418, 440, 446.

Жигимонт Кейстутович вел. кн.
ст. 359, 360, 364.

Жигимонт Старий кор. ст. 88, 93,
126, 398, 402.

Жигимонт III кор. ст. 393, 394,
417, 520, 527, 576, 584, 585,
592.

Жовква м. ст. 625.

Жовті води ст. 286.

Жолинь ст. 625.

Жолкевські шл. ст. 279, 280.

Жолкевський Станіслав ст. 203,
285, 286, 576.

Жоравинські ст. 611.

Жураковські ст. 240, 245, 246,
611.

Забироль с. ст. 149.

Заблудів с. ст. 437, 439.

Заболоте с. ст. 266.

Заболотів с. ст. 261.

Загвоздецький Іван і Павло шл.
ст. 240.

Загоровські Петро й Василь ст.
310, 311, 312, 316, 317, 318,
321, 324, 325, 336, 354, 455,
543.

Задеревицький Данило шл. ст. 236.

Задніпрове ст. 283, 287.

Залуки с. ст. 24.

Закрочім м. ст. 33.

Залізці с. ст. 101.

Замойські шл. ст. 252, 273, 279,
282, 573.

Заморенки шл. ст. 280.

Замосте м. ст. 204, 448, 626.

Замостський Олехно шл. ст. 240.

Замох с. ст. 152, 153, 266, 267.

Запорів ст. 627.

Заславські кн. ст. 277, 598.

Заршин ст. 625.

Заслав ст. 627.

Засяння ст. 372.

Збаразькі кн. ст. 277, 280, 281,
282, 598.

Зборів ст. 625.

Збруйський Діонисий владика
ст. 565.

Звенигород м. ст. 10.
 Звенигородка м. ст. 283.
 Звягель м. ст. 94, 280.
 Здаїв ст. 626.
 Зденеж м. ст. 76.
 Зеновичі ст. 598.
 Зізаній-Тустановський Лаврентий
 ст. 532, 536.
 Зізаній-Тустановський Стефан ст.
 516, 520, 522, 536, 539, 541
 —543, 629.
 Зіньків с. ст. 250, 430.
 Зіньківці с. ст. 380.
 Змієвці ст. 626.
 Золочів м. ст. 101.
 Іван Берладник кн. ст. 26.
 Іваничі с. ст. 627.
 Іляшів с. ст. 237.
 Ільницькі ст. 240, 244, 611.
 Іляшовські-Ходаки шл. ст. 253.
 Індія ст. 4, 13.
 Іновлодзь м. ст. 34.
 Інокентій папа ст. 298.
 Іспанія ст. 193, 194.
 Італія ст. 21, 22, 29, 193, 194,
 221, 358, 373, 442, 486.
 Італь м. ст. 4, 5.
 Йоаким патр. ст. 516, 522, 223,
 524, 527, 528, 597.
 Йолтухи-Маркушовські шл. ст.
 252.
 Йолтухи-Радієвські шл. ст. 253,
 Назимир кор. ст. 28, 30, 34, 172,
 266, 297, 367, 608.
 Казимир Ягайлович кн. ст. 17,
 27, 38, 64, 74, 76, 92, 142,
 152, 243, 246, 300, 372,
 402.
 Каіро м. ст. 22.
 Калиновські ст. 598.
 Кальнофойські ст. 240, 245.
 Калущ м. ст. 154, 218, 220, 225,
 261.
 Калюська волость ст. 250.
 Камінець м. ст. 11, 27, 40, 42,
 45—49, 58—60, 78, 91, 99,
 100, 106, 108, 136, 162, 176—
 178, 256, 268, 387, 449, 490,
 607, 608.

Камінецька королівщ. 152, 154,
 179, 187, 200, 201.
 Камінка с. ст. 177, 187.
 Канів м. ст. 8—10, 17, 227, 229.
 Карачовські шл. ст. 252.
 Кароль IV цїс. ст. 30.
 Капустя кн. ст. 280.
 Каравул м. ст. 607, 608.
 Карачинів с. ст. 154.
 Карпати ст. 213, 610, 611.
 Каспійське мор. ст. 178.
 Кафа м. ст. 5, 13, 15, 17, 21—
 23, 57, 58, 61—64, 607.
 Качибей м. ст. 18, 19, 58, 59,
 142, 602, 607, 608.
 Кашиці ст. 625.
 Кердеї ст. 239, 277, 598.
 Кердейович Грицько шл. ст. 236.
 Кілія м. ст. 60, 62—64, 70, 178,
 606.
 Київ м. ст. 3, 13, 16—20, 23—
 25, 46—55, 80, 81, 102, 108,
 279, 302, 307, 424, 450, 474,
 481, 576, 585, 591, 599.
 Київщина ст. 10, 17, 19, 20, 47,
 53, 54, 156, 190, 210, 278—
 283, 288, 306, 337.
 Кіпр о. ст. 142.
 Кіркийор м. ст. 15.
 Киселин ст. 624.
 Кисіль Адам ст. 288, 291.
 Кишка Ян ст. 480.
 Кишки шл. ст. 598.
 Клевань м. ст. 103, 137, 317,
 389.
 з Ключиці Іво шл. ст. 236.
 Ключиця с. ст. 236.
 Клецівські шл. ст. 283.
 Ключ Лшко шл. ст. 236.
 Кміта воев. сенд. ст. 236.
 Кмити шл. ст. 236, 280, 282.
 Книгиницькі ст. 240, 242, 245.
 Книгиницький Йов ст. 589.
 Книгиничі ст. 261.
 Коблянські ст. 240, 244.
 Кобрин м. ст. 53.
 Ковель м. 34, 102, 116, 118, 127,
 137, 188, 384, 441.
 Козаровичі с. ст. 628.

- Козека кн. ст. 150, 317, 591.
 Козлиничі с. ст. 148.
 Колодинський Андрій ст. 434.
 Колодницькі ст. 611.
 Колодно м. ст. 49, 102.
 Колок с. ст. 148—9.
 Колоденці ст. 237.
 з Колоденець Петро Волчко шл.
 ст. 237.
 Коломия м. ст. 43, 46, 49, 59,
 74, 94, 108, 213.
 Колтегасво с. ст. 306.
 Колчин с. ст. 148.
 Команча с. ст. 223.
 Комарницькі ст. 240, 611.
 Комарно м. ст. 44, 45, 553.
 Коначпольські шл. ст. 250, 279,
 280.
 Конотоп м. ст. 288.
 Конрад III цїс. ст. 23.
 Константин Коріятович кн. ст. 42.
 Константинів м. ст. 389.
 Коцецькі ст. 240.
 Коцистенський Захарій ст. 560.
 Коцистинський Михайло влад. ст.
 589, 591, 593, 630.
 Коцистинські ст. 240, 244, 611.
 Корець ст. 627.
 Корецький Богущ кн. ст. 310—
 313, 318, 320, 322.
 Корецькі кн. ст. 277, 281, 285.
 Коріятовичі ст. 607.
 Коровичі с. ст. 186.
 Королевець м. ст. 232, 287.
 Коронець ст. 625.
 Коронецька вол. ст. 213.
 Коросна р. ст. 173, 194.
 Коросно м. ст. 91, 98, 124, 173,
 224, 255, 265, 337, 625.
 Корсаки ст. 598.
 Корсунське стар. ст. 281.
 Корчичі с. ст. 305.
 Косів м. ст. 213, 449.
 Костарівці с. 266.
 Костко судя перем. шл. ст. 236.
 Кочубіїв с. ст. 608.
 з Кошави Іван шл. ст. 237.
 Кошиці м. ст. 25.
 Кошки шл. ст. 282, 284.
- Краків м. ст. 23, 29—44, 54, 88,
 89, 98, 110, 172, 175, 372,
 373, 605.
 Краковець ст. 625.
 Красів с. ст. 208.
 Краснів м. ст. 49, 102, 389.
 Краснобрід с. ст. 626.
 Красностав м. ст. 136, 138, 172,
 195, 199, 200, 256, 267, 268,
 572.
 Кременець м. ст. 46, 49, 74, 102,
 105, 110, 124, 126, 127, 135,
 222, 273, 627.
 Креховецькі ст. 240, 611.
 Крешів с. ст. 34.
 Крилів с. ст. 422, 626.
 Крим ст. 7, 8, 13, 17, 20, 54, 58,
 67, 97.
 Криниця ст. 626.
 Крит о. ст. 444.
 Кропивницькі 611.
 Крошинські кн. 598.
 Крупецький Атанасій ст. 244, 245,
 590.
 Кругель ур. ст. 203.
 Крушельницькі ст. 240, 611.
 Ксаверів м. ст. 450.
 Кузьминська вол. ст. 250.
 Кузьмич Волчко шл. ст. 236.
 Кулачківці м. ст. 101.
 Куликів м. ст. 236.
 з Куликова Миколай шл. ст. 236.
 Кульм м. ст. 27, 28.
 Кульчицькі шл. ст. 240, 244.
 Куляшне с. ст. 223.
 Кунатовські-Галчинські шл. ст.
 253.
 Курбський кн. ст. 324, 421—425,
 441—445, 456, 460, 470, 473,
 475, 482, 490.
 Куренка с. ст. 504.
 Курилівка с. ст. 266.
 Куриловські-Русановські шл. ст.
 252.
 Куропатники м. ст. 101.
 Кусениці ст. 625.
 з Кутиці Ігнат шл. ст. 287.
 Лабунь м. ст. 389, 627.
 Лагодовський Дмитро шл. ст. 237

- Лагодівські шл. ст. 611.
 Ланцут м. ст. 110, 155, 422, 434.
 Лаців ст. 626.
 Лебедин с. ст. 279.
 Лежайськ м. ст. 152, 163, 200,
 266, 270.
 Лелехівка с. ст. 160, 180.
 Летичівське стар. ст. 252.
 Лемківщина ст. 381.
 Ленчиця м. ст. 34, 55.
 Ливонія ст. 194.
 Липе ст. 626.
 Липськ ст. 54, 70.
 Липські шл. ст. 611.
 Литва ст. 32, 36, 47, 55—6, 84,
 163, 192, 231, 304, 358, 416,
 424—5, 441, 446, 616; в. княз.
 Литовське 9—12, 15, 17, 31,
 37, 47, 48—53, 55, 72—75,
 79, 85, 164, 165, 171, 179,
 187, 188, 196, 197, 225, 234,
 246—249, 254, 268, 272—274,
 278, 307, 311, 315, 329, 333,
 350, 356—359, 393, 400, 402,
 420, 422, 424, 440, 442, 455,
 479, 480, 504, 532, 574, 575,
 581, 603, 606.
 Лисогорські шл. ст. 252.
 Литвинів ст. 625.
 Лисянка с. ст. 191, 212, 283.
 Ліско м. ст. 91, 114, 625.
 Лутин м. ст. 94.
 Лутинські ст. 240, 244, 611.
 Луцян ст. 628.
 Лович м. ст. 34.
 Лодина с. ст. 158.
 Лозина с. ст. 154.
 Лозинські ст. 240.
 Лозки шл. ст. 280.
 Лойовці с. ст. 251.
 Ломжа м. ст. 184.
 Лопатка Іван шл. ст. 239.
 Лопітник с. ст. 268.
 Луг р. ст. 197.
 Лукаріс Кирил ст. 484, 486.
 Лукова с. ст. 152, 267.
 Лукомські ст. 598.
 Луцьк ст. 19, 27, 38, 41, 43, 46—
 55, 70, 74, 77, 80—1, 95—6,
 99, 102—03, 107, 108, 134,
 149, 171, 179, 183, 218, 220,
 389, 444, 449.
 Луцькі ст. 240, 243, 611.
 Львів м. ст. 27—29, 33, 34, 36—
 50, 56, 58—62, 64—68, 70—
 74, 80, 81, 93—102, 108—
 110, 125, 132—134, 154, 171,
 172, 173, 174, 178—180, 211,
 219, 223, 237, 241, 254, 373—
 4, 386, 388, 439, 444, 447—
 49, 463, 465, 476, 499, 506,
 509—12, 530, 537, 540, 570—
 72, 587, 591, 602, 606, 607,
 618, 619, 625.
 Любарів ст. 334.
 Любарт ки. ст. 32, 41, 48, 58, 150,
 304, 358, 416, 424, 425, 441,
 446.
 Любачів ст. 34, 152—4, 160, 187,
 198, 218, 220, 266, 267, 389.
 Любек м. ст. 184, 192.
 Люблин м. ст. 30, 31—39, 53—
 55, 66—69, 75—6, 81—83, 98,
 172, 174, 308, 448, 533, 534,
 576.
 Любича с. ст. 151.
 Люблинець с. ст. 152, 153.
 Любомля м. ст. 80, 152, 176, 185,
 187, 199, 200.
 Людовик кор. угор. і поль. ст. 24,
 31, 34, 35, 39, 40, 41.
 Ляхівці ст. 627.
 Ляшки с. ст. 209.
 Мазовше ст. 30, 34, 184, 246,
 278, 418.
 Мазовшанин Яшко шл. ст. 236.
 Максим Грек ст. 442, 443.
 Мялохвоїв с. ст. 268.
 Мальборк ст. 567.
 Мальчиці с. ст. 237.
 з Мальчиць Юрій шл. ст. 237.
 Манастирські ст. 240, 244, 611.
 Маначин с. ст. 430.
 Марковські ст. 611.
 Мартинів ст. 627.
 Масальські ст. 598.
 з Марцинкович Кристин шл. ст.
 236.

Медика с. ст. 236.
 Мединські ст. 240, 245.
 Межибоже м. ст. 118, 176, 179.
 Межиричі м. ст. 102.
 Мелешко Іван ст. 400, 401, 402,
 406.
 Мелешки ст. 598.
 Мельницька зем. ст. 150, 248.
 Мерл р. ст. 284.
 Місайа владика ст. 353, 561.
 Микулинські шл. ст. 283.
 Милостів ст. 627.
 Милановичі с. ст. 441.
 Минск м. ст. 337.
 Миргород м. ст. 191, 212.
 Митки ст. 252.
 Михайло Литвин ст. 3, 9, 12—14,
 17—19, 22, 315, 316, 402.
 Михончичі с. ст. 180.
 Мишки ст. 598.
 Млинища ст. 237.
 з Млиниц Стоцько і Федько шл.
 ст. 237.
 Могила Петро митр. ст. 314, 464,
 474, 478, 557.
 Могилів м. ст. 19, 503.
 Мозир м. ст. 19, 53.
 Молдавія ст. 60, 61, 344.
 Молдавія м. ст. 60.
 Молодів м. ст. 161.
 Монастро див. Білгород.
 Монтови ст. 277.
 Моравія ст. 37.
 Морди ст. 627.
 Мороховський Іля ст. 596.
 Москва ст. 13—16, 47, 53, 283,
 288, 333, 389, 397, 412, 413,
 424, 426, 438, 440, 442, 444,
 521, 527, 596, 598.
 Мостиска м. ст. 101, 103, 104,
 108, 272.
 Мотовило ст. 461, 462, 490.
 Мошковичі ст. 281.
 Мошни с. ст. 279, 281.
 Мошончичі Васько і Юрий шл.
 ст. 236.
 Мощенка с. ст. 202.
 Мстислав київ. кн. ст. 8.
 Мстиславець Федор ст. 437—9.

Мстиславль м. ст. 504.
 Муравський шлях ст. 9.
 Мурахва р. ст. 251, 282.
 Мухавець р. ст. 186.
 Нагорці с. ст. 237.
 з Нагорець Сенько шл. ст. 237.
 Найдорф ст. 628.
 Нарев р. ст. 183, 184, 194, 195.
 Нелинковці с. ст. 190.
 Немирів м. ст. 118.
 Немирчі шл. ст. 280.
 Немецькі шл. ст. 281.
 Неофит митр. ст. 591, 599.
 Несвиж м. ст. 448.
 Несухойж с. ст. 389.
 Нідерланди ст. 194.
 Ніжинське стар. ст. 286.
 Німан р. ст. 188, 194, 358.
 Німецьке (Північне) море ст. 27,
 182.
 Німеччина ст. 6, 29, 31, 32, 82,
 97, 109, 110, 124, 138, 139,
 373, 415, 424, 432, 605.
 Новгород м. ст. 13, 14, 170, 424,
 501.
 Новгородок ст. 306, 337, 543,
 585.
 Нове місто (Библо) ст. 255.
 Новий Збараж с. ст. 384.
 Новоселки с. ст. 308.
 Новосельці с. ст. 266.
 з Новоселиць Яцько шл. ст. 237.
 Новотанець ст. 625.
 Норвегія ст. 193.
 Нурець р. ст. 628.
 Ободенські шл. ст. 283.
 Овруч м. 190, 229, 280, 281, 450.
 Одерборн паст. ст. 333, 334.
 Одеса м. ст. 602, 608.
 Одрікінь ст. 220.
 Одріхова с. ст. 202, 266.
 Одровонж Андрій ст. 130.
 Одровонжі ст. 236, 250, 447.
 Озаяна с. ст. 266.
 Озиминська вол. ст. 158.
 Олександр вел. кн. лит. ст. 171,
 448, 480, 491, 497, 498.
 Олександр Коріятович кн. ст. 40,
 48, 249, 359.

- Олександр молдавський воев. ст. 45, 59, 509.
- Олесько м. ст. 43, 46, 176.
- Олеше ст. 9, 26.
- Олика м. ст. 102, 103, 277, 389.
- Ольгимонт кн. ст. 308.
- Омлящ ст. 60.
- Онисифор митр. ст. 527.
- Опатів ст. 34.
- Орачівці ст. 625.
- Орда ст. 13, 16.
- Орель р. ст. 219.
- Оринин м. ст. 78, 250.
- Оришовські шл. ст. 279.
- Орля ст. 628.
- Орша м. ст. 361, 363.
- Ослава р. ст. 223.
- Ославиця р. 223.
- Оссолінський канцлер ст. 288.
- Остер м. ст. 14, 47, 279.
- Остер р. ст. 283, 284, 286.
- Остригом м. ст. 24.
- Острог м. ст. 49, 70, 93, 102, 104, 137, 175, 176, 333, 367, 441, 443, 450, 473, 483—487, 496—498, 540, 593, 627.
- Острозькі кн. ст. 277, 280, 282, 598.
- Острозька Анна-Альоїза ст. 450, 498, 631. — Василь-Константин ст. 479, 480, 490, 493, 494, 496, 498, 552, 630, 631. — Іля ст. 72, 274, 277, 392, 479, 480. — Олександр ст. 94, 593. — Федько ст. 308. — Янущ ст. 394—6, 458, 480, 481, 498, 593, 594.
- Остроніль с. ст. 389, 627.
- Очаків м. ст. 9.
- Павловичі шл. ст. 598.
- Павло арх. аленський ст. 383, 384, 385.
- Павлоч с. ст. 280.
- Павші шл. ст. 280.
- Пакослав Ян. ст. 236.
- Палагичі с. ст. 261.
- Панівці с. ст. 450, 625.
- Пацлавські ст. 240, 241.
- Паці ст. 598.
- Пашиничі шл. ст. 281.
- Покучичі с. ст. 267.
- Передримирські ст. 240.
- Перекоп 8—10, 14, 18, 58, 60.
- Перемислів ст. 626.
- Перемисль м. ст. 23, 34, 43, 68, 75, 77, 93, 97, 98, 101, 102, 108, 110, 114, 116, 127, 161, 174, 176, 213, 217, 224, 227, 229, 255, 267, 372—375, 386—7, 447, 450, 532—3.
- Перемисльська вол. і зем. ст. 155, 173, 217, 240.
- Персія ст. 4, 13, 27, 31—37, 53—55, 170, 183, 192, 194, 211, 213, 302, 415.
- Песочинський Олександр ст. 288.
- Пешт м. ст. 24.
- Підвисоцькі ст. 240, 611.
- Підгайці м. ст. 101, 148, 237.
- з Підгаєць Мартин Каленик шл. ст. 237.
- Підкамень с. ст. 261.
- Підгірє (карпат.) ст. 154, 157, 205, 206, 212, 213, 224, 266.
- Підгороденські ст. 240, 611.
- Підліски с. ст. 203.
- Підлісєцькі ст. 240.
- Підляше ст. 74, 195, 235, 246—249, 274, 337, 380, 425, 534.
- Пілецька Єлисавета ст. 236.
- Піліца р. ст. 34.
- Пісочинські шл. ст. 283.
- Пинськ м. ст. 227, 235, 273, 278, 305, 450, 503.
- Пиньзно ст. 177.
- Пишнинський Іван ст. 243.
- Плетенецькі ст. 240, 245.
- Пішовичі с. ст. 238.
- Плоцьк м. ст. 110.
- Побуже ст. 38, 50—56, 75, 174, 183, 195—6, 199—201, 209—11, 216, 225, 229, 235, 381, 420, 444, 449, 529, 624.
- Погорєцькі ст. 240.
- Поділе ст. 18, 39, 45—47, 58, 72, 75, 99, 109, 132, 134, 156, 171—2, 174, 177, 179, 199,

- 200, 219, 228, 235, 249,
250—52, 254, 268, 271, 279,
282, 289, 290, 291, 358, 380,
411, 420, 445, 448, 490, 529,
603, 606, 607, 610, 618, 621,
625.
- Подніпрове ст. 2, 3, 6, 7, 10—12,
18, 46, 94, 116, 174, 209, 211,
601, 608.
- Поздич с. ст. 203.
- Познаць ст. 39, 53, 54—5, 68,
69, 110, 175, 418.
- Покуте ст. 99, 201, 213, 243,
245, 271.
- Полісе ст. 54, 144—46, 151, 154
—5, 165, 183, 219, 227, 279,
381, 444, 445.
- Полози шл. ст. 278, 280.
- Половці с. ст. 202.
- Полонне м. ст. 49, 102.
- Полонська вол. ст. 277.
- Полоцьк м. ст. 170, 427, 435.
- Полтава м. ст. 11, 284, 286.
- Полтава с. ст. 204.
- Польща ст. 6, 24—27, 29, 31,
35—40, 49, 57, 79, 82—90,
97, 99, 140, 174, 181, 184,
192, 198, 199, 231, 235, 249,
271—75, 277—9, 288, 289,
295—98, 300, 302, 304, 329,
330, 369, 370, 373, 392,
394, 397—98, 402, 412—415,
417—19, 422, 423, 428, 434,
445, 457, 458, 464, 477, 567,
596, 604, 605, 606, 608, 616,
621.
- Полюбичі с. ст. 150.
- Поморе ст. 35, 194.
- Поморяни м. ст. 101, 625.
- Понизє ст. 25, 26.
- Попелі 240, 244.
- Порохницький Олександр шл. ст. 237.
- Порохницький Ян ст. 238, 239,
449, 450.
- Порохницькі ст. 611.
- Португалія ст. 194, 199.
- Посевін Антоній ст. 463, 464.
- Посіяння ст. 206.
- Посада с. ст. 265.
- Потій митр. ст. 482, 484, 489,
495, 496, 537, 541, 542, 547,
548, 557, 560, 561, 567, 569,
570, 571, 573, 574, 575, 583—
85, 589—90, 593, 595, 596,
599, 628.
- Потиліч с. ст. 118, 120, 137, 138,
220, 261.
- Потопкі шл. ст. 250, 279, 280,
282, 283, 420.
- Почайна р. ст. 17.
- Почаїв с. ст. 102.
- Прага м. ст. 23, 427, 428.
- Преслужич Волчко шл. ст. 236.
- Припеть р. ст. 19, 48, 50, 53,
144, 147, 164, 187.
- Проскури шл. ст. 280.
- Процович Михайло шл. ст. 236.
- Пронські ст. 598.
- Прут р. ст. 57.
- Петроский Миколай шл. ст. 236.
- Лузини ст. 598.
- Пултусь м. ст. 418.
- Пустотва ст. 626.
- Путивль м. ст. 9, 10, 14, 146,
284, 308.
- Псков м. ст. 13, 14.
- Псьол р. ст. 219, 286.
- Пясецькі шл. ст. 250.
- Р**ава ст. 34.
- Радістівське стар. ст. 186.
- Радивил Христофор ст. 290, 594.
- Радивил Януш ст. 576, 594.
- Радиловичі ст. 240.
- Радилівські ст. 244, 245.
- Радимно м. ст. 101, 177.
- Радом м. ст. 34, 75, 174.
- Радомишль м. ст. 148.
- Рата р. ст. 152, 187.
- Ратенське стар. ст. 145, 170.
- Ратно ст. 53.
- Раставиця р. ст. 280, 281.
- Рафалівка ст. 627.
- Рашків ст. 58.
- Регенсбург м. ст. 6, 23, 24.
- Редичі шл. ст. 281.
- Рейовець ст. 626.
- Ренедза с. ст. 223.
- з Риботич Васцько шл. 237.

Рим м. ст. 398, 415, 421, 444,
459, 582.
Риманів ст. 625.
Рішлін ст. 626.
Рятаровський Мартин ст. 243.
Ровно м. ст. 49, 102, 104.
Рогатин м. ст. 101, 108, 261, 270,
379, 529.
Рогатинець Юрій ст. 475, 522.
Рогатинське стар. ст. 78.
Рогоза митр. ст. 521, 540, 570,
565.
Роженець с. ст. 267.
Роженів ст. 449.
Рожнитівські шлях. ст. 240, 611.
Яцко ст. 237. Іван і Васильо
ст. 240.
Рожнитів ст. 237.
Розниця ст. 175.
Романів ст. 626.
Ропчиці ст. 173.
Рось р. ст. 281.
Рославль див. Броцлав.
Ростислав кн. ст. 8.
Рудаловичі ст. 209.
Рудники ст. 148, 149, 218.
Ружинський Кирик кн. 280.
Ружинські ст. 588.
Русільон ст. 21.
Русків с. ст. 628.
Руська держ. ст. 3, 4.
Рутський митр. ст. 600.
з Ряшева Яшко шлях. 236.
Ряшів м. ст. 43, 68, 98, 173, 217,
236.
Ряшівщина ст. 266.
Саксін м. ст. 4.
Саксонія ст. 37, 266.
Самара р. ст. 9.
Самбір м. ст. 91, 101, 108, 118,
158, 236.
Самбори Іван і Павло шлях. ст.
240.
Сангушки шлях. ст. 277, 300, 310,
598.
Сангушко Федір ст. 394, 481.
Санжарів ур. ст. 10, 14.
Сарай м. ст. 5.
Саржина с. ст. 266.

Саргозін Марко ст. 442, 443.
Сатанів м. ст. 101, 250.
Сатиїв с. ст. 104.
Сваричів с. ст. 237.
Сваричовські ст. 240, 611.—Ан-
дрейко ст. 237.
Свидниця ст. 626.
Свистельницький Никандро шлях.
ст. 239.
Свистельницькі ст. 240, 611.
Свигригайло кн. лит. ст. 147,
149, 150, 249, 358, 359.
Свож с. ст. 149.
Святослав кн. кн. ст. 24.
Семигиновські ст. 240.
Сейм р. ст. 283, 287.
Селецькі ст. 240.
Семашки ст. 277, 598.
Семон Сідлар ст. 457, 460.
Семигород м. ст. 60, 61, 611.
Селянка с. ст. 266.
Сендомір м. ст. 84, 85, 37—8,
75, 110, 173, 174, 217, 372,
576.
Сенькович Михайло шлях. ст. 236.
Серадзька зем. ст. 372.
Сербин Петро шлях. ст. 240.
Середземне море ст. 4, 5, 20—
22, 608.
Серет р. ст. 60.
Серкизів ст. 77.
Сенявські шлях. ст. 275, 279,
283.
Сецехів м. ст. 30, 33.
Сикст напа ст. 561.
Сильно с. ст. 149.
Сильвестр митр. ст. 332, 353.
Синевідсько с. ст. 24.
Синів с. ст. 186.
Синява с. ст. 190.
Синюха р. ст. 9.
Сирія ст. 4, 13.
Сіль м. див. Стара Сіль.
Сіверщина ст. 287—289.
Сілець с. ст. 152.
Синівські ст. 611.—ГЛЮБ-Ми-
колай ст. 237, 239.—Сень-
ко шлях. ст. 237.
Сінниця с. ст. 268.

- Скала м. ст. 78, 101.
 Скарга Петро ст. 331, 332, 336,
 425, 446—47, 457—8, 461—2,
 482, 487, 492, 545, 546, 549,
 553, 556—7, 561, 564, 596,
 628, 629, 630.
 Скиргайло кн. ст. 357
 Сморина Франциск ст. 375, 376,
 377, 391, 427, 428—431, 473,
 613, 614.
 Скумини ст. 598.
 Скумин-Тишкович ст. 520, 521.
 Слободиська вол. ст. 281.
 Слуцьк м. ст. 435.
 Слуцьке князів. ст. 468.
 Слуцький Юрій ст. 443.
 Слуцькі кн. ст. 360, 435, 448,
 598.
 Смера Іван ст. 433.
 Смеречанські ст. 240.
 Смоленськ м. ст. 14, 170, 357,
 358, 362, 363.
 Смольник с. ст. 223.
 Смотрицький Герасим ст. 460,
 462, 466, 467—8, 477, 484,
 485—6, 489—95, 594.
 Смотрицький Мелетій ст. 334,
 484—5, 491, 495, 560, 586,
 594—99, 629.
 Смотрич р. ст. 221.
 Снігород р. ст. 285—6.
 Снятин м. ст. 59, 60, 91, 99,
 100, 178, 213, 278.
 Собішин ст. 627.
 Созанські ст. 240, 244.
 Сокаль м. ст. 153, 226, 261,
 389.
 Сокольніки с. ст. 267.
 Соколецький Гринко шл. ст. 236.
 237.
 Соколинські ст. 598.
 Сокуль ст. 627.
 Солнечкович Костко шл. ст. 236.
 Соломирецькі ст. 598.
 Солониця р. ст. 285.
 Солонка с. ст. 517.
 Солтан Йосиф митр. ст. 312, 314,
 388.
 Сопіги ст. 280, 598.
 Сопіга Лев 450, 560.
 Соркляново с. ст. 306.
 Сосновичі ст. 598.
 Сохачів м. ст. 55.
 Спитки шл. ст. 236.
 Сроковські ст. 240.
 Стабровський ст. 576, 579.
 Ставські ст. 611.
 Старанці ст. 625.
 Староконстантинів ст. 627.
 Стара Сіль м. ст. 213, 215, 216.
 Стародубівщина ст. 287—8.
 Станмирський Іван ст. 239.
 Стенжиця ст. 575.
 Степань м. ст. 49, 102.
 Стир р. ст. 149.
 Стовни с. ст. 268.
 Стрваж р. ст. 157, 224.
 Стрий м. ст. 24, 43, 91, 101,
 227.
 Стримілець ст. 626.
 Струсі шл. ст. 275, 279, 280,
 281.
 Струтинські ст. 240, 245, 611.
 Ступницькі ст. 240, 611.
 Сула р. ст. 280, 284—286.
 Сулятицькі ст. 240, 611.
 Сураж м. ст. 184, 618, 628.
 Сурож м. ст. 5, 27, 64.
 Сутківці с. ст. 251.
 Суходоли с. ст. 322—325.
 Сухостав с. ст. 78.
 Сучава м. ст. 59—62.
 Сьвяте оз. ст. 186.
 Сьвяте с. ст. 209.
 Сян р. ст. 34, 151, 157—8, 183,
 190, 194, 213, 223, 266, 610.
 Сянік м. ст. 27, 39, 80, 92, 98,
 107, 156, 158—9, 173, 196—
 8, 202, 205, 208, 209, 213,
 217, 220—23, 225—7, 240,
 265—6.
 Тавань ур. ст. 9—11, 58.
 Тава м. ст. 4, 5, 21, 29, 178.
 Тарногора м. ст. 180.
 Тарнов м. ст. 236.
 з Тарнова Ян ст. 236.
 Тарновські ст. 236, 611.
 Татомири ст. 240, 244, 245, 611.

Тегинь м. ст. 58, 60, 607.
 Тенчинський Андрій ст. 253.
 Теофан патр. ст. 378.
 Тешлюкович Васько шл. ст. 236.
 Тербовль м. ст. 78, 101, 177.
 Терепча с. ст. 266.
 Терехтемирів с. ст. 306.
 Терлецький владика ст. 565, 567,
 571, 581, 592.
 Терлецькі ст. 240, 244, 611.
 Тернопіль м. ст. 81, 101, 118,
 127, 260, 430.
 Тикотин м. ст. 54, 70, 194, 195.
 Тиравва м. ст. 228.
 Тиса р. ст. 24.
 Тисаровські ст. 611.
 Тисаровський Остафій ст. 588—9.
 Тискинович Гр. ст. 599.
 Тисьмениця р. ст. 101, 161.
 Тихомль ст. 627.
 Тичинська вол. ст. 209.
 Тишівці м. ст. 389.
 Тишкевичі ст. 598.
 Тишкевич Іван ст. 309.
 Толкачі шл. ст. 281, 284.
 Торговиця с. ст. 9.
 Торговиця м. ст. 102.
 Торговище м. ст. 60.
 Тори м. ст. 27, 56, 57, 68, 97.
 Торуль м. ст. 28, 33—36, 56, 68,
 71, 605.
 Торчин м. ст. 102, 103, 137.
 Тотруш м. ст. 60.
 Транквіліон - Ставровецький ді-
 даскал львів. ст. 521—2, 536.
 Трапезунт м. ст. 4.
 Тризни шл. ст. 598.
 Трубєж р. ст. 284—5.
 Трутна с. ст. 186.
 Турецькі ст. 240.
 Туреччина ст. 22, 44, 47—8, 53—
 4, 61, 64—7, 82, 91, 132—3,
 386, 397.
 Турійськ ст. 77, 150, 389.
 Туринське с. ст. 223.
 Туркестан ст. 4.
 Турція ст. 7, 102.
 Туринка с. ст. 203.
 Тур р. ст. 19, 186.

Тур Никифор ст. 563, 565, 567,
 573.
 Туробин див. Щебрешин.
 Туранські ст. 240, 244.
 Тустановські ст. 240, 611.
 Тустанов с. ст. 265.
 Тягинський Василь ст. 433, 436—
 43.
 Тясьмин р. ст. 282.
 Угорницькі ст. 240, 244.
 Угорницький Петро шл. ст. 239.
 Угорщина ст. 24—5, 37—9, 61,
 91, 98, 159, 217, 298, 302,
 349, 611.
 Угруйськ ст. 626.
 Удай р. ст. 284 285, 286.
 Умань м. ст. 21.
 Унятицькі ст. 240, 611.— з Уня-
 тич Дмитро ст. 237.
 Унятичі с. ст. 237.
 Уруські ст. 240.
 Усичі с. ст. 76.
 Устилуг ст. 197.
 Уш р. ст. 281.
 Ушомир ст. 628.
 Ущани шл. ст. 281.
 Фастів ст. 191, 450.
 Федор кн. Кобринський ст. 151.
 Филип II кор. ст. 193.
 Філялет-Христофор ст. 490, 494,
 547—8, 550, 557, 559, 628.
 Фльоренція ст. 21, 62.
 Фляндрія ст. 27—9, 35—6,
 193—4.
 Фогараш ст. 60.
 Фортуна Яшко шл. ст. 236.
 Франкфурт на Майні ст. 97.
 Франція ст. 28, 185, 193, 194.
 Фредри шл. ст. 238, 239, 250.
 Фридривіч с. ст. 250.
 Жалецький ст. 280, 598.
 Харленські ст. 279, 280.
 Харків ст. 621.
 Хелмно див. Кульм.
 Хланів ст. 626.
 Хлопецькі Іван і Микола шл. ст.
 243.
 Хмельник ст. 626.
 Хмелецькі шл. ст. 279.

Хоболтовичі с. ст. 76.
 Ходкевичі ст. 598.
 Ходоров с. ст. 102.
 Ходоровські ст. 611.
 Ходоровстав с. ст. 237.
 з Ходоровстава Юрша шл. ст. 237.
 Ходча с. ст. 174.
 Хоєнські ст. 611.
 Холм ст. 33—4, 53, 107, 136, 138, 156—8, 184—7, 195, 199, 200, 209, 219, 223, 246, 303, 411, 422, 429.
 Хорошів с. ст. 433.
 Хотимирські ст. 240.
 Хребтовичі ст. 598.
 Цамблак Григорій митр. ст. 344, 345, 351, 353.
 Царгород ст. 4—6, 8, 15, 20, 22, 65, 70—1, 133, 302, 344, 380, 411.
 Царина с. ст. 152.
 Ціхоновець м. ст. 53.
 Цудилівський шл. ст. 242.
 Чемер Ходко шл. ст. 236.
 Черкаси м. ст. 9, 10, 18, 19, 228, 237, 280, 285.
 з Черкасів Онисько, Стецько-Ілько і Стецько шл. ст. 237.
 Черленевські ст. 251, 253.
 Черляни с. ст. 180.
 Чернеч-Городок ст. 148.
 Чернигів м. ст. 14, 53, 146, 302.
 Чернихів ст. 389.
 Чернівці м. ст. 60, 61.
 Чернявка ст. 152.
 Чернявські ст. 611.
 Черняхів ст. 628.
 Черськ м. ст. 33.
 Чертуж с. ст. 265.
 Черторійські ст. 277, 455, 592, 598.
 Четвертня м. ст. 77.
 Четвертинський Григор. кн. ст. 592.
 Четвертинські ст. 277, 282.
 Чехія ст. 302.
 Чечельник м. ст. 92.
 Чолганські ст. 240, 598, 611.

з Чолганець Федько ст. 237.
 Чолганці с. ст. 237.
 Чоповські шл. ст. 281.
 Чорве море ст. 7, 22, 27, 59, 82, 142, 178, 199, 608, 609.
 Чорнобиль ст. 53, 147.
 Чорноморе ст. 7, 25—6, 608.
 Чорний город ст. 58, 607.
 Чорткович Васько шл. ст. 286.
 Чорторійський Юрій ст. 317.
 Чорторійськ ст. 77.
 Чтопи ст. 625.
 Чудець ст. 625.
 Чуднів м. ст. 94.
 Чурили ст. 250, 611.
 Шаргород м. ст. 92.
 Швеція ст. 13, 193, 567.
 Шегині с. ст. 203.
 Шлезк ст. 37—8, 54, 83, 89, 98, 172—4, 182.
 Шотляндія ст. 55, 185, 193,
 Шпанів ст. 627.
 Штирія ст. 24.
 Штральзунд м. ст. 29.
 Шульжанці с. ст. 389.
 Шумлянський Марко шл. ст. 239.
 Шумлянські ст. 242, 611.
 Шавне с. ст. 223.
 Шебрешин м. ст. 108, 142, 175, 626.
 Шенятів ст. 627.
 Шербів (Ружин) ст. 280.
 Ширець ст. 176, 180, 208, 376.
 Ширецька вол. ст. 208.
 Юрій Болеслав кн. ст. 28, 298.
 Юрій кн. волин. ст. 28.
 Юрій Кориятович ст. 221.
 Юрій Наримунтович ст. 304.
 Яблонів ст. 625.
 Яблонівські шл. ст. 279.
 Явірник ст. 625.
 Яворів ст. 177, 262, 517.
 Яворські ст. 240.
 Ягайло кор. ст. 35—8, 42, 45, 59, 93—4, 133, 142, 163, 183, 236, 249, 357, 359, 360, 373, 474, 607, 608, 616.
 Ягодин с. ст. 185.

Ядвіґа кор. ст. 42, 43, 474.

Язлівець м. ст. 101, 626.

Язловецькі ст. 250.

Якушинські ст. 283.

Ялівці ст. 627.

Яминські ст. 240.

Ян-Ольбрахт кор. 171.

Янушполь м. ст. 389.

Ярмолинські ст. 240, 598, 611.

Ярмолинці м. ст. 251.

Ярослав м. ст. 32, 43, 66, 68, 78,
83, 97—8, 108, 155, 161, 172,

175, 177, 236, 266, 298, 337,
418, 430, 446—7, 455, 457,
484.

Яси м. ст. 607.

Ясло м. ст. 60.

Ясеницькі с. ст. 240, 244.

Ясеница с. ст. 154.

Ясенів ст. 625.

Яські Костюк і Федор шл. ст.
240.

Яцимир ст. 625.

Яцко сяніцький судя ст. 236.

ПОМИЛКИ.

Сторінка :	рядок :	надруковано :	треба :
15	17 зн.	Литовсьаого	Литовського
41	17 зн.	von pols	vonpols
47	16 зн.	виняйнято	винайняте
56	17 зн.	політичний	державний
59	2 зн.	одповняю	доповняю
60	3 зв.	„заповідні“	„заповідані“
66	13 зн.	льодонське	льондонське
69	17 зн.	торгу	торгу волинсько - побуж- ського
71	4 зв.	szungstur	szungatur
81	1 зв.	добробит	добрут
—	2 зн.	потвердження	потвердження
82	4 зв.	проходило глибоко в сьві- домість кругів	проходила глибоко в кру- гах
83	3 і 4 зн.	штук	шкуч
84	5 зв.	визову	вивову
86	14 зв.	2 ⁵ / ₆	⁵ / ₆
100	14 зв.	можливо	можливо, що
105	18 зв.	мясом і	мясом :
107	11 зв.	прасолів	прасолів
—	19 зв.	ботатих	богатих
126	20 зв.	цех	що цех
128	4 зн.	od	ad
134	7 зв.	kalkborner	kalkborner
135	8 зв.	пвоварів	пивоварів
136	18 зв.	означених	означення
147	1 зв.	на Вони	на Волини
148	3 зн.	Полинського	помилкою
150	17 зв.	знаходимо,	знаходимо
151	19 зн.	Галичинї	в Галичинї
156	3 зв.	Тутже	Ту ж
158	3 зв.	зоходів	заходів
160	8 зв.	королівшинами	королівщинами
163	14 зв.	служать	служать
164	8 зн.	i	але

Сторінка :	рядок :	надруковано :	треба :
169	1 зв.	вивозу	вивозу продуктів
171	11 зн.	Више Leku	Bunge LEKUrkb.
174	20 зн.	Станніслава, з Ходча	Станіслава з Ходча
176	20 зн.	Кибалька	Кибалка
180	19 зн.	Лемохівці	Лелехівці
186	2 зн.	не	на
191	1 зв.	кленки	кленки
—	14 зв.	са	за
—	17 зв.	1644 р.	1644—7 р.
—	20 зн.	шмельцугу	шмельцугу
193	13 зн.	England	England
202	10 зв.	який	якийсь
204	1 зв.	господарства	господарств
—	3 зв.	видатнійших	видатнійшими
206	17 зв.	на 1 ⁰ / ₀	на 11 ⁰ / ₀
209	8 зв.	Гальтовій	Гальвіговій
211	15 зн.	gozsiagaic	gozsiagaiaç
212	12 зн.	дівочих	дівичих
215	14—5 зн.	— инакше... сільскої	инакше... сольської
216	17 зн.	3:6	3.6
219	9 зв.	янівським	квівським
227	4 зв.	празникомъ	празникомъ
235	6 зн.	1430	1340
236	1 зв.	національний	національний
237	8 зв.	селянїцького	сянїцького
—	13 зн.	Syennow	Syennow
240	19 зн.	Семигиновські	Семигиновські
—	6 зн.	Сенковята Жураківські;	Сенковята; Жураківські
241	1 зв.	Пацлавські,	Пацлавські
249	10 зн.	польська	панська
251	11 зн.	nulla	nullo
254	17 зв.	пїмецьку	німецьку
—	1 зн.	мою статейку.	мою статейку
255	4 зв.	сорока	сорока :
256	2 зн.	Akta	Acta
263	1 зв.	елементам	елементів
264	10 зн.	3	4
265	18 зв.	посаджувано	посаджувано
266	13 зн.	народности і	народности :
—	6 зн.	Ожанка	Ожанна
270	1 зв.	лагодити ся	погодити ся
—	19 зв.	захоплювани	захоплювали
271	17 зв.	землі, по	землі". По
275	7 зн.	Свеницкий	Светицкий
276	3 зн.	генеологї	генеалогї
277	1 зв.	півнійші	півнійше
—	7 зв.	Волини	Волини,
—	10 зн.	мова.	мова,

Сторінка :	рядок :	надруковано :	треба :
278	1 зн.	припалих	припало
—	5 зв.	ті вищі	і ті вищі
—	3 зн.	тутешні — землі	тутешні землі
279	13—4 зв.	земляства... маєтностей	землянства... маєтностей
280	8 зв.	Звягелської	Звягелської
281	5 зв.	Костичковичі	Костюшковичі
—	11 зв.), „подимій“).	(„подимій“).
284	6 зв.	уходи, очевидно :	уходи : очевидно,
285	15 зв.	сподкоємців	спадкоємців
286	3 зв.	квалтом	квалтом
288	10 зв.	Маклаківські	Максаківські
—	15 зв.	особ ливо	особливо
—	9—10 зн.	Казаковского... Освен- ціма	Казановского... Освеціма
290	1 зв.	склад	склад
—	14 зн.	маєтностей.	маєтностей
—	11 зн.	переконаання	й переконаання
291	11 зв.	стапами	етапами
—	19 зв.	V т. I ³	т. I ³
292	5—6 зн.	Вибираю їх за поряд- док... селянства.	Вибираю їх за порядком... селянства
293	6 зв.	селянства східної	селянства східної
295	21 зн.	Андібера	Андібера
296	18 зн.	лінії	на лінії
—	13 зн.	в привязанню	привязанне
—	11 зн.	перетворенне	перетворення
297	6 зв.	Сіверянами	Сіверянами)
299	4 зн.	загостряв	загостряв
—	3 зн.	Воскар.	Воскр.
300	10 зв.	посувала	посували
301	10 зв.	рівновірцями	рівновірцями
304	25 зв.	Юрием	Юрием (
—	6 зн.	Іван	Івана
305	9 зн.	згадує	згадує
307	6 зн.	що	ще
308	1 зв.	луцьку	на луцьку
310	8 зн.	настроює	потроює
311	12 зв.	иньшими	иньшим
—	10 зн.	з гаданої	згаданої
—	7 зн.	Загаровського	Загоровського
314	16 зв.	переводить	переводять
—	10 зн.	супругів	супругів
315	8 зв.	у узко	з узко
316	6 зв.	жінкою,	жінкою
317	5 зв.	Чорторьського	Чорторьського
324	2 зн.	не	на
328	13 зн.	пропускав	припускав
338	8 зв.	„західно-руських	„західно-руських“

сторінка :	рядок :	надруковано :	треба :
340	21 зв.	Панахидничокъ	Панахидничокъ
341	14 зв.	Зопари	Зопари
343	14 зн.	XIV—XIV	XIV—XVI
347	1 зн.	україн.-руським Архіві	Україн.-руським Архіві
348	14 зв.	Полискарпа	Поликарпа
350	16 зв.	смоленського	смоленською
351	10 зн.	1516—7	1516 і далі
352	18 зн.	пядок	порядок
353	18 зн.	теологічний... діалек- тичний та риторичний	теологічний... діалек- тичний та риторичний
354	3 зв.	нагло ;	нагло
355	24 зн.	відкритою	відкритою
—	7 зн.	движеніє	движеніє :
357	5 зн.	виправдуєть ся	виправдуєть ся,
359	5 зв.	безбравними	безбарвними
—	6 зн.	звершена	звернена
360	1 зн.	Биховца	Биховця
—	17 зн.	литовський	литовский
364	19 зн.	иньці героїні	иньші героїчні
—	14 зн.	Hradila	Hradil a
368	1 зв.	тборчість	творчість
—	8 зн.	iconographie	iconographie
373	4 зв.	Кракові	у Кракові
—	1 зн.	малярів	мало малярів
375	11 зв.	вчив ся,	вчив ся
378	13 зн.	Макарія	Макарія
386	16 зв.	звели ся,	звели ся
391	4 зн.	по	ко
394	21 зв.	незвичайно,	незвичайно
396	2 зв.	тац и	таци
—	17 зн.	гамари	чамари
—	9 зн.	рідність	рідкість
401	10 зн.	Мелашко	Мелешко
403	5 зв.	батьків і	батьків :
—	20 зв.	невибачливости	невибагливости
—	4 зн.	об	до
404	8 зв.	розпоясна	розпоясана
405	10 зв.	ріжне некраяне	ріжні покраяні
—	15 зв.	тільки	дають
—	3 зн.	самі... тім	самі... тим
407	14—15 зв.	тракдагі... і звертаєть ся... со	трактаті... звертаєть ся до
408	5 зн.	аедагогів	педагогів
409	15 зв.	загону	загалу
410	11—12 зв.	вістунами	вістунами
411	12 зв.	несені	несеної
413	8 зн.	Bigelaisen	Bigeleisen
415	11 зн.	приймали ся,	приймали ся

Сторінка :	рядок :	надруковано :	треба :
417	18 зв.	отовий	готовий
421	1—2 зв.	нтарі... сі	старі... ні
424	7 зв.	згагує	згадує
425	9 зв.	аріаства	аріанства
426	15 зв.	наслідків	наслідків
427	12 зв.	1597	1517
—	19 зв.	Бібвня	Бівля
—	20 зв.	Корскій	Карскій
428	14 зв.	Скорининоґо	Скорининоґо
429	15 зв.	знання	знання
431	13 зв.	до Скоринині	Скоринині
435	3 зв.	(А. Попова	у А. Попова
436	1 зв.	звязки	завязки
—	8 зв.	Вказує	Вказує на давні пере- клади з грецького на словянське
437	7 зв.	ширило ся	ширило ся
438	3 зв.	служебник	служебником
439	11 зв.	винайшов	знайшов
—	16 зв.	сморти	смерти
440	3 зв.	вже ще	ще
—	6 зв.	и	и
441	5 зв.	Кн. А. М. Курбскій	М. Петровскій Кн. А. М. Курбскій
—	6 зв.	казанські	казанські
442	15 зв.	Литовскоґо... пова- жанне,	Литовськоґо... поважан- не
444	3 зв.	трібуналу	трібуналу
448	13 зв.	замість	бо замість
—	19 зв.	непривітнім	привітнім
—	14 зв.	записки останній,	записки, останній
450	9 зв.	але і	але
451	13 зв.	формальну, і	формальну і
452	1 зв.	гарних очатках	гарних початках
454	6 зв.	співають	спитають
459	11 зв.	дав	дав він
—	20 зв.	єписконськоґо	єпископськоґо
—	1—2 зв.	вона... вийшла	воно... вийшло
460	2 зв.	диспуту	диспуту
—	5 зв.	пише, він	пише, що
—	16 зв.	людям, свої писання	людям свої писання,
—	10 зв.	чи	не
—	7 зв.	від повідь	відповідь
462	4—5 зв.	Трак	Трактат
—	13 зв.	панежи	панежи
467	17 зв.	незданою	нездалою
469	1 зв.	низше	низше
—	6 зв.	рочеси	речеси

Сторінка :	рядок :	надруковано :	треба :
475	12 зв.	незвичайно	незвичайно
477	10 зв.	Інгольштадам	Інгольштадам
—	7—8 зн.	Грецькі и... мудрость	Грецькіи... мудрость
478	2 зв.	и	а
—	12 зв.	навіть, на... оборонців	навіть на... оборонців,
480	5 зв.	мати, ..стрия,	мати,... стрія;
485	14 зн.	філософією	філософією“
486	8 зн.	Ть.	Ть.
490	10 зн.	зв'язаних	зв'язаних
491	10 зв.	розуму	розуму“
493	1 зв.	політики	пiїтики
—	5 зв.	діяльності	діяльності
—	11 зн.	наче	наче
—	4 зн.	Єросолимъ	Єросолимъ
494	3 зв.	словянська;	словянська,
—	5 зн.	Скабалоновича	Скабалановича
496	15 зв.	піст.	піст
—	22 зв.	одинакою	одинокою
499	2 зн.	Крипякевич, а	Крипякевича:
501	17 зн.	назви	назви
503	21 зв.	тоже	може
504	20 зв.	місцямо	місцями
—	19 зн.	корення	кореня
505	10 зн.	тя	ся
506	3 зв.	браття	братия
510	16 зн.	культурно	культурно
511	9 зв.	нѣцци	нѣцци
—	12 зн.	здогадувати ся	здогадувати ся
514	5 зн.	вступ доповнення	вступ та доповнення
516	1 зв.	ще	же
—	19 зн.	елесонського	елясонського
521	12 зв.	правосласним	православними
—	20—1 зн.	досить аналогічні	аналогічні
—	12 зн.	функціонувала	функціонувала
522	19 зв.	1590-к	1590-х
524	15—6 зн.	устрасвати ся... додо- вали	устроєвати ся... дода- вали
525	7 зн.	покликала	покликали
527	2 зв.	виленського брацтва	виленське брацтво
—	6 зв.	виленським	виленським
528	21 зв.	а висока	і та висока
530	17 зн.	брацтва	львівського предміського брацтва
531	2 зв.	течію	точію
532	18 зн.	організоване	було організоване
535	20 зн.	підкладам	підкладом
538	2—3 зв.	їх розповсюдженню й розвою	розповсюдженню й роз- вою брацької організації

Сторінка :	рядок :	надруковано :	треба :
—	4 зв.	на інтензивність, а на характер	в інтензивности, а в характері
—	10 зв.	вїї	унїї
539	8 зв.	1585	1595
540	1 зв.	бороть а	боротьба
543	1 зв.	практиовано	трактовано
544	1 зв.	перенесли	православні перенесли
—	1 зн.	т. V с.	т. V с. 607—617.
546	1 зв.	література	літературна
550	3 зв.	Скобалоновича	Скабалоновича
552	15 зв.	Такеж	Таке
553	13 зв.	свѣтомъ	свѣдомъ
554	1 зв.	подъ	надъ
—	6 зв.	уничтожаєте	уничижаєте
556	17 зв.	братчикам, шляхтичам, магнатам	братчики, шляхтичі, магнати
—	18 зв.	ухвалили	ухвали
558	10 зн.	назвою.	назвою „Антиррізіс“.
560	12 зн.	Росієа	Росієіа
561	19 зв.	папѣжинкомъ	папѣжинкомъ
562	8 зв.	сторони	сторони,
564	21 зн.	догматичний	догматичній
564	13 зн.	перших	перших
—	6 зн.	правити	правоти
567	18 зн.	самовільно	самовільне
568	12 зв.	перерву,	перерву
574	7 зв.	православним	православним
—	18 зн.	двух	двох
—	8 зн.	dostoenstw	dostoiensw
579	8 зн.	подана	подаю
580	4 зв.	поручили	поручив
—	6 зв.	важила	важала
584	17 зв.	шляхецької	шляхетської
590	10 зн.	репресію	депресію

ЗМІСТ.

I. Економічне життя: торгівля й промисел міський. с. 1—140.
Вступні замітки (с. 1), упадок міського життя в XI—XII в. (с. 2).
Торгівля в східній Україні в XIII—XVI вв.:

Упадок торгівлі в XIII в. (с. 3), зменшення її району (с. 4), упадок Київ як міста (с. 5), пасивність київської торгівлі (с. 6), торгівля з Чорноморем (с. 7), каравани (с. 8) й караванні дороги — дорога перекопська (с. 9) й інші (с. 10), дороговий примус (с. 11), розміри подвійнянської торгівлі в XV—XVI вв. (с. 12), торг московський (с. 13), його головні артерії (с. 14), його предмети (с. 15), товари московські й турецькі (с. 16), участь місцевої людности в сій торгівлі (с. 17), торг солею (с. 18) і господарськими продуктами (с. 19), торг невіленьником (с. 20), головні торговища (с. 21), попит на українського невіленьника (с. 22).

Торгівля в Західній Україні в XIII—XVI вв.:

Найдавніші звістки (с. 23), торгівля з Зах. Європою (с. 24), орієнтально-візантійський торг (с. 25), Понизе й галицько-чорноморська дорога (с. 26), зносини з балтійським побережжям (с. 27), прусько-фляндський торг (с. 28), торг вроцлавський і краківський (с. 29), політика Казимира В. (с. 30), змагання краківських купців до замкнення руської торгівлі (с. 31), прусько-литовська дорога (с. 32), торговельні дороги з Прусії на Волинь і до Галичини (с. 33), предмети торгу (с. 34), замкнення границь за Людовика й Ягайла (с. 35), упадок пруської торгівлі з Володимиром і Львовом (с. 36), розвій краківської торгівлі на Україні (с. 37), конкуренція вроцлавська (с. 38), спори в XV в. (с. 39). Змагання Львова до монополії в полудневій торгівлі (с. 40), процес з Краковом (с. 41), львівський примус для міст галицьких (с. 42) і подільських (с. 43), система галицьких доріг (с. 44). Торг подільський (с. 45), подільські торговельні шляхи (с. 46), львівські претенсії (с. 47). Волинський торг — упадок Володимира (с. 48),

луцький склад (с. 49), волинсько-поліські дороги (с. 50), розміри торгівлі в XV—XVI в. (с. 51), правительствена регуляція доріг на захід (с. 52), їх зміни в XVI в. (с. 53), зносини з Заходом: Люблін і Познань (с. 54), пруська торгівля (с. 55), бужська артерія (с. 56). Торговля східня: перші звістки про кримську торгівлю (с. 57), „татарська дорога“ (с. 58), дорога волоська (с. 59), торгівля з Волощиною в XV в. (с. 60), предмети її (с. 61), зносини з італійськими факторіями (с. 62), торгівля білгородська (с. 63), торг турецький (с. 64), предмети обміну (с. 65), західноєвропейські товари — сукно (с. 66), нинішні фабриканти (с. 67) й продукти (с. 68), товари турецькі й московські підляських тариф (с. 69), торг вином (с. 70), нинішні східні товари (с. 71), товари волоські (с. 72).

Організація торгівлі:

Загальні обставини (с. 73), регламентація торгівлі (с. 74), монополії (с. 75), митні тягарі (с. 76), торговельні оплати (с. 77), ослаблення торговельного руху (с. 78), привілеї шляхти (с. 79), привілеговані міста (с. 80), безрадність міст (с. 81), утрата старих торговельних транзитів (с. 82), розвій торгу господарськими продуктами (с. 83), шляхецька конкуренція містам (с. 84), ворожа містам шляхецька політика (с. 85), зріст цін і шляхецькі заходи против того (с. 86), такса й репресії на купців (с. 87), проби замкнення границь (с. 88), пьотрківські ухвали 1565 р. (с. 89), їх шкідливість для міст (с. 90), часткові замкнення (с. 91). Ярмарки — правительственні надання (с. 92), регламентація (с. 93), вигоди (с. 94) і невигоди від ярмарків (с. 95), ярмаркові пільги (с. 96), важніші ярмарки Захід. України: ярославські (с. 97), короснянські й сьвіцькі (с. 98), львівські (с. 99), святинські й камінецькі (с. 100), менші ярмарки Галичини (с. 101), ярмарки волинські (с. 102). Торги тижневі (с. 103), їх предмети торгу (с. 104), торг мясом (с. 105). Міський торг звичайний: крамарі й крамниці (с. 106), предмети крамарського торгу (с. 107), корчмарство і торг напінками (с. 108).

Організація ремісничества:

Корпоративний устрій середовіччя (с. 109), початки цехів на Україні (с. 110), цеховий устрій (с. 111), його моралістичний характер (с. 112), охорона інтересів матеріальних (с. 113), організація ремісничої науки (с. 114), типовий цеховий устрій в Західній Україні XVI в. (с. 115), його розновсюдження (с. 116), взірць цехового устрою з Закарпаття XVII в. (с. 117). Виродження цехів (с. 118), брак конкуренції (с. 119), цехова виключність (с. 120) і протекція для своїх (с. 121), загострення на не-цехових (с. 122), упадок цехового життя (с. 123), інститут господи і брацтва челядників (с. 124). Виключність релігійно-

національна (с. 125), утруднення для Русинів (с. 126), становище Жидів (с. 127). Неприхильна цехом політика шляхти (с. 128), скасування цехів (с. 129), конкуренція старостинських ремісників (с. 130) і шляхецьких дворів (с. 131), заграничний „навіз“ (с. 132). Стан міського промислу: цехи львівські XV в. (с. 133), Луцьк (с. 134), Кременець, Володимир, Белз, Київ (с. 135), Холм, Красностав (с. 136), менші міста й місточка (с. 137).

Загальний погляд на упадок міського економічного життя (с. 138), трудні обставини для елементу українського (с. 139), його збіднення й упадок (с. 140).

II. Господарство сільське с. 141—234.

Старе хазяйство й його пережитки :

Торг продуктами господарства в старій Русі (с. 141), його предмети (с. 142), брак попиту на різні продукти в XIV—XV в. — симптоми того (с. 143), характер старого господарства (с. 144), його пережитки на Полісся волинським (с. 145) і київським (с. 146), старе господарство на Волині XV в. (с. 147) і пережитки його в XVI (с. 148), службні села (с. 149), інші пережитки (с. 150); примети старого господарства в Галичині XIV—XV в. (с. 151), пережитки в XVI в. — ловецтво (с. 152), пчільництво (с. 153), пережитки старих обов'язків (с. 154), дань вівсяна (с. 155), годівля худоби (с. 156), волоське господарство (с. 157), його виродження (с. 158). Двірське господарство Зах. України в першій пол. XVI в. — приклади його: королівщина слянічка (с. 159), любачівська (с. 160), дрогибицька (с. 161), рогатинська (с. 162). Загальний образ старого господарства — хліборобство (с. 163), ловецтво, рибальство, пчільництво, скотарство (с. 164); Литовський Статут як ілюстрація старого господарства (с. 165), охорона ловецтва (с. 166); слабкість двірського господарства (с. 167); розмірний розвій хліборобства в Галичині (с. 168); нормальні напрями розвою й його пертурбації (с. 169).

Розвій вивозу продуктів господарства в XV—XVI в. :

Степенування вивозу (с. 169). Вивіз футер (с. 170). Вивіз воску (с. 171) і меду (с. 172). Експорт худоби (с. 173), гурти волів (с. 174), статистика їх з городецьких митних записок (с. 175), полєпші для шляхетських гуртів (с. 176), кілька статистичних дат з поч. XVII в. (с. 177). Експорт риби: торг рибою (с. 178), солення її (с. 179), стави (с. 180), їх експлуатація (с. 181). Експорт товарів лісових (с. 182), гданський торг деревом (с. 183), ціни на дерево у нас і за границею (с. 184), виріб лісових товарів — звістки з любомльської (с. 185) і ратненської королівщини (с. 186), нищення лісів (с. 187), проба державної монополії в в. кн. Литовським (с. 188), зне-

сенне II (с. 189), виріб лісових товарів в Україні східній (с. 190), нищення лісів (с. 191).

Експорт збіжжя й його впливи:

Розвій попиту (с. 192), гданський торг (с. 193), район його попиту (с. 194), розвій експорту на українській території — в басейні Буга (с. 195) і Сяну (с. 196), на Волині (с. 197), зріст цін (с. 198), розвій хліборобства на вивіз (с. 199), зріст фільваркового господарства (с. 200), розширення його площі (с. 201), забирання селянських ґрунтів (с. 202), дроблення селянських господарств (с. 203), зріст господарств малоземельних (с. 204), загородники в Перемишлі і Сяніччині (с. 205), в королівщині Львівській (с. 206), зріст панщини (с. 207), „новини“ (с. 208); безземелення селян в маєтностях приватних (с. 209); пролетарізація селян в землях центральних (с. 210) і східних (с. 211).

Форми промислу звязані з сільським господарством:

Варення соли (с. 212), його техніка (с. 213), праця наємна (с. 214) і панщинна (с. 215), розміри продукції (с. 216), район збуту (с. 217). Руди (с. 218). Селітряні бурти (с. 219). Гути й напірні (с. 220). Промисел млинський (с. 221), млинський примус (с. 222), вагила, тартаки (с. 223), форми великого млинського промислу (с. 224). Варення пива (с. 225), селянське пивоварення й його обмеження (с. 226); варення меду (с. 227), палення горілки (с. 228); значіння сих промислів в балансі великого господарства (с. 229). Загальні замітки (с. 230), нераціональність шляхетського господарства (с. 231), торговий баланс Польщі (с. 232), надмірний вивіз (с. 233), вичерпання природних багатств (с. 234).

III. Відносини культурні й національні: національний склад і національні елементи с. 235—293.

Україна Західня:

Ослаблення українського елемента в Галичині (с. 235), вплив чужого панства (с. 236), українські шляхетські фамілії в XV в. (с. 237), їх винародовлення (с. 238), українська шляхта Галичини в XVI (с. 239), дрібна шляхта (с. 240), її неможливість (с. 241), брак впливів (с. 242), національні рухи серед шляхти — волоська іредента XVI в. (с. 243), боротьба з унією (с. 244), рухи під час Хмельниччини (с. 245). Шляхта на Побужу Короннім (с. 246), її спольщення (с. 247), польське право і польська мова на Підляшшу (с. 248). Шляхта на Поділю (с. 249), польські й українські елементи (с. 250), українські роди XVI в. (с. 251), їх упадок в зах. Поділю (с. 252), дрібна українська шляхта в Поділю східнім (с. 253). Міщанство — вплив привілегованих елементів (с. 254), німецькі колонії (с. 255), стан українського

елементу, приклади: Красностав (с. 256), Городок (с. 257), Дрогобич (с. 258), обмеженне українського елемента в правах (с. 259), організація українського міщанства (с. 260), участь міщан в протипольських рухах (с. 261), прояви привязання до своєї народности у міщан (с. 262). Духовенство (с. 263). Вищі верстви селянства (с. 264). Національний склад селянства — взірці з Сянїччини (с. 265), Перемищини (с. 266), з Побужа (с. 267), з Поділя (с. 268); прояви свідомости горожанської і національної (с. 269), масові рухи: повстанне Мухи (с. 270), його характер (с. 271), рухи пізнійші (с. 272).

Україна центральна і східня:

Перешкоди для напливу чужих елементів (с. 272). Наплив чужих елементів серед міщанства (с. 273); національний стан міст — приклади (с. 274), польські елементи серед волинської шляхти (с. 275), опозиція тубильців протип них (с. 276), винародовлення шляхти (с. 277). Іміграція польських елементів в Київщині й Браславщині (с. 278), польські лятифундисти в Київщині (с. 279), магнати українські (с. 280), дрібна українська шляхта на Полісю (с. 281), землянство браславське (с. 282), його національний патріотизм (с. 283). Задніпрове (с. 283—4), окупація пустинь (с. 284—5), формоване лятифундій (с. 286). Сіверщина (с. 287). Національне значінне східноукраїнських лятифундій (с. 288). Міщанство (с. 289). Селянство (с. 290), теорії польські про іміграцію (с. 291), дійсний характер сіл — взірці (с. 292—3).

IV. Побут і культура с. 294—411.

Релігійні й національні традиції:

Почуте національне й релігійне — мішання сих поглядів (с. 294), їх еволюція (с. 295), перехід релігії в національну прикмету (с. 296), етнографічно-політичний антагонізм на фронті західнім (с. 297), антагонізм релігійний (с. 298), вплив ограничень під польським панованнем (с. 299), „руська віра“ стає національним прапором (с. 300), релігія як фірма національної й соціальної боротьби (с. 301). Релігійний елемент в житю (с. 302), його ослаблення в XIII—XIV вв. (с. 304); опіка церкви в XIII—XIV в. (с. 304), церковні фундації XIV—XV вв. (с. 305), записи на церкві (с. 306), задушні жертви (с. 307), вписи в синодики (с. 308) постриження в черці (с. 309). Три тестаменти, як ілюстрація релігійно-морального і побутового світогляду XVI в. (с. 310), їх автори — слабкість їх політичних інтересів (с. 311), обезпеченне матеріальних інтересів (с. 312), практицизм і ідеалізм (с. 313), відносини родинні (с. 314), свобода розводу (с. 315), масткові права жінок (с. 316), ілюстрації відносин з тестаментів (с. 317), вихованне дітей (с. 318), наука дітей (с. 319), релігійні інтереси (с. 320), фундації церковні (с. 321), технічні подробиці (с. 322),

церква й шпиталь (с. 323), дяк і школа (с. 324), утриманне духовних (с. 325), відносини до підданих і слуг (с. 326), погляди суспільні й політичні (с. 327).

Культурне жите:

Упадок церкви (с. 328) й ослабленне її культурного значіння (с. 329), безвиглядність руської культури (с. 330), зневажливі відзиви про шкільництво (с. 331), низький рівень його (с. 331), погляди поступових Українців (с. 331), розповсюдженне низших шкіл (с. 333), їх організація (с. 334) і наука (с. 335), наука домашня (с. 336), Українці в чужих школах (с. 337). Книжність (с. 337—8), запас книжний — каталог супрасельської бібліотеки (с. 339), література богословська (с. 340), моралістична й історична (с. 341), староруська книжна традиція (с. 342), пізнійші прибутки (с. 343), писання оригінальні (с. 344) і переклади (с. 345), незначність запозичень західніх (с. 346). Робота редакційно-компіляційна (с. 347), компіляції агіографічні (с. 348), полемічні (с. 349) й історичні (с. 350); застоя в літературі (с. 351), літературні засоби (с. 352) і упадок творчости (с. 353), взірці літературного стилю (с. 354), пасивний консерватизм (с. 355). Письменство не церковне — літописний цикл литовсько-руський (с. 356), редакції літописні — старша (с. 357), середні (с. 358) і ширша (с. 359), їх стиль (с. 360), стара літературна традиція — літопись супрасельська (с. 361); взірці ритмічної мови (с. 362); „думи“ (с. 363), впливи сербського героїчного епосу (с. 364), пісня про Стефана як пам'ятка пісенної творчости (с. 365), вірші релігійні (с. 366); сформованне нової книжної мови, як симптом упадку традиції (с. 367). Артистична творчість (штука) — обмеженне сфери свійської штуки (с. 368), труднощі для розвою й вишколення (с. 369), інтерес української штуки сих століть (с. 370). Малярство: розповсюдженне і впливи руського малярства (с. 371), його взірці в Польщі (с. 372); західні впливи — цехи (с. 373) й цехова виключність (с. 374), впливи поза-цехові (с. 375), елементи західні (с. 376), розповсюдженне західніх впливів в східній Україні (с. 377), взірці творчости (с. 378). Будівництво камінне (с. 379), течії в нім (с. 380), будівництво дерев'яне (с. 381), його рухливість і різнородність (с. 382). Різьба (с. 382—3), відзиви про дерев'яну різьбу (с. 383), різьба декораційна й іконна (с. 384); скульптура (с. 385). Золотництво (с. 386). Гафтарство (с. 387). Музика і спів (с. 388), звістки про музиків (с. 389), уживанне музики в народнім житю (с. 390).

Побут:

Ідеологічний зміст життя (с. 391), слабкі суспільні ідеї (с. 392), інтереси матеріальні (с. 393), зверхні прояви багатства (с. 394), розкш

в обстанові (с. 395), приклади з магнатського (с. 396) і шляхецького життя (с. 397). Уживання життя — примітивний матеріалізм його (с. 398). Нарікання сучасників на вибагливість — Рей (с. 399), псевдо-Мелешко (с. 401), Михайло Литвин (с. 402); зміни в побуті (с. 403), поверховність культури (с. 404); Болян про польські пири (с. 405); консерватизм в українській суспільності (с. 406), Вишенський про нові фасони (с. 407), його заперечення ідеального змісту життя (с. 408), приклади некультурності (с. 409), контраст шляхетського раю і хлопецького некла (с. 410), Вишенський про селянську біду (с. 410—1).

Культурно і релігійно-національний рух на Україні в XVI віці с. 412—538.

Культурний рух XVI в. й його рефлексії на Україні:

Брак культурної переваги Польщі в попередніх століттях (с. 412), сукупний зміст польського духового життя в XV в. (с. 413), гуманістичні впливи (с. 414), культурний рух середини XVI в. (с. 415), політичний рух серед шляхти (с. 416), протестантські течії (с. 417), поверховість руху (с. 417—8), його показні сторони (с. 418) й привабливість для шляхетських кіл України (с. 419). Незначність реформаційних впливів на Україні (с. 420), їх перебільшення в поглядах істориків (с. 421) і відзивах сучасників (с. 422), більший розвій протестантських ідей на Білорусі (с. 423), великоруські раціоналісти (с. 424), звістки про успіхи протестантства (с. 425), рефлексії його на Волині (с. 426), незалежність від реформаційних ідей змагання до популяризації книжності — переклади XV в. (с. 426), діяльність Скорини (с. 427), незалежність її від протестантизму (с. 428), виленські прихильники Скорини (с. 429), популярність його перекладів на Україні (с. 430), аналогічні інші переклади (с. 430—1), переклади протестантські (с. 431), діяльність Тяпинського (с. 432), Негалецький (с. 433), лист Смері (с. 434), полемічні писання православних (с. 435). Безвладність української й білоруської суспільності (с. 436), жалі Тяпинського (с. 437). Заблудівська друкарня (с. 438), Федоров у Львові (с. 439), початки острозької друкарні (с. 400); Курбський (с. 441), його діяльність (с. 442), його кружок (с. 443), літературні звязи й зносини (с. 444).

Винародовлення в Україні центральній і східній і початки культурно-національної реакції:

Єзуїтські впливи (с. 445), єзуїтські колегії: Вильно (с. 446), Ярослав (с. 447), Люблин, Несвиж, Львів (с. 448), Луцьк, Камінець (с. 449), інші колегії України (с. 450), єзуїтське виховання (с. 451), програма шкільна (с. 452), характер науки (с. 453), католицизм (с. 454), популярність єзуїтської школи на Україні (с. 455), вплив її на винародовлення (с. 456); єзуїтська проповідь (с. 456—7), її впливи на суспіль-

ні верхи (с. 457), виводи про безвиглядність православної церкви й руської культури: Скарга (с. 458), Гербест (с. 459), свідомість безрадності у православних — ухиляння від полеміки (с. 460), перші полемічні писання (с. 463). Календарна справа: реформа календаря (с. 462), опозиція патріархату (с. 563), насильства у Львові і по Галичині (с. 464), боротьба православних і капітуляція правительства (с. 465), дальша полеміка (с. 466), значінне сього епізоду (с. 467). Початки розбудження української і білоруської суспільности (с. 467—8); небезпечність від денационалізації (с. 468), типи сучасної суспільности у Вишенського (с. 469). Течії старовірські й поступові: Артемії і Курбський (с. 470), Вишенський як речник старовірства (с. 471), його війна против мирської мудрости (с. 472) і апотеоза православної простоти (с. 473), иньші прояви старовірства (с. 474), течії поступові — погляди Перестороги (с. 474—5), конфлікт сих двох течій (с. 475—6), перевага поступовців (с. 477), проповідь національної просвіти й науки (с. 478).

Острозька академія:

Бідність відомостей (с. 479); особа мецената — кн. Острозького (с. 479—480), його характер (с. 480), брак енергії й ініціативи (с. 481), пасивність в справах релігійних і національних (с. 482), неохота до різкости й виключности (с. 483). Острозька школа — пляни вищої школи й її недостачі (с. 484), програма (с. 485), грецький елемент (с. 486), значінне школи (с. 487). Острозький кружок — ентузіазм для нього в православних кругах (с. 488), його склад (с. 489), головні репрезентанти: Герасим Смотрицький (с. 490), його трактат (с. 491), його рими й вірші (с. 492), Василь Острозький і його трактат (с. 493), Філялет — Бронський (с. 494), Клирик Острозький (с. 495). Иньші острозькі видання (с. 496), реєстр українських друків до р. 1600 (с. 496 — 7). Конець острозької академії (с. 497—8).

Львівське брацтво і брацький рух:

Безвиглядність аристократії (с. 498), культурний рух серед міщанства — рух львівський (с. 499), брацтво як форма організації у українського і білоруського міщанства (с. 500), генеза брацтв (с. 500—1), брацтво в часах староруських (с. 501), питання про західні впливи в ній і його питоменність (с. 501—2), його прикмети (с. 502), медові брацтва й їх прерогативи в в. кн. Литовським (с. 503), впливи цехового устрою (с. 504), взірці скомбінованого устрою брацтв в Вільні (с. 505), брацтва львівські — устави брацтв передміських (с. 506), устрій тутешніх брацтв (с. 507), їх значінне як форми легальної організації (с. 508). Початки брацького руху — значінне львівського брацтва (с. 509), оживленне міщанського життя (с. 510), брацькі пляни:

друкарня (с. 511), плани школи (с. 512), реформа брацького устрою (с. 513), патр. Йоаким і його привілеї брацтву (с. 514), нерозважність і надмірність їх (с. 515), успіхи брацького руху (с. 516), брацька школа (с. 516—7), II програма (с. 518), II доповнення латинськими науками (с. 519), успіхи брацької науки (с. 520), Адельфотес і інші свідоства успіхів (с. 521), слабина діяльності друкарні (с. 521—2), брак засобів (с. 522), конфлікт з владиною (с. 523), potwierдження брацьких прав патріархом царгородським (с. 524), роздражнення владки й його уніятські плани (с. 525), вплив цього на престиж брацтва (с. 526). Розповсюдження брацької організації (с. 526—7), плани всенациональної брацької організації (с. 528), брацький рух в Галичині — наші звістки в хронологічному порядку: брацтво рогатинське (с. 529), львівське богоявленське (с. 530), городецьке (с. 531), берестейське (с. 531), перемишльське (с. 532), комарнянське, сатанівське (с. 533), інші (с. 534), мета брацьких організацій (с. 535), перешкоди (с. 535—6), кривди від владки львівського (с. 536), розгром берестейського брацтва (с. 537), вплив унії на консерватизм брацької діяльності (с. 538).

VI. Боротьба за і против унії по її проголошенню, в життю і письменстві с. 530—600.

Проголошення унії й літературна боротьба за і против неї:

Перед унією (с. 539), агітація в Вильні (с. 540), неясна ситуація у Львові (с. 541), Катехизис Зизанія і викликані ним писання (с. 542), Казанье о антихристі (с. 543), суд над Зизанієм (с. 544). Берестейський собор і контроверсія про його правосильність (с. 545), „Описанье“ Скарги (с. 546), Ектезіс (с. 547), Апокрізіс (с. 548), його аргументація історично-політична (с. 549) і теологічна (с. 550), неправовірність (с. 550—1). Вишенський (с. 550), його біографія (с. 501), перші полемічні писання (с. 552), „Писаніє къ утекшамъ епископомъ“ (с. 553), критика ерархіі (с. 554), лист до Острозького і Порада (с. 555), II церковний радикалізм і безрадість (с. 556), „Отвѣтъ Феодула“ і „Защачка“ (с. 557). Потій — його лист до Острозького і відповідь Клирика (с. 559), Ангіррізіс (с. 558), інші писання Потія (с. 560), послианне Місаїла (с. 561), писання православні (с. 561—2), Цересторога (с. 562—3).

Боротьба політична:

Значінне літературної полеміки (с. 569), неможливість порозуміння (с. 564), діяльність правительства на користь унії (с. 565), заходи православних на соймах — сойм 1597 р. (с. 566), православні позивають владиків на соймовий суд (с. 567), ніби уступка правительства (с. 567—

8); союз православних з протестантами—конфедерація 1599 р. (с. 568), прояви малодушності — адреса 1598 (с. 569), невдача суду (с. 570), нові атаки на православних (с. 571), їх моральна перемога на сеймі 1601 р. (с. 572) і перші здобутки на сеймі 1603 р. (с. 573), сейм 1605 р. (с. 574), рішення виленського трибуналу (с. 575). Римошовий рух (с. 575—6) і участь в нім православних (с. 576—7), їх постулати (с. 578), уступки правительству (с. 579), волинські постулати (с. 580), конституція 1607 р. (с. 580).

Погром православних:

Нещирість правительства (с. 581), номінація луцького владика (с. 581—2), сейм 1609 р. (с. 582), постанова про юрисдикцію трибуналу й її пофальшованне (с. 583), безрадість православних (с. 584). Погром виленського духовенства (с. 585). Справа львівського владичтва: капітуляція Гедеона перед брацтвом (с. 586), Ісайя Балабан і протест проти нього (с. 587), вибір Тисаровського і його обіцянка унії (с. 588), заходи православних і заява православності (с. 589). Владичтво перемиське (с. 590). Брак єрархії (с. 590—1), натиск на православне духовенство від дідичів (с. 591), безвиглядність (с. 591—2), дезерція православної шляхти — адреса 1603 р. (с. 592), денационалізація магнатства (с. 593), упадок протестантизму (с. 594). Депресія серед православних — Тренос (с. 594—5), його попередниця — Антіграфі (с. 595), тривога викликана Треносом (с. 596), упадок православної церкви в представленню Смотрицького (с. 597), ренегатство аристократії (с. 598). Перші прояви нового чинника—козачини (с. 599). Афера Грековича і Неофіта (с. 600).

Примітки ст. 601—633.

1. Економічне жите українських земель XIV—XVII вв. — джерела і література 601
2. Чорноморська торговельна дорога XIV—XV в. Замки Каравул, Чорний город і Качибей 607
3. Національний склад і відносини людности України 609
4. Гербові групи західно-української шляхти 610
5. Шкільництво 612
6. Книжність і письменство XIV—XVII в. 612
7. До питання про українські думи 614
8. Артистична творчість в українських землях XIV—XVI вв. 616
9. Література культурно-побутова 623
10. Протестантські громади на Україні 624
11. Релігійно-національний рух на Україні в другій пол. XVI в. і релігійна полеміка 628

12. Література про Василя-Константина Острозького й його родину	630
13. Брацтва	631
Показчик імен і річей	ст. 634—649
Помилки	ст. 650—656
Зміст	ст. 657—667
Перегляд I—VII т. Історії України-Руси.	ст. 668—669
Слівце на вихід тому	ст. 670

„ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ“

ТОМ ПЕРШИЙ в другім виданню, 1904 стор. 628.

Зміст: I. Вступні уваги про український народ і його територію в теперішності і в історичних змінах. Загальний погляд на історію України.

II. Українська територія перед словянською міграцією: археологічні сліди життя на українській території; питання про словянську праотчину; не-словянська колонізація нашого краю; пізніші турецько-фінські племена і їх переходи (IV—IX вв.).

III. Словянська колонізація української території: розпросторення словянства; колонізація східно-словянська; словянські племена України; колонізаційні втрати їх в X віці.

IV. Культура і побут українських племен в часах розселення і по ній: культура матеріальна (хліборобство, скотарство, ловецтво, промисли і т. п., побут — пожива, одежа, житло); торгівля; людина: тип фізичний і психічний, релігія і культ, похоронний обряд, шлюб і родинне жите, рід, племя, громада.

V. Початки Руської держави: Завязки політичного устрою українських племен. Початки Київської держави. Хронологічний перегляд подій X віка.

VI. Закінчення будови Руської держави: часи Володимира Великого.

Додаток I: про найдавнішу літопись; дод. II: норманська теорія. Карті: а) колонізація Східної Європи до III в. по Хр.; б) східно-словянська колонізація в часах сформовання Руської держави.

ТОМ ДРУГИЙ в другім виданню, 1905, стор. 633.

Зміст: I. Часи Ярослава.

II. Розклад Руської держави в X—XII в.

III. Упадок Києва (до татарського походу 1240 р.).

IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина (в додатку: Турово-пинська земля) — територія, городи, жите політичне й культурне.

V. Чернігівщина й Переяславщина.

VI. Волинь і Побуже.

VII. Прикарпатські краї: Галичина й Угорська Русь.

VIII. Степи: Останки словянської колонізації в степах; турецька колонізація степів: Печеніги, Торки, Половці, Монголи-Татари. Карті: а) Київщина і Турово-пинщина в XI—XIII в. б) Чернігівщина й Переяславщина; в) Західня Україна.

ТОМ ТРЕТІЙ, в другім виданню, 1905, ст. 587.

Зміст: I. Галицько-волинська держава (XIII—XIV в.): утворення її за Романа, часи Данила і його наступників.

II. Подніпрове в другій половині XIII і на початку XIV віка, під татарською зверхністю.

III. Політичний і суспільний устрій українських земель в XI—XIII віках: державна система, княжі відносини, політична організація земель, управа, суд, воєнна і фінансова організація; організація державна й її історія; суспільні верстви.

IV. Побут і культура: Відносини економічні. Право як культурно-побутове явище. Побут: відносини родинні; хиби суспільності в представленню моралістів; образи життя. Християнство і його культурні впливи. Творчість артистична. Школа і освіта. Книжність і творчість літературна; письменство перекладене й оригінальне.

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ в другім виданню, 1907, ст. 538.

I. Окупація українських земель Литвою й Польщею; Литва збирає українські землі; боротьба за Галицько-волинську спадщину й прилученне до в. кн. Литовського волостей Чернігівських, Київщини й Поділя.

II. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі — на переломі XIV і XV вв.: польсько-угорський спір за Галичину; династична унія Литви й Польщі й опозиція против прилучення до Польщі в в. кн. Литовським; переміни в устрою і відносинах в. кн. Литовського

III. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі в XV віці. Події по смерті Витовта; часи Казимира й в. кн. Олександра; ослабленне унії; відносини національні, руська іредента.

IV. Зміни в українських степах і на Чорноморю. Сформованне кримської орди й татарські спустошення.

V. Влученне українських земель до Польщі—справа унії в XVI в. і прилученне українських земель до Польщі в 1569 р.

Карта: Українські землі в складі Польсько-литовської держави перед 1569 р.

ТОМ ПЯТИЙ, в першій виданню, 1905, ст. 687.

I. Загальний погляд на суспільно-політичну еволюцію українських земель під литовським і польським режимом (XIV—XVII вік.).

II. Еволюція суспільного устрою: Пани-шляхта — сформованне шляхетської й магнатської верстви в українських землях.

III. Селянство — його категорії, обмеження особистих прав, панщина й її історія.

IV. Міщанство, український елемент в містах. Духовенство чорне й біле (світське).

V. Управа світська: останки староруської схеми й їх еволюція, перенесенне польської адміністративної системи й польського устрою на Україну і його сформованне в XVI—XVII вв. Організація міська. Сільський устрій.

VI. Організація церковна: єрархічні відносини XIV—XVI в., державне становище православної церкви в Польщі й в. кн. Литовським, внутрішній устрій і жите її, розстрий православної церкви в XVI віці.

VII. Утворенне уніятської церкви: проби унії в XIV—XV віці, заходи коло унії в 2-ій пол. XVI в. і її переведенне в 1590-х рр.; берестейський собор 1596 р. і становище супроти нього суспільности.

ТОМ ШЕСТИЙ, в першій виданню, 1907, ст. 664.

ТОМ СЕМИЙ — ладить ся до друку (вийде мб. зимою 1908/9 р.).

Східня Україна в XV—XVI в. Початки козаччини. Її сформованне і розвій. Козаччина на чолі національних змагань України. Повстання 1630-х років. Хмельницина.

З сям томом переніс я друкованне мої історыі до Кііва, наслідком неможливаго, чисто забароннаго мита на украінскі книжки заграничнаго друку, яке від минуваго (1906) року пачалі публікаваць російскі каморы, безправа падцягнувши украінскі книжки пад рубрыку книжок „рускіх“. При друкаванні яго такім чынам прыйшлося мне праламаваць першыя леды — борацца з рэзкімі тэхнічнымі цяжкасцямі. Се вельмі цяжкае друкаванне, што трывала большае як рік, від грудня 1906 р. пачавшы, і в дачым іншым відбыло ся некарысна, не кажучы, што вжэ самае таке друкаванне за очыма было звязанае з рэзкімі невагодамі. Асабліва прыкро мне бачыць таке значнае лічба памылак, неваважаючы на вельмі лічба карект, пераведеных над сым томам. Дужа прашу шановных чытачів выправіць іх перад чытаннем, бо деякі памылкі вельмі змяняюць змест (памылкі неважны, правописны і т. к. я поминав).

Наукове видання

ГРУШЕВСЬКИЙ
Михайло Сергійович

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ**

т. 6

**Житє економічне,
культурне, національне
XIV — XVII віків**

Оформлення художника **І. В. КОЗІЯ**
Художній редактор **Р. І. КАЛИШ**
Технічний редактор **Т. С. БЕРЕЗЯК**

Подано до складання і підп. до друку 01.03.95. Формат 84×108/32.
Гарн. Тип Таймс. Папір друк. № 2. Вис. друк. Ум. друк. арк. 35,7. Ум.
фарбо-відб. 36,11. Обл.-вид. арк. 45,63. Зам. № 5—370.

Видавництво «Наукова думка».
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

Сподіваючись на традиційну великодушність українського народу, Фонд Грушевського просить Вас фінансово підтримати видання восьмого та наступних томів одинадцятитомної «Історії України-Руси» Михайла Грушевського — цієї найціннішої національної книги, яку незалежна Україна видає вперше.

З великою вдячністю наводимо список осіб та організацій, чиї благодійні внески надійшли на адресу Фонду Грушевського на видання шостого та сьомого тому одинадцятитомної «Історії України-Руси» (у крб. станом на 15.01.95 р.)

О. Мороз	35 000 000	Київ
М. Кліщенко	1 000 000	Дніпропетровськ
Л. Решодько	13 500 000	Київ
В. Романюк	27 000	Кам'янець-Подільський
І. Михальчук	60 000	Київ
В. Морозюк	20 000	Івано-Франківськ
С. Макарчук	400 000	Львів
В. Прудченко	100 000	Київ
Л. Померанська	100 000	Черкаси
М. Кіч	100 000	Донецьк
А. Козирів	300 000	(без адреси)
О. Герасимчук	10 000	с. Макіївка, Чернігівська обл.
В. Коцаренко	100 000	(без адреси)
А. Тимошенко	50 000	Радивіл, Рівненська обл.
В. Сінченко	100 000	Київ
Л. Підкамінь	50 000	Чернівці
С. Гумінецький	50 000	Чернівці
М. Кірш	50 000	Чернівці
Г. Марискевич	100 000	с. Рясне, Львівська обл.
А. Гриценко	20 000	Сумська обл.
О. Ковальський	130 000	Вінниця
Д. Дузюк	250 000	Львів
М. Косенко	50 000	Славутич, Київська обл.
О. Кіндрачук	400 000	Ялта, Кримська АР
С. Попадюк	50 000	Київ
М. Масло	50 000	Корсунь-Шевченківський
Л. Світлицький	500 000	Ужгород
О. Щербак	10 000	с. Лебедівка, Черкаська обл.
Б. Городецький	100 000	Донецьк
В. Матеуш	36 000	Хмельницький
К. Поліщук	20 000	Одеса

Л. Любченко	100 000	Вінницька обл.
І. Лузин	100 000	Конотоп
О. Романенко	250 000	с. Долинська, Кіровоградська обл.
А. Бойко	1 000	Попільня, Житомирська обл.
М. Шакірянов	100 000	Київ
О. Кириченко	100 000	Київ
С. Ніконова	100 000	Київ
Г. Цидинський	100 000	Київ
О. Слівінський	200 000	Київ
С. Тарасенко	100 000	Київ
М. Дудник	100 000	Київ
В. Капустинський	100 000	Київ
В. Степанцов	100 000	Київ
З. Луцишин	100 000	Київ
Е. Кузьмічов	100 000	Київ
В. Нікітенко	100 000	Київ
В. Макаренко	100 000	Київ
В. Христенко	100 000	Київ
Д. Щегельський	100 000	Київ
В. Четверик	100 000	Київ
І. Бучок	50 000	Київ
В. Криводуб	100 000	Київ
Ю. Скрипниченко	50 000	Київ
В. Фурман	100 000	Київ
А. Гудзь	100 000	Київ
О. Васяков	100 000	Київ
В. Фіда	50 000	Київ
М. Вагера	100 000	Київ
В. Булатовський	50 000	Київ
Е. Сузанський	50 000	Київ
Л. Науменко	50 000	Київ
Ю. Білоконний	100 000	Київ
В. Матеуш	66 000	Хмельницький, Київська обл.
М. Миценко	700 000	Кривий Ріг
П. Хомич	20 000	Київ
М. Нестайко	10 000	Львів
І. Макогон	2 000 000	Київ
А. Ігнащенко	1 000 000	Київ
Банк «Україна»	356 000 000	
Укрбанк		
«Відродження»	250 000 000	
Укртелерадіо		
реклама	75 000 000	

ВаБанк	10 000 000
СП «Фолгат», Київ	10 000 000
Експобанк	7 000 000
Ексімпбанк	3 500 000
Благодійний фонд «Козацьке братство»	2 600 000
МП «Галич», Борислав	500 000
Коломийська гімназія імені М. Грушевського	250 000
ОФУБ «Відрод- ження»	500 000
Легбанк	300 000
Банк «Інко»	3 000
Промінвестбанк	3 000
АКБ «Ажіо»	2 000
АКБ «Аваль»	2 000
Правексбанк	1 000

Загальна сума благодійницьких внесків на шостий та сьомий томи «Історії України-Руси» Михайла Грушевського складає 775 млн 341 тис. крб.

Кабінетом Міністрів України на видання шостого та сьомого томів «Історії України-Руси» виділено 1 млрд 500 млн крб.

На спорудження в м. Києві пам'ятника Михайлу Грушевському фінансовим управлінням міста виділено 1 млрд 500 млн крб.

Фонд Грушевського продовжує приймати благодійницькі внески на видання восьмого та наступних томів «Історії України-Руси», а також на спорудження в м. Києві пам'ятника Михайлу Грушевському — найвидатнішому українському історичу і першому Президенту України. Банківські рахунки Фонду Грушевського (в крб.) № 70161140/700242 в Укрбанку «Відродження» МФО 300421; (у ВКВ) № 073608/104070331 Укрбанк «Відродження» АПБ «Україна». Фонд Грушевського.

Директор Міжнародного Фонду
Михайла Грушевського
проф. Л. Решодько